

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

ISSN: 2687-184X

Ulusal Hakemli Dergi

**ANADOLU ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ
BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ**

**JOURNAL OF ANADOLU UNIVERSITY OF
ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES**

Cilt/Volume: 24 Sayı/Number: 4

**ANADOLU ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

**JOURNAL OF ANADOLU UNIVERSITY OF ECONOMICS AND
ADMINISTRATIVE SCIENCES**

Sahibi: Anadolu Üniversitesi Adına Rektör Prof. Dr. Fuat ERDAL

Owner: On behalf of Anadolu University, Rector Prof. Dr. Fuat ERDAL

Yayın Yönetmeni/Editor in Chief: Aytül Ayşe CENGİZ

Dizgi/Typest: Aykut YAKAR – Mustafa YİĞİT

Kapak Tasarım/Cover Design: Furkan ÇINAR

**ANADOLU ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

**JOURNAL OF ANADOLU UNIVERSITY OF ECONOMICS AND
ADMINISTRATIVE SCIENCES**

EDİTÖR/EDITOR

Prof. Dr. Aytül Ayşe CENGİZ

Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 26470 Eskişehir – Türkiye

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 – Dahili/Ext: 3303

e-posta/e-mail: aacengiz@anadolu.edu.tr

EDİTÖR YARDIMCILARI/ASSOCIATE EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Hatice ALTINOK

Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 26470 Eskişehir – Türkiye

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 – Dahili/Ext: 3289

e-posta/e-mail: haltinok@anadolu.edu.tr

Araş. Gör. Aykut YAKAR

Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 26470 Eskişehir – Türkiye

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 – Dahili/Ext: 3336

e-posta/e-mail: aykut_yakar@anadolu.edu.tr

Araş. Gör. Mustafa YİĞİT

Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 26470 Eskişehir – Türkiye

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 – Dahili/Ext: 3349

e-posta/e-mail: mustafayigit5@anadolu.edu.tr

ALAN EDİTÖRLERİ/SECTION EDITORS

Prof. Dr. Deniz KAĞNICIOĞLU-*Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri*

Doç. Dr. Yener ŞİŞMAN-*Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri*

Prof. Dr. Erol KUTLU-*İktisat*

Prof. Dr. Erkan ÖZATA-*İktisat*

Doç. Dr. İsmail Onur BAYCAN-*İktisat*

Prof. Dr. Ayşe Banu BAŞAR-*İşletme*

Doç. Dr. Zeynep ÖZATA-*İşletme*

Prof. Dr. Şebnem TOSUNOĞLU-*Maliye*

Prof. Dr. Hüseyin ÖZGÜR-*Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi*

Prof. Dr. Abdullah YALAMAN-*İşletme*

Doç. Dr. Ali Onur ÖZÇELİK-*Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi*

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Elif DAĞDEMİR-*Anadolu Üniversitesi*

Prof. Dr. Cenk SÖZEN-*Başkent Üniversitesi*

Prof. Dr. Nurdan ASLAN-*Marmara Üniversitesi*

Prof. Dr. Sevgi Ayşe ÖZTÜRK-*Anadolu Üniversitesi*

Prof. Dr. Mehmet Oğuz ARSLAN-*Anadolu Üniversitesi*

Prof. Dr. Yeliz MERT KANTAR-*Eskişehir Teknik Üniversitesi*

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Ahmet ERKUŞ**-*Bahçeşehir Üniversitesi*
Prof. Dr. Ayşen SİVRİKAYA-*Hacettepe Üniversitesi*
Prof. Dr. Birgül ÇİFTÇİ-*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi*
Prof. Dr. Cem SAATÇİOĞLU-*İstanbul Üniversitesi*
Prof. Dr. Çiğdem KIREL-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Erinç YELDAN-*Kadir Has Üniversitesi*
Prof. Dr. Erol TAYMAZ-*Ortadoğu Teknik Üniversitesi*
Prof. Dr. Fatih TEMİZEL-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Fernando Fita ORTEGA-*University of Valencia*
Prof. Dr. Fuat ERDAL-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Gülfidan BARIŞ-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Güneş ZEYTİNOĞLU-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Hasan Hüseyin BAYRAKLI-*Afyon Kocatepe Üniversitesi*
Prof. Dr. İbrahim KIRCAOVA-*Yıldız Teknik Üniversitesi*
Prof. Dr. İlyas ŞIKLAR-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. İsa SAĞBAŞ-*Afyon Kocatepe Üniversitesi*
Prof. Dr. Kemal YILDIRIM-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Metin COŞGEL-*University of Connecticut*
Prof. Dr. Mine OYMAN-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Mustafa Erkan ÜYÜMEZ-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Nuran CÖMERT-*Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Özcan DAĞDEMİR-*Eskişehir Osmangazi Üniversitesi*
Prof. Dr. Özgür TONUS-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Özlem ZEYBEK İŞİĞİÖOK-*Uludağ Üniversitesi*
Prof. Dr. Recep PEKDEMİR-*İstanbul Üniversitesi*
Prof. Dr. Reinhard RESCH-*Johannes Kepler University*
Prof. Dr. Saime ÖNCE-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Süleyman SÖZEL-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Şehamet BÜLBÜL-*Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Tony ROYLE-*University of York*
Prof. Dr. Uğur YOZGAT-*İstanbul Kültür Üniversitesi*
Dr. Vaclav KUPEC-*University of Finance and Administration*
Prof. Dr. Verda CANBEY ÖZGÜLER-*Anadolu Üniversitesi*
Prof. Dr. Yılmaz KILIÇASLAN-*Anadolu Üniversitesi*

İÇİNDEKİLER

SAYFA

- SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİNİ BAŞARMADA FİNANSAL TEKNOLOJİLER LOKOMOTİF GÖREVİ GÖREBİLİR Mİ?** 1-23
CAN FINANCIAL TECHNOLOGIES BE THE LOCOMOTIVE IN ACHIEVING THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS?
Seda CANİKLİ
- KAPİTALİST SİSTEMDE SOSYAL SERMAYEYE BAKIŞ: ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME** 24-39
OVERVIEW OF SOCIAL CAPITAL IN CAPITALISM: A CRITICAL ASSESSMENT
Mahmure ERCAN
- VATANDAŞLIK YORGUNLUĞU: KAVRAMSAL BİR ÇERÇEVE** 40-56
CITIZINSHIP FATIGUE: A CONCEPTUAL FRAMEWORK
Gizem KARADENİZ-Hasan Hüseyin UZUNBACAĞ-Alper KARABABA
- TÜRKİYE EKONOMİSİNDE İŞLEM MALİYETLERİ: KURUMSAL İŞLEYİŞİN TOPLUMSAL MALİYETİ ÜZERİNE BİR DENEME** 57-80
TRANSACTION COSTS IN THE TURKISH ECONOMY: AN ESSAY ON THE SOCIAL COST OF CORPORATE FUNCTIONING
Aynur YILDIRIM
- N 11 ÜLKELERİNDE YOKSULLUK VE MCKİNNON TAMAMLAYICILIK HİPOTEZİ: PANEL NEDENSELLİK ANALİZİ** 81-104
POVERTY AND MCKINNON'S COMPLEMENTARY HYPOTHESIS IN N 11 COUNTRIES: PANEL CAUSALITY ANALYSIS
Melahat BATU AĞIRKAYA
- HİSSETTİĞİM YAŞTAYIM, KIZIM BENİM STİL DANIŞMANIM! BİRLİKTE ALIŞVERİŞTE ANNE KIZ ETKİLEŞİMLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA** 105-130
THE AGE I FEEL, MY DAUGHTER IS MY STYLE CONSULTANT! A RESEARCH ON MOTHER-DAUGHTER INTERACTIONS IN CO-SHOPPING
Tuğba KILIÇER- Eda PAÇ ÇELİK
- EKONOMİK KARMAŞIKLIK DÜZEYİNİN ENERJİ TÜKETİMİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLE İLİŞKİSİ: YATAY KESİT BAĞIMLILIĞI ALTINDA PANEL VERİ ANALİZİ** 131-152
THE RELATIONSHIP OF ECONOMIC COMPLEXITY LEVEL WITH ENERGY CONSUMPTION AND ECONOMIC GROWTH: A PANEL DATA ANALYSIS UNDER CROSS-SECTIONAL DEPENDENCE
Mehmet Mert TÜRK

- LİDERLİKTE BÜYÜK ADAM TEORİSİ'NE GÖRE MEVLANA VE YÖNETİM BAKIŞ AÇISIYLA MEVLEVİLİK ÖRGÜTÜ** 153-179
ACCORDING TO THE "GREAT MAN THEORY" FROM THE LEADERSHIP THEORIES MAWLÂNÂ, AND MAWLAWIYYA ORGANIZATION FROM THE POINT OF VIEW OF MANAGEMENT
Özgül ÖRSAL
- ABD'DE İKLİM POLİTİKASI BELİRSİZLİĞİ YENİLENEBİLİR ENERJİ TÜKETİMİNİ ETKİLER Mİ?** 180-203
DOES CLIMATE POLICY UNCERTAINTY IN THE US AFFECT RENEWABLE ENERGY CONSUMPTION?
Ali AYVAZ-Merve GÜNEŞ-Hüseyin ÇİÇEK
- KAR PAYI DAĞITIM TEORİLERİNİN GEÇERLİLİĞİNİN FOURIER TABANLI PANEL VERİ ANALİZLERİ İLE İNCELENMESİ: BIST-50 ÖRNEĞİ** 204-230
INVESTIGATION OF THE VALIDITY OF DIVIDEND DISTRIBUTION THEORIES WITH FOURIER BASED PANEL DATA ANALYSIS: CASE OF BIST-50
Mert Baran TUNÇEL-Yaşar ALPTÜRK-Feyyaz ZEREN
- MEHMET ALİ AYBAR'IN ERKEN DÖNEM YAZILARININ NİTEL ANALİZİ: "HÜR" VE "ZİNCİRLİ HÜRRİYET" ÖRNEĞİ** 231-251
QUALITATIVE ANALYSIS OF MEHMET ALİ AYBAR'S EARLY WRITINGS: THE CASE OF "HÜR" AND "ZİNCİRLİ HÜRRİYET"
Kubilay DÜZENLİ
- TÜRKİYE'DE OKUN YASASININ DEĞERLENDİRİLMESİNE İLİŞKİN BİR ANALİZ: GENELLEŞTİRİLMİŞ ARDL YAKLAŞIMI** 252-264
AN ANALYSIS OF THE EVALUATION OF OKUN'S LAW IN TURKEY: AUGMENTED ARDL APPROACH
Yaşar TURNA
- THE SELECTIVE IMMIGRATION POLICY OF THE EUROPEAN UNION IN THE LABOUR MARKET FOR THE NON-EU NATIONALS** 265-286
AB İŞGÜCÜ PİYASASINDA AB DIŞI GÖÇMENLER AÇISINDAN SEÇİCİ GÖÇ POLİTİKASI
Berna AKSOY ÖZCAN
- TÜKETİCİ MOBİL ÖZ YETERLİLİĞİNİN VE ÇEVİRİMİÇİ TÜKETİCİ YORUMLARININ ÇEVİRİMİÇİ SATIN ALMA NİYETİ İLE İLİŞKİSİ** 287-309
THE EFFECT OF CONSUMER MOBILE SELF-EFFICACY AND ONLINE CONSUMER REVIEWS ON ONLINE PURCHASE INTENTION: MODERATOR ROLE OF MOBILE SELF-EFFICACY
Kevser Ezgi KAYNAR-Aslıhan YAVUZALP MARANGOZ
- KÜRESELLEŞME, YENİ SAĞ VE NEOLİBERALİZMİN MUHAFAZAKÂR DÜŞÜNCEYE ETKİSİ** 310-332
THE IMPACT OF GLOBALIZATION, NEW RIGHT AND NEOLIBERALISM ON CONSERVATIVE THOUGHT
Muhittin IŞIK

- SAĞLIK KURULUŞLARINDA BİLGİ SİSTEMLERİ KULLANIMININ ÖRGÜTSEL ÇEVİKLİK VE ÇALIŞAN MEMNUNİYETİ ÜZERİNE ETKİSİ** 333-364
THE EFFECT OF INFORMATION SYSTEMS USAGE ON ORGANIZATIONAL AGILITY AND EMPLOYEE SATISFACTION IN HEALTH CARE ORGANIZATIONS
Mustafa ALTINTAŞ- Musa ÖZATA
- KÜRESEL CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİ ENDEKSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE VE AVRUPA BİRLİĞİ (AB) ÜLKELERİ ÜZERİNDEN BİR ANALİZ** 365-393
EVALUATION OF THE GLOBAL GENDER INEQUALITY INDEX: AN ANALYSIS ON TURKEY AND EUROPEAN UNION (EU) COUNTRIES
Emre İMAMOĞLU
- SANAL DENEYİMSEL PAZARLAMANIN MARKA SADAKATI VE TEKRAR SATIN ALMA NİYETİ İLE İLİŞKİSİ** 394-419
THE RELATIONSHIP OF VIRTUAL EXPERIENTIAL MARKETING WITH BRAND LOYALTY AND REPURCHASE INTENTION
Onur TERZİ
- DİJİTAL DÖNÜŞÜM ÇAĞINDA SİBER AYLAKLIK VE İŞ PERFORMANSINA ETKİSİ: E-TİCARET SEKTÖRÜ ÇALIŞANLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME** 420-443
CYBERLOAFING AND ITS IMPACT ON WORK PERFORMANCE IN THE AGE OF DIGITAL TRANSFORMATION: A REVIEW ON E-COMMERCE EMPLOYEES
Gizem HASÇELİK- Şakir EŞİTTİ
- LİDER YÖNETİCİLERİN EKİP KURMA BECERİSİNDE KULLANDIKLARI KRİTERLERİN BELİRLENMESİ** 444-468
DETERMINATION OF THE CRITERIA FOR LEADER MANAGERS' TEAM BUILDING SKILLS
Özgül YÜKSEKBİLGİLİ- İbrahim YILDIRIM
- AKADEMİK ÇALIŞMANIN DÖNÜŞÜMÜNDE DİJİTALLEŞMENİN ROLÜ** 469-495
THE ROLE OF DIGITALIZATION IN TRANSFORMATION OF ACADEMIC WORK
Meryem KAYTAN-Elif Tuğba DOĞAN
- A QUALITATIVE RESEARCH ON FACTORS AFFECTING JUST CULTURE IN AIRLINES** 496-525
HAVAYOLU İŞLETMELERİNDE ADİL KÜLTÜRÜ ETKİLEYEN FAKTÖRLER ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA
Cengiz Mesut BÜKEÇ- Ramazan ÇOBAN
- SİYASAL YAŞAMDA YENİ BİR OLUŞUM: KORSAN PARTİ VE İSVEÇ KORSAN PARTİSİ ÖRNEĞİ** 526-540
A NEW FORMATION IN POLITICAL LIFE: THE CASE OF THE PIRATE PARTY AND THE SWEDISH PIRATE PARTY
Mehmet Tayyib GÜL

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİNİ BAŞARMADA FİNANSAL TEKNOLOJİLER LOKOMOTİF GÖREVİ GÖREBİLİR Mİ?

Seda CANIKLI¹

Öz

21. Yüzyılın en büyük sorunlarından biri olan iklim değişikliğine karşı insanlık şimdiye kadar hiç karşılaşmadığı kadar zor bir sınavdan geçmektedir. Bu sınavda aktif çaba gösterebilmek adına birtakım konferanslar düzenlenmekte, önemli ve bağlayıcı kararlar alınmakta ve bunları gerçekleştirebilmek için çeşitli uygulamalar ortaya konmaktadır. Bu çabaların en önemlilerinden birisi de iklim değişikliğinin çevresel, ekonomik ve de sosyal etkilerini azaltmak amacıyla Birleşmiş Milletler tarafından ilan edilen Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH)'dir. Ancak bu hedefleri gerçekleştirebilmek için büyük miktarda finansal kaynağa ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde söz konusu finansal kaynağa duyulan ihtiyaç giderek artmaktadır. Bu çalışma, teknolojik yenilik ve gelişmelerin finansal sisteme entegrasyonunu ifade eden Finansal Teknolojiler (FinTech) kavramının söz konusu kalkınma hedeflerini gerçekleştirmede üstlenmiş olduğu aktif rolü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Planlanan projelerin hayata geçirilmesinde çeşitli FinTech uygulamalarının sağlayacağı katkı, yapılmış akademik çalışmalarla ve hâlihazırda var olan örnekler ile vurgulanarak tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Finansal Teknolojiler (FinTech), Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, İklim Değişikliği

JEL Kodları: G24, G51, O13, O33

CAN FINANCIAL TECHNOLOGIES BE THE LOCOMOTIVE IN ACHIEVING THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS?

Abstract

Against climate change, one of the biggest problems of the 21st century, humanity is going through a more difficult test than it has ever faced. In order to make active effort in this exam, numerous conferences are organized, important and binding decisions are made and various practices are put forward to carry them out. One of the most important of these initiatives is the Sustainable Development Goals (SDGs) by the UN to reduce the environmental, economic and social impacts of climate change. However financial resources are required to achieve these goals. The demand for this financial resource is increasing particularly in developing and least developed countries. This study aims to reveal the role of Financial Technologies (FinTech) in achieving these development goals. The contribution of various FinTech applications in the implementation of the planned projects will be tried to be determined by emphasizing the academic studies and existing examples.

Keywords: Financial Technologies (FinTech), Sustainable Development Goals, Climate Change

JEL Codes: G24, G51, O13, O33

¹Ars. Gör. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, scanikli@yildiz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7523-5822>

GİRİŞ

Sanayi Devrimi ile küresel ekonomide meydana gelen hızlı büyüme, refah düzeyini artırmakla birlikte birtakım problemleri de beraberinde getirmiştir. Ekonomik kalkınmanın sağlanması için vazgeçilmez bir unsur olan büyümenin gerçekleşmesi adına üretim ile birlikte sermaye, emek, girişimci ve doğal kaynak ihtiyacı da giderek artmıştır. Yeryüzünde sınırlı halde var olan kaynakların, özellikle yenilenebilir olmayan kaynakların ekonomik büyüme adına tüketilmesi, ekolojik dengesizliklere, ciddi hava kirliliklerine, biyoçeşitliliğin azalmasına ve daha başka çevresel ve sosyal problemlere yol açmıştır. Özellikle çevresel deformasyon, dünyayı coğrafi yapısı üzerinde geri dönülmesi zor olan bazı sorunlarla yüz yüze getirmiş ve insanlığı savaşması oldukça çetrefilli bir düşmanla baş başa bırakmıştır: *Küresel İklim Değişikliği*

21. Yüzyılın en önemli konularının başında ise bu iklim değişikliği ile mücadele gelmektedir. İklim değişikliği sadece çevresel problemlere yol açmamaktadır. Atmosferde biriken gazların sera etkisi ile yeryüzü sıcaklığını yükseltmesi bazı bölgelerde artan su baskınlarına neden olurken, başka bölgelerde artan kuraklığa ve bu nedenle önlenemez iklim göçlerine sebep olmaktadır. Tarım arazilerinin amacı dışında kullanımı artan gıda sorunlarına, su kaynaklarının kirletilmesi temiz su sorunlarına, kaynakların sınırlı olması ancak nüfusun giderek artması da eğitim ve sağlık problemleri dâhil bazı sosyal sorunlara yol açmaktadır. Ancak bu sorunlar, doğanın kendi kendine yapacağı şeyler olmayıp, akademik çalışmalara ve uluslararası kuruluşların bilimsel çalışmalar ışığında hazırladıkları raporlara göre tamamen insan eli ile oluşan problemlerdir. Dolayısıyla bu problemi çözmek yine insanoğlunun sorumluluğundadır. Brundtland Raporu ile “bugünün ihtiyaçlarını karşılarken, gelecek nesillerin ihtiyaçlarından ödün vermeyen kalkınma” (World Commission on Environment and Development (WCED), 1987, s. 15) tanımı ile hayatımıza giren sürdürülebilir kalkınma kavramı, Kyoto Protokolü, Paris Anlaşması, 26.sı Glaskow’da düzenlenen COP26 ile önemi vurgulanarak çeşitli birimlere önemli görev ve sorumluluklar yüklemektedir.

Bu noktada Birleşmiş Milletler (BM), aşırı yoksulluğu giderme, eşitsizlik ve adaletsizlikle mücadele ile iklim değişikliğini düzeltme iyi niyetlerinden yola çıkarak 2030 yılına kadar yerine getirilmesi gereken başlıkları açıklamış, bunları Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) (21 Ekim 2015) olarak küresel, kapsayıcı, sürdürülebilir refah ve barışı öncüleyen bir çağrıya çıkmıştır. 2016 yılının Ocak ayında yürürlüğe giren amaçlar doğrultusunda cinsiyet eşitsizliği, eğitim alma hakkı gibi sosyal hedefler de olmak üzere toplam 17 hedefin 2030 yılına kadar hayata geçirilmesinin önemi vurgulanmıştır (United Nations (UN), 2015, s. 7). Ancak bu hedefleri yerine getirmek için finansman kaynağı bulmak gerekmektedir. 2020 yılında yayınlanan bir rapora göre dünyada yeterince fon olmasına rağmen, kurumlar ve piyasalardaki zayıflık, boşluk ve aksaklıklar nedeniyle söz konusu fonların hedeflerde belirtilen önceliklere aktarılması tam anlamıyla gerçekleştirilememektedir. Dünya genelindeki merkez bankaları ve finansal düzenleyiciler de bu

kapsamda geniş yetki alanlarını kullanarak, parasal ve finansal istikrarı sağlama, finansal bütünlüğü ve tüketiciyi koruma görevlerinin yanında sürdürülebilir kalkınmayı nasıl geliştirebilecekleri ve SKH'nin hayata geçirilmesinin nasıl kolaylaştırabilecekleri üzerindeki çalışmalarını sürdürmektedirler (Arner, Buckley, Zetzsche ve Veidt, 2020, s. 2).

2014 yılında Birleşmiş Milletler tarafından yayınlanan Dünya Yatırım Raporuna göre, sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilebilmesi için küresel hasılanın %7'si kadar, yani yaklaşık 5 ila 7 trilyon Dolar tutarında yıllık yatırıma ihtiyaç duyulmaktadır (United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), 2014, s. 9). Bu tutar, Covid-19 pandemisinden sonra sağlık ve eğitim yatırımlarının baskısı ile daha da artmış ve karşılanması daha da zor bir hale gelmiştir. Bu zorluğu en aza indirebilmek adına, Avrupa Komisyonu tarafından 2018 yılında açıklanan "Sürdürülebilir Kalkınmanın Finansmanı Eylem Planı" ile de özel sermayenin daha sürdürülebilir yatırımlara kaydırılması, iklim değişikliğinden kaynaklanan finansal risklerin yönetilmesi, çevresel bozulmanın önlenmesi, şeffaflığın geliştirilmesi, finansal ve ekonomik faaliyetlerde uzun dönemli kazanımlar elde edilmesi gibi amaçlar ortaya konmuştur (European Commission, 2018, s. 4). Bu noktada, sadece devletlerin değil, işletmelerin ve bireylerin de üzerlerine düşen sorumlulukları yerine getirmek için bazı yatırımlara, tasarımlara, dolayısıyla ek kaynağa ihtiyaç duymaları da kaçınılmazdır.

Bu kapsamda günümüz işletmelerinin stratejileri de değişime uğramak durumunda kalmış ve üç önemli unsur üzerine inşa edilmiştir: ekonomik, çevresel ve sosyal değer yaratma (Varga, 2018, s. 2). Sorumlu şirketler, ekonomik kar peşinde koşarken, aynı zamanda iç ve dış paydaşlara, bireylere, topluma ve dünyaya karşı yerine getirmeleri gereken görevleri olduğunun bilincine varmışlardır. Bu şirketler sürdürülebilirlik kaygılarını tüm karar alma süreçlerine, araştırma geliştirme faaliyetlerine, üretim aşamalarına, tedarik zinciri yönetimine, yatırım projelerine entegre ederken sürdürülebilir bir yenilik yaratmaya çalışmaktadırlar. Bu kapsamda teknolojik gelişmeleri iş modellerine eklemek ve benimsemek, şirketlerin çevreye karşı sorumluluklarını yerine getirebilmeleri adına önemli bir adım olacaktır. Örneğin, dijital gelişmelerin enerji, üretim, toprak ve tarım, ulaşım alanlarına getirdiği yenilikçi çözümler ile küresel karbon emisyonunu yaklaşık %15 azaltabileceği belirtilmiştir (Ekholm ve Rockström, 2019, s. 12). Bu yeniliklerin hayata geçirilmesi de hem işletmeler hem de diğer ekonomik birimler için kaynak yaratma ve bu kaynağı en verimli şekilde kullanarak yine kaynak döngüsü içerisine aktarma görevlerini beraberinde getirmektedir. Bu görevlerden belki de en büyüğü her şeyi Sanayi Devrimi öncesindeki haline getirmeye çalışacak olan yatırımlara kaynak sağlama ve bu kaynağa ulaşımı kolaylaştırma görevi nedeniyle finansal mekanizmalara ve daha çok da yüzyılın gereklerine, teknolojik gelişmelere ayak uydurabilen bir finansal sisteme düşmektedir.

Buradan yola çıkarak ortaya konan bu çalışmada Birleşmiş Milletler tarafından ilan edilen sürdürülebilir kalkınma hedeflerini hayata geçirmede finansal teknolojilerin (FinTech) rolü, katkısı ve sağladığı avantajları belirlemek amaçlanmıştır. Bu amaca ulaşmak için kurumların FinTech kavramına verdikleri önem, giderek artan ilgi ve finansman sağlamayı kolaylaştırmadaki rolü ortaya konarak mevcut durum irdelenecektir. Çalışmanın birinci kısmında FinTech kavramına, uygulama alanlarına ve uygulama araçlarına değinilecek, ikinci kısmında FinTech ile sürdürülebilir kalkınma ilişkisine değinen akademik çalışmalardan ve raporlardan oluşan kapsamlı bir literatür taraması ortaya konacaktır. Üçüncü kısımda ise Dünya’da ve Türkiye’de FinTech’in durumuna ilişkin bazı istatistiki bilgilere yer verilecek ve son kısımda FinTech uygulamalarının artırılması için çeşitli çözüm önerileri sunulacaktır.

FİNANSAL TEKNOLOJİLER (FinTech)

Dijitalleşmenin büyük bir hızla artması ile birlikte finansal sistem büyük bir dönüşüm yaşamaktadır. Finansal hizmetlerin ve piyasaların otomasyonu, metalaşması, kolayca yer değiştirmesi ve kişiselleşmesi, teknolojiye yaşanan gelişmeler sayesinde neredeyse takip edilemez bir şekilde gerçekleşmektedir.

Özellikle 2008 küresel finans krizi ile birlikte, teknolojik gelişmelerin ve yeniliklerin finansal sektöre entegrasyonu hız kazanmış ve bunun neticesinde finansal teknoloji (FinTech) kavramı ortaya çıkmıştır (Deng, Huang ve Cheng, 2019, s. 1). Finansal teknolojiler, dijital yenilik ve teknoloji odaklı iş modellerini finansal sisteme entegre ederek, geleneksel finans uygulamalarından oldukça farklı bir uygulama örneği sunmaktadırlar. Söz konusu yenilikler mevcut sektör yapısını değiştirebilmekte, sektör sınırlılıklarını ortadan kaldırmakta, aracısızlığa olanak sağlamakta, finansal hizmetlere ulaşımı daha adil hale getirmekte, girişimciliği geliştirebilmek için yeni kapılar yaratmakta ve tüm bunları yaparken de gizliliği önemli ölçüde artırmaktadır. Tüm bu avantajlar esasında 3 ana işlev başlığı altında yer almakta ve dijital finansın temelleri olarak tanımlanmaktadır: Daha fazla miktarda güvenilir veriye daha kolay ve düşük maliyetle ulaşmak, finansal aracılık maliyetlerinde kayda değer düşüş elde etmek ve finansal ürünler, kurumlar, piyasalarda meydana gelen yenilikleri hayata geçirmek (UN Sustainable Development Task Force (UNSDTF), 2020, s. 21).

Finansal sisteme yeni ve yenilikçi uygulama alanı sunan FinTech olgusunu günümüzde kripto varlıklar, blokzinciri teknolojisi, dijital cüzdan, yapay zekâ, bulut teknolojisi, robo (dijital) danışman, makine öğrenmesi, taraflararası borçlanma (P2P lending), mobil ödeme sistemleri ve kitlesel fonlama gibi uygulamalar oluşturmaktadır (Philippon, 2016, s. 2). Bu farklı uygulamaların sadece finansal sistemde değil, farklı alanlara da büyük katkılar sağladığı görülmektedir. Örneğin Blokzinciri ve nesnelere interneti (IoT) teknolojileri ile büyük veri sağlama adına önemli kazanımlar edinilmektedir. Nesnelere entegre edilen

sensörler yardımıyla elde edilecek bilgiler ile sağlık sistemine erişim verileri, sığınmacı kimlik kayıtları ve yardım hizmetlerinde önemli olabilecek veriler kayıt altına alınabilmektedir. Bunun yanında makine öğrenmesi ve yapay zekâ teknolojileri ile hedef fiyat belirleme ve finansal risk analizinde avantaj sağlanabilir (UN Capital Development Fund (UNCDF), 2020, s. 2). Kripto varlıklar, kitlesel fonlama, taraflararası borçlanma gibi uygulamalar geçmişte var olan şeyleri çok daha düşük maliyetlerle, gençler ve ebeveynler, yerel kurumlar, mikro işletmeler gibi daha küçük birimlerce benimsenmesine olanak tanımaktadır. Blokzinciri teknolojisi ise para transferlerinde işlem ve operasyon maliyetlerini düşürmeyi, aracılardan kurtularak işlemleri çok daha hızlı bir şekilde gerçekleştirmeyi taahhüt etmektedir (Varga, 2018, s. 6). FinTech'in vadettiği en önemli avantaj işlem maliyetlerini düşürmesidir. Bununla ilgili olarak, Tablo.1'de finansal teknolojinin sağladığı düşük işlem maliyetlerine ilişkin bazı bilgiler verilmiştir.

Tablo 1: Dijital finans mekanizmalarının maliyet avantajı

İşlem Türü	Geleneksel Finansal Sistem (\$)	Dijital Finans Sistemi (\$)	Değişim (-)
Hesap Açma ve Hesap İşleme Maliyetleri	20-30	5-10	% 65-75
Para Yatırma/Para Çekme	6-8	3-5	% 40-60
Para Transferi İşlemleri	50-100	3-5	% 90-95
Finansal Hizmetlere Erişimin Toplam Maliyeti	75-130	10-20	% 80-90

Kaynak: Voorhies, Lamb ve Oxman, 2013, s. 12

Tabloda da görüldüğü üzere, dijitalleşmenin önderlik ettiği bir finansal sistemde, geleneksel bankacılık ya da finans sisteminde katlanılan maliyetleri %90-95 civarında azaltmak mümkündür.

FinTech oyuncularını start-up'lar ve finansal hizmetlerin sağladığı temel fonksiyonları inşa etmek için teknolojiyi kullanan diğer şirketlerdir (Dietz, Khanna, Olanrewaju ve Rajgopa, 2016, s. 1). FinTech, dijital yenilikleri modern teknoloji ile harmanlayarak finansal hizmetleri geliştirmek, kalkındırmak, otomatize etmek ve bu yolla şirketlere, yatırımcılara, tüketicilere özellikli uygulamalar ve yazılımlarla destek sağlamak üzerine kuruludur (Vergada ve Agudo, 2021, s. 3). FinTech sayesinde finansal işlemlere her an, her yerde geleneksel yöntemlere kıyasla daha düşük işlem maliyetleri ile ulaşmak ve hizmetlerden yararlanmak mümkündür (Al Hammadi ve Nobanee, 2019, s. 2).

FinTech şirketleri dokuz farklı kategoride ifade edilebilmektedir. FinTech şirketleri varlık yönetimi, risk yönetim, brokerlik hizmetleri, finansman, sigorta ve reasürans, sadakat programları, ödemeler, yasal takip teknolojileri (denetim, raporlama gibi) ve diğer hizmetler başlığı altında toplanmaktadır (Haddad ve

Hornuf, 2018, s. 83). FinTech, mobil ödeme sistemlerinden Yüksek Frekanslı İşlemlere (HFT), kitlesel fonlamadan kripto paralara kadar günümüzde finansal sistem içinde yer bulan tüm teknolojik uygulamaları içermektedir. Bunun yanında FinTech ekosistemi startup'lar, teknoloji geliştiriciler, devlet, müşteriler ve geleneksel finansal kuruluşlardan oluşmaktadır (Lee ve Shin, 2018, s. 37; Liu, Yao, Latif, Aslam ve Iqbal, 2022, s. 4).

FinTech'in getirdiği avantajları daha yakın perspektiften incelemek istersek, bireylere, şirketlere, devletlere ve finansal sisteme ayrı ayrı nasıl fayda sağlayabileceğine ve hatta sağladığına bakmamız gerekmektedir. Tablo.2, finansal teknolojilerin faydalarını ele alan bir özet sunmaktadır.

Tablo 2: FinTech'in ekonomik birimler üzerindeki doğrudan ya da dolaylı avantajları

Ekonomik Birim	FinTech'in Sağladığı Avantajlar
Bireyler	<ul style="list-style-type: none"> • Gelir dağılımına göre en yoksul olan bölgelerde yaşayanlara, ilk kez finansal sisteme dâhil olabilmeye imkânı verir. • Cinsiyet eşitsizliğini azaltarak, kadınların finansal sisteme daha fazla entegre olmalarına yardımcı olur. • Kırsal kesimde yaşayanların finansal kuruluşlara ulaşmak için yer değiştirmelerine gerek kalmaz ve bu kuruluşlarda harcanacak zaman azalır. • Bireyler gelir ve giderlerini kendileri yönetebilir, yatırım yapabilir, beklenmedik şoklara karşı tasarruf ayırabilirler. • Açlığı ve yoksulluğu yok etmede, cinsiyet eşitliğini sağlamada, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimde kolaylık sağlar.
İşletmeler	<ul style="list-style-type: none"> • Tüm hasılat ve harcamaların elektronik olarak kayıt altına alınması, ortaya çıkabilecek ihtilaflı işlem sayısını azaltır. Nakit akış analizini kolaylaştırır. • Tedarik yönetimi uygulamalarını geliştirerek gereken kontrolleri sağlar ve tüketici isteklerinin daha kolay anlaşılmasını sağlar. Sürdürülebilir bir tedarik zinciri kurar. • Dijital ödeme sistemleri ile satış verisi değerlendirilir, karlılık anında gözlemlenebilir, verimlilik artar. • Dijital kayıtlar, kredi kuruluşlarına işletmelerin finansal güvenilirlikleri hakkında hızlı ve daha doğru bilgi sağlar. • Sisteme yeni dâhil olan bireylerin de katkı sağladığı fonlarla, işletmelere iş geliştirme, teknolojik yatırım gibi alanlarda verilebilecek kredi miktarı artar. • Geniş yeni iş olanakları sunar

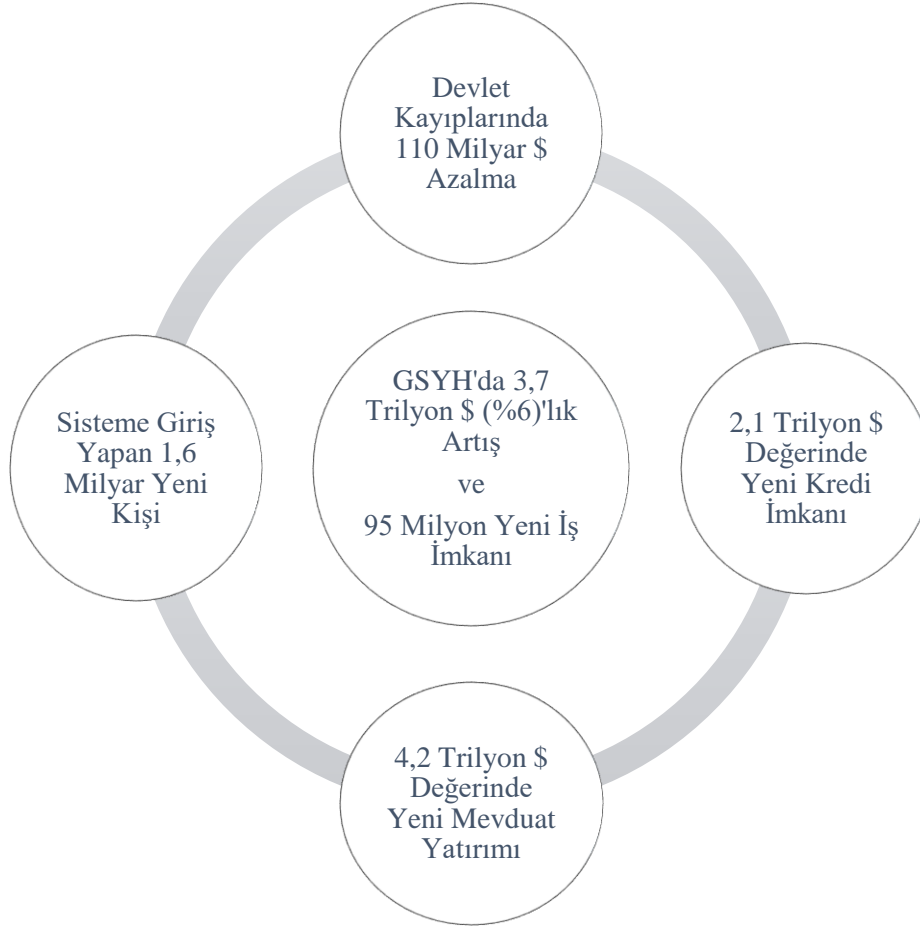

Finansal Hizmet Sağlayıcıları	<ul style="list-style-type: none">• Etkinliği artırarak, nakitten dönüştürülen dijital ödemeler yıllık olarak yaklaşık 400 Milyar\$ değerinde maliyet tasarrufu sağlar.• Finansal sisteme daha çok insanın erişmesi ve tasarrufların yastık altından çıkması ile birlikte çok büyük miktarda fon finansal sistem içerisine dâhil olur ve bu da daha fazla verilebilecek kredi anlamına gelmektedir.• Dijital finansın tüm potansiyel araçlarını serbest bırakarak, bankalardan öte ödeme hizmet sağlayıcıları, FinTech startupları, mikrofinans kuruluşları dahil birçok finansal oyuncuyu sisteme entegre etmek mümkündür.
Devletler	<ul style="list-style-type: none">• Dijital ödemeler ile kamu harcamaları ve vergi gelirleri gibi gelişmekte olan ekonomilerde sızıntıya neden olan durumlar azalır.• Sistemden kaçışı önlenen fonlar devlet tarafından eğitim, sağlık, altyapı gibi kritik öneme sahip yatırımlara yönlendirilebilir.• Dijital ödemeler sayesinde ekonominin kayıt dışılığı önenebilir.• Dijital operasyonlar verimlilik artışı ile maliyet tasarrufu sağlayabilir.• Sosyal programların dijital ortama aktarılmasıyla, daha geniş hedef kitlelerine ulaşılabilir.

Kaynak: Manyika, Lund, Singer, White ve Berry, 2016, s. 9.

McKinsey Vakfının hazırlamış olduğu rapora göre 2025 yılına kadar dijital finansın kullanımıyla birlikte ekonomideki potansiyel değişikliklerin neler olabileceğini görmek mümkündür. Söz konusu olası değişiklikler Şekil 1’de görülmektedir.

Şekil 1: Gelişmekte olan ekonomilere dijital finansın 2025 yılına kadar potansiyel katkısı

Kaynak: Manyika, Lund, Singer, White ve Berry, 2016, s. 1.

Şekle göre, gelişmekte olan ekonomilerin gayri safi hasıllarında 3,7 trilyon Dolarlık ya da başka bir deyişle %6 civarında bir artışa öncülük edebileceğini belirtmektedir. Bu artış da tüm ekonomilerde yaklaşık 95 milyon yeni iş anlamına gelmektedir (Manyika vd., 2016, s. 19).

Ancak yukarıda belirtilen avantajların yanında FinTech uygulamalarının bazı risklerinin de olduğunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Her ne kadar kişisel bilgilerin korunması hususunda büyük bir teknolojik çaba sarf edilse de tam bir gizlilik söz konusu olamayabilmektedir. FinTech'in gelişmesine ihtiyatla yaklaşan yasal düzenleyicilerin akıllarındaki en büyük korku, artarak daha karmaşık, dinamik ve sanal hale gelen bir finansal sistemin nasıl yönetilebileceğini henüz tam olarak keşfedememiş olmalarıdır. Bu kapsamda kriptoloji biliminin olanaklarından yararlanarak siber güvenlik tedbirleri artırılarak gereken güven ortamı sağlanmalıdır.

FinTech ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri

Dijitalleşmenin dönüştürücülüğünü, finansal genişlemeyi daha birey odaklı hale getirebilmek için bir fırsat olarak görmek gerekmektedir. Böylelikle bireyler doğru bilgiye erişimle fonlarını finansal ya da finansal olmayan hedeflerinin farkına varacak şekilde daha etkin kullanabilecek, hesap verebilir akıllı finansal hizmetlerden daha çok faydalanabileceklerdir (van der Lugt, 2019, s. 8). FinTech'in, yüksek refah düzeyi, temiz çevre, sosyal istikrar, eşitlik ve bütünlük ile birlikte gelen döngüsel ekonomi ile desteklenen sürdürülebilir bir kalkınmanın sağlanmasına yardımcı olacak temel bir etmen olduğunu söylemek mümkündür (Vergada ve Agudo, 2021, s. 3; Zhang, Rohlfers ve Rajasekera, 2020, s. 1; UNSDTF, 2020, s. 20). Şekil 2.de ise, bu olanaklar geniş bir perspektifle sunulmuştur.

Şekil 2: Bireyler ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin dijital finansman olanakları

Kaynak: Zadek, Bersudskaya, Celik, Forstater, He, Mitha ve Singh, 2020, s. 20.

Şekilden anlaşılacağı üzere, finansal açıdan toplumun farklı kesimlerinde yer alan bireyler, farklı şekillerde dijital finans olanaklarından yararlanabilmektedirler. Bu olanaklar ile birlikte toplanan fonların sürdürülebilir kalkınma hedeflerini gerçekleştirme amaçlı tasarlanan fikir ve projelere aktarmak çok daha kolay olabilmektedir. Şeklin bize anlattığı gibi, birey merkezci bir finans anlayışı, farklı araçlardan ve farklı kanallardan gelen finansal akışın yanında, bu kadar fazla kanalla bir araya toplanmış olan “etki” ile ilgilenmektedir (UNSDTF, 2020, s. 21).

FinTech’in, finansal sisteme entegrasyonunun sürdürülebilir kalkınma açısından iki farklı faydasının olduğunu söylemek mümkündür. İlki, finansın mobilizasyonu ile, sürdürülebilir finansal araçların dolaşımını kolaylaştırarak sermayeye ihtiyacı olan kesime fon sağlamak, sürdürülebilir ve sağlam bir altyapı için kaynak yaratmak, kritik alanların (ana kaynaktan bağımsız enerji çözümleri, çiftlik tarımı, toprağın sürdürülebilir kullanımı, sürdürülebilir balıkçılık gibi) inovasyonunu finanse ederek, altyapı, temiz enerji, temiz su ve temiz tarım, sosyal etki uygulamalarını yaygınlaştırmaktır. İkinci faydası ise piyasa aktörlerinin karar verme süreçlerini etkileyecek çevresel ve sosyal faktörleri risk yönetimine entegre ederek sürdürülebilirliği yaygınlaştırmasıdır (UNSGTF,2020, s. 13; Liu vd., 2022, s. 2).

Günümüzde insanlığın karşı karşıya geldiği en önemli sorunların başında gelen iklim değişikliğinin en önemli sebeplerinden olan sera gazı salımlarının azaltılması için atılması gereken adımların başında fosil yakıtlardan vazgeçilerek yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelmesi gerektiği tüm çevrelerce dile getirilmektedir. Bu kapsamda sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden olan temiz enerji üretimini ve kullanımını destekleyen ve bu alanda yapılacak olan yatırımları teşvik eden enerji politikalarının, politikaların da ötesinde teknolojik uygulamaların ve bu uygulamaların finansal sistemle birleşmesinin hayati öneme sahip olduğu ortadadır. Özellikle blokzinciri teknolojisi ile döngüsel ekonomiyi gerçekleştirebilmek adına yapılacak uygulamalarla sürdürülebilir bir tüketimi gerçekleştirmek ve dolayısıyla emisyonu azaltmak çok kolaydır (Zhu, Song, Lim, Wang ve Zhao, 2020, s. 2; Puschmann, Hoffmann ve Khmarskyi, 2020, s. 6). Örneğin Brüksel Vrije Üniversitesi Yapay Zekâ Laboratuvarında Enervalis FinTech şirketi ortaklığında geliştirilen blokzinciri tabanlı akıllı sözleşme ile çalışan bir kripto para olarak geliştirilen NRCcoin ile yenilenebilir enerji kullanımının kolaylaşabildiği ve teşvik edildiği görülmektedir. Buna göre, üreten bir tüketici (prosumer) enerji üretilip şebekeye entegre ettiğinde, akıllı sayaç her kW/sa için 1 NRCcoin kaydetmektedir. Böylelikle daha çok coin kazanmak isteyen, daha çok yenilenebilir enerji üretmek isteyecektir (NRCcoin, 2022). Aynı şekilde şebekeden yenilenebilir enerji kullanan tüketiciler de faturalarını geleneksel para birimi yerine coin kullanarak ödeyebileceklerdir. Enerjinin izlenebilirliği konusuna da FinTech uygulamalarının getirdiği çözümler bulunmaktadır. Örneğin çatılara yerleştirilecek küçük güneş panelleri ya da bir nehir kenarına kurulabilecek basit ve küçük bir

hidroelektrik mekanizması ile bireysel üreticilerin sayısı arttıkça enerji piyasası da genişleyecektir. Ancak buradaki en büyük sorunlardan birisi, söz konusu enerji sisteme aktarıldığında elektronların yenilenebilir enerji kaynaklarından mı yoksa fosil yakıtlardan mı üretildiğinin anlaşılabilmesidir (Croutzet ve Dabbous, 2021, s. 1609). Blokzinciri teknolojisi ise, yenilenebilir enerji kaynağından üretilen her bir enerji için ağ zinciri kurmakta ve bu ağa entegre edilen kaynaklardan gelen enerji için akıllı sertifika oluşturarak bu soruna akılcı bir çözüm getirmektedir. Böylelikle fosil yakıtlardan gelen enerji ile yenilenebilir kaynaklardan gelen temiz enerji ayrılmaktadır (Energy Web, 2022). Ayrıca bu sertifikalar da blokzinciri tabanlı bir borçlanma piyasasında alınıp satılabilmektedir.

FinTech'in temiz enerji kullanımını teşvik etmek için yarattığı uygulamalarından bir diğeri de kitle fonlamasıdır. Yenilenebilir enerji sektöründe faaliyet gösteren girişimciler, Kickstarter gibi kitlesel fonlama platformları ile diledikleri fona geleneksel finansal sistemden daha kolay ve daha hızlı bir şekilde ulaşabilmektedirler. Ulaşmış oldukları bu fonları da temiz enerji kullanımını yaygınlaştıracak projeleri hayata geçirmek için kullanmaktadırlar. Kitle fonlaması uygulaması sadece temiz enerjide değil, sürdürülebilir tarımın finansmanında da çiftçilerin ihtiyaç duydukları fonu elde etmede kolaylık sağlamaktadır. Çiftçiler hem fona ulaşmada kitle fonlamasından hem de tüm piyasa aktörlerinin bir araya geldiği bir pazaryerinde dijital ödeme sistemlerinden yararlanarak tarımda şeffaflık, izlenebilirlik ve güvenli gıda konularında büyük yol kat etmektedirler (Vergara ve Agudo; 2021, s. 9). Ayrıca iklimin değişikliğinin getirdiği iklim şoklarına karşı çiftçileri koruyabilmek adına akıllı tarım uygulamaları ile strese toleranslı tohum üretimi gerçekleştirilebilmektedir. Ancak çiftçiler, bu geliştirilen tohumlara tam olarak güvenmeyerek sigorta yaptırma ihtiyacı hissetmekte ve bunun için de başka bir FinTech uygulaması olan InsurTech'ten yararlanmaktadırlar (Belissa, Bulte, Cecchi, Gangopadhyay ve Lensink, 2019, s. 271). Tarım işletmelerinin yeryüzünün %40'ından fazlasını kullandığı ve yıllık sera gazı emisyonlarının yaklaşık olarak çeyreğinden sorumlu olduğu düşünüldüğünde (Hinson, Lensink ve Mueller, 2019, s. 1), FinTech uygulamalarından yararlanmanın hem çevrenin gördüğü zararı azaltmada hem de kendilerini korumaya almada kayda değer fark yaratabileceği görülmektedir.

Dijital finansın SKH'ni gerçekleştirme noktasında sunduğu katkılardan bir diğeri de yoksullukla mücadeledir. Blokzinciri teknolojisinin FinTech uygulamaları sayesinde biyometrik yöntemlerle oluşturulan dijital kimlikler ile herkes aynı haklara sahip olmakta, özellikle varlık transferi ile ilgili işlemlerde belgelere dayalı hile amaçlı değişiklik yapılamamakta ve bu da güven ortamının oluşmasını kolaylaştırmaktadır. Söz konusu dijital kimliklerle dünyanın her yerinde finansal işlemleri yapmak mümkün hale gelmektedir (Parakash ve Sethi, 2020, s. 3). Tüm dünya için zor bir süreç olan Covid-19 salgını, yoksulluğun aşırı düzeyde olduğu bölgelerde daha büyük yıkımlara yol açmıştır. Bu yıkımı tersine

çevirebilmek, yoksulluğu azaltabilmek ve “kimseyi geride bırakmamak” adına yapılması gerekenleri belirleyebilmek önemlidir. Bu noktada FinTech, aşırı yoksullukla boğuşan kesimlerin finansal yaşamlarını daha basit, kolay ve güvenli hale getirebilmektedir. FinTech uygulamaları ile düşen işlem maliyetleri, piyasalar arasında artan transfer yenilikleri, finansal çeşitlendirme, araçların ortadan kalkması ile transfer ve işlemlerin normalden çok daha hızlı olması, özellikle finansal mekanizmaların işleyişine katlanmada zorluk yaşayan yoksul kesimlere büyük kolaylık sağlamaktadır (Parakash ve Sethi, 2020, s. 1).

Sürdürülebilir kalkınmanın önündeki en büyük engellerden birisi de cinsiyet eşitsizliğidir. Toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlayabilmek adına da FinTech uygulamalarından yararlanmak büyük önem taşımaktadır. Kadınların, erkeklere kıyasla gıda, sağlık ve eğitim gibi, aile refahı ve üretkenliğini artıran mal ve hizmetlere daha çok harcama yaptığı düşünüldüğünde, finansal hizmetlere daha kolay erişmeleri, verimli bir ekonomik döngü yaratmada oldukça etkili olacaktır (Doepke ve Tertilt, 2019, s. 310). 2015 yılında hazırlanan bir rapora göre, yeryüzündeki karşılıksız emek büyüklüğünün %75'inin kadınlar tarafından karşılandığı bir dünyada, toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamanın küresel büyümeye 2025 yılına kadar yaklaşık 28 trilyon Dolar değerinde bir katkı yapacağını belirtilmektedir. Bunu gerçekleştirmek için de kadınların durumunu ortaya koymak gerekmektedir. Kadınlar hala finansal hizmetleri erkeklerin kullandığının %77'si kadar kullanmakla birlikte, mobil telefonlar ve internete erkeklerin eriştiğinin %84'ü kadar erişmektedir. Kadınların, finansal hizmetlere erişimindeki bu geri kalmışlığının altında yatan nedenler ise genel olarak dört başlık altında irdelenmiştir. Düşük eğitim ve istihdama katılım düzeyleri nedeniyle varlıklar üzerindeki düşük kontrol yetkileri, özellikle kırsal finansal hizmetlere ulaşmak için yakın şehirlere gitme zorunluluğu, finansal işlemlerin düşük finansal okuryazarlıkları nedeniyle zor anlaşılır olması ve finansal kurumların, kadınların bu sorunları konusunda farkındalıklarının olmaması. Söz konusu rapora göre eşitsizliği kapatmak için devletlerin altı farklı şekilde müdahil olması gerekmektedir; finansal teşvik ve destek, teknolojik ilerleme ve altyapı, ekonomik fırsat yaratma, kapasite inşası, adli destek ve danışmanlık ile hukuki düzenlemeler ve politikalar (Woetze vd., 2015, s. 8). Küresel ekonomi daha dijital ve çevrimiçi hale geldikçe kadınlar iş arama, network kurma, yeni iş fikirlerini hayata geçirme, ödeme alma ve ödeme yapma, para transferleri, mikro kredilerle fon kaynağı yaratma gibi işlemleri daha kolay ve zahmetsiz bir şekilde gerçekleştirebileceklerdir.

İlgili Literatür

Literatüre katkı sağlayan çalışmalar incelendiğinde, FinTech'in bir değişim geçirdiği üzerinde durulmaktadır. Buna göre FinTech, daha çok finansal kurumlar tarafından, finansal hizmetlerde kullanılan ve burada uygulanan bir teknoloji olmaktan, mobil uygulamalar, para transferleri, fon toplama ve varlık yönetimi uygulamaları ile geleneksel finans sistemini bozan bir teknolojiye dönüşmüştür (Parakash ve Sethi,

2020, s. 2). FinTech'in hayatımızın birçok aşamasında finansal ekosisteme erişim kolaylığı sağlamasının yanında, sürdürülebilir kalkınmaya nasıl katkı sağladığı ya da sağlayabileceği de çeşitli çalışmalarda incelenmiş ve bazı yargılara varılmıştır. Çalışmanın bu kısmında, FinTech ile sürdürülebilir kalkınma arasındaki ilişkiye değinen ve sonraki çalışmalara yol gösterecek olan araştırmalardan oluşan kapsamlı bir literatür araştırması yer almaktadır.

FinTech ve sürdürülebilir kalkınma ile ilgili olarak finans yazını incelendiğinde çalışmaların genellikle niteleyici özellikler gösterdiği gözlenmiştir. Bunun yanında yazarların genel olarak gelişmiş ülkelerde söz konusu teknolojilerin sisteme adaptasyonunun çok daha kolay ve yaygın olduğunu ve FinTech'e yönelik çok büyük bir talep yaratıldığını vurguladıkları görülmektedir (Haddad ve Hornuf, 2018, s. 81; Chen, Yan ve Chen, 2021, s. 1).

2021 yılında panel veri analizi yöntemi ile, 21 OECD ülkesini ve 2005-2018 yıllarını esas alarak yapılan bir çalışmada, yenilenebilir enerji kullanımı ile FinTech arasındaki ilişki incelenmiştir. Yazarlar, yenilenebilir enerjinin gelişmesi ve yaygınlaşmasını teşvik eden parametreleri karbon salımlarının azaltılması, enerji güvenliğine yönelik giderek artan endişeler, petrol fiyatlarındaki oynaklık olarak belirlemişlerdir. Araştırmanın bulgularına göre FinTech, yenilenebilir enerji sektöründe tüketimleri, tasarrufları ve yatırım kararlarını pozitif yönde etkilemektedir (Crouzet ve Dabbous, 2021, s. 1608).

Yenilenebilir enerji teknolojilerine uyum sağlamayı kolaylaştırmak, enerji kullanımını azaltmak sureti ile enerji verimliliğini ve kurumların otomasyon kabiliyetini artıracak yatırımlar için dijitalleşmenin önemli bir potansiyel taşıdığı 2021 yılında yapılan bir araştırmada ortaya konmuştur (Liu vd., 2022, s. 4). Yazarların E7 ülkelerinden yola çıkarak varmış oldukları sonuç, FinTech'in inovatif doğası gereği, enerji sektörü özellikle yenilenebilir enerji sektörü üzerinde önemli bir etkisinin olduğudur.

Çin'de yapılan bir diğer araştırmaya göre FinTech alanında meydana gelen gelişmelerin, finansal hizmetlere daha uygun koşullarda ulaşılmasını kolaylaştırdığı vurgulanmıştır. Yazarlara göre yayılma mekanizması ile de ilgili olarak finansal teknolojiler, şehirleşme kavramını destekleyerek dijital uçurumları azaltmakta, yeni iş olanakları yaratmakta ve tarım dışı istihdama önemli katkılar sağlamaktadır (Zhang vd., 2020, s. 39).

Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine ulaşabilmek için sürdürülebilir finans uygulamalarının hayati öneme sahip olduğu yapılan çeşitli akademik çalışmalarla ortaya konmuştur (Krushelnytska, 2017, s.5; Turguttopbaş, 2020, s. 273; Schoenmaker, 2017, s. 10; Pham, 2016, s. 287). 2019 yılında yapılmış bir çalışmaya göre, FinTech, sürdürülebilir finansın mobilizasyonu konusunda önemli bir yere sahiptir çünkü

blokzinciri teknolojisi ile aracısız bir şekilde çeşitli sürdürülebilir projeleri hayata geçirmeyi olanaklı kılmaktadır (Dorfleitner ve Braun; 2019, s. 209).

2011-2015 yılları verilerini kullanarak Çin'in finansal genişlemesini test eden bir çalışmada yapay zeka ve blokzinciri teknolojisinin, finansal kaynaklara daha kolay erişim sağlayarak yeşil büyümeye katkı sağladıkları ortaya konulmuştur (Wang, Wang, Sun, Han ve Chen, 2022, s. 245). Yine 2018 yılında yapılan bir çalışma, FinTech'in yeşil finansman teknolojilerinin serbest kalmasını kolaylaştırdığını bulgulamıştır. Buna göre blokzinciri, nesnelerin interneti, büyük veri gibi yüksek teknolojiler, Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerini gerçekleştirmede gerekli olan finansman kaynaklarına erişimi kolaylaştırmaktadır (Nassiry, 2018, s. 2). Nassiry'e göre henüz genişleme evresinin ilk aşamalarında olmasına rağmen blokzinciri, taraflar arası enerji ticareti, iklim finansmanı ve karbon kredi ticareti konusunda enerji sektöründe uygulama ve erişim kolaylığı sağlayan bir teknolojidir (2018, s. 7).

Döngüsel ekonomiyi geliştirmek için blokzinciri teknolojisinin nasıl kullanıldığını tespit edebilmeyi hedefleyen 22 adet yayınlanmış akademik makaleyi analiz eden başka bir çalışma, atık yönetimi, geri dönüşüm, takas sistemi gibi döngüsel ekonominin önemli yapı taşlarını ve bunların dijitalleşmesini incelemiştir (Vogel, Hagen ve Thomas, 2019, s. 1503). Yazarlara göre blokzinciri tabanlı bir ürün yaşam döngüsü modeli, kaynak kullanımını geliştirecek ve döngüsel ekonominin hayata geçirilmesine katkıda bulunacaktır.

Teknolojik gelişmelerin döngüsel ekonomiye sunacağı katkıları inceleyen bir makale, yasal engellere rağmen yeşil projelerin finansmanı için blokzinciri teknolojisinin yaygın ve verimli bir şekilde uygulandığını, ancak söz konusu teknolojinin kullanımının daha da genişletilmesi için yasal kolaylıkların sağlanması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Akıllı cihazlar ve yazılımlar temiz enerjinin maliyetini düşürmekte, blokzinciri teknolojisi merkezleşmeyi ortadan kaldırarak işlem kolaylığı sağlamakta ve böylece döngüsel ekonomiye geçiş hızlanmaktadır (Zhu vd., 2020, s. 8).

Dünya Bankası'nın 2018 yılında yayınlamış olduğu bir rapor, blokzinciri, nesnelerin interneti, büyük veri, akıllı sözleşmeler ve diğer teknolojilerin yeni nesil iklim piyasalarının ihtiyaçlarını karşılamada önemli görev üstlendiğini belirtmektedir. Rapora göre, fiziki bir varlıktan farklı olarak dijital bir varlık sera gazı emisyonları, temiz enerji, eğitim eşitsizliğini giderme ve yoksulluğu azaltma gibi konularda daha efektif ve hızlı bir şekilde etki yaratabilmektedir (World Bank, 2018, s. 17).

Sürdürülebilir kalkınma ile FinTech arasında U-biçimli bir ilişki bulgularan çalışma, FinTech'in daha uygun ve adil bir finansman sağlayarak, sosyal ve çevresel etkiler üzerine pozitif bir katkısının olduğunu ifade etmektedir. Temel bileşen analizi ile bölgesel bazda sürdürülebilir kalkınma göstergeleri belirleyen

yazarlar, taraflar arası işlemler verisi ile FinTech'in sürdürülebilirlik üzerine etkisini incelemişlerdir. Buna göre dijital finans uygulamalarının etkinliğini artırılması için yasal anlamda daha çok ilgi uyandırması gerekmektedir (Deng vd., 2019, s. 18).

FinTech alanındaki gelişmelerin, ülkelerin düşük karbon ekonomisine geçişlerinde yardımcı olup olmadığını irdeleyen başka bir çalışma, teknolojik gelişmelerin sera gazı emisyonlarını düşürdüğünü bulgulamıştır. 65 ülke verisi kullanılarak yapılan analiz sonuçlarına göre, finansal teknolojilerin düşük karbon emisyonu hedefine ulaşmadaki yardımı ülkenin refah ve gelir düzeyinden bağımsız değildir (Tao, Su, Naqvi ve Rizvi, 2022, s. 6).

Vaka analizi metodu kullanılarak yakın zamanda yapılan ve sürdürülebilirlik ile FinTech arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çalışma, şirketlerin yeşil göz boyama (greenwashing) ve diğer kusurlu davranışlarının tespit edilebilmesi üzerine odaklanmıştır. FinTech'in, yeşil finansman araçlarını ön plana çıkararak, finansal iş modellerini daha sürdürülebilir hale getirdiği gerçeği vurgulanmıştır. Geleneksel yöntemlerin aksine FinTech şeffaflığa daha açık olduğu için, finansal mekanizmaların işleyişinde teknoloji yoğun operasyonların, yeşil göz boyamanın önüne geçtiği görülmüştür (Vergada ve Agudo, 2021, s. 4).

Merkez Bankaları ve finansal düzenleyicilerin başkaca odaklandıkları iki konu olan finansal genişleme ve finansal teknolojiler üzerinden SKH'ni nasıl destekleyebileceklerine ilişkin ortaya koydukları makalede Arner ve arkadaşları, fayda maksimizasyonu adına, toplumun her kesimine finansman sağlamanın yollarını irdelemişlerdir. Yazarlara göre FinTech, SKH'ni gerçekleştirmede üç temel rol üstlenmektedir; var olan finansal kaynakların dağıtımını geliştirmek, finansal sistemdeki kalkınma hedeflerini destekleyecek finansal kaynakları ve araçları çoğaltmak, hedefleri doğrudan gerçekleştirmek için yeni teknolojiler, dijital finans, düzenleme teknolojisi (RegTech) ve FinTech'i kullanmak (Arner vd., 2020, s. 10).

Genel Durum ve Uygulamalar

Çalışmanın bu bölümünde, bu konuya ilişkin hem istatistiki bilgiler verilecek hem de halihazırda geçerli olan uygulama ve projelere değinilecek, böylelikle SKH ile FinTech arasındaki bağlantı rakamlarla ortaya konmaya çalışılacaktır. Çağımızda dijitalleşmenin ve teknolojinin hayatımıza nasıl nüfus ettiğini anlayabilmek için rakamlardan yararlanmak önemlidir. Bugün, dünya nüfusunun yarısından fazlasının çevrimiçi olduğu, bunda Covid-19 pandemisinden kaynaklanan kapanmaların etkili olduğu ve oranın 1990'a kıyasla yüz kat arttığı belirtilmektedir (GSMA, 2021). 2020 yılında yaklaşık 2.4 milyar kişi ürünlerini çevrimiçi olarak satın almıştır böylece milyarlarca işletme de dijital piyasalara bağımlı hale gelmiştir (E-marketer, 2020). Bu da, dijital sistemlerin hiç olmadığı kadar hayatımızın içine dahil olduğunu göstermektedir.

Özellikle dijital ekonominin, Covid-19 pandemisi ile birlikte daha da zor duruma düşen 46 az gelişmiş ülke üzerindeki etkisini detaylı bir şekilde inceleyen kuruluş, çarpıcı sonuçlara ulaşmıştır. BM'in hazırlanmış olduğu rapordan elde edilen bulgular şu şekildedir (UNCDF (a), 2020, s. 17);

- Dijital çağda kimseyi geride bırakmamak stratejisi ile çıkılan yolda FinTech BM'in finansal genişlemeyi sağlamaktaki en önemli kanalı olarak kabul edilmiştir.

- 43 az gelişmiş ülkede yaklaşık 2 milyon kişi finansmana erişim ve kullanım olanağı elde etmiştir.

- 94 finansal hizmet sağlayıcısı, 87 mobil işlem ve FinTech şirketi, 178 KOBİ ve 61 kamu kurumu önderliğinde geliştirilen 180 farklı finansal ürün ve hizmet kullanıma sunulmuştur.

- 75 düzenleyici kuruma eğitim verilmiş, 15 ülkeye teknik destek sağlanmıştır.

- Uganda'da pirinç üreticileri arasında mobil ödeme kanallarının kullanımı %35 oranında artmıştır. 28 ilköğretim okulu öğrencilerinin okul ücretlerinin dijital finans olanakları ile sıfır maliyetle ödenmesi teşvik edilmiştir

- Yine Uganda'da blokzinciri teknolojisi aracılığı ile tarımsal değer zincirinde şeffaflık artmış, yaklaşık 37 bin çiftçi (%41'i kadın) dijital çözümlerden yararlanmıştır. Sahraaltı Afrika ve Güney Asya'da üretilen yiyeceklerin tüketilemeyerek israf olan %26-37'lik kısmının en aza indirilmesi sağlanmıştır. Çiftçiler ve tedarik zincirlerinin tüm aktörleri için sağlanan kolay finansman sayesinde hasat ve dağıtım esnasında kayıp olarak kaydedilen %40'lık fire büyük ölçüde engellenmektedir.

- Fiji'de Covid-19 kapanmaları ile birlikte mobil ödeme kullanımı %104 artmış ve pandeminin finansal etkileri en aza indirilmeye çalışılmıştır.

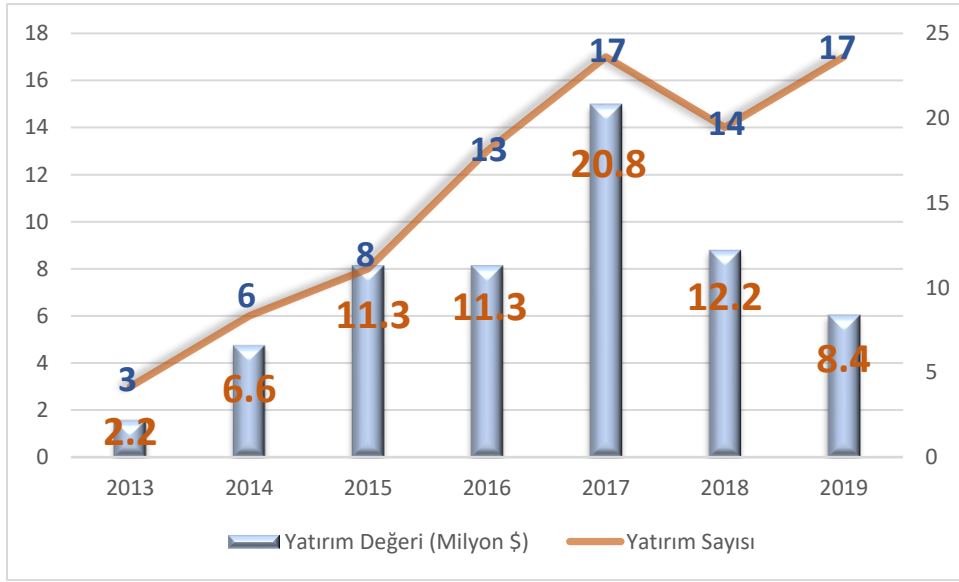
- BM, dijital uygulamalar ve FinTech ile 176 proje ve uygulamayı hayata geçirerek (1 belediye bütçeleme, 3 iklim değişikliğine uyum, 4 yenilenebilir enerji, 12 gıda güvenliği, 67 yerel kalkınma, 23 kadın istihdamı) hedeflere ulaşma konusunda büyük bir rol üstlenmiştir.

FinTech'in kolaylaştırdığı alanlardan bir diğeri de enerjidir. Dünya genelinde hala 1 milyar insanın karanlıkta yaşadığı ve yaklaşık 3 milyar insanın da evlerindeki aydınlatmayı sadece yemek yerken kullandığı düşünüldüğünde, herkes için ulaşılabilir, güvenilir ve sürdürülebilir modern enerjinin sağlanması önemlidir (Tellez, Waldron, Chaintreau, 2017, s. 6). Bu noktada sürdürülebilir kalkınmanın 7 numaralı hedefinin gerçekleşebilmesi ön plana çıkmaktadır. BM'e göre dijital ödeme sistemleri kullanarak yaklaşık 1,1 milyar kişiyi elektriğe kavuşturmak mümkündür (UNCDF, 2020, s. 7). Küresel enerji erişimi için gerekli

olan 50 milyar Dolarlık finansman ise FinTech uygulamaları ve sürdürülebilir finans mekanizmaları ile kolayca sağlanabilecektir (Tellez, Waldron ve Chaintreau, 2017, s. 8). Sadece Doğu Afrika bölgesinde bu uygulamalar sayesinde 800 bin dolayında operatöre finansman sağlanmıştır.

Ülkemizde ise FinTech şirketlerine ve dijital finans uygulamalarına olan ilgi giderek artmaktadır. FinTech İstanbul'un yayınlamış olduğu rapora göre Türkiye'de FinTech yatırımlarının gelişimi yükseliş eğilimindedir. Şekil 3.te FinTech yatırımlarının zaman içerisinde göstermiş olduğu değişim görülmektedir.

Şekil 3. Türkiye'de FinTech yatırımlarının gelişimi

Kaynak: FinTech İstanbul, 2020, s. 8.

Şekilde de görüldüğü gibi her ne kadar 2018-2019 döneminde yatırım anlamında bir düşüş yaşanmış olsa da ülkemizde FinTech yatırımları hem bankaların hem de yeni girişimcilerin dikkatini çekmektedir. Hâlihazırda Türkiye'de faaliyet gösteren 520 FinTech şirketi bulunmaktadır (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi (TCCFO), 2021, s. 5). Şirket sayısının açık ara lideri ödeme sistemleri olmakla birlikte bunu sırasıyla kripto para/blokcinciri, bankacılık ve sigorta şirketleri takip etmektedir (KPMG, 2021, s. 10).

Sürdürülebilir kalkınma açısından konuya yaklaşıldığında ise FinTech şirketlerinin ülkemizde ortaya koyduğu bazı çalışmalar ile çevresel ve sosyal konularda faaliyet gösteren kurumlara sanayiler içerisinde bağış yapmak mümkündür. Ancak ne yazık ki sürdürülebilir finansal mekanizmalara entegrasyon konusunda Türkiye'de aktif olan FinTech şirketleri yeterince öncü olamamaktadırlar. Sahip oldukları

potansiyeli daha da iyi değerlendirdiklerinde, FinTech şirketlerinin sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleşebilmesinde büyük yardımının dokunacağı açıktır.

SONUÇ VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

2008 küresel finansal krizi ile birlikte bankacılık sistemine olan güven ciddi anlamda sarsılmıştır. Sarsılan bu güven, şirketleri ve bireyleri yeni arayışlara yönlendirmiştir. Bu arayışlar, daha düşük maliyetli, daha hızlı, daha yenilikçi ve çok daha kolay erişim imkânı sunan finansal mekanizmalar ile sonuçlanmıştır. Bu mekanizmalar ise, dünyanın neresinde olursa olsun, zengin ya da yoksul ülke vatandaşlarını eşit duruma getirerek aynı araçlara aynı şekilde ulaşma imkânı tanıyarak hem ekonomik hem se sosyal anlamda bir devrim niteliği taşımaktadır.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP)'nin hazırlamış olduğu yoksulluk endeksine göre 1,3 milyar insan, günde 1,9 Doların altındaki gelirleriyle aşırı yoksulluk koşulları ve sınırları içinde yaşamaktadır. Bu insanların en temel düzeydeki eğitim, sağlık, yeterli gıda ve besin, temiz su, elektrik, barınma gibi ihtiyaçlara dahi ulaşamadığı göz önüne alındığında, yoksulluk ile mücadelenin önemi ortaya çıkmaktadır (UNDP, 2021, s. 9). Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği, sürdürülebilir kalkınma için finansın mobilizasyonunu desteklemek adına kritik bir görev üstlenmektedir. Bu görevi yerine getirirken üstlendiği sorumluluklardan birisi de kaynaklara adil ve eşit bir şekilde erişimin sağlanabilmesi için finansal yenilik, yeni teknolojiler ve dijitalleşme potansiyelini kullanmaktır. Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Antonio Gutteres'in Genişletilmiş Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonunda vermiş olduğu kapsamlı mesaj, SKH'ni gerçekleştirmede FinTech'in önemini vurgulamaktadır: “Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin öncülük ettiği, hızlı ve anlık bir değişim çağında yaşamaktayız. Bu teknolojiler, bize Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerini başarma noktasında yardım edebilirler. İklim değişikliğinin yok edilmesi, sıfır açlık, yoksullukla mücadele ve diğer küresel görevlere ilişkin akıllı çözümler sunabilirler. Dijital ve mobil sağlık hizmetleri, kırsal alanlarda eğitime kapsamlı erişim, artan kadın istihdamı, endüstriyel ve tarımsal üretimde verimlilik ve çevresel koruma yolunda araç olabilirler” (UNCDF, 2022). FinTech ekosistemini sürdürülebilir kalkınmayı destekleyecek yenilikçi bir platform haline getirmek için sektörler arası teknoloji oyuncularının kapasitelerini geliştirmek önemlidir. FinTech'in sadece klasik anlamda bir ekonomik büyümeyi değil, sermayenin tabana yayılmasına yardımcı ve sürdürülebilir kalkınmayı daha dengeli bir halde gerçekleştiren bir uygulamalar bütünü olduğu konusunda genel bir farkındalık oluşturmak gerekmektedir.

Covid-19 pandemisinin ortaya çıkması ile birlikte söz konusu kalkınma hedeflerini gerçekleştirmek giderek daha zor hale gelmiş ve bu bağlamda kullanılan finansal araç ekosistemi de değişikliğe uğramıştır.

Pandemi öncesinde daha yaygın olarak kullanılan yeşil tahviller yerlerini daha çok sosyal ve sürdürülebilir tahvillere bırakmıştır. Sürdürülebilir finansal çözümlerin etkin araçlarından olan bu tahvillere yatırım yapmanın daha da kolaylaşabilmesi adına finansal teknolojilerden yararlanmanın önemi tartışılmazdır.

Ülkeler, finansal teknolojileri sürdürülebilir kalkınma planlarına entegre etmelidirler. Fırsatı yakalayabilmek adına geniş bir mobil ve dijital altyapıya, finansal hizmetleri gerçekleştirebilmek için dinamik bir iş çevresine ve küçük ölçekli işletmelerle bireylerin ihtiyaçlarına cevap verebilecek yeni dijital finansal araçlara ihtiyaç vardır. Yeni ve bilinmeyen kavramların bireyler üzerinde yarattığı “uzak durma” ihtiyacını ortadan kaldırmak adına hem sürdürülebilir kalkınma hedefleri ve sürdürülebilir finansal çözümler, hem de finansal teknolojiler konusunda kullanıcıları eğitmek ve bilinçlendirmek hayati önem taşımaktadır. Özellikle finansal ihtiyaçlarını hala geleneksel yöntemlerle gidermeye çalışan orta yaş üstü kesimi bu mecraya kazandırmak ve teknolojilere entegre olabilmelerini sağlamak bazı hedeflere ulaşmayı hızlandırabilecektir. Daha adil, yaşanabilir bir dünya yaratmanın yolu, toplumun tüm kesimlerinin birlikte hareket etmesinden, birbirine destek olmasından geçmektedir.

Bu çalışma, finansal teknolojilerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerini gerçekleştirmede ne kadar faydalı olabileceğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ülkemizde yapılan çalışmalar incelendiğinde, bu konuda yayınlanmış oldukça az sayıda makale olduğu görülmektedir. Söz konusu çalışma bu noktada ilklerden olma özelliği taşımakta ve literatürü genişletme anlamında fayda sağlayabilme potansiyeli göstermektedir. Ülkemizde yeni uygulama alanı olan bir konu olması sebebiyle yeterli veriye ulaşamamak en büyük kısıtı oluşturmaktadır. Daha sonraki araştırmalarda elde edilecek yeni veriler ile istatistiksel analizlerle zenginleştirilmesi tavsiye edilmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Al Hammadi, T., & Nobanee, H. (2019). *Fintech and sustainability: A mini-review*. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3500873 adresinden erişildi.
- Arner, D. W., Buckley, R. P., Zetsche, D. A., & Veidt, R. (2020). Sustainability, fintech and financial inclusion. *European Business Organization Law Review*, 21(1), 7-35.
- Belissa, T., Bulte, E., Cecchi, F., Gangopadhyay, S., & Lensink, R. (2019). Liquidity constraints, informal institutions, and the adoption of weather insurance: A randomized controlled trial in Ethiopia. *Journal of Development Economics*, 140, 269-278.

- Chen, X., Yan, D., & Chen, W. (2021). Can the digital economy promote FinTech development? *Growth and Change*, 53(1), 1–27.
- Croutzet, A., & Dabbous, A. (2021). Do FinTech trigger renewable energy use? Evidence from OECD countries. *Renewable Energy*, 179, 1608-1617.
- Deng, X., Huang, Z., & Cheng, X. (2019). FinTech and sustainable development: Evidence from China based on P2P data. *Sustainability*, 11(22), 6434. 1-19.
- Dietz, M., Khanna, S., Olanrewaju, T., & Rajgopal, K. (2016). *Cutting through the noise around financial technology*. <https://www.mckinsey.com/industries/financial-services/our-insights/cutting-through-the-noise-around-financial-technology> adresinden erişildi.
- Doepke, M., & Tertilt, M. (2019). Does female empowerment promote economic development? *Journal of Economic Growth*, 24(4), 309-343.
- Dorflleitner, G., & Braun, D. (2019). In the rise of green finance in Europe. M. Migliorelli ve P. Dessertine (Editörler), *Fintech, digitalization and blockchain: Possible applications for green finance* (s. 207-237) içinde. Cham: Palgrave Macmillan.
- Energy-Web (2018, Ekim 13). Crowdfunding in the energy transition. Smart energy international [Blog yazısı]. <https://www.smart-energy.com/policy-regulation/crowdfunding-in-the-energy-transition/> adresinden erişildi.
- Ekhholm, B. and Rockström, J. (2019, Ocak 15). World Economic Forum, ‘Digital technology can cut global emissions by 15 percent. Here’s how’ [Blog yazısı]. 15 January 2019. <https://www.weforum.org/agenda/2019/01/why-digitalization-is-the-key-to-exponential-climate-action/> adresinden erişildi.
- E-marketer. (2020, Mart 7). *Global ecommerce 2020*. <https://www.emarketer.com/content/global-ecommerce-2020> adresinden erişildi.
- European Commission. (2018). *Action plan: Financing sustainable growth*. Brussels: European Commission.
- FinTech İstanbul. (2020). *Türkiye’de ve dünyada fintech-2019 raporu*. İstanbul: Set Pozitif Matbaa.
- GSMA. (2021). *The state of mobile internet connectivity report*. <https://www.gsma.com/r/wp-content/uploads/2021/09/The-State-of-Mobile-Internet-Connectivity-Report-2021.pdf> adresinden erişildi.
- Haddad, C., & Hornuf, L. (2019). The emergence of the global fintech market: Economic and technological determinants. *Small Business Economics*, 53(1), 81-105.
- Hinson, R., Lensink, R., & Mueller, A. (2019). Transforming agribusiness in developing countries: SDGs and the role of FinTech. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 41, 1-9.
- KPMG Türkiye. (2021). *KPMG perspektifinden Fintech sektörüne bakış raporu*. <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/tr/pdf/2021/08/fintech-sektorel-bakis-2021.pdf> adresinden erişildi.

- Krushelnytska, O. (2017). *Introduction to green finance*. Global Environment Facility (GEF): Washington, D.C.
- Lee, I., & Shin, Y. J. (2018). Fintech: Ecosystem, business models, investment decisions, and challenges. *Business Horizons*, 61(1), 35-46.
- Liu, H., Yao, P., Latif, S., Aslam, S., & Iqbal, N. (2022). Impact of green financing, FinTech, and financial inclusion on energy efficiency. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(13), 18955-18966.
- Manyika, J., Lund., S., Singer, M., White, O., & Berry, C., (2016). *Digital finance for all: Powering inclusive growth in emerging economies*. Washington D.C.: McKinsey Global Institute (MGI).
- Nassiry, D. (2018). The role of fintech in unlocking green finance: Policy insights for developing countries (ADBI Working Paper No. 883). <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/464821/adbi-wp883.pdf> adresinden erişildi.
- Parakash, N., & Sethi, M. (2020). Leveraging Fintech for sustainable development in emerging economies – A policy perspective. *International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering*, 9(3), 421-426.
- Pham, L. (2016). Is it risky to go green? A volatility analysis of the green bond market. *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 6(4), 263-291.
- Philippon, T. (2016). The fintech opportunity (NBER Working Paper No. 22476). <http://www.nber.org/papers/w22476> adresinden erişildi.
- Puschmann, T., Hoffmann, C. H., & Khmarskyi, V. (2020). How green FinTech can alleviate the impact of climate change—the case of Switzerland. *Sustainability*, 12(24), 1-30.
- Schoenmaker, D. (2017). *Investing for the common good: A sustainable finance framework*. Brussels: Bruegel.
- Tao, R., Su, C. W., Naqvi, B., & Rizvi, S. K. A. (2022). Can Fintech development pave the way for a transition towards low-carbon economy: A global perspective. *Technological Forecasting and Social Change*, 174, 1-7.
- Tellez, C., Waldron, D., & Chaintreau, M. (2017). *The fight for light: Improving energy access through digital payments*. United Nations Capital Development Fund (UNCDF).
- Turguttopbaş, N. (2020). Sürdürülebilirlik, yeşil finans ve ilk Türk yeşil tahvil ihracı. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 12(22), 267-283.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi (TCCFO). (2021). *Türkiye Fintek ekosistemi durum raporu*. <https://www.cbfo.gov.tr/sites/default/files/2021-12/turkiye-fintek-ekosistemi-durum-raporu-2021.pdf> adresinden erişildi.
- United Nations Secretary General’s Task Force (UNSGTF) (2020). *People’s money: Harnessing the digitalization to finance a sustainable future*. UNSGTF web site: <https://unsdg.un.org/sites/default/files/2020-08/DF-Task-Force-Full-Report-Aug-2020-1.pdf>

- United Nations Capital Development Fund. (2020). *Open digital payment ecosystem: Leaving no one behind in the digital era report*. UNCDF web site: <https://www.uncdf.org/article/5292/open-digital-payment-ecosystem-leaving-no-one-behind-in-the-digital-era>
- United Nations Capital Development Fund. (2022). *Digital finance and the SDGs*. UNCDF website: <https://www.uncdf.org/mm4p/dfs-and-the-sdgs>
- United Nations Conference on Trade and Development. (2014). *World investment report 2014: Investing in the SDGs: An action plan*. UNCTAD web site: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2014_en.pdf
- United Nations Development Programme. (2021). *Multidimensional poverty index 2021: Unmasking disparities by ethnicity, caste and gender*. UNECE website: https://unece.org/sites/default/files/2021-12/PPP_D.%20Multidimensional%20poverty_UNDP_eng.pdf
- United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development*. SDGS website: <https://sdgs.un.org/sites/default/files/publications/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf>
- van der Lugt, C. (2019). *Digital finance and citizen action in financing the future of climate-smart Infrastructure*. OECD Publications.
- Varga, D. (2018). Fintech: Supporting sustainable development by disrupting finance. *Budapest Management Review*, 8(11), 231-249.
- Vergara, C., & Agudo, L. (2021). Fintech and sustainability: do they affect each other? *Sustainability*, 13(13), 7012.
- Vogel, J., Hagen, S., & Thomas, O. (2019, Şubat 24-27). Discovering blockchain for sustainable product-service systems to enhance the circular economy. *14th International Conference on Wirtschaftsinformatik*'te sunulan bildiri. Siegen, Germany.
- Voorhies, R., Lamb, J., & Oxman, M. (2013). *Fighting poverty, profitably: Transforming the economics of payments to build sustainable, inclusive financial systems*. The Bill and Melinda Gates Foundation web site: <https://docs.gatesfoundation.org/documents/fighting%20poverty%20profitably%20full%20report.pdf>
- Wang, L., Wang, Y., Sun, Y., Han, K., & Chen, Y. (2022). Financial inclusion and green economic efficiency: Evidence from China. *Journal of Environmental Planning and Management*, 65(2), 240-271.
- Woetze, J., Madgavkar, A., Ellingrud, K., Labaye, E., Devillard, S., Kutcher, E., Manyika, J., Dobbs, R., & Krishnan, M., (2015). *The power of parity: How advancing women's equality can add \$12 trillion to global growth*. McKinsey Global Institute (MGI) web site: https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/industries/public%20and%20social%20sector/our%20insights/how%20advancing%20womens%20equality%20can%20add%2012%20trillion%20to%20global%20growth/mgi%20power%20of%20parity_full%20report_september%202015.pdf

World Bank. (2018). *Europe and Central Asia economic update, May 2018: Cryptocurrencies and blockchain*. Washington D.C.: The World Bank Group.

World Commission on Environment and Development. (1987). *Our common future: Report of the world commission on environment and development*. Oxford University Press: Oxford.

Zadek, S., Bersudskaya, V., Celik, D., Forstater, M., He, M., Mitha, A., & Singh, A.(2020). *People's money: Harnessing digitalization to finance a sustainable future* (The United Nations Secretary General Task Force Report). <https://unsdg.un.org/sites/default/files/2020-08/DF-Task-Force-Full-Report-Aug-2020-1.pdf> adresinden erişildi.

Zhang-Zhang, Y., Rohlfer, S., & Rajasekera, J. (2020). An eco-systematic view of cross-sector FinTech: The case of Alibaba and Tencent. *Sustainability*, 12(21), 8907.

Zhu, S., Song, M., Lim, M. K., Wang, J., & Zhao, J. (2020). The development of energy blockchain and its implications for China's energy sector. *Resources Policy*, 66, 101595.

KAPİTALİST SİSTEMDE SOSYAL SERMAYEYE BAKIŞ: ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME

Mahmure ERCAN¹

Öz

Sanayi Devrimi'yle başlayan metalaşma, insanlar arasındaki iletişim ve güven ilişkisinde bozulmalara yol açmıştır. İletişimde yaşanan bu bozulmaların ekonomik faaliyetlere de zarar verdiği tespiti ile son zamanlarda sosyal sermaye altında sıklıkla tartışılmaktadır. Tartışmaların ekonomik faaliyetler üzerine odaklanmış olması; sosyal sermayenin bütünsel açıdan neden önemli olduğu, sınırlılıkların neler olduğu gibi aslını ilgilendiren konuları karanlıkta bırakmıştır. Çalışma, toplum düzeninin doğru zeminler üzerine oturmasında kritik öneme sahip olan sosyal sermayenin ihmal edilen bu yönlerine dikkat çekmek amacıyla oluşturulmuştur. Bu doğrultuda Polanyi'nin kapitalist sisteme ilişkin tespitleri üzerinden sosyal sermaye analiz edilmiş, literatürde yer alan çalışmalar buna uygun şekilde incelenmiştir. Polanyi'nin analizi ve literatürden elde edilen bilgiler ışığında, sosyal sermaye araştırmalarının toplumsal yönünün eksikliği kritik edilmiştir. Eksiklik, kapitalist sistemin doğal işleyiş mekanizmasına bağlanmıştır. Bu süreçte politika yapıcıların rolü üzerine de tavsiyelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Sermaye, Kapitalist Sistem, Sanayi Devrimi

JEL Kodları: A10, A14, P10

OVERVIEW OF SOCIAL CAPITAL IN CAPITALISM: A CRITICAL ASSESSMENT

Abstract

Commodification, which started with the Industrial Revolution, led to deterioration in the relationship of communication and trust between people. It has been frequently discussed under social capital recently, upon the determination that these deteriorations in communication also damage economic activities. Discussions focused on economic activities; It has left in the dark the essential issues such as why social capital is important from a holistic point of view and what its limitations are. The study was created to draw attention to these neglected aspects of social capital. In this direction, social capital has been analyzed through Polanyi's determinations regarding the capitalist system, and the studies in the literature have been examined accordingly. In the light of Polanyi's analysis and the information obtained from the literature, the lack of the social aspect of social capital research has been criticized. The deficiency is connected to the natural working mechanism of the capitalist system. Recommendations were also made on the role of policy makers in this process.

Keywords: Social Capital, Capitalism System, Industrial Revolution

JEL Codes: A10, A14, P10

¹ Arş. Gör. Dr., Manisa Celâl Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, mahmure.ercan@cbu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0308-6765>

GİRİŞ

Kapitalist sistemin rekabet üzerine kurulu yapısı, diğer şeyleri ekonomi içerisine entegre etme ve kapitale uyumlu hale getirme çabası, özellikle Sanayi Devrimi sonrasında, bireyler arasındaki ilişkilerin giderek zayıflamasına neden olmuştur. Nitekim Polanyi, İngiltere’de başlayan sanayileşmenin üretim tesislerinde olduğu gibi toplum yapısını da metalaştırdığına, bu nedenle insan ilişkilerinin de hasar aldığına vurgu yapmaktadır (Polanyi, 2021, s. 84). Çünkü bu düzen içerisinde toplumsal yaşam, sosyal ilişkiler tarafından değil; ekonomik kurumların ihtiyaçları tarafından şekillenmektedir. Bu nedenle kapitalist sistemin işlediği “piyasa ekonomisi” denen şey de ancak kapitalist sistemin beslediği “piyasa toplumu”nda işleyebilmektedir (Polanyi, 2021, s. 101). Piyasa ekonomisinin ihtiyaç duyduğu piyasa toplumu, yine piyasanın ihtiyacına bağlı olarak kırsal bölgelerde değil; büyük ölçekli sanayi tesislerinin kurulu olduğu şehirlerdedir (Polanyi, 2021, s. 107). Ancak o dönemde şehirler, göç eden yığınları özümseyebilecek koşullara sahip olmadığı için maddi kaygılarla şehirlere göç eden yığınlar, manevi çöküntülerle karşı karşıya kalmışlardır. Polanyi bu duruma dikkat çekmek için şu ifadeleri kullanmıştır: Sanayileşme ile insanların karşılaştıkları en büyük sorun ne çalışma saatlerinin çokluğu ne de çalışma ücretinin düşük olmasıdır. Esas sorun, şehirlerde insani yaşam koşullarının yokluğudur (Polanyi, 2021, s. 152). Buna göre Polanyi, Sanayi Devrimi sonrasında başlayan eşitsizliğin sosyal refah alanında da yaşandığına atıf yapmaktadır. Buna göre Sanayi Devrimi sonrasında, sermayedar kesimin ekonomik refahında artış; ücretli kesimin hem ekonomik hem de sosyal refahında azalış yaşanmaktadır (Polanyi, 2021, s. 223). Acemoğlu ve Robinson (2018) da dünyada gelir dağılımında yaşanan eşitsizliğin yine Sanayi Devrimi’nden sonra başladığına atıfta bulunmaktadır (Acemoğlu ve Robinson, 2018, s. 50). Ülkeler arasındaki gelir dağılımı adaletsizliğinin nelerden kaynaklandığı üzerine yapılan ampirik çalışmalara göre, (Knack ve Keefer, 1997; Algan ve Cahuc, 2010) sosyal sermaye belirleyici faktörler arasında yer almaktadır (Argentiero, Cerqueti ve Sabatini, 2021, s. 35). Bu eşitsizliklerin nelere yol açtığına yönelik yapılan çalışmalarda ise (Wilkinson ve Pickett, 2009) eşitsizliğin sosyal dokuya zarar verebileceği, bunun da nihayetinde ekonomik çıktıyı negatif etkileyeceği bulgusu yer almaktadır (Fehr, Rau, Trautmann, ve Xu, 2020, s. 1).

Piyasa ekonomisi kendi işleyişine bırakıldığında, büyük çaplı kalıcı hasara neden olacağını düşünen Owen (1995), Polanyi tarafından da destek görmüştür. Nitekim Polanyi, piyasa ekonomisinde sömürü düzeninin işlediği tespitinde bulunmuştur. Buna göre üretim faktörlerinden olan emek ve toprak, piyasa ekonomisinin kurallarına göre üretime koşulmaktadır. Yani insanlar, emek adı altında; doğa, toprak adı altında meta gibi işlem görmektedir (Polanyi, 2021, s. 192). Bu minvalde, piyasa ekonomisinde sosyal sermayenin kullanım şekli de bundan farklı olmayacaktır. Yani, insanlar arasında iş birliğini, güveni, vb. sağlayan sosyal sermaye; onu iyileştirmeye yönelik uygulamalar yerine, ondan kazanç sağlamaya yönelik uygulamalarda yer bulacaktır. Nitekim sosyal sermaye literatüründe yer alan çalışmalar incelendiğinde,

sosyal sermayenin ekonomik büyüme/verimlilik artışı üzerindeki etkisinin incelendiği görülmektedir. Yani, üretim faktörü gibi değerlendirildiği, üretime koşulması durumunda verimliliğin, ekonomik büyümenin artacağına vurgu yapıldığı tespit edilmiştir. Ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisi sebebiyle de önem verilmeye, teşvik edilmeye başlamıştır. Ancak, sosyal sermayenin neden zayıfladığına yönelik önemli ipucu verecek olan ters nedenselliğin araştırılmadığı görülmektedir. Nitekim, Sanayi Devrimi'nden günümüze sosyal sermaye önündeki en büyük engel, Walzer (1991) ve Polanyi (2021)'nin tespit ettiği gibi sanayileşme ve buna bağlı olarak kontrolsüz ve hızlı yaşanan şehirleşmeden kaynaklanmış; yoksulluk, gelir eşitsizliği, altyapı imkanlarının yetersizliği gibi faktörlerle de desteklendiğine yönelik tespitler ise ihmal edilmiştir. Bu açıdan Fine (2008), sosyal sermayenin ortaya çıkış tarihinin de dikkat çektiğine vurgu yapmaktadır. Buna göre post modern dönemde ortaya çıkan sosyal sermaye, post modern dönem toplum bilimlerinde yaşanan dejenerasyonu kamufle eden bir alandır (Fine, 2008, ss. 26-39). Öyle ki Sanayi Devrimi'yle sosyal yapıda yaşanan bozulmalar post modern döneme kadar göz ardı edilmiş, post modern dönemde toplum bilimlerinin zayıflamasıyla tartışılır hale gelmiştir. Ancak bu farkındalığın da yine rasyonalite temeline dayandığını iddia eden Fine, toplumda yaşanan dejenerasyona tepki yerine “sömürge faaliyetlerinin sürdürülmesi”ne hizmet ettiğini iddia etmektedir (Beşer ve Hira, 2017, ss. 29-30). Ayrıca sosyal sermayeye yönelik belirsizlik için de farklı bir bakış sunmaktadır. Buna göre sosyal sermaye bilmececi, sosyal sermayenin kullanılacağı zaman, mekân ve kullanım amacı gibi faktörlere bağlıdır. Sosyal sermayenin bu sınırlara bağlı olarak tanımlanmasıyla rolü, sınırları ve diğer faktörler şekillenmektedir (Beşer ve Hira, 2017, s. 33).

Tüm yaşanan tarihsel süreç-özellikle Polanyi'nin piyasa toplumu tespiti-değerlendirildiğinde, kapitalizmle sosyal yapıda bozulmalar yaşandığı apaçık ortadadır (Polanyi, 2021, s. 190). Benzer çıkarımı yapan Walzer (1991) de ileri kapitalist ülkelerde birlikte hareket etmenin giderek azaldığına atıf yapmaktadır. Şehirleşmenin ve şehir nüfusunun hızla arttığı günümüzde; gelir adaletsizliğinin, sınıf farklılığının, gündelik iş telaşının artması gibi nedenlerle insanlar arasındaki etkileşimin azaldığını vurgulamaktadır (Cenker Özetek, 2018, s. 46). Ancak Sanayi Devrimi'yle sosyal sermayede başlayan kötüye gidiş karşısında literatürün de sosyal sermayenin yapısı, sosyal sermayeyi etkileyen ve sınırlayan faktörler, sosyal sermayenin sınırlılıkları gibi konuları ihmal ettiği görülmektedir. Çalışmaların, sosyal sermayenin ekonomi üzerindeki etkisine odaklandığı görülmektedir. Bunun nedeni de Vergil ve Bahtiyar (2017)'a göre, çalışmaların Neo-Klasik varsayımlara dayanıyor olmasıdır (Vergil ve Bahtiyar, 2017, s. 674).

Sanayi Devrimi'nin ve kapitalist sistemin sosyal hayatta neden olduğu sorunlar çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Sanayi Devrimi'yle hızlanan piyasa temelli çözümlerin, sosyal dokuyu zedelediği ve metalaştırdığı buna karşın; karar birimlerinin sosyal boyutu ihmal edip ekonomik kaygıları öncelendiği tespit edilmiştir. Ayrıca sosyal yapıya ilişkin çok geç oluşan farkındalığın da piyasa temelli

çözümlerle sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Son yıllarda popüler olan sosyal sermayenin, sosyal dokuda neden bozulmalar olduğunu tespit etmek ve meydana gelen bu bozulmaları düzeltmek yerine; ekonomik kısıtları gidermek için kullandığı tespit edilmiştir. Örneğin, sosyal sermayenin verimlilik, ekonomik büyüme gibi ekonomik faktörler üzerindeki etkisi araştırılmış, ekonomiye pozitif katkı sağladığı gerekçesiyle de önem atfedilmiştir. Oysa, “sosyal sermayeyi zayıflatan temel unsur ne?” sorusu ihmal edilmiştir. Kapitalist sistemin piyasa temelli çözümünün, bu sorunun ana kaynağı olma ihtimali göz ardı edilmiştir. Bu nedenle sosyal yapıdaki iyileşmeyi sağlayacak faktörler de devre dışı bırakılmıştır. Sosyal sermaye teorisi ve literatürde yer alan araştırmalar, Polanyi'nin kapitalist sistem analizi üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda, sosyal sermaye araştırmalarının sermaye yönüne ağırlık verdiği, sosyal yönünün eksik olduğu kanaati oluşmuştur. Bu eksiklik, kapitalist sistemin doğal işleyiş mekanizmasına bağlanmıştır.

Tanımlamalar

Bourdieu (1986), Coleman (1988), Putnam (1993) tarafından yapılan katkılarla dikkat çeken sosyal sermaye (Whiteley, 2001, s. 174); genel anlamda bireylerin tek başına başaramayacağı işlerde birlikte hareket etmeleri olarak tanımlanmaktadır. Ancak literatüre bakıldığında, her araştırmacı tarafından farklı yorumlanmıştır. Örneğin, sosyal sermaye kavramını literatüre kazandıran Hanifan (1916); bireyin ailesi, komşusu, arkadaşı ile ilişkisi ve sosyal birliği sağlayan tüm unsurlar olarak tanımlamıştır. Sosyal sermayenin benimsenmesini sağlayan Putnam (1993); sosyal sermayenin ekonomik kalkınma, siyasal istikrar, bölgeler arası gelişme farklılığını giderme gibi sorunlardaki önemine atfen; iş birliği ve koordineli harekete imkân tanıyan her türlü bağlantı olarak tanımlamıştır (Thompson, 2018, s. 5). Toplumsal hiyerarşiyi eşitsizliğin kaynağı olarak gören Bourdieu ise; seçkin zümrenin statüsünü korumak için kullandığı ağ bağlantısı olarak tanımlamıştır (Scrivens & Smith, 2013, ss. 13-16). Coleman (1988) sosyal sermayeyi ilişkiler üzerine kurmuş, güvene dayalı tüm ilişkileri sosyal sermaye olarak tanımlamıştır (Coleman, 1988, s. 98).

Sosyal sermayeye ilişkin tanımlamaların yakın dönem çalışmalarında da farklı açılardan ele alındığı görülmektedir. Örneğin, sosyal sermayeyi dört gruba ayıran (Tablo 1) Scrivens ve Smith (2013), sosyal sermaye ölçümünün sosyal bağların ekonomik verimliliğine ve iyi oluşa karşılık geldiğini vurgulamaktadır (Scrivens ve Smith, 2013, s. 9).

Tablo 1: Sınıflara göre sosyal sermaye

Sosyal sermaye	Ağ yapısı ve faaliyetler	Verimliliğin kaynakları
Bireysel	Bireysel ilişkiler	Sosyal ağ desteği
Kolektif	Sivil katılım	Güven ve işbirlikçi normlar

Kaynak: Scrivens ve Smith, 2013, s. 19

Lyu vd. (2022)'e göre sosyal sermaye, firmalar ile paydaşlar arasındaki etkileşimdir. Bu etkileşim, firmalar arasındaki kaynak ve bilgi alışverişini etkileyebilir (Lyu, Peng, Yang, Li, ve Gu, 2022, s. 2).

Sosyal sermaye, inovasyonların yanı sıra Schumpeter (1939, 1981)'in yaratıcı yıkım teorisini de açıklayan (Schumpeter, 1939, s. 82; Schumpeter, 1981, ss. 65-144) ve paradigma değişimine sebep olan (Perez, 1985, s. 5) “radikal inovasyon”ların üzerinde de etkili olan bir sermaye türüdür. Ancak sadece iyi iletişim yönü inovasyonlar için tek başına yeterli bir argüman değildir (Pérez-Luño, Medina, Lavado ve Rodríguez, 2011, ss. 1370-1371).

Sosyal sermaye, birikmiş bir stok olduğu için basit bir sosyal organizasyon veya sosyal değerden daha fazla anlam taşıyan, üretim verimliliğinde artışa neden olan bir sermaye türüdür. Ayrıca diğer sermaye türleri gibi maliyeti olan sermayedir. Ancak bu maliyet her zaman parasal olmayan, çokça zaman ve çaba isteyen bir sermayedir (Chou, 2006, s. 891-892).

Karagül ve Masca (2005)'e göre ise sosyal sermaye, üretimde fiziksel sermaye gibi somut olmayan, üretime koşulduğunda fiziksel sermaye gibi pozitif etki yapan, üretime dahil edilmediğinde ise fiziksel sermaye gibi üretimde nötr değil negatif etki yapan sermaye türüdür (Karagül ve Masca, 2005, s. 40).

LİTERATÜR

Sosyal sermayenin toplu eylemleri kolaylaştıran yanı olmasına karşın, birkaç üyenin hükmetmesiyle dışa kapalı bir çevre de oluşturabileceğini savunan Shin (2022), bunu sosyal sermayenin karanlık yanı olarak değerlendirmektedir. Bağlayıcı ve köprü kuran sosyal sermayeler, sosyal sermayenin bu farklı yanlarını açıklamak için önemli faktörler olmasına rağmen, ölçüm ve yöntem eksikliğinden ötürü nedensellik ilişkisini açıklayamaz. Shin de literatürdeki bu eksikliği gidermek üzere üssel tesadüfi grafik modeli üzerinden üniversite şehri olarak tanımlanan, genç bireyler için eğlencenin merkezi olan Sinchon bölgesini analiz etmiştir. Analizinin sonucunda aynı guruba mensup olan bireylerin sıkıca kümelenmiş tartışma bağları oluşturduğu sonucuna ulaşmıştır. Ancak köprü kuran sosyal sermayenin, köprü etkisi ve popülerite etkisi istatistiksel olarak anlamlı çıkmamıştır. Bu nedenle yetkililer, köprü kuran sosyal sermayeyi tesis

etmek için komisyoncu ve mentor sayısını artırmalıdır. Aksi takdirde içe dönük ilişkiler hâkim olacaktır. Ayrıca buradaki sosyal sermaye kuralların hâkim olduğu, güçlüler arasında dikey ilişkilerin olduğu “linking social capital” şeklindedir (Shin, 2022).

Sosyal sermaye ve bilginin inovasyona nasıl etki ettiğini araştıran Pérez-Luño vd. (2011), farklı sektörlerden farklı yaş ve büyüklükteki 143 inovatif firmaya ait veri seti kullanmıştır. Elde edilen bulgulara göre dışsal sosyal sermaye, radikal inovasyon üzerinde pozitif etkiye sahiptir. Daha yüksek seviyede gizli bilginin, görece yüksek seviyeli dışsal sosyal sermaye ile birlikte olması koşulunda radikal inovasyonlar üzerinde daha pozitif etkiye sahiptir. Bilgi karmaşıklığı, radikal inovasyonlar üzerinde pozitif etkiye sahiptir. Ancak, bilginin gizliliği radikal inovasyonlar üzerinde beklendiği gibi pozitif etkiye sahip değildir. Bunun yanı sıra görece yüksek seviyede bilgi karmaşıklığı görece yüksek dışsal sosyal sermaye ile birlikte olma şartında, radikal inovasyonlar üzerinde pozitif etkiye sahip değildir. Kısaca, sosyal sermayenin radikal inovasyon üzerinde tek başına yeterli olmadığı; bilgi karmaşıklığının, sosyal sermaye ile birlikte olursa da gizli bilginin radikal inovasyonlar üzerinde etkili olduğu bulgusuna erişilmiştir. Bilgiyi gizli bilgi ve bilgi karmaşıklığı olarak ayıran Pérez-Luño vd. bu iki kavramın radikal inovasyonlar üzerinde de farklı etkilere sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır (Pérez-Luño vd., 2011).

Lyu vd. (2022), Covid 19 pandemisinin firmalar arasındaki bağlantıyı zayıflattığı sezisi üzerinden bir çalışma yapmışlardır. Dijital firmalarda sosyal sermaye ile inovasyon faaliyetleri ilişkisini ve arabuluculuk faaliyetlerinin etkisini araştırmışlardır. Çin’ de faaliyet gösteren 217 dijital firmadan anket yoluyla elde edilen veri seti SPSS ve AMOS analiz yöntemleriyle incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre, firmaların sosyal sermayeleri ile inovasyon performanslarının Covid 19 pandemi dönemi boyunca önemli ve pozitif ilişkili olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Sosyal sermayesi yüksek olan firmalar, Covid-19’un çeşitli etkilerine karşın daha yüksek inovasyon performansı sergilemiştir. Firmalar arası bilgi araştırmaları sosyal sermayenin yapısal ve ilişki boyutuyla inovasyon performansına aracılık ederken, sosyal sermayenin bilişsel boyutu inovasyon performansına etki etmez. Bu bulgulardan hareketle de dijital firmaların inovasyon performanslarını genişletmek için sosyal sermayeyi geliştirmeye devam etmesi gerektiği sonucu çıkarılmıştır (Lyu vd., 2022).

Sosyal sermayenin refah üzerindeki etkisini öğrenmek isteyen Günay Kabakçı ve Sülün (2021), araştırmalarını Legatum Refah Endeksi üzerinden yapmışlardır. Sosyal sermayenin örneklem olarak seçildiği, OECD ülkelerinin endeks sıralamasını nasıl etkilediğini görmek için sosyal sermayeyi endeks hesabından çıkarmışlardır. Bu yöntemle elde edilen sonuçları da Legatum Refah Endeksi ile kıyaslayarak farklılıkları yorumlamışlardır. Buna göre, sosyal sermayenin dışarıda tutulması; İsviçre, İngiltere, Lüksemburg, Fransa, Belçika, Macaristan, Çekya, Yunanistan, Meksika, Letonya, Japonya, Litvanya,

Güney Kore ve Türkiye üzerinde olumlu etki yapmıştır. Sosyal sermayenin dışarıda tutulması Finlandiya, Hollanda, İsveç, Avusturya, İrlanda, Almanya, İspanya, Estonya, İtalya, Şili, Kolombiya ve Polonya'da herhangi bir etki yapmamıştır. Norveç, Danimarka, İzlanda, Yeni Zelanda, Kanada, Avustralya, Amerika, Slovenya, Portekiz, İsrail, Slovakya üzerinde ise olumsuz etki yapmıştır. Çıkan sonuçlar doğrultusunda, sosyal sermayenin karanlık yönü olarak isimlendirilen durum desteklenmiştir (Günay Kabakçı ve Sülün, 2021).

Sosyal sermayenin stratejik çeviklik üzerinde etkili olup olmadığı sorusuna cevap arayan Işık (2020), Bitlis ilinde yer alan 38 KOBİ'yi incelemiştir. Yapısal, ilişkisel ve bilişsel sosyal sermaye ile stratejik çeviklikler (teknoloji yeteneği, işbirlikçi inovasyon, örgütsel öğrenme, içsel uyum) değişkenlerini çoklu regresyonla analiz etmiştir. Analizinin sonucunda, sosyal sermayenin tüm alt boyutlarının stratejik çevikliğin tüm alt boyutları üzerinde etkili olduğu bulgusuna ulaşmıştır (Işık, 2020).

Sosyal sermaye ile kurumlar arasında ilişki olduğunu düşünen Ahlerup vd. (2009), sosyal sermaye ve kurumların büyüme sürecindeki etkisini araştırmıştır. Sosyal sermaye değişkeni olarak bireylerin birbirine olan güveninin ele alındığı çalışmada, sosyal sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi kurumların işleyişine bağlanmıştır. Kurumların aksak çalıştığı durumda, sosyal sermayenin büyüme üzerinde önemli etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır (Ahlerup, Olsson ve Yanagizawa, 2009).

Sosyal sermayenin, Solow artığını açıklamak için kullanılabileceğini düşünen Argentiero vd. (2021), DSGE modeli üzerinden ampirik araştırma yapmışlardır. Veri seti olarak İtalya'ya ait GSYH yıllık büyüme oranı değişkenini (1950-2014 yılları için) kullanmışlardır. Sosyal sermayenin ekonomik performans üzerinde etkili olduğu sonucunu bulmuşlardır. Bu nedenle sosyal sermayenin, Solow artığını hangi mekanizmalar üzerinden açıkladığını araştırmışlardır. Buna göre sosyal sermayenin beşerî ve finansal kaynakları daha iyi hale getirdiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, sosyal sermayenin toplam faktör verimliliği üzerindeki açıklama gücü diğer faktörler üzerinde ikame değil, tamamlayıcı ilişkiye sahiptir (Argentiero, Cerqueti, & Sabatini, 2021).

Sosyal sermayenin inovasyon sürecinde önemi bilirse de bu sürecin nasıl işlediğine dair yeterince çalışma olmadığını düşünen Camps ve Marques (2013), bu sorunu çözmek adına çalışma yapmışlardır. Bu doğrultuda, sosyal sermayenin heterojen yapıya sahip olup olmadığı sorusuna ve yapısal, bilişsel ve ilişkisel sosyal sermayenin; üretim, süreç, strateji ve pazar gibi farklı inovasyon türlerini nasıl etkilediği sorusuna cevap aranmıştır. Sosyal sermayenin gruplar arasında heterojen olduğu, gayri resmi grupların bu heterojenliğin anlaşılmasında oldukça önemli olduğu bulgularına ulaşılmıştır. Üç boyutla incelenen sosyal sermayenin, inovasyon süreçlerini farklı şekillerde etkilediği ortaya çıkmıştır. Bu nedenle firmaların, ihtiyaç

duydukları ve/veya hedefledikleri inovasyonlar doğrultusunda strateji geliştirmeleri tavsiye edilmiştir (Camps ve Marques, 2013).

Sosyal sermayeyi makroekonomi teorisine ekleme çabasıyla Chou (2006); yaparak öğrenme, beşerî sermaye ve R&D'ye dayalı içsel büyüme modeli kurmuştur. Kurduğu model üzerinden ülkeler arasındaki sosyal sermaye farklılığını da açıklamıştır. Buna göre ülkeler arasındaki verimlilik farklılığını temsil eden P değeri; etnik, dilsel ve dinsel parçalanma derecesini de içermektedir. Bu doğrultuda etnik, dilsel ve dinsel farklılıkların az olduğu ülkeler sosyal etkileşimin, iletişimin, güvenin gelişmişliğini göstermektedir. Ayrıca, araştırmacının sosyal sermaye engeli olarak tanımladığı özel sektör arasındaki koordinasyon problemi, devlet politikaları ile çözümlenebilir.

Sosyal sermayenin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğunu düşünen Vergil ve Bahtiyar (2017), hipotezlerini AB-28 ve Türkiye örneklemini üzerinden test etmişlerdir. Sosyal sermayeyi temsilen güven değişkeninin seçildiği çalışmanın sonucunda, literatürle uyumlu bulgulara ulaşılmıştır. Sosyal sermaye, ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip çıkmıştır (Vergil ve Bahtiyar, 2017).

Faccin vd. (2016), içerisinde iş birliği halinde hareket etmeyi de barındıran sosyal sermayenin; firmalara rekabet avantajı sağladığı, rekabete devamlılık kattığı ve inovasyon sürecini tetiklediği hipotezlerini savunmaktadır. Araştırmacılar bu hipotezin doğruluğunu araştırmak için, sosyal sermayenin iletişim ağına katılan inovatif şirketler üzerindeki rekabet faktörlerine olan etkisini ampirik açıdan sınamışlardır. Bu doğrultuda örneklem olarak Serra Gaúcha bölgesinden seçilen iki şarap fabrikası için varyans analizi ve doğrusal regresyon analizi yapılmıştır. Çalışmanın sonucunda, inovasyon sürecinde, farklı bilgi kaynakları arasında bağlantı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca rekabetin ve bazı inovasyon türlerinin gelişmesinde sosyal sermayenin önemli rol oynadığı sonuçlarına ulaşılmıştır. Ancak inovasyon üzerindeki bu etkinin doğrudan değil, dolaylı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sosyal sermayenin rekabetin pek çok boyutunda etkili olduğu, rekabetteki bu etkinin de nihai olarak inovasyon üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Faccin, Genari ve Macke, 2016).

Sosyal sermaye, alıcı-satıcı ilişkisini anlamak için de önemli bir araçtır. Bu bakış açısına sahip olan MrGrath, sosyal sermayenin bu iki kesimin karşılıklı faydalarına nasıl katkı sağladığını araştırmışlardır. Literatüre sosyal sermayenin karanlık yüzü olarak geçen sosyal sermayenin olumsuz yönü, alıcı-satıcı ilişkisi için de sorgulanmıştır. Buna göre aşırı sosyal sermayenin bu tür bir olumsuzluğa sebep olabileceği sonucuna ulaşılmıştır (Gelderman, Semeijn ve Mertschuweit, 2016, s. 1).

Çalışmanın ana sorunsalı olarak sosyal sermaye boyutlarının alıcıların stratejik performansı üzerindeki etkisini ve teknolojik belirsizliğin düzenleyici etkisini belirlemeyi hedefleyen Gelderman

Semeijn ve Mertschuweit (2016) bir çalışma yapmışlardır. Çalışmada sosyal sermayenin üç farklı boyutuna² odaklanmışlardır. Buna göre bilişsel, ilişkisel ve yapısal sosyal sermayenin satıcının stratejik performansı üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu; teknolojik belirsizliğin bilişsel sosyal sermaye ile stratejik performans ilişkisini, ilişkisel sosyal sermaye ile stratejik performans ilişkisini ve yapısal sosyal sermaye ile stratejik performans ilişkisini pozitif etkilediği hipotezlerinden bir kısmını reddetmişlerdir. Avrupa’da 290 imalat şirketine yapılan ankete göre, ilişkisel ve yapısal sosyal sermayelerin performans üzerinde önemli bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ancak teknolojik belirsizlik ile stratejik performans arasında önemli ve pozitif ilişkinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Gelderman, Semeijn ve Mertschuweit, 2016).

Sosyal sermayenin bilişsel, yapısal ve ilişkisel boyutları ile araçlar sayesinde inovasyon paylaşımının artacağını düşünen Iturrioz, Aragón ve Narvaiza (2014), hipotezlerini desteklemek için bir çalışma yapmışlardır. Mondragon isimli İspanyol şirketi üzerinden yürütülen çalışmada; riskten kaçınma davranışını ve iş birliği maliyetini azaltma potansiyeli olan sosyal sermayenin bu sayede KOBİ’ler arasında inovasyon paylaşımını teşvik edebileceği hipotezi ile zaman içerisinde izole olmuş bilgi kaynaklarını yapılandıran araçların KOBİ’ler arasında inovasyon paylaşımını teşvik edebileceği hipotezlerini test etmişlerdir. Hipotezlerini doğrulayan bulgulara ulaşmışlardır. Buna göre, KOBİ’ler arasında inovasyonu yaymak için sosyal sermaye ve arabulucular gibi sosyal sermaye dışındaki spesifik faktörlerin oldukça etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır (Iturrioz, Aragón ve Narvaiza, 2014).

İnovasyon faaliyetleri üzerinde farklı sosyal sermaye türlerinin farklı etkilerinin olduğunu düşünen Kaasa (2009), tezini doğrulamak adına yürüttüğü çalışmada, hipotezini destekleyen bulgulara ulaşmıştır. Çalışmada, sosyal sermayenin inovasyon faaliyetleri üzerinde etkili olup olmadığı, etkili ise bu etkinin nasıl olduğu ve sosyal sermayenin farklı boyutları için etkinin farklılaşp farklılaşmadığı sorularına cevaplar aramıştır. NUTS1 ve NUTS2 seviyesinden 20 Avrupa ülkesine ait sosyal sermaye, R&D, beşerî sermaye gibi değişkenler üzerinden temel bileşenler analizi ile test etmiştir. Buna göre, sosyal sermayenin bazı boyutları inovasyonlar üzerinde negatif etkiye sahiptir. Ancak bu negatif etki, inovasyonları pozitif ve güçlü etkileyen diğer boyutlarıyla telafi edilmektedir. Yani sosyal inovasyon üzerindeki pozitif etki, sosyal sermayenin kendisi tarafından sınırlandırılmaktadır (Kaasa, 2009).

Pinheiro vd. (2016), “R&D üyelerinin eskilerle olan bağı, bilgi paylaşma ihtimalini yükseltir. Ortak amaçlar paylaşan R&D üyeleri arasında kaynak paylaşma ihtimali daha yüksektir. R&D üyelerinin güvendikleri ortaklarla ve kendilerini bağlı hissettikleri üyeler ile bilgi paylaşma ihtimali daha yüksektir.

² Bu sınıflandırmaya göre sosyal sermayenin üç farklı boyutu vardır. Bunlar uygun organizasyonları kapsayan yapısal boyut; güven, arkadaşlık, yükümlülükler, karşılıklı tanımlamaları kapsayan bilişsel boyut ve temsil, taraflar arasındaki anlam sistemleri, yorumları kapsayan ilişkisel boyuttur. Detaylı bilgi için bkz. Nahapiet and Ghoshal (1998), Pinheiro vd. (2016), Gelderman vd. (2016), Yoon vd (2015).

R&D üyelerinin, kendilerini bağlı hissettikleri üyelerle bilgi paylaşma ihtimali daha yüksektir” şeklinde belirledikleri hipotezlerin doğruluğunu araştırmışlardır. Hipotezlerin doğruluğunu FP7 projesine katılan 553 kişiye yapılan anketi ile araştırmışlar; LRQAP ve ERGM analizleriyle de sınımlanmışlardır. Kullandıkları iki farklı yöntemden elde edilen sonuçlar birbirlerini desteklemiş, çalışmadaki tüm hipotezler kabul edilmiştir. Ayrıca bu süreçte “EU Framework Programme”ın eşsiz bir iş birliği fırsatı sağladığı; özellikle yüksek risk-yüksek kazanç sağlayan projelerde yaşanacak olumsuzluklardan kaçınmak için fırsat sağladığı sonuçlarına ulaşılmıştır (Pinheiro, Serôdio, Pinho ve Lucas, 2016).

Literatürdeki sosyal sermayeye ilişkin tanımlamaları inceleyen Whiteley (2001), sosyal sermayenin araştırmacılar tarafından çok farklı değerlendirildiği tespitinde bulunmuştur. Örneğin, gündeme gelmesini sağlayan Bourdieu (1986), Coleman (1988), Putnam (1993) sosyal sermayenin sınıfsal farkı azalttığı-sınıfsal ayrımı keskinleştirdiği gibi iki uç görüş öne sürmüşlerdir. Literatürde yine, sosyal sermayenin mikro düzeyde-makro düzeyde olduğuna ilişkin iki uç görüş vardır. Ölçülmesi noktasında da farklı görüşler olduğunu vurgulayan Whiteley, araştırmasında güven endeksini incelemiştir. WVD (2012)’nin yayınladığı verilere göre eski Komünist ülkelerde güven düzeyinin yaygın denetim hali ve bağımsız organizasyonlara getirilen yasaklar nedeniyle batılı demokratik ülkelerden daha düşük çıktığı tespitinde bulunmuştur (Whiteley, 2001).

Sanchez-Famoso vd. (2019)’nin İspanya’da faaliyet gösteren 172 aile firmasının inovasyon ve sosyal sermaye ilişkisini inceledikleri çalışmada, aile firmalarına ilişkin önemli bulgulara ulaşılmıştır. Aile ve aile dışı sosyal sermayenin aile firmalarının inovasyon faaliyetlerini olumlu etkileyeceği, aile kontrolünün bu süreci güçlendirdiği fakat birden çok kuşağın dâhiliyesinin bu süreci zayıflatacağı, aile ve aile dışı sosyal sermayenin birlikte daha büyük etki yapacağı şeklinde belirlenen hipotezlerin tamamını destekleyen bulgulara ulaşılmışlardır. Bu bulgular ile aile firmalarında inovasyon konusunda literatüre olumlu katkı yaptıklarını, aile firmalarının sosyal sermaye sürecine nasıl dahil oldukları, aile ve aile dışı sosyal sermayenin organizasyonlar üzerinde nasıl etki ettikleri, aile firmalarının sosyal sermayeyi nasıl inovasyona dönüştürdükleri noktalarında katkı yaptıklarını savunmuşlardır (Sanchez-Famoso, Pittino, Chirico ve Maseda, 2019).

Doğu Asya’daki RIS’lerde sosyal sermayenin rolünü araştıran Yoon, Yun, Lee ve Phillips (2015), hipotezlerini destekleyen güçlü bulgulara ulaşamamışlardır. Yani, girişimci RIS’ler yapısal sosyal sermayeden faydalanır, bölünmeleri desteklemek ve teşvik etmek için birbirine bağımlı ilişkisel sosyal sermayeden yararlanır, girişimci üniversitelerin ürettiği ilişkisel sosyal sermayeden faydalanır, şeklinde belirledikleri hipotezlerin sınırlı desteklendiği sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca bilişsel sosyal sermayeden

faydalanır, başarılı start-up'ları desteklemek için bilişsel sosyal sermayeden faydalanır şeklinde belirlenen hipotezler reddedilmiştir (Yoon, Yun, Lee ve Phillips, 2015).

Literatürde sosyal sermayenin ekonomik boyutuyla ilgilenen daha pek çok çalışma mevcuttur. Örneğin; Putnam (1993), Knack ve Keefer (1997) uluslararası düzeyde sosyal sermaye ile ekonomik büyüme arasında güçlü ilişki bulmuştur (Scrivens ve Smith, 2013, s. 9). Ayrıca Knack ve Keefer (1997)'in bulgusu, sosyal sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini de göstermektedir (Kaasa, 2009, s. 219). Knack ve Keefer gibi, sosyal sermayenin ekonomik boyutunu araştıran çalışmalarda, farklı durumlar incelenmiştir. Sosyal sermayenin ekonomik büyüme, finansal gelişme üzerindeki etkisi araştırılmıştır (Chou, 2006, s. 890). Bunun yanı sıra sosyal sermayenin firmalara sağladığı maliyet avantajı, rekabet avantajı gibi firma karlılığı üzerindeki etkisi araştırılmıştır (Gelderman vd., 2016, s. 2). Coleman (1988)'nin, içerisinde bilgi barındırdığı için sosyal sermaye sayesinde pahalı olan bilgilere erişim sağlanabileceği de ulaşılan bulgulardandır (Coleman, 1988).

ELEŞTİRİLER

Kapitalist sistemin başlangıcıyla örtüşen ve 18. yüzyılın sonlarında başlayan Sanayi Devrimi (Kazgan, 2014, s. 51), piyasa temelli çözümleri nedeniyle sosyal yaşamda tahribatlara neden olmuştur. Sosyal yaşam, "homo economicus" varsayımına dayanmaya başlamıştır. Bireylerin ilişkilerini de bu temele dayandırması; bireyler arası güvene dayanan ilişkiyi ağır zedelemiştir. Bireylerin aile, akraba, komşu, arkadaş gibi tüm ilişkileri de giderek zayıflamıştır. Ayrıca son yıllarda da sosyal sermaye kavramı üzerinden oluşturulan farkındalık da yine piyasa işleyişini sağlamaya yönelik bir hamle olarak değerlendirilebilir. Yani, sosyal sermaye; ekonomik büyümenin faktörü olarak düşünülmektedir. Çalışmanın çıkış noktasını da oluşturan bu kanaat, literatürdeki çalışmalarla da desteklenebilir. Örneğin, Pérez-Luño vd. (2011)'nin güçlü iş birliğinin-daha geniş anlamda sosyal sermayenin, bilgi ile inovasyon yarattığı yönünde edindikleri bulgu kıymetlidir. Nitekim, bu bulgu hipotezimizi daha da güçlendirmektedir: Son yıllarda sosyal sermayeye verilen önemin esasında ekonomik güdümlere dayandığını göstermektedir. Nitekim araştırmacılar, inovasyon sürecinin interaktif olduğunu, bu sürece dahil olan tüm bileşenlerin birlikte hareketinin gerektiğini vurgulamaktadır (Pérez-Luño vd., 2011, s. 1369). Ayrıca, sanayicilerle dış tasarımların güvene dayalı ilişki temelinde iken; paylaşılan bilgilerin fırsatçılık yaratmayacağı düşüncesi hakimdir (Pérez-Luño, Medina, Lavado, & Rodríguez, 2011, s. 1370). Bu bilgiler, ekonomik çarkların işleyişi için önemli ipuçları vermesine karşın, birlikte hareketin ortak ekonomik amaçlarla sınırlı olduğu tezini de destekler niteliktedir. Ayrıca, sosyal sermaye ile ekonomik faktörler arasında (ekonomik büyüme, inovasyon süreci, verimlilik, girişimcilik, rekabet, vd.) geri besleme etkisi ve/veya karşılıklı nedensellik ilişkisinin araştırılmamış olması da sosyal sermaye hareketinin ekonomik amaçlarla sınırlı olduğu tezini güçlendirmektedir. İlişkinin

dayanağı hakkında daha açık bilgiler sunmaktadır. Sosyal sermayenin iktisadi boyutuna odaklanıldığına, sosyal sermayeyi zayıflatan temel unsur ne? sorusunun, toplum yaşamında gözlemlenen tahribatların, dejenerasyonların ihmal edildiğine yönelik kanıtlar sunmaktadır. Ayrıca, bu piyasa temelli bakış açısı nedeniyle sosyal sermayenin ekonomik büyümeden etkilenmediği, ekonominin daha sağlıklı işlenmesini sağlayan fakat, ekonomi dışında olan faktörlerden etkilendiğine yönelik tahminleri de kuvvetlendirmektedir. Nitekim, kapitalist sistemi dinamo eden inovasyonların, sosyal ağları zayıflattığına ilişkin ampirik bulgu ile de desteklenmiştir (Ercan, 2023, s. 288).

Kanaatimizce, “kapital”ist sistemde sosyal sermayenin ekonomik hedeflere uygun şekilde kullanılıyor olması, kapitalist düzende homo economicus temelinde hareket edilmesi gayet tabii bir durumdur. Sistemin kendi içerisinde tutarlı olduğunu göstermektedir. Nitekim diğer üretim faktörleri de aynı amaçla kullanılmaktadır. İtiraz edilen nokta, sistemin işleyiş mekanizmasında değildir. İtiraz edilen nokta, bu işleyiş mantığının gayri insani olmasıyla ilgilidir. Sosyal sermayedeki tahribatın görmezden gelinmesi, tahribata neden olan esas faktörün göz ardı edilmesi, tahribata yönelik çözümün de sadece ekonomik güdülere dayanıyor olmasıdır.

İşleyiş mekanizmasının gayri insani uygulamaya dayalı olması, sistemin açmazı olarak değerlendirilebilir. Bu açmaz, sosyal sermayeye ilişkin sorunların-toplumsal sorunların-çözülmesiyle değil, bugüne kadar olduğu gibi insanlar arasındaki ilişkinin yozlaşması pahasına yeni parametrelerle çözülmektedir. Nitekim Fine (2008) de sosyal sermayenin post modern dönemle toplumsal dejenereleri kamufle aracı olarak kullanıldığı tespitinde bulunmuştur (Fine, 2008, ss. 26-39; Beşer ve Hira, 2017, s. 29-30). Buradan hareketle, “homo economicus” varsayımına dayanan bir sistemde, sosyal sermayenin zayıf olmasına sebep olan unsurların çözümü yerine; işletmelerin kârlılığını artıracak piyasa temelli çözümler sosyal sermayeye bir katkı yapmayacaktır.

SONUÇ

Kapitalist sistemin iletişim halinde olduğu tüm unsurları kapitale uyumlu hale dönüştürmesi, sosyal sermayeye verilen önemi de şüpheli hale getirmektedir. Özellikle Sanayi Devrimi ile başlayan toplumsal bozuklukların gereğince irdelenmediğine yönelik kanaate neden olmaktadır. Nitekim, literatür incelendiğinde bu kuşkular daha da güçlenmektedir. Toplum yapısının toplumsal koşullardan ziyade, piyasa koşulları tarafından şekillendiği kanaatine sebep olmaktadır. Daha açık ifade ile bireylerin birbirine olan güvenini ve birbirleriyle iş birliğini temsil eden sosyal sermaye; onu iyileştirmeye yönelik uygulamalar yerine, ondan kazanç sağlamaya yönelik alanlarda yer bulmaktadır. Oyunun piyasa koşullarının işleyişine

uygun halde oynanması, insanlar arasındaki iletişimin de metalaşmasına neden olmaktadır. Böylece, bireylerin sosyal yönü ve güvene dayanması gereken ilişkileri zayıflamaktadır.

Tüm bu nedenlerden dolayı politika yapıcılarının, kapitalist sistemin doğal işleyiş mekanizmasının farkındalığıyla hareket etmesi önem arz etmektedir. Uygulanan politikaların toplumun bir kesiminin (büyük çoğunluk) sadece ekonomik değil sosyal refahını da olumsuz etkilediği ve etkilemeye devam edeceği gerçeğine uygun olması gerekmektedir. Politikaların piyasa aksaklıklarını giderme güdüsü yanı sıra toplumsal yapının işleyişindeki aksaklıkları da giderme güdüsüne dayandırılması gerekmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D., & Robinson, J. (2018). *Ulusların düşüşü* (28. baskı). İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık.
- Ahlerup, P., Olsson, O., & Yanagizawa, D. (2009). Social Capital vs institutions in the growth process. *European Journal of Political Economy*, 25, 1-14.
- Akçomak, İ., & Weel, B. (2009). Social capital, innovation and growth: Evidence from Europe. *European Economic Review*, 53(5), 544-567.
- Algan, Y., & Cahuc P. (2010). Inherited Trust and Growth. *American Economic Review*, 100(5), 2060-2092.
- Argentiero, A., Cerqueti, R., & Sabatini, F. (2021). Does social capital explain the Solow residual? A DSGE approach. *Structural Change and Economic Dynamics*, 58, 35-53.
- Beşer, A., & Hira, İ. (2017). Sosyal sermayeye eleştirel bakmak. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), 23-37.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. N. Biggart (Ed.), *Readings in Economic Sociology* (280-291) içinde. Blackwell Publishers Ltd.
- Camps, S., & Marques, P. (2013). Exploring how social capital facilitates innovation: The role of innovation enablers. *Technological Forecasting & Social Change*, 1-24.
- Çenker Özetek, C. (2018). 1990'lardan günümüze Türkiye'de sosyal sermaye ve sivil toplum: Bölgeler arası bir karşılaştırma. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 18(2018), 44-77.
- Chou, Y. (2006). Three simple models of social capital and economic growth. *The Journal of Socio-Economics*, 35(5), 889-912.
- Coleman, J. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95-120.

- Çoban, H., & Balıkçioğlu, E. (2020). Güven, inovasyon ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 77-92.
- Ercan, M. (2023). Sosyal sermaye ve inovasyon: OECD ülkeleri üzerine ampirik bir analiz. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32(1), 280-291.
- Faccin, K., Genari, D., & Macke, J. (2016). Interorganisational social capital and innovation: A multiple case study in wine producers networks in Serra Gaúcha. *RAI Revista de Administração e Inovação*, 14(1), 1-15.
- Fehr, D., Rau, H., Trautmann, S., & Xu, Y. (2020). Inequality, fairness and social capital. *European Economic Review*, 129, 1-12.
- Fine, B. (2008). *Sosyal sermaye sosyal bilime karşı-bin yılın eşliğinde ekonomi, politik ve sosyal bilimler* (1. baskı) (Çev: A. Kars), İstanbul: Yordam Kitap.
- Gelderman, C., Semeijn, J., & Mertschuweit, P. (2016). The impact of social capital and technological uncertainty on strategic performance: The supplier perspective. *Journal of Purchasing & Supply Management*, 22(3), 1-10.
- Grootaert, C., & van Bastelaer, T. (2001). *Understanding and measuring social capital: A synthesis of findings and recommendations from the social capital initiative*. Washington: The World Bank. <http://www.worldbank.org/socialdevelopment> adresinden erişildi.
- Günay Kabakçı, E., & Sülün, D. (2021). The evaluation of the impact of social capital on economic development within the framework of the Legatum Prosperity Index: The case of OECD countries. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(80), 1982-1996.
- Hanifan, L. (1916). The rural school community center. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 130-138.
- Iturrioz, C., Aragón, C., & Narvaiza, L. (2014). How to foster shared innovation within SMEs' networks: social capital and the role of intermediaries. *European Management Journal*, 33(2), 1-12.
- Işık, M. (2020). KOBİ'lerde sosyal sermayenin stratejik çevikliğe etkisi. *İzmir İktisat Dergisi*, 35(1), 187-200.
- Kaasa, A. (2009). Effects of different dimensions of social capital on innovative activity: Evidence from Europe at the regional level. *Technovation*, 29(3), 218-233.
- Karagül, M., & Masca, M. (2005). Sosyal sermaye üzerine bir inceleme. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, 37-52.
- Knack, S., & Keefer P. (1997). Does social capital have an economic payoff? *The Quarterly Journal of Economics*, 112(4), 1251-1288.
- Kazgan, G. (2014). *İktisadi düşünce veya politik iktisadın evrimi* (19. baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Lyu, C., Peng, C., Yang, H., Li, H., & Gu, X. (2022). Social capital and innovation performance of digital firms: Serial mediation effect of cross-border knowledge search and absorptive capacity. *Journal of Innovation & Knowledge*, 7(2), 1-15.

- Owen, R. (1995). *Yeni toplum görüşü* (1. baskı) (Çev: Doğan Şahiner), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Perez, C. (1985). Microelectronics, long waves and world structural change: New perspectives for developing countries. *World Development*, 13(3), 441-463.
- Pérez-Luño, A., Medina, C., Lavado, A., & Rodríguez, G. (2011). How social capital and knowledge affect innovation. *Journal of Business Research*, 64, 1369-1376.
- Pinheiro, M., Serôdio, P., Pinho, J., & Lucas, C. (2016). The role of social capital towards resource sharing in collaborative R&D projects: Evidences from the 7th Framework Programme. *International Journal of Project Management*, 34(8), 1519–1536.
- Polanyi, K. (2021). *Büyük dönüşüm çağımızın siyasal ve ekonomik kökenleri* (16. baskı) (Çev: A. Buğra) İstanbul: İletişim.
- Putnam, R. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. New Jersey: Princeton University Press.
- Sanchez-Famoso, V., Pittino, D., Chirico, F., & Maseda, A. (2019). Social capital and innovation in family firms: The moderating roles of family control and generational involvement. *Scandinavian Journal of Management*, 35(3), 1-13.
- Scrivens, K., & Smith, C. (2013). *Four interpretations of social capital: An agenda for measurement*. (OECD Statistics Working Papers No. 2013/06). Paris: OECD Publishing.
- Schumpeter, J. (1939). *Business cycles-a theoretical, historical and statistical analysis of the capitalist process*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Schumpeter, J. (1981). *Kapitalizm* (4. baskı) (Çev: T. Akoğlu). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Shin, B. (2022). Determinants of social capital from a network perspective: A case of Sinchon Regeneration Project using exponential random graph models. *Cities*, 120, 1-9.
- Thompson, M. (2018). Social capital, innovation and economic growth. *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, 73, 1-32. doi: 10.1016/j.socec.2018.01.005
- Tüysüz, N. (2011). *Sosyal sermayenin ekonomik gelişme açısından önemi ve sosyal sermaye endeksinin hesaplanması*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı.
- Ünalın, E. (2019). Dünya Bankası'nın "kayıp halka"sı: Sosyal sermaye. *Politik Ekonomik Kuram*, 3(1), 54-70.
- Vergil, H., & Bahtiyar, B. (2017). Ekonomik büyüme farklılıklarının açıklanmasında sosyal sermayenin etkisi: Güven düzeyi üzerinden karşılaştırmalı bir analiz. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, ICMEB17 Özel Sayısı*, 673-686.
- Walzer, M. (1991, Bahar). The idea of civil society. *Dissent*, 39(Spring), 293-304.
- Whiteley, P. (2001). Social capital. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 22, 174-180.

Wilkinson, R., & Pickett, K. (2009). The spirit level: Why more equal societies almost always do better. *Geography*, 95(3), 149-153.

World Bank Survey. (2019). *World Values Survey*. <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp> adresinden erişildi.

Yoon, H., Yun, S., Lee, J., & Phillips, F. (2015). Entrepreneurship in East Asian regional innovation systems: Role of social capital. *Technological Forecasting & Social Change*, 100, 1-13.

VATANDAŞLIK YORGUNLUĞU: KAVRAMSAL BİR ÇERÇEVE

Gizem KARADENİZ¹, Hasan Hüseyin UZUNBACAK², Alper KARABABA³

Öz

Bu çalışmanın amacı, çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışlarına katılımı sonucunda yaşamış oldukları vatandaşlık yorgunluğu ile ilgili olarak kavramsal bir çerçeve sunmaktır. Bu amaçla alan yazında vatandaşlık yorgunluğu ile ilgili olarak yapılmış olan çalışmalar incelenmiştir. Elde edilen çalışmalar değerlendirildiğinde, vatandaşlık yorgunluğunun çalışanların çeşitli motivasyonlarla (içsel veya dışsal motivasyon) örgütsel vatandaşlık davranışına katılırken bir süre sonra bu davranışlara katılmada vatandaşlık baskısının veya zorunlu vatandaşlığın rol oynamasıyla kendilerini yıpranmış, yorgun ve gergin hissetmelerini kapsayan bir durum olduğu dikkat çekmiştir. Ayrıca, vatandaşlık yorgunluğu çalışanların, çok fazla örgütsel vatandaşlık davranışı sergilemelerinden değil örgütsel vatandaşlık davranışı sergilerken kaynaklarına yönelik bir tehdit algılamalarından kaynaklı olarak ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan bu çalışmayla birlikte, vatandaşlık yorgunluğunu ortaya çıkaran birçok faktör olduğu ve vatandaşlık yorgunluğunun hem örgüt hem de çalışanlar için önemli sayılabilecek olumsuz etkilerinin bulunduğu görülmüştür. Dolayısıyla bu makale vatandaşlık yorgunluğunu etkileyen faktörleri, aracı mekanizmaları ve sonuç değişkenlerini ortaya koymasından dolayı önemlidir. Sonuç olarak, makalenin vatandaşlık yorgunluğu yapısı dolayısıyla yeni olduğu için bu konuyla ilgili daha çok ampirik çalışmaların yapılabilmesine yol açabileceği, ayrıca örgütsel vatandaşlık davranışına yönelik var olan olumlu anlayışın yeniden gözden geçirilmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Vatandaşlık Yorgunluğu, Örgütsel Vatandaşlık Davranışı, Derleme

JEL Kodları: D23, M10

CITIZENSHIP FATIGUE: A CONCEPTUAL FRAMEWORK

Abstract

The aim of this study is to present a conceptual framework regarding citizenship fatigue experienced by employees as a result of their participation in organizational citizenship behaviors. For this purpose, studies on citizenship fatigue in the literature were examined. When the obtained studies are evaluated, it is seen that citizenship fatigue is a situation in which employees engage in organizational citizenship behaviors with various motivations (intrinsic or extrinsic motivation), but after a while they feel worn out, tired or on edge due to the effect of citizenship pressure or compulsory citizenship in engage in these behaviors. In addition, citizenship fatigue is not caused by employees engaging in too much organizational citizenship behavior, but by the perception of a threat to their resources while engaging in organizational citizenship behavior. On the other hand, with this study, it has been seen that there are many factors that reveal citizenship fatigue and that it has negative effects that can be considered important for both the organization and the employees. Therefore, this article is considered important in terms of revealing the factors, intermediary mechanisms and outcome variables that affect citizenship fatigue. As a result, it is thought that the study will lead to more empirical studies on this subject, since the structure of citizenship fatigue is new, and it will also contribute to the revision of the existing positive understanding of organizational citizenship behavior.

Keywords: Citizenship Fatigue, Organizational Citizenship Behavior, Review

JEL Codes: D23, M10

¹ Araş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, gizemkaradeniz@sdu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6405-177X>

² Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, hasanuzunbacak@sdu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3297-1659>

³ Araş. Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, alperkarababa@mu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4771-2000>

GİRİŞ

Örgütsel vatandaşlık davranışı uzun zamanlardan beri araştırmacılar tarafından ilgi görmüş bir yapıdır. İşletmelerin olumlu çıktılarında çalışanların sahip oldukları önemli bir özelliktir. Bu kavram örgüt için çalışanların kendinden beklenenden daha fazlasını yapmalarını kapsamaktadır. Örgütsel vatandaşlık davranışları, sadakat, başkalarına yardım etme ve örgütsel uyum gibi çeşitli biçimlerde ortaya çıkar (Podsakoff, MacKenzie, Paine ve Bachrach, 2000). Bu davranışlar örgütler için resmi olmasa da bireyin, grubun ve örgütün gelişmesine oldukça katkı sağlamaktadır.

Yönetim ve organizasyon alanında çalışmalar yürüten araştırmacıların örgütsel vatandaşlık davranışının pozitif yapısıyla gerçekleştirdikleri çalışmalarında ortaya koyduğu şekliyle (Bolino, Hsiung, Harvey ve LePine, 2015) çalışanlar, olumlu güdüler veya örgütlerinden ya da diğer kişilerden aldıkları olumlu tavra karşılık verme arzusuyla örgütsel vatandaşlık davranışına katılmaktadırlar (Bateman ve Organ, 1983; Eliyahu ve Somech, 2022; Organ, 1997). Öte yandan, son araştırmalar örgütsel vatandaşlık davranışına katılmanın yıpratıcı ve tüketici olabileceğini göstermektedir (Bergeron, 2007; Bolino ve Turnley, 2005; de Geus, Ingrams, Tummers ve Pandey, 2020; Koopman, Joel, Klodiana Lanaj ve Scott, 2016). Dolayısıyla her ne kadar örgütsel vatandaşlık davranışı örgüt için fayda sağlıyor olsa da başka bir açıdan değerlendirildiğinde bu davranışların çok fazla olmasından ya da karşılığının alınamamasından kaynaklı olarak çalışan üzerinde olumsuz bir etki yarattığı belirtilmektedir (Bolino vd., 2015). Vatandaşlık davranışının bu olumsuz etkisi onun tamamen yeni bir bakış açısıyla araştırılması ihtiyacını doğurmuş ve vatandaşlık yorgunluğu* kavramını ortaya çıkarmıştır.

Bu derleme çalışmasında yurt dışı alan yazınında yeni ortaya çıkmış ve hala güncelliğini koruyan fakat yurtiçi alan yazınında henüz fark edilmemiş olan vatandaşlık yorgunluğu kavramı ile ilgili genel bir çerçeve sunulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla öncelikle kavramın ne olduğu ve örgütsel vatandaşlık davranışıyla olan ilişkisine yer verilmiştir. Ardından Bolino vd. (2015)'nin vatandaşlık yorgunluğu yapısını ortaya koyarken vurguladığı merhamet yorgunluğu, tükenmişlik, stres ve rol yükü gibi kavramlarıyla olan ilişkisi ve farkı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan alan yazında var olan çalışmalar etrafında vatandaşlık yorgunluğunun ortaya çıkmasında rol oynayan etmenlerle birlikte vatandaşlık yorgunluğunun örgütteki olumsuz çıktıları sunulmaya çalışılmıştır.

VATANDAŞLIK YORGUNLUĞU

Uzun yıllardan beri araştırmacılar örgütsel vatandaşlık davranışının olumlu doğasına dikkat çekmiş ve bunu “iyi vatandaşlık davranışı” olarak adlandırmışlardır (Podsakoff, Ahearne ve Mackenzie, 1997; Organ, 1998). Son yıllarda ise bazı araştırmacılar örgütsel vatandaşlık davranışının bu olumlu yapısını

tekrardan yorumlamışlardır (Bolino, Klotz, Turnley ve Harvey, 2013). Örgütsel vatandaşlık davranışının olumlu yapısında çalışanların bu davranışlarını kendi istekleriyle, gönüllü olarak ve içsel bir motivasyonla gerçekleştirdikleri vurgulanmaktadır (Bateman ve Organ, 1983). Bu kavramın yeniden yorumlanmasıyla birlikte çalışanların her zaman örgütsel vatandaşlık davranışına gönüllü olarak katılmadığı, kendi istekleri dışında da bu davranışları gerçekleştirebileceği öne sürülmüştür. Bu şekildeki açıklamalarla vatandaşlık baskısı, vatandaşlık zorunluluğu gibi örgütsel vatandaşlık davranışının özerk olmayan tarafları ortaya konulmuştur (Bolino, Turnley, Gilstrap ve Suazo, 2010; VigodaGadot, 2006). Son zamanlarda ise örgütsel vatandaşlık davranışının özerk olmayan yapısından kaynaklı olarak çalışanların vatandaşlık yorgunluğu yaşadıkları öne sürülmektedir. (Bolino, Hsiung ve Harvey, 2012).

Vatandaşlık yorgunluğu kavramının alan yazında son yıllarda ele alındığı görülmektedir (Altaf, Sajid, ve Ali, 2020; Liu ve Yu, 2019a). Kavramdan ilk kez Bolino vd. (2012) tarafından bahsedilmiştir. Vatandaşlık yorgunluğu çalışanların vatandaşlık davranışına katılmaktan dolayı kendilerini yıpranmış, yorgun veya gergin hissettikleri bir durum olarak tanımlanmaktadır. Bu kavram hem duygu hem de biliş ile karakterize edilen bir durumdur; yıpranmış, yorgun veya gergin olma hissini ve ayrıca bu duyguların oluşmasında payı olan kendinden beklenenden daha fazlasını yapma veya isteğe bağlı davranışlarda bulunduğu dair bir inancı içermektedir. Vatandaşlık yorgunluğunun kökeni, kişinin işinin ayrılmaz bir parçası olduğu anlarda, başkaları için kendi isteklerinden uzaklaştığı zaman kişide ne olduğuna dair bir anlayışı ortaya koyan çalışmalara dayanmaktadır (Bolino vd., 2015, s.57). Vatandaşlık yorgunluğu, işyerinde vatandaşlık faaliyetlerine katılmaktan yorulan veya bıkan bireyleri ifade eder (Altaf vd., 2020). Vatandaşlık yorgunluğu deneyimi işlevsel değildir (De Clercq vd., 2019) ve vatandaşlık yorgunluğundan muzdarip çalışanlar gelecekteki örgütsel vatandaşlık davranışlarını azalmaktadır (Bolino vd., 2015).

Görüldüğü üzere vatandaşlık yorgunluğunun ortaya çıkmasında çalışanın vatandaşlık davranışlarına sahip olması gerekmektedir. Bu bakımdan vatandaşlık davranışına değinmek de faydalı olacaktır. Öncelikle vatandaşlık kavramına tanımı itibarıyla bakıldığında ortaya net bir ifade koymak oldukça zordur. Vatandaşlığın birçok tanımı yapılsa da Türk Dil Kurumu'na göre vatandaşlık "yurttaşlık" vurgusuyla ele alınmıştır. Vatandaşlık kavramında kişi ile devlet arasındaki hukuksal bir bağdan söz edilmektedir. Bu bağ sayesinde görev, hak ve yükümlülükler belirlenebilmektedir. Bu bağ bireyi devletine ait kılmaktadır. Dolayısıyla ait olma hissi, aynı ortak duygunun paylaşımı bireyleri o devletin vatandaşı olmayan kişilerden ayrı bir konuma getirmektedir. Bu durumda bireylerin devletlerine karşı ödev ve sorumlulukları ortaya çıkmaktadır (Aybay, 2006; Doğan, 2001). Bireylerin devletine karşı bu ödev ve sorumluluklarını yerine getirmeleri vatandaşlık davranışı olarak ifade edilebilmektedir. Örgütsel vatandaşlık davranışı ise çalışanın kendinden beklenenden daha fazlasını yaptığı örgüte olumlu katkılar sağlamaya yönelik gerçekleştirdiği

davranışları tarif etmektedir (Organ, 1988). Örneğin çalışanın iş arkadaşlarının ve yöneticilere yardım ederek onların performanslarını arttırmaları, kurumun aktif çalışmasını destekleyen bireysel davranışları örgütsel vatandaşlık davranışı kapsamında değerlendirilmektedir (Podsakof vd., 2000).

Alan yazında genellikle örgütsel vatandaşlık davranışının, çalışanın kendinden beklenenden daha fazlasını yaparak örgütün ve diğer çalışanların performansını arttırmak için ekstra davranışlar sergileme, nedenini açıklamaya çalışan iki eğilim karşımıza çıkmaktadır. Bir tarafta, çoğunluğun eğilim gösterdiği ve uzun zamandır herkes tarafından bilinen çalışanların içsel olumlu motivasyonlarından dolayı ya da örgütsel veya bireysel olumlu karşılıklılık amacıyla vatandaşlık davranışının ortaya çıktığı (Bergeron, 2007) görüşü bulunmaktadır. Bu görüş çalışanları genellikle “iyi askerler” olarak etiketlemektedir. İyi askerler özgecil veya diğer yönelimli çalışanlardır (Grant ve Mayer, 2009). Bir diğer görüş ise örgütsel vatandaşlık davranışı sergileyen çalışanları “iyi aktörler” olarak etiketlemektedir (Bolino, 1999). Bu görüş ise çalışanların bireysel olarak vatandaşlık davranışına gönüllü olmadığı çoğu zaman baskı altında veya saf ve özgecil olmayan güdülere dayanarak örgütsel vatandaşlık davranışını sergilediklerini savunmaktadır (Bolino vd., 2013). Bu görüş vatandaşlık davranışının olumsuz tarafını açıklamada bir temel oluşturmaktadır.

Çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışı sergilemelerinde bir çeşit bilişsel, duygusal ve fiziksel kaynaklara yatırım motivasyonu bulunmaktadır. Dolayısıyla bu kaynaklar kıt olduğunda çalışan davranışlarını adalet ve fayda muhakemesi yaparak değerlendirdiğinde içsel bir gerilim yaşamaktadır. Ortaya çıkan bu gerilim de birey üzerinde yük olmaya başlamakta ve çalışanın yorgunluk yaşamasına neden olmaktadır. Böylelikle örgütsel vatandaşlık davranışına katılmaya çok meyilli olabilecek çalışanlar, örgütsel vatandaşlık davranışlarına yönelik bir fırsat veya ihtiyaçla karşı karşıya kaldıklarında olumsuz tepki verebilmektedirler (Bolino vd., 2015). Bu doğrultuda, çalışanların yaşadıkları yorgunluk sebebiyle örgütsel vatandaşlık davranışlarına katılmaya yönelik istekleri azalacak ve zamanla bu davranışları göstermeyeceklerdir.

Alan yazında, vatandaşlık yorgunluğunun Kaynakların Korunması Teorisiyle açıklandığı görülmektedir. Teori, insanların işe ve yaşamın diğer alanlarına katkıda bulunmak için sınırlı miktarda enerji, zaman ve duyguya sahip olduğunu ve bu kaynaklarını korumaya ve genişletmeye yönelik çabaladığını öne sürmektedir. Çalışanlar kaynaklarına yönelik bir tehdit veya eksiklik hissettiğinde sınırlı kaynaklarını nasıl kullanacağına öncelik vermektedir (Hobfoll, 2001). Bu kaynaklar stresli durumlara karşılık vermede kullanabildiği gibi, aynı zamanda gelecekteki ihtiyaçları karşılayabilmek için sürdürülebilir kaynak rezervi oluşturmak için de kullanırlar. Ayrıca, kişisel, sosyal ve maddi kaynakların elde edilmesi ve elde tutulması, insanlarda, ailelerde ve kuruluşlarda stresli zorluklarla başa çıkabilecekleri duygusunu yaratır (Hobfoll, Halbesleben, Neveu ve Westman; 2018). Kaynaklar nesnel, kişisel özellikler,

koşullar veya enerjiler olarak tanımlanır. Teoriye göre kaynaklar birbiriyle ilişkilidir ve bir veya daha fazla kaynak tipindeki değişikliklerin diğer kaynakların kullanılabilirliğini etkileyebilir (Hobfoll, Shirom ve Golembiewski, 2000). Bu açıdan ele alındığında çalışanın örgütsel vatandaşlık davranışları bu kaynakları tüketebilir, özellikle çalışanın örgütsel vatandaşlık davranışı yeterince takdir edilmediğinde veya dikkate alınmadığında çalışan bunları kaynaklarına yönelik tehdit olarak algılayabilir (Bergeron, 2007; Bolino vd., 2015). Bunun sonucunda çalışan vatandaşlık yorgunluğuyla karşı karşıya gelmektedir. Dolayısıyla vatandaşlık yorgunluğu çalışanın çok fazla örgütsel vatandaşlık davranışı sergilemesinden değil bu davranışlarında kaynaklarına yönelik bir tehdit algıladığında ortaya çıkmaktadır.

Özetle, Bolino vd. (2015), vatandaşlık yorgunluğunu çalışanların isteğe bağlı davranışlarından kaynaklı olarak yaşadıkları iş yeri stresine gösterdikleri bir tepki olarak açıklamaktadırlar. Örgütsel vatandaşlık davranışına katılmak için ayrılan enerji ve tüketilen kişisel kaynaklar yorgunluğu ortaya çıkarmaktadır. Özellikle, çalışanlar olumsuz ve sürekli devam eden bir stres yaşadıklarında veya bir kaynak kaybı döngüsüne girdiklerinde kendilerini savunmasız hissetmektedirler. Bunlara ek olarak, çoklu rol taleplerini karşılamak için yeterli fiziksel kaynaklara, bilişsel ve duygusal becerilere sahip olmadıklarında vatandaşlık yorgunluğuyla karşı karşıya kalmaktadırlar (Chen, Zhang, Ahmad ve Liu, 2023). Çalışanlar vatandaşlık yorgunlukları deneyimleriyle kaynaklarını kaybedebilecekleri gibi aynı zamanda Kaynakların Korunması Teorisi'nde bahsedildiği gibi performanslarını sürdürülebilmek için var olan kaynaklarını da koruma eğiliminde olmaktadır (De Clercq vd., 2019). Örgütsel vatandaşlık davranışına katılmaya eğilimli olabilecek çalışanlar, daha sonra vatandaşlık davranışlarını sergileyecekleri bir fırsat veya gereklilik ile karşı karşıya kaldıklarında olumsuz tepki verebilmektedirler (Bolino vd., 2015). Örneğin He, Zheng, Zhao, Jiang ve Wu (2023) çalışmalarında çalışanların vatandaşlık yorgunluklarından kaynaklı olarak örgüt içinde örgütün diğer üyelerine karşı bilgi paylaşımı yapmadıklarını bilgi saklama eğiliminde olduklarını ortaya koymuşlardır.

Vatandaşlık yorgunluğunun kaynakların korunma teorisi bağlamında ele alınması onu diğer başka kaynak tehdidi ve yetersizliği sonucunda ortaya çıkan merhamet yorgunluğu, tükenmişlik, stres ve aşırı rol yükü gibi olumsuz sonuçlarla karıştırılmasına sebep olabilmektedir. Bu bakımdan vatandaşlık yorgunluğunun bunlardan farkına değinmek kavramın anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Vatandaşlık yorgunluğu merhamet yorgunluğundan kökleri itibariyle ayrılmaktadır. Merhamet yorgunluğu empati duygusu ve çaresiz ve umutsuz durumlardaki insanların bakımına yönelik duyulan sorumluluk duygusundan kaynaklanırken vatandaşlık yorgunluğu daha çok organizasyona fayda sağlayacak görece olarak isteğe bağlı eylemlerde bulunma arzusu sonucu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla merhamet yorgunluğu üzüntü ve çaresizlik gibi duygularla ilişkilendirilirken, vatandaşlık

yorgunluğu yaşayan çalışanların hayal kırıklığı ya da yeterince takdir görmemiş hissettikleri ifade edilmektedir (Bolino vd., 2015, s. 57).

Çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışlarının takdir edilmemesi, bu davranışlarına örgüt tarafından değer verilmemesi çalışanların örgütteki adalet mekanizmasını sorgulamalarına yol açmış ve bunun sonucunda adaletsizlikle karşılaşmaları vatandaşlık yorgunluğu yaşamalarına neden olmuş olabilir. Bu durum Adams'ın Eşitlik Teorisi (1963) ile yorumlanabilir. Çalışan örgüt için gösterdiği ekstra davranışları ve elde ettiği kazanımları, ayrıca örgüt içindeki diğer çalışanların örgüte katkılarını ve kazanımlarını kıyasladığında kendi aleyhine bir eşitsizlik görüyorsa bu durumu adil görmeyecektir. Bir çalışan açısından örgüte katkı sağlamayan çalışanların daha fazla kazanım elde etmesi, kendi katkılarının karşılık bulmaması neticesinde çalışanın vatandaşlık yorgunluğu yaşayabileceği ön görülmektedir. Özellikle çalışanların örgütsel adalet algılarıyla örgütsel vatandaşlık davranışları arasındaki ilişki bu ön görüyü kanıtlar niteliktedir. Örneğin; sistematik bir derleme çalışmasında çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışlarına katılmaları üzerinde örgütsel adaletin önemli bir belirleyici faktör olduğu ortaya konmuştur (de Geus, Tummers, Ingrams ve Pandey, 2020).

Tükenmişlik, bireylerin genel enerji veya kişisel kaynak düzeylerinin azaldığı genel bir sendromu yansıttığından, onu deneyimleyen bireyler, işlerinin birçok farklı yönünü daha az yerine getirebilmektedir (Halbesleben ve Buckley, 2004). Buna karşılık, vatandaşlık yorgunluğu yalnızca ÖVD'ye katılmaya ayrılmış enerji veya kişisel kaynaklara odaklanır; bu nedenle, yalnızca çalışanların vatandaşlık davranışlarını engelleyeceğini, görev veya rol performansını etkilemeyeceği öngörülmektedir. Dolayısıyla tükenmişlik vatandaşlık yorgunluğuna göre daha geniş çaplıdır (Bolino vd., 2015, s. 5758). Ayrıca vatandaşlık yorgunluğundan farklı olarak tükenmişlik, özellikle müşteriler, iş arkadaşları, hastalar veya öğrenciler gibi işleriyle ilişkili diğer kişilerle ilgili olarak, insanların işlerini etkili bir şekilde yapamayacaklarını hissettikleri azalmış kişisel yeterlik duygularını beraberinde getirir (Halbesleben ve Buckley, 2004), fakat vatandaşlık yorgunluğunda durum böyle değildir. (Bolino vd., 2015). Liu ve Yu (2019b) da Bolino vd. (2015) gibi vatandaşlık yorgunluğunun duygusal tükenmeden farklı olduğunu ancak bununla ilişkili olduğunu bulmuştur. Bulguları, duygusal istikrarın, kaynakların tükenmesinin bir göstergesi olan duygusal tükenme yoluyla vatandaşlık yorgunluğu üzerinde bir etkisi olduğunu göstermiştir. Başka bir deyişle, duygusal istikrar, düşük düzeyde vatandaşlık yorgunluğuna yol açmıştır çünkü duygusal olarak istikrarlı bireyler daha az kaynak tüketmektedir (Liu ve Yu, 2019b). Çalışanların tükenme deneyimleri içerisinde duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve azalmış kişisel başarı duygusu yer almaktadır. Ayrıca çalışanlar tükenme durumunda konsantre olamama ve düşünememe, başkalarına karşı sempatik ve duyarlı olamama ve başkalarına duygusal olarak yatırım yapmakta zorlanmayla tepki vermektedirler. Öte yandan

vatandaşlık yorgunluğu yıpranmış, yorgun veya gergin hissetmeyi kapsamaktayken çalışanlar yorgunluğa örgütsel vatandaşlık davranışlarını azaltarak karşılık vermektedirler (Bolino vd., 2015).

Hissedilen stres ve aşırı rol yükü ise, bireylerin işlerinde başarılı olma yeteneklerini etkileyecek şekilde kaynaklarının azalmasını ifade etmektedir. Bununla birlikte ne hissedilen stres ne de aşırı rol yükü özellikle örgütsel vatandaşlık davranışı ile ilgili değildir ve aynı zamanda etkileri de genellikle çalışanların sadece vatandaşlık davranışı alanında değildir. Genel olarak çalışanların işlerini yapma yeteneklerini baltalaması yönüyle vatandaşlık yorgunluğundan ayrılmaktadır (Bolino vd., 2015, s. 57).

Yani, vatandaşlık yorgunluğuna kıyasla daha geniş bir alanda olumsuz sonuçlar doğurabileceği düşünülmektedir.

Araştırmacılar vatandaşlık yorgunluğunun tükenmişlik ve stres gibi durumlarla benzer bir alanı paylaşıyor gibi görünebileceğini öne sürmesine rağmen, bu kavramların bireylerin hayatlarının her alanında etkili olma gibi bir kapasiteye sahip olduğunu vatandaşlık yorgunluğunun ise çalışanların daha çok iş yaşamlarındaki örgütsel vatandaşlık davranışıyla ilişkilendirilebileceğini vurgulamaktadır (Bolino vd., 2015). Örneğin, çalışan stres hissettiğinde bunun sonucu olarak fiziksel veya psikolojik sağlıkla ilgili sorunlar (örn. baş ağrısı, depresyon), iş davranışında veya performansta değişiklikler görülebilmektedir. Vatandaşlık yorgunluğu sonucunda ise vatandaşlık davranışında azalma olmaktadır çalışanın yaşamının diğer alanlarında bir problem görülmeyebilmektedir. Yine benzer şekilde çalışan aşırı rol yükü karşısında artan bir stresle, azalan bir iyi oluşla, olumsuz iş tutumuyla ve azalan iş performansı ile tepki verirken vatandaşlık yorgunluğuna vatandaşlık davranışını azaltarak tepki vermektedir. Çalışanın görev performansında bir azalma olmayabilmektedir (Bolino vd., 2015).

VATANDAŞLIK YORGUNLUĞUNUN ÖNCÜLLERİ

Vatandaşlık yorgunluğunun ortaya çıkmasında birçok faktör etkili olabileceği gibi kavramın alan yazında yeni olması dolayısıyla sınırlı sayıda var olan çalışmalar kapsamında sunulmaya çalışılacaktır. Öncelikle yukarıda da bahsedildiği gibi vatandaşlık yorgunluğunun olması için vatandaşlık davranışının deneyimlenmesi gerekliliğinden dolayı en önemli öncülü olarak çalışanın örgütsel vatandaşlık davranışı karşımıza çıkmaktadır. Örgütsel vatandaşlık davranışı olmadan vatandaşlık yorgunluğundan söz etmek mümkün değildir. Örgütsel vatandaşlık davranışı her ne kadar örgüt ve çalışan için olumlu sonuçlar doğursa da diğer taraftan vatandaşlık yorgunluğu gibi olumsuz sonuçlara da neden olabilmektedir. Bunun, örgütsel vatandaşlık davranışının çalışanlar ve örgüt üzerindeki olumsuz etkilerinin vatandaşlık yorgunluğu aracılığıyla gerçekleştiği görülmektedir. Özünde, örgütsel vatandaşlık davranışı vatandaşlık yorgunluğunu

etkileyerek olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Örneğin; Fu, Peng ve Wang (2022) kaynakların korunması teorisine dayandırdıkları çalışmalarında, örgütsel vatandaşlık davranışının vatandaşlık yorgunluğunu tetiklediğini ve bunun da çalışanların sağlığını olumsuz yönde etkilediğini ve sağlık şikayetlerine yol açtığını bildirmektedir.

Vatandaşlık yorgunluğunu açıklamada en çok Kaynakların Korunma Teorisi'nden yararlanıldığı görülmektedir. Teori, insanların nesnelere, durumlar, kişisel özellikler, zaman ve enerji, yani kaynaklar gibi değer verdikleri şeyleri kazanmak ve korumak için belirli motivasyonları olduğunu varsayar (Hobfoll, 2001). Kaynaklarının kaybolması veya kaybolma veya tükenme riskini hissettiği tüm durumlar çalışanın vatandaşlık yorgunluğu yaşamasına yol açabileceği düşünülmektedir. Buradan hareketle bu teorinin temel alınarak vatandaşlık yorgunluğunun açıklandığı bir dizi çalışma dikkat çekmektedir.

Bir çalışmada yüksek vatandaşlık baskısı gibi durumsal bir faktörün vatandaşlık yorgunluğu ile ilişkili olduğu bulunmuştur. Vatandaşlık baskısı, “örgütsel vatandaşlık davranışlarını gerçekleştirmek için baskı altında hissettikleri bir iş talebi” olarak algılanmaktadır (Bolino, Turnley, Gilstrap ve Suazo, 2010). Bu sebeple vatandaşlık baskısı hisseden çalışanlar vatandaşlık yorgunluğu yaşamaktadırlar. Ancak vatandaşlık davranışı baskı sebebiyle yapılmıyorsa vatandaşlık yorgunluğu düzeyleri azalmaktadır (Bolino vd., 2015). Benzer şekilde bu ikisi arasındaki ilişki, pandemi döneminde sağlık çalışanlarından daha fazla rol dışı davranışlarında bulunmaları istendiğinde çalışanların daha fazla baskıyla karşı karşıya kalmaları ve bunun sonucunda vatandaşlık yorgunluğu yaşadıkları görülmektedir (Lan, Gong ve Yuan, 2022). Aynı zamanda De Clercq vd. (2019)'nin vatandaşlık baskısı ile performans arasındaki ilişkide vatandaşlık yorgunluğunun etkisini inceledikleri çalışmada vatandaşlık yorgunluğunun bu ilişkiye aracılık ettiği bulunmuştur.

Zorunlu vatandaşlık davranışı, çeşitli baskılar sonucu ortaya çıkan vatandaşlık davranışları olarak tanımlanmaktadır. Örgütsel vatandaşlık davranışı çalışanın gönüllülüğü ve içsel motivasyonu ile gerçekleşirken zorunlu vatandaşlık davranışı mecburiyetten kaynaklanmaktadır. Zorunlu vatandaşlıkla yapılan davranışlar, vatandaşlık niteliğinde olmakla birlikte, bireyin inisiyatifine ve özgür iradesine dayanmamaktadır (VigodaGadot, 2006). Çalışanlar üstlerinden hissettikleri baskı neticesinde vatandaşlık davranışlarını zorunluluk duygusuyla gerçekleştirmektedir (Zellers, Tepper ve Duffy, 2002; Zhao, Peng, Han, Sheard ve Hudson, 2013). Bu durum da, üstleri tarafından zorunlu vatandaşlık davranışı göstermeleri için baskı yapılan çalışanların duygusal kaynakları tükendiği için vatandaşlık yorgunluğu yaşamalarına sebep olmaktadır (Neves ve Andrade, 2021).

Örgütsel vatandaşlık davranışının vatandaşlık yorgunluğu üzerinde bir etkisi olduğu ortaya konmuş olsa da aslında vatandaşlık yorgunluğu çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışına katılma motivasyonlarına göre şekillenebilmektedir. Çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışına katılma motivasyonlarında çeşitli faktörler rol oynamaktadır. Örneğin; örgütsel kaygı güdüleri ve izlenim yönetimi güdüleri bu faktörlerden bazılarıdır. Örgütsel kaygı güdüleri çalışanların gönüllülüğünü, içsel motivasyonunu temsil ederken, izlenim yönetimi güdüleri çalışanların faydacı davranışlarını ve dışsal motivasyonunu temsil etmektedir (Rioux ve Penner, 2001). Örgütsel güdüler, diğerlerine ve örgüte yardımcı olma ve organizasyona dahil olma isteğini, izlenim güdüleri ise, izlenimleri yönetme ve olumlu görünme arzusunu ifade etmektedir. İzlenim yönetimi, olumlu imajı sürdürme ve olumsuz imajlardan kaçınma isteğine odaklanmaktadır (Takeuchi, Bolino ve Lin, 2015). Bir çalışmada, örgütsel kaygı güdülerinin çalışanların vatandaşlık yorgunluğunu azalttığını, izlenim yönetimi güdülerinin ise vatandaşlık yorgunluğunu arttırdığı ortaya konmuştur. Özellikle, ÖVD'nin altında yatan farklı güdülerin, çalışanın işyerinde vatandaşlık yorgunluğu yaşamalarını farklı şekillerde etkilediği görülmektedir. Çalışanların, keyif ve gönüllülükle karakterize edilen örgütsel kaygı güdüleri altında ÖVD'ye katıldıklarında daha az kaynak tüketecekleri ve daha az yorgunluk çekecekleri belirtilirken buna karşılık, genellikle dışsal bir motivasyon olarak görülen ve zevkten çok araçsal motivasyonları içeren izlenim güdüleriyle ÖVD'ye katıldıklarında daha fazla kaynaklarını tüketecekleri ve kendilerini yorgun hissedecekleri belirtilmektedir (Qiu, Lou, Zhang ve Wang, 2020).

Vatandaşlık yorgunluğunun çalışanların algıladıkları örgütsel destek ile de ilişkili olduğu görülmüştür (Bolino vd., 2015; Xu, Xu, Zhu, Zhou, Zhang ve Yang, 2021). Algılanan örgütsel destek, kurum tarafından sağlanan maddi kaynakları (ör. ücretler) ve duygusal kaynakları (ör. saygı) içeren değerli bir kaynak türüdür (Kurtessis, Eisenberger, Ford, Buffardi, Stewart ve Adis, 2017). Örgütsel vatandaşlık davranışı gösteren çalışanlar örgütsel destekten yoksunlarsa kendilerinden beklenenler dışındaki görevlere katılmaya yönelik kaynak kaybı yaşamaları da olasıdır ve ekstra isteğe bağlı davranışlarda bulunmak onlar için daha yorucu bir hal almaktadır (Bolino vd., 2015). Diğer taraftan, algılanan örgütsel desteği yüksek olan çalışanlar daha fazla kişisel kaynağa sahip olacağı ve bu kaynaklara yatırım yapmak için fırsatlara sahip olacağı için (Halbesleben, Neveu, Paustian Underdahl ve Westman, 2014) vatandaşlık yorgunluğu yaşama olasılıkları en aza inecektir (Xu vd., 2021). Aynı zamanda bir grubun üyeleri arasındaki değişim ilişkisini tanımlayan takım üye etkileşimi (Seers, 1989) çalışanların iş arkadaşlarına yardım etmek için harcadıkları kaynaklar iş arkadaşlarından onlara karşılık gelmesi durumunda tamamen geri kazanılabilir hatta daha fazlasıyla yerine konulabilir. Bu durum da çalışanın örgütsel vatandaşlık davranışına katılma noktasında vatandaşlık yorgunluğunu azaltan bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır (Bolino vd., 2015). Her ne kadar lider üye etkileşimiyle vatandaşlık yorgunluğu arasındaki ilişkiyi ortaya koyan doğrudan gerçekleştirilmiş ampirik

bir çalışmaya rastlanmasa da liderin çalışanlarıyla kuracağı olumlu ilişkinin çalışanların vatandaşlık yorgunluğu yaşamalarını önleyebileceği düşünülmektedir. Özellikle lider üye etkileşiminin çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışları üzerindeki olumlu etkisi göz önüne alındığında, bu etkileşimin çalışanların yorgunluk yaşamalarını önleyebileceği ön görülmektedir. Liderin çalışanlarıyla kuracağı olumlu, içten etkileşimin onların ekstra sorumluluk almasını, örgüt için ekstra çabalamasını desteklemektedir (Van Yperen, Berg ve Willering, 1999).

Vatandaşlık yorgunluğu çalışanların kariyer uyum yeteneğinden (career adaptability) de etkilenmektedir (Liu ve Yu, 2019a). Kariyer uyum yeteneği, kişinin gelişimsel mesleki görevler ve iş travmaları tarafından sunulan alışılmadık, karmaşık veya kötü tanımlanmış sorunları çözmek için kullanabileceği öz düzenleme güçleri olarak tanımlanmaktadır (Savickas ve Porfeli, 2012). Düşük kariyer uyum yeteneğine sahip olan çalışanların duygusal bağlılıkların azalması ve duygusal tükenmişlik düzeylerinin artması aracılığıyla vatandaşlık yorgunluğu yaşadıkları gözlemlenmektedir. (Liu ve Yu, 2019a). Liu ve Yu (2019b), bir başka çalışmalarında duygusal istikrarın duygusal tükenme aracılığıyla vatandaşlık yorgunluğunu yormadığını bildirmektedir. Aynı zamanda duygusal bağlılığı yüksek olan çalışanların örgüte güçlü bir aidiyet duygusuna sahip olduğu için örgütsel vatandaşlık davranışına sıklıkla katılsalar bile, güçlü bir vatandaşlık yorgunluğu yaşamazlar (Bolino vd., 2015). Bu çalışmalar, çalışanların duygusal süreçlerinin vatandaşlık yorgunlukları üzerinde önemli bir faktör olduğunu kanıtlar niteliktedir.

VATANDAŞLIK YORGUNLUĞUNUN ARDILLARI

Örgütsel vatandaşlık davranışına katılımın bir dizi olumsuz sonucu olarak karşımıza çıkan vatandaşlık yorgunluğu, örgütsel vatandaşlık davranışının çalışanlara ve örgüte bir maliyet unsuru olarak ele alınabilir. Vatandaşlık yorgunluğu aynı zamanda çalışanı örgütsel vatandaşlık davranışı sergilemekten uzaklaştırarak (Bolino vd., 2015) yeni bir maliyet daha yaratmaktadır. Vatandaşlık yorgunluğunun vatandaşlık davranışı üzerindeki olumsuz etkisinin dışında çalışanların bireysel ve örgütsel alanlarında da çeşitli olumsuz etkilerine rastlamak mümkündür.

Yapılan çalışmalara bakıldığında vatandaşlık yorgunluğunun işte kendini yetiştirme üzerinde negatif bir etkisi olduğu görülmüştür. (Qiu, Lou, Zhang ve Wang, 2020). İşte kendini yetiştiren çalışan canlılık ve öğrenme duygularını deneyimleyebilmekte (Spreitzer, Sutcliffe, Dutton, Sonenshein ve Grant, 2005), aynı zamanda iş hayatında bir kişisel gelişim hissi içindedirler ve işlerinde daha iyi olma ve ivme kazanmaları olasıdır (Carmeli ve Spreitzer, 2009). Çalışanların kaynak kayıpları olduğunda vatandaşlık yorgunluğu yaşadıkları için, kaynakları rezerve etmek için kaynak yatırımında bulunmaktan kaçınma olasılıkları daha yüksek olacaktır. Bu nedenle, vatandaşlık yorgunluğu hisseden çalışanlar, kişinin canlılığını ve bilgisini

arttırma potansiyeline sahip vatandaşlık çalışmalarına daha az çaba harcadıkları için daha az işte kendilerini yetiştirebileceklerdir. Çalışanların vatandaşlık yorgunlukları azaldığında işte kendilerini yetiştirmeleri artarken vatandaşlık yorgunlukları arttığında işte kendilerini yetiştirmeleri azalmaktadır (Qiu vd., 2020).

Vatandaşlık yorgunluğunun varlığı nedeniyle enerji kaynaklarının tükenmesi, çalışanların performansı karşılamak için yeterli çabayı harcamasını engellemektedir. Çalışanlar, gönüllü faaliyetlerde bulunmaktan başka seçenekleri olmadığına dair inançlara (ek sorumluluk almak için baskı) sahip olduğunda da formal rol tanımlarında var olan iş görevlerini yerine getirmek için gereksinimlerini karşılayamayabilir rol içi iş gereksinimlerini karşılayamayabilir ve bu durumda vatandaşlık yorgunluğu, vatandaşlık baskısı deneyiminin çalışanların resmi iş görevlerinde düşük performans göstermesine neden olmaktadır (De Clercq vd., 2019). Çalışanların üretkenlik karşıtı iş davranışlarında da vatandaşlık yorgunluğunun rolünü görebilmekteyiz (Xu vd., 2021). Çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışları sergilerken enerjilerinin ve kaynaklarının tükenmesi ve bunun stres yaratması olasıdır (Bolino ve Klotz, 2015; Klotz, Bolino, Song ve Stornelli, 2018). Özellikle enerji tükenmesi ve stres durumları onlarda vatandaşlık yorgunluğu yaratarak yeniden kaynak kazanımları elde etmek için üretkenlik karşıtı iş davranışlara yönelmelerine neden olmaktadır (Xu vd., 2021). Aynı zamanda vatandaşlık yorgunluğunun örgüte yönelik bir diğer olumsuz yansıması da çalışanların işten ayrılma niyetiyle pozitif (Lan vd., 2022; Zugay, 2021) örgütsel bağlılıkları ile negatif (Zugay, 2021) bir ilişki içinde olmasıyla ortaya çıkmaktadır.

Vatandaşlık yorgunluğunun örgüte yönelik olumsuzluklarının yanı sıra kişisel alanlarına yönelik de olumsuz etkileri olduğu görülmektedir. Fu vd. (2022) çalışmalarında örgütsel vatandaşlık davranışının vatandaşlık yorgunluğunu tetiklediğini ve bunun da çalışanların sağlığını olumsuz yönde etkilediğini ve sağlık şikayetlerine neden olduğunu bulmuştur. Vatandaşlık yorgunluğunun, iş yerindeki stres faktörleri ile çalışanların ruh sağlıkları arasında önemli bir mekanizma olduğu görülmektedir. Çalışanlar stres faktörlerini olumsuz algıladığında, örgüt içindeki meydan okuyucu ve engelleyici stresörler de arttıkça vatandaşlık yorgunlukları da artmaktadır. Çalışanların artan vatandaşlık yorgunları onların psikolojik iyi oluşlarını düşürmektedir (Altaf vd., 2020). Vatandaşlık yorgunluğunun bireye yönelik bir diğer olumsuz çıktısı da kişilerin iş aile çatışması yaşamasına yol açmasıdır (Neves ve Andrade, 2021).

SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu çalışma, yurtdışı alan yazında son zamanlarda kendine yer bulan yurtiçi alan yazınının da ise henüz ele alınmamış olan vatandaşlık yorgunluğuna kavramsal bir çerçeve sağlamak amacıyla ele alınmıştır. Çalışma vatandaşlık yorgunluğunun yapısının tanıtılması açısından önemli bir teorik katkı sağlamaktadır. Örgütsel vatandaşlık davranışının örgüt ve çalışanlar üzerindeki olumlu katkıları yadsınamayacağı gibi belli

koşullar altında çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışları sergilediklerinde vatandaşlık yorgunluğuyla karşılaşabileceği unutulmamalıdır. Özellikle çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışlarının daha iyi anlaşılması noktasında yaşadıkları vatandaşlık yorgunlukları önemli bir işleve sahiptir.

Vatandaşlık yorgunluğu, çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışlarına katıldıktan sonra yıpranmış, yorgun ve gergin hissetmeleridir (Bolino vd., 2015). Burada kendine ait görevlerinden daha fazla kendi istek ve gönüllükleriyle örgüt için çabalayan çalışanların vatandaşlık yorgunluğu yaşamaları dikkat çekmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışlarına katılırken sahip oldukları motivasyonların önemli birer faktör olduğu görülmektedir. Buradan hareketle her vatandaşlık davranışının çalışanların kendi istekleri doğrultusunda gerçekleşmeyeceği, bazılarının onların gönüllüğü dışında olabileceği düşünülmelidir. Özellikle vatandaşlık baskısı (Hammack, 2018; Lan vd., 2022) ve zorunlu vatandaşlık davranışlarıyla (Neves ve Andrade, 2021) örgütsel vatandaşlık davranışı gerçekleşiyorsa çalışanların yorgunluk yaşamaları olasıdır. Bu yüzden yöneticiler çalışanlarının örgütsel vatandaşlık davranışlarının nereden kaynaklandığıyla ilgili ayrımı yapabilmelidir. Eğer bunun kaynağı baskıysa yönetici bunun düzeyini değerlendirmeli ve bunu önlemek için bir dizi eylemi hayata geçirmelidir. Bu eylemlerden birkaçı yöneticinin çalışanı için destekleyici örgüt iklimi yaratması, görevlerin paylaşımı konusunda kontrol mekanizması sağlaması olabilir.

Vatandaşlık yorgunluğunun ortaya çıkması çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışına katılma motivasyonlarıyla ilişkili olabilmektedir. İçsel motivasyonla örgütsel vatandaşlık davranışına katılan çalışanların yorgunluk yaşamalarının daha az olduğu, örgütsel vatandaşlık davranışına katılmada dışsal motivasyon rol oynadığında çalışanların yorgunluk yaşayabilecekleri vurgulanmaktadır. Örgütsel kaygılarla vatandaşlık davranışı sergileyen çalışanlarda yorgunluk yaşanmaması, izlenim kaygılarıyla motive olan çalışanların vatandaşlık yorgunluğu yaşamalarının artması beklenmektedir (Qiu vd., 2020). Dışsal motivasyondan hareketle, çalışanlar göstermiş oldukları ekstra rol davranışlarından sonra organizasyon veya amirleri tarafından bir ödüllendirilme beklentisi içinde olabilmektedirler. Bu durum Sosyal Mübadele Kuramı (Blau, 1968) ile açıklanmaktadır. Bu kurama göre çalışanlar örgüt için bir kaynak sağladıklarında kendileri de aynı şekilde karşılık beklemektedirler. Bu karşılığın sağlanmasında bir zorunluluk yoktur. Özellikle tarafların takdirine bırakılmıştır. Çalışanların vatandaşlık davranışlarına katılmalarından sonra örgütün bu davranışları takdir etmesi, ödüllendirmesi çalışanların adalet duygusunu pekiştirecek ve bu davranışların sürdürülmesini destekleyecektir (Organ, 1990). Diğer taraftan çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışlarına katılmalarından kaynaklı olarak vatandaşlık yorgunluğu yaşamaları ve örgütsel vatandaşlık davranışlarına katılmamaları muhtemeldir.

Örgütsel vatandaşlık davranışı yapısı itibariyle hem örgüte için hem de çalışanlara birçok açıdan katkı sağlamaktadır (Garg, Punia ve Jain, 2019). Diğer taraftan her ne kadar örgütler için istenen özellik olsa da olumsuz sonuçlar doğurduğu da görülmektedir (Bolino ve Klotz, 2015; Klotz ve Bolino, 2013). Örgütsel vatandaşlık davranışının bu etkileri değerlendirildiğinde vatandaşlık yorgunluğunun örgütsel vatandaşlık davranışı ve bunun olumsuz sonuçları arasında önemli bir mekanizma olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin; örgütsel vatandaşlık davranışının çalışanların sağlığı üzerindeki zararlı etkisinde çalışanların vatandaşlık yorgunluğunun negatif rolü bulunmaktadır (Fu vd., 2022). Diğer taraftan bu çalışmada vatandaşlık yorgunluğunun çalışanların sağlıkları üzerindeki negatif etkisini ortadan kaldıran sağlığı geliştirici liderliğin rolünü görmekteyiz. Bu da bir kez daha bize vatandaşlık yorgunluğunun en aza indirilmesinde liderlerin tutumlarının ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Özellikle çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışlarına katılma motivasyonlarının artırılmasında ve bu davranışlarının sürdürülmesinde etkili olan liderlik tutumlarının aynı zamanda çalışanların vatandaşlık yorgunluğu yaşamalarını önleyebileceği veya azaltabileceği düşünülebilir. Örneğin hizmetkar (Bambale, 2014; Ehrhart, 2004), dönüştürücü (Purwanto, Purba, Bernarto ve Sijabat, 2021; Tian, Iqbal, Akhtar, Qalati, Anwar ve Khan, 2020), kapsayıcı liderlik (Tran ve Choi, 2019) tarzlarının örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki olumlu etkisi düşünüldüğünde bu liderlik tarzlarının çalışanların vatandaşlık yorgunluğu yaşamalarını önleyebileceği dolaylı olarak düşünülebilir.

Bunun yanı sıra vatandaşlık yorgunluğu iş aile çatışması (Neves ve Andrade, 2021), çalışanların psikolojik iyi oluşu (Altaf vd., 2020) gibi durumlar üzerinde olumsuz bir değişken olarak karşımıza çıkmaktadır. Hem örgüt hem de çalışanlar açısından bu etkileri değerlendirildiğinde göz ardı edilmemesi gereken bir durum olduğu dikkat çekmektedir. Buna ek olarak çalışanların yaşadığı vatandaşlık yorgunluğunun hem çalışan üzerinde hem de örgüt üzerinde yol açtığı birçok olumsuz durumun olabileceği düşünülmektedir. Örneğin, çalışan açısından duygusal işçilik, duygusal düzenleme vb. gibi duygusal sonuçları araştırılabilir. Ayrıca çalışanların işe yabancılaşması, iş tatmini gibi işe yönelik tutumları ele alınabilir. Tüm bunlara ek olarak vatandaşlık yorgunluğunun çalışanın öz saygı, öz yeterlik gibi kendisine yönelik değerlendirmeleri üzerindeki etkisini ortaya koyan çalışmalara yer verilebilir.

Sonuç olarak, vatandaşlık yorgunluğu yapısı itibariyle yeni olduğu için bu konuda yapılacak çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Yapılacak çalışmalar vatandaşlık yorgunluğunun hangi durumlardan etkilendiğini ve neleri etkilediğini belirlemeye çalışabilir. Ayrıca, Çalışanların vatandaşlık yorgunluğuyla nasıl baş çıktıklarını ortaya koymak da önemli olacaktır. Yurtiçi örnekleminde vatandaşlık yorgunluğunu ortaya koymak amacıyla yapılan çalışmalar, yapının kültürel açıdan değerlendirilmesine olanak sağlayacaktır.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacılar makaleye birinci yazar %50, ikinci ve üçüncü yazar %25 oranda katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Adams, J. S. (1963). Towards an understanding of inequity. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67(5), 422-436.
- Altaf, A., Sajid, K., & Ali, S. Z. (2020). Challengehindrance stressors and psychological wellbeing: moderating role of citizenship pressure and mediating role of citizenship fatigue. *International Journal of Business and Economic Affairs*, 5(5), 231-239.
- Aybay, R. (2006). *Vatandaşlık hukuku* (2. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bateman, T. S., & Organ, D. W. (1983). Job satisfaction and the good soldier: The relationship between affect and employee “citizenship”. *Academy of management Journal*, 26(4), 587-595.
- Ja'afaru Bambale, A. (2014). Relationship between servant leadership and organizational citizenship behaviors: Review of literature and future research directions. *Journal of Marketing & Management*, 5(1), 116.
- Bergeron, D. M. (2007). The potential paradox of organizational citizenship behavior: Good citizens at what cost? *Academy of Management Review*, 32, 1078–1095. doi:10.5465/AMR.2007.26585791
- Blau, P. M. (1968). Social exchange. *International encyclopedia of the social sciences*, 7(4), 452-457.
- Bolino, M. C. (1999). Citizenship and impression management: Good soldiers or good actors?. *Academy of Management Review*, 24(1), 82-98.
- Bolino, M. C., & Klotz, A. C. (2015). The paradox of the unethical organizational citizen: The link between organizational citizenship behavior and unethical behavior at work. *Current Opinion in Psychology*, 6, 45-49.
- Bolino, M. C., Hsiung, H. H., & Harvey, J. (2012). A Challenge or a hindrance? Citizenship and citizenship fatigue. *Academy of Management Proceedings*, 1, 14404.
- Bolino, M. C., Hsiung, H. H., Harvey, J., & LePine, J. A. (2015). “Well, I’m tired of tryin’!” Organizational citizenship behavior and citizenship fatigue. *Journal of Applied Psychology*, 100(1), 56-74.
- Bolino, M. C., Klotz, A. C., Turnley, W. H., & Harvey, J. (2013). Exploring the dark side of organizational citizenship behavior. *Journal of Organizational Behavior*, 34(4), 542-559.
- Bolino, M. C., Turnley, W. H., Gilstrap, J. B., & Suazo, M. M. (2010). Citizenship under pressure: What's a “good soldier” to do?. *Journal of Organizational behavior*, 31(6), 835-855.
- Carmeli, A., & Spreitzer, G. M. (2009). Trust, connectivity, and thriving: Implications for innovative behaviors at work. *The Journal of Creative Behavior*, 43(3), 169-191.

- Chen, D., Zhang, Y., Ahmad, A. B., & Liu, B. (2023). How to fuel public employees' change-oriented organizational citizenship behavior: A two-wave moderated mediation study. *Review of Public Personnel Administration*, 43(1), 185-208.
- De Clercq, D., Suhail, A., Azeem, M. U., & Haq, I. U. (2019). Citizenship pressure and job performance: Roles of citizenship fatigue and continuance commitment. *Asia Pacific Journal of Human Resources*, 59(3), 482-505. doi:10.1111/17447941.12241
- de Geus, C. J., Ingrams, A., Tummers, L., & Pandey, S. K. (2020). Organizational citizenship behavior in the public sector: A systematic literature review and future research agenda. *Public Administration Review*, 80(2), 259-270.
- Doğan, İ. (2001). *Modern toplumda vatandaşlık demokrasi ve insan hakları insan haklarının kültürel temelleri* (2. Baskı). Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Ehrhart, M. G. (2004). Leadership and procedural justice climate as antecedents of unit-level organizational citizenship behavior. *Personnel Psychology*, 57(1), 61-94.
- Eliyahu, N., & Somech, A. (2022). Team citizenship pressure: How does it relate to ocb and citizenship fatigue. *Small Group Research*, 54(2), 243-276.
- Fu, B., Peng, J., & Wang, T. (2022). The health cost of organizational citizenship behavior: Does health-promoting leadership matter?. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(10), 6343.
- Garg, N., Punia, B. K., & Jain, A. (2019). Workplace spirituality and job satisfaction: Exploring mediating effect of organization citizenship behaviour. *Vision*, 23(3), 287-296.
- Grant, A. M., & Mayer, D. M. (2009). Good soldiers and good actors: prosocial and impression management motives as interactive predictors of affiliative citizenship behaviors. *Journal of Applied Psychology*, 94(4), 900-912.
- Halbesleben, J. R. B., Neveu, J. P., Paustian-Underdahl, S. C., & Westman, M. (2014). Getting to the "COR": understanding the role of resources in conservation of resources theory. *J. Manag.*, 40, 1334-1364. doi: 10.1177/0149206314527130
- Halbesleben, J. R., & Buckley, M. R. (2004). Burnout in organizational life. *Journal of Management*, 30(6), 859-879.
- Hammack, M. (2018). *Citizenship pressure, citizenship fatigue, and gender* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Azusa Pacific University, ABD.
- He, P., Zheng, W., Zhao, H., Jiang, C., & Wu, T. J. (2023). Citizenship pressure and knowledge hiding: The mediating role of citizenship fatigue and the moderating role of supervisor-subordinate guanxi. *Applied Psychology*, 134. doi: 10.1111/apps.12490
- Hobfoll, S. E. (2001). The influence of culture, community, and the nested-self in the stress process: Advancing conservation of resources theory. *Applied Psychology*, 50(3), 337-370.

- Hobfoll, S. E., Halbesleben, J., Neveu, J. P., & Westman, M. (2018). Conservation of resources in the organizational context: The reality of resources and their consequences. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 5, 103-128.
- Hobfoll, S. E., Shirom, A., & Golembiewski, R. (2000). Conservation of resources theory: Applications to Stress and Management in the Workplace. R. T. Golembiewski (Ed). *Handbook of organizational behavior* (ss. 57-80), Marcel Dekker, New York.
- Klotz, A. C., Bolino, M. C., Song, H., & Stornelli, J. (2018). Examining the nature, causes, and consequences of profiles of organizational citizenship behavior. *Journal of Organizational Behavior*, 39(5), 629-647.
- Koopman, Joel, Klodiana Lanaj, & Brent A. Scott (2016). Integrating the bright and dark sides of OCB: A daily investigation of the benefits and costs of helping others. *Academy of Management Journal*, 59(2), 414-435.
- Kurtessis, J. N., Eisenberger, R., Ford, M. T., Buffardi, L. C., Stewart, K. A., & Adis, C. S. (2017). Perceived organizational support: a metaanalytic evaluation of organizational support theory. *Journal of Management*, 43(6), 1854-1884. doi: 10.1177/0149206315575554
- Lan, J., Gong, Y., & Yuan, B. (2022). Requested to do right things excessively: how citizenship pressure/future focus influence healthrelated work outcomes in health organizations during the pandemic. *Journal of Health Organization and Management*, 36(6), 748-766.
- Liu, C. & Yu, K. (2019a), Career adaptability and citizenship outcomes: a moderated mediation model, *Career Development International*, 24(7), 658-671. <https://doi.org/10.1108/CDI1220180312>
- Liu, X., & Yu, K. (2019b). Emotional stability and citizenship fatigue: The role of emotional exhaustion and job stressors. *Personality and Individual Differences*, 139, 254-262.
- Neves, P. C., & Andrade, C. (2021). Citizenship fatigue as mediator between compulsory citizenship behavior and workfamily conflict. *Revista Psicologia: Organizações e Trabalho*, 21(4), 1785-1791.
- Organ, D. W. (1988). *Organizational citizenship behavior: The good soldier syndrome*. Lexington, MA: Lexington Books.
- Organ, D. W. (1990). The motivational basis of organizational citizenship behavior. B. M. Staw, & L. L. Cummings (Ed.), *Research in organizational behavior* (ss. 43-72) içinde. Greenwich, CT: JAI Press.
- Organ, D. W. (1997). Organizational citizenship behavior: It's construct clean-up time. *Human Performance*, 10(2), 85-97. doi: 10.1207/s15327043hup1002_2
- Podsakoff, P. M., Ahearne, M., & MacKenzie, S. B. (1997). Organizational citizenship behavior and the quantity and quality of work group performance. *Journal of Applied Psychology*, 82(2), 262-270.
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Paine, J. B., & Bachrach, D. G. (2000). Organizational citizenship behaviors: A critical review of the theoretical and empirical literature and suggestions for future research. *Journal of Management*, 26(3), 513-563.

- Purwanto, A., Purba, J. T., Bernarto, I., & Sijabat, R. (2021). Effect of management innovation, transformational leadership, and knowledge sharing on market performance of Indonesian consumer goods company. *Journal of Applied Management*, 19(2), 424-434.
- Rioux, S. M., & Penner, L. A. (2001). The causes of organizational citizenship behavior: A motivational analysis. *Journal of applied Psychology*, 86(6), 1306-1314.
- Qiu, Y., Lou, M., Zhang, L., & Wang, Y. (2020). Organizational citizenship behavior motives and thriving at work: The mediating role of citizenship fatigue. *Sustainability*, 12(6), 22-31.
- Savickas, M. L., & Porfeli, E. J. (2012). Career AdaptAbilities Scale: Construction, reliability, and measurement equivalence across 13 countries. *Journal of Vocational Behavior*, 80(3), 661-673.
- Seers, A. (1989). Teammember exchange quality: A new construct for rolemaking research. *Organizational behavior and human decision processes*, 43(1), 118-135.
- Spreitzer, G., Sutcliffe, K., Dutton, J., Sonenshein, S., & Grant, A. M. (2005). A socially embedded model of thriving at work. *Organization Science*, 16(5), 537-549.
- Takeuchi, R., Bolino, M. C., & Lin, C. C. (2015). Too many motives? The interactive effects of multiple motives on organizational citizenship behavior. *Journal of Applied Psychology*, 100(4), 1239-1248.
- Tian, H., Iqbal, S., Akhtar, S., Qalati, S. A., Anwar, F., & Khan, M. A. S. (2020). The impact of transformational leadership on employee retention: mediation and moderation through organizational citizenship behavior and communication. *Frontiers in Psychology*, 11, 1-11.
- Tran, T. B. H., & Choi, S. B. (2019). Effects of inclusive leadership on organizational citizenship behavior: the mediating roles of organizational justice and learning culture. *Journal of Pacific Rim Psychology*, 13, e17.
- Van Yperen, N. W., Van Den Berg, A. E., & Willering, M. C. (1999). Towards a better understanding of the link between participation in decision-making and organizational citizenship behaviour: A multilevel analysis. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 72(3), 377-392.
- Vigoda-Gadot, E. R. A. N. (2006). Compulsory citizenship behavior: Theorizing some dark sides of the good soldier syndrome in organizations. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 36(1), 77-93.
- Xu, F., Xu, S., Zhu, J., Zhou, J., Zhang, B., & Yang, C. (2021). Why and when do good soldiers behave unethically? Introducing conservation of resources theory to explain the curvilinear effects of organizational citizenship behavior. *Frontiers in Psychology*, 12, 619-657.
- Zellars, K. L., Tepper, B. J., & Duffy, M. K. (2002). Abusive supervision and subordinates' organizational citizenship behavior. *Journal of Applied Psychology*, 87(6), 1068-1076.
- Zhao, H., Peng, Z., Han, Y., Sheard, G., & Hudson, A. (2013). Psychological mechanism linking abusive supervision and compulsory citizenship behavior: A moderated mediation study. *The Journal of Psychology*, 147(2), 177-195.
- Zugay, B. M. (2021). *Stressed and confused: An exploration into citizenship fatigue and the dark side of workplace friendship* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). The University of Wisconsin, ABD.

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE İŞLEM MALİYETLERİ: KURUMSAL İŞLEYİŞİN TOPLUMSAL MALİYETİ ÜZERİNE BİR DENEME

Aynur YILDIRIM¹

Öz

Rekabet güçlerini artırmayı hedefleyen firmalar maliyetlerini düşürme eğilimindedir. Üretilen ürünlerin halka daha da uygun fiyatlarla sunulması için işlem maliyetlerinin düşük olması gerekmektedir. Bu önemine rağmen işlem maliyetlerinin boyutunu ölçmek için çok az sayıda akademik çalışma yapılmıştır. ABD ekonomisi üzerine yapılan orijinal araştırmanın dışında, Avustralya, Arjantin, Yeni Zelanda, Polonya ve Bulgaristan gibi birkaç farklı ekonomi üzerinde yapılan araştırmalarda işlem maliyetleri ölçülmeye çalışılmıştır. Bu çalışma, 2000-2020 yılları arasında Türkiye ekonomisinde işlem maliyetlerinin büyüklüğünü araştırmış ve farklı ülkeler üzerine yapılan az sayıdaki akademik çalışma arasına Türkiye ekonomisini de dahil etmeyi amaçlamıştır. İncelenen dönemde, Türkiye ekonomisindeki işlem maliyetlerinin GSYİH'deki payı %30'un üzerindedir. Bu durum, ekonomide elde edilen gelirin önemli bir kısmının işlem maliyetleri için kullanıldığını göstermektedir. Özel sektördeki işlem sektörlerinin GSYİH'deki payının giderek küçüldüğü, kamu işlem maliyetleri sektörlerinin GSYİH'deki payının yıllar içerisinde arttığı görülmüştür. Bu durum Türkiye ekonomisinde kamunun özel sektör maliyetlerini arttıracak şekilde ekonomideki kontrol ve gözetim ağırlığını arttırdığı anlamına gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: İşlem Maliyetleri, Türkiye Ekonomisi, Belirsizlik, Güven

JEL Kodları: O17, O18, P14

TRANSACTION COSTS IN THE TURKISH ECONOMY: AN ESSAY ON THE SOCIAL COST OF CORPORATE FUNCTIONING

Abstract

Firms aiming to increase their competitiveness tend to reduce their costs. In order for the products produced to be offered to the public at even more affordable prices, the transaction costs should be low. Despite this importance, very few academic studies have been conducted to measure the size of transaction costs. Apart from the original research on the US economy, research on several different economies such as Australia, Argentina, New Zealand, Poland and Bulgaria tried to measure transaction costs. This study investigated the size of transaction costs in the Turkish economy between the years 2000-2020 and aimed to include the Turkish economy among the few academic studies on different countries. In the analyzed period, the share of transaction costs in the Turkish economy in GDP is over 30%. This shows that a significant part of the income generated in the economy is used for transaction costs. It has been observed that the share of the transaction sectors in the private sector in GDP is gradually decreasing, and the share of the public transaction costs sectors in the GDP has increased over the years. This means that the public in the Turkish economy has increased the weight of control and monitoring in the economy, which will increase the costs of the private sector.

Keywords: Transaction Costs, Turkish Economy, Uncertainty, Trust

JEL Codes: O17, O18, P14

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Fethiye İşletme Fakültesi, aynury@mu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4292-6875>

GİRİŞ

Her geçen gün artan rekabet baskısı firmaları maliyetlerini azaltmaya zorlamaktadır. Firmaların üretim maliyetleri, bir yandan malın boyutu, ağırlığı, rengi veya kimyasal bileşeni gibi fiziksel özelliklerinin farklılaştırılması, diğer yandan da kullanım hakkı, kullanım sonucunda gelir sağlamak veya mübadele etmek gibi işlem-mülkiyet haklarının tanımlanması, korunması ve uygulanması için ihtiyaç duyulan toprak, emek ve sermaye gibi girdileri içermektedir. Buna göre üretim maliyeti; dönüştürme ve işlem maliyetinin toplamından oluşmaktadır (North, 2010, s. 13-41). Ürünün nihai aşamaya gelinceye kadar içerdiği her türlü sabit ve değişir üretim maliyetleri, satışı gerçekleştirilen her birimde firmanın kâr oranlarını etkilemektedir. Dönüşüm maliyeti olarak da ifade edilen bu türden maliyetlerin düşürülmesi, firmaların minimum maliyet hedeflerine ulaşmak için üzerinde yoğunlaştıkları bir konudur. Ancak, firmaların dönüşüm maliyetlerinin yanı sıra üretim süreciyle ilgili olmayan, ürünün pazara sunulmasını içeren maliyetlere de katlanmaları gerekmektedir. Regülasyon (düzenleme) maliyetlerini içeren bu tür maliyetler işlem maliyeti olarak adlandırılmaktadır.

Etkin bir kurumsal yapı, bilgi edinmenin maliyetini ve işlem maliyetini düşürerek, firmaların ticari risklerini azaltıp kaynak etkinliğini sağlayarak, ticari faaliyetleri daha kazançlı hale getirebilmektedir. Böylece, birbirleriyle rekabet içerisinde olan firmaların risk almalarını sağlayarak, firmaların yatırım yapma kararlarını olumlu yönde etkilemektedir (Richter, 2005, s. 174; Nye, 2008, s. 76; Borrmann, Buse ve Neuhaus, 2006, s. 346). Bireylerin, mülkiyet hukukuna ve yasal kurallara güveniyor olmaları, kurumsal yapının güçlü olduğunun bir göstergesidir. Bu durum, işlem maliyetlerinin düşmesine, yatırımcıların yatırım kararlarında daha cesur davranmalarına, yeni firmaların kurulmasına ve ekonomik verimliliğin yükselerek, piyasaların daha kolay işlemlerini zemin hazırlar.

Mülkiyet haklarının yeterince tanımlanmamış olması ve güvence altına alınmasındaki yetersizlikler gibi işlem maliyetlerini arttıran kurumsal yapıdaki bozulmalar; çok az sabit sermaye içeren ve kısa vadeli yatırımların hâkim olduğu, düşük teknolojiye sahip firmaların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Buna bağlı olarak, zayıf kurumsal yapıya sahip bu ülkelerde, devlet tarafından oluşturulan ve desteklenenler dışındaki firmaların, küçük ölçekli ve yüksek maliyetli yapılanması ile karşılaşmaktadır. Bu ekonomilerde, ticari faaliyetlerde veya yeniden dağıtımaya yönelik faaliyetlerde bulunan ya da karaborsayla uğraşan firmalar en karlı firmalar olmaktadır (North, 2010, s. 91).

İşlem maliyetlerinin önemine rağmen, ekonomilerde işlem maliyetlerinin boyutunu ölçmeyi amaçlayan çok az sayıda akademik çalışma yapılmıştır. ABD ekonomisi üzerine yapılan orijinal araştırmanın dışında Avustralya, Arjantin, Yeni Zelanda, Polonya ve Bulgaristan gibi az sayıda farklı

ekonomi üzerine yapılan araştırmalarda işlem maliyetleri ölçülmeye çalışılmıştır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye ekonomisindeki işlem maliyetlerinin boyutunu ölçmeye çalışmaktır. Böylece, az sayıda ülke ekonomisi üzerine yapılan işlem maliyetlerinin boyutunun ölçülmesiyle ilgili çalışmalara Türkiye ekonomisini de dahil ederek, literatüre katkı sağlamak amaçlanmıştır. Türkiye ekonomisinde işlem maliyetleri hesaplanırken, Dollery ve Leong (1998) tarafından yapılan sektörel sınıflandırma baz alınmış ve TÜİK istatistiki verileri kullanılarak, Ekonomik Faaliyetlerin İstatistiki Sınıflaması-NACE Rev.2'den yararlanılmıştır.

KAVRAM OLARAK İŞLEM MALİYETLERİ

Üretim sürecinde, girdilerin çıktı haline dönüştürülebilmesi için ihtiyaç duyulan üretim faktörlerinin maliyetleri dönüşüm maliyetleri olarak adlandırılırken, mülkiyet haklarının bir kişiden başka bir kişiye aktarılması sırasında ihtiyaç duyulan üretim faktörlerinin maliyetleri ise işlem maliyetleri şeklinde isimlendirilmektedir (North ve Wallis, 1994, s. 609-624).

Firmalar, geleneksel üretim maliyetlerinin dışında bilgi edinme maliyetiyle de karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu tür maliyetler, piyasada geçerli fiyatların belirlenmesi sırasında ortaya çıkan ve piyasada gerçekleştirilen değişimlerin her biri için ayrı bir sözleşme düzenlenmesinden kaynaklanan maliyetlerdir. Bu maliyetler, işlem maliyeti olarak tanımlanmıştır (Coase, 1937, s. 390-392; Gonzalez Diaz ve Vazquez, 2008, s. 256). İşlem maliyetleri (Gökalp, Kesbiç, Baldemir ve Bakımlı, 2007, s. 16);

- Taraflar arasında sözleşmelerin yapılması sırasında,
- Sözleşme kurallarına uyulup uyulmadığını tespit etmek amacıyla sözleşmeye taraf olanların izlenmesinin gerekli olduğu durumlarda,
- Sözleşmeye taraf olanların sözleşme yükümlülüklerini yerine getirememeleri halinde uğranılan zararın tazmin edilmesinin gerektiği durumlarda,
- Üçüncü kişiler tarafından gerçekleştirilecek saldırılara maruz kalınması durumunda, mülkiyet haklarının korunması gerektiği zaman ortaya çıkmaktadır.

Williamson işlem maliyetlerini sözleşmelerin neden olduğu exante ve expost maliyetler olarak sınıflandırarak değerlendirmektedir (Williamson, 1985, s. 20- 22). Buna göre, exante işlem maliyetleri, bir sözleşme taslağının hazırlanması, üzerinde müzakere edilmesi, pazarlık yapılması ve korunmasına ilişkin maliyetler olarak ifade edilmektedir. Her iki tarafın haklarının korunması açısından çok sayıda sözleşme hükümlerinin yer aldığı taslak üzerinde görüşülerek anlaşmaya varılmaktadır. Ya da sözleşme taslağında çok sayıda sözleşme maddesine yer verilmeyerek, olayların akışına göre gerek duyuldukça yeni maddeler

eklenerek, boşluklar doldurulur. Böylece, sözleşme taraflarının karşılaşılabileceği olası durumların önceden incelenmesine gerek kalmaz. Sözleşmelerin neden olduğu ex post işlem maliyetleri ise öncelikle, işlemler belirlenen sınırların dışına çıktığında ortaya çıkan uyumsuzluk maliyetlerini içermektedir. Diğer bir ifade ile, ex post işlem maliyetleri, sözleşmeden doğan yükümlülüklerin yerine getirilmediği durumlarda ortaya çıkmaktadır. Bir diğer ex post işlem maliyeti, sözleşmede belirlenen sınırların ihlal edilmesi durumunu düzeltmek için her iki tarafın çabasıyla yürütülen pazarlık sürecinin maliyetidir. Üçüncü olarak, ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözümüne dair yönetimle ilişkili düzenleme ve yürütme maliyetleri ve son olarak da, güvenli taahhütleri yerine getirmenin bağlayıcı maliyetleri, ex post işlem maliyeti olarak belirtilmektedir. Ex ante ve ex post olarak sınıflandırılan işlem maliyetleri arasında bir ödünleşim bulunmaktadır. Örneğin, ex post işlem maliyeti olarak nitelendirilen sözleşme kurallarına uyulması, işlem maliyetlerinde düşüşe neden olacaktır. Ancak, sözleşme kurallarına uyulmasını sağlamak için sözleşmenin tasarlanması sırasında, tarafların karşılaşılabileceği olası durumları da içerecek şekilde daha ayrıntılı bir taslak üzerinde çalışmak, ex ante işlem maliyetlerini arttıracaktır. Böylece ex post işlem maliyetlerinin düşürülmesi, ex ante işlem maliyetlerinden ödün vermek pahasına gerçekleşmiş olacaktır.

Mülkiyet hakları ve işlem maliyetleri birbiri ile güçlü bir ilişki içindedir. İşlem maliyetleri, mülkiyet haklarının korunuyor olmasının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin açıklanmasına yardımcı olmaktadır. Mülkiyete sahip olunması, korunması ve el değiştirmesi sırasında katlanılan maliyetler işlem maliyetleri olarak adlandırılmaktadır. Mülkiyet haklarının korunması ve tam olarak tanımlanması, toplumda yaşayan bireylerin hukukun üstünlüğüne inanmalarını sağlayarak, güven düzeyini arttıracak ve işlem maliyetlerinin azalmasına neden olacaktır (Borrmann vd, 2006, s. 346; Opper, 2008, s. 392).

Coase (1937), firmaların varlığına devam edebilmesi için işlem maliyetlerinin düşürülmesi gerekliliğini kabul etmektedir. Ona göre, sözleşmelerin tamamen ortadan kaldırılması mümkün olmasa da, büyük oranda azaltılabilir. Daha az sözleşme imzalanarak, sözleşmelerin vadesi uzatılabilir ve sözleşme maliyetleri piyasaya göre önemli oranda düşürülebilir. Ancak, sözleşmelerin vadesi uzadıkça belirsizlik artacağı için bu durum, firmanın genişlemesini kısıtlayacaktır. Coase, firma içinde gerçekleştirilen bir işlemin firmaya maliyetinin, aynı işlemi piyasada yapmanın maliyetinden daha büyük olması durumunda firmanın büyümeye devam etmemesi gerektiğini belirterek, firma ölçeğinin sınırını belirlemiştir.

Piyasa mekanizması ekonomik faaliyet sırasında fiyatın belirlenmesi, sözleşme koşullarının sağlanması için ödül ve yaptırımların belirlenmesi gibi bazı maliyetleri içermektedir. Firma içinde faaliyetlerin yöneticiler tarafından koordine edilmesi, işlem maliyetlerini düşürebilir. Fakat koordinasyon sırasında firmalar bilgi akışı, performans izleme ve ölçme gibi içsel sorunlarla karşılaşabilmektedir. Bu nedenle organizasyonlarda da işlem maliyetinin varlığından söz edilir. Önemli olan, firmaların işlem

maliyetlerinin piyasanın kendi oluşturduğu işlem maliyetlerinden daha düşük olmasıdır. Eğer yöneticiler firmanın faaliyetlerini koordine etmek konusunda etkili olurlarsa firma başarılı olur, ancak yöneticilerin eldeki girdilerle mevcut teknoloji ve piyasaları etkin olarak eşleyememeleri durumunda ve koordinasyonun sağlanamadığı durumda firma başarısızlığı söz konusu olur. Bu durumda firma, çeşitli kurumsal yapılar altında işlem maliyetlerinin karşılaştırılması sonucunda, firma yöneticileri tarafından bilinçli olarak şekillendirilir (Yıldırım, 2009, s. 49). Uzmanlaşma, işlem maliyetlerinin düşmesine neden olmaktadır (Coase, 1937, s. 390). Uzmanlaşmanın derecesi arttıkça ekonomik verimlilik de artmaktadır. Değişim maliyetleri ise ülkelerin yasal, siyasi ve eğitim sistemleri ile birlikte sahip oldukları kültürle ilgili olup, resmi ve resmi olmayan kurumlarının niteliklerine bağlıdır (Özveren, 2007, s. 73).

İşlem maliyetleri, eksik bilginin neden olduğu belirsizliğe bağlı olarak ortaya çıkarken, bilgi edinmenin de bir maliyetinin olması işlem maliyetlerini arttırmaktadır. Bilginin yaratılması, dağıtılması, benimsenmesi ve kullanılmasını içeren bilgi ekonomisi, servetin yaratılmasında eskisinden çok daha merkezi hale gelmiştir ve bilgi yönetimi önem kazanmıştır (Engelbrecht, 2004, s. 90; Akerlof, 2000, s. 229-248; Wilson, 2007, s. 1092).

Bilginin sınırlı olması sonucunda bireyler, geleceğe dönük belirsizlikleri en aza indirebilmek amacıyla ekonomik işlemlerini gerçekleştirdikleri sırada düzenledikleri sözleşmelerin mevcut ve karşılaşılabilecek olası durumları da içerecek şekilde çok detaylı hazırlanmasına gerek duyarlar. Ancak sözleşmelerin bu derece detaylı hazırlanması işlem maliyetlerinde artışla sonuçlanacaktır. Yeterli bilgiye sahip olmamak, gelecekte karşılaşılması muhtemel bütün risklerin tahmin edilmesini ve sözleşmelerin de tahmin edilen bu risklere göre hazırlanmasını engellemekte ve sözleşmelerde bilgiye yeteri kadar sahip olamamanın neden olduğu boşluklar ortaya çıkmaktadır. Buna bağlı olarak, sınırlı bilginin kurumsal düzenlemelerin etkin bir şekilde oluşturulmasını engellediği belirtilmektedir (Williamson, 1985, s. 31; Greif, 2006, s. 195; Foss ve Klein, 2008, s. 430).

North'a göre, işlem maliyetleri yaklaşımının temelinde "bilginin ne kadar pahalı olduğu" sorusu yer almaktadır. İşlem bedelinin maliyetini ölçüm, denetim ve uygulama maliyetleri belirlemektedir (North, 2010, s.77). Sözleşmeye uyulması karşı tarafın çıkarı ile uyumlu ise sözleşmenin uygulanmasıyla ilgili herhangi bir sıkıntı yaşanmaz. Fakat kurumsal sınırlandırmaların bulunmadığı durumda, her iki tarafın da kendi çıkarı için hareket etmesi, karmaşık mübadelelerin ortaya çıkmasını engelleyecektir. Sözleşme taraflarından birinin sözleşmeye uymama olasılığı ve böyle bir durumda karşı tarafın uğrayacağı zararın boyutu, risk primini artıracaktır.

Ekonomik süreç içerisinde, arama ve pazarlık maliyetlerinin yanı sıra yapılan sözleşmelere uyulmasını sağlamanın maliyeti şeklinde üç farklı işlem maliyeti ile karşılaşmaktadır (Greif, 2006, s. 190). Buna göre, arama ve pazarlık maliyetinin düşük olması malın benzerinin piyasada olmamasına bağlı olacaktır. Aksi takdirde yüksek arama ve pazarlık maliyetleri ile karşı karşıya kalınacaktır. Commons'a göre, geleneksel iktisadi analizin en önemli eksikliği, işlem maliyetlerinde arama ve sözleşmelere uyulmasının sağlanması kısımlarının göz ardı edilerek, sadece pazarlıkla ilgileniyor olmasıdır (Pessali ve Fernandez, 1999, s. 266). İktisadi faaliyetler sırasında karşılaşılan eksik bilgi (sınırlı rasyonalite) nedeniyle ortaya çıkan işlem maliyetleri şeklindeki ek bir maliyete, tam bilgi söz konusu olduğunda katlanılmayacaktır (Yılmaz, 2002, s. 162-163). İşlem maliyetlerinin sıfır olması durumunda, pazarlık gücü sonuçların etkinliğini farklılaştırmazken; işlem maliyetlerinin varlığında pazarlık gücü sonuçların etkinliğini değiştirmektedir (North, 2010, s. 26).

İşlem maliyetleri, toplum düzenini sağlamanın maliyeti ve sözleşme kurallarına uyulmasını sağlamanın maliyeti olarak ifade edildiğinde, işlem maliyeti ile devlet ilişkisi anlatılmaya çalışılmaktadır. Piyasaların etkin işlemesine katkıda bulunan kurumların birçoğu devlet tarafından oluşturulmakta ve idare edilmektedir. Bu nedenle devletin bu kurumları kurma ve idare edebilme gücü, piyasaların düzgün çalışmasının belirleyicisidir. Devletin kurumları başarılı bir şekilde kurarak, idare edebilmesi, "iyi yönetim" olarak ifade edilmektedir. İyi yönetim, açık ve kolay anlaşılır politikaların üretilmesi; profesyonel yöneticilere sahip bürokrasi (ve özel sektör); hükümetlerin bütün idari kollarının eylemlerinin sorumlu olması; toplumsal olaylarda sivil toplum katılımının yüksek olması ve toplumda yaşayan herkesin kanunlara uygun hareket etmesi olarak tanımlanabilir (WB, 1994). Toplumda mülkiyet haklarının tam olarak korunması ve uygulanması, piyasaların etkinliğini ve rekabet gücünü arttıracaktır. Bu nedenle, iyi yönetimde özellikle mülkiyet hakları konusu önem kazanmaktadır (Gradstein, 2004, s. 505).

Mülkiyetin sahipliği kamu sektöründe ayrı bir konumda durmaktadır. Siyasi girişimcilerin seçilmiş-atanmış kişiler olması ve kamu kurumlarının sahibi olmamaları nedeniyle kamu işletmesinin kâr elde etmesinden doğrudan bir çıkarları bulunmamaktadır. Kamudaki karar alıcıların kamusal faydayı göz ardı ederek kendi faydalarını arttırmak amacıyla hareket etmeleri, karar alma sürecinde meydana gelebilecek etkinsizlik olarak belirtilen, x-etkinsizliğine neden olacaktır (Çetin, 2010, s. 184). Dolayısıyla, siyasal karar alma sürecinde rant arama olgusuna bağlı olarak yaşanacak olan x-etkinsizliği, kamu sektöründeki işlem maliyetlerini arttıracaktır (Dura, 2006).

İşlem maliyetleri, piyasa içi ve piyasa dışı işlem maliyetleri olarak da sınıflandırılabilir. Piyasa içi işlem maliyetleri piyasada gerçekleştirilen faaliyetlere bağlı olarak ortaya çıkarken, piyasa dışı işlem maliyetleri ise örgütün kendi içerisinde gerçekleştirdiği işlemde kaynaklanan maliyetler olarak

belirtilmektedir. Buna göre, siyasi karar alma sürecindeki etkinsizliğe bağlı olarak ortaya çıkan işlem maliyetleri piyasa dışı işlem maliyetinin kapsamına girmektedir.

İyi yönetişimin sağlanması ve kamu sektöründe etkinliğin artırılmasına yönelik kamusal reformlar, işlem maliyetlerini düşürerek, verimliliği arttırmayı hedeflese de bu reformların içerdiği ilkelerin uygulamaya girmesiyle işlem maliyetlerinde artışlar görülebilecektir. Verimlilik artışı sağlayacak politikaların belirlenmesi ve hayata geçirilmesinin yanı sıra politikaların uygulanması sürecinin denetim ve ölçme zorlukları içermesi ilave bürokrasiye yol açacaktır. Bu süreçte bilgi ve uygulama açısından eksikliklerin olmasının yaratacağı zaman kaybının da eklenmesiyle yeni işlem maliyetlerine katlanmak gerekecektir. Böylece, yeni kamu politikalarının etkinlik artırıcı sonuçlarından daha çok etkinlik azaltıcı sonuçlarının ortaya çıkabileceği kabul edilmektedir (Demirhan ve Sadioğlu, 2016, s. 107-113).

Kamusal kurumların meşruiyetlerini zedeleyen yolsuzluğun olmaması da iyi yönetim açısından önemlidir. İyi yönetişimin temel ilkesi, toplumu oluşturan bireylerin eşit söz hakkına sahip olmaları ve sivil toplum örgütleri vasıtasıyla karar alma sürecinde yer almaları olarak belirtilebilir. Hesap verme sorumluluğu; siyasal, yönetsel ve vatandaşa karşı hesap verme sorumluluğu olarak farklı şekillerde ele alınmaktadır (Kaya, 2003, s.1). Toplumda, hesap verme sorumluluğuna sahip olmayan bir kamu yönetim sistemi mevcut ise, katılımcılık konusunda yönetim sorunu yaşayacaktır. Toplumda yönetim sorunu olduğunun göstergelerinden bir diğeri de yolsuzluktur. Yolsuzluk, özel yatırımcılar tarafından bir çeşit vergi yükü olarak görülmekte ve yarattığı belirsizlik nedeniyle de özel yatırımlarda bir düşüşe yol açmaktadır (Fellner, 2008, s. 3; Mauro, 1995, s. 683). Diğer taraftan, kamu yatırımlarında artışa yol açsa da bu yatırımların verimliliğinde azalmaya neden olmaktadır. Yolsuzluk, yatırım kararlarını etkilediği için, piyasadaki firma sayısını da bir anlamda belirleyerek, rekabet koşullarını da etkilemektedir. (Bliss ve Di Tella, 1997, s. 1002). Ekonomik hayatta kamunun payının yüksek olmasının, yolsuzlukları da arttırdığı düşünülmektedir. Yönetişim sorunları bulunan toplumlar, bu sorunların çözümü için işlem maliyetlerine katlanmaktadırlar.

Ekonomik faaliyetlerin gerçekleştirilmesi sırasında bazı kuralların oluşturulması ve bu kurallara uyulup uyulmadığının kontrol edilmesi, ekonomik kalkınmanın sağlanmasını olumlu yönde etkileyecektir. Ülkelerin tarihsel geçmişi incelendiğinde, değişim aracı olarak değeri istikrarlı bir paranın piyasaya sürülmesinin işlem maliyetlerini azalttığı ve ekonomik kalkınma üzerinde genişletici bir etken olduğu görülmektedir. Buna karşın, paranın değerinin istikrarsızlaştığı dönemlerde ise, işlem maliyetlerinin arttığı ve bu durumun ekonomik gelişmeyi negatif yönde etkilediği belirtilmektedir (Demir, 1996, s. 218). Devlet aldığı önlemlerle işlem maliyetlerinin düşmesini sağlayabileceği gibi, piyasada bazı mal ve hizmetlerin satışını sınırlandırmak yoluyla da işlem maliyetlerinin artmasına yol açabilmektedir. Çünkü, bu şekilde

davranarak, satışını sınırladığı mal ve hizmetlerle ilgili arama ve pazarlık maliyetlerini arttırmış olmaktadır. Bu nedenle, ekonomik faaliyetler sırasında işlem maliyetlerinin artmasına bağlı olarak verimlilikte düşüş yaşanmaması için devletin ekonomideki alanının sınırlandırılması ve devletin zorunlu faaliyet alanlarında da işlem maliyetlerinin azaltılması savunulmaktadır (Demirhan ve Sadioğlu, 2016, s. 113).

Her toplumun sahip olduğu bir kurumsal yapı bulunmaktadır. Üstyapı ve altyapı kurumları olarak iki şekilde açıklanan kurumsal yapıda üstyapı kurumları yasal düzenlemeler, anayasa, imzalanan sözleşmeler ve mülkiyet haklarının korunması gibi toplumda genel kabul gören, yüksek derecede yaptırım gücüne sahip ve resmi kurallar çerçevesinde şekillendirilmiştir. Genellikle devlet tarafından oluşturulan üstyapı kurumlarının, özel girişim ya da sivil toplumu oluşturan diğer kesimlerin yanı sıra bireyler vasıtasıyla da oluşturuldukları görülebilmektedir (Olson, 1996, s.3-4; Kasper ve Streit, 1998, s.2). Toplumun altyapı kurumları ise, toplumsal yaşamı bir düzene oturtmaya çalışan ve resmi olmayan davranış kurallarını kapsamaktadır. Buna göre altyapı kurumları gelenekler, tabular, ideolojiler, ahlak ya da itibar gibi unsurlardan oluşmaktadır. İşlem maliyetleri yasal düzenlemelerle şekillenmekte ve buna bağlı olarak da toplumun üstyapı kurumlarını temsil etmektedir.

Firmalar iç piyasada katlandıkları işlem maliyetlerine ilaveten ürünün dış pazarlara sunulması sırasında da çeşitli işlem maliyetleri ile karşılaşmaktadırlar. Toplumların sahip olduğu kurumların dönüşümü ile birlikte, ürünün dönüşüm maliyetinin dışında pazara sunulabilmesi için katlanılan geleneksel işlem maliyetlerine ek olarak yeni işlem maliyetleri devreye girmiştir. Buna ilave olarak, uluslararası ticarete son yıllarda artan korumacı ticaret politikaları ve ticaret savaşlarının yanı sıra teknolojik gelişmelerin de işlem maliyetleri alanının genişlemesine katkıda bulunduğu belirtilebilir. Örneğin, bina itfaiye uygunluk raporunun alınabilmesi için gerçekleştirilen test ve incelemeler nedeniyle yapılan ödemeler, iş güvenliği ve sosyal güvenlik sorumluluğu kapsamında yapılan harcamalar, AB pazarına sunulacak ürünler için AB direktifleri kapsamında CE belgesi alma zorunluluğu gibi denetim maliyetlerini içeren düzenlemeler işlem maliyetlerini ifade etmektedir. Ayrıca, hata oranlarını ve buna bağlı gerçekleşecek maliyetleri düşürmek amacıyla finans kurumlarının yapay zekâ teknolojilerini kullanmaya başlamaları da yeni bir maliyet yapısı olarak, işlem maliyetlerinin genişleyen yüzünü göstermektedir. Dünyada gerçekleştirilen poliçe ve sigortalama faaliyetlerinin %10 ila %20'sinde sahte işlemlere rastlanmaktadır. Sigorta sektöründeki poliçe işlemlerinde geçerli olan bu riskleri azaltmak ve maliyetleri düşürmek amacıyla başvurulan yapay zekâ teknolojilerinin, maliyetleri %15 oranında azalttığı öne sürülmektedir (FinTech İstanbul Platformu, 2019). Finansal kurumların %19'u daha düşük maliyetlerle faaliyette bulunabilmek ve hata oranlarını azaltmak amacıyla yapay zekâ kullanmaktadır (Papuççuyan, 2019). Uluslararası ticarete karşılaşılan gümrük tarifleri, geçiş ücretleri, çeşitli ticaret bariyerleri, bürokratik

işlemler de bunlara eklenebilir. Buna bağlı olarak gerek ulusal gerekse uluslararası alanda işlem maliyetlerini biçimlendiren bu yasal düzenlemelerin firmalar tarafından takip edilmesi ve doğru yorumlanması rekabet gücünün artırılması açısından da önem kazanmaktadır. İşlem maliyetleri, toplam maliyetlerin bir kısmını oluşturduğu için, işlem maliyetlerinde meydana gelen artışlar firmaların rekabet gücünü zayıflatmakta büyüme sürecini olumsuz etkilemektedir. Aynı şekilde işlem maliyetinin azalması halinde ise firmaların rekabet gücü artmakta büyüme sürecini olumlu etkilemektedir.

İŞLEM MALİYETLERİNİN ÖLÇÜMÜ

İşlem maliyetlerinin nasıl ölçüleceğine dair ortak bir görüş bulunmamaktadır. Wang (2003) işlem maliyetlerinin ölçümü konusunda farklı yaklaşımlar olduğunu belirtmektedir. Örneğin, finansal piyasalar açısından işlem maliyetlerinin ölçülmesinde, finansal piyasalara yatırım yapmanın maliyetleri (örneğin, aracılık ücretleri) kullanılmaktadır. Wallis ve North (1986) tarafından “işlem sektörleri” kavramının geliştirilmesiyle, Amerikan ekonomisi için yapılan araştırmada ise, işlem maliyetlerinin açık bir şekilde ölçülmesine çalışılmıştır. Çalışmada “işlem sektörleri” nin ne olduğu tanımlanmış ve bu sektörlerdeki maliyet düzeyleri ile GSYİH düzeyi arasındaki ilişki ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu maliyetler arasında bankacılık, sigorta, finansman, yönetim, idare ve kontrol maliyetleri, toptan ve perakende satışların yanı sıra muhasebeciler, avukatlar gibi meslek gruplarına yapılan ödemeler yer almaktadır. Wallis ve North (1986, s. 99) yaptıkları çalışmada, “işlem sektörü” kavramını tanımlarken *toplam işlem maliyetlerini* değil sadece *piyasa faaliyetinin neden olduğu işlem maliyetlerini* ele aldıklarını, buna bağlı olarak da toplam işlem maliyetlerini değil işlem hizmetlerini ölçtüklerini ifade etmektedirler.

Söz konusu yaklaşım özel ve kamu bürokrasileri tarafından kullanılan kaynakları içermesine rağmen, beklemek için harcanan kaynakları, iş yapmak için izinleri, bürokrasiyi azaltmayı, memurlara rüşvet vermeyi vb. içermemektedir. Bu nedenle Wang (2003, s. 5-6), Wallis ve North’un yaklaşımının ölçüm sorunları içerdiğini öne sürmektedir. Sözü edilen bu boşluk, Peru ekonomisinde kayıt dışı sektörü inceleyen ve iş kurmanın maliyetine ilişkin tahminlerde bulunan çalışması ile De Soto (1989) tarafından doldurulmuştur. Gerekli yasal kurumların oluşturulamamış olmasını, Peru ekonomisinin temel sorunu olarak ortaya koyan çalışmaya göre Peru ekonomisinin kalkınması katılımcı demokrasinin işlenmesi ile gerçekleşebilecektir. Williamson (2000) ise, işlem maliyetlerinin mutlak terimlerle doğrudan ölçülmesinden kaçınarak, alternatif ekonomik organizasyon biçimleri ve sözleşmeye dayalı düzenleme ile ilişkili işlem maliyetlerinin göreceli sıralamasına odaklanmıştır.

Ayrıca, çevrenin korunması konusunda oluşturulan teşvik mekanizmalarının kullanımı ve çevre standartlarına uyulması da işlem maliyetleri açısından önemli bir rol oynar. Buna ek olarak, kimliğin önemli

olduğu durumlarda temsilciye özgü işlem maliyetlerine yol açan yaklaşımlar söz konusu olabilir. Ayrımcılık, kendine özgü nitelikler gerektiren ağ üyeliği ve diğer ekonomik olmayan kurumlar nedeniyle aynı işi yapmaya çalışırken farklı kişiler çok farklı işlem maliyetleriyle karşı karşıya kalabilir

İşlem maliyetlerine ilişkin ampirik çalışmaların neredeyse hiçbir zaman bu maliyetleri doğrudan ölçemediği kabul edilmekte ve bu nedenle işlem maliyetlerinin ampirik olarak ölçülmesi kısmi bir başarı olarak değerlendirilmektedir (Wang, 2003, s. 5). Ancak, her türlü eksikliğe rağmen Wallis ve North (1986) tarafından Amerikan ekonomisi için yapılan orijinal araştırmada geliştirilen ölçüm stratejisi kullanılarak, az sayıda farklı ekonomiler için işlem maliyetleri ölçülmeye çalışılmıştır. Tablo 1’de işlem maliyetlerinin ölçümünü içeren akademik çalışmalara ve ulaştıkları bulgulara yer verilmektedir.

Tablo 1: Ampirik çalışmalar tablosu

Çalışma	Çalışmanın Sonucu
Wallis ve North (1986)	ABD ekonomisinde, 1870’de milli gelirin yaklaşık %25’i işlem maliyetlerine gidiyorken, 1970’de bu oran artarak milli gelirin %45’inden fazlası şeklinde tespit edilmiştir.
Dollery ve Leong (1998)	Avustralya ekonomisi için yapılan çalışmaya göre, 1911’de işlem maliyetlerinin milli gelirdeki payı %32 iken, 1991’de artarak %60 olmuştur.
Maria, Pastore ve Farina (1999)	Arjantin ekonomisinde, 1930’da işlem maliyetlerinin milli gelirdeki payı %24,9 düzeyinde iken 1970’li yıllara kadar küçük dalgalanmalarla devam ederek, 1970 yılında %26,5’e yükselmiş, ancak 1980’de %35,8’e sıçrayarak, 1990’lar da bu civarlarda kalmaya devam etmiştir.
Hazledine (2001)	1956-1998 yılları için Yeni Zelanda ekonomisi üzerine yapılan araştırmada, ekonomide işlem maliyetlerinin ilk yirmi beş yıl boyunca oldukça yavaş arttığı, 1980’lerde keskin bir şekilde yükseldiği ve 1990’larda istikrar kazandığı tespit edilmiştir.
Engelbrecht (2004)	Çalışma, daha önce Hazledine (2001) tarafından Yeni Zelanda ekonomisi için yapılan araştırmaya bilgi ekonomisini ekleyerek, araştırmanın alanını genişletmiştir. Yeni Zelanda ekonomisi üzerine yapılan araştırmanın sonuçlarına göre, 1956’dan 1996’ya kadar bilgi ekonomisi sektöründe çalışanların payı %25,7’den %45,7’ye artarken; işlem maliyeti sektöründe çalışanların payı %21’den %30,4’e artmıştır. 1996’dan sonra ise işlem maliyeti sektöründe çalışanların payı hafif bir düşüş gösterirken (%29,7’ye), bilgi işgücünün bir parçası olarak sayılan “profesyonel ve teknik (yönetici olmayan)” işçilerin payındaki artış devam etmiştir (%47,5’e).
Sulejewicz (2005)	1995-2002 dönemini kapsayacak şekilde, Polonya ekonomisinde işlem maliyetlerinin ölçümünü içeren çalışmanın sonucuna göre, işlem maliyetlerinin GSYİH’deki payı, ilgili dönem içerisinde, yaklaşık %50 artmıştır.
Chobanov ve Egbert (2007)	1997-2003 dönemi için, Bulgaristan ekonomisi özelinde yapılan araştırmanın sonuçları, GSYİH’nın yaklaşık %37’si olan işlem sektörünün payının artarak, GSYİH’nın %52’sinin üzerine çıktığını ortaya koymuştur.

Tablodan da görüldüğü gibi, bu alanda yapılan ampirik çalışmaların sonuçları ekonominin kaynaklarının önemli bir oranının işlem sırasında kullanıldığını ortaya koymaktadır. Wallis ve North (1986)

tarafından Amerikan ekonomisi için, Dollery ve Leong (1998) tarafından ise Avustralya ekonomisi için işlem maliyetlerini ölçmek amacıyla yapılan akademik çalışmaların kapsadığı dönemlere göre günümüzde işlem maliyetlerinin çerçevesinin genişlemiş olduğu söylenebilir. İşlem maliyetlerinin alanının zamanla genişlemesine bağlı olarak, ekonominin kaynaklarının işlem maliyetleri için kullanılan kısmının da yıllar içinde artış eğilimine girdiği söylenebilir.

TÜRKİYE'DE İŞLEM MALİYETLERİNİN ÖLÇÜM METODOLOJİSİ

Bu çalışma, yukarıda açıklanan teorik çerçeveyi, yükselen piyasa ekonomileri arasında yer alan Türkiye ekonomisi için uygulamayı amaçlamaktadır. Buna bağlı olarak, teorik çerçevede açıklanan Wallis ve North (1986) ve Dollery ve Leong (1998) tarafından benimsenen yaklaşımlar izlenmeye çalışılmıştır. Türkiye ekonomisindeki işlem maliyetleri hesaplamamız 2000-2020 dönemini kapsamaktadır. İşlem maliyetleri sektöründe çalışanlar, tüm yöneticiler ve memurlara ek olarak bazı profesyonel çalışanları (örneğin, muhasebeciler, avukatlar, hakimler, noter) ve koruyucu çalışanları (örneğin polis, gardiyanlar) içermektedir (Hazledine, 2001; Wallis ve North, 1986, s. 126-127). Dollery ve Leong (1998), işlem maliyetlerinin ölçülmesi sırasında, Wallis ve North (1986)'un ardından, ekonominin özel ve kamu sektörü arasında temel bir ayrımını çizerek, "işlem sektörleri" ve "işlem dışı sektörleri" belirlemiştir. Dollery ve Leong (1998) tarafından yapılan sektörel sınıflandırmaya göre özel sektör ve kamu sektöründe yer alan işlem sektörleri ve işlem dışı sektörler Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2: Dollery ve Leong'a göre işlem ve işlem dışı endüstriler ve hizmetler

Özel Sektör		Kamu Sektörü	
İşlem Dışı Sektörler	İşlem Sektörleri	İşlem Dışı Sektörler	İşlem Sektörleri
Tarım	Finans	Eğitim	Kamu yönetimi
İnşaat	Sigorta	Sağlık	Toplum düzeni
Madencilik	Emlak	Demiryolu/havayolu taşımacılığı	Savunma
İmalat	Toptan ticaret	Kamu hizmetleri	Posta servisi
Taşıma/Depolama	Perakende ticaret	Sosyal refah	
Hizmetler		İletişim	

Kaynak: Dollery ve Leong, 1998, s. 209

Bu çalışmada, Türkiye ekonomisinde işlem maliyetleri hesaplanırken de Dollery ve Leong (1998) tarafından yapılan sektörel sınıflandırma baz alınmış ve TÜİK istatistiki verileri kullanılarak, Ekonomik

Faaliyetlerin İstatistiki Sınıflaması-NACE Rev.2'den² (bkz. Tablo Ek 1) yararlanılarak Tablo 3 hazırlanmıştır. TÜİK çerçevesinde elde ettiğimiz veriler ex ante ve ex post işlem maliyetlerini ayrı ayrı hesaplamaya elverişli değildir. Bu nedenle yapılan hesaplamada işlem maliyetleri bir bütün olarak değerlendirilmiştir. Tablo 2'de yer alan kategorilerden bazıları aynı isimle TÜİK istatistiklerinde bulunmazken bazı kategorilerin de birleştirilmiş şekilde yer aldığı görülmüştür. Bu veriler dikkate alınarak hazırlanan Tablo 3, özel sektör ve kamu sektörü açısından işlem sektörleri ve işlem dışı sektörleri göstermektedir.

Tablo 3: İşlem ve işlem dışı endüstriler ve hizmetler

Özel Sektör		Kamu Sektörü	
İşlem Dışı Sektörler	İşlem Sektörleri	İşlem Dışı Sektörler	İşlem Sektörleri
Tarım	Toptan ve Perakende Ticaret	Eğitim	Kamu Yönetimi, Savunma
İnşaat	Bilgi ve İletişim	İnsan Sağlığı	İdari ve Destek Hizmetler
Madencilik	Finans ve Sigorta	Su Temini, Kanalizasyon (Belediye Faaliyetleri)	
İmalat	Gayrimenkul Faaliyetleri		
Elektrik, Gaz vd.			
Ulaştırma, Depolama			

Kaynak: Wallis ve North, 1986; Dollery ve Leong, 1998; TÜİK-NACE Rev.2

Küreselleşmenin hâkim olduğu 2000'li yıllar dünya ekonomisinin büyüdüğü, para arzının genişlediği yıllar olarak dikkat çekmektedir. Diğer taraftan 2000'li yılların başında Türkiye ekonomisinde yaşanan bireysel krize ek olarak 2008 yılında yaşanan küresel krizin Türkiye ekonomisindeki yansımaları, 2005 yılında AB ile müzakerelerin başlatılmış olması, Türkiye ekonomisi açısından 2000'li yıllarda yaşanan önemli olaylar olarak belirtilebilir. Bu nedenle çalışmanın inceleme dönemi 2000 yılından başlatılmış ve 2000-2020 dönemini kapsayacak şekilde Türkiye ekonomisindeki işlem maliyetleri sektörü incelenmeye

² “Avrupa Topluluğunda Ekonomik Faaliyetlerin İstatistiki Sınıflaması (NACE)”, uluslararası sınıflama sistemine entegre olarak geliştirilmiş olan “Avrupa Birliği Sınıflama Sistemi”dir. NACE-Rev. 2, 2010 yılından itibaren, TÜİK tarafından iktisadi faaliyetlerin kodlamasında kullanılmaktadır. Firmaların faaliyette buldukları alanlar, sözü edilen sistemde kullanılan kodlar yardımıyla sınıflandırılmaktadır. Sektörler, A'dan başlayarak Q'ya kadar sınıflandırılmış ve her bir sektörün kapsadığı faaliyetler kodlanmıştır. Örneğin, A harfi tarım, B harfi madencilik, C harfi ise imalat sanayini temsil etmektedir. Ekonomik faaliyetlerin istatistiki sınıflaması (NACE. REV.2), kısım ve bölüm düzeyinde Tablo Ek 1'de gösterilmiştir.

çalışılmıştır. GSYİH içindeki işlem maliyetlerine ilişkin istatistikler, TÜİK'ten temin edilmiştir. TÜİK istatistiki verileri arasında yer alan, “Gayrisafi yurt içi hasıla, iktisadi faaliyet kollarına (A21) göre cari fiyatlarla değer, pay, değişim oranı” verileri kullanılmıştır. Buna göre, Türkiye ekonomisindeki işlem maliyetleri sektörlerinin GSYİH içindeki yüzdelik payları Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4: Türkiye ekonomisinde işlem maliyetleri sektörü (% GSYİH)

Yıllar	Özel Sektör İşlem Sektörleri	Kamu Sektörü İşlem Sektörleri	Türkiye Ekonomisinde Toplam İşlem Maliyeti
2000	27.8	6.7	34.5
2001	28.7	7.1	35.8
2002	25.8	7.2	33
2003	25.1	7.2	32.3
2004	25.7	7.1	32.8
2005	26	6.5	32.5
2006	25.9	6.5	32.4
2007	26.6	6.7	33.3
2008	27	6.6	33.6
2009	27.5	7.3	34.8
2010	26.3	6.9	33.2
2011	25.6	6.7	32.3
2012	25.2	7.1	32.3
2013	24.9	7.0	31.9
2014	24.8	7.2	32
2015	24.6	7.1	31.7
2016	24.8	7.5	32.3
2017	24.7	7.4	32.1
2018	24.5	7.8	32.3
2019	24.7	8.3	33
2020	25.1	7.8	32.9

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tabloya göre, Türkiye ekonomisindeki işlem maliyetleri sektörünün GSYİH içindeki payı 2000 yılında %34,5 düzeyinde iken 2020 yılında %32,9 düzeyine düşmüştür. İncelenen dönemin başında, 2001 yılında %35,8 ile en yüksek düzeyine sahip olan işlem maliyetleri sektörü, 2015 yılında %31,7 ile en düşük

seviyeye ulaşmıştır. 2016 yılından sonra işlem maliyetlerinin GSYİH içindeki payı tekrar artış eğilimine girmiş ve %32,9'a ulaşmıştır. Özel sektöre ait işlem sektörlerinin GSYİH içindeki payı, 2000 yılında %27,8'den 2020'de %25,1'e düşmüş ve böylece özel sektörün işlem maliyetleri %9,71 oranında azalmıştır. Bu durum özel sektörün rekabet gücü artışı sağlaması açısından olumlu olarak değerlendirilse de yeterli değildir. Çünkü özel sektörün rekabet gücünü arttırabilmesi toplam işlem maliyetlerindeki düşüşle gerçekleşecektir. Toplam işlem maliyetleri özel sektör ve kamu sektörü işlem maliyetlerinin toplamından oluşmaktadır. Tablo 4'deki veriler, özel sektörün kendi rekabet gücünü arttırmak amacıyla işlem maliyetlerini düşürme çabasını ortaya koymaktadır. Ancak bu çabanın kamu sektörü tarafından da desteklenmesi gerekmektedir. Aslında, rekabet gücünün düşük olması ya da arttırılması konusundaki asıl sorun, kamunun işlem maliyetlerinin yüksek olması ve artış eğiliminde olmasıdır. Tablo 4'e göre, kamu sektörüne ait işlem sektörleri 2000 yılındaki %6,7 düzeyinden 2020'de %7,8'e yükselmiş ve kamu sektörünün işlem maliyetleri %16,42 oranında artmıştır. Diğer bir ifade Türkiye ekonomisindeki işlem maliyetlerindeki artışın ana kaynağını kamu sektörü işlem maliyetlerinin artması oluşturmuştur. Bu durum Türkiye ekonomisinde kamunun özel sektör maliyetlerini arttıracak şekilde ekonomideki kontrol ve gözetim ağırlığını arttırdığı anlamına gelmektedir. Devletin iktisadi ve sosyal hayattaki ağırlığının giderek artması ve ekonominin her alanını kapsayacak şekilde hareket etmesi, kontrol ve gözetim ağırlığının giderek genişlemesi, iktisadi karar alma mekanizmasında siyasi iradenin gücünü arttıran bir unsur olmuştur. Böylece, piyasa dışı aktör olarak devletin piyasa sistemine müdahalesinin artması, işlem maliyetlerinin ilave bir yük olarak özel sektörün karşısına çıkmasına neden olmakta ve ekonomik faaliyetleri sırasında özel sektör, kamunun arttırdığı işlem maliyetlerine de katlanmak durumunda kalmaktadır.

Ayrıca, sürekliliğin engellenmesine yol açarak, istikrarsızlığa ve belirsizliklere neden olan müdahaleler, toplumun kurumsal yapısının temel unsurlarından olan güven düzeyini olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla, iktisat politikalarına ve piyasanın işleyişine duyulan güvenin düşmesine yol açabilmektedir. Diğer taraftan işlem maliyetleri, doğası gereği kamu kökenli olarak değerlendirilmektedir. Devlet, inşa ettiği toplumda güven düzeyini (toplumun alt yapı kurumu) yeteri kadar tesis edemiyorsa, bu boşluğu hukuk kuralları (toplumun üst yapı kurumu) ile doldurmaya çalışacaktır. Bu nedenle sözleşmelere ve sözleşme kurallarının ayrıntılı belirlenmesine gereksinim duyulacak ve işlem maliyetleri artacaktır.

Özel sektöre ait işlem sektörlerini gösteren Tablo 5'e göre, 2000-2020 yılları arasında özel sektörde yer alan işlem sektörlerinin GSYİH içindeki payı %27,8'den %25,1'e düşmüştür. Özel sektör işlem sektörlerinin GSYİH içindeki payları 2010 yılından itibaren sürekli olarak düşme eğiliminde olup, 2018 yılında %24,5 ile en düşük, 2001 yılında %28,7 ile en yüksek değerlerine ulaşmıştır.

Tablo 5: Özel sektörde yer alan işlem sektörleri (% GSYİH)

Yıllar	Toptan ve Perakende Ticaret	Bilgi ve İletişim	Finans ve Sigorta	Gayrimenkul Faaliyetleri	Toplam
2000	12.2	2.2	5.0	8.4	27.8
2001	11.6	2.5	6.1	8.5	28.7
2002	12.0	2.6	3.3	7.9	25.8
2003	12.1	2.5	2.6	7.9	25.1
2004	12.6	2.5	2.5	8.1	25.7
2005	12.3	2.7	2.5	8.5	26
2006	12.5	2.5	2.1	8.8	25.9
2007	12.3	2.7	2.1	9.5	26.6
2008	12.2	2.7	2.4	9.7	27
2009	10.7	2.7	3.7	10.4	27.5
2010	11.1	2.4	2.9	9.9	26.3
2011	11.7	2.3	2.7	8.9	25.6
2012	11.3	2.4	2.9	8.6	25.2
2013	11.2	2.4	3.1	8.2	24.9
2014	11.5	2.4	2.9	8.0	24.8
2015	11.5	2.4	3.0	7.7	24.6
2016	11.4	2.4	3.3	7.7	24.8
2017	11.9	2.5	3.2	7.1	24.7
2018	12.3	2.5	3.0	6.7	24.5
2019	12.5	2.6	3.1	6.5	24.7
2020	12.4	2.7	3.7	6.3	25.1

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Çalışmanın inceleme dönemi olan 2000-2020 yılları arasında Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinin ardından, 2008 küresel krizi ve 2010-2011 Avrupa borç krizi yaşanmış ve kriz sonrası dönemlerde makro ekonomik istikrarın sağlanması amacıyla devlet teşvikleri arttırılmış, böylece kamunun ekonomideki alanı da genişlemiştir. AB ile müzakerelerin Ekim 2005'te başlatılmış olması, yabancı yatırımcılar için istikrarlı ekonomi görünümünü sağlamış, yabancı yatırımcının güveni kazanılmış ve yabancı sermaye girişleri önemli oranda artmıştır. Dolayısıyla, 2005 sonrası dönemde özel sektör işlem sektörlerinin GSYİH'den aldıkları

pay artma eğilimine girmiştir. Ancak, 2009 yılından itibaren tekrar düşmeye başlaması, 2008 küresel krizinin etkilerinin hissedilmesiyle birlikte kamunun ekonomideki ağırlığındaki artışa işaret etmektedir.

Tablo 6, özel sektörde yer alan işlem dışı sektörlerin GSYİH’deki paylarını vermektedir. Tablo 6’ya göre, özel sektördeki işlem dışı sektörlerin GSYİH’deki payı 2000 yılında %45,3 iken 2020 yılında düşerek %41,9 olmuştur. “Madencilik”, “İmalat Sanayi” ve “Elektrik, Gaz vd.” kategorilerinin GSYİH içindeki paylarında incelenen dönemin sonunda artış olduğu, “İnşaat” ve “Ulaştırma, depolama” kategorisinde ise düşüş olduğu görülmektedir. “Tarım” kategorisinin GSYİH’deki payı 2000 yılında %10 düzeyinde iken 2020 yılında %6,7 düzeyine inerek, önemli bir düşüş yaşamıştır. Diğer bir ifade ile, özel sektörde yer alan işlem dışı sektörlerin GSYİH’deki payındaki 2000-2020 yılları arasındaki düşüşün, büyük ölçüde tarım sektöründen kaynaklandığı söylenebilir.

Tablo 6: Özel sektörde yer alan işlem dışı sektörler (% GSYİH)

Yıllar	Tarım	İnşaat	Madencilik	İmalat San.	Elektrik, Gaz	Ulaşt., Depl.	Toplam
2000	10.0	5.3	0.9	18.7	1.3	9.1	45.3
2001	8.8	4.6	0.9	17.7	1.6	9.8	43.4
2002	10.2	4.5	0.8	16.9	1.6	10.5	44.5
2003	9.8	4.6	0.9	17.1	1.4	10.3	44.1
2004	9.3	5.3	0.9	16.9	1.1	10	43.5
2005	9.2	5.5	1.0	16.9	1.1	9.9	43.6
2006	8.1	6.3	1.0	17.1	1.1	9.9	43.5
2007	7.5	6.7	1.0	16.8	1.2	9.8	43
2008	7.4	6.8	1.1	16.3	1.3	9.9	42.8
2009	8.1	5.6	1.1	15.2	1.4	9.1	40.5
2010	9.0	6.1	1.1	15.1	1.5	8.1	40.9
2011	8.2	7.1	1.1	16.4	1.3	7.7	41.8
2012	7.7	7.4	1.1	15.8	1.3	8.4	41.7
2013	6.7	8.0	1.1	16.3	1.4	8.2	41.7
2014	6.6	8.1	1.0	16.8	1.4	8.2	42.1
2015	6.9	8.1	0.8	16.7	1.3	8.2	42
2016	6.1	8.5	0.8	16.6	1.3	7.9	41.2
2017	6.0	8.5	0.9	17.6	1.2	8.1	42.3
2018	5.8	7.1	1.0	19.0	1.3	8.4	42.6

2019	6.4	5.4	1.1	18.3	1.7	8.6	41.5
2020	6.7	5.2	1.2	19.1	1.8	7.9	41.9

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 7, kamu sektöründe yer alan işlem sektörlerinin GSYİH içindeki paylarına yer vermektedir. Kamu sektöründeki işlem sektörlerinin GSYİH'deki payı 2000 yılında %6,7'den 2020 yılında %7,8'e yükselmiştir. "Kamu Yönetimi, Savunma" kalemi 2001 yılında %5,5 ile GSYİH içindeki en yüksek düzeyine ulaşmışken, 2015 ve 2017 yıllarında %4,3 ile en düşük düzeye sahip olmuştur. "İdari ve Destek Hizmetler" kategorisinin GSYİH'deki payı, incelenen dönemin başında %1,5 ile en düşük değerine sahipken, 2017 yılında %3,1 ile en yüksek seviyesine ulaşmıştır. "Kamu Yönetimi, Savunma" kategorisinin payı "İdari ve Destek Hizmetler" ile kıyaslandığında daha yüksek düzeyde kalmıştır. Türkiye'nin jeopolitik konumu ve terörle mücadele nedeniyle savunma harcamalarının sürekli artış eğiliminde olduğu söylenebilir.

Tablo 7: Kamu sektöründe yer alan işlem sektörleri (% GSYİH)

Yıllar	İdari ve Destek Hizmetler	Kamu Yönetimi ve Savunma	Toplam
2000	1.5	5.2	6.7
2001	1.6	5.5	7.1
2002	1.9	5.3	7.2
2003	1.9	5.3	7.2
2004	1.9	5.2	7.1
2005	1.9	4.6	6.5
2006	2.0	4.5	6.5
2007	2.2	4.5	6.7
2008	2.2	4.4	6.6
2009	2.3	5.0	7.3
2010	2.1	4.8	6.9
2011	2.2	4.5	6.7
2012	2.4	4.7	7.1
2013	2.5	4.5	7.0
2014	2.7	4.5	7.2
2015	2.8	4.3	7.1
2016	3.0	4.5	7.5

2017	3.1	4.3	7.4
2018	3.0	4.8	7.8
2019	3.0	5.3	8.3
2020	2.5	5.3	7.8

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 8, kamu sektöründe yer alan işlem dışı sektörlerin GSYİH içindeki paylarını göstermektedir. Kamu sektöründeki işlem dışı sektörlerin GSYİH'deki payı 2000 yılında %5'ten 2020 yılında %7,6'ya yükselmiştir.

Tablo 8: Kamu sektöründe yer alan işlem dışı sektörler (% GSYİH)

Yıllar	Eğitim	İnsan Sağlığı	Su Temini, Kanalizasyon	Toplam
2000	2.7	1.7	0.6	5.0
2001	2.8	1.7	0.7	5.2
2002	3.0	1.9	0.8	5.7
2003	3.1	2.1	0.8	6.0
2004	3.1	2.1	0.8	6.0
2005	3.1	2.4	0.7	6.2
2006	3.2	2.5	0.7	6.4
2007	3.4	2.6	0.7	6.7
2008	3.4	2.7	0.7	6.8
2009	3.9	2.9	0.8	7.6
2010	3.9	2.8	0.8	7.5
2011	3.8	2.7	0.9	7.4
2012	3.9	2.6	1.0	7.5
2013	3.9	2.6	0.9	7.4
2014	4.1	2.5	1.0	7.6
2015	4.1	2.4	0.9	7.4
2016	4.3	2.6	0.9	7.8
2017	4.1	2.4	1.0	7.5
2018	4.1	2.4	0.9	7.4
2019	4.4	2.6	0.8	7.8
2020	4.1	2.8	0.7	7.6

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 9’da işlem ve işlem dışı sektörlerin toplamına yer verilmiştir. Tabloya göre, işlem dışı sektörlerin GSYİH’deki paylarının işlem sektörleriyle kıyaslandığında daha büyük olduğu görülmektedir. Ekonomideki genel görünümü sağlayabilmek amacıyla Tablo 9’da işlem ve işlem dışı sektörler aynı anda yer verilmiş olsa da çalışmanın odak noktası olan işlem sektörlerine yoğunlaşıldığında yıllar içerisinde işlem maliyetlerindeki düşüş göze çarpmaktadır. Türkiye ekonomisindeki işlem sektörlerinin GSYİH’deki payları 2000 ve 2001 yıllarında sırasıyla %34.5 ve %35.8 gibi yüksek düzeylerinden, 2020 yılında %32.9’a düşmüştür. 2010’lu yıllara ekonomik olarak yüksek performansla başlayan Türkiye ekonomisi, daha sonraki süreçte güç kaybetmeye başlamıştır.

Tablo 9: Türkiye ekonomisinde işlem ve işlem dışı sektörlerinin toplamı (% GSYİH)

Yıllar	İşlem Sektörleri		İşlem Sektörleri Toplamı	İşlem Dışı Sektörleri		İşlem Dışı Sektörlerin Toplamı
	Özel Sektör	Kamu Sektörü		Özel Sektör	Kamu Sektörü	
2000	27.8	6.7	34.5	45.3	5	50.3
2001	28.7	7.1	35.8	43.4	5.2	48.6
2002	25.8	7.2	33	44.5	5.7	50.2
2003	25.1	7.2	32.3	44.1	6	50.1
2004	25.7	7.1	32.8	43.5	6	49.5
2005	26	6.5	32.5	43.6	6.2	49.8
2006	25.9	6.5	32.4	43.5	6.4	49.9
2007	26.6	6.7	33.3	43	6.7	49.7
2008	27	6.6	33.6	42.8	6.8	49.6
2009	27.5	7.3	34.8	40.5	7.6	48.1
2010	26.3	6.9	33.2	40.9	7.5	48.4
2011	25.6	6.7	32.3	41.8	7.4	49.2
2012	25.2	7.1	32.3	41.7	7.5	49.2
2013	24.9	7	31.9	41.7	7.4	49.1
2014	24.8	7.2	32	42.1	7.6	49.7
2015	24.6	7.1	31.7	42	7.4	49.4
2016	24.8	7.5	32.3	41.2	7.8	49
2017	24.7	7.4	32.1	42.3	7.5	49.8
2018	24.5	7.8	32.3	42.6	7.4	50

2019	24.7	8.3	33	41.5	7.8	49.3
2020	25.1	7.8	32.9	41.9	7.6	49.5

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

SONUÇ

Türkiye ekonomisinde işlem sektörlerinin büyüklüğünün incelendiği çalışma, 2000-2020 yılları boyunca Türkiye’de işlem maliyetlerinin boyutunun yüksek düzeyde olmasına karşın özel sektör kaynaklı olarak bir düşme eğiliminin varlığını ortaya koymuştur. Türkiye ekonomisinde işlem maliyetleri sektörünün GSYİH’deki payı, çalışmanın inceleme dönemi olan 2000-2020 yılları boyunca %30’un üzerinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, Türkiye’deki işlem maliyetlerinin büyüklüğü uluslararası alanda yapılan çalışmaların sonuçları ile paralellik göstermiştir.

Özel ve kamu sektörü ayırımına gidildiğinde, 2000-2020 yılları arasında özel sektördeki işlem sektörlerinin GSYİH’deki payının giderek küçüldüğü (%27,8’den %25,1’e), buna karşılık kamu işlem maliyetleri sektörlerinin GSYİH’deki payının yıllar içerisinde arttığı (%6,7’den %7,8’e) görülmüştür. Bu durum Türkiye ekonomisinde kamunun özel sektör maliyetlerini arttıracak şekilde ekonomideki kontrol ve gözetim ağırlığını arttırdığı anlamına gelmektedir. Devletin ekonomideki varlığının, kontrol ve gözetim ağırlığının giderek genişlemesi, iktisadi karar alma mekanizmasında siyasi iradenin gücünü arttıran bir unsur olmuştur. Böylece, piyasa dışı aktör olarak devletin piyasa sistemine müdahalelerin artması, ek maliyetlerin ortaya çıkmasına ilaveten sürekliliği de engelleyerek istikrarsızlığa yol açmaktadır. İstikrarsızlığa bağlı olarak belirsizliklerin ortaya çıkmasına neden olan müdahaleler, toplumun kurumsal yapısının temel unsurlarından olan güven düzeyini olumsuz etkileyerek, iktisat politikalarına ve piyasanın işleyişine duyulan güvenin düşmesine yol açabilmektedir.

İşlem maliyetleri sektörünün büyüyor olması, bir ülkede üretilen ürünlerin piyasaya, topluma daha yüksek maliyetle ulaşması anlamına gelmektedir. İncelediğimiz dönemde, Türkiye ekonomisi için ortaya çıkan durumu değerlendirdiğimizde, özel sektörün maliyet düşürücü önlemleri çerçevesinde işlem maliyetlerinde bir azalma trendi olmasına rağmen kamu sektörünün ekonomideki kontrol ve gözetim ağırlığının artması dolayısıyla kamu işlem maliyetlerinin yükselmesi, üretilen ürünlerin daha da uygun fiyatla toplumun kullanımına sunulmasına engel olmuştur.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Akerlof, G. A. (2000). Limonlar için piyasa: Kalite belirsizliği ve piyasa mekanizması, mülkiyet hakları iktisadına giriş. Ö. Demir (Ed.), *Devlet rekabet mülkiyet ve iktisat* (Çev: M. Çokgezen) (s.227-248) içinde. Adapazarı: Değişim Yayınları
- Bliss, C., & Di Tela, R. (1997). Does competition kill corruption. *Journal of Political Economy*, 105(5), 1001-1023.
- Borrmann, A., Buse, M., & Neuhaus, S. (2006). Institutional quality and the gains from trade. *Kyklos*, 59(3), 345-368.
- Chobanov, G., & Egbert, H. (2007). The rise of the transaction sector in the Bulgarian economy. *Comparative Economic Studies*, 49, 683-698. doi: 10.1057/palgrave.ces.8100226.
- Coase, R. H. (1937). The nature of the firm. *Economica*, 4(16), 386-405.
- Çetin, T. (2010). İktisadi etkinlik üzerine bir deneme: X etkinlik yaklaşımı. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11(2), 183-198
- De Soto, H. (1989). *The other path: The invisible revolution in the third world*. NewYork: HarperCollins Publishers.
- Demir, Ö. (1996). *Kurumcu iktisat*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Demirhan, K., & Sadioğlu, U. (2016). İşlem maliyeti kuramı çerçevesinde devletin gerekliliği tartışması ve güncel kamu yönetimi yaklaşımları üzerine bir inceleme. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2(4), 105-116.
- Dollery, B., & Leong, W.H. (1998). Measuring the transaction sector in the Australian economy, 1911-1991. *Australian Economy History Review*, 38(3), 207-231. doi: <https://doi.org/10.1111/1467-8446.00031>
- Dura, Y. C. (2006). Kamu tercihi teorisinde kamusal etkinlik problemi. *Türk İdare Dergisi*, (451), 107-117
- Engelbrecht, H. J. (2004). The transaction sector, the information economy and economic growth in New Zealand: Taking hazledine seriously. *New Zealand Economic Papers*, 38(1), 87-99.
- Fellner, A. (2008). *Role of culture in economic development: Case study of China and Latin America* (Yayımlanmamış doktora tezi). University of South Florida.
- FinTech İstanbul Platformu. (2019, Ekim 29). Yapay zeka sigortacılıkta maliyetleri yüzde 15 azaltıyor [Blog yazısı]. <https://fintechistanbul.org/2019/10/23/yapay-zeka-sigortacilikta-maliyetleri-yuzde-15-azaltiyor/> adresinden erişildi.

- Foss N. J., & Klein, P. G. (2008). The theory of the firm and its critics: a stocktaking and assessment. E. Brousseau ve J. M. Glachant (Editörler), *New Institutional Economics* (s. 425-442) içinde. New York: Cambridge University Pres.
- Gonzalez Diaz, M., & Vazquez, L. (2008). Make-or-buy decisions: A new institutional economics approach. E. Brousseau ve J. M. Glachant (Editörler), *New Institutional Economics* (s. 255-271) içinde. New York: Cambridge University Pres.
- Gökalp, M. F., Kesbiç, C. Y., Baldemir, E., & Bakımlı, E. (2007). *Ekonomik davranışlar üzerinde etkili olan kurumsal değerler*. Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları.
- Gradstein, M. (2004). Governance and growth. *Journal of Development Economics*, 73, 505– 518.
- Greif, A. (2006). *Institutions and the path to the modern economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hazledine, T. (2001). Measuring the New Zealand transaction sector, 1956-98, with an Australian comparison. *New Zealand Economic Papers*, 35(1), 77-100.
- Kasper, W., & Streit, M. E. (1998). *Kurumsal iktisat* (Çev: B. Açıkgöz). <http://www.canaktan.org/ekonomi/kurumsal-iktisat/makaleler/kasper-streit.htm> adresinden erişildi.
- Kaya, S. (2003). Hesap verme sorumluluğu, parlamento ve Sayıştay. *Kamu Mali Yönetimi Reformu Arenası*'nda sunulan bildiri. Ankara.
- Maria, J., Pastore, D., & Farina, P.E. (1999). *Los costos de transacción en Argentina*. https://cdi.mecon.gob.ar/bases/doc/aaep/cong/99/dagnino-pastore_farina.pdf adresinden erişildi.
- Mauro, P. (1995). Corruption and Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(3), 681-712.
- North, D.C. (2010). *Kurumlar, kurumsal değişim ve ekonomik performans*. (2. baskı) (Çev: G. Ç. Güven). İstanbul: Sabancı Üniversitesi.
- North, D.C., & Wallis, J.J. (1994). Integrating institutional change and technical change in economic history: a transaction cost approach, *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 150(4), 609-624.
- Nye, J. (2008). Institutions and the institutional environment. E. Brousseau ve J.M. Glachant (Editörler), *New institutional economics* (s. 67-80) içinde. New York: Cambridge University Pres.
- Olson, M. (1996), Distinguished lecture on economics in government: big bills left on the sidewalk: why some nations are rich, and others poor, *Journal of Economic Perspectives*, 10(2), 3-24.
- Opper, S. (2008). New institutional economics and its application on transition and developing economies. E. Brousseau ve J.M. Glachant (Editörler), *New institutional economics* (s. 389-405) içinde. New York: Cambridge University Pres.
- Özveren, E. (2007). Kurumsal iktisat: Aralanan kutu. E. Özveren (Ed.), *Kurumsal İktisat* (s. 15-43) içinde. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Papuççuyan, A. (2019, Ocak 24). Deloitte: Finansal kurumların yüzde 19'u maliyetlerini ve hata oranlarını düşürmek için yapay zekâ kullanıyor [Blog yazısı]. <https://webrazzi.com/2019/01/24/deloitte->

finansal-kurumların-yüzde-19'u-maliyetlerini-ve-hata-oranlarını-düşürmek-icin-yapay-zeka-kullanıyor/ adresinden erişildi.

- Pessali, H. F., & Fernandez, R. G. (1999). Institutional economics at the micro level? What transaction costs theory could learn from original institutionalism (In the Spirit of Building Bridges). *Journal of Economic Issues*, 33(2), 265-275.
- Richter, R. (2005). The new institutional economics: Its start, its meaning, its prospects. *European Business Organization Law Review*, 6(2), 161-200, doi:10.1017/S1566752905001618.
- Sulejewicz, A., & Graca, P. (2005). *Measuring the transaction sector in the Polish economy, 1996–2002*. 9th Annual Conference of the International Society for New Institutional Economics'te sunulan bildiri. Barcelona.
- Wallis, J. J., & North, D. (1986). Measuring the transaction sector in the American economy, 1870-1970. S. L. Engerman ve R. E. Gallman (Editörler), *Long-Term Factors in American Economic Growth* (s. 95-162) içinde. Chicago: University of Chicago Press.
- Wang, N. (2003). *Measuring transaction costs: An incomplete survey*. (Ronald Coase Institute Working Paper No. 2). <https://www.coase.org/workingpapers/wp-2.pdf> adresinden erişildi.
- World Bank. (1994). *Governance: The World Bank's experience*. Washington D.C.: World Bank.
- Williamson, O. E. (1985). *The economic institutions of capitalism firms, markets, relational contracting*. New York: The Free Press.
- Williamson, O. E. (2000), The new institutional economics: taking stock, looking ahead, *Journal of Economic Literature*, 38(3), 595-613.
- Wilson, M. C. (2007). Uncertainty and probability in institutional economics. *Journal of Economic Issues*, 41(4), 1087-1107.
- Yıldırım, S. (2009), *Kurumsal iktisat bağlamında ülkeler arası büyüme farklılıklarının panel veri analizi*, (Yayınlanmamış doktora tezi). Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Yılmaz, F. (2002). Güç ilişkileri ve firma teorisi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 57(1), 157-176.

Ek 1: Ekonomik faaliyetlerin istatistiki sınıflaması (NACE. REV.2) kısım ve bölüm düzeyinde

Sektörler	İstatistiki Sınıflaması
Tarım	NACE Rev. 2 Bölüm A'yi kapsayan faaliyetler.
Madencilik	NACE Rev. 2 Bölüm B'yi kapsayan faaliyetler.
İmalat Sanayi	NACE Rev. 2 Bölüm C'yi kapsayan faaliyetler.
Elektrik, Gaz vd.	NACE Rev. 2 Bölüm D'yi kapsayan faaliyetler.
Su Temini, Kanalizasyon	NACE Rev. 2 Bölüm E'yi kapsayan faaliyetler.
İnşaat	NACE Rev. 2 Bölüm F'yi kapsayan faaliyetler.
Toptan ve Perakende Ticaret	NACE Rev. 2 Bölüm G'yi kapsayan faaliyetler.
Ulaştırma, Depolama	NACE Rev. 2 Bölüm H'ı kapsayan faaliyetler.
Bilgi ve İletişim	NACE Rev. 2 Bölüm J'yi kapsayan faaliyetler.
Finans ve Sigorta	NACE Rev. 2 Bölüm K'yı kapsayan faaliyetler.
Gayrimenkul Faaliyetleri	NACE Rev. 2 Bölüm L'yi kapsayan faaliyetler.
İdari ve Destek Hizmetler	NACE Rev. 2 Bölüm N'yi kapsayan faaliyetler.
Kamu Yönetimi, Savunma	NACE Rev. 2 Bölüm O'yu kapsayan faaliyetler.
Eğitim	NACE Rev. 2 Bölüm P'yi kapsayan faaliyetler.
İnsan Sağlığı	NACE Rev. 2 Bölüm Q'yu kapsayan faaliyetler.

N 11 ÜLKELERİNDE YOKSULLUK VE MCKINNON TAMAMLAYICILIK HİPOTEZİ: PANEL NEDENSELLİK ANALİZİ

Melahat BATU AĞIRKAYA¹

Öz

Bu çalışmanın amacı McKinnon (1973) ve Shaw (1973) tarafından ortaya konulan McKinnon tamamlayıcılık hipotezini N11 ülkeleri için yoksulluk üzerinde etkisini test etmek ve sonuçlarını ortaya koymaktır. McKinnon tamamlayıcılık hipotezi, para talebi, yatırımlar ve reel faizler arasındaki ilişkileri sorgulamaktadır. Çalışma örneklemini 2000-2020 döneminde N11 ülkelere ait verilerden oluşturulmuştur. Araştırmada serilerin 2000-2020 arasındaki dönemi Gengenbach, Urbain ve Westerlund (2016) panel eşbütünleşme ve DOLS-MG tahmincileri kullanılarak analiz edilmiştir. Değişkenler arasındaki kısa dönem nedensellik ilişkisi ise Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) Granger nedensellik test analizi uygulanmıştır. Panel eşbütünleşme testi sonuçlarında değişkenlerin uzun dönemde eşbütünleşik olduğunu göstermiştir. DOLS-MG tahmini sonuçlarına göre ise uzun dönemde finansal derinleşme insani gelişmeyi pozitif yönlü etkilemektedir. Çalışma sonucunda; uzun dönemde artan finansal derinleşme N11 ülkelerinden Türkiye, Güney Kore ve Pakistan'da insani gelişmeyi desteklemekte, yoksulluğun azaltılmasına katkı sağlamaktadır. Kısa dönemde ise Endonezya'da finansal derinleşme ve insani gelişme karşılıklı bir nedensellik ilişkisine sahipken, Türkiye ve Vietnam'da finansal gelişimin yaşanması kısa dönemde insani gelişmenin tek yönlü nedenseldir. McKinnon Hipotezinin geçerli olduğu tespit edilmiştir. Diğer ülkeler için ise nedensellik testi sonuçları anlamsız bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Finansal Derinleşme, Ekonomik Büyüme, Yoksulluk, Finansal Sistem, Panel Nedensellik

JEL Kodları: E44, 016, C12

POVERTY AND MCKINNON'S COMPLEMENTARY HYPOTHESIS IN N 11 COUNTRIES: PANEL CAUSALITY ANALYSIS

Abstract

The current study aims to test the effect of "McKinnon's complementarity hypothesis" advocated by McKinnon (1973) and Shaw (1973) on poverty for N11 countries and to reveal the results. The McKinnon complementarity hypothesis questions the relationships between money demand, investments, and real interest rates. The study sample comprises the N11 countries' 2000-2020 data. The study analyzed the period between 2000 and 2020 using Gengenbach et al. (2016) panel cointegration and DOLS-MG estimator. Emirmahmutoğlu and Köse (2011) Granger causality test analysis were applied for the short-term causality relationship between the variables. Panel cointegration test results showed cointegrated variables in the long run. According to DOLS-MG estimation results, financial deepening positively affects human development in the long run. In conclusion, the study has revealed that increasing financial deepening in the long term contributes to human development and poverty reduction in some N11 countries such as Türkiye, South Korea, and Pakistan. In the short run, while financial deepening and human development in Indonesia have a reciprocal causal relationship, financial growth in Türkiye and Vietnam has a one-way causal relationship to human development. The study found that the McKinnon Hypothesis was valid. For other countries, the causality test results were insignificant.

Keywords: Financial Deepening, Economic Growth, Poverty, Financial System, Panel Causality

JEL Codes: E44, 016, C12

¹ Doç. Dr., Iğdır Üniversitesi, Iğdır Meslek Yüksekokulu, melahatagirkaya@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8703-5622>

GİRİŞ

Finansal sistem, finansal araçlar ve bu araçların faaliyetlerini denetleyen merkez bankasından oluşur. Bu sistemin amacı fon fazlasını fon kıtlığı olan yere doğru aktararak sermaye oluşumunu sağlamaktır. Bununla birlikte, tasarrufların sağlanması, harekete geçirilmesi ve verimli bir şekilde ilgili sektörlerle ayrılmasında da önemli bir role sahiptir (Ang, 2008, s. 536). Finansal sistemin gelişmesi sermaye birikimi ve toplam faktör verimliliği kanalları ile büyümeyi etkilemektedir. Sermaye birikim kanalı, Gurley ve Shaw'ın (1955) “borç birikimi” hipotezine dayanmaktadır. Bu kanal finans sektörünün tasarrufları harekete geçirerek üretken sektörlerle yönlendirmesiyle sermaye birikimine ve daha yüksek çıktı elde edilmesine dayanmaktadır (Ang, 2008, s. 538). Toplam faktör verimliliği kanalı gelişen finansal sistemle, finansal kaynakların etkin dağılımını ve yatırım projelerinin takibini engelleyen “asimetrik bilgi” problemini ortadan kaldırmaktadır (Akkay, 2010, s. 2). Ekonomistlerin, ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki bağlantılara ilişkin bakış açılarının farklılığı Schumpeter'e (1911) kadar gitmektedir. Schumpeter çizgisinde Gurley ve Shaw (1955), Goldsmith (1969) ve Hicks (1969)'in öncü çalışmaları önemli bir değer katmıştır. Bir finansal sistemin gelişiminin ekonomik büyümeyi teşvik etmede önemli olduğu, politik açıdan da finansal sistemleri geliştirmeyi amaçlayan politikaların formüle edilmesi ile finansal ürün ve hizmetlerin sağlanması ve tasarruf-yatırım süreciyle ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etki yaratması görüşü hâkim olmuştur (Ang, 2008, s. 540).

Dünya ülkelerini endişelendiren gelir eşitsizliği, büyümenin yoksulluğu azaltılması yönündeki hızını önemli derecede etkilemektedir (Ravallion 2004, s. 12). Daha yüksek eşitsizlik nüfusun daha büyük bir bölümünü yoksulluğa karşı savunmasız hale getirmektedir. Finansal derinleşme, finansal kaynaklara daha fazla erişim sağlamasıyla gelir eşitsizliğini azaltmaktadır. Dabla-Norrisi, Kochhar, Suphaphiphat, Ricka, Tsounta ve Tiwari (2015) çalışması bu yönde önemli kanıtlar sunmaktadır (Shi, Paul ve Paramati, 2020, s. 2). Finansal gelişme ekonomik büyümeye destek sağladığı için yoksulların yaşam kalitesi üzerindeki etkileri dolaylı olabilir (World Bank, 2001, s. 6). Teorik olarak, literatürde finansal gelişmenin yoksulluğu azaltması konusunda çelişkili argümanlar üretilmiştir. Bu bağlamda Stiglitz ve Weiss (1981), Stiglitz (1998) ve Jalilian ve Kirkpatrick (2002) çalışmaları gelişmekte olan ülkelerde finansal derinleşmenin yoksulluğu artırdığı yönündeki bulguları destekler niteliktedir. Gelişmekte olan ekonomilerdeki finansal piyasalar yüksek düzeyde piyasa başarısızlığı içermekte ve yoksulların finansal kredilere erişmelerini zorlamaktadır. Dolayısıyla bu tür ekonomilerde finans sektöründe yaşanan gelişmeye rağmen yoksulluk düzeyi artmaktadır (Law, Tan ve Azman-Samı, 2014, s. 9). Bu durumu finansal gelişmenin “eşitsizliği daraltan” hipotezinde, öncesinde kredi almakta zorlanan yoksulların krediye erişim sağlayabileceğini ortaya koymasındır (Rajan ve Zingales 2003, s. 10). Aksine, gelişmiş piyasalar daha az sürtüşme göstererek yoksulların yatırım faaliyetleri için borç almasına/kaynaklara erişmesine izin vermekte, istihdam yaratarak yoksulluk vakalarını

azaltmaktadırlar. Finansal gelişmenin “gelir eşitsizliğini genişleten” hipotezine göre ise kurumsal kalitenin zayıflığı fakirleri dışlarken, zenginlere fayda sağlayabileceği görüşüne dayanmaktadır (Aghion ve Bolton, 1997, s. 152; Barro, 2000, s. 10; Rajan ve Zingales, 2003, s. 10). Literatür incelendiğinde ekonomik büyüme ile finansal gelişme arasında pozitif ilişkinin yoksulluğu azalttığı yönünde bulguların yanı sıra negatif bulgulara da rastlanmıştır.

Çalışma için baz alınan N11 ülkeleri kapsamında yer alan her ekonominin farklı kurumsal ve yapısal özelliklere sahip olmasından dolayı sonuçların önemli ölçüde değişebileceği öngörülmektedir. Finansal gelişme ile ortaya çıkan çıktı büyümesinin yoksulluğu azaltabileceği yönündeki hipotez, bir varsayım olarak alındığında, dünyanın en büyük ekonomileri arasında yer alma potansiyeli bulunan ve gelecek on bir olarak tanımlanan N11 ülkeleri özelinde bu çalışmanın yapılması önem arz etmektedir. Bu nedenle N11 ülkeleri için bu hipotezin geçerliliği “Mckinnon Tamamlayıcılık” hipotezi ile test edilmesi düşünülmüştür.

Çalışmanın amacı N11 ülkelerinde finansal derinleşme (Tamamlayıcılık Hipotezi) ve yoksulluk ilişkisinin 2000-2020 dönemi için panel nedensellik analizi ile test edilmesi ve sonuçların ortaya konulmasıdır. Analize konu dönem verilerin elde edilebilirliğine göre belirlenmiştir. Parasallaşma oranı verisi Dünya Bankasının veri tabanı (World Development Indicators)’den alınmıştır. Bağımsız değişken olarak alınan finansal derinleşme değişkeni (finansal serbestleşme, liberalizasyon ve Mckinnon tamamlayıcılık hipotezi olarak adlandırılan) için M2 para arzı (parasallaşma oranı) ve bağımlı değişken olarak yoksulluk değişkeni için ise İnsani Gelişim Endeksi (HDI) alınmıştır. Literatürde N11 ülkeleri ve inceleme dönemi, seçilen değişkenler arasındaki ilişkisinin test edilmesi ve sonuçların ortaya konulması bağlamında bir çalışmaya rastlanmaması nedeniyle alan yazınına katkı sağlaması beklenmektedir. Bu çalışmada giriş bölümünden sonra literatürde daha önce yapılmış ilgili çalışmalara yer verilmiştir. Araştırmanın kavramsal çerçevesi, araştırmanın yöntem ve veri seti açıklanmıştır. Çalışma bulgularına göre sonuçlar mevcut literatür ile karşılaştırılarak değerlendirilmiş ve politika öneriler ile çalışma tamamlanmıştır.

TEORİK ÇERÇEVE

Sosyal gerçekler bölünmez bir bütündür ve doğrudan insan davranışının bir sonucu iken ekonomik gerçekler ise ekonomik davranışların sonuçlarıdır. Ekonomik gerçeklerden biride büyüme öncülüğünde gerçekleşen ekonomik kalkınmadır (Schumpeter, 1911, s. 43). Ekonomik büyüme noktasından durumu değerlendirdiğimizde; ekonomistler, finansal gelişmenin ekonomik büyümedeki rolü konusunda anlaşamamaktadırlar. Bu bağlamda Meier ve Seers (1984), Robert Lucas (1988) ve Robinson (1952), finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi etkilemediğini savunurken, Merton (1988) ise finansal sektörün

ekonomik büyüme üzerindeki rolünün önemli olduğunu ve ekonomik büyümeye katkıda bulunduğunu ileri sürmektedir. Buna ilaveten konu hakkında Bagehot (1873), Gurley ve Shaw (1955), Schumpeter (1911) daha sınırlı yaklaşımlar sergilemişlerdir. Daha yakın zamanlarda ise Goldsmith (1969), Shaw (1973), McKinnon (1973), Kapur (1976) ve Fry (1978) finansal gelişmenin ekonomik büyümenin önemli bir itici gücü ve belirleyici faktörü olduğu gerçeğini ispat etmişlerdir (Levine 2004, s. 1; Orji, Ogbuabor ve Anthony-Orji, 2015, s. 667; Williams, 2019, s. 15). Ayrıca King ve Levine (1993), Rajan ve Zingales (1998), Levine, Loayza ve Beck (2000), Beck, Levine ve Loayza (2000) ve Beck ve Levine (2004)'in finansal gelişme göstergeleri ile büyüme arasında uzun vadeli bir ilişkinini var olduğu yönündeki bulguları çelişkileri azaltmıştır. Teorik karşı argümanların ve ampirik çalışmaların çelişkili sonuçlarının varlığı, bilim adamlarının ampirik analiz yöntemlerinin ve finans ile büyüme arasındaki ilişkinin gizemini geliştirmeleri gerekliliğini ortaya koymuştur. Hali hazırda yapılmış çalışmalar dışında daha yeni veri ve yöntemlere dayanarak, literatürün geliştirildiği görülmektedir. Abramova (2022), finansal derinleşmenin büyüme üzerinde etkisinde, dışsal koşulların incelenmesi gerekliliğini ileri sürerken, Best, Francis ve Robinson (2017) ve Cruz (2020) çalışmalarında ise finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisi olduğunu vurgulamaktadırlar. Ancak Sugiyanto ve Yolanda (2020) ve Zhao, He ve Yang (2018) çalışmalarında finansal derinleşmenin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkilerine karşın gelir eşitsizliği, yoksulluk oranlarının artışı ve nüfusun yaşlanmasıyla birlikte finansal derinleşmenin ekonomik büyüme üzerinde engelleyici bir yapıya sahip olduğunu iddia etmektedirler. Söz konusu bu bulgular; Abramova (2022), Arcand, Berkes ve Panizza (2015) ve Law ve Singh (2014) çalışma sonuçları ile örtüşmektedir.

McKinnon Tamamlayıcılık Hipotezi

Finansal sistem, ekonomik kalkınma sürecinde hayati bir rol oynamaktadır. Sistem, tüketim ve yatırımın gerçekleşmesi için kıt kaynakları tasarruf edenlerden borç alanlara doğru aktarmakta ve böylece ekonomik büyümeyi kolaylaştırmaktadır (Shrestha ve Chowdhury, 2007, s. 1529). Modern ekonomik büyüme literatürü 1940'lı yıllarda Harrod-Domar modeli ile başlamış ve Solow modeli ile gelişme göstermiş ise de 1970'li yıllara gelinceye kadar büyüme üzerinde finans sektörünün etkisi anlaşılmamış ve genellikle ihmal edilmiştir (Yılmaz ve Akıncı, 2012, s.140). Keynesyen ve neoklasik teoride düşük faiz oranlarının gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yatırım harcamalarını artırarak, ekonomik büyümeyi teşvik edeceği görüşü baskın olmuştur (McKinnon, 1973, s. 56). Gelişmekte olan çok sayıda ülkede, 1980'lere kadar faiz oranlarının düzenlenmesi, kredi tavanlarının belirlenmesi ve finansal kaynaklara ulaşmayı kolaylaştıran kurumsal düzenlemeler yapılmasına rağmen, finansal sistem gerekli fonları harekete geçiremediği için ekonomik büyüme sağlanamamıştır. McKinnon (1973) ve Shaw (1973) tarafından bu durum finansal baskı olarak adlandırılmıştır (Shrestha ve Chowdhury, 2007, s. 1529). Her ne kadar 1970'lerin

başında McKinnon (1973) ve Shaw'ın (1973) finansal serbestleşmenin tasarruf artışıyla yatırımları teşvik edeceğini ve bununda ekonomik büyüme üzerinde olumlu yansımaları olacağı yönde görüşlerine rağmen hükümet kanadında, olası finansal bir baskının ekonomik büyüme gecikmeye yol açacağına dikkat çekmişlerdir (Orji vd., 2015, s. 663). McKinnon (1973), fiziksel sermaye için iç tasarruf sahiplerinin para biriktirmelerini, Shaw (1973) yüksek mevduat oranlarının, kredi arzının genişlemesine izin vererek yatırımları teşvik edebileceğini savundular (Molho, 1986, s. 90). McKinnon ve Shaw'ın geliştirdikleri tamamlayıcılık hipotezi, para talebi, yatırımlar ve reel faizler arasındaki ilişkileri sorgulamaktadır. Finansal liberalleşme olarak da ifade edilen tamamlayıcılık hipotezinde, gelişmekte olan ülkelerin finansal derinleşme ve finansal aracılık sistemi yetersiz olması nedeniyle firmaların yatırım projelerinin finansmanında kullanacakları tasarrufların dağınık bir yapıda olması fiziki sermaye birikimine olan ihtiyaca dayanmaktadır. Düşük faiz oranları tasarrufları azaltacağından, ödünç verilebilir fon arzında yaşanacak daralma, yatırımlara ulaşamamakta ve yatırımları azaltmaktadır. Bu durumda da gelişmekte olan ülkelerdeki yatırımcılar daha çok iç finansman imkânlarından yararlanmaktadırlar. Kısacası McKinnon, fiziki sermaye ve para arasında tamamlayıcılık ilişkisinin var olduğunu öngörmektedir (McKinnon, 1973, s. 57-61).

Finansal liberalizasyonun varlığı halinde yüksek reel getirili mevduatlar hem tasarrufları hem de sermaye birikimini teşvik etmekte ve finansal kuruluşlara fon sağlamaktadır. Finansal kuruluşlar tarafından fonların yatırımlara kanalize edilmesi ile de ekonomik büyümenin sağlanacağı öngörülmektedir. Böylece para ve fiziki sermaye arasında bir tamamlayıcılık ilişkisi sağlanmaktadır (Üçler ve Özşahin, 2014, s. 2; Balassa, 1990, s. 56; Molho, 1986, s. 90-91). Shaw modelinde ise tamamlayıcılık ilişkisi geçerli olmamakta, yatırımcılar yatırımlarını finanse etmek için dış borç almaktadırlar. Buna ilaveten finansal araçlar yüksek faiz oranları ile tasarruf sahiplerine sağladıkları mevduatları fon ihtiyacı duyanlara aktararak borç verme potansiyellerini artırmaktadırlar (Eschenbach, 2004, s. 7). McKinnon (1973) yurt içi borçlanmayı esas alırken Shaw (1973), finansal serbestleşmeye bağlı olarak gerçekleşecek sermaye birikimi için dış borçlanmayı savunmaktadır. Böylece yüksek mevduat faizleri ile sağlanacak tasarruf artışının yatırımları finanse ederek ekonomik büyümeyi hızlandıracağı kabul edilmektedir (Molho, 1986, s. 91; Shrestha ve Chowdhury, 2007, s. 1530-1531).

LİTERATÜR

Günümüzde ülkelerin ekonomik olarak gelişmesi ve yoksulluğun azaltılması daha çok finansal piyasaların gelişmesine ya da diğer bir ifadeyle finansal derinleşmeye bağlıdır. Finansal gelişmenin yoksulluk üzerindeki etkisini araştıran çok sayıda ampirik çalışmanın iktisat literatüründe yer aldığı görülmektedir. Çalışmanın literatür kısmında ilk olarak finansal derinleşmenin olumlu ve olumsuz etkilerine

ilişkin çalışmalar tanıtılmış ve elde edilen ampirik bulgular sunulmuştur. Daha sonra ise “Tamamlayıcılık Hipotezinin” sınırlı sayıda çalışma tanıtılarak elde edilen bulgulara değinilmiştir.

Finansal gelişmenin yarattığı ekonomik büyüme, yoksulluğun azaltılması üzerinde olumlu etkilere sahiptir. Bu bağlamda; Jalilian ve Kirkpatrick (2005), Pakistan’ın da içinde olduğu gelişmiş ve gelişmekte olan seçili ülke ekonomilerinin verilerini kullanarak finansal gelişmenin yoksulluğun azaltılmasına olan katkısını araştırmışlardır. Çalışmalarında finansal gelişmenin, gelişmekte olan ülkelerde büyümeyi artıran etkisi ve gelir eşitsizliğini daraltma etkisi yoluyla yoksulluğu azalttığını ve finansal gelişme ile gelir eşitsizliği arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Liang (2006) 1986-2000 dönemine ait Çin eyalet verilerini kullanarak finansal gelişme ile kentsel gelir eşitsizlik bağlantısını Genelleştirilmiş Moment Yöntemi (GMM) tekniklerini uygulayarak incelemiştir. Ampirik sonuçlara göre Çin’in finansal gelişiminin kentsel gelir eşitsizliğinin azaltılmasında önemli ölçüde etkili olduğu ve yoksulluğu azalttığı yönde bulgulara ulaşmıştır. Abu-Bader ve Abu-Qarn (2007), Mısır 1960-2001 dönemi verileriyle ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki nedensellik ilişkisini üç değişkenli VAR modeli ile değerlendirmişlerdir. Finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi olduğu ve finansal derinleşmenin yatırıma yönelik kaynakları artırarak verimlilik ve ekonomide büyümeye yol açtığını dolayısıyla da yoksulluğu azalttığını tespit etmişlerdir. Benzer sonuçlar arasında; Ang (2008) ve Nguyena ve Anwar (2011) çalışmaları yer almaktadır. Hasan, Watchel ve Zhou (2009), Çin 1986-2002 dönemi için finansal derinleşme (tamamlayıcılık hipotezi) ve ekonomik büyüme ilişkisi GMM ve OLS ile tahmin etmişlerdir. Güçlü sermaye piyasası derinliğine sahip ekonomilerde özel sektöre verilen banka kredilerinin ekonomik büyüme üzerinde güçlü etkileri olduğunu tespit etmişlerdir. Öztürk, Barışık ve Darıcı (2010), 1992-2007 dönemi Türkiye ile birlikte 10 gelişmekte olan ülke için finansal derinleşmenin büyüme üzerindeki etkilerini panel veri tekniği ile incelemiştir. Analiz sonuçlarında finansal sistemin gelişmesinin ve derinleşmesinin ekonomik büyümeyi artıracığını tespit etmişlerdir. Odhiambo (2009, 2010), Zambiya 1969-2006 dönemi için mali sektör gelişimi ile yoksulluk arasındaki ilişkiyi otoregresif dağıtılmış gecikme sınırları testi (ARDL) yöntemiyle analiz etmiştir. Çalışma sonucunda finansal sektör gelişiminin yoksulluğu azalttığı bulgusuna ulaşmıştır. Ellahi (2011), Pakistan 1975-2010 dönemi için finansal gelişme ve yoksulluk arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmasında gecikmesi dağıtılmış otoregresif sınır testi (ARDL) ve VECM Granger nedensellik yaklaşımlarından faydalanmıştır. Ekonomik büyümenin finansal sektör gelişimini hızlandıracak bir politika değişkeni olduğunu ve yoksulluğu azaltacağını vurgulamıştır. Benzer bulgular, Hamori ve Hashiguchi (2012), Dabla-Norris vd. (2015) çalışmalarında da tespit edilmiş olup bu kapsamda geniş bir literatür bilgisi sağlamaktadır.

Abosedra, Shahbaz ve Nawaz (2016), Mısır 1975:1-2011:4 dönemi için finansal gelişme ve yoksulluk ilişkisini otoregresif dağıtılmış gecikmeli sınır testi (ARDL) yaklaşımı ile incelemiştir. Sonuç olarak finansal derinleşmenin ekonomide büyüme yaratarak yoksulluğu azalttığını tespit etmişlerdir. Belen ve Karamelikli (2016) 1987:1-2015:2 dönemine ait çeyreklik verilerle Türkiye’de finansal gelişme, yoksulluk ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Granger Nedensellik testleri ile incelemiştir. Sonuçlara göre finansal gelişmenin yoksulluğu azalttığını ve ekonomik büyümeyi tek yönlü olarak etkilediğini tespit etmişlerdir. Haan, Pleninger ve Sturm (2022) 84 ülke 1975-2014 dönemi için finansal gelişme ve yoksulluk arasındaki ilişkiyi panel veri analiz yöntemi ile incelemiştir. Sonuç olarak finansal gelişmenin daha fazla eşitsizliğe yol açarak yoksulluk üzerinde dolaylı ve olumsuz bir etkiye sahip olduğunu, ancak ekonomik büyümenin ise yoksulluğu azalttığını tespit etmişlerdir. Abosedra, Fakih, Ghosh ve Kanjila (2023) Birleşik Arap Emirlikleri'ndeki (BAE) 1974-2016 dönemi için finansal derinleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini NARDL modeli izleyerek incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre, ekonomik büyüme ile kısa vadede daha belirgin olan finansal derinleşmenin siyasi değişikliklerden etkilendiğini tespit etmişlerdir.

Finansal derinleşme her ne kadar olumlu etkilere sahip olsa da olumsuz etkileri de kendi içinde barındırmaktadır. Bu bağlamda yapılan çalışmalardan; Rossea ve Wachtel (2011), finans-büyüme ilişkisinin 1960-1989 kadar güçlü olmadığını, aşırı finansal derinleşmenin enflasyona ve bankacılık sistemlerinin zayıflamasına yol açtığını ve bununda büyümeyi engelleyerek finansal krizlere yol açmış olabileceğine dikkat çekmektedirler. Kim ve Lin (2011) çalışmalarında, bir ülkenin finansal gelişmesinin asgari eşik seviyesine ulaşmadıkça gelir eşitsizliğini artırabileceğini ve yoksulluğa neden olabileceğini savunmuşlardır. Yine Cecchetti ve Kharroubi (2012), 50 gelişmiş ve yükselen ekonomide 1980-2009 dönemi için finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Elde edilen bulgularla, finansal derinleşmenin çok büyük olduğunda ekonomik büyümeye zarar verdiğini ve özel sektör kredilerindeki oranın GSYH oranının üstüne çıktığını tespit etmişlerdir. Law ve Singh (2014), 1980-2010 dönemi 87 gelişmiş ve gelişmekte olan ülke için finans ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel veri tekniği kullanarak incelemiştir. Sonuçlar, finansal gelişme düzeyinin "optimum" düzeyde olması halinde büyümeye faydalı olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca eşik seviyesinin ötesinde daha fazla finansal gelişmenin büyümeyi olumsuz etkileyerek yoksullaşmaya neden olduğu yönde bulgulara ulaşmışlardır. Yukarıda bahsi geçen çalışma sonuçlarının Arcand vd. (2015) çalışması ile benzer olduğu görülmektedir. Wilkins (2015) tarafından yapılan bir başka çalışmada da ekonomik büyüme ve finans sektörü gelişmesinin, gelir dağılımını iyileştirmeye yardımcı olmadığını ve yoksulluğa zemin hazırladığı ileri sürülmektedir. Demetriades ve Rousseau (2016), gelişmiş ve gelişmekte olan 84 ülkede 1975-1989 dönemi için finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Finansal gelişme ekonomik büyüme ile pozitif ilişkili olmasına karşın finansal kurum reformlarının ekonomik büyümeyi açıklamada daha önemli

olduğunu tespit etmişlerdir. Bolarinwa, Adegboye ve (2021), Afrika ekonomilerinde finansal gelişme ile yoksulluk arasında bir eşik olup olmadığını dinamik panel eşik modeli ile incelemişlerdir. Sonuçlar, araştırma kapsamındaki ülkelerin finansal eşik seviyesinin yeterli olduğu ve yoksulluğa olumlu katkı sağlayacağı yönde bulgulara ulaşmışlardır.

Tamamlayıcılık hipotezinin sınındığı çalışmalarda; Fry (1978), Asya'da az gelişmiş ülkeler için finansal koşulların tasarruf ve büyüme üzerindeki etkisini zaman serisiyle analiz etmiştir. Reel faiz oranının büyüme ve tasarruflar üzerinde pozitif etkisine rağmen para talebi tahmininin tamamlayıcılık hipotezini desteklemediğini saptamıştır. Khan ve Hasan (1998), Pakistan 1959-60 dönemi için yapılan çalışmada, McKinnon hipotezini destekleyen güçlü kanıtlara ulaşılmış olmasına rağmen, Natke (1999) çalışmasında ise söz konusu hipotezinin zayıf olduğunu tespit etmiştir. Bandiera, Caprio, Honohan ve Schianta (2000), 1970-1994 dönemi ve seçili sekiz ülke için çeşitli finansal liberalizasyon önlemlerinin etkilerini incelemişlerdir. Finansal serbestleşmenin tasarrufları artıracığı yöndeki hipotezini desteklemediğini tespit etmişlerdir. Benzer bulgular Loayza, Schmidt-Hebbel ve Serven (2000) çalışmasında da yer almaktadır. Hepsağ (2009) 1980-2007 dönemi için Dinamik En Küçük Kareler (DOLS) yöntemi ve eşbütünleşme testi ile tamamlayıcılık hipotezinin geçerliliğini incelemiştir. Elde edilen bulgulara göre finansal liberalizasyon politikalarının faiz oranlarının artırılmasıyla, tasarruflar ve ödünç alınabilir fonların miktarı üzerindeki pozitif etkisine, rağmen yatırımlar üzerinde etkili olmaması "McKinnon tamamlayıcılık" hipotezinin Türkiye ekonomisi için geçerli olmadığı bulgusuna ulaşmıştır. Rachmawati, Wulandari ve Narmaditya (2021) Endonezya 2000-2016 dönemi için finansal derinleşme ile gelir eşitsizliği arasındaki ilişkiyi zaman serisi verilerini kullanarak vektör hata düzeltme modeli ile analiz etmişlerdir. Bulgulara göre para arzının GSYH'ya oranının yüksek olması, kısa vadede gelir eşitsizliğini artırarak yoksullaşmaya neden olabileceği, ancak kısa vadede ise finansal piyasanın gelir eşitsizliğini azaltacağı yönde bulgulara ulaşılmıştır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE VERİ SETİ

N 11 ülkeleri için sonuçların her ekonominin farklı kurumsal ve yapısal özelliklerinden dolayı önemli ölçüde değişebileceği öngörülmektedir. Bu çalışmada, 2000-2020 yılları arasında finansal gelişme ya da derinleşmenin çıktı büyümesi ve dolayısıyla da yoksulluğu azaltması yönünde sağladığı katkı iddiası, bir varsayım olarak alındığında, N11 ülkelerinde durum nedir? Sorusunun geçerliliğinin Mckinnon tamamlayıcılık hipotezi test edilmesi ve sonuçların ortaya konulması amaçlanmaktadır. Çalışma kapsamındaki N 11 ülkeleri (Türkiye, Endonezya, Filipinler, Bangladeş, Güney Kore, Meksika, İran, Mısır, Nijerya, Pakistan ve Vietnam) oluşmaktadır. N 11 ülkeleri içerisinde yer alan İran'ın verilerine ulaşılamaması sebebiyle model dışında tutulmuştur. Sahay, Cihak, Diaye ve Otros (2015) finansal derinliği piyasaların likidite kapasitesi, bireylerin mali olanaklara ulaşılabilirliği, finansal şirketlerin daha az maliyet

ile hizmet sağlama gücü ve sermaye piyasalarının verimliliği şeklinde açıklamaktadır. Literatürde finansal derinleşmenin temsilcisi olarak iki farklı seri kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu seriler; parasallaşma oranı ve yurtiçi kredilerin GSYH'ya oranıdır. Kar, Nazlıoğlu ve Ağır (2011), Odhiambo (2009), Khan, Gill ve Noreen (2012) çalışmalarında parasallaşma oranı olarak geniş tanımlı para arzı tercih edilmiştir. Özel sektör yurtiçi kredilerinin GSYH'ya oranı ise Abdin (2016), Clark, Dixon ve Monk (2013) ve Zahonogo (2017) tarafından finansal derinleşmenin göstergesi niteliğinde tercih edildiği görülmektedir. Bu çalışmada her iki seride denemiş ancak sadece parasallaşma oranı ya da geniş tanımlı para arz M2 için anlamlı sonuçlar elde edilmiştir. Bu bağlamda çalışmada bağımsız değişken olarak finansal derinleşme için M2 para arzı değişkeni ve bağımlı değişken olarak da yoksulluk değişkeni alınmıştır. Yoksulluk değişkeni için insani gelişme endeksi değeri (HDI) kullanılmış ve panel nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Bu değişkenlere ait bilgiler aşağıda Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1: Araştırma değişkenleri

Değişken	Açıklama	Türü	Kaynak
HDI	Yoksulluğun göstergesi olarak BM Kalkınma programı tarafından hesaplanan insani gelişme endeksi kullanılmıştır.	Endeksin düzey değeri kullanılmıştır.	https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI
MSUPP	Finansal derinleşmeyi temsilen M2 para arzı kullanılmıştır.	M2 para arzının GSYH'ye oranı alınmıştır.	Dünya Bankası

YÖNTEM VE MODEL

N 11 ülkelerinde 2000-2020 yılları arasında finansal derinleşme, büyüme ve yoksulluk arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla çalışmada yoksulluk ve finansal derinleşme arasındaki ilişki Gengenbach vd. (2016) eşbütünleşme, Pedroni (2001) DOLS-MG ve Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) heterojen panel nedensellik testi kullanılarak analiz edilmiştir. Düzey değerlerinde durağan olmayan serilerin uzun dönem ilişkilerini panel eşbütünleşme testleri incelemek mümkündür. Bu testler kalıntı temellidir. Testler kendi aralarında birimler arası korelasyonu varlığını kabul etmeyen birinci kuşak ve birimler arası korelasyonu kabul eden ikinci kuşak panel eşbütünleşme testleri olarak iki gruba ayrılmışlardır. Araştırmada değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi ikinci kuşak panel eşbütünleşme testlerinden Gengenbach vd. (2016) testi ile tahmin edilmiştir. Bu test dengesiz paneller, heterojenlik ve birimlerde eşit olmayan gecikme uzunluklarına izin verir (Tatoğlu, 2020, s. 205). Eşbütünleşme ilişkisinin saptanmasının ardından değişkenlerin uzun dönem katsayılarının tahmini gereklidir. Araştırmada değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisine ait uzun dönem katsayıları, birimler arası korelasyona izin veren ve heterojenliği

dikkatte alan ikinci kuşak heterojen Pedroni (2001) ortalama grup dinamik en küçük kareler (DOLSMG) tahmincisi ile analiz edilmiştir (Tatoğlu, 2020, s. 233). Ayrıca Bond ve Eberhardt (2009) ile Eberhardt ve Teal (2010) tarafından önerilen genişletilmiş ortalama grup (AMG) tahmincisi kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinde Emirmahmutoğlu ve Köse nedensellik testleri, değişkenler aynı seviyede durağan olmadığında yatay kesit bağımlılığını da dikkate alarak eşbütünleşme ilişkisi tespit edilemese de kullanılabilir (Emirmahmutoğlu ve Köse, 2011, s. 875). Bununla birlikte olası parametre heterojenliğini göz önünde bulundurduğundan dolayı hem panelin geneli için hem de her bir yatay kesit için sonuçlar verebilmektedir (İskenderoğlu ve Akdağ, 2018, s. 4). Heterojen panel nedensellik testini hesaba katmamak ilgilenilen parametreler arasında tutarsızlıklara neden olmaktadır (Tatoğlu, 2020, s. 7). Çalışmada Pesaran ve Yamagata (2008) delta testi eğim katsayılarının homojenliği için kullanılmıştır.

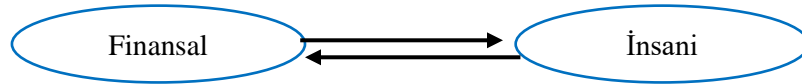
Delta testinde hipotezler şu şekilde oluşturulmaktadır;

H0: Eğim katsayısı homojendir.

H1: Eğim katsayısı homojen değildir.

Delta test istatistiklerinin olasılık değeri, %10'dan küçük ise H0 hipotezi reddedilmekte ve eğim katsayılarının heterojen olduğu kabul edilmektedir (Doğanay ve Değer, 2017, s. 133).

Şekil 1: Araştırma modeli

Araştırma kapsamında kurulun ve değişkenler arasındaki ekonometrik ilişkiyi gösteren modelin doğrusal gösterimi aşağıdaki gibidir:

$$HDI_{it} = \beta_0 + \beta_1 MSUPP_{it} + \varepsilon_{it}$$

Burada $i=1,2,3,\dots,10$ modelde yer alan her bir ülkeyi; $t=2000,\dots,2020$ ise yılları temsil etmektedir.

ANALİZ BULGULARI

Ekonometrik analizlerde kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 2'de verilmiştir. Bağımlı değişken insani gelişme endeksi (HDI)'nin ortalama değeri, maksimum değeri 0.916 iken minimum değeri 0.000'dir. Bağımsız değişken MSUPP'nin ortalama değeri 54.736, maksimum değeri 141.985 ve

minimum değeri de 11.300'dir. Maksimum, minimum ve ortalama değerler araştırma değişkenlerinin değişimi konusunda önemli bilgiler vermektedir. Örneğin bağımsız değişken MSUPP'nin oranının yüksek olması, finansal derinleşmenin inceleme döneminde yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Tanımlayıcı istatistikler

	HDI	MSUPP
Ortalama	0.608	54.736
Ortanca	0.657	52.216
Maksimum	0.916	141.985
Minimum	0.000	11.300
Std. Sapma	0.198	23.949
Gözlem	210	210

Araştırma değişkenlerinin durağanlığı sınanmadan önce doğru panel birim kök testlerini kullanabilmek amacıyla, serilerin yatay kesit bağımlılığı problemi içerip içermedikleri Breusch-Pagan LM, Pesaran Ölçeklendirilmiş LM (P-ÖLM) ve Sapması Düzeltilmiş Ölçeklendirilmiş LM (SD-ÖLM) testleri kullanılarak incelenmiştir. Test sonuçları Tablo 3'de verilmiştir. Buna göre her iki değişken için de yatay kesit bağımlılığı problemi söz konusudur. Bu nedenle değişkenlerin durağanlığı yatay kesit bağımlılığını hesaba katan Pesaran (2007) CADF ve CIPS panel birim kök testleri kullanılarak analiz edilmiştir. Dickey-Fuller (CADF) birim kök testinde önce panel içerisinde yer alan birimlerin tamamının birim yer alan birimlerin tamamı için CADF test istatistiği hesaplanmaktadır. Bunun ardından ise, hesaplanan CADF testlerinin aritmetik ortalamasıyla panel için CIPS (Cross Sectionally Augmented IPS) test istatistiği hesaplanmaktadır. Bu şekilde CADF, birim düzeyinde durağanlık için, CIPS ise panelin durağanlığını araştırmada kullanılır. Belirtilen CADF istatistik değeri, denklem 1 ve 2 yardımıyla hesaplanmaktadır (Gençoğlu, 2020, s. 1289).

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + b_i y_{i,t-1} + c_i \bar{y}_{t-1} + d_i \Delta \bar{Y}_t + e_{it} \quad (1)$$

$$\Delta y_{i=} (y_{i1}, \Delta y_{i2}, \dots, \Delta y_{iT})', y_i - 1 = (Y_{i0}, Y_{i1}, \dots, y_{iT} - 1)' \quad (2)$$

Tablo 3'de verilen test sonuçları değişkenlerin düzeyde birim kök sorunu içerdiğini, farkı alındığında ise durağanlaştığını göstermiştir. Tahmin edilen modellerin homojenliği Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından önerilen delta testi kullanılarak analiz edilmiştir. Test sonuçları tahmin edilen modelin heterojen olduğunu göstermiştir.

Tablo 3: YKB, Panel Birim Kök ve Homojenite Testi

	LM		P-ÖLM		SD-ÖLM	
	İstatistik	Prob.	İstatistik	Prob.	İstatistik	Prob.
HDI	914.790	0.000	91.683	0.000	91.433	0.000
MSUPP	405.883	0.000	38.040	0.000	37.790	0.000
	CADF		CIPS		Homojenite Testi	
	DÜZEY	FARK	DÜZEY	FARK	Delta	Delta Adj
HDI	-0.514	-4.197***	--	--	16.266 (0.000)	17.569 (0.000)
MSUPP	-2.026	-2.469***	-1.857	-3.367***		

Değişkenler arasındaki uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi Gengenbach vd. (2016) panel heterojen eşbütünleşme testi kullanılarak analiz edilmiştir. Uzun dönem katsayı tahmini ise DOLS-MG tahmincisi kullanılarak tahmin edilmiştir. Tahmin sonuçları Tablo 4’te verilmiştir. Panel eşbütünleşme testi sonuçları değişkenlerin uzun dönemde eşbütünleşik olduğunu göstermiştir. DOLS-MG tahmini sonuçlarına göre ise uzun dönemde finansal derinleşme insani gelişmeyi pozitif yönlü etkilemiştir. Ülkeler bazında incelendiğinde Türkiye, Güney Kore ve Pakistan’da artan finansal derinleşme bu ülkelerde insani sermayenin gelişimini destekleyerek, yoksulluğu azaltmaktadır. Diğer ülkeler için ise sonuçlar istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur.

Tablo 4: Gengenbach vd. Eşbütünleşme ve DOLS-MG Tahmini

Gengenbach Eşbütünleşme Testi			
d.y.	Katsayısı	T-bar	Prob.
y(t-a)	-0.815	-3.089	≤ 0.01 ***
DOLS-MG Tahmini			
	Katsayısı	t-İstatistik	
Mısır	0.0003	2.988***	
Meksika	-0.001	-0.519	
Nijerya	-0.0004	-0.375	
Filipinler	-0.0001	-0.509	
Türkiye	0.004	2.563**	
Endonezya	-0.0001	-1.632	
Bangladeş	-0.0001	-0.161	
Güney Kore	0.001	3.142***	
Vietnam	0.0001	0.332	
Pakistan	0.001	5.409***	
Panel	0.0005	3.554***	

***, ** ve * sırasıyla $p \leq 0.01$, $p \leq 0.05$ ve $p \leq 0.10$ düzeyinde anlamlılığı temsil etmiştir.

Robustness

Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisine ait elastikiyetler DOLS-MG tahmincisinin yanı sıra robustness yapılabilmesi amacıyla Bond ve Eberhardt (2009) ile Eberhardt ve Teal (2010), tarafından önerilmiş genişletilmiş ortalama grup (AMG) tahmincisi (ortak dinamik süreç için bağımlı değişkenden fark olarak) kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 5’de verilmiştir. Uzun dönem hata düzeltme parametresi (L.HDI) hem panel için hem de çoğu ülke için (Nijerya ve Türkiye hariç) anlamlı bulunmuştur. Buna göre uzun dönemde değişkenler arasında uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi vardır. Bunun yanında katsayı tahmini sonuçları söz konusu tabloda verilmiştir.

Tablo 5: AMG tahmini

PANEL	Katsayısı	Std. Hata	Prob.
Δ MSUPP	-0.002	0.001	0.066*
Δ .L.HDI	-0.411	1.447	0.776
Δ .L.MSUPP	0.000	0.000	0.983
L.HDI	-0.948	0.149	0.000***
L.MSUPP	-0.0009	0.000	0.012***
C	0.071	0.123	0.562
MISIR			
Δ MSUPP	-0.0002	0.000	0.162
Δ .L.HDI	0.119	0.193	0.536
Δ .L.MSUPP	-0.0000	0.000	0.911
L.HDI	-1.328	0.050	0.000***
L.MSUPP	-0.0004	0.000	0.023**
C			
MEKSİKA			
Δ MSUPP	-0.010	0.001	0.000***
Δ .L.HDI	0.164	1.040	0.874
Δ .L.MSUPP	0.001	0.002	0.673
L.HDI	-1.026	0.353	0.004***
L.MSUPP	-0.003	0.001	0.002***
C	0.259	0.232	0.264
NİJERYA			
Δ MSUPP	0.001	0.006	0.802
Δ .L.HDI	-12.905	7.114	0.070*
Δ .L.MSUPP	-0.004	0.006	0.551
L.HDI	-0.221	0.834	0.791
L.MSUPP	-0.0007	0.006	0.914
C	-0.436	0.178	0.014***
FİLİPİNLER			
Δ MSUPP	-0.0009	0.000	0.009***
Δ .L.HDI	0.442	0.571	0.438
Δ .L.MSUPP	-0.0002	0.000	0.560
L.HDI	-1.368	0.141	0.000***
L.MSUPP	-0.0001	0.000	0.702

C	0.299	0.071	0.000***
TÜRKİYE			
ΔMSUPP	-0.004	0.002	0.034**
Δ.L.HDI	0.867	1.655	0.600
Δ.L.MSUPP	-0.0004	0.002	0.836
L.HDI	-0.506	0.338	0.135
L.MSUPP	-0.002	0.002	0.350
C	-0.154	0.157	0.324
ENDONEZYA			
ΔMSUPP	-0.001	0.000	0.004***
Δ.L.HDI	1.183	0.417	0.005***
Δ.L.MSUPP	0.0001	0.000	0.909
L.HDI	-1.022	0.049	0.000***
L.MSUPP	-0.0001	0.000	0.692
C	0.031	0.041	0.447
BANGLADEŞ			
ΔMSUPP	0.0005	0.001	0.633
Δ.L.HDI	-0.462	0.525	0.379
Δ.L.MSUPP	0.001	0.000	0.128
L.HDI	-0.402	0.105	0.000***
L.MSUPP	-0.001	0.000	0.018***
C	-0.322	0.043	0.000***
GÜNEY KORE			
ΔMSUPP	-0.013	0.004	0.007***
Δ.L.HDI	4.206	3.955	0.288
Δ.L.MSUPP	0.002	0.006	0.677
L.HDI	-1.751	0.741	0.018***
L.MSUPP	-0.0003	0.002	0.916
C	0.912	0.535	0.088*
VİETNAM			
ΔMSUPP	-0.0003	0.000	0.054**
Δ.L.HDI	0.503	0.551	0.362
Δ.L.MSUPP	-0.0003	0.000	0.052**
L.HDI	-0.924	0.102	0.000***
L.MSUPP	-0.000	0.000	0.075*
C	-0.001	0.056	0.978

PAKİSTAN				
Δ MSUPP	0.0005	0.002	0.830	
Δ .L.HDI	1.770	0.629	0.005***	
Δ .L.MSUPP	-0.0000	0.002	0.965	
L.HDI	-0.930	0.317	0.003***	
L.MSUPP	-0.0001	0.001	0.939	
C	-0.156	0.124	0.208	

***, ** ve * sırasıyla $p \leq 0.01$, $p \leq 0.05$ ve $p \leq 0.10$ düzeyinde anlamlılığı temsil etmiştir.

Tablo 6: Panel Nedensellik Testi

Gengenbach Eşbütünleşme Testi				
MSUPP=> HDI				
	i	Lag	Wald	Prob
Mısır	1.000	2.000	0.699	0.705
Meksika	2.000	1.000	1.106	0.744
Nijerya	3.000	1.000	1.811	0.178
Filipinler	4.000	1.000	0.021	0.884
Türkiye	5.000	3.000	20.262	0.000***
Endonezya	6.000	3.000	14.597	0.002***
Bangladeş	7.000	2.000	0.481	0.786
Güney Kore	8.000	3.000	2.512	0.473
Vietnam	9.000	2.000	8.736	0.033**
Pakistan	10.000	2.000	0.415	0.813
Panel Fisher 44.027				
As. P-value 0.001				
Boot. P-value 0.223				
HDI=>MSUPP				
	i	Lag	Wald	Prob
Mısır	1.000	2.000	0.314	0.855
Meksika	2.000	1.000	0.073	0.787
Nijerya	3.000	1.000	1.081	0.299
Filipinler	4.000	1.000	0.058	0.810
Türkiye	5.000	3.000	2.947	0.400
Endonezya	6.000	3.000	8.139	0.043**
Bangladeş	7.000	2.000	1.758	0.415

Güney Kore	8.000	3.000	1.517	0.678
Vietnam	9.000	3.000	4.409	0.221
Pakistan	10.000	2.000	0.976	0.614
Panel Fisher	18.282			
As. P-value	0.569			
Boot. P valu	0.886			

***, ** ve * sırasıyla $p \leq 0.01$, $p \leq 0.05$ ve $p \leq 0.10$ düzeyinde anlamlılığı temsil etmiştir.

Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi ise Emirmahmutoğlu ve Köse Granger nedensellik testi kullanılarak analiz edilmiştir. Test sonuçları Tablo 6'da verilmiştir. Test sonuçlarına göre finansal derinleşmeden insani gelişmeye doğru nedensellik Türkiye, Endonezya ve Vietnam için anlamlı iken, diğer ülkeler için istatistiksel olarak anlamsızdır. İnsani gelişmeden finansal derinleşmeye doğru nedensellik ise sadece Endonezya için anlamlı iken, diğer ülkeler için istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Buna göre, insani gelişme ve finansal derinleşme arasında Endonezya için çift yönlü nedensellik vardır. Bu bulgu, Endonezya'da kısa dönemde değişkenlerin gelişiminin karşılıklı olarak birbirini etkilediğini göstermektedir. Ancak, Türkiye ve Vietnam'da finansal gelişimin yaşanması kısa dönemde insani gelişmeyi etkilerken, insani gelişmedeki gelişmeler bu ülkelerin finansal gelişimini etkilememektedir.

SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Ülkeler için finansal gelişmişlik itici bir güçtür. Finansal derinleşmenin ya da gelişmişliğin yoksulluğu azaltması için fiziki sermayenin sosyo-ekonomik alanlardaki yatırımlara kanalize olması ve artan gelirin kişilerin yaşamına pozitif katkı sağlanması gerekmektedir. Böylece insani gelişme etkilenebilmektedir. Yatırımların yapılabilmesi yeterli sermaye birikimi ile mümkün olabilir. Ancak sermayenin yetersiz ve faiz oranlarının yüksek olduğu durumlarda, tasarruf sahiplerinin daha çok parasal varlıklara yatırım yaparak fon biriktirdikleri gözlenmektedir. Faiz oranlarındaki artış, mevduatları uyararak bankacılık sisteminde kredi yaratma kapasitesini artırmakta yani finansal derinleşmeye yol açmaktadır. Finansal gelişme ya da diğer bir ifadeyle finansal derinleşme, yoksulların yatırıma yönelik faaliyetleri için kaynaklara erişimine izin vermekte dolayısıyla da istihdam yaratarak yoksulluğu azaltmaktadır.

Bu çalışmada N 11 ülke ekonomileri 2000-2020 dönemi için finansal gelişmenin ya da McKinnon hipotezinin yoksulluk üzerindeki etkisini test ederek ampirik bir kanıt sağlamaktır. Çalışma sonuçları, araştırma ülkelerinde uzun dönemde insani gelişme ve finansal derinleşmenin eşbütünleşik olduğunu göstermiştir. Buna göre, uzun dönemde artan finansal derinleşme N11 ülkelerinde insani gelişmeyi desteklemekte, yoksulluğun azaltılmasına katkı sağlamaktadır. Sonuçlar, McKinnon'un hipotezinin

lehindedir. Sonuçlar ülkeler bazında incelendiğinde, uzun dönemde Türkiye, Güney Kore ve Pakistan'da artan finansal derinleşme bu ülkelerde insani sermayenin gelişimini pozitif yönlü etkilediği ortaya konulmuştur. Diğer ülkeler için ise sonuçlar anlamsız bulunmuştur. Kısa dönemde ise Endonezya'da finansal derinleşme ve insani gelişme karşılıklı bir nedensellik ilişkisine sahipken, Türkiye ve Vietnam'da finansal gelişimin yaşanması kısa dönemde insani gelişimin tek yönlü nedenselidir. Diğer ülkeler için ise nedensellik testi sonuçları anlamsız bulunmuştur. Araştırmanın bulguları Jalilian ve Kirkpatrick (2005), Liang (2006), Beck vd. (2000), Ang (2008), Hasan vd. (2009), Odhiambo (2009), Ellahi (2011), Nguyena ve Anwar (2011), Hamori ve Hashiguchi (2012), Dabla-Norris vd. (2015), Abosedra vd. (2016) ve Belen ve Karamelikli (2016) çalışma sonuçları açısından benzer yöndedir. Finansal derinleşme, finansal kaynaklara erişimle gelir eşitsizliğini azaltarak, ekonomik büyümeye sağladığı destek sayesinde ortaya çıkan gelir, yoksulların yaşam kalitesine olumlu yönde etkilemektedir. Ancak çelişkili kanıtları ileri süren; Stiglitz ve Weiss (1981), Stiglitz, (1998) ve Jalilian ve Kirkpatrick (2001) gibi çalışmalarda bulunmaktadır. Gelişmekte olan ekonomilerin finansal piyasalarında yaşanan yüksek düzeydeki piyasa başarısızlığı, yoksulların finansal kredilere erişememelerine neden olmaktadır. Öte yandan bu ekonomilerin ekonomik ve finansal şoklara daha duyarlı olması ve birçoğunun temel ekonomik göstergelerde düşük performans göstermesi ve düşük kurumsal gelişim düzeyleri göz önüne alındığında bu durumun çok şaşırtıcı olmadığı söylenebilir.

Bu çalışmanın sonuçlarına dayanan politika önerileri aşağıda sıralanmıştır.

- Ekonomide finansal sistemin yapısını geliştirmek ve güçlendirmek için ekonomik ve politik istikrar olmalıdır.
- Demokratik kurumlar güçlendirilmelidir.
- Finansal sistemin başarısı için finansal kurumlar ve araçlar üzerinde etkin kontrol sağlanmalıdır.
- Kredi piyasasının geliştirilmeli ve bununla birlikte kredilerin verimli yatırım alanlarına tahsis edilmelidir.
- Finansal derinleşmenin ekonomik büyümeye sağlayacağı olumlu katkıyla yaratılacak olan gelir bireylere adil dağılmalıdır.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Abdin, J. (2016). Financial development and poverty reduction: Exploring the links between the issues using evidence from Bangladesh. *International Journal of Financial Research*, 7(4), 44-65.
- Abosedra, S., Fakih, A., Ghosh, S., & Kanjila, K., (2023). Financial development and business cycle volatility next in the UAE: Evidence from non-linear regime shift and asymmetric tests. *Int J Fin Econ*, 28, 2729-2741.
- Abosedra, S., Shahbaz, M., & Nawaz, K. (2016). Modeling causality between financial deepening and poverty reduction in Egypt. *Social Indicators Research*, 126, 955-969. doi: 10.1007/s11205-015-0929-2
- Abramova, M., Artemenko , D., & Krnichansky, K. (2022). Transmission channels between financial deepening and economic growth: Econometric analysis comprising monetary factors. *Mathematics*, 10(242), 2-27. doi: 10.3390/math10020242
- Abu-Bader, S., & Abu-Qarn, A. (2008). Financial development and economic growth: The Egyptian experience. *Journal of Policy Modeling*, 30, 887–898. doi: 10.1016/j.jpolmod.2007.02.001
- Aghion, P., & Bolton, P. (1997). A Theory of trickle-down growth and development. *The Review of Economic Studies*, 64(2), 151-172.
- Akkay, R. (2010). *Gelişmekte olan piyasalarda finansal gelişme ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ang, J. (2008). A survey of recent developments in the literature of finance and growth. *Journal of Economic Surveys*, 22(3), 536-576.
- Arcand, J., Berkes, E., & Panizza, U. (2015). Too much finance? *Journal of Economic Growth*, 20, 105-148. doi: 10.1007/s10887-015-9115-2.
- Bagehot, W. (1873). *A description of the money market* (4. Baskı.). London: Henry S. King & Co.
- Balassa, B. (1990). Financial liberalization in developing countries. *Studies in Comparative International Development*, 25, 56-70. doi: 10.1016/0304-4076(82)90095-1
- Bandiera, G., Caprio, G., Honohan, P., & Schianta, F. (2000). Does financial reform raise or reduce saving? *Review of Economics and Statistics*, 82(2), 239-263.
- Barro, R. (2000). Inequality and growth in a panel of countries. *Journal of Economic Growth*, 5(1), 5-32.
- Beck, T., & Levine, R. (2004). Stock markets, banks and growth: Panel evidence. *Journal of Banking & Finance*, 28, 423-442. doi: 10.1016/S0378-4266(02)00408-9.
- Beck, T., Levine, R., & Loayza, N. (2000). Finance and the sources of growth. *Journal of Financial Economics*, 58(1-2), 261-300. doi: 10.1016/S0304-3932(00)00017-9
- Belen, M., & Karamelikli, H. (2016). Finansal gelişme ve yoksulluğun azalması arasındaki ilişki: Ampirik bir inceleme. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 125-141. doi: 10.11616/basbed.vi.455783

- Best, A., Francis, B., & Robinson, C. (2017). Financial deepening and economic growth in Jamaica. *Global Business Review*, 18(1), 1-18. doi: 10.1177/0972150916666744
- Bolarinwa, S., Adegboye, A., & Vo, X. (2021). Is there a nonlinear relationship between financial development and poverty in Africa. *Journal of Economic Studies*, 48(7), 1245-1266. doi: 10.1108/JES-10-2019-0486
- Cecchetti, S., & Kharroubi, E. (2012). *Reassessing the impact of finance on growth*. BIS Working Paper No. 381.
- Clark, G., Dixon, A., & Monk, A. (2013). *Sovereign wealth funds*. Princeton: Princeton University Press.
- Cruz, C. (2020). Financial development and economic growth: New evidence. *Economía*, 43(85), 47-64. doi: 10.18800/economia.202001.003
- Dabla-Norris, E., Kochhar, K., Suphaphiphat, N., Ricka, F., Tsounta, E., & Tiwari, S. (2015). *Causes and consequences of income inequality: A global perspective*. Washington: International Monetary Fund.
- Demetriades, P., & Rousseau, P. (2016). The changing face of financial development. *Economics Letters*, 141, 87-90. doi: 10.1016/j.econlet.2016.02.009
- Doğanay, M., & Değer, M. (2017). Yükselen piyasa ekonomilerinde doğrudan yabancı yatırımlar ve ihracat ilişkisi: Panel veri eşbütünleşme analizleri (1996-2014). *Çankırı Karatekin University İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(2), 127-145. doi: 10.18074/ckuiibfd.345332
- Eberhardt, M., & Bond, S. (2009). *Cross-section dependence in nonstationary panel models: A novel estimator*. University Library of Munich.
- Eberhardta, M., & Teal, F. (2010). *Productivity analysis in global manufacturing production*. University of Oxford.
- Ellahi, N. (2011). How development of finance contribute to poverty alleviation and growth: a time series application for Pakistan. *African Journal of Business Management*, 5(30), 12138-12143. doi: 10.5897/AJBM11.1623
- Emirmahmutoglu, F., & Kose, N. (2011). Testing for Granger causality in heterogeneous mixed panels. *Economic Modelling*, 28(3), 870-876. doi: 10.1016/j.econmod.2010.10.018
- Eschenbach, F. (2004). *Finance and growth: A survey of the theoretical and empirical literature*. Amsterdam and Rotterdam: Tinbergen Institute.
- Fry, M. (1978). Money and capital or financial deepening in economic development? *Journal of Money, Credit and Banking*, 10 (4), 464-475. doi: 10.1016/B978-0-08-024041-1.50014-4
- Gençoğlu, P., Kuşkaya, S., & Büyüknalbant, T. (2020). Seçilmiş OECD ülkelerinde sağlık harcamalarının sürdürülebilirliğinin panel birim kök testleri ile değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75 (4), 1283-1297. doi: 10.33630/ausbf.498440
- Gengenbach, C., Urbain, J., & Westerlund, J. (2016). Error correction testing inpanels with common stochastic trends. *Journal Of Applied Econometrics*, 31, 982-1004. doi: 10.1002/jae.2475

- Goldsmith, R. (1969). *Financial structure and development*. New Haven: Yale University Press.
- Gurley, J., & Shaw, E. (1955). Financial aspects of economic development. *The American Economic Review*, 45 (4), 515-538.
- Haan, J.D., Pleninger, R., & Sturm, J., (2022). Does financial development reduce the poverty gap? *Social Indicators Research*, 161, 1–27 doi: 10.1007/s11205-021-02705-8
- Hamori, S., & Hashiguchi, Y. (2012). The effect of financial deepening on İnequality: Some international evidence. *Journal of Asian Economics*, 23 (4), 353-359. doi: 10.1016/j.asieco.2011.12.001
- Hasan, I., Watchel, P., & Zhou, M. (2009). Institutional development, financial deepening, and economic growth: evidence from China. *Journal of Banking & Finance*, 33, 157-170. doi: 10.1016/j.jbankfin.2007.11.016
- Hepsağ, A., (2009). Finansal liberalizasyon politikalarının geçerliliğinin Mckinnon tamamlayıcılık hipotezi çerçevesinde sınanması: Türkiye örneği. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar*, 3(1), 63-80.
- İskenderoğlu, Ö., & Akdağ, S. (2018). Ekonomik büyüme, ar-ge harcamaları, ihracat ve net yabancı sermaye girişinin ülkelerin ekonomik fitness endeksi üzerindeki etkisi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 6(5), 2-9.
- Jalilian, H., & Kirkpatrick, C. (2002). Financial development and poverty reduction in developing countries. *International Journal of Finance and Economics*, 7(2), 97-108. doi: 10.1002/ijfe.179
- Jalilian, H., & Kirkpatrick, C. (2005). Does financial development contribute to poverty reduction? *Journal Development Studies*, 41(4), 636-656. doi: 1080/00220380500092754
- Kapur, B. (1976). Alternative stabilization policies for less-developed economies. *Journal of Political Economy*, 84 (4), 777-795. doi: 10.1086/260476
- Kar, M., Nazlıoğlu, Ş., & Ağır, H. (2011). Financial development and economic growth nexus in the MENA countries: Bootstrap panel granger causality analysis. *Economic Modelling*, 28(1-2), 685-693.
- Khan, A., & Hasan, L. (1998). financial liberalization, savings, and economic development in Pakistan. *Economic Development and Cultural Change*, 46(3), 581-597.
- Khan, R., Gill, A., & Noreen, S. (2012). Financial development and poverty in Pakistan: Causality Analysis. *Archives Des Sciences*, 65(11), 223-233.
- Kim, D., & Lin, S. (2011). nonlinearity in the financial development–income inequality nexus. *Journal of Comparative Economics*, 39 (3), 310-325. doi: 10.1016/j.jce.2011.07.002
- King, R., & Levine, R. (1993). Finance and growth: Schumpeter might be right. *The Quarterly Journal of Economics*, 108 (3), 717-737.
- Law, S., & Singh, N. (2014). Does too much finance harm economic growth? *Journal of Banking & Finance*, 41, 36-44. doi: 10.1016/j.jbankfin.2013.12.020

- Law, S., Tan, H., & Azman-Saini, W. (2014). Financial development and income inequality at different levels of institutional quality. *Emerging Markets Finance and Trade*, 50 (1), 21-33. doi: 10.2753/REE1540-496X5001S102
- Levine, R. (2004). *Finance and growth: Theory and evidence*. Massachusetts: National Bureau of Economic Research.
- Levine, R., Loayza, N., & Beck, T. (2000). Financial intermediation and growth: Causality and causes. *Journal of Monetary Economics*, 46, 31-77. doi: 10.1016/S0304-3932(00)00017-9
- Liang, Z. (2006). Financial development and income distribution: A system GMM panel analysis with application to urban China. *Journal of Economic Development*, 31(2), 1-21.
- Loayza, N., Schmidt-Hebbel, K., & Serven, L. (2000). *What drives private saving across the world?* The Review of Economics and Statistics, 82(2), 165-181.
- Lucas, R. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22, 3-42. doi: 10.1016/0304-3932(88)90168-7
- Mckinnon, R. (1973). *Money and capital in economic development*. Washington: Brookings Institution.
- Meier, G., & Seers, D. (1984). *Pioneers in development* (second series b.). New York: Oxford University Press.
- Merton, R. (1988). Applications of Option-Pricing Theory: Twenty-Five Years Later. *The American Economic Review*, 88(3), 323- 349.
- Miller, M. (1998). Financial markets and economic growth. *Journal of Applied Corporate Finance*, 11(3), 8-15. doi: 10.1111/j.1745-6622.1998.tb00498.x
- Molho, L. (1986). Interest rates, saving, and investment in developing countries: A re-examination of the Mckinnon-Shaw hypotheses. *Staff Papers*, 33(1), 90-116.
- Natke, P. (1999). Financial repression and firm self-financing of investment: Empirical evidence from Brazil. *Applied Economics*, 31, 1009-1019. doi: 10.1080/000368499323724
- Nguyen, L., & Anwar, S. (2011). Fiscal decentralization and economic growth in Vietnam. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 16 (1), 3-14. doi: 10.1080/13547860.2011.539397
- Odhiambo, M. (2009). Finance-growth-poverty nexus in South Africa: A dynamic causality linkages. *The Journal of Socio-Economics*, 38 (2), 320-325. doi: 10.1016/j.socec.2008.12.006
- Odhiambo, N. (2010). Financial deepening and poverty reduction in Zambia: An empirical investigation. *International Journal of Social Economics*, 37 (1), 41-53. doi: 10.1108/03068291011006166
- Orji, A., Ogbuabor, J., & Anthony-Orji, O. (2015). Financial liberalization and economic growth in Nigeria: An empirical evidence. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(3), 663-672.
- Öztürk, N., Barışık, S., & Darıcı, H. (2020). Gelişmekte olan piyasalarda finansal derinleşme ve büyüme ilişkisi: Panel veri analizi. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (12), 95-119.

- Pedroni, P. (2001). Purchasing power parity tests in cointegrated panels. *Review of Economics and Statistics*, 83(4), 727-731.
- Pesaran, H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large Panels. *Journal of Econometrics*, 142, 50-93. doi: 10.1016/j.jeconom.2007.05.010
- Pesaran, M. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22, 265-312. doi: 10.1002/jae.951
- Rachmawati, A. M., D. Wulandari, D., & Narmaditya, B. S., (2021). Financial deepening and income inequality in Indonesia. *Global Business Review*, 22(1), 57-68.
- Rajan, R., & Zingales, L. (1998). Financial dependence and growth. *The American Economic Review*, 88 (3), 559-586.
- Rajan, R., & Zingales, L. (2003). The great reversals: The politics of financial development in the twentieth century. *Journal of Financial Economics*, 69 (1), 5-50. doi: 10.1016/S0304-405X(03)00125-9
- Rashid, A., & Intartaglia, M. (2017). Financial development – Does it lessen poverty? *Journal of Economic Studies*, 44(1), 69-86. doi: 10.1108/JES-06-2015-0111
- Ravallion, M. (2004). *Pro-Poor Growth: A Primer*. World Bank.
- Robinson, J. (1952). *The generalization of the general theory*. In: *The rate of interest and other essays*. London: MacMillan.
- Rousseau, P., & Wachtel, P. (2011). What is happening to the impact of financial deepening on economic growth? *Economic Inquiry*, 49(1), 276-288. doi: 10.1111/j.1465-7295.2009.00197.x
- Sahay, R., Cihak, M., Diaye, P., & Otros, A. (2015). Repensarla Profundizacion Finaciera: Estabilidad Crecimiento en los Mercados Emrrgentes. *Revista de Economia Institucional*, 17 (33), 73-107.
- Schumpeter, J. (1911). *The Theory of Economic Development*. Cambridge: Harvard University Pres.
- Shaw, E. (1973). *Financial deepening in economic development*. New York: Oxford University Press.
- Shi, Y., Paul, S., & Paramati, S. (2020). The impact of financial deepening on income inequality: Empirical evidence from Australia. *International Journal of Finance*, 27(3), 1-16. doi: 10.1002/ijfe.2338
- Shrestha, M., & Chowdhury, K. (2007). Testing financial liberalization hypothesis with ARDL modelling approach. *Applied Financial Economics*, 17 (18), 1529-1540. doi: 10.1080/09603100601007123
- Stiglitz, J. (1998). *The role of the state in financial markets*. Washington: World Bank.
- Stiglitz, J., & Weiss, A. (1981). Credit rationing in markets with imperfect information. *The American Economic Review*, 71 (3), 393-410.
- Sugiyanto, C., & Yolanda, Z. (2020). The effect of financial deepening on economic growth, inequality, and poverty: Evidence from 73 countries. *Southeast European Journal of Economics and Business*, 15 (2), 15-27. doi: 10.2478/jeb-2020-0012

- Tatoğlu, F. (2020). *Panel zaman serileri analizi* (3. Baskı b.). İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Üçler, G., & Özşahin, Ş. (2014). Para ve fiziki sermaye ilişkisi: Mckinnon tamamlayıcılık hipotezi Türkiye ekonomisi için ne kadar geçerli? *Alphanumeric Journal*, 2(2), 2-12.
- Wilkins, R. (2015). Measuring income inequality in Australia. *Australian Economic Review*, 48 (1), 93-102.
- Williams, K. (2019). Do political institutions improve the diminishing effect of financial deepening on growth? Evidence from developing countries. *Journal of Economics and Business*, 103, 13–24. doi: 10.1016/j.jeconbus.2018.11.003
- World Bank. (2001). *Finance for growth: policy choices in a volatile world*. New York: Oxford University Press.
- Yılmaz, Ö., & Akıncı, M. (2012). *İktisadi büyüme ve makroekonomik belirleyicileri* (1.Basım). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Zahonogo, P. (2017). Financial development and poverty in developing countries: Evidence from Sub-Saharan Africa. *International Journal of Economics and Finance*, 9(1), 211-220.
- Zhao, S., He, J., & Yang, H. (2018). Population ageing, financial deepening and economic growth: Evidence from China. *Sustainability*, 10, 2-15.

HİSSETTİĞİM YAŞTAYIM, KIZIM BENİM STİL DANIŞMANIM! BİRLİKTE ALIŞVERİŞTE ANNE KIZ ETKİLEŞİMLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA*

Tuğba KILIÇER², Eda PAÇ ÇELİK³

Öz

Bu araştırmanın amacı, birlikte alışverişte anneler ile kızları arasında yaşanan etkileşimleri ortaya çıkarmaktır. Araştırma 12 ile 18 yaş arası kız çocuğu olan ve kızıyla alışveriş yapan anneler üzerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmada yargısal örneklem tekniğinden yararlanılarak 337 kadına ulaşılmıştır. Açıklayıcı faktör analizi ile araştırma kapsamında incelenen yapıların yapısal anlamda geçerliliği sağlanmıştır. Sonuçlara göre, katılımcı anneler kızlarıyla birlikte alışverişe çıkmakta, alışveriş yaparken onlara rol model olmaya çok önem vermekte, alışverişin hedonik yönünü çok önemsemekte ve kızlarından yeni markaları öğrenmektedir. Hissettiği yaş 35 yaşın altında katılımcıların; kızlarıyla birlikte alışverişe çıkma, alışverişin hedonik yönünü daha yoğun hissetme, kızına rol model olma, ürünlerle ilgili kızıyla benzer stile sahip olma ve kızının tarzından etkilenme eğilimleri daha yüksektir. Erken ergenlik döneminde kızı olan anneler ile orta ergenlik döneminde kızı olan annelerin ürünlerle ilgili benzer stile sahip olma, rol model olma, duygusal tepkiler karşısında satın alma ve mantıksal argümanlar öne sürerek erteleme eğilimleri arasında anlamlı fark bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Birlikte Alışveriş, Hedonik Tüketim, Rol Model Olma, Etkileme Stratejileri, Tersine Tüketici Sosyalleşmesi

JEL Kodları: M30, M31

THE AGE I FEEL, MY DAUGHTER IS MY STYLE CONSULTANT! A RESEARCH ON MOTHER-DAUGHTER INTERACTIONS IN CO-SHOPPING

Abstract

The aim of this research is to reveal the interactions between mothers and daughters in co-shopping. The research was carried out on mothers with girls between the ages of 12 and 18 who shop with their daughters. In the research, 337 women were reached by using the judgmental sampling technique. With the exploratory factor analysis, the constructs examined within the scope of the research were provided with structural validity. According to findings, the participant mothers go shopping with their daughters, attach great importance to being a role model, consider hedonic shopping and learn new brands from their daughters. Participants who feel 35 years and below shop more with their daughters, feel the hedonic aspect of shopping more intensely, and attach more importance to being a role model. Mothers who feel 35 years and below tend to be higher to have a similar style about products and be influenced by their daughter's style. Mothers with daughters in early adolescence and mothers with daughters in middle adolescence have significant differences between some co-shopping interactions. These interactions are having a similar style about the products, being a role model, purchasing against emotional reactions and postponing by assert logical arguments.

Keywords: Co-shopping, Hedonic Consumption, Role Modelling, Influence Strategies, Reverse Consumer Socialization

JEL Codes: M30, M31

* Bu çalışma için Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Etik Kurulunun 18/11/2022 tarihli ve 15.11 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

² Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, tugba.kilicer@gop.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4583-7915>

³ Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, eda.pac@gop.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9527-0668>

GİRİŞ

Alışveriş sosyal etkileşimin olduğu bir deneyimdir. Tüketici alışverişe tek başına çıksa bile mağaza personeli ya da diğer tüketicilerle iletişim kurmaktadır. Alışveriş deneyiminin sosyal etkileşime dayalı olması, tüketicinin perakende ortamlarında sosyalleşme eğilimini güçlendirmekte, alışverişe yalnız çıkmak yerine bir tanıdığıyla çıkmaya yöneltmektedir (Chen, Kassas ve Gao, 2021, s. 1). Alışveriş arkadaşı, bir alışveriş gezisinde birincil alışveriş yapan tüketiciye eşlik eden kişidir (Yim, Yoo, Sauer ve Seo, 2014, s. 531). Birlikte alışverişte, birbirine arkadaşlık eden tüketiciler arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Alışveriş arkadaşı, tüketiciye alışveriş esnasında yardım ederek satın alma kararını vermesini kolaylaştırmaktadır. Birlikte alışverişte ürünleri ve markaları değerlendirmede deneyimi ya da güveni az olan tüketici, alışveriş arkadaşının yardımından yararlanır (Mangleburg, Doney ve Bristol, 2004, s. 103). Fikirlerin ve bilginin paylaşımı, risk algısını ve satın alma ile ilgili belirsizleri azaltmaktadır (Chan ve Li, 2010, s. 1035). Bunun yanı sıra alışveriş arkadaşı, alışverişini daha eğlenceli ve neşeli hale getirerek tüketicinin sosyal faydalar elde etmesine de yardımcı olmaktadır. Alışveriş esnasında yapılan sohbetler, tüketicinin kendini daha rahat ve neşeli hissetmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla perakende ortamlarında tüketicinin yakından tanıdığı bir yakını ile teması, faydacı ve sosyal yararlar sunmaktadır. Alışveriş arkadaşı, tüketiciye bilgi ve manevi destek sunarak satın alma sürecine yardım etmektedir (Wenzel ve Benkenstein, 2018, s. 119).

Tüketicilerin birlikte alışveriş deneyimlerinde tercih ettikleri alışveriş arkadaşları aile üyelerinden ya da aile üyeleri dışındaki tanıdıklardan, arkadaşlardan oluşmaktadır (Yim vd., 2014, s. 531). Aile üyeleriyle birlikte çıkılan alışverişlerde, eşlerin birlikte çıktığı alışverişlerin yanı sıra çocukların dahil olduğu alışverişler de tercih edilmektedir. Ebeveynler, çocukların ilk alışveriş deneyimlerini tecrübe ettikleri sosyalleşme aktörüdür. Kendisine bir başka tüketiciyi rol model alan çocuk, tüketimi ilgilendiren temel becerileri ve tüketimin sosyal sonuçlarını öğrenmektedir. Çocuklar ebeveynlerini gözlemleyerek, tüketim aktivitelerine katılarak ve tüketimi ilgilendiren konularda eğitilerek tüketici olmayı öğrenmektedir (Ward, 1974). Birlikte alışveriş gezintilerinde ebeveynler, çocuklarına rol model olmakta ve açık bir şekilde tüketici eğitimi (etiket bilgilerini okuma, fiyat karşılaştırması yapma, vb.) vermektedir (Carlson, Grossbart ve Walsh, 1990, s. 31).

Tüketici sosyalleşmesi ve kuşaklararası etkileşim alanlarında yapılan araştırmalarda, ebeveynlerin birlikte çıktıkları alışveriş deneyimlerinin yanı sıra annelerin kızlarıyla birlikte çıktıkları alışverişlerde yaşanan etkileşimlerde ele alınmaktadır. Anneler, kızları için önemli bir sosyalleşme aktörüdür ve sosyal güçlerini kullanarak kızlarını yönetme gücünü ellerinde bulundurmaktadır. Kız çocuğu, annesinin birçok düşüncesini, davranışını ve değerlerini özümsemekte ve bu özümseme kız çocuğunun annesine benzemesine

yol açmaktadır (Sakashita ve Kimura, 2011, s. 284). Birlikte alışveriş anneler için, çocuklarına tüketim bilgisini aktarmalarında ve tüketici yeteneklerini kazandırmalarında önemli bir fırsat sunmaktadır (Carlson vd., 1990, s. 31). Carruth ve Skinner (2001, s. 295) annelerin kız çocuklarına tüketimle ilgili becerileri aktarırken başvurdukları en önemli araçların, onlara rol model olmak ve onlarla alışverişe çıkmak olduğunu ifade etmektedir. Alışveriş sürecinde çocuklar ebeveynlerini ikna etmek farklı etkileme girişimlerinde bulunmaktadır (Kılıçer ve Okan, 2017, s. 369). Dolayısıyla alışverişe çıkararak ebeveyn, çocuğun etkileme girişimlerine karşılık vererek de çocuğuyla etkileşim kurmaktadır (Haselhoff, Faupel ve Holzmüller, 2014). Sakashita ve Kimura (2011, s. 288) ise anne ile kız arasındaki etkileşimi uzatılmış benlik açısından yorumlamaktadır. Araştırmacılara göre kız çocukları annelerin uzatılmış benliğinin çok önemli bir parçasıdır. Akgül de (2021) annelerin çocuklarını kendi yansımaları olarak gördüğüne dikkat çekmektedir. Bununla birlikte özellikle batılı toplumlarda gençlik idealinin gündemde tutulması, rol modellikte tersine bir değişimi beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla daha genç hissetmek, davranmak ve görünmek isteyen ebeveynler, çocuklarını uzman olarak görmekte ve kendilerine model almaktadır (Gavish, Shoham ve Ruvio, 2010, s. 45).

İlgili yazın incelendiğinde özellikle yabancı literatürde anneler ile kızlarının birlikte alışverişte yaşadıkları etkileşimlerin; rol model olma (Tauber, 1982; Carruth ve Skinner, 2001; Gram, 2010; Keller ve Ruus, 2014; Haselhoff vd., 2014; Gillison, Givan, Beatty, Kim, Reynolds ve Baker, 2015), etkileme stratejilerine karşılık verme (Tauber, 1982; Haselhoff vd., 2014; Carruth ve Skinner, 2001; Keller ve Ruus, 2014) ve alışverişin hedonik yönü (Haytko ve Baker, 2004; Keller ve Ruus, 2014; Gillison vd., 2015) açısından ele alındığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra birlikte alışveriş yalnızca annenin kızına rol model olmadığı kızların da annenin stilini, tercihlerini etkilediği, rol model olduğu ve birlikte tüketime yönelttiği bir deneyim olarak görülmektedir (Gavish vd., 2010; Ruvivo, Gavish ve Shoham, 2013; Gentinaa, Huarng ve Sakashitac, 2018). Yerli literatür incelendiğinde ise, tüketici sosyalleşmesi bağlamında ailenin ve akranların farklı yaş grubundaki çocuklar üzerindeki etkisini konu edinen çalışmaların varlığı dikkat çekmektedir (Dursun, 1993; Yücel, 2003; Şener ve Babaoğul, 2007; Badur, 2007; Ateşoğlu ve Türkkahraman, 2009; Madran ve Bozyiğit, 2013; Türkmen, 2014; Ercan ve Harmankaya, 2019; Gönen vd., 2021). Ağaç ve Harmankaya (2009) çocukların giysi seçiminde annenin daha etkili bir ebeveyn olduğunu vurgulamaktadır. Uyar (2019) annelerin kız çocuklarının tüketici olarak sosyalleşmesi üzerinde etkili olduğuna belirtmektedir. Bununla birlikte spesifik olarak annelerin ergenlik çağındaki kızlarıyla birlikte alışveriş süreçlerini ve tüketim aktivitelerinde anne kız arasındaki tersine sosyalleşmeyi konu edinen bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu araştırma alışverişte anneler ile kızları arasında yaşanan etkileşimleri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Araştırmada ulaşılan sonuçlarla annelerin bir alışveriş arkadaşı olarak kızlarıyla ne düzeyde birlikte alışverişe çıktıkları belirlenecek, anne ile kızı arasındaki etkileşimler hem anne hem de

kızın algılanan rolü bakımından incelenecektir. Dolayısıyla araştırmada birlikte alışveriş esnasında yaşanan etkileşimler, geniş bir perspektiften ele alınacaktır. Bu açıdan bakıldığında araştırmada ulaşılan sonuçların özellikle yerli literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Araştırmada 12 ila 18 yaş arası kız çocuklarının ve annelerinin alışveriş ve tüketim deneyimlerine yönelik sonuçlara ulaşılabilecektir. Bu sonuçların alışveriş merkezi ve giyim kategorisindeki kadın markalarının yöneticilerine ipuçları sunacağına inanılmaktadır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Tüketici sosyalleşmesi alanındaki ilk araştırmalarda birlikte alışverişin bazı koşullara ve durumlara bağlı olarak şekillendiği vurgulanmaktadır. Beultur'a (1984) göre anneler çocuklarını bırakacak bir yer bulamamaları durumunda zorunlu olarak alışverişe götürebilmektedir. Bazı anneler ise daha kısa sürede alışveriş işini halletmek ya da çocukların etkileme girişimlerinden kaçınmak için çocuklarıyla birlikte alışverişe çıkmaktan kaçınmaktadır. Schnurberger (1987) annelerin birlikte alışverişini, sadece gereklilik durumunda yapılacak bir aktivite ya da alışverişin verimliliğini düşüren bir aktivite olarak da değerlendirebileceğini belirtmektedir. Tauber (1982) birlikte alışverişte annelerin rol model alma, yeni trendleri öğrenme, çocuğuyla etkileşim yaşama, onu gözlemleme, ikna girişimlerine karşı pazarlık yapma zevkini yaşama gibi motivasyonlarla tercih edebilecekleri ifade edilmektedir (akt: Grossbart, Carlson ve Walsh, 1991: 156). Martin (2009, s. 56) orta yaş annelerin, ergenlik çağındaki kızlarıyla karşılaştırıldığında alışveriş merkezi ziyaretlerinde daha rasyonel motivasyonlarla hareket ettiklerine, alışverişin sosyal yönünden çok faydacı bir bakış açısına sahip olduklarına dikkat çekmektedir.

Birlikte alışverişini anne ile çocuk arasındaki etkileşim türü bağlamında inceleyen Carlson ve Grossbart (1988, s. 88), ebeveyn çocuk etkileşiminde izin verici ya da yetkin bir tarza sahip annelerin, ihmalkâr ve otoriter annelere göre kızlarıyla birlikte alışverişe çıktıklarını ve onlara tüketimle ilgili konularda fikirlerini sorduklarını vurgulamaktadır. Carlson vd.'ne (1990, s. 35) göre, çoğulcu ve uzlaşmacı anneler, korumacı ve ihmalkâr anneler ile kıyaslandığında çocuklarıyla birlikte alışverişe daha çok çıkmakta ve satın alma sürecinde onların etkisinde daha fazla kalmaktadır. Grossbart, Carlson ve Walsh (1991, s. 161) çocuklarıyla birlikte alışverişe daha çok çıkan annelerin, daha az düzeyde alışverişe çıkan annelerle karşılaştırıldığında, birlikte alışveriş yapmanın tüketici sosyalleşmesi bağlamında önemine daha fazla inandığına dikkat çekmektedir. Çocuklarıyla birlikte daha çok alışveriş yapan anneler; çocuğunun kendi düşüncelerini ifade etmesini, yeni fikirler geliştirmesini ve bir fikri tüm yönleriyle değerlendirmesini daha çok önemsemektedir. Bir başka deyişle kavram odaklı bir iletişim tarzını benimsemektedir. Çocuğuyla birlikte daha çok alışveriş yapan anneler, satın alma kararlarında çocuğunun fikirlerini daha çok dikkate almakta ve alışverişte daha çok ekonomik motivasyonlarla hareket etmektedir. Alışverişin sosyal yönünü ekonomik yönü kadar önemsememektedir.

Yim ve meslektaşlarına (2014, s. 538) göre, birlikte alışveriş etkileşimlerinde tüketiciler birbirlerinin görüşlerinden etkilenmekte, bu durum tüketicinin plansız kararlar vermesinin önünü açmaktadır. Birlikte alışverişlerde tüketici, pazarlama mesajlarına karşı da daha duyarlıdır ve satın alma arzusu tek başına alışverişle karşılaştırıldığında daha yoğundur. Çocukların dahil olduğu birlikte alışveriş deneyimleri ise iki farklı açıdan ele alınabilecek ilginç alışveriş olgularından biridir. Burada bir yandan, birden fazla tüketicinin pazarlama mesajlarının etkisi altında kalmasıyla aile üyeleri daha fazla satın alma davranışı sergilemektedir. Öte yandan, ebeveynlerin daha sorumlu tüketiciler yetiştirme ve daha az tüketme açısından çocuklarına rol model oldukları bir deneyimdir (Keller ve Ruus, 2014, s. 119). Minahan ve Huddleston (2010, s. 172-173) 20 ile 22 yaş arasındaki genç kızların anneleriyle birlikte alışverişe çıkmalarındaki en güçlü motivasyonun, anneye duyulan güven olduğuna dikkat çekmektedir. Burada güven ile kastedilen ilk nokta, annenin kızının ihtiyaçlarının ve isteklerinin farkında olması ve bu konuda ona gerçekçi bir biçimde yardımcı olmasıdır. İkincisi ise annenin, kızların alışveriş yeterliliklerini geliştirme açısından üstlendiği eğitici role olan güvendir. Anneyi satın alınacak ürünlerin finansörü olarak görme ve birlikte kaliteli vakit geçirme de kızları anneleriyle birlikte alışverişe yönlendiren motivasyonlardır. Genç kızlara göre alışveriş esnasında anneleri, kendilerini bağımsız karar verme konusunda da teşvik etmektedir. Bu bağımsızlık kazanma hissi de kızları anneleriyle birlikte alışverişe yöneltmektedir.

Tüketici sosyalleşmesi ve kuşaklar arası etkileşim alanlarında yürütülen araştırmacıların bir bölümü, tüketimi ilgilendiren yeteneklerin ve bilginin aktarılması sürecinde annenin güçlü bir rolünün bulunduğu ve anneden kıza doğru bir aktarımın söz konusu olduğuna dikkat çekmektedir (Gentina vd., 2018, s. 361). Bununla birlikte araştırmaların bir bölümünde, alışveriş ve tüketim ile ilgili konularda ebeveyn çocuk arasındaki ilişkinin tek yönlü olmadığı vurgulanmaktadır. Bu süreçte ebeveynler öğretici rolünü üstlendiği gibi, çocuklar da ebeveynlerine daha önce bilmedikleri tüketim olgularını öğretebilmektedir. “Tersine sosyalleşme” olarak adlandırılan bu süreçte ebeveynler yeni ürünlerin kullanımı, kurulması ve satın almasını ilgilendiren konularda ergen ya da yetişkin çocuklarının bilgisine başvurmaktadır (Ekström, 2007, s. 205). Gavish ve arkadaşlarına (2010, s. 51) göre tüketimi ilgilendiren konularda ergenlik çağındaki kızlar ile anneleri karşılıklı olarak birbirine rol model olmaktadır. Anneler kızlarını trend belirleyici olarak görmekte ve model almaktadır. Anneler için kızlarının moda ile ilgili fikirleri önemlidir. Bunun yanı sıra anneler de kızları tarafından model alınmaktadır. Moda ürünlerinde anneler ve kızları aynı markaları tercih etmekte ve aynı mağazalardan alışveriş yapmaktadır. Ruvivo vd. (2013, s. 66) annelerin ergenlik çağındaki kızları rol model alma ve taklit etme eğilimlerinin, kızların annelerini rol model alma eğilimlerinden yüksek olduğuna dikkat çekmektedir. Anneler kız çocuklarını kozmetik ve giyim ürünlerinde uzman olarak algıladığında ve onunla ürünler ile ilgili benzer stillere sahip olduğunda, kızını model alma eğilimi artmaktadır. Gentina ve arkadaşları (2018, s. 366), Fransız annelerin, kendilerini ergenlik çağındaki kızlarıyla sosyal anlamda

karşılaştırdıklarını, bu eğilimin annenin kızıyla birlikte tüketme ve alışverişe çıkma eğilimi güçlendirdiğine vurgu yapmaktadır. Fransız anneler ergenlik çağındaki kızlarından etkilenerek alışveriş yaptıkları mağazaları, markaları ve giyim tarzlarını değiştirebilmektedir.

Haytko ve Baker (2004, s. 76-77) ergenlik çağındaki kızların birlikte alışveriş deneyimlerinde tercih ettikleri alışveriş arkadaşları arasında anneleri de yer almaktadır. Ergenlik çağındaki kızları arkadaşlarıyla birlikte çıktıkları alışverişlerde daha çok sosyal ihtiyaçlarını karşılamak için harcama yapmaktadır. Ergenlik çağındaki kızlara göre alışveriş arkadaşlarının rolü; bilgi vermekten ya da ürünün fonksiyonel özellikleriyle ilgili yardımcı olmaktan çok sosyal ve hedonik yönlüdür. Anneyle birlikte çıkılan alışverişte, anne kızının talep ettiği kıyafetleri ona almaktadır. Kız çocukları, arkadaşlarıyla birlikte çıktıkları alışverişlerde görüp beğendikleri kıyafet ve aksesuarları satın almak için anneleriyle birlikte tekrar o mağazaya gitmeyi tercih etmektedir. Gillison ve meslektaşlarına (2015, s. 238) göre, anne ile kızların birlikte alışveriş deneyimlerinin, çatışma yönetimi, tüketici eğitimi ve bağları güçlendirme şeklinde üç bileşeni bulunmaktadır. Ortaokul çağındaki kız çocukları ayrılma-bireyleşme olarak adlandırılan sürecin etkisiyle anneleriyle yaptıkları alışverişlerde, lise çağındaki kızlara göre daha çok anne-kız çatışması yaşamaktadır. Annelerinin alışveriş gündemi daha çok görev odaklı iken, kızların alışveriş gündeminde alışveriş deneyimiyle yaşanan hedonik zevkler bulunmaktadır. Alışveriş esnasında harcanacak para miktarı konusunda ortaokul çağındaki kız çocukları anneleriyle daha çok çatışmaktadır. Lise çağındaki kız çocukları anneleriyle bütçe yönetiminde anlaşmaya varmaya daha meyillidirler. Ortaokul çağındaki kızları kendi stilleri tam olarak oturmadığından, stil konusunda annelerinin yönlendirmelerine açıktır. Lise çağındaki kızlar ise annelerinin stil konusundaki sınırlarını yönetme konusunda daha bilinçlidirler. Ortaokul çağındaki kızlarda anne istemediği bir şeyi satın almayı tercih etmemektedir. Lise çağındaki kızlarla yapılan alışverişlerde ise taraflar sorunu çözmeye daha açıktır ve anneler, kızının istediği ürünü almaya daha meyillidir. Birlikte alışveriş deneyimi tüketici eğitimi açısından değerlendirildiğinde anneler, kızlarına kaliteli ürünlere yönelme, bütçesini mantıklı bir şekilde yönetme ve belirli bir stil sahibi olma konularında rehberlik etmektedir. Kızlar ise, annelerine yeni eğilimleri anlama ve moda ürünleri fark etme konusunda rehber olmaktadır. Birlikte alışverişin anne ile kız arasındaki bağları güçlendirme yönü de bulunmaktadır. Bu bağlamda anne hem hızlıyla hoşça vakit geçirmekte hem de kızının sosyal hayattaki tavırları hakkında gözlem yapma şansı elde etmektedir. Keller ve Ruus'a (2014, s. 124) göre ebeveynler okul öncesi dönemdeki çocuklarıyla birlikte alışverişe çıkmayı birbirine bağlı aktivitelerden oluşan bir deneyim olarak görmektedir. Birlikte alışveriş ebeveyn açısından bir yükümlülük olarak algılanmaktadır. Çünkü bu esnada çocuklarının ihtiyacı olan ürünleri satın almaktadırlar, onlara tüketimi ilgilendiren konularda rol model olmaktadır, çocukların etkileme stratejilerine karşı hamleler yaparak onları eğitmektedirler, çocuklarıyla

kaliteli vakit geçirmekte, onlar için özel bir şey yaptıklarını düşünmektedirler. Birlikte alışveriş esnasında ebeveyn ile çocuk, karşı taraftan gelen hamlelerle karşı karşıya kalmaktadır.

Etkileme stratejileri ile ilgili ilk araştırmalardan birini yürüten Atkin'e (1978, s. 44) göre, kızlar erkeklere göre alışveriş sürecinde etkileme stratejilerine daha çok başvurmaktadır. Ahuja, Capella ve Taylor (1998, s. 57), annenin medeni durumuyla ilgili bir çıkarım yaparak bekar annelerin evli annelere göre çocuklarıyla daha sık alışverişe çıktığına; aynı zamanda ailenin ihtiyaçları için çocukların tek başına alışverişe çıkmasına daha çok fırsat verdiğine dikkat çekmektedir. Carruth ve Skinner (2001, s. 293) bir tane çocuğu olan annelerin çocuklarıyla birlikte alışverişe çıkma düzeylerinin daha fazla sayıda çocuğun olan annelere göre daha yüksek olduğunu vurgulamaktadır. Alışveriş esnasında anneler çocuklarıyla ürünlerin özellikleri, fiyatları, nereden satın alınacakları hakkında sohbet etmektedir. Çocukların atıştırmalık, oyuncak gibi ürün gruplarında ikna girişimlerini; sadece "hayır" diyerek, neden satın almadığını açıklayarak ya da satın alarak yönetmektedirler. Gram'in (2010, s. 398) bir süpermarket ortamındaki gözlemlerine göre, ebeveynler süpermarkette alışveriş sepetine konan ürünleri bir eşik bekçisi gibi değerlendirmektedir. Bununla birlikte ebeveyn çocuk arasında bu süreçte duygusal bir etkileşim de kurulmaktadır. Ebeveynler hem bir eğitimci ve model rolü üstlenmekte hem de çocuklarının isteklerine izin vererek kurallarının dışına çıkmaktadır. Gram ve Grønhoj'a (2016, s. 516) göre 5-6 yaşlarındaki çocuklar aileleriyle birlikte çıktıkları market alışverişlerinde kimi zaman ebeveynleri ile iş birliği yapıp, yapıcı bir duruş sergileseler bile ısrar güçleri ebeveyn tarafından negatif algılanmakta ve bu durum ailenin karar verme ve satın alma sürecine sınırlı katkı yapmaktadır. Haselhoff ve arkadaşları (2014, s. 31-32) kızların erkeklere göre süpermarket alışverişlerine daha çok katıldıklarına, ebeveynlerin çocukların etkileme stratejilerine ürünü alarak, bir başka alternatif önererek, ürün alımını erteleyerek, reddederek ya da görmezden gelerek karşılık verdiklerine dikkat çekmektedir. Ebeveynler çocuklarına alışveriş ortamında rol model olma ve tüketim becerisi kazandırmaya gayret göstermektedir. Çocukların istedikleri ürünü satın almadıklarında; duygusal tepkiler verme, yalvarma, mantıksal nedenler ileri sürme, alternatifler sunma, ürünün özelliklerini anlatma, üçüncü tarafları (anneanne, babaanne, dede, vb.) devreye sokma, pazarlık yapma gibi etkileme stratejileri ile baş etmek durumunda kalmaktadırlar. Kılıçer ve Okan'a (2017, s. 363) göre çocukların alışveriş sürecinde en çok başvurdukları stratejiler, mantıksal gerekçeler öne sürme ve istediğini tekrarlamadır. Çocuklar annelerini, babalarına göre alışveriş esnasında daha kolay ikna etmektedir. Ayadi ve Muratore (2020, s. 358) dijital annelerin çevrimiçi alışverişlerine eşlik eden çocukların yararlandıkları etkileme stratejilerinin, duygusal ya da fiziksel (alışveriş sepetine atma gibi) stratejilerden ziyade daha rasyonel olduğunu vurgulamaktadır. Çocuklar, çevrimiçi platformlardan ürünlerle ilgili çok fazla bilgi toplayarak ve annelerine mantıksal argümanlar sunarak pazarlık etmektedir.

YÖNTEM

Bu araştırma, birlikte alışverişte anneler ile kızları arasında yaşanan etkileşimleri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Araştırmanın genel amacı doğrultusunda şu sorulara yanıt aranmıştır:

- Birlikte alışverişte anneler ile kızları arasında hangi etkileşimler yaşanmaktadır?
- Alışverişte anneler ile kızları arasında yaşanan etkileşimler ne düzeydedir?
- Annelerin giyim kategorisinde kızlarıyla benzer bir stile sahip olma düzeyleri nasıldır?
- Kızların annelerin stilini ve tercihlerini değiştirme düzeyi nasıldır?
- Birlikte alışveriş etkileşimleri anneye ve kızına ilişkin demografik özellikler açısından farklılaşmakta mıdır?

Araştırma nicel araştırma metodolojisine göre kurgulanmıştır. Araştırmada tanımlayıcı araştırma yaklaşımından faydalanılmıştır. Araştırma evreni 12 ila 18 yaş arası kız çocuğu olan ve kızıyla alışveriş yapan annelerden oluşmaktadır. Evren çerçevesini belirlemenin zorluğu nedeniyle araştırmada yargısal örnekleme tekniğinden yararlanılarak örneklem seçimi yapılmıştır. Araştırmacıların kişisel gözlemlerinden hareketle araştırmanın sorunsalına uygun geldiği düşünülen ve gözlemlenen (12 ila 18 yaş arası kız çocuğu olan ve kızıyla alışveriş yapan anneler) (Gürbüz ve Şahin, 2018) katılımcılara ulaşılmıştır. Hair vd.nin (2014) toplam ifade sayısının en az beş katı bir örnekleme ulaşma önerisi göz önünde bulundurularak toplam 337 katılımcıya ulaşılmıştır.

Araştırmada verilerin toplanmasında anket tekniği kullanılmıştır. Veriler 06.11.2022 – 08.12.2022 tarihleri arasında Google Form platformunda oluşturulan çevrimiçi anket yoluyla toplanmıştır. Veri toplama aracı iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm katılımcıların kızlarıyla alışveriş yapma eğilimlerini belirlemeye yönelik 48 likert tipi ifadeye yer verilmiştir. Araştırmada katılımcıların anket formundaki ifadelere katılım düzeylerini belirlemek amacıyla 5'li likert tipi ölçek kullanılmıştır (1=Kesinlikle katılmıyorum, 2= Katılmıyorum, 3=Ne katılıyorum ne katılmıyorum, 4=Katılıyorum, 5=Kesinlikle katılıyorum). Bu bölümdeki ifadelerin geliştirilmesinde literatürdeki araştırmalar incelenmiştir. Hedonik tüketime ilişkin 7 ifade (Babin, Darden ve Griffin, 1994; Minahan ve Huddleston, 2010), rol model olmaya ilişkin 9 ifade (Carruth ve Skinner, 2001), etkileme girişimlerine karşılık vermeye ilişkin 9 ifade (Ali, Ravichandran ve Batra, 2014; Haselhoff vd., 2014), ürünlerle ilgili benzer stile sahip olma ilişkin 7 ifade (Gavish vd., 2010) literatürdeki çalışmalardan yararlanılarak geliştirilmiştir. Kızların annenin stilini, tercihlerini değiştirme rolüne ilişkin 11 ifade geliştirilirken Gentina vd.'nin (2018) çalışmalarından yararlanılmıştır. Bu yapının ölçümünde nitel araştırmalarda ulaşılan sonuçlar doğrultusunda araştırmacılar da ifadeler geliştirmiştir. Birlikte alışveriş yapmaya ilişkin 5 ifade ise, araştırmacılar tarafından geliştirilmiştir. İkinci bölümde ise anneler ve kızlarına ilişkin 3 adet açık uçlu, 3 adet kapalı uçlu olmak

üzere toplam 6 adet demografik soru yer almaktadır. Ayrıca bu bölümde annelerin kızlarıyla birlikte alışverişe çıktıklarında en çok satın aldıkları ürün grubu ile ilgili çoktan seçmeli bir soru da bulunmaktadır. Bu çalışma için Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Etik Kurulunun 18/11/2022 tarihli ve 15.11 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

Araştırmada verilerin analizine başlanmadan önce veri seti incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda 337 veriden 17 tanesi hatalı doldurma nedeniyle veri setinden çıkarılmıştır. Analizler 320 adet anket formu üzerinden gerçekleştirilmiştir. Veriler SPSS 25 paket programı kullanılarak analiz edilmiştir. Birlikte alışveriş etkileşimlerini ölçen ifadelerin yapı geçerliliğini test etmek için açıklayıcı faktör analizinden, katılımcıların faktörler itibarıyla eğilimlerini belirlemek için betimsel istatistiklerden ve birlikte alışveriş etkileşimlerinin demografik özellikler açısından farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek için bağımsız örneklem t testi analizlerinden yararlanılmıştır. Verilerin normal dağılım gösterip göstermediğini belirlemek için çarpıklık ve basıklık değerleri incelenmiştir. Tabachnick ve Fidell'e (2013) göre standart çarpıklık ve basıklık değerlerinin +1,5 ile -1,5 aralığında olması verilerin normal dağılıma sahip olduğu anlamına gelmektedir. Buna göre yapılan incelemede veri setinin çarpıklık değeri -0,880 ile 0,161 aralığında, basıklık değeri ise -0,389 ile 1,267 arasında değişmektedir. Bu değerler Tabachnick ve Fidell'in (2013) belirttiği sınır değerler arasındadır. Buna göre veri setinin normallik varsayımını sağladığı görülmektedir.

BULGULAR

Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bulgular Tablo 1'de yer almaktadır. Demografik özellikler incelendiğinde katılımcıların çoğunluğunun (%61,13) 36 ila 45 yaş arasında olduğu görülmektedir. 35 yaş ve altındaki katılımcılar toplam katılımcıların %10,03'ünü, 46 yaş ve üzerindeki katılımcılar ise toplam katılımcıların %28,84'ünü oluşturmaktadır. Katılımcıların %60,3'ü kendisi 35 yaş ve altında hissederken, %39,4'ü ise 36 yaş ve üzerinde hissetmektedir. Buradan hareketle katılımcıların büyük çoğunluğunun kendini daha genç hissettiği anlaşılmaktadır. Meslek bakımından en fazla ağırlığa sahip meslekler incelendiğinde; %38,4'lük oran ile ev kadınları ilk sırada, %26,9'luk oranla öğretmenler ikinci sırada, %9,1'lik oranla memurlar üçüncü sırada yer almaktadır. Katılımcıların yaklaşık yarısı, ön lisans ve lisans derecesinde mezuniyete sahiptir. Dörtte biri ise lise mezunudur. Gelir durumuna bakıldığında ise, katılımcıların %36'sı 5501 ile 15.000 TL aralığında gelire sahiptir. İkinci sırada %27'lik oranla 15.000 ile 25.000 TL arası, üçüncü sıra %16'luk oranla 25.001 ile 35.000 TL gelire sahip katılımcılar gelmektedir.

Tablo 1: Katılımcıların demografik özellikleri

		n	%
Yaş	35 yaş ve altı	32	10,03
	36 – 45 yaş	195	61,13
	46 yaş ve üzeri	92	28,84
	Toplam	319	100
Hissedilen Yaş	35 yaş ve altı	193	60,3
	36 yaş ve üzeri	126	39,4
	Toplam	319	100
Kızın Yaşı	12-14	168	52,5
	15-18	152	47,5
	Toplam	320	100
Meslek	Ev kadını	123	38,4
	Öğretmen	86	26,9
	Akademisyen	13	4,1
	Memur	29	9,1
	Özel sektör çalışanı	19	5,9
	Doktor/Eczacı/Dış Hekimi/Veteriner	13	4,1
	Mühendis-Mimar	6	1,9
	Avukat/Hâkim/Savcı	1	0,3
	Esnaf	6	1,9
	Serbest muhasebeci/Mali müşavir	2	0,6
	Diğer	22	6,9
	Toplam	320	100
	Eğitim Düzeyi	İlkokul	30
Ortaokul		15	4,7
Lise		78	24,4
Ön lisans/Lisans		151	47,2
Yüksek lisans/Doktora		46	14,4
Toplam		320	100
Gelir	5.500 TL ve altı	23	7,2
	5.5001 – 15.000 TL	117	36,5
	15.001 – 25.000 TL	87	27,2
	25.001 – 35.000 TL	51	15,9
	35.001 ve üzeri	42	13,2
	Toplam	320	100

Birlikte Alışveriş Etkileşimlerine İlişkin Açıklayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Araştırma çerçevesince annelerin kızlarıyla birlikte alışveriş deneyimleri; birlikte alışveriş yapma tercihleri ile birlikte alışveriş esnasında yaşanan hedonik deneyimler, alışveriş anında rol model olma ve etkileme stratejiyle baş etme değişkenlerine göre incelenmiştir. Literatürde ayrı yapılar olarak değerlendirilen bu değişkenlerin her birinin yapı geçerliliği açıklayıcı faktör analizi ile test edilmiştir.

Birlikte alışveriş yapma tercihinin ilişkili analizde öncelikle faktör modelinin uygunluğu test edilmiştir. Bunun için Bartlett küresellik testi ve örneklem yeterliliğini ölçmeye yarayan Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) testi sonuçları incelenmiştir. Tablo 2’de yer alan sonuçlara göre KMO değeri 0,78’dir ve Bartlett küresellik testi ve Ki-Kare değeri anlamlıdır ($p < 0,05$; $x^2 = 465,103$; $df = 10$). Analiz sonucunda birlikte alışveriş yapmaya ilişkin beş ifade tek faktör altında toplanmış ve faktör “birlikte alışveriş yapma tercihi” olarak adlandırılmıştır. Faktör toplam varyansın %53,71’ini açıklamaktadır ve oldukça güvenilirdir.

Tablo 2: Birlikte alışveriş yapma tercihinin ilişkili açıklayıcı faktör analizi sonuçları

Birlikte alışveriş yapma	1
Ailenin ihtiyacı için birlikte alışverişe çıkma	0,83
Market alışverişi için birlikte alışverişe çıkma	0,82
Kendi ihtiyacım için kızımın alışverişe çıkma	0,76
İhtiyaç olmasa da birlikte alışverişe çıkma	0,64
Kızın ihtiyacı için birlikte alışverişe çıkma	0,56
Özdeğer	2,68
Açıklanan Varyans (%)	53,71
Cronbach α	0,78
KMO Testi: 0,78	
Bartlett Küresellik Testi X^2: 465,103 df: 10 p: 0,00	

Birlikte alışverişteki hedonik tüketim yapısıyla ilgili analizde faktör modelinin uygunluğu test edilmiş, Bartlett küresellik testi ve örneklem yeterliliğini ölçmeye yarayan Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) testi sonuçları incelenmiştir. Tablo 3’te yer alan sonuçlara göre KMO değeri 0,82’dir ve Bartlett küresellik testi ve Ki-Kare değeri anlamlıdır ($p < 0,05$; $x^2 = 1541,807$; $df = 21$). Analiz sonucunda hedonik tüketime yönelik yedi ifade iki faktör altında toplanmıştır. Birinci faktör anne ve kızının birlikte alışverişten duydukları zevkle ilgili ifadeleri kapsadığından “birlikte alışverişten zevk alma”, ikinci faktör ise ürün alışverişleri dışındaki aktivitelere yönelik olduğundan dolayı “hizmete dayalı aktiviteler” şeklinde adlandırılmıştır. Faktörler

toplam varyansın %75,49'unu açıklamaktadır. Birlikte alışveriş yapma faktörünün güvenilirlik değerlerinin yüksek güvenilirlikte, hizmete dayalı aktiviteler faktörünün ise oldukça güvenilir olduğu görülmektedir.

Tablo 3: Hedonik tüketime yönelik açıklayıcı faktör analizi sonuçları

Birlikte alışverişten zevk alma	1	2
Birlikte alışveriş yapmak eğlenceli	0,94	
Birlikte alışveriş yapmaktan keyif alma	0,94	
Birlikte alışveriş yapmaktan hoşlanma	0,88	
Birlikte yeni ürünleri keşfetme	0,81	
Birlikte alışveriş vakit geçirmenin en güzel yolu	0,55	
Hizmete dayalı aktiviteler		
Alışverişe çıktığında bir şeyler yiyip içme		0,90
Alışverişe çıktığında onu hoşlanacağı yerlere götürme		0,88
Özdeğer	3,84	1,43
Açıklanan Varyans (%)	51,07	24,42
Cronbach α	0,89	0,78
KMO Testi: 0,82		
Bartlett Küresellik Testi X^2: 1541,807 df: 21 p: 0,00		

Birlikte alışverişte rol model olmaya ilişkin analizde önce Bartlett küresellik testi ve örneklem yeterliliğini ölçmeye yarayan Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) testi sonuçları incelenmiştir. Tablo 4'te yer alan sonuçlara göre KMO değeri 0,90'dır ve Bartlett küresellik testi ve Ki-Kare değeri anlamlıdır ($p < 0,05$, $\chi^2 = 1318,256$, $df=36$). Analiz sonucunda rol model olmaya yönelik dokuz ifade tek faktör altında toplanmıştır. Faktör toplam varyansın %52,30'unu açıklamaktadır. Faktörün güvenilirlik değerlerinin ise yüksek güvenilirlikte olduğu görülmektedir.

Tablo 4: Rol model olmaya yönelik açıklayıcı faktör analizi sonuçları

Rol model olma	1
Farklı ürünleri nereden alınacağını göstererek model olma	0,84
Kalite karşılaştırması yaparak model olma	0,81
Bilinçli bir tüketici olması için konuşmalar yapma	0,79
Fiyat karşılaştırması yaparak model olma	0,79
Etiketleri okuyarak model olma	0,76
Ürünler konusunda yönlendirme	0,70
Promosyonlu ürünleri almaya çalışarak model olma	0,70
Ürünler hakkında ne düşündüğünü sorma	0,54
Kızıyla birlikte alışverişe çıkmanın gerekli olduğunu düşünme	0,43
Özdeğer	4,70
Açıklanan Varyans (%)	52,30
Cronbach α	0,87
KMO Testi: 0,90	
Bartlett Küresellik Testi X^2: 1318,256 df: 36 p: 0,00	

Birlikte alışverişte kızın etkileme girişimlerine karşılık verme yapısı ile ilgili analizde, Bartlett küresellik testi ve örneklem yeterliliğini ölçmeye yarayan Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) testi sonuçları incelenmiştir. Tablo 5’te yer alan sonuçlara göre KMO değeri 0,65’dir ve Bartlett küresellik testi ve Ki-Kare değeri anlamlıdır ($p < 0,05$; $\chi^2 = 434,146$, $df = 28$). Analiz sonucunda etkileme stratejilerine karşılık vermeyi ölçmeye yönelik 11 ifade içerisinde bir ifade binişiklik, iki ifade ise düşük güvenilirlik nedeniyle analiz dışına çıkartılmış ve her bir ifade çıkarıldıktan sonra analiz tekrarlanmıştır. Analiz sonucunda ifadeler iki faktör altında toplanmıştır. Birinci faktör annenin kızının ısrarcı, duygusal tepkileri karşısında satın almasıyla ilgili ifadeler olduğundan dolayı “duygusal tepkileri karşısında satın alma”, ikinci faktör ise annenin kızının istediği ürünü belirli sebepler öne sürmesine karşılık satın almayı ertelemeye ilgili ifadeler olduğundan dolayı “mantıksal argümanlar öne sürerek erteleme” şeklinde adlandırılmıştır. Faktörler toplam varyansın %50,34’ünü açıklamaktadır. Güvenilirlik açısından değerlendirildiğinde ise faktörlerin düşük güvenilirlik düzeyinde olduğu görülmektedir.

Tablo 5: Etkileme stratejilerine karşılık vermeye ilişkin açıklayıcı faktör analizi sonuçları

Duygusal tepkiler karşısında satın alma	1	2
Duygusal tepkiler verirse satın alma	0,79	
Şirinlik yaparak ikna etmeye çalışırsa satın alma	0,74	
Israrcı olursa satın alma	0,73	
Israrcı olmazsa ödüllendirmek için satın alma	0,49	
Mantıksal argümanlar öne sürerek erteleme		
Sebepe öne sürerek erteleme		0,83
Kimi zaman satın alma kimi zaman satın almama		0,67
Pazarlık yapma		0,58
Başka bir ürün önererek ikna etme		0,53
Özdeğer	2,44	1,58
Açıklanan Varyans (%)	27,58	22,76
Cronbach α	0,67	0,61
KMO Testi: 0,68		
Bartlett Küresellik Testi X^2: 434,146 df: 28 p: 0,00		

Araştırma kapsamında annenin ve kızın ürünler konusunda benzer bir stile sahip olması ile ilgili analizde Bartlett küresellik testi ve örneklem yeterliliğini ölçmeye yarayan Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) testi sonuçları incelenmiştir. Tablo 6’da yer alan sonuçlara göre KMO değeri 0,79’dur ve Bartlett küresellik testi ve Ki-Kare değeri anlamlıdır ($p < 0,05$, $\chi^2 = 652,547$, $df = 15$). Analiz sonucunda ürünler konusunda benzer stile sahip olması yapısını ölçen yedi ifade içerisinde bir ifade, tek faktör altında kalması nedeniyle analiz dışına çıkartılmış ve analiz tekrarlanmıştır. Analiz sonucunda ifadeler tek faktör altında toplanmıştır. Faktör “ürünlerle ilgili benzer stile sahip olma” şeklinde adlandırılmıştır. Faktör toplam varyansın %52,31’ini açıklamaktadır. Güvenilirlik açısından değerlendirildiğinde ise faktörün güvenilirlik değerlerinin yüksek güvenilirlik düzeyinde olduğu görülmektedir.

Tablo 6: Ürünlerle ilgili benzer stile sahip olmaya ilişkin açıklayıcı faktör analizi sonuçları

Ürünlerle ilgili benzer stile sahip olma	1
Aynı markaları beğenme	0,77
Birbirine yakın giyim tarzı	0,74
Ortak zevklere sahip olma	0,74
Benzer ürün değerlendirmeleri	0,72
Aynı markaları satın alma	0,70
Ortak kullanılan ürünler	0,64
Özdeğer	3,13
Açıklanan Varyans (%)	52,31
Cronbach α	0,81
KMO Testi: 0,79	
Bartlett Küresellik Testi X^2: 652,547 df: 15 p: 0,00	

Kızın annenin stilini ve tercihlerini değiştirme rolüne ilişkin analizde, Bartlett küresellik testi ve örneklem yeterliliğini ölçmeye yarayan Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) testi sonuçları incelenmiştir. Tablo 7’de yer alan sonuçlara göre KMO değeri 0,82’dir ve Bartlett küresellik testi ve Ki-Kare değeri anlamlıdır ($p < 0,05$, $\chi^2 = 691,371$, $df = 21$). Analiz sonucunda kız çocuğunun annenin stilini ve tercihlerini değiştirme rolünü ölçmeye yönelik dokuz ifade içerisinde iki ifade düşük güvenilirlik nedeniyle analiz dışına çıkartılmış ve analiz tekrarlanmıştır. Analiz sonucunda ifadeler, iki faktör altında toplanmıştır. Birinci faktör “kızından yeni markalar öğrenme”, ikinci faktör ise “kızının tarzından etkilenme” şeklinde adlandırılmıştır. Faktörler toplam varyansın %63,37’sini açıklamaktadır. Güvenilirlik açısından değerlendirildiğinde ise kızından yeni markalar öğrenme faktörünün yüksek güvenilirlikte, kızının tarzından etkilenme faktörünün ise düşük güvenilirlikte olduğu görülmektedir.

Tablo 7: Kızın annenin stilini ve tercihlerini değiştirme rolüne yönelik açıklayıcı faktör analizi sonuçları

Kızından yeni markalar öğrenme	1	2
Yeni markalar öğrenme	0,87	
Son moda ürünleri söyleme	0,81	
Ürünler konusunda yönlendirme	0,73	
Ürünler konusunda etkileme	0,66	
Kızının tarzından etkilenme		
Düşüncelerinden etkilenme		0,78
Tarzından etkilenme		0,75
Ortak karar verme		0,71
Özdeğer	3,28	1,14
Açıklanan Varyans (%)	35,94	27,42
Cronbach α	0,81	0,66
KMO Testi: 0,82		
Bartlett Küresellik Testi X^2: 691,371 df: 21 p: 0,00		

Katılımcıların Birlikte Alışveriş Etkileşimlerine Yönelik Eğilimleri

Annelerin kızlarıyla birlikte alışverişe çıktıklarında en çok satın aldıkları ürün grupları incelendiğinde, %70 ile kıyafet-ayakkabı, %13,13 ile kozmetik-kişisel bakım ürünleri, %11,56 ile de gıda ürünleri ilk üç sırada yer almaktadır. Bu bulgulara göre katılımcı annelerin daha çok giyim kuşam ürünlerinde kızlarıyla birlikte alışverişe çıktığı ve satın alma işlemini gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır.

Katılımcı annelerin kızlarıyla birlikte alışveriş etkileşimlerine ilişkin eğilimleri Tablo 8'de yer almaktadır. Buna göre, annelerin ailenin ve kendi bireysel ihtiyaçları için ya da herhangi bir ihtiyaç olmadan boş zamanlarını geçirmek adına kızlarıyla birlikte alışverişe çıktıkları görülmektedir. Birlikte alışveriş esnasında annelerin kızlarına bilinçli bir tüketici olması için yüksek oranda rol model oldukları dikkat çekmektedir. Benzer şekilde alışverişin hedonik tarafı anneler için çok önemsenmektedir. Katılımcı anneler kızlarıyla birlikte alışveriş yapmaktan hem çok zevk duymakta hem de alışverişte yalnızca fiziksel ürünlere odaklanmayıp hizmete dayalı aktivitelere de zaman ve para ayırmaktadırlar. Annelerin birlikte alışverişte kızlarının ürünlerle ilgili etkileme girişimlerine karşı iki strateji geliştirdikleri görülmektedir. Birincisi pazarlık yapma, erteleme, başka öneride bulunma gibi mantıksal argümanlar öne sürmedir. İkincisi ise, kızının duygusal tepkileri karşısında daha çok satın almaya dayalı bir stratejidir. Her iki strateji bakımından katılımcı annelerin ortalama eğilimlere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 8: Katılımcıların değişkenler açısından eğilimlerine ilişkin bulgular

Değişkenler	Ortalama	S
Birlikte alışveriş yapma	3,40	0,77
Birlikte alışverişten zevk alma	3,86	0,84
Hizmete dayalı aktiviteler	3,83	0,86
Rol model olma	4,00	0,60
Duygusal tepkiler karşısında satın alma	2,87	0,82
Mantıksal argümanlar öne sürerek erteleme	3,23	0,80
Ürünlerle ilgili benzer stile sahip olma	3,11	0,80
Kızından yeni markalar öğrenme	3,80	0,71
Kızının tarzından etkilenme	3,55	0,71

Tablo 8’deki ortalamalar incelendiğinde annelerin giyim kuşam ürünlerinde kızlarıyla benzer bir stile sahip olma eğilimlerinin orta düzeyde olduğu görülmektedir. Kızın annenin stilini ve tercihlerini değiştirme düzeyine ilişkin bulgular incelendiğinde ise, kızların anneyi moda ürünler, yeni markalar konusunda yönlendirme gücünün yüksek olduğu görülmektedir. Benzer şekilde kızların anneleri kendi tarzları konusunda etkileme ve karar sürecine dahil olma güçleri de yüksektir.

Birlikte Alışveriş Etkileşimlerinin Demografik Özellikler ile İlişisine İlişkin Bulgular

Katılımcı annelerin birlikte alışveriş etkileşimlerinin yaş, meslek ve gelir gibi demografik özellikler itibariyle farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiştir. Analiz sonucunda birlikte alışveriş etkileşimlerinin annenin hissettiği ve kızın yaşı bakımından farklılaştığı tespit edilmiştir.

Katılımcı annelerin hissettiği yaşla ilgili betimsel istatistikler incelendiğinde, annelerin dörtte üçü (%73,2) kendini bulunduğu yaştan daha küçük hissetmektedir. Beşte biri kendini bulunduğu yaşta hissetmektedir. Kendini bulunduğu yaştan daha yaşlı hisseden katılımcı oranı toplam katılımcılar içerisinde oldukça düşüktür (%6,8). Birlikte alışveriş ve tüketim deneyimlerinin, annenin hissettiği yaş açısından nasıl farklılaştığına ilişkin t testi sonuçları Tablo 9’da yer almaktadır.

Tablo 9’daki sonuçlar incelendiğinde annenin hissettiği yaş ile birlikte alışveriş yapma, birlikte alışverişten zevk alma, hizmete dayalı aktiviteler, rol model olma, ürünlerle ilgili benzer stile sahip olma ve kızının tarzından etkilenme faktörleri arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır. Annenin hissettiği yaş ile kızından yeni markalar öğrenme, duygusal tepkiler karşısında satın alma ve mantıksal argümanlar öne sürerek erteleme faktörleri arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır.

Kendini 35 yaş ve altında bir yaşta hisseden anneler, hissettiği yaş 36 yaş ve üzeri hisseden annelere göre kızlarıyla birlikte daha fazla düzeyde alışverişe çıkmaktadır. 35 yaş ve altında bir yaşta hisseden olan katılımcılar için birlikte alışverişten duyulan zevk daha yüksek düzeydedir ve kızlarıyla birlikte çıktıkları alışverişlerde bir şeyler yiyip içmeyi, hoşlandıkları yerlere gitmeyi önemsemektedir. Kendini daha genç hisseden anneler kızlarına bilinçli bir tüketici olması konusunda daha fazla rol model olmayı tercih etmektedir. Kendini 35 yaş ve altında hisseden anneler giyim kuşam kategorisindeki ürünlerle ilgili kızlarıyla benzer bir stile sahip olmaya daha çok meylenmektedir. Ve satın alma sürecinde kızlarının düşüncelerinden daha çok etkilenmekte, satın alma kararını ortak vermeyi daha çok tercih etmektedir.

Tablo 9. Birlikte alışveriş etkileşimlerinde annenin hissettiği yaş açısından farklılıklar

	Annenin Hissettiği Yaş	N	\bar{X}	t	SD	p
Birlikte alışveriş yapma	35 yaş ve altı	193	3,50	2,996	317	0,003*
	36 yaş ve üzeri	126	3,24			
Birlikte alışverişten zevk alma	35 yaş ve altı	193	3,96	2,655	317	0,008*
	36 yaş ve üzeri	126	3,70			
Hizmete dayalı aktiviteler	35 yaş ve altı	193	3,91	2,066	317	0,040*
	36 yaş ve üzeri	126	3,71			
Rol model olma	35 yaş ve altı	193	4,07	2,552	317	0,011*
	36 yaş ve üzeri	126	3,89			
Duygusal tepkiler karşısında satın alma	35 yaş ve altı	193	2,88	-0,596	317	0,552
	36 yaş ve üzeri	126	2,93			
Mantıksal argümanlar öne sürerek erteleme	35 yaş ve altı	193	3,32	0,863	317	0,389
	36 yaş ve üzeri	126	3,25			
Ürünlerle ilgili benzer stile sahip olma	35 yaş ve altı	193	3,20	2,576	317	0,010*
	36 yaş ve üzeri	126	2,98			
Kızından yeni markalar öğrenme	35 yaş ve altı	193	3,83	1,195	317	0,233
	36 yaş ve üzeri	126	3,73			
Kızının tarzından etkilenme	35 yaş ve altı	193	3,67	3,543	317	0,000*
	36 yaş ve üzeri	126	3,38			

Birlikte alışveriş etkileşimlerinde kızın yaşına ilişkin farklılıkları gösteren t-testi analizi sonuçları Tablo 10'da görülmektedir. Tablo incelendiğinde erken ergenlik döneminde (12 ila 14 yaş aralığı) kızı olan anneler ile orta ergenlik döneminde (15 ila 18 yaş aralığı) kızı olan annelerin ürünlerle ilgili benzer stile sahip olma, rol model olma, duygusal tepkiler karşısında satın alma ve mantıksal argümanlar öne sürerek

erteleme eğilimleri arasında anlamlı fark bulunmaktadır. Erken ergenlik dönemi ile orta ergenlik döneminde kızı olan anneler arasında; birlikte alışveriş yapma, birlikte alışverişten zevk alma, hizmete dayalı aktiviteler, kızından yeni markalar öğrenme, kızının tarzından etkilenme faktörleri açısından anlamlı bir fark bulunmamaktadır.

Tablo 10. Birlikte Alışveriş Etkileşimlerinde Kızın Yaşı Açısından Farklılıklar

	Annenin Hissettiği Yaş	N	\bar{X}	t	SD	p
Birlikte alışveriş yapma	12 – 14 yaş	168	3,45	1,367	303,570	0,173
	15 – 18 yaş	152	3,33			
Birlikte alışverişten zevk alma	12 – 14 yaş	168	3,94	1,844	318	0,066
	15 – 18 yaş	152	3,77			
Hizmete dayalı aktiviteler	12 – 14 yaş	168	3,84	0,209	318	0,834
	15 – 18 yaş	152	3,82			
Rol model olma	12 – 14 yaş	168	4,06	2,076	318	0,039*
	15 – 18 yaş	152	3,92			
Duygusal tepkiler karşısında satın alma	12 – 14 yaş	168	2,83	-1,910	318	0,050*
	15 – 18 yaş	152	2,99			
Mantıksal argümanlar öne sürerek erteleme	12 – 14 yaş	168	3,36	1,967	318	0,049*
	15 – 18 yaş	152	3,21			
Ürünlerle ilgili benzer stile sahip olma	12 – 14 yaş	168	3,22	2,564	303,90	0,011*
	15 – 18 yaş	152	2,99			
Kızından yeni markalar öğrenme	12 – 14 yaş	168	3,77	-0,763	318	0,446
	15 – 18 yaş	152	3,83			
Kızının tarzından etkilenme	12 – 14 yaş	168	3,59	0,905	318	0,366
	15 – 18 yaş	152	3,21			

Erken ergenlik döneminde kızı olan anneler, orta ergenlik döneminde kızı olan annelere göre kızlarıyla giyim kuşam kategorisindeki ürünlerle ve markalarla ilgili daha çok ortak zevklere, benzer stile sahiptir. 12 ila 14 yaş arası kız çocuğuna sahip anneler alışveriş esnasında bilinçli tüketici olma ile ilgili kızlarına daha çok rol model olmayı tercih etmektedir. Benzer şekilde 12 ila 14 yaş arası kızı olan katılımcılar satın almak istemedikleri bir ürün olduğunda kızlarına daha fazla mantıksal argümanlar öne sürerek ürünü satın almayı ertelemektedir. Buna karşılık orta ergenlik döneminde kızı olan anneler, erken ergenlik döneminde kızı olan annelere göre, kızlarının duygusal tepkileri karşısında ürünü satın almayı daha çok tercih etmektedir.

SONUÇ ve TARTIŞMA

Bu araştırmada birlikte alışverişte anneler ile kızları arasında yaşanan etkileşimleri ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Nicel yöntem ile kurgulanan araştırmada, kızlarıyla alışveriş yapan ve 12 ila 18 yaş arası kız çocuğu olan annelerden yargısal örnekleme yoluyla ulaşılan 320 anneye ait veri analiz edilmiştir. Araştırmada geçerlilik çalışmalarının ardından birlikte alışverişte yaşanan etkileşimlere yönelik yapıların; birlikte alışveriş yapma, hedonik tüketim, rol model olma, etkileme girişimlerine karşılık verme, ürünlerle ilgili benzer stile sahip olma, kız çocuğunun annenin stilini ve tercihlerini değiştirme rolü olduğu belirlenmiştir.

Sonuçlara göre ergenlik çağındaki kızlar, annelerinin önemseydiği bir alışveriş arkadaşı konumundadır. Anneler ve kızları herhangi bir ürüne ihtiyaçları olsun ya da olmasın birlikte alışverişe çıkmaktadır (Haytko ve Baker, 2004, s. 76-77). Annelerin kızlarıyla birlikte çıktığı alışverişlerde en çok satın aldıkları ürünler; giyim kategorisindeki çeşitli ürünler ile kozmetik ve kişisel bakım ürünleridir. Anneler, birlikte alışverişini tüketici eğitimi açısından çok önemli bir fırsat olarak görmektedir. Bu doğrultuda anneler fiyat-kalite karşılaştırması yaparak, ürünler konusunda konuşarak ve kızını yönlendirerek, bilinçli tüketici olmaya yönelik konuşmalar yaparak, ürün etiketlerini okuyarak ve promosyonlu ürünlere yönelerek kızlarına rol model olmaktadır. Bu sonuçlar literatürdeki araştırma sonuçlarını destekler niteliktedir (Gavish vd., 2010; Haselhoff vd., 2014; Carruth ve Skinner, 2001; Keller ve Ruus, 2014).

Anneler ve kızları birlikte alışverişe çıktıklarında yalnızca fiziksel ürünlere odaklanmamaktadır. Kendilerini daha iyi hissetmek adına birlikte bir şeyler yiyip içmeyi; eğlence merkezi, sinema gibi hizmet ortamlarında deneyim yaşamayı da çok önemsemektedir. Annelerin bakış açısıyla birlikte alışverişe çıkmak; kızlarıyla keyifli vakit geçirmenin, eğlenmenin, yeni şeyler keşfetmenin çok önemli bir yoludur. Anneler birlikte alışverişin hedonik yönüne çok anlam yüklemektedir. Kızlarla birlikte çıkılan alışverişlerdeki hedonik eğilimler, farklı araştırmacıların (Haytko ve Baker, 2004; Keller ve Ruus, 2014; Gillison vd., 2015; Minahan ve Huddleston, 2020) dikkat çektiği gibi birlikte alışveriş etkileşimlerindeki en güçlü eğilimlerden biridir. Ergenlik dönemindeki kızlar açısından da annesiyle alışverişe çıkmak keyif ve heyecan verici bir aktivitedir (Çakmak ve Çakır, 2012).

Birlikte alışverişte kızların annelerinin duygularını, düşüncelerini ve davranışlarını değiştirme girişimlerine (Wimalasiri, 2004, s. 275), annelerin iki farklı biçimde karşılık verdiği görülmektedir. Annelerin mantıksal argümanlar öne sürerek ürünü satın almayı ertelemesi tercih ettikleri ilk çözüm yoludur. Anneler alternatif öneriler getirerek, pazarlık yaparak ya da sebebini açıklayarak ürünü satın almayı erteleyebilmektedir (Haselhoff vd., 2014, s. 31). Kızlar duygusal tepkiler verdiğinde ise, anneler daha çok

ürünü satın almayı tercih etmektedir. Bu durum kız çocuklarının giyim ürünlerinde daha ilgili olmalarından ve beğendikleri bir ürün olduğunda annesine satın aldırtmak için ısrarcı olmasından kaynaklanabilir (Ercan ve Harmankaya, 2019).

Araştırma sonuçlarına göre alışveriş esnasında anneler ile kızları paylaşımın ve etkinin, yalnızca anneden kızına doğru olmadığı görülmektedir. Kızların giyim kategorisinde bir moda uzmanı olarak görüldüğü, yeni markalar ve ürünlerle ilgili model alındığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan anneler çok güçlü eğilimlere sahiptir. Anneler giyim kategorisindeki ürünlerle ilgili kızlarıyla ortalama düzeyde benzer stile sahiptir. Bununla birlikte annelerin kendileri için satın alacakları ürünlerde, kızlarının düşüncelerinden etkilenme ve onları karar sürecine dahil etme eğilimleri yüksektir. Bu sonuçlar, birlikte alışverişte anneler ile kızları arasında karşılıklı bir etkileşimin olduğunu ve tersine sosyalleşmenin de yaşandığını göstermektedir ve literatürdeki sonuçları destekler niteliktedir (Ekström, 2007; Ruvivo vd., 2013; Gentinaa vd., 2018).

Araştırma sonuçlarına göre annenin kronolojik yaşı, birlikte alışverişte yaşanan etkileşimlerde bir farklılığa yol açmamaktadır. Annenin hissettiği yaş ise, birlikte alışverişte yaşanan etkileşimlerin düzeyini farklılaştırmaktadır. Hissedilen yaş (cognitive age), kronolojik yaşın yanı sıra tüketici davranışı araştırmalarında yararlanılan önemli değişkenlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Mathur ve Moschis (2005, s. 984) kendini kronolojik yaşından daha genç hissetmenin; kadınların moda, eğlenceye yönelik hizmetlere ve kültürel aktivitelere yönelik ilgisiyle ilişkili olduğuna dikkat çekmektedir. Bu araştırmada da annelerin kendini kronolojik yaşına göre daha genç hissetmesi (35 yaş ve altında) durumunda, herhangi bir ihtiyaç olsun ya da olmasın kızlarıyla daha çok alışverişe çıktığı anlaşılmaktadır. Kendini 35 yaş ve altında hisseden anneler, birlikte alışverişin hazcı tarafını daha yoğun hissetmektedir. Bu yaş grubunda hisseden anneler için, alışveriş kızıyla birlikte keyifli zaman geçirdiği bir boş zaman aktivitesidir. Bu gruptaki anneler kızlarıyla birlikte yalnızca fiziksel ürünleri keşfetmekle kalmayıp, eğlenceye dönük hizmet deneyimlerine de zaman ve para ayırmaktadır. Kendini 35 ve altında hisseden anneler alışverişin hedonik yönü kadar eğitici yönünü de önemsemektedir. Alışveriş esnasında kızlarını bilinçli bir tüketici olmaya teşvik edecek eylemlerde bulunmakta ve onlara model olmaktadır. Kendini 35 yaş ve altında hisseden annelerin giyim kategorisinde kızlarıyla daha benzer stillere sahip olduğu, kendileri için satın alacakları ürünlerde, kızlarının düşüncelerinden etkilenme ve onları karar sürecine dahil etme eğilimlerinin daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Ruvivo vd. (2013, s. 66) da annenin kendini daha genç hissetmesinin, kızını rol model görme eğilimi üzerinde pozitif bir etkide bulunduğuna dikkat çekmektedir. Bu sonuca paralel biçimde araştırma sonuçları, annenin kendini daha genç hissetmesi durumunda tersine sosyalleşme eğilimlerinin daha yoğun hissedildiğini göstermektedir. Gavish ve arkadaşları (2010, s. 51) sosyalleşme ve rol modellikle

ilgili tersine değişimi gençlik idealinin gündemde tutulmasıyla açıklamakta, bu durumun kadınları daha genç hissetmeye ve görünmeye teşvik ettiğine dikkat çekmektedir.

Araştırma sonuçları erken ergenlik döneminde (12-14 yaş arası) kızı olan annelerin orta ergenlik döneminde (15-18 yaş arası) kızı olan annelere göre, giyim ürünlerinde kızlarıyla daha çok benzer stile sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum orta ergenlik dönemiyle birlikte kız çocuklarında daha maskülen tercihlerin görülmeye başlanmasından kaynaklanabilir. Ağaç ve Arga Şahinoğlu'nun (2008, s. 250) ulaştığı sonuçlar bu durumu destekler niteliktedir. Araştırmacılar ergenlik dönemindeki çocukların giyim ürünlerindeki süslemelerden memnun olmadığına dikkat çekmektedir.

Erken ergenlik döneminde kızı olan anneler orta ergenlik döneminde kızı olan annelere göre, alışveriş esnasında kızına model olmaya da daha çok önem vermektedir. Bu durum, ortaokul çağındaki kızların stillerinin tam olarak oturmamasından dolayı, annelerinin yönlendirmelerine daha açık olmalarından kaynaklanabilir (Gillison vd., 2015: 238). Erken ergenlik döneminde kızı olan anneler kızlarına alışveriş ortamında tüketim becerisi kazandırmaya ve rol model olmaya çalışmaktadır. Anneler, kızlarının bilinçli bir tüketici olabilmeleri için kızlarını da alışveriş sürecine dahil ederek rol model olmaktadır.

Araştırmada ulaşılan bir başka sonuç, annenin etkileme stratejilerine verdiği karşılık ile kızının yaşı arasındaki farklılığa yöneliktir. 12-14 yaş arası kızı olan anneler 15-18 yaş arasında kızı olan annelere göre, mantıksal argümanlar öne sürerek satın almayı daha fazla ertelemeyi daha çok başarabilmektedir. 12 ile 14 yaş arasındaki kız çocukları annelerinin ürünlerle ilgili yaptığı önerilere karşı daha az direnç göstermektedir. Buna karşılık 15-18 yaş arası kızı olan anneler 12-14 yaş arasında kızı olan annelere göre kızlarının duygusal tepkileri karşısında ürünü satın almaya daha çok meylettikleri dikkat çekmektedir. Ergenlik dönemi ilerledikçe duygusal açıdan öne çıkan en önemli değişim, duyguların yoğunluğundaki artış ve istikrarsızlıktır (Koç, 2004, s. 235). Bu durumun, annelerin orta ergenlik dönemindeki kızlarının yoğun duygusal çalkantılarına karşı koyamamalarından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Araştırmada uygulayıcıların pazarlama kararlarında ve eylemlerinde yol gösterici sonuçlara ulaşıldığı düşünülmektedir. Ergenlik döneminde kızı olan anneler için kızları iyi bir alışveriş arkadaşıdır ve birlikte çıkılan alışverişler yeni ürünler keşfetmenin, keyifli vakit geçirmenin ve eğlencenin yolu olarak görülmektedir. Birlikte alışveriş, aynı zamanda annenin eğitimci rolünü üstlendiği ve kızının kararlarını yönlendirdiği bir deneyimdir. Dolayısıyla birlikte alışveriş, arkadaşlığın ve yol gösterici tarzın bir arada olduğu bir deneyim olarak değerlendirilebilir. Alışveriş merkezi yöneticileri ile alışveriş merkezlerinde mağazası bulunan ürün ve hizmet markaları; reklam mesajlarında anne-kız birlikteliğine, geçirilen keyifli anlara ve annenin yol gösterici tarzına vurgu yapabilirler. Birlikte alışveriş kendini daha genç hissedilen

anneler için tersine sosyalleşmenin olduğu bir deneyimdir. Genç moda markaları anne ile kızların birlikte yer aldığı reklam mesajları tasarlayabilirler. Moda markaları geliştirecekleri pazarlama stratejilerinde kızların yönlendirici gücünü de kullanabilirler. Moda markaları, annelere yönelik mesajlarında ise, genç hissetme ve gençlerin düşüncelerine önem verme vurgusunu ön plana çıkaran mesajlar tasarlayabilirler.

Gelecekte yapılacak araştırmalarda nitel araştırma yönteminden yararlanılarak, alışverişte anne kız etkileşimlerine ilişkin daha betimleyici sonuçlara ulaşılabilir. Bunun yanı sıra annelik tutumlarının alışveriş sürecinde anne kız etkileşimi üzerindeki etkilerini ele alan çalışmalar tasarlanabilir. Dijital teknolojilerin gelişimi, birlikte alışverişin dijitalleşmesini hızlandırmaktadır (Ayadi ve Muratore, 2020). Gelecekte yapılacak araştırmalarda anneler ve kızların çevrimiçi alışverişlerde yaşadıkları etkileşimleri konu edinen araştırmalar yapılabilir. Erkeklerle hitap eden ürün gruplarında ise, baba oğul etkileşimlerini inceleyen araştırmalar da tasarlanabilir. Gelecekte, annenin kronolojik yaşı ile hissettiği yaşın tüketim açısından yol açtığı sonuçları karşılaştıran araştırmalar da kurgulanabilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma için Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Etik Kurulunun 18/11/2022 tarihli ve 15.11 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

KAYNAKÇA

- Ağaç, S., & Arga Şahinoğlu, M. (2008). Ergenlik dönemindeki kızların giysileri ile ilgili problemleri. *e-Journal of New World Sciences Academy*, 3(2), 250-262.
- Ağaç, S., & Harmankaya, H. (2009). İlköğretim birinci kademe öğrencilerinin giysi tercihleri ve giysi satın alma davranışlarına etki eden faktörler. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (22), 1-13.
- Ahuja, R. D., Capella, L. M., & Taylor, R. N. (1998). Child influences, attitudinal and behavioral comparisons between single parent and dual parent households in grocery shopping decisions. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 6(1), 48-62.
- Akgül, D. (2021). To Buy or Not to Buy for My Baby. *Journal of Yasar University*, 16(63), 1185-1206.
- Ali, A., Ravichandran, N., & Batra, D. K. (2013). Children's choice of influence strategies in family purchase decisions and the impact of demographics. *Vision*, 17(1), 27-40.
- Ateşoğlu, İ., & Türkkahraman, M. (2009). Çocukların tüketici olarak sosyalleşmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3), 215-228.

- Atkin, C. K. (1978). Observation of parent-child interaction in supermarket decision-making. *Journal of Marketing*, 42(4), 41-45.
- Ayadi, K., & Muratore, I. (2020). Digimums' online grocery shopping: the end of children's influence? *International Journal of Retail & Distribution Management*, 48(4), 348-362.
- Babin, B., Darden, W., & Griffin, M. (1994). Work and/or fun: Measuring hedonic and utilitarian shopping value. *Journal of Consumer Research*, 20(4), 644-656.
- Badur, F. (2007). *Televizyon reklamlarının çocukların marka farkındalığı üzerindeki etkisi: Yiyecek ve içecek reklamları üzerine bir uygulama* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Carlson, L., & Grossbart, S. (1988). Parental style and consumer socialization of children. *The Journal of Consumer Research*, 15, 77-94.
- Carlson, L., Grossbart, S., & Walsh, A. (1990). Mothers' communication orientation and consumer-socialization tendencies. *Journal of Advertising*, 19(3), 27 – 38.
- Carruth, B. R., & Skinner, J. D. (2001). Consumer goals/skills that mothers want their children to learn. *International Journal of Consumer Studies*, 25(4), 290–298.
- Chan, K. W., & Li, S. Y. (2010). Understanding consumer-to-consumer interactions in virtual communities: the salience of reciprocity. *Journal of Business Research*, 63, 1033–1040.
- Chen, X., Kassas, B., & Gao, Z. (2021). Impulsive purchasing in grocery shopping: Do the shopping companions matter? *Journal of Retailing and Consumer Services*, 60, 1-13.
- Çakmak, A., Ç., & Çakır, M. (2012). 12-18 yaş arası gençlerin hedonik tüketim davranışlarının incelenmesi: Kocaeli şehir merkezinde bir araştırma. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 171-189.
- Ekström, K. M. (2007). Parental consumer learning or 'keeping up with the children'. *Journal of Consumer Behaviour*, 6, 203-217.
- Ercan, D., & Harmankaya, H. (2017). 5-10 yaş arası çocuk tüketicilerin giysi tercihleri ve giysi satın alma davranışlarına etki eden faktörler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8(4), 2672-2690.
- Gavish, Y., Shoham, A., & Ruvio, A. (2010). A qualitative study of mother-adolescent daughter-vicarious role model consumption interactions. *Journal of Consumer Marketing*, 27(1), 43–56.
- Gentina, E., Huarng, K. H., & Sakashitac, M. A. (2018). Social comparison theory approach to mothers' and daughters' clothing co-consumption behaviors: A cross-cultural study in France and Japan. *Journal of Business Research*, 89, 361-370.
- Gillison, S., Givan, A. M., Beatty, S. E., Kim, K., Reynolds, K., & Baker, J. (2015). Mother-adolescent daughter identity interplay processes. *Journal of Consumer Marketing*, 32(4), 234-244.
- Gönen, E., Özgen, Ö., Babekoğlu, Y., & Ufuk, H. (2001). Gençlerin tüketici davranışlarının bir model yaklaşımı ile incelenmesi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(1), 137-166.

- Gram, M. (2010). Self-reporting vs. observation: Some cautionary examples from parent/child food shopping behaviour. *International Journal of Consumer Studies*, 34, 394–399.
- Gram, M., & Grønhoj, A. (2016). Meet the good child. ‘Childing’ practices in family food co-shopping. *International Journal of Consumer Studies*, 40, 511–518.
- Grossbart, S., Carslon, L., & Walsh, A. (1991). Consumer socialization and frequency of shopping with children. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 19(3), 155-163.
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri* (5. baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hair, Jr. J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R.E. (2014). *Multivariate data analysis* (7. baskı). Edinburg: Pearson.
- Haselhoff, V., Faupel, U., & Holzmüller, H. H. (2014). Strategies of children and parents during shopping for groceries. *Young Consumers*, 15(1), 17-36.
- Haytko, D. L., & Baker, J. (2004). It’s all at the mall: exploring adolescent girls’ experiences. *Journal of Retailing*, 80(2004), 67–83.
- Keller, M., & Ruus, R. (2014). Pre-schoolers, parents and supermarkets: Co-shopping as asocial practice. *International Journal of Consumer Studies*, 38(1), 119–126.
- Kılıçer, T., & Okan, M. E. (2017). ‘Harçlıklarımı biriktirdim, artık tablet alabilir miyiz?’: Çocukların etkileme stratejileri üzerine bir araştırma. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 347-378.
- Koç, M. (2004). Gelişim psikolojisi açısından ergenlik dönemi ve genel özellikleri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(17), 231-256.
- Madran, C., & Bozyiğit, S. (2013). Çocukların tüketici olarak sosyalleşme süreci. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 71-95.
- Mangleburg, T. F., Doney, P. M., & Bristol, T. (2004). Shopping with friends and teens’ susceptibility to peer influence. *Journal of Retailing*, 80, 101–116.
- Martin, C. A. (2009). Consumption motivation and perceptions of malls: A comparison of mothers and daughters. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 17(1), 49-62.
- Mathur, A., & Moschis, G.P. (2005). Antecedents of cognitive age: A replication and extension. *Psychology and Marketing*, 22(12), 969–994.
- Minahan, S., & Huddleston, P. (2010). Shopping with mum – mother and daughter consumer socialization. *Young Consumers*, 11(10), 170-177.
- Ruvivo, A., Gavish, Y., & Shoham, A. (2013). Consumer’s doppelganger: A role model perspective on intentional consumer mimicry. *Journal of Consumer Behaviour*, 12, 60–69.
- Sakashita, M., & Kimura, J. (2011). Daughter As mother's extended self. A. Bradshaw, C. Hackley & P. Maclaran (Editörler), *European advances in consumer research* içinde (s. 283-289). Minnesota: Association for Consumer Research.

- Şener, A., & Babaoğlu, M. (2020). Çocuk ve genç tüketiciler. A. Şener ve M. Babaoğlu (Editörler), *Tüketici yazıları 1* (s. 127-152) içinde. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi.
- Tabachnick, B.G., & Fidell L. S. (2013). *Using multivariate statistics* (6. baskı). Boston: Pearson
- Türkmen, M. (2014). *İlk dönem çocuk ergenlerin (11-14 yaş arası) alışveriş davranışlarında rol model etkisinin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Uyar, K. (2019). Gençlerin tüketici olarak sosyalleşmesinde sosyal medyanın etkisi. *OPUS International Journal of Society Researches*, 10(17), 1544-1567.
- Yim, M.Y., Yoo, S.C., Sauer, P.L., & Seo, J.H. (2014). Hedonic shopping motivation and co-shopper influence on utilitarian grocery shopping in superstores. *Journal of Academy of Marketing Science*, 42, 528-544.
- Yücel, S. (2003). *Çocukların tüketici olarak sosyalleşmesi ve bu sosyalleşme sürecinde ailenin rolüne yönelik bir araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Ward, S. (1974). Consumer socialization. *Journal of Consumer Research*, 1(2), 1-14.
- Wenzel, S., & Benkenstein, M. (2018). Together always better? The impact of shopping companions and shopping motivation on adolescents' shopping experience. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 44, 118-126.
- Wimalasiri, J. S. (2004). A cross-national study on children's purchasing behavior and parental response. *The Journal of Consumer Marketing*, 21(4/5), 274-284.

EKONOMİK KARMAŞIKLIK DÜZEYİNİN ENERJİ TÜKETİMİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLE İLİŞKİSİ: YATAY KESİT BAĞIMLILIĞI ALTINDA PANEL VERİ ANALİZİ

Mehmet Mert TÜRK¹

Öz

Ekonomik karmaşıklık ülkelerin sahip olduğu üretim tekniği, beşerî sermaye ve rekabet gücü gibi kavramları içine alan değerler kümesini ifade etmektedir. Uluslararası ticaretin rekabetçi dinamik yapısı ülkeleri ürün kompozisyonlarında çeşitliliğe ittiği kadar üretilen ürünün ülkelere önel getiriler de sunmasını gerekli kılmaktadır. Bu yönüyle ekonomik büyümede önemli bir gösterge olan ihracat ekonomik karmaşıklık kavramı ile etkileşim halindedir. Ülke çıktılarında birincil ürünlerden sofistike ürün üretimine geçmek, gerektirdiği teknolojik düzey açısından enerji maliyeti başta olmak üzere çeşitli maliyet unsurlarını da beraberinde getirmektedir. Bu doğrultuda BRICS-T (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika, Türkiye) grubu için 2000-2020 yıllarına ait veriler ile ekonomik karmaşıklık, birincil enerji tüketimi ve iktisadi büyüme arasındaki ilişki yatay kesit bağımlılığını dikkate alan panel veri analizi metodu kullanılarak test edilmiştir. Modele uygulanan Emirmahmutoglu ve Kose (2011) nedensellik testi neticesinde ekonomik karmaşıklıktan enerji tüketimine doğru tespit edilen güçlü nedensellik, enerjide dışa bağımlı olan ülkelerin ekonomik büyüme stratejilerinde ürün sofistikasyonu gerçekleştirmelerini yerine getirmede güçlükler yaşayacağı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Karmaşıklık, Birincil Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme, Panel Nedensellik Analizi

JEL Kodları: C23, F43, O14

THE RELATIONSHIP OF ECONOMIC COMPLEXITY LEVEL WITH ENERGY CONSUMPTION AND ECONOMIC GROWTH: A PANEL DATA ANALYSIS UNDER CROSS-SECTIONAL DEPENDENCE

Abstract

Economic complexity implies a set of values that includes concepts such as production techniques, human capital and competitiveness. The competitive dynamic structure of international trade not only pushes countries to diversify their product compositions but also requires that the product produced offers subjective returns to countries. In this respect, exports, which are an important indicator of economic growth, interact with the concept of economic complexity. Shifting from primary products to sophisticated product production in country outputs brings along various cost elements, especially energy costs, in terms of the technological level it requires. Accordingly, the relationship between economic complexity, primary energy consumption and economic growth for the BRICS-T (Brazil, Russia, India, China, South Africa, Turkey) group for the years 2000-2020 is tested using panel data analysis method that takes into account horizontal cross-sectional dependence. As a result of the Emirmahmutoglu and Kose (2011) causality test applied to the model, the strong causality from economic complexity to energy consumption indicates that energy-dependent countries will have difficulties in fulfilling the realization of product sophistication in their economic growth strategies.

Keywords: Economic Complexity, Primary Energy Consumption, Economic Growth, Panel Causality

JEL Codes: C23, F43, O14

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Turhal Uygulamalı Bilimler Fakültesi, mehmetmert.turk@gop.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0164-2131>

GİRİŞ

İktisat literatüründe önemli bir yere sahip klasik görüş, temelini Adam Smith'e referanslı iş bölümü ve uzmanlaşmaya dayandırmaktadır. Bu görüşün nüvesinde ise farklı uzmanlıklara sahip bireysel gayretlerin karmaşık ekonomik faaliyetlere evirileceği bunun da kalkınma ve refah adına bir yakınsama yaratacağı tezi yatmaktadır (Hidalgo ve Hausmann, 2009, s. 10571). Bireysel gayretlerden karmaşık ekonomik faaliyetlere doğru çizilen doğrusal çizgi, iktisadi değere sahip tüm ekonomik aktivitelerin ölçülmesinde niceliksel değerlemelerin yanında niteliksel ürün kompozisyonlarının önemine de atıf yapmaktadır. Hausmann, Hwang ve Rodrik (2007) zengin ve fakir olarak temayüze tabi tuttuğu ülkeleri ürettiği ürünlerin karmaşıklık derecesiyle ilişkilendirmiştir. Karmaşıklık derecesi yüksek ürün üretimi ile ekonomik refah düzeyi arasında kurulan bu bağ, ülkelerin yoksulluğu tabana yayma derecesi üzerinde ülke ürünlerinin karmaşıklık derecelerinin oldukça önemli olduğunu altını çizmektedir (Hausmann vd., 2007, s. 2).

Öyle ki Hausmann vd., (2011); “Ekonomik Karmaşıklık Atlası” adını verdikleri, ülkelerin ticaret verilerini karşılaştırmalı şekilde inceleyen bir model kurmuşlar ve ekonomik sofistikasyonun yükselmesi ile az gelişmişlik sarmalından kurtulmanın eş yönlü olduğunu iddia etmişlerdir. Ülkelerin ihracat sepetlerinin analizi yapılarak ekonomik karmaşıklığı hakkında bilgi edinilebilen ekonomik karmaşıklık atlası, 1963 senesinden itibaren 50 senelik çok sayıda ürün ve ülkeye ait detaylı veriye erişerek ekonomik karmaşıklık indeksinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu modele göre bir ülke ekonomisinin karmaşıklığı; ihracat sepetindeki ürünlerin başka dünya memleketlerinin sepetlerinde tam olarak yer almaması ve ürünlerin çeşitlilik göstermesi şeklinde iki temel sorunun cevabına göre şekillenecektir. Diğer bir ifade ile ülkelerin ekonomik karmaşıklık derecesi, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip ülkelerin ihraç ettiği ürün sayısı, yaygınlığı ve toplam ülke sayısı gibi değişkenlere göre belirlenmektedir.

Hidalgo ve Hausmann (2009)'ın tasarladığı ekonomik karmaşıklık endeksi ise (economic complexity index) ülkelerin ve ürünlerin karmaşıklık kapasitesine dair detaylı bir öngörü elde etmemizi sağlamaktadır. Ekonomik karmaşıklık (kompleksite) olarak adlandırılan kavram bu açıdan yekpare bir yapı olmaktan ziyade bir değerler kümesini temsil etmektedir. Bu heterojenite içerisinde; teknolojik gelişme, nitelikli beşerî sermaye, ürün tasarımı, pazarlama, finansman, firmalar arası iş birliği, esnek ve organizasyonel üretim tekniği gibi birçok kavram yer almaktadır. Hidalgo ve Hausmann (2009) çalışmalarında ekonomik karmaşıklık endeksinin önemine vurgu yaparken bu endeksin; ülkelerin sahip olduğu üretim kabiliyeti kapasitesini, kişi başına düşen geliri, ülke ekonomisinin büyümede izleyeceği yörüngeyi ve sahip olduğu potansiyel ihracat hacmi konusunda kapsayıcı bir veri kümesini ifade ettiğinin altını çizmişlerdir (Hidalgo ve Hausmann, 2009, s. 10575). İçsel büyüme teorileri; bilgi birikimi ve beşerî sermayede araştırma

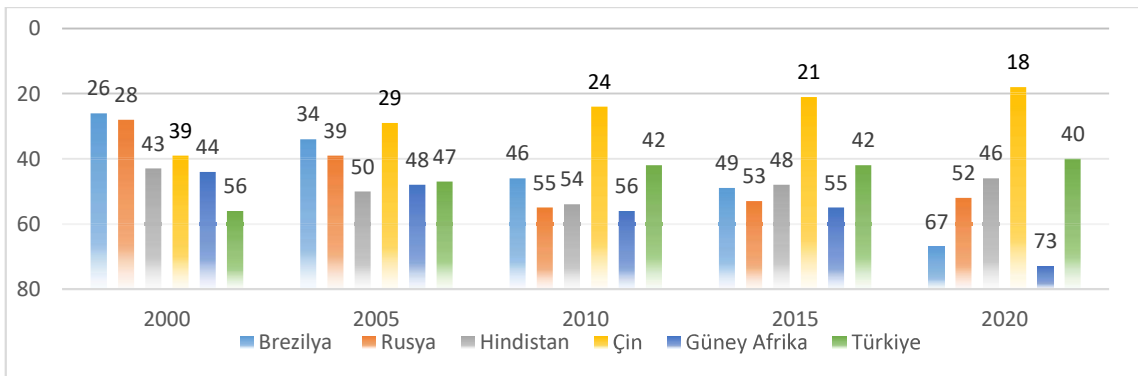
Ekonomik Karmaşıklık Düzeyinin Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme ile İlişkisi: Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Panel Veri Analizi

geliştirme (Ar-Ge) çalışmaları ile gerçekleştirilecek kümülatif yığılımın, gelir eşitsizliği üzerinde teknolojik ilerlemeler yoluyla iyileştirmeler yaratacağını sıkça vurgulamaktadır. Bu yönüyle ekonomik karmaşıklık düzeyi yüksek ekonomilerin gelir eşitsizliğini giderme ve ekonomik büyümesinin istikrar kazanmasında önemli avantajlar elde edeceği literatürde ampirik yöntemlerle desteklenerek hakim görüş halini almıştır (Adam, Garas, Katsaiti ve Lapatinas, 2021; Bayar, 2022; Çeştepe ve Çağlar, 2017; Gozgor, 2018; Hartmann, Guevara, Jara-Figueroa, Aristarán ve Hidalgo, 2017; Hidalgo ve Hausmann, 2009; Zhu ve Li, 2017).

Ekonomik karmaşıklık ve ekonomik büyüme kavramlarına literatürde sıkça atıf yapılması, ekonomilerin üretim kabiliyet ve tekniklerine de ayrı bir ihtimam gösterilmesi gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Ülkelerde teknoloji yoğun ve kompleksitesi yüksek ürünlerin ihracat açısından payının artması, üretim yapısındaki dönüşümle beraber hem katma değer hem de maliyet odaklı stratejilerin gelişmesine yol açmıştır. Sanayi politikalarından başlayarak maliye politikalarına kadar uzanan üretilen ürün gamı değişimi, ülkelerde büyüme potansiyellerinin ortaya çıkması için önemli göstergelerden biri halini almıştır.

Dolayısıyla bir bakıma ekonomik karmaşıklığın diğer bir özelliği de ekonomik olarak uygulanabilir üretimin gerçekleştirilmesini sağlayan, parasal olmadığından ticarete konu edilmemiş yaratıcı değer veya kapasiteleri ifade etmesidir. Parasal olmayan bu değerleri ölçmek, ekonominin kilit unsurlarından biridir. Çünkü ülkenin gelecekteki ekonomik büyümesini yönlendirmek için baskılanmış potansiyel yetenekleri hakkında güncel doneler ortaya çıkarabilmektedir (Pietronero, Cristelli, ve Tacchella, 2013). Çalışmada kullanılan örneklem ülkelerinin ihraç ettikleri ürün sayısı ve karmaşıklığına göre tasnif edilmiş ekonomik karmaşıklık endeksi sıralamaları aşağıdaki gibidir:

Şekil 1: Ekonomik karmaşıklık endeksi sıralaması (BRICS-T ülkeleri)

Kaynak: Harvard Growth Lab, 2022

Endeks sıralamalarına bakıldığında en dikkat çekici ülke Çin'dir. Çin 2000 yılında ölçüme dahil edilen 134 kadar ülke içerisinde 39. iken 2020 yılında sıralamasını 18. sıraya kadar yükseltmeyi başarmıştır. Bunun yanında Rusya, Brezilya ve Güney Afrika ekonomik karmaşıklık endeksinde 20 yıllık süre göz önüne alındığında gerileme yaşamış ve 2000 yılında sırasıyla endekste 28., 26. ve 44. sıralardayken 2020 yılında 52, 67 ve 73. sıralara düşmüşlerdir. Türkiye ise BRICS-T ülkeleri arasında Çin'den sonraki pozitif ayrışan ülke olarak 2000 yılında 56. sıradayken 2020 yılında yerini 40. sıraya kadar yükseltmeyi başarmıştır.

Yüksek ekonomik karmaşıklığa sahip olmak için öncelikle ülkelerin uluslararası pazara yönelik mal ve hizmetlerinde bilgi birikiminin yüksek ve o mal ve hizmet tedarikinde ikame olabilecek ülke alternatifinin olmaması gerekmektedir. Bu anlamda ülkeler için büyümenin temel dinamiği, sahip olduğu ekonomik kompleksite ile eş yönlüdür. Hausmann vd., (2011) kurdukları modelde ekonomik karmaşıklık endeksinin hesaplamasını şu şekilde yapmıştır (Hausmann vd., 2011, ss. 24-25):

İlk olarak M_{cp} şeklinde bir matris ortaya koymuşlardır. Bu matrise göre "c" notasyonu ile simgelenen memlekete; "p" notasyonu ile simgelenmiş çığıtıya toplam üretim hacminde yer veriyorsa 1, vermiyorsa 0 atanarak değerdendirmeye tabi tutulur. Matrisin satır ve sütunları toplandığında denklemsel ifadesi şu şekildedir:

$$\text{Çeşitlilik} = k_{c,0} = \sum_p M_{cp} \quad (1)$$

$$\text{Sıradanlık} = k_{p,0} = \sum_c M_{cp} \quad (2)$$

Üretimin çeşitliliği, kombinasyon farklılıklarını ve üretilen diğer ürünlerin yaygınlığını ölçmek için aşağıdaki matristen yola çıkılarak ekonomik karmaşıklık endeksinin eşitliğine ulaşılmaktadır:

$$\tilde{M}_{cc'} = \sum_p \frac{M_{cp}M_{c'p}}{k_{c,0}k_{p,0}} \quad (3)$$

$\tilde{M}_{cc'}$ matrisinin en büyük özdeğeri ile özvektörü etkileşim içindedir. Matris değerdleri 1 olarak tanımlandığı için bilgi sunar özellik taşımaktadır. Bu sebeple ikinci maksimum özdeğere ait özvektör incelenmiş ve bu sayede ekonomik karmaşıklık endeksinin şu şekilde tanımlanmışlardır:

$$ECI = \frac{\bar{K} - \langle \bar{K} \rangle}{stdHata(\bar{K})} \quad (4)$$

$\langle \rangle$ ortalamayı, \bar{K} ikinci maksimum düzeydeki özdeğeri ifade eden $\tilde{M}_{cc'}$ 'nin özvektörünü simgelemektedir.

Fortunato ve Razo (2014) ülkelerde üretim teknolojisinde gerçekleştirilecek yapısal değişimin kademeli olduğunu, ekonominin mevcut imkânlarıyla üretilebilen ürünler üretmekten birdenbire çok daha yüksek düzeyde bilgi, beceri ve teknoloji gerektiren ürünler üretmeye geçemeyeceğini vurgulamışlardır (Fortunato ve Razo, 2014, s. 268). Ülkelerde sağlanacak bilgi, beceri ve teknolojideki verimlilik artışı, enerji kaynaklarının ülkelere eşit dağılmamasından ötürü gerçekleşmesi gereken yapısal dönüşüme şüphesiz bir maliyet yükü de ekleyecektir. Enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve kalkınmanın ürün miktarının ve çeşitliliğinin artması gibi nedenlerle önemli göstergelerinden biri haline geldiği için, üretimin enerji faktörlerine bağımlılığı da eş yönlü artmaktadır (Karadaş, Koşaroğlu, ve Salıhoğlu, 2017, s. 131). Dolayısıyla teknolojinin gelişmesi ve yaygınlaşmasına bağlı olarak enerji talebi artmakta ve enerji kullanımı ile ekonomik faaliyet arasındaki ilişki dikkat çekmeye başlamaktadır. Gittikçe şiddetlenen enerjiye bağımlılık hem üretim üzerinde hem de ülke geneli ekonomik faaliyetler için kısıt olmaya başlayacaktır.

Sanayi Devrimi'nden sonra enerji hem üretimde hem de tüketimde gerek yurt içinde gerekse yurt dışında önemi gittikçe artan bir faktör olmaktadır. 21. yüzyılda üretimdeki hızlı artışın ardından sanayileşme ve teknolojide gerçekleşen hızlı atılımlar, ekonomilerin dinamizmine yetişmek için enerjiyi temel bir girdi faktörü haline getirmiştir (Uslu, 2014, s. 155). Enerji tüketimi için önemli rezervlerin varlığı/yokluğu, ülke ekonomisine katacağı maliyet avantaj/dezavantajların yanı sıra siyasi olarak da stratejik sahalara açmaktadır. Kısaca, uluslararası ekonomik ve sosyal ilişkileri belirleyen güç olarak enerji, sadece üretim faktörü değil aynı zamanda bireylerin yaşam kalitesini de belirleyen bir unsurdur.

Bireylerin enerji tüketimi ve enerji yoğunluğu, enerji kullanımını değerlendirmek için kullanılan iki önemli göstergedir. Enerji yoğunluğu, dünya genelinde yaygın olarak kullanılan ve bir ülkenin Gayri Safi Milli Hasılası başına tüketilen birincil enerji miktarını gösteren bir ölçüdür. Bu gösterge genellikle ekonomik gelişme süreci boyunca artarken zamanla düşme eğilimine girmektedir. Özellikle, ülkeler sanayileşme evresinden uzaklaştıkça enerji talebinin gelir elastikiyeti de düşmektedir (Medlock ve Soligo, 2001, s. 9). Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) büyüme oranındaki artış, enerji tüketen sermaye stokunun dönüşüm olasılığını artırmaktadır. Bu durum, enerjinin sermaye faktörü ile tamamlayıcı bir ilişki içerisinde olduğundan dolayı enerji talebinde gözlemlenen bir artışa sebep olmaktadır.

OECD ülkelerinde birincil enerji tüketimi azalırken, gelişmekte olan ülkelerin büyüme oranı ile birlikte birincil enerji tüketimi artmaktadır. Bu büyümenin büyük bir kısmı, Jim O'Neill tarafından 2001'de BRIC (Brezilya, Rusya, Çin, Hindistan) olarak tanımlanan ve 2010 yılında Güney Afrika'nın da gruba katılmasıyla BRICS şeklinde anılan ülkeler grubunda gerçekleşmektedir. BRICS ülkelerinin yüzdesel olarak dünya ülkelerine kıyasla sahip olduğu toplam yüzölçümü (%26), nüfusu (%42) ve işgücü hacmi

(%46) gibi pozitif faktörler, bu grubun 2050 yılında dünyanın en büyük ekonomik gücü haline geleceği tahminini kuvvetlendirmektedir (Narin ve Kutluay, 2013, s. 40). BRICS grubu, günümüzde dünyanın en hızlı büyüyen bölgelerinden birini temsil etmektedir ve önümüzdeki yıllarda enerji tüketimini daha da arttırması beklenmektedir (Chakravarty ve Mandal, 2016, s. 194).

Çalışma kapsamında BRICS ülkelerinin yanına Türkiye eklenmiş ve BRICS-T ülke ekonomileri çalışmanın örneklem grubu olarak kabul edilmiştir. 2000-2020 dönemine ait ekonomik karmaşıklık, birincil enerji tüketimi (bir birim üretmek için gerekli enerji miktarı) ve kişi başı GSYH verileri kullanılarak değişkenler arasındaki ilişki panel nedensellik analizi yöntemiyle araştırılmıştır. Literatürde ekonomik karmaşıklık ve iktisadi büyüme konularına sıkça değinilmesine rağmen, ekonomik karmaşıklığın maliyetlerinden biri olduğunu düşündüğümüz enerji tüketimi sahası yeterince araştırılmamıştır. Bu yönüyle çalışmanın literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmaya katkı yapacağı düşünülmektedir. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde ilgili alan yazını çalışmaların bulguları kısaca özetlenecektir. Sonraki bölümde çalışmaya ait veri seti ve yöntem (metodoloji) dair bilgiler sunulacaktır. Nihai olarak ise ampirik bulgular verildikten sonra sonuç bölümünde bulgulara dayalı değerlendirme ve öneriler ortaya konulacaktır.

LİTERATÜR

Ekonomik karmaşıklık iktisadi literatürde ekonomik kompleksite ya da ihracat niteliği gibi çeşitli kavramlarla ifade edilse de özünde belirttiği anlam aynıdır. Bu çerçevede, çalışmanın bu bölümünde ekonomik kompleksite ile alakalı çalışmalardan bahsedilecektir. Konuyu kapsayan yazınlarda ekonomik karmaşıklığın çoğunlukla ekonomik büyüme ve iklim değişikliği konularını temsil eden değişkenlerle analiz edildiği dikkat çekmektedir.

Hidalgo ve Hausmann (2009) ülkelerin ekonomik karmaşıklık düzeyini, yine o ülkelerin ihraç ettiği ürünleri içeren iki parçalı bir ağ olarak temsil edilen bir yapıyla tanımlamıştır. Ayrıca, bu karmaşıklık ölçüsünün milli gelir düzeyleriyle ilişkili olduğunu ve bu ilişkiden sapmaların bile gelecekteki büyüme yörüngelerini etkilediğini ve içsel ekonomik karmaşıklık derecesi tarafından belirlenen gelir düzeylerine yakınsadığını ifade etmişlerdir. Bu nedenle, sürdürülebilir büyüme ve refah için kalkınma çabalarının ekonomik karmaşıklık düzeyini iyileştirmeye yönelik olması gerektiğini altını çizmişlerdir.

Zhu ve Li (2017) ise ekonomik kompleksite kavramının beşerî sermaye üzerine yansımalarını ele alarak ekonomik büyüme ile arasındaki nedenselliği incelemişlerdir. 210 farklı gelir grubu üzerine odaklandıkları çalışmalarında özellikle ortaöğrenim düzeyinin önemine vurgu yapılarak nitelikli beşerî sermaye ve ekonomik kompleksitenin ekonomik büyüme üzerinde uzun ve kısa dönemde önemli etkileri olduğunu vurgulamışlardır.

Çeştepe ve Çağlar (2017) Türkiye dâhil 86 ülkeyi kapsayan, altılı dönemlerden oluşan ve beş yıla yayılmış çalışmalarında, kişi başına düşen GSYH ile ekonomik karmaşıklık göstergeleri arasındaki ilişkiyi incelemek için panel veri analizi uygulamışlardır. Ekonomik karmaşıklık endeksinin analize dâhil edilen ülkeler için kişi başına gelir üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu ve bu etkinin istatistiksel olarak anlam ifade ettiğini tespit etmişlerdir.

Gozgor (2018) ise 1965-2016 dönemi için Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'de iklim değişikliği sorununu ekonomik kompleksite, enerji tüketimi ve ekonomik büyüme modelleri üzerinden analiz etmiştir. ARDL modeli uyguladığı çalışmasında ilgili dönemde ABD'de gerçekleşen yüksek iktisadi büyüme oranlarının ekonomik karmaşıklık katsayısının yüksekliği ve yüksek yenilenebilir enerji tüketimine bağlı olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Boğa (2019) 1995-2017 dönemi yıllık verilerini kullanarak ekonomik büyüme ve ekonomik karmaşıklık ilişkisini bu sefer gelişmişlik düzeylerine göre iki sınıfa ayırdığı geçiş ekonomileri ülkeleri üzerinden analiz etmiştir. Gelişmişlik düzeyi yüksek olan ülkelerde ekonomik kompleksitenin iktisadi büyümenin temel aktörü olduğu, iktisadi gelişmişlik düzeyi zayıf kalmış ikinci gruba giren memleketlerdeyse ekonomik karmaşıklığın iktisadi büyüme düzeyinde dikkate alınabilecek bir etkisinin olmadığını tespit etmiştir.

Yıldız ve Akbulut Yıldız (2019), iktisadi büyüme ile iktisadi karmaşıklık arasındaki etkileşimi test etmek için 1970-2016 dönemine ait 10 yeni sanayileşen ülkenin verilerini analiz etmişlerdir. Çalışmada, panel geneli için iktisadi kompleksiteden iktisadi büyümeye olacak şekilde tek yönlü bir ilişki tespit ederken, bireysel ülkeler için Meksika, Malezya ve Güney Afrika'nın tek yönlü ilişki gösterdiğini ve Çin'in ise çift yönlü nedensellik ilişkisi gösterdiğini saptamışlardır.

Uçar, Soyyiğit, Nişancı (2019) G8 ülkeleri iktisadi gelişmişlik ve ekonomik karmaşıklık etkileşimi üzerinden nedensellik analizi yaptıkları çalışmalarında kişi başı gelir düzeyi ve ihracattan ekonomik karmaşıklığa doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi saptamışlardır.

Khan, Khan, Khan (2020) Çin ekonomisi üzerine yaptığı çalışmada, Çin'deki ekonomik ivmenin arkasında beşerî sermaye ve doğrudan yabancı yatırımlardaki yüksek katma değerler ülkenin ekonomik kompleksitesini arttırdığını tespit etmişlerdir. VECM ve ARDL yöntemi uyguladıkları çalışmada ekonomik kompleksite ile doğrudan yabancı yatırımlar arasında uzun dönemli çift yönlü nedensellik saptarken, kısa vadeli nedenselliğin tek yönlü olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Çoban (2020), E7 ülkelerindeki ekonomik kompleksite ile insani gelişmişlik arasındaki etkileşimi analiz etmek için 1993-2017 yılları arasındaki verileri kullanmıştır. Çalışmasında, değişkenler arasında herhangi bir eşbütünlük ilişkisi bulunmamasına rağmen, insani gelişmişlik değişkeninden ekonomik kompleksiteye olacak şekilde doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu tsaptamışlardır.

Doğan, Balsalobre-Lorente, Nasir (2020) 1995-2014 dönemini kapsayan ve 32 Avrupa ülkesini tahlil ettikleri çalışmalarında enerji tüketiminde yenilenebilir enerjinin fosil yakıtlara göre ekonomik büyüme üzerinde daha olumlu sonuçlar verdiğini ve ekonomik kompleksitede gerçekleşen artışın iktisadi büyüme üzerinde destekleyici etkileri bıraktığını saptamışlardır.

Shahzad, Fareed, Shahzad, Shahzad (2021) ise için 1965:Q1-2017:Q4 ABD verilerini kullanarak ekolojik ayak izi, ekonomik karmaşıklık ve fosil yakıtlardan elde edilen enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Çalışmada uygulanan Granger nedensellik analizine göre üç değişkenin de birbirleri ile çift yönlü nedensellik ilişkisine sahip oldukları tespit edilmiştir.

Adam vd. (2021) ise ekonomik karmaşıklığın işgücü piyasası üzerine etkilerini tahlil ettikleri çalışmalarında 1985-2008 dönemi için OECD ülke verilerinden faydalanmışken 1990-2010 dönemi için 70 gelişmiş ve gelişmekte olan ülke verisini kullanmışlardır. Ülke üretim çıktılarında sofistike ürünlerin ağırlığının artmasının işsizliği azalttığını ve istihdam üzerine olumlu katkılarda bulunduğunu ekonomik büyümeyi ivmelendirdiğini saptamışlardır.

Yapraklı ve Özden (2021) ise OECD ülkeleri arasından farklı kalkınma düzeylerine sahip ülkeleri 1996-2017 dönemi için analiz etmiştir. Analiz sonucuna göre ekonomik karmaşıklığın, kalkınma ve gelişmişlik düzeyine ait gayri safi yurt içi hâsıla (GSYH), doğrudan yabancı yatırımları (DYY), Ar-Ge harcamaları gibi ekonomik göstergelerinden, insani gelişme, gelir eşitsizliği gibi sosyal göstergelerden ve üretime dayalı CO2 emisyonları, yenilenebilir enerji tüketimi ve sera gazı gibi çevresel göstergelerden önemli ölçüde etkilendiğini sonucuna ulaşmışlardır.

Breitenbach, Chisadza ve Clance (2022) 1984-2016 dönemi için yüksek ve düşük gelir grubu ülkeleri üzerine panel veri analizi yaptıkları çalışmalarında düşük gelir grubu ülkelerinde ürün sofistikasyonunun düşük olduğunu, bunun da herhangi bir dışsal şok olduğu durumda çıktı düzeylerinde yüksek volatilité yaşanmasına sebebiyet vereceğini tespit etmişlerdir. Yüksek gelir grubu ülkelerinde ise sahip oldukları yüksek kompleksite düzeyli ürünler sayesinde ekonomilerinin dışsal şoklara uyum sağlamada daha etkin ve hızlı davranacağı sonucuna ulaşmışlardır.

Ekonomik Karmaşıklık Düzeyinin Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme ile İlişkisi: Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Panel Veri Analizi

Kim, Duc Niem ve Mai (2022) 2000-2017 dönemi için ASEAN ülkeleri arasındaki ihracatın niteliğindeki farklılaşmayla ekonomik büyüme düzeyini karşılaştırmış ve iktisadi büyümeyle ihracat sepetlerindeki ürünlerin kompleksitesi arasında ilişki olduğunu ama bu ilişkinin ülkeden ülkeye değiştiğini (Tayland, Singapur ve Malezya'da zayıf, Vietnam, Kamboçya ve Filipinler'de güçlü) saptamışlardır.

Saad, Brahim, Schaffar, Guesmi ve Saad (2022) ise çalışmalarında ekonomik kompleksite üzerindeki değişkenlerin ağırlığını test etmişlerdir. 1984-2018 dönemi için 133 ülke verisini kullanarak yaptıkları analizde GSYH ve ekonomik kırılganlık gibi değişkenlerin bir ülkenin ekonomik karmaşıklığını güçlü bir şekilde etkilediğini, beşerî sermaye ve yenilik oranının ise daha az önemli olduğunu, doğal kaynaklar ile etkileşimin ise negatif yönlü olduğunu tespit etmişlerdir.

Osinubi ve Ajide (2022) 1991-2020 dönemi verilerini kullanarak MINT ve BRICS ülkelerini inceledikleri çalışmalarında doğrudan yabancı yatırımların ekonomik kompleksiteye etkisini analiz etmişlerdir. Ev sahibi ülkelerin ekonomik kompleksite düzeyleri ile teknik alanda yatırım teşvik politikalarından faydalanan doğrudan yabancı yatırımlar arasında pozitif bir ilişki olduğunu saptamışlardır.

Taghvaei, Nodehi ve Saboori (2022) OECD ülkelerini çevresel kuznets eğrisi kapsamında analiz etmiş ve karbon emisyonu ile ekonomik karmaşıklık ilişkisini sektörel düzeyde araştırmışlardır. Sonuçlara göre karbon emisyonu ve ekonomik karmaşıklık arasında pozitif bir ilişki varlığı ortaya konmuştur. Sektörel düzeyde ise hizmet sektörünün yüksek çevre tahribatı nedeniyle ekonomik kompleksite gelişiminde hizmet sektörü planlaması yapılırken dikkatli olunmasını önermişlerdir.

Karasoy (2022) 1970-2017 dönemi Türkiye ekonomisi için yaptığı analizde küreselleşme ekonomik kompleksite ve finansal kalkınma ilişkisini araştırmıştır. Çalışma neticesinde küreselleşmenin finansal kalkınma vasıtasıyla ekonomik kompleksite üzerinde etkili olduğunu ve küreselleşme ile finansal kalkınma arasında tespit edilen çift yönlü nedensellik ilişkisi vasıtasıyla küreselleşmenin ekonomik kompleksite üzerinde etkileyici bir güce sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Türkiye ekonomisi için doğrudan yabancı yatırım ve ekonomik kompleksite ilişkisini analiz eden Doru (2022) ise 1995-2020 dönemi yıllık verilerini kullanarak ekonomik kompleksiteden doğrudan yabancı yatırımlara doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmiştir.

Bayar (2022) 1995-2019 dönemi CIVETS ülkeleri verilerini kullandığı çalışmasında ekonomik büyüme ve ekonomik karmaşıklık arasında panel geneli için pozitif ve anlamlı bir ilişkinin olduğunu tespit etmiştir. Bu ilişki Kolombiya, Türkiye ve Vietnam için ekonomik büyümeden kompleksiteye doğru tek

yönlü, Hindistan için ekonomik kompleksiteden büyümeye tek yönlü ve Mısır için ise çift yönlü ilişki tespit etmişken G. Afrika için değişkenler arası herhangi bir ilişkiye rastlayamamıştır.

Numan vd. (2023) çalışmalarında çevresel bozulmayı merkeze alarak enerji verimliliği (tüketim ve yenilenebilir enerji kaynakları), iktisadi büyüme (milli gelir) ve ekonomik karmaşıklık değişkenleriyle detaylı bir analiz gerçekleştirmişlerdir. Örneklem dönemi olarak 1990-2020 dönemine odaklanan çalışmada 45 tane düşük, orta ve yüksek ekonomik kompleksiteye sahip ülke için temiz enerji kullanımı ile sürdürülebilir ve çevre dostu kalkınma hedeflerine yönelik politika önerileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Yaptıkları analiz sonucunda enerji verimliliği, ekonomik kompleksite ve yenilenebilir enerji kaynaklarında oluşacak pozitif artışın ekolojik ayak izini dönem farkı olmaksızın düşüreceğini tespit etmişlerdir. Nedensellik analizine göre ise ekolojik ayak izinden enerji verimliliği ve milli gelire olacak şekilde tek yönlü, ekonomik kompleksite ile ise çift yönlü granger nedensellik bağı saptamışlardır. Çalışmada ulaşılan nedensellik ilişkilerine göre; ülkelerin sürdürülebilir çevre dostu (sıfır karbon ayak izi) kalkınma politikaları uygulayabilmeleri için ekonomik sofistifikasyonu artırıcı vergi politikaları ve enerji verimliliğini arttırmaya yönelik kamu teşvikleri uygulamaları önerilmektedir.

Literatür incelendiğinde ekonomik karmaşıklık kavramının ilişkilendirildiği değişkenler başlarda makro iktisadi göstergelerken, son yıllarda çevresel etkileri barındıran karbon ayak izi, enerji verimliliği gibi kavramlar da ilgili yazınlara fazlasıyla konu edilmektedir. Bu nedenle ekonomik karmaşıklık ile ilgili literatür çoğunlukla bu iki gruptan oluşmaktadır. Bu çalışmanın hem tercih ettiği üretim enerji maliyeti değişkeni hem de literatürde görece seyrek analiz edilmiş BRICS-T ülkeleri üzerine tatbik edilen ampirik metodolojisiyle alana katkı yapacağı düşünülmektedir.

VERİ SETİ VE YÖNTEM

Çalışmada BRICS-T ülkeleri için ekonomik büyüme ve enerji tüketiminin ihracat niteliği olarak literatürde tanımlanan ekonomik karmaşıklıkla (ekonomik kompleksite) aralarındaki nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Verilere erişimde yaşanan kısıtlar ve dengeli panel veri şartlarının sağlanması için ampirik analiz 2000-2020 dönemini kapsamaktadır. Analizde Cobb-Douglas üretim fonksiyonu çerçevesinde modellenen doğrusal fonksiyon dönüşüme tabi tutulduğunda oluşan ampirik model;

$$ecv_{it} = \beta_0 + \beta_1gdpp_{it} + \beta_2pe_{it} + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

($i=1, \dots, 6$) ve ($t=2000, \dots, 2020$).

Modelde yer alan t zamanı, i birimleri, β eğim parametresini ε ise hata terimini ifade etmektedir. Değişken olarak modele dâhil edilen; (ECI) ekonomik karmaşıklık endeksini, (GDPP) iktisadi büyüme göstergesi olarak kişi başına düşen milli geliri ve (PE) ise birincil enerji tüketimini temsil etmektedir. Kurulan modelde bağımlı değişken olarak kullanılan ECI serisi; “oec.world” (The Observatory of Economic Complexity) internet sitesinden alınmış ve karmaşık uzmanlık bilgisi gerektiren teknolojiye dayalı üretilen ürünlerin kalitesini ölçmekte kullanılan endeksi temsil etmektedir. Bağımsız değişkenlerden kişi başı milli gelir; Dünya Bankası veri tabanından (WDI-World Development Indicators) alınmış 2010 sabit fiyatlarla ABD doları cinsindedir. Diğer bağımsız değişken olan PE serisi ise bir birim ürün üretmek için gerekli enerji tüketimi göstergesi olarak modele dâhil edilmiş ve Dünya Bankası veri tabanından (WDI) alınmıştır. Uygulanacak testlerde PE serisinin oransal, ECI serisinin negatif değerler barındırması nedeniyle logaritmik dönüşüm uygulanmamış, GDPP serisi ise doğal logaritmik dönüşüme tabi tutulmuş ve LNGDPP şeklinde temsil edilmiştir.

Öncelikle, analizin başlangıcında uygulanacak birim kök testinin belirlenmesinde önem arz eden modelin yatay kesit bağımlılığı incelenmiştir. Yatay kesit bağımlılığı testi için CDLM-Adj (Pesaran, Ullah ve Yamagata, 2008) adlı sapması düzeltilmiş LM test istatistiği kullanılmıştır. Bunun ardından, değişkenlerin durağanlığını test etmek için ikinci nesil birim kök testlerinden CADF Panel Birim Kök Testi kullanılmıştır. Son olarak, panel nedensellik sınaması yapılarak değişkenler arasındaki yansızlık hipotezi geçerliliği Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) Panel Granger Nedensellik testi ile araştırılmıştır. Analizde E-views 10 ve Gauss 21 programları kullanılmış, bulgulara geçmeden önce uygulanan metodolojiye ilişkin teorik bilgiler açıklanmıştır.

Ekonometrik analizde ilk olarak tatbik edilen yatay kesit bağımlılığı testleri, panelin zaman (T) ve kesit (N) boyutuna göre farklılık göstermektedir. Bu çalışmada veri setinin kesit ve zaman boyutu dikkate alınarak, zaman boyutunun kısa ve $T > N$ olduğu için CD_{LM-Adj} (Pesaran vd., 2008) test istatistiği dikkate alınmıştır. Testlere ait hipotezler şu şekildedir:

H_0 : yatay kesit bağımlılığı yoktur,

H_1 : yatay kesit bağımlılığı vardır.

CD_{LM-Adj} (Pesaran vd., 2008) testine ait ve test istatistiğinin asimptomatik olarak normal dağıldığını ifade eden denklem şu şekildedir (Pesaran vd., 2008, s. 108):

$$LM_{Adj} = \sqrt{\left(\frac{2T}{N(N-1)}\right)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \rho_{ij} \frac{(T-k)\rho_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{\sqrt{v_{Tij}^2}} \quad (6)$$

(6) numaralı eşitlikte k regresör katsayısını temsil etmektedir. μ_{Tij} , $(T - k)\rho_{ij}^2$ 'nin ortalamasını, v_{Tij}^2 ise $(T - k)\rho_{ij}^2$ 'nin varyansını simgelemektedir.

Ampirik analize geçilmeden önce serilerin durağanlık mertebelerinin bilinmemesi sahte regresyon gibi problemlerin ortaya çıkmasına sebep olacağı için uygulanan modelin tutarlılığını etkileyecektir. Panel veri metodolojisinde seriler arası yatay kesit bağımlılığının (korelasyonun) varlığına göre ya birinci kuşak birim kök testleri (yatay kesit bağımlılığı yoksa) ya da ikinci kuşak birim kök testleri (yatay kesit bağımlılığı var ise) uygulanmaktadır (Tatoğlu, 2013). Çalışmada ulaşılan yatay kesit bağımlılığı test sonuçları bulgular kısmında detaylı şekilde verilmekle birlikte, bu sonuçlara göre durağanlık araştırması için ikinci nesil birim kök testlerinden CADF testinin uygun olacağı kararlaştırılmıştır.

CADF testi, Pesaran tarafından 2007 yılında geliştirilen bir testtir. Bu test, paneli oluşturan tüm seriler için ayrı ayrı CADF test istatistik değerleri hesaplar. Hemen ardından bu katsayıların aritmetik ortalaması alınarak panel genelini temsil edecek CIPS (Cross-Sectionally Augmented IPS) test istatistik değerleri hesaplanır. Bu testin amacı, birim kök hipotezlerini test etmek ve panelin tamamı için durağanlık analizi yapmaktır. CADF testi, panel ülkelerinin her biri için ayrı durağanlık sınaması yaparken, CIPS testi panelin tümü için durağanlık analizi yapar. Bu testin formülü ve tahmin edilecek regresyon denklemi (7) numaralı eşitlikte Pesaran (2007) tarafından açıklanmıştır.

$$t(N, T) = \frac{\Delta y_i' \bar{M}_{iy_{i-1}}}{\bar{\sigma}^2 (\Delta y_{i-1}' \bar{M}_{iy_{i-1}})^{\frac{1}{2}}} \quad (7)$$

$$\bar{M} = (\tau, \Delta \bar{y}, \bar{y}_{t-1}) \quad (8)$$

“ τ ” (Tau) ve diğer değerlerin istatistiksel ifadeleri ise;

$$\tau = (1, 1, \dots, 1) \quad (9)$$

$$\Delta \bar{y} = (\Delta \bar{y}_1, \Delta \bar{y}_2, \dots, \Delta \bar{y}_t)' \quad (10)$$

$$\bar{y}_{t-1} = (\bar{y}_0, \bar{y}_1, \dots, \bar{y}_{t-1})' \quad (11)$$

$$\bar{\sigma}^2 = \frac{\Delta y_i \bar{M}_{i,w} \Delta y_i}{T-4} \quad (12)$$

CADF için sınanan hipotezler:

H_0 : $b_i = 0$ birim kök vardır,

H_1 : $b_i < 0$ birim kök yoktur.

Eşitlik (7)'de verildiği gibi CADF test istatistiği değerleri hesaplandıktan sonra CIPS istatistik değerleri de aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$CIPS(N, T) = t \text{ bar} = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i(N, T) \quad (13)$$

Pesaran'ın (2007) geliştirdiği CADF ve CIPS testleri için hesaplanan katsayılar, Monte Carlo simülasyonları baz alınan kritik değer tablosuyla karşılaştırılır. Eğer hesaplanan istatistik değerleri mutlak değer olarak kritik değerden küçükse, birim kök hipotezi H_0 kabul edilir ve böylece birim kök varlığı tespit edilmiş olur.

Çalışmada nedensellik sınaması için Emirmahmutoglu ve Kose (2011) tarafından geliştirilen, nüvesini Toda Yamamoto (1995) tarafından zaman serilerine yönelik olarak tasarlanmış nedensellik testinin oluşturduğu Panel Fisher Testi tatbik edilmiştir. Serilerin entegrasyon derecelerine ihtiyaç duymayan, bu nedenle ön testler neticesinde gerçekleşebilecek sapmaları ortadan kaldıran Toda Yamamoto (1995) nedensellik testi Emirmahmutoglu ve Kose (2011) tarafından panel veri analizine uyarlanmıştır. Her birim için ayrı ayrı VAR parametreleri tahminleyen bu test için panel genelinin heterojen olması ve yatay kesit bağımlılığı bulunması şartı aranmaktadır. Her kesit için tahmin edilen VAR modeli (14) numaralı eşitlikte verilmiştir (Emirmahmutoglu ve Kose, 2011, ss. 870-872);

$$Z_{i,t} = U_i + A_{i1}Z_{i,t-1} + \dots + A_{ik}Z_{i,t-k_i} + \sum_{l=k_i+1}^{k_i+dmax_i} A_{il}Z_{i,t-1} + u_{i,t} \quad (14)$$

$$i=1,2,3 \dots N, \quad t=1,2,3 \dots T$$

H_0 = seriler arasında nedensellik ilişkisi yoktur,

H_1 = en az 1 seri verileri arasında nedensellik vardır.

Panel Granger nedensellik hipotezi sınaması için, Fisher istatistiği (λ);

$$\lambda = -2 \sum_{i=1}^N \ln(\rho_i) \quad (15)$$

ρ_i her bir modifiye Wald istatistiğine karşılık gelen ρ değeridir. Fisher test istatistiği $2N$ serbestlik dereceli ki-kare dağılımına sahip ve geçerlilik koşulu olarak N 'in $T \rightarrow \infty$ şeklinde sabitlenmesi gerekmektedir. Ön yükleme yönteminden elde edilen panel istatistiği ampirik dağılımı ile eşzamanlı korelasyon uyumu yakalanması sayesinde Fisher test istatistiği sınır dağılımını ortadan kaldıran yatay kesitler arasındaki çapraz korelasyonların varlığı sorununu gidermektedir. Heterojen karma panellerde $k_i + dmax_i$ gecikmeli VAR modelleri (16) ve (17) nolu eşitlikte verilmiştir:

$$x_{it} = \mu_i^x + \sum_{j=1}^{k_i + dmax_i} A_{11,ij} x_{i,t-j} + \sum_{j=1}^{k_i + dmax_i} A_{12,ij} y_{i,t-j} + u_{i,t}^x \quad (16)$$

$$y_{i,t} = \mu_i^y + \sum_{j=1}^{k_i + dmax_i} A_{21,ij} x_{i,t-j} + \sum_{j=1}^{k_i + dmax_i} A_{22,ij} y_{i,t-j} + u_{i,t}^y \quad (17)$$

Yukardaki eşitliklerde yer alan $dmax_i$ her bir i için maksimum eşbütünleşme derecesini temsil etmektedir. (16) numaralı eşitlik y 'den x 'e nedenselliği, (17) numaralı eşitlik ise x 'ten y 'ye nedenselliği temsil etmektedir.

BULGULAR

Veri seti ve yöntem bölümünde teorik açıklaması verilen metodolojik yöntem ve testlerin ilki yatay kesit bağımlılığı test sonuçları Tablo 1'de verilmiştir:

Tablo 1: Yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik testi sonuçları

Regresyon modeli		
Yıllar	Veri 1	Veri 2
$ec_{it} = \beta_0 + \beta_1 gdp_{it} + \beta_2 pe_{it} + \varepsilon_{it}$	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
LM (BP, 1980)	29.024	0.016
CD_{lm} (Pesaran, 2004)	2.560	0.005
CD (Pesaran, 2004)	-1.453	0.073
LM_{Adj} (PUY, 2008)	2.554***	0.005

Not: ***, %1 önem seviyesinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

CD_{LM-Adj} (Pesaran vd., 2008) test istatistiği sonuçları, seriler arasında yatay kesit bağımlılığının olduğunu dolayısıyla H_0 hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. Bu sonuç bir ülkede meydana gelen şokun diğer ülkeleri de etkilediği anlamına gelmektedir. Bu tespitin ardından analize, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil birim kök testlerinden CADF panel birim kök testi kullanılarak devam edilmiştir. Tablo 2'de sabitli ve trendli model için yapılan CADF test sonuçları görülmektedir:

Tablo 2: CADF panel birim kök testi sonuçları

Ülkeler	Test İstatistiği (Sabitli-Trendli Model)				
	ECI	LNGDPP	DLNGDPP	PE	DPE
Brezilya	-0.741	-2.191	-3.007	-1.386	-2.503
Rusya	-4.345**	-2.737	-4.758**	-1.526	-2.839
Hindistan	-2.010	-3.526	-4.008**	-1.700	-2.721
Çin	-2.857	-1.979	-3.167	-1.414	-2.261
G.Afrika	-4.323**	-1.602	-3.901*	-3.658*	-3.559*
Türkiye	-2.366	-2.449	-3.139	-2.196	-1.696
Panel(CIPS)	-2.774*	-2.414	-3.663***	-1.980	-2.797*

Not: *, **, ve *** belirteçleri sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerini ifade ederler. Maksimum gecikme uzunluğu 4 olarak belirlenmiş ve Schwarz bilgi kriteri kullanılarak optimal gecikme uzunlukları belirlenmiştir. Tabloda her ülke için bireysel kritik değerler, Pesaran (2007) çalışmasındaki Tablo I (c)'den, panelin geneli için kritik değerler ise aynı çalışmadaki Tablo II (c)'den elde edilmiştir.

Tablo 2’de yer alan panel geneline ait (CIPS) test istatistiklerine bakıldığında ECI değişkeni düzey değerlerinde durağan bulunmuşken, PE ve GDPP serisinin birinci farkta birim kökten arındığı görülmüştür. Bu sonuçlara göre ECI serisi I(0), PE ve GDPP serileri serisi ise I(1) kabul edilerek analize devam edilecektir. Ülke bazlı bakıldığında ise ECI değişkeni için Rusya’nın %5 anlamlılık seviyesinde durağan olduğu görülmektedir. LNGDPP değişkeni için I(1) değerlerinde sadece Rusya, Hindistan ve G.Afrika ülkelerine ait seriler sırasıyla %5, %5 ve %10 anlamlılık seviyesinde durağan bulunmuştur. PE değişkenine bakıldığında ise sadece G.Afrika ülke serisinin hem I(0) hem de I(1) seviyelerinde %1 anlamlılık seviyesinde durağan olduğu tespit edilmiştir. Analizin bundan sonraki kısmına ECI’nın düzey değeriyle, GDPP(d) ve PE(d)’nin ise birinci farkı alınmış değerleriyle devam edilecektir. Değişkenlerin durağanlık mertebeleri tespit edildikten sonra Emirmahmutoglu ve Kose (2011) panel nedensellik testine geçilmiştir. Emirmahmutoglu ve Köse (2011) Panel Granger Nedensellik testleri farklı seviyelerde (I[0] ve I[1]) durağan olan ve aralarında eşbütünleşme bulunmayan değişkenlerin nedensellik ilişkilerini incelemeye imkân tanır. Tablo 3 ve 4’te teste ait sonuçlar yer almaktadır.

Tablo 3: ECI ve LNGDPP arasındaki nedensellik ilişkisi sonuçları

Ülkeler	Gecikme Sayısı	ECI=>LNGDPP	Olasılık Değeri	LNGDPP=>ECI	Olasılık Değeri
Brezilya	1.000000	0.001368	0.970499	0.004361	0.947347
Rusya	2.000000	0.052962	0.973867	0.122334	0.940666
Hindistan	1.000000	3.447916*	0.063332	0.372340	0.541732
Çin	3.000000	13.47915***	0.003707	25.46821	1.23E-05
G.Afrika	1.000000	0.107123	0.743444	0.022221	0.881502
Türkiye	1.000000	1.135632	0.286577	0.684660	0.407987
Fisher		19.91903*	0.068633	26.10979**	0.010356

Not: *, **, *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık seviyelerini ifade etmektedir.

Tablo 3 incelendiğinde BRICS-T ülkeleri için ekonomik kompleksiteden ekonomik büyümeye doğru %10 anlamlılık seviyesinde nedensellik bağı tespit edilmişken, ekonomik büyümeden ekonomik kompleksiteye doğru %5 anlamlılık düzeyinde nedensellik bağı tespit edilmiştir. Buna göre iktisadi büyüme olmadan nitelikli ya da diğer bir deyişle teknolojik ürün ihracatı mümkün görünmemektedir. İktisadi kaynakların yeterli birikime ulaşip, sermayenin teknolojik üretim sahasına kayması ve dünya ticareti için kabul edilebilir ölçütlerde teknoloji üretmesi zamanla ihracatın niteliğini arttıracak ve ekonomik karmaşıklık olarak Türkçeye çevrilen ülke ekonomik kompleksite düzeyini arttıracaktır. Ekonomik kompleksiteden ekonomik büyümeye doğru tespit edilen zayıf nedensellik ise ekonomik gelişme olmaksızın doğrudan yabancı yatırım aracılığıyla artırılan ekonomik kompleksite düzeyinin ülke kaynaklarının birikimi üzerinde dikkate değer bir etki yapmadığı anlamına gelmektedir.

Ülke bazlı bakıldığında ise; ekonomik büyümeden ekonomik kompleksite yönlü nedensellik ilişkisinde yer alan serilerde anlamlı çıkan istatistiğe rastlanmazken, ekonomik kompleksiteden iktisadi büyümeye yönlü ilişki Hindistan için %10, Çin için ise %1 seviyesinde anlamlı iken diğer ülkeler için istatistiki bir anlamlılığa rastlanmamıştır. Ekonomik kompleksite ile enerji tüketimi arasındaki nedensellik ilişkisi ise Tablo 4'te verilmiştir.

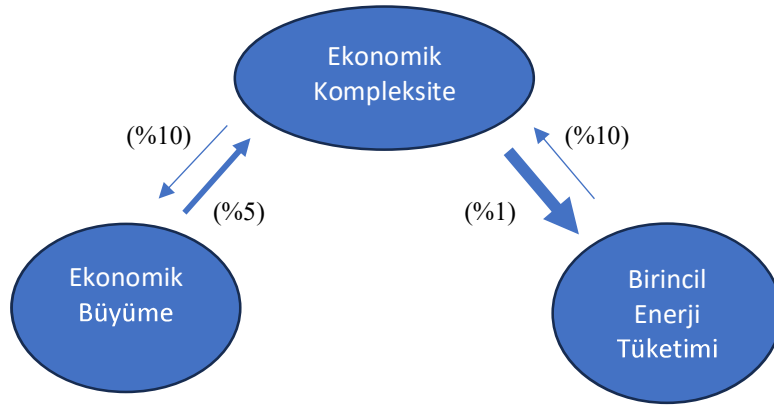
Tablo 4: ECI ve PE arasındaki nedensellik ilişkisi

Ülkeler	Gecikme Sayısı	ECI=>PE	Olasılık Değeri	PE=>ECI	Olasılık Değeri
Brezilya	3.000000	6.021279	0.110580	6.926831*	0.074267
Rusya	2.000000	7.027603**	0.029783	2.365898	0.306374
Hindistan	1.000000	0.528721	0.467145	0.905444	0.341326
Çin	3.000000	8.250756**	0.041104	9.607672**	0.022213
G.Afrika	1.000000	3.416195*	0.064560	0.184056	0.667911
Türkiye	1.000000	0.602025	0.437806	0.196615	0.657467
Fisher		26.46947***	0.009206	18.97598*	0.089110

Not: *, **, *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık seviyelerini ifade etmektedir.

Tablo 4 incelendiğinde ekonomik kompleksite ve enerji tüketimi arasında çift yönlü nedensellik bağı olduğu görülmektedir. Ekonomik kompleksiteden enerji tüketimine doğru %1 anlamlılık düzeyinde tespit edilen nedensellik ilişkisine ülke bazlı bakıldığında; Rusya ve Çin için %5, G. Afrika için ise %10 düzeyinde istatistiki anlamlılık tespit edilmişken diğer ülkelerde anlamlı sonuçlara rastlanmamıştır. Enerji tüketiminden ekonomik kompleksiteye doğru olan nedensellik ilişkisi ise %10 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Bu nedensellik ilişkisi ülke bazlı Brezilya için %10, Çin için ise %5 düzeyinde anlamlılığa sahipken diğer ülkelerde istatistiki anlamlılığa rastlanmamıştır. Çalışmada tespit edilen nedensellik ilişkileri Şekil 2’de gösterilmiştir:

Şekil 2: Tespit edilen nedensellik ilişkileri

Tespit edilen nedensellik ilişkilerindeki olasılıkların güçlülük derecelerine bakıldığında; ekonomik kompleksiteden enerji tüketimine yönlü nedenselliğin %1 gibi güçlü anlamlılık derecesiyle tespit edilmesi artan enerji kullanımında hane halkı tüketimlerinden ziyade teknoloji yoğun üretim gerçekleştiren sanayi

sektörünün etkili olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. Aynı şekilde ekonomik kompleksite denilen ileri teknoloji gerektiren üretim teknikleri ihracatın niteliğinde artış sağlarken enerji tüketimini de yükseltmektedir. Bu açıdan yorumlandığında nitelikli ihracatın yarattığı katma değere karşılık, özellikle enerjide dışa bağımlı ülkeler için artan tüketimle gelen yüksek enerji ithalatı ülkeleri seçim yapmaya zorlayıcı bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

SONUÇ

Üretim ilişkilerinin yapısıyla modellenen toplumsal ilişkiler, son 300 yıldır üretim tekniğinde yaşanan gelişmelerle birçok toplumsal dönüşüme de katkı sunmuştur. Günümüz sanayileşmesinde 4.0 olarak adlandırılan, geliştirilen yazılım ve ağlar üzerinden otonom kontrol ya da optimizasyon imkânı sağlayan bu ileri teknikler, ülkelerin ürettiği mal ve ürünlerinde birbirinden ayrışmasını hızlandırmıştır. Endüstrileşmede yaşanan ilerlemeler ülke çıktı düzeylerini bir yandan arttırarak ülke iktisadi büyümelerinde yükselişlere neden olurken, üretilen sofistike ürünler ile de ürünlerin niteliklerini arttırmış ve ihracata konu mallarda ülkelere öznel avantajları beraberinde getirmiştir. İktisadi kaynakların yeterli birikime ulaşip beşerî sermayede nitelikli işgücünün yaygınlaşması, üretim faktörü olan sermayenin ileri teknoloji gerektiren üretim sahasına doğru kaymasına neden olacaktır. Bu da dünya ticareti için kabul edilebilir ölçütlerde sofistike ürün üretimini hızlandırarak ekonomik karmaşıklık olarak Türkçeye çevrilen ülke ekonomik kompleksite düzeyini zamanla arttıracaktır.

Mamullerin üretildiği ülke sayılarına bakıldığında az sayıda ülke tarafından üretilen ürünler aynı zamanda nitelikli ve katma değeri yüksek ürün olarak kabul edilmekte ve üretildiği ülke endüstrisi için ekonomik kompleksite düzeyini yukarı taşımaktadır. Çıktılarda yakalanan yüksek nitelik ve sofistike teknoloji için bir yandan beşerî sermayede bilgi ve teknolojik birikimin oluşması gerekliken diğer yandan enerji ihtiyacının da karşılanması ön koşul olmuştur. Bu yönüyle enerjide dışa bağımlı ülkeler üretim tekniğinde ne kadar ileri gitseler de ithal edilen enerji kaynakları nedeniyle nitelikli ihracata ya da ekonomik kompleksiteye ulaşamamaktadır.

Bu çerçevede ele alınan çalışmada 2000-2020 dönemi için iktisadi dinamikleri birbirine yakın olan BRICS-T ülke verileri üzerinden ekonomik kompleksite, iktisadi büyüme ve enerji kullanımı arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Panel veri metodolojisi takip edilen çalışmada yatay kesit bağımlılığı ve durağanlık testleri yapılmasının ardından panel nedensellik testine geçilmiştir. Anlamlılık düzeylerini %5 kabul ederek saptanan nedensellik ilişkilerini tahlil ettiğimizde karşımıza çıkan nedensellik bağları daha anlamlı hale gelecektir. Bu açıdan ekonomik büyümeden ekonomik kompleksiteye olan %5 ve ekonomik kompleksiteden enerji tüketimine doğru tespit edilen %1 anlamlılık seviyelerindeki tek yönlü nedensellik

bağı kavramların teorik arka planıyla ekonometrik bulguların uyduğuna işaret etmektedir. Tüm anlamlılık seviyeleri dikkate alınarak bakıldığında ise; ekonomik kompleksiteden ekonomik büyümeye %10, ekonomik büyümeden ekonomik kompleksiteye doğru %5 anlamlılık seviyesinde çift yönlü nedensellik ilişkisi, ekonomik kompleksiteden enerji tüketimine %1, enerji tüketiminden ekonomik kompleksiteye doğru ise %10 istatistiki anlamlılıkta yine çift yönlü bir nedensellik bağı tespit edilmiştir.

Emirmahmutoglu ve Köse (2011) Panel Granger nedensellik testi sonucunda ulaşılan bulgulara ülke bazlı bakıldığında ekonomik kompleksiteden ekonomik büyümeye doğru kurulan nedensellik ilişkisinde Hindistan %10, Çin'in ise %1 gibi kuvvetli bir istatistiki anlamlılığa sahip olduğu tespit edilmiştir. Ters durum için ise hiçbir ülke verisinde anlamlı bir olasılık değerine rastlanmamıştır. Ekonomik kompleksiteden enerji tüketimine doğru tespit edilen nedensellik ilişkisi içinde ise Rusya'nın %5, Çin'in %5 ve son olarak G.Afrika'nın %10 düzeyinde anlamlılık taşıdığı saptanmıştır. Enerji tüketiminden ekonomik kompleksiteye doğru tespit edilen ilişkide ise Brezilya %10, Çin ise %5 düzeyinde istatistiki anlamlılığa sahip olduğu yapılan analiz neticesinde ortaya konmuştur.

Ekonomik karmaşıklık ve enerji tüketimi ilişkisi ilgili yayınlarda net bir şekilde ortaya konmasa da çalışmada tespit edilen ekonomik karmaşıklık ve iktisadi büyüme arasındaki %5 olasılık değer kabulüyle var olan tek yönlü ilişki literatürdeki Adam vd. (2021), Çeştepe ve Çağlar (2017), Gozgor (2018), Hartmann vd.(2017), Hidalgo ve Hausmann (2009), Zhu ve Li (2017) çalışmalarının aksine ekonomik büyümeden ekonomik kompleksiteye doğru nedensellik ilişkisi varlığının en azından makalenin çalışma grubu için geçerli olduğunu göstermektedir. Diğer bir deyişle Uçar vd. (2019) ve Saad vd. (2022)'nin çalışmalarına uyumlu olacak şekilde BRICS-T ülkeleri için kişi başı GSYH'nin ekonomik karmaşıklık üzerinde baskılayıcı bir etkiye sahip olduğu yapılan analiz sonucu tespit edilmiştir. Ulaşılan bu sonuca göre BRICS-T grubu için iktisadi büyüme olmadan nitelikli ya da diğer bir deyişle ileri teknoloji gerektiren ürün ihracatına geçişin mümkün olmadığı söylenebilir. Enerji tüketiminden ekonomik kompleksiteye doğru olan nedenselliğin aksi duruma göre daha zayıf olasılıkla tespit edilmesi artan enerji kullanımında hane halkı tüketimlerinden ziyade teknoloji yoğun üretim gerçekleştiren sanayi sektörünün etkili olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. Diğer bir ifade ile ekonomik kompleksite ile enerji değişkeni olarak kullanılan birincil enerji tüketimi arasında tespit edilen kompleksiteden enerji tüketimine doğru %5 anlamlılıktaki nedensellik ilişkisi; ekonomik kompleksitenin ihracatın niteliğini artırarak katma değer yaratması arkasında enerji tüketimini de yükselttiğini ortaya koymaktadır.

Ülke ekonomilerinin küreselleşme ile artan ve maliyet minimizasyonuna dayanan rekabetçi yapıları, ekonomik karmaşıklık endeksi kavramının ortaya çıkmasındaki temel motivasyonu oluşturmaktadır.

Dolayısıyla nitelikli ihracatın yarattığı katma değere karşılık, özellikle enerjide dışa bağımlı ülkeler için yüksek enerji maliyetleri ülkeleri seçim yapmaya zorlayacaktır. Analiz sonucu ortaya çıkan nedensellik ilişkileri göstermektedir ki; ekonomik getirisi yüksek sofistike üretim modellemesi yapılırken, enerjide dışa bağımlılığın getirdiği maliyet yükü önemli kısıtlardan biri olmaktadır. Bu yönüyle çalışma kapsamındaki ülke grupları için sadece teknolojik ve beşerî altyapının geliştirilmesi, beklenen ekonomik büyümeyi gerçekleştirmede tek başına yeterli olmayacaktır. Diğer bir çıkarım olarak fosil yakıtlara dayalı ulusal enerji kaynaklarından yeterli verimi alamayan ülkeler, büyüme hedeflerinde konvansiyonel enerji teknolojilerinden yenilenebilir enerji teknolojilerine geçişe hız vermelidir. Çalışmada örneklem olarak alınan ülkeler için; hem ekonomik büyüme değişkenini temsilen modele dâhil ettiğimiz kişi başı GSYH'nin hem de enerji maliyetlerinin ekonomik kompleksite üzerinde yoğunlaştırdığı baskılayıcı unsur, yüksek getiri hedefini gerçekçi kılan ürün sofistifikasyonunun ancak enerji maliyetleri minimize edildikten sonra ülke büyümesine katkı sunacağını göstermektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Adam, A., Garas, A., Katsaiti, M.-S., & Lapatinas, A. (2021). Economic complexity and jobs: An empirical analysis. *Economics of Innovation and New Technology*, 32(1), 1-28. doi: 10.1080/10438599.2020.1859751
- Bayar, İ. (2022). Ekonomik karmaşıklık endeksi ve ekonomik büyüme: CIVETS ülkelerinden ampirik kanıtlar. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 36, 237-251. doi: 10.18092/ulikidince.1052678
- Boğa, S. (2019). Ekonomik karmaşıklık seviyesinin ekonomik büyüme üzerine etkisi: Geçiş ülkeleri için bir panel zaman serisi analizi. *Akademik Hassasiyetler*, 6(12), 357-386.
- Breitenbach, M. C., Chisadza, C., & Clance, M. (2022). The Economic Complexity Index (ECI) and output volatility: High vs. low income countries. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 31(4), 566-580. doi: 10.1080/09638199.2021.1995467
- Chakravarty, D., & Mandal, S. K. (2016). Estimating the relationship between economic growth and environmental quality for the brics economies—A dynamic panel data approach. *The Journal of Developing Areas*, 50(5), 119-130.
- Çeştepe, H., & Çağlar, O. (2017). Ürün sofistifikasyonu ve ekonomik büyüme ilişkisi: Panel veri analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(13), 992-1000.

- Doğan, B., Balsalobre-Lorente, D., & Nasir, M. A. (2020). European commitment to COP21 and the role of energy consumption, FDI, trade and economic complexity in sustaining economic growth. *Journal of Environmental Management*, 273, 2-10. doi: 10.1016/j.jenvman.2020.111146
- Doru, Ö. (2022). Türkiye’de ekonomik karmaşıklık endeksi (ECI) ve doğrudan yabancı yatırım ilişkisi. *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 235-251. doi: 10.55119/artuklu.1200656
- Emirmahmutoglu, F., & Kose, N. (2011). Testing for granger causality in heterogeneous mixed panels. *Economic Modelling*, 28(3), 870-876. doi: 10.1016/J.ECONMOD.2010.10.018
- Fortunato, P., & Razo, C. (2014). Export sophistication, growth and the middle-income trap. J. M. Salazar-Xirinachs, I. Nübler ve R. Kozul-Wright (Editörler), *Transforming economies—making industrial policy work for growth, jobs and development* (ss. 267-287) içinde. Geneva: International Labour Organization.
- Gozgor, G. (2018). A new approach to the renewable energy-growth nexus: Evidence from the USA. *Environmental Science and Pollution Research*, 25(17), 16590-16600. doi: 10.1007/s11356-018-1858-9
- Hartmann, D., Guevara, M. R., Jara-Figueroa, C., Aristarán, M., & Hidalgo, C. A. (2017). Linking economic complexity, institutions and income inequality. *World Development*, 93, 75-93. doi: 10.1016/j.worlddev.2016.12.020
- Harvard Growth Lab. (t.y.). *Country & product complexity rankings*. The Atlas of Economic Complexity website: <https://atlas.cid.harvard.edu/rankings>
- Hausmann, R., Hidalgo, C. A., Bustos, S., Coscia, M., Chung, S., Jimenez, J., ... Yildirim, M. A. (2011). *The atlas of economic complexity: Mapping paths to prosperity*. Massachusetts: HKS Center for International Development and MIT Media Lab.
- Hausmann, R., Hwang, J., & Rodrik, D. (2007). What you export matters. *Journal of Economic Growth*, 12(1), 1-25. doi: 10.1007/s10887-006-9009-4
- Hidalgo, C. A., & Hausmann, R. (2009). The building blocks of economic complexity. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106(26), 10570-10575. doi: 10.1073/pnas.0900943106
- Karadaş, H. A., Koşaroğlu, Ş. M., & Salihoğlu, E. (2017). Enerji tüketimi ve ekonomik büyüme. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 18(1), 129-141.
- Karasoy, A. (2022). Examining the globalization-economic complexity-financial development nexus in Turkey. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 14, 485-499. doi: 10.20990/kilisibfakademik.1164750
- Khan, H., Khan, U., & Khan, M. A. (2020). Causal nexus between economic complexity and FDI: Empirical evidence from time series analysis. *The Chinese Economy*, 53(5), 374-394. doi: 10.1080/10971475.2020.1730554
- Kim, T., Duc Niem, L., & Mai, L. (2022). Economic complexity and economic development in ASEAN countries. *International Economic Journal*, 36(4), 556-568. doi: 10.1080/10168737.2022.2142643

- Medlock, K. B., & Soligo, R. (2001). Economic development and end-use energy demand. *The Energy Journal*, 22(2), 77-105.
- Narin, M., & Kutluay, D. (2013). *Değişen küresel ekonomik düzen: BRIC, 3G ve N-11 ülkeleri*. Ankara: Ankara Sanayi Odası Yayın Organı.
- Numan, U., Ma, B., Aslam, M., Bedru, H. D., Jiang, C., & Sadiq, M. (2023). Role of economic complexity and energy sector in moving towards sustainability in the exporting economies. *Energy Strategy Reviews*, 45, 1-12. doi: 10.1016/j.esr.2022.101038
- Osinubi, T., & Ajide, F. (2022). Foreign direct investment and economic complexity in emerging economies. *Economic Journal of Emerging Markets*, 14(2), 245-256. doi: 10.20885/ejem.vol14.iss2.art9
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312. doi: 10.1002/jae.951
- Pesaran, M. H., Ullah, A., & Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal*, 11(1), 105-127. doi: 10.1111/j.1368-423X.2007.00227.x
- Pietronero, L., Cristelli, M., & Tacchella, A. (2013). New metrics for economic complexity: Measuring the intangible growth potential of countries. *Plenary Conference of the Institute for New Economic Thinking'te sunulan bildiri*. Hong-Kong.
- Saad, M., Brahim, M., Schaffar, A., Guesmi, K., & Saad, R. (2022). Economic complexity, diversification and economic development: The strategic factors. *Research in International Business and Finance*, 64, 101840. doi: 10.1016/j.ribaf.2022.101840
- Shahzad, U., Fareed, Z., Shahzad, F., & Shahzad, K. (2021). Investigating the nexus between economic complexity, energy consumption and ecological footprint for the United States: New insights from quantile methods. *Journal of Cleaner Production*, 279, 123806. doi: 10.1016/j.jclepro.2020.123806
- Taghvaei, V. M., Nodehi, M., & Saboori, B. (2022). Economic complexity and CO2 emissions in OECD countries: Sector-wise Environmental Kuznets Curve hypothesis. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(02), 1-11. doi: 10.1007/s11356-022-21491-5
- Tatoğlu, F. Y. (2013). *İleri panel veri analizi: Stata uygulamalı*. İstanbul: Beta.
- Uçar, M., Soyyiğit, S., & Nişancı, M. (2019). Ülkelerin iktisadi gelişmişlik ve iktisadi karmaşıklık düzeyleri arasındaki ilişki: G8 ülkeleri örneği. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(1), 138-148.
- Uslu, K. (2014). Avrupa Birliği'nde enerji ve politikaları. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(1), 155-172.
- Yapraklı, S., & Özden, E. (2021). The effect of sustainable development on economic complexity in OECD countries. *International and Multidisciplinary Journal of Social Sciences*, 10(2), 51-80.
- Zhu, S., & Li, R. (2017). Economic complexity, human capital and economic growth: Empirical research based on cross-country panel data. *Applied Economics*, 49(38), 3815-3828. doi: 10.1080/00036846.2016.1270413

LİDERLİKTE BÜYÜK ADAM TEORİSİ'NE GÖRE MEVLANA VE YÖNETİM BAKIŞ AÇISIYLA MEVLEVİLİK ÖRGÜTÜ*

Özgül ÖRSAL²

Öz

Her çağda sevilen, takip edilen, ulaştığı her insanda başka etkiler yaratabilen Mevlana ve onun ilkeleriyle şekillenen Mevlevilik hakkında, 1957 yılına kadarki dönemin sınırlı yerli kaynaklar içindeki Asaf Halet Çelebi'nin kitabının, okuyucusunun alanına göre anlamlandırabileceği bir derinliği vardır. Kitabının ana fikri ve güçlü yönü, Türk Yurdu'nda 1957 yılına kadar Mevlana ve Mevlevilik hakkında yayınlanan tüm makaleleri, kitapları sistematik analiz yöntemine benzer yöntem kullanarak sentez etmesidir. Çelebi'nin beş dile, eski doğu kültürü ve tasavvufa hâkim olması, farklı dillerdeki eserleri Türkçeye çevirebilmesi, kitabın sentezinde seçtiği yöntemin ilk olması, incelemeye değer bir nitelik taşır. Elbette Çelebi'nin liderlik ve yönetim bilimleri alanına katkı gibi bir amacı yoktur ancak kitabıyla gerçek yaşama ayna tutar. Bu çalışmada, hem liderlikte Büyük Adam teorisine göre Mevlana'yı hem de 13. yüzyılda Anadolu'daki siyasî yöneticilerle Mevlana'nın yönetim/örgüt idare sistemleri, yönetici ile ilgili eserleri, öğretileri, sohbetleri, metaforları olgular üzerinden sistematik olarak analitik yaklaşımla ele alınıp, çağdaş yönetim bakış açısıyla karşılaştırılacaktır. Bu tespitler yönetim/liderlik alanındaki akademisyenler ve ilgili tüm okurlar için farkındalık oluşturacak yeni bakış açıları kazandıracaktır.

Anahtar Kelimeler: Liderlik, Büyük Adam Teorisi, Yönetim, Mevlana, Yönetici

JEL Kodları: M1, L2, M12

ACCORDING TO THE "GREAT MAN THEORY" FROM THE LEADERSHIP THEORIES MAWLÂNÂ, AND MAWLAWIYYA ORGANIZATION FROM THE POINT OF VIEW OF MANAGEMENT

Abstract

Which is timeless, loved, and followed in every period, can create different effects in every person it reaches, and is shaped by Mawlânâ and his principles Mawlawiyya about, Asaf Halet Çelebi's book, which is among the limited domestic resources of the period until 1957 has a depth that the reader can make sense of according to its field. Due to Çelebi's command of five languages and Sufism, all his articles and books published in Turkey until 1957 were synthesized (the first of its kind) Mawlânâ and the Mawlawiyya Book worth examining one qualification carries. Of course, Çelebi has no intention of contributing to the field of leadership and management sciences. In this study, both Mawlânâ, according to the Great Man Theory of leadership, and the political administrators in Anatolia in the 13th century, Mawlânâ's management/organizational management systems, his works, teachings, conversations, metaphors regarding the manager, are systematically discussed with an analytical approach through facts, and contemporary will be compared from a management perspective.

Keywords: Leadership, Great Man Theory, Management, Mevlana, Administrator

JEL Codes: M1, L2, M12.

*Bu çalışma 8-9 Şubat 2023 tarihleri arasında gerçekleştirilen 1. Management and Organization Association Social Sciences Conference'da özet bildirisi olarak sunulmuştur.

² Dr., Özgül Örsal, orsal@ogu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1315-7483>

GİRİŞ

Edebiyat; hayal, duygu, düşünce ve olayların dil yardımıyla zarif bir şekilde ifade etme sanatıdır (Türk Dil Kurumu [TDK], t.y.). Edebiyatçı insanı odağına alarak düşünce, duygu, yaşanmışlığı dil aracılığıyla estetik bir şekilde harmanlayarak muhteşem yeni bir dünya inşa eder. Burada eserin yazıldığı dönemden, yazardan, yaşadığı çevreden, izler vardır (Tekin, 1989, s. 3). Edebiyatçının yeni bir dünya inşa ederken seçtiği edebi türlerden biri romandır (Yıldırım ve Akgül, 2021, s. 169). Romanlar insanın psikolojik, sosyolojik, tarihsel ve yönetsel gelişiminin çözümlenmesinde önemli bir kaynaktır.

Asaf Halet Çelebi 1957 yılında yazdığı bu kitabın en önemli özelliği, Türk yurdu'nda Mevlana ve Mevlevilikle ilgili çıkan tüm makalelerin toplanarak irdelenmesidir. Ayrıca bu özelliği ile Mevlana ve Mevleviliği anlamaya çalışan ve araştıran ilgili tüm okurlara rehberlik eden önemli bir kaynaktır (Çelebi, 1957). Kitabın ilk bölümünde Mevlana, hayatı, şahsiyeti ve eserleri, ikinci bölümünde Mevlevilik, üçüncü bölümünde Mevlana'nın eserlerinden parçalar yer almaktadır (Çelebi, 1957, s. 3). Kitabın içeriği olgusaldır. Yazar Mevlana'nın yaptıklarını tarihsel sıraya göre aktarmaktadır.

Alan yazınında, liderlik kuramlarından “Büyük Adam Teorisi”, yönetim ve örgüt kuramlarının tarihsel gelişimi ve yapısı, dönemine özgü karakteristik bakış açılarıyla şekillendiği görülmektedir. Bu nedenle o döneme ait toplumsal olaylarla veya insanların neler düşündükleri ya da yaşadıklarıyla ilgili konuları öğrenmemizde metaforlar bir aracıdır (Lakoff ve Johnson, 1980, s. 4). Metaforlar, kişilerin dış dünyaya dair algılamalarını şekillendiren birer yorumlama, düşünme, anlama biçimi ve yeni özgün bilgi üretebilmeyi sağlarlar. Metaforlar, yönetim, yönetici ve örgüt alanında temel kavramları, olguları, işlevsel yapılarını anlamaya yönelmiş, farklı perspektifleri birbirleriyle etkileşimli kılmak için birer araç ve hatta analiz yöntemi olarak kullanılırlar (Hatch, 1997, s. 7; Morgan, 1998, s. 10). Bütün örgüt ve yönetim teorileri, örgütleri hem kısmi hem de ayırt edici biçimde görmeyi, anlamayı ve yönetmeyi mümkün kılan örgütsel imge ve metaforlara dayanmaktadır (Morgan, 1998, s. 12). Yönetimin ve örgütlerin yapısının değişmesiyle, bilimsel yöntemleri seçimleri ve bakış açılarını da etkilemektedir. Bu değişimler yönetim ve örgütlerde dinamik, esnek, gelişen yapılara bırakmıştır (Phillips ve Hardy, 2002, s. 9). Günümüz yönetim ve örgütlerini anlayabilmek, farklı dönemlerde kullanılan dilsel kodlar, söylemler, hikâyeler, mecazlar, sembollere yer veren metaforlarla mümkündür. Literatürde metafor yöntem bilimiyle yönetim ve örgütü ele alan çalışmalarda (Koro-Ljungberg, 2001, s. 367; Phillips ve Hardy, 2002, s. 16), esneklik, veri setlerinin düzenlenmesi, çok yönlü doğru yeni bakış açıları sunmasıyla üstünlük sağlayacağı belirtilmiştir. Sistematik metafor analizi düşünce, eylem ve dilin yeni yapılandırılmış modeliyle, anlatma, anlama ve anlaşma aracı olarak dil, örgüt ve yönetim alanında önemini her geçen gün arttırmaktadır. Dil, yönetim ve örgütleri

anlamada önemli bir araç olarak, yönetsel ve örgütsel gerçekliklerin oluşumunda kilit roller üstenebilmektedir (Schmitt, 2005, s. 361).

Alan yazınında, “Büyük Adam Teorisi” de dahil olmak üzere liderlik kuramları üzerine çok sayıda çalışma bulunmasına rağmen, zaman sınırı tanımadan tüm toplum ve insanlar üzerinde derin etkiler bırakmış ve etkisi artarak devam eden Mevlana’ya liderlikte Büyük Adam teorisi ile inceleyen çalışmaya rastlanılmamıştır. Liderlikte, halkı harekete geçiren “büyük adamlar” sayesinde toplumların geliştiği vurgulanmaktadır (Adair, 2003, s. 11). Çelebi’nin kitabında Büyük Adam Teorisi açısından önemli olan Mevlana’nın hangi aileden olduğu, yaşı, öğrenim durumu gibi gözlenebilen ve kontrol edilebilen kişisel özelliklerine değinilmektedir. Yazarın konulara yaklaşımı betimseldir. Bu nedenle bu çalışmanın özgünlük açısından önem arz ettiği ve bundan sonra yapılacak araştırmalara ve araştırmacılara ışık tutması beklenmektedir.

Alan yazınında, yönetim/örgüt kuramları ve yöneticiyle ilgili çok sayıda çalışma bulunmaktadır (Massie, 1983; Özalp, 1987; Hatch, 1997; Morgan, 1998; Özen 2000; Luthans, 2002; Eren, 2003; Sargut ve Özen, 2007; Koçel, 2013; Örsal, 2022). Ancak Mevlana’nın çok yönlü evrensel güncelliğini yitirmeyen düşünceleri, öğretileri, eserleri ve onun ilkeleriyle şekillenen Mevleviliği yönetim bakış açısıyla inceleyen sınırlı çalışmaya rastlanmıştır (Rodoplu, ve Rodoplu, 2015; Yıldırım ve Fidan 2020). Çelebi’nin yönetim bilimleri alanına katkı vermek gibi bir amacı yoktur ancak kitabıyla gerçek yaşama ayna tutar. Çelebi’nin Mevlana ve Mevlevilik kitabının ikinci ve üçüncü bölümlerinde yer alan Mevlana’nın “Mesnevi”, “Mektuplar”, “Rubailer”, “Mecalis-i Seba”, “Fihi Ma-Fih” isimli eserlerinde, öğretilerinde Mevlana’nın yaşadığı veya kurmak istediği dünyadaki yönetsel ve liderlik yaklaşımlarını görmek mümkündür. Yönetimde 1990’dan günümüze farklı bir bakış açısı getiren çağdaş yeni yönetim yaklaşımlarında bilgi odaklı insan ve insan kaynaklarına (müşteri/tüketici, personel (yönetici-iş gören) memnuniyeti) odaklılık, yaklaşımlarını benimsemiştir. Küreselleşen açık sistem haline gelen dünya ortamında rekabet üstünlüğü sağlayan en önemli yönetim ve örgüt kaynağının “iyi güdülenmiş ve geliştirilmiş beşeri sermaye” yaklaşımı kabul edilmiştir. Bu yaklaşımı ise örgüt yönetiminde pozitif örgütsel davranış ile bireylerin eksikliklerini veya hataları yerine güçlü yönlerinin ortaya çıkarılması ve geliştirilmesiyle mümkün olacaktır (Örsal, 2022, s. 216). Çelebi’nin kitabında, yönetim bakış açısında önemli olan, bir örgüt olarak Mevleviliğin nasıl kurulduğu, yönetim ilkeleri?, Mevlevilik örgütü, yönetim/idari işleyişi, örgüt üyesi olarak Mevlevi yenilikleri, ritüelleri, iki zümre anlayışı, Türk kültür ve sanatında Mevleviliğin yeri, çile, sema ile Mevlana’nın gazel, rubani, Mesnevi, Mecalis-i Seba (Mevlânâ’nın 7 öğüdü), Mektubat eserleri ve öğretilerini anlatımı yazarın günlük üslubunu içermektedir (Çelebi, 2006, s.130, 240-244). Yazarın konulara yaklaşımı betimseldir. Günümüz iş hayatında öngörülemez değişimleri geleneksel yönetim yaklaşımlarıyla

göğüsleyebilmek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle bu çalışmanın özgünlük açısından önem arz ettiği ve bundan sonra yapılacak araştırmalara ve araştırmacılara ışık tutması beklenmektedir.

Bu çalışmanın amacı, liderlik kuramlarından “Büyük Adam teorisi” ile Mevlana’yı, yönetim ve örgüt bakış açısıyla Mevlana’nın dergâhı/eğitim örgütünü (Mevlevilik) incelemektir. Bu çalışmada, liderlikte Büyük Adam teorisine göre Mevlana’yı ve 13. yüzyılda Anadolu’daki siyasî yöneticilerle Mevlana’nın yönetim/örgüt idare sistemleri, yönetici ile ilgili eserleri, öğretileri, sohbetleri, metaforları olgular üzerinden sistematik olarak analitik yaklaşımla ele alınıp, çağdaş yönetim bakış açısıyla karşılaştırılacaktır. Bu yaklaşım, yönetim bilimlerinde halen kullanılmaktadır.

LİDERLİKTE BÜYÜK ADAM TEORİSİ BAKIŞ AÇISIYLA MEVLANA

Lider, başkalarını etkileyebilen, nereye, nasıl gidileceğini, hedef ve misyon koyan, yol gösteren bir kişidir. Liderlik ise, insanları peşinden götürebilme ve onlardan yapmalarını istediği şeyleri kendi istekleri ve işbirliği ile yaptırabilme sanatıdır. İnsanın yaşadığı her yerde liderlik, gerekli ve önemlidir. Çünkü yaşamsal mücadele ve değişime uyum sağlama ihtiyacı nedeniyle insan yaşamının her konusu ve aşamasında liderlere ihtiyaç vardır. Büyük Adam Liderlik Teorisi, 19. yüzyılda ortaya çıkan en eski liderlik teorilerinden biridir. Teori ilk kez Thomas Carlyle 1840’ta ileri sürdü ve “Kahramanlar Üzerine (On Heroes)” isimli eserinde ele aldı (Carlyle, 1840; 1869). Büyük Adam teorisi, liderlik kapasitesinin doğuştan gelen bir kabiliyet ve niteliklerin olduğunu savunur. Teoriye göre, dünyada yaşananlarla oluşan tarih, büyük adamlara ait belirleyici, benzersiz etkisiyle ilgilidir. Teoriye göre insanlar, onları başarılı liderler yapan doğuştan gelen niteliklerle doğarlar. Bu liderler, kitlelerin hayal gücünü yakalayan eşsiz yeteneklerle kutsanmıştır. Bu nedenle, liderlik nitelikleri doğuştan olduğu ve asla sonradan öğrenilemeyeceği için, büyük liderler yaratmak beyhude bir çaba olarak görülür. Teori ayrıca, başarılı bir liderin doğal özellikleri arasında karizma, zeka, siyasi zeka, ikna ve bilgelik olduğunu öne sürerken, etkili liderlerin genellikle entelektüel olarak üstün, cesur ve sevilen rol model olarak alındığını savunur. Bu özellikler ailenin genlerinde vardır ve nesilden nesile aktarılır. Doğuştan kazanılan üstün zeka, içgüdüsel dürtü ile liderlik davranışlarını sergileyen büyük adamların başarılı olduğu ileri sürülmektedir (Carlyle, 1840). Ralph Waldo Emerson 1850’de “Örnek Adam (Representative Man)” (Emerson, 1964) ve Francis Galton 1869’da “Kalıtsal Deha (Hereditary Genius)” (Galton, 1840) adlı eserler “liderlikte büyük adam” teorisini güçlendirmiştir (Carlyle, 1869, s. 22).

Liderlikteki “Büyük Adam” teorisine göre Mevlana’nın da doğuştan belli özelliklere sahip olarak dünyaya geldiği ve bu özelliklerinin bir sonucu olarak da Mevlevi dergahına / örgütüne liderlik yaptığı söylenebilir. Bu bağlamda Mevlana da her Büyük Lider gibi, asil bir aileden gelmektedir. Annesi dördüncü halife Hz Ali soyundan olup Emir kızıdır. Babaannesi Doğu Türk hanedanı (Harezmsâhlar, 1157) prenses

Melike-i Cihan Emetullah Sultan'dır. Bu bağlamda Mevlana "Kalıtsal Liderlik Dehası" Hanedanlık ve Emirlik genlerinden gelmektedir. Babası da hem şehzade, hemde ilk halife Ebu Bekir soyundan olup (Şen 1987) "Âlimlerin Sultânı" unvanı ile tanınan zengin bir âlimdir. Ayrıca babasına:

"Bir postta iki sultan yaraşmaz ve bir ormanda iki aslan bağdaşmaz". "Eğer kendileri memlekette saltanat sürmek havasında ise, işte kalenin anahtarları. Saltanatları mübarek olsun".

denilerek taht teklif edildiği (Çelebi, 2006, s.16) bilinmektedir. Hanedanlığın Mevlana'nın babasını yaşadığı süre boyunca "örnek adam" kabul ettiği ve liderlik özelliklerinin Mevlana'ya aktararak "lider olunmaz, lider doğulur" görüşünün desteklediği görülmektedir. Ayrıca "Büyük adam (great man)" teorisindeki liderler olağanüstü yetenekleri ve özellikleriyle toplumlara ve tarihe yön vermektedir (Bass, 1990, s. 37). Bu bağlamda Mevlana'nın olağanüstü özelliklerini vurgulayan ve geleceğin lideri olacağı aşağıdaki hikaye ile anlatılmaktadır.

"Mevlana Babası Bahaüddin Veled ile birlikte gittiği Şeyhu'l Ekber'in yanından çıkarken, Muhyiddin, Mevlana'ya bakarak: "Sübhanallah (Allah subhandır, her türlü kusurdan, acizlikten, eksiklikten uzaktır!), bir deniz bir gölün arkasına düşmüş gidiyor!" (Çelebi, 2006, s.16).

denilerek 18 yaşındaki Mevlana'nın dönemin bilgeleri, ilim adamları, devlet büyükleri, sanatkârlar tarafından hayretler içinde kutsanmış, eşsiz özelliklerinin fark edildiği ve tarihe yön verebilecek doğal lider olarak kabul ettikleri görülmektedir.

Carlyle'ın ikinci ana varsayımı, büyük liderler genellikle bir ihtiyaç olduğunda ortaya çıktığını savunur. Asaf Çelebi'nin etkilendiği değişkenler, dönemin siyasi ve kültürel koşullarından dolayı okurlara kitabının ilk bölümünde aktardıklarıyla bu varsayımına şu şekilde cevap verilebilir.

"Büyük mutasavvıf ve düşünürümüz Mevlânâ Celâleddin Rûmî 1207-1273 yıllarında maddi, manevi sıkıntı yaşayan insanlara özellikle kendi toplumuna yol gösteren, ümit ve cesaret veren Allah dostu bir gönül eridir". (Çelebi, 2006, s.16).

"Moğol istilalarının her tarafı kasıp kavurduğu bir dönemde, doğru yolu gösteren, aydınlatan, uyurma faaliyetleriyle halkın dinî hayatını yeniden inşa eden, halkın doğru davranışlar göstermesine rehberlik eden, dönemin en büyük liderlerindendir." (Çelebi, 2006, s.17)

Tarihte büyük adamlar olarak kabul edilen liderlerin sadece kendi toplumlarında değil tüm toplumlarda kabul edildiği, bireyler tarafından aşırı benimsenerek korunmaya alındığı hatta tapılma derecesinde değer verildiği görülmektedir (Adair, 2003, s. 13). Asaf Halet Çelebi'nin romanlarında yaşadığı

çevrenin, yaşamına dâhil ettiği insanların, yaşadığı dönemin özelliklerinin ve toplumun izlerini görmek mümkündür. Kitapta anlatılan biyografik ve tarihi gerçek olaylar, hakikat - realist bakış açısı ile ele alınmaktadır. Çünkü kitabın amacı, okuru eksik konularda bilgilendirmek ve geçmişe ayna tutmaktır. Yaşadığı bölgede, ülkesinde ve diğer tüm ülkelerdeki en fakirinden en zenginini, en cahilinden en bilgesini etkilediği, harekete geçirip o kişilerde davranış değişikliği yaptırabilen mükemmel bir liderdi.

“Eski âlimlerimiz, devlet erkânı, büyük şairlerimiz, hattat ve Türk kuyumcularımız geneli Mevlevi ve Mevlana takipçileridir. Giyinişleri ahlaki değerleri yaşamları bir bütünlük içerisindedir”. Çelebi, 2006, s. 38).

“Mevlana hakkında yerel ve yabancılar tarafından önemli kitap, makale, vb ... eserler yazılmış ve çoğaltılmıştır. Bu değerli eserleri barındıran büyük bir bibliyografi etüdü yapmak gerekir. Mevleviliğin düşünce, edebiyat, sanat, resim, hat, kuyumculuk, musiki gibi şubelerinde yedi asır boyunca Mevlana liderliğinde Türk kültürüne hizmet ettiği göz önüne alınarak, bu değerlerin, kültürün muhafaza edilmesi önem arz etmektedir.” (Çelebi, 2006, s. 52).

“Keza bizde de ahteisme’i ile tanınmış olan Abdullah Cevdet bile en güzel eseri olarak telakki ettiğim Dilmesti-i Mevlana’sını sırf ondan mülhem olarak yazmıştı.” (Çelebi, 2006, s. 58).

“Fuat Köprülü’den sonra Hilmi Ziya Ülgen ve Profesör Dr. Feridun Nafiz Uzluğ birçok eser yazmıştır” (Mecalis-i Seb’a, Mektubat, Sultan Veled Divanı, Mevlevilik). (Çelebi, 2006, s. 40).

“Hasan Ali Yücel, Refi Cevad Ulunay, Abdülbaki Gölpınarlı Nezihe Araz, Profesör Annemarie Schimmel, Tahsin Yazıcı, Miriam Harry gibi birçok farklı din ve dile sahip kişi Mevlana ve Mevlevilik konusuna hayranlık ve heyecan dolu eser yazılmıştı.” (Çelebi, 2006, s. 46).

Liderlik etmedeki mükemmelliği, hem yakın çevresi hem de ülkesi için faydalı olurken, uluslararası toplumlardan da büyük ilgi gördü ve öğretileri kabul edildi. Bu izleri “Mevlana ve Mevlevilik” kitabında da görmek mümkündür. Dönemin koşullarını, olgularda o dönemin ünlü kişilerin söylediği cümlelere yer vermesi, okuyucunun beğenisini kazanmasında ve yazının zenginleştirilmesine katkı sağlamaktadır. Yaşadığı dönemde, çevresinde ve okuduğu eserlerde “Mevlana’ya ve Mevleviliğe” karşı dünyanın her yerinde zaman sınırı tanımayan büyük ilgi ve hayranlığın arttığını şu sözlerinden anlıyoruz (Çelebi, 2006, s. 90-92).

“Mesnevilik eseri batı ve doğu dillerine çevirisi yapılarak yayımlandığı görülmektedir. Bu yayınlar evrensel Mevlana hayranlığı ve takipçilerini arttırmıştır. Zamanımızda bu çalışmalar yeni isimlerle daha da genişlemiş bulunmaktadır.”

“Yalnız Pakistan, İran, Afganistan, Hindistan, İngiltere, Fransa, Almanya değil Avrupa'nın tüm muhtelif kültür merkezlerinde de ona büyük bir sevgi ile bağlanan kültür adamları pek çoktur.”

“Mevlana'nın diğer milletler tarafından tanınmasında hakkında yapılan incelemeler ve çeviriler en çok batı ülkelerinde, Alman, İngiliz, Fransız dillerinde yazılmıştır.”

“İran'da Firuzanfer, Mevlana üzerindeki geniş araştırmalarıyla meşhur olduğu, Pakistan'ın büyük şairi İkbâl'in büyük bir Mevlana hayranı oluşu da ayrıca kaydedilmeye değer. Bu hayranlık onun muhit ve havasına uymaya müsait olanlar arasında değil, mesela Maurice Barres gibi koyu Katolik olduğu kadar Nietzsche'nin de sadık koyu Fransız milliyetçisi bir yazısında bile görülüyor.”

Mevlana'nın takipçilerinin hepsinde yüksek memnuniyet, kalite ve performansa sahiptir. Mevlana'nın alıntıları ve takipçi özellikleriyle “Büyük Adam Liderlik Teorisi”ndeki tüm özelliklerle uyum içinde olduğu görülmektedir. Kitaptaki Mevlana takipçilerine ait alıntılar (Çelebi, 2006, s.35-38):

Goethe ve şansölye Von Müller arasındaki söyleşidir: “İranlılar beş asır içinde şiirde üstad olarak yedi kişiyi kabul ederler”. “Fakat kabul etmedikleri arasında bile pek çok çaplılar vardır ki benden daha değerlidirler.”

Fransız romancısı Miriam Harry 1945, “Mevlana sadece üstün düşünce dünyasında değil, çevresindeki hatta diğer toplumlardaki insanların sevdiği, değer verdiği, anladığı bir kişidir.”

Alman Von Porten hayranlığını; “Bir büyücünün değneğini takip eder gibi insan kendisini ona kaptırırvermektedir. Burada Mevlana bizi yedi kat göklerden nura, cihanşümül (evrensel) bir düşünceye kavuşturuyor.” ifadeleriyle belirtmiştir.

İngiliz Sir Denison Ross, “Mevlana çocukluğundan itibaren ilim ve sanat kültürlerini yanyana almış, uzun müddet kendisinde şair ve âlim karakterleri mücadele etmiş, nihayet babasından intikal eden ilim kürsüsünü terk ederek, ilimle sanatın bir nevi terkibine dayanan bedii bir tasavvuf cereyanı açmaya muvaffak olmuş olan mütefekkir bir sanatkârdır”.

Ana dili gibi 5 dil konuşan ve edebi eserler yazan Mevlana'nın eserlerinin birçoğu Farsça iken Türkçe, Arapça, İbrani ve Rumca olarak yazdığı da bilinmektedir. Mevlana'nın eserleri ve öğretileri çoğunlukla

tarih, din, sosyoloji ve edebiyat alanlarında irdelenmiştir. Doğal olarak Mevlana'nın sınırsız, zamansız, çeşitli din ve inançlara sahip kitleler üzerinde etkili olması, liderlik özelliklerinden güç kaynaklarının ispatı niteliğindedir. Takipçi perspektifi Avrupa ve Asya'dan yirmibeş ülkedeki ünlü yüzlerce şair, edebiyatçı, alim, bilim adamı, siyasetçi, devlet adamı, farklı din adamı, sinemacı, sanatkar, gazeteci, tercümandan oluşmaktadır.

Mevlana'nın liderliğindeki etki ve güç kaynaklarına bakıldığında; ruhani, ahlaki, etik ilkelerine dayalı söylem ve eylemlerindeki uzmanlığı aracılığıyla bireysel gücünü ve karizmasını, yalnız kendi çağında ve Müslümanlarda etkili olmakla kalmamış, halen tüm dünyayı etkilemeye devam etmektedir. Mevlana'nın liderliği ve öğretilerini bireylerin ötesinde iki ülke günümüze taşıdı. UNESCO 2007'de, Mevlana'nın barışın savunuculuğunu insan zihnine yerleştirilmesindeki öğretileri anlamaya çalışan, araştıran, yayılmasında yer alanları desteklemek amacıyla "Mevlana Madalyası" bastırdı. Mevlana'yı evrensel büyük lider olarak kabul edip, takip edeceklerini 2007 yılında "Uluslararası Mevlana Yılı" ilan edildiğini açıkladı (UNESCO, 2007). Buna mutakip İran 2007 yılında ard arda Mevlana etkinlikleri düzenledi. İlk önce 30 Eylül 2007'de ülke genelinde okul zillerini çaldı. Sonra 26 Ekim - 2 Kasım 2007 de "Mevlana Haftası" düzenleyerek takipçileri arasında yer aldı. Tahran'da Mevlana konulu konferans ve tören düzenleyerek Mevlana'yı takipçisi olduklarını ilan etti. Kongreye 29 ülke katıldı, 450 makale sunuldu.

Ülkemizde 8-12 Mayıs 2007 tarihlerinde "Uluslararası Mevlana Kongresi" düzenledi. Kongreye 32 ülke katıldı, 165 makale sunuldu. Türkiye 2023 yılını "Mevlana Yılı" kabul etti (Resmi Gazete 21.01.2023/Sayı:32080). Bu kapsamda yıl boyunca yurt içi ve yurt dışında çeşitli etkinlikler düzenlendi. Bu durum Mevlana'nın liderliğinin günümüzde de takip edildiğini göstermektedir.

BÜYÜK ADAM LİDERLİK TEORİSİNE ELEŞTİRİLER

Bazı kuramcı ve teorisyenler tarafından eleştiriler yapılmıştır. Teori, büyük adamların ve liderlerin olayların nasıl gelişeceği üzerinde tam kontrole sahip olduklarına inanırlar. Ancak, özellikle bir kişinin içinde büyüdüğü ortamın özellikleri üzerinde büyük bir etkisi olduğunda, bir liderin büyüklüğünü doğuştan gelen yeteneklerden çok toplum belirlediğini savunurlar (Spector, 2016, s. 119).

Liderlik kuramlarından "Büyük Adam Teori'sine" getirilen eleştirilerde ileri sürülen "bir liderin büyüklüğünü doğuştan gelen yeteneklerden çok toplum belirlediği" savı ile Mevlana incelendiğinde, Mevlana'nın yaşadığı dönemdeki problemlere çözümler getirerek toplumdaki her kesimi etkileyen "büyük lider" olarak kabul edildiği, tarihi belgeler, edebi eserlerle ispatlanmıştır. Bu bağlamda Mevlana hem Büyük Adam teori kriterlerine, hemde teoriyi eleştirilerek, iddia edilen belirtilen savlara göre de Büyük Liderdir.

Liderlik kuramlarından Büyük Adam Teori'sine getirilen eleştirilerden diğeri, insan davranışlarını ve tutumlarını sıklıkla etkileyen dış ortamları veya durumları hesaba katmamasıdır (Organ, 1996, s. 2).

Büyük Adam Teori'sine getirilen eleştirilerde ileri sürülen “insan davranışlarını ve tutumlarını sıklıkla etkileyen dış ortamları veya durumları hesaba katmaz” savı ile Mevlana incelendiğinde, Mevlana liderliğinde, insan, en büyük değerdir. İnsanın en değerli hazinesini “ruhu” olduğunu kabul eder. İnsan davranışlarını ve tutumlarını anlamaya çalışır. Yaşadığı toplumdaki problemlere çözüm yollarını sunar. İnsanları iyiliğe, sabıra, hoşgörüyeye, yardımseverliğe, barışa, birlik beraberliğe, adap, edep, bilgili olmaya, kendini geliştirmeye yönelterek, toplumda pozitif insan davranış ve tutumlarını geliştirip refah düzeyini arttırdığı tarihi belgeler, edebi eserlerle ispatlanmıştır. Bu bağlamda Mevlana hem “Büyük Adam” teori kriterlerine, hemde teoriyi eleştirilerek, iddia edilen belirtilen savlara göre de Büyük Liderdir.

YÖNETİM BAKIŞ AÇISIYLA, MEVLANA VE MEVLEVİLİK

Günümüzdeki iş hayatında ivme yapan sorunlar çok fazla araştırmalarda ve uygulamalarla literatüre katkı sağlasa da, yeni çözüm yollarına ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaca her çağda sevilen, takip edilen, ulaştığı her insanda başka etkiler yaratabilen Mevlana ve Mevlevilik kitabında, 13. yüzyılda Anadolu'daki siyasi yöneticilerle Mevlana'nın yönetim/örgüt idare sistemleri, yönetici ile ilgili eserleri, öğretileri, sohbetleri, metaforları olgular üzerinden sistematik olarak analitik yaklaşımla ele alınıp, çağdaş yönetim bakış açısıyla karşılaştırılacaktır.

Yönetim bakış açısıyla Mevlana'yı ve eserlerini anlamak için öncelikle yaşadığı yüzyıldaki yönetim anlayışını bilmek gerekir. Yönetim kavramı; döneme, sosyo-ekonomik şartlara ve coğrafik özelliklere özgü ortaya çıkması ve gelişim göstermesi farklılaşmıştır. 13.yüzyılda dünyanın Doğusunda merkezi yönetim hüküm sürerken, dünyanın Batısında ise feodal-yerel yönetim hüküm sürmekteydi (Köktürk, 2011, s. 81). Selçuklu devletinin ise, eski Hint-İran-Orta Asya Türk devlet yönetimi ve örgütlenme töresiyle harmanlanmış İslam dinine dayanan ve Dâire-i Adalet adındaki bir yönetim anlayışına sahipti. Mevlana'nın felsefesinin doğuştan kazandığı statüsü, yaşadığı dönemin özellikleri, din, eğitimi, devlet erkaniyla yakın ilişkilerinin etkisiyle şekillendiği gözlenmektedir. Mevlana'nın düşünür kimliğinin özgeçmişiyile ilişkisi kültürel kimliğidir. Aile geçmişi, ekonomik durumu, eğitimi, sosyal statüsü, kültürel sermayesi ve yazma aşkı, saygın bir yazar olması güç kazanmasındaki belli başlı sembollerdir. Mevlana Afganistanın Belh şehrinde doğmuş, dönemin ünlü bilginlerinden Sultanların Alimi olarak bilinen Bahaddin Veled'in oğludur. Moğol istilası ve Haçlı savaşları nedeniyle göç ettikleri düşünülmektedir. Moğolların yakıp yıktığı, Selçukluların ise hoşgörülü, yapıcı tutumları bilinmektedir. Belh şehrinde, ünlü sufi ve şair Feriddin

Attar'la tanıştıkları Nişabur'a, Bağdat'a, hac görevi için Mekke'ye, Şam'a, son olarak Anadolu Selçuklu sultanı Alaettin Keykubat'ın daveti üzerine Konya'ya gelerek yerleşmişlerdir (Çelebi, 2006, s. 11).

XI. yüzyılda Hitit, Yunan ve Roma kültürleriyle yoğrulmuş Anadolu'ya, Selçuklular İslam kültür ve felsefesini getirmiştir. XII. yüzyıla geldiğimizde, Selçuklular İslam dünyasının okulu olarak bilinen "Nizamiye" adlı medreseleri yaparak yerleşik bir toplum olmanın temellerini atmışlardır. Üstüne üstlük, Selçuklular "Nizamiye Medreselerinde" ders vermek üzere önde gelen bilgin, düşünür ve yazarlarını davet ederek, her türlü görüş ve düşüncenin tartışılabilceği hoşgörülü bir ortamda kültürünü ileri seviyeye ulaştırmıştır.

Eski Yunan düşünür Platon'un, Atina yakınlarındaki Akademi'de öğrencilerine verdiği "ahlak ve adalet, yönetim" konularındaki öğretileriyle, Mevlana'nın Konya'daki "Nizamiye Medreseleri"nde verdiği ahlak ve adalet, yönetim" konularındaki öğretilerine paralel olduğu, toplumsal ve bireysel hoşgörü kültürünü geliştirdiği görülmektedir. Mevlana'nın da farklı görüşlerin bilimsel bir ortamda ele alınabileceği, hoşgörülü kültüre gelmesi doğaldır. Mevlana Belh Türkçesi ile konuşmuş, eğitimlerinde Arapça okumuş ve eserlerini genellikle Farsça yazmıştır (Gölpınarlı 1981, s. 18). Sade ve doğrudan ifade edilen Türkçe'nin Mevlana'nın anadili olması nedeniyle, klasik yazı dilindeki ağıdalı Farsça yerine, konuşma dilindeki gibi sade Farsça'yla yazdığı düşünülmektedir. Dervişlerin müzik dinlerken düşünsel anlamı işitmesi, kendinden geçecek denli düşünsel coşmasıyla, kendinden geçerek dönmesi olan "Sema"yı Mevlana gibi bir düşünürde yaptığı için günümüzde bile birçok kültürün ilgisini çekmektedir. Ayrıca "Sema"nın sosyal, bedensel ve ritmik öğeleri olması nedeniyle, Mevlana Howard Gardner'ın tanımladığı "çoklu zekâ"ya sahip olabilir. Mevlâna'nın öğretilerinin insan odaklı evrensel ruha sahip çözümler içerdiği için daima kabul görebileceğini savunmaktayız. Yönetim, örgütsel yönetim, örgütsel davranış gibi iş hayatının hemen tüm alanlarında ele alınıp irdelenmesine ihtiyaç büyüktür.

Çelebinin kitabında, Mevlâna'nın hayatı, kişiliği, eserleri, hayranları, Türk yurdunda basılan tüm kitapları incelemesi, Mevleviliğin kuruluşu, Türk Kültür ve Sanatında Mevleviliğin yeri, bazı Mevlevi adetlerinin ele alınması takdire şayandır. Yazarın bu konuları anlatım tarzı günlük üslupta, konulara yaklaşımı betimseldir. Mevlâna'nın Türk toplumu ve insanlık için ifade ettiği değer onun felsefesinde gizlidir. Onu tanımadan anlamak, onu yücelten misyonu kavramak mümkün değildir. Mevlana'nın eserlerinin birçoğu Farsça iken Türkçe, Arapça, İbrani ve Rumca olarak yazdığı da bilinmektedir. Ana dili gibi 5 dil konuşan ve edebî eserler yazan Mevlana Celaleddin Rumi yaşadığı dönemde dini bir örgüt ya da tekke kurmamış. Mevlana'nın güzel başarılı iletişimi sayesinde dergahı altında toplanan devlet erkanı, eğitim verdiği medresedeki öğrencileri, âlim, okumuş, seçkin, sanatkâr çevresiyle pozitif toplum kültürünü oluşturmuş, eserlerinde ki öğretileri, yönetim ve örgüt yaklaşımlarındaki ilkelerle oğlu önderliğinde

Mevlevilik örgütü kurulmuştur. Ölümünden sonra Mevlana'nın dergahı / medresesindeki takipçileri, Mevlevilik örgütü altında birleşmiş, Mevlana'nın öğretilerini devam ettirmişlerdir. Burada görüldüğü gibi Mevlana yaşadığı dönemde Mevlevilik örgütünü kurmasa da eserleri, örgüt işleyişi, öğrencilerinin ve kendisinin giydiği kılık kıyafet, yapısal/ idari işleyiş kurallarıyla hem devlet erkanı hemde halk tarafından öğretilerinin tümü kabul edilerek coğrafik ve zamansal sınır tanımayan takipçilerini oluşturmuştur.

Türk kültür ve sanatında önemli yeri olan eski âlimlerimiz, büyük şairlerimiz, sanatkârlar, hattatlar, kuyumcular hatta devlet ve idari yönetimlerde bulunan devlet erkanı padişahlar, melikler, emirlerin geneli Mevlevi ve Mevlana'yı seven kişilerden oluşmaktaydı. Bu kişilerin giyinişleri, ahlaki değerleri, yaşamları bir bütünlük içerisindeydi. Mevlevi kıyafeti Selçuklu kıyafetiydi. İlk Osmanlı yöneticileri, alimleri vb. de bu kıyafeti ve bu kültürü benimsemişlerdir. Mevlevilik daha çok yönetici konumunda bulunan sultanlara, meliklere, emirlere, âlimlere, okumuşlara, seçkinlere ve sanatkârlara hitap eden, benimsenmiş bir ocak/ topluluktur. Mevlana ve onun Mevlevilik ocağı/topluluğunun ile dini örgütlerin, tarikatlarının felsefe, yönetim ve örgüt işleyişi yönünden birbirinden farklıydı.

Yöneticilerin Örgütsel Davranışındaki Felsefe, Yönetim ve Örgüt İşleyişi; Mevlevilik

Mevlana ve oğlu Sultan Veled'in yönetici olarak benimsedikleri felsefe, yönetim, örgüt işleyişiyle örgütsel davranışlar ele alınarak, farklılıklar karşılaştırılacaktır.

Mevlana'nın oğlu Bahaddin 20 yaşında Mevlana'ya halvette çileye girmek istediğini ilettiğinde Mevlana ve oğlu arasında geçen sohbeti Eflaki şöyle aktarmaktadır (Eflâki, 1964, s. 84).

“Bahaeddin! Muhammed'e mensup olanlar (Müslümanlar) için çile ve halvet yoktur. Bu bizim dinimizde bid'attır. Bu Musa ve İsa (selam onların üzerine olsun) şeriatında vardır. Bizim yapacağımız bütün mücahedeler yalnızca çocuklarımızın ve dostlarımızın rahatı içindir. Halvete hiç ihtiyaç yoktur. Zahmet çekip mübarek vücudunu incitme” aradan kısa bir süre sonra ard arda oğlunun ısrarı üzerine Mevlana, “40 günlük halvete” izin vermiştir.

Mevlana'nın sadece oğlu için değil etrafında toplanan muhipleri içinde çile şartı yoktur (Can, 2014, s. 10; Chittick, 1991, s. 108). Mevlâna Mevleviliğin düşünsel lideri, medrese hocası / müderristir. Mevlana zamanında Mevlevi örgütü esnek, bilgiye dayalı, değişime ve gelişmelere uyum sağlayabilen bir yapıdadır. Bu dönemde Mevlevi örgütü geniş zümrelere sahipti. Bu üyeler Mevlana'nın muhipleriydi. İlim / tevazuu ile uğraşan, padişahlar, sadrazamlar, vezirler, yönetim kadrolarındakiler ve herkes muhibi olabilirdi. Mevlana'nın Mevlevi ve medrese eğitiminde edebiyat, bilim, sanat, protokol, adap, erkan, ahlak, usul, incelik, kibarlık kaidelerinin ilkelerini teorik ve davranış uygulamalarını geliştirmiştir. Geliştirdiği bu

öğretiler tarihimize kültürel, siyasi ve ekonomik zenginlikler kazandırmıştır. Özellikle adap / edep toplumsal uygulamaların kurumsallaştığı mutfak (matfah) bölümü, kültür şeklini aldığı manevi bir eğitim yuvasıdır (Çelebi, 2006, s. 150). Mevlana'nın eğitim modelinde dinî terbiyeyle birlikte yabancı dil ve güzel sanatlarada yer almaktadır. Bu eğitim sisteminde başarılarıyla ünlenen şiir, musiki sanatçıları yetişmiştir. Mevlana'nın Mevlevi ve medrese eğitimleri yerleşkesi şehirde olduğu için halkın kültürüyle harmanlanıp zenginleşerek kıyafet, davranış, konuşma uslubuna yansımıştır. Bu yansımalar şehir hayatını zamanla kültürel, ekonomik, siyasi anlamda geliştirmiştir. Mevlana ve Mevlevi / medrese öğretileriyle oluşturduğu incelik, adap, edep, liyakat, ilim kültürünün etkisiyle, Anadolu tarihinin en güçlü ve parlak dönemini yaşamıştır (Gölpınarlı, 1981, s. 23).

Mevlana'nın ölümünden sonra oğlu Sultan Veled Mevlevilik örgütünü kurmuştur. Sultan Veled'in babasından farkı tekke ve tarikatlardaki örgütsel yapılanmayı ve örgütsel davranışları benimsediğini görülmektedir. Mevlana'nın eserleri, ilmi, öğretileri toplumda kazandığı maddi Mesnevi gücünün zemin hazırladığı Mevlevilik eğitim sisteminde çile, ritüel olarak sema'yı kurumsallaştıran bir tarikattır (Çelebi, 2006 s. 119). Mevlevilik tarikatı inanç, adap, erkan yönüyle diğer dini tarikatlarla benzerdir. Ancak ayrıntılarda davranış biçimlerinde farklılıkları vardır. Örneğin; uygulamalarla ilişkili çeşitlilik barındırmasıdır. Sultan Veled yönetimi zamanında tarikatlar ve dedelerden oluşan iki topluluk (zümre) vardır. Diğer tarikatlardaki yönetim ve örgütsel davranışı olarak çile olgusu kırk gün iken, Mevlevi Tarikatındaki dede olmak için bin doksanbir gün (üç sene) bir çatı altında kalarak (sıralı ve zamanlı eğitim) izlenecek aşamaları geçmek gerekliydi. Mevlevilik katı hiyerarşik yapıdadır, en üst makamı Çelebilik'tir. Örgüt içinde yeni başlayan durumundan dedelik ve şeyhlik konumuna kadar ilerlemek için disiplinli aşamalardan geçmek gerekir. Disiplin çile yoluyla sağlanır. Çile'de görev dağılımı, otorite, liderlik yer alır. Her kişi belirlenen yer ve süre içinde 18 hizmet görevlerini yapmak zorundadır (Çelebi, 2006, s.120). Görevlerini yaparken üste mutlak itaat şarttır. Uyulmadığında yeni başlayan statüsüne geri döner. Her aşamanın kendine özgü kuralları vardır. Sema çıkarma sürecinde olan salik sema dedesinin, somat adabını öğrenen salik kazancı dedenin otoritesine boyun eğmek zorunda kalması bir örnek olarak verilebilir.

Örgütsel Kültürde Kıyafet: Marka(laşma)

Türk kültür ve sanatında önemli yeri olan eski âlimlerimiz, büyük şairlerimiz, sanatkârlar, hattatlar, kuyumcular hatta devlet ve idari yönetimlerde bulunan devlet erkanı padişahlar, melikler, emirlerin geneli Mevlevi ve Mevlana'yı seven kişilerden oluşmaktaydı. Mevlana muhipleri arasında kisve giyilirdi. Bu kişilerin giyinişleri, ahlaki değerleri, yaşamları bir bütünlük içerisindeydi. Mevlevi kıyafeti Selçuklu ve Osmanlı'nın ilk dönem kıyafetiydi. Mevlana'nın ve Mevlevilerin kıyafetleri, özellikle (örgütsel davranışa özgü), zarif, ağırbaşlı, kaliteli ama sade kıyafetti.

“Dış kıyafeti, deve tüyü renkli, dövülmüş deve yününden, kalınca, hafif, ter emen rahat bir giysidir. Külâh-ı Mevlevî denilen sikke, 45 – 50 santimetre uzunluğunda, içice geçmiş iki kat, koyu kahve, bal veya beyaz dövme yününden şapkadır. Tennure, kolsuz, yakasız, göğse kadar önü açık, bele kadar dar, belden sonrası gittikçe genişleyen, mevsime göre çoğunlukla beyaz veya fıstıklı renkte elbisedir. Semazen semaya başladığında, hafif bir dönüşte açılmak üzere gittikçe genişleyen altı parçanın etek kısmında, içten dört parmak enlilikteki yün parçası, eteğin şemsiye şeklinde açılıp kapanmasını sağlar. Tennurenin bel kısmına Tiğ-bend denilen ince bir kuşak, bunun üstüne de elif-i nemed denilen üç metre uzunluğunda ve yedi sekiz parmak kalınlığında tennure ile aynı renkte bir kuşak sıkı sıkıya sarılır. Bu kuşağın ucunda tekrar sıkı sarılmak üzere ince şeritler vardır. Üstüne Destegül denilen tennurenin renginde bele kadar uzanan uzun kollu yelek giyilir. Siyah renkte giyilen hizmet eteği vardır. Mevlevilerin resmi üniforması, sikke ile bu tennureden ibarettir” (Çelebi, 2006, s. 99-100).

Mevlana ve Mevlevî topluluğu, Selçuklu ve eski Osmanlı döneminde toplum tarafından bu kıyafetleriyle özdeşleştirildiği ve beğenildiği görülmektedir.

Mevlevilik kıyafeti (kisve) ve Mevlana'nın Sufilere/ Mevlevilere öğütü:

Bir gün Hz. Mevlânâ hamama girer ve hamamın ortasında bağdaş kurup oturur. Etrafındaki Mevlevilerle engin manalar saçan sohbetini herkes heyecanla odaklanmış dinliyordu. Mevlana birdenbire ayağa kalktı ve yüksek sesle üç defa “Aramızda Mevlevî kimdir?” diye sorar. Biraz bekler, hiç ses yok.

Ve ekler “Eğer bu hamama bir yabancı girip hamamın soyunma odasında bizlerin kıyafetlerini görse, derhal Mevlevilerin burada olduğunu anlar.” Şimdi tennure ve sikkeleriniz, sizin Mevlevî olduğunuzu tarif ediyor da! Niçin ruhlarınız kıyafetlerinizi tarif etmiyor? der ve belirtir.

Hakikaten Mevlevileri tanıtan kıyafetlerimizdir. Asıl içimizin de İlâhi marifet ve hakikatleri göstermesi lazım. Çünkü: “Allah görünüşümüze ve işlerimize bakmaz, kalp ve niyetlerimize bakar. Bu nedenle her bakımdan manevi bir Mevlevî olunuz” diye öğüt verir. (Eflaki, 1964, s. 85).

Eflâkî'nin naklettiği olayda Mevlânâ'nın suhufiliği yalnızca görünüş ve şekilden ibaret saymadığı, böyle düşünenleri de şiddetle eleştirdiği de görülmektedir. Mevlana Mesnevî'sinde de benzer eleştirileri bulmak mümkündür.

“Ne kadar çok ikiyüzlü, ahmak, bilgisiz kimse vardır ki dervişliği taç ile kıyafetten ibaret sanmıştır.”

“Sûfi’nin neşesi kalbe tâlip olandır, kıyafet, yünden yapılmış kumaş, terzilik ve ağır ağır yürümek sûfilik değildir.”

Günümüzde mesleklerin kendilerine özgü resmi kıyafetleri vardır. Rekabet üstünlüğü olan ünlü markaları olan şirketler/örgütlerin hizmet veya ürün pazarlamasındaki iyi iletişim kurabilen, alanında uzman personelleri vardır. Bu kişiler hizmet sunarken örgütün kimliği ve marka imajını belirginleştiren kıyafetlerini giyerler. Bu uygulamayla işletmenin/örgütün tanınma avantajı ve iç (yönetici, çalışan), dış (müşteri), paydaşlar algısında marka değeri yaratmaktadır. Ayrıca örgütsel kültür oluşturarak çalışanlarda örgütsel bağlılık, memnuniyet, iş tatminini arttırdığı görülmektedir (Iglesias, Malkovich, Singh ve Sierra, 2019, s. 441).

Mevlevilik Örgüt Kimliği, Örgüt İtibarı, Marka Değeri

Örgütlerin kimliği ve itibarı, kurucu üyesi olarak örgütün temel ilkelerini oluşturan, şekil veren, misyon vizyonu oluşturan yönetici liderlerinin bakış açısından, kendisinin biriktirdiği toplum içindeki itibarından büyük oranda etkilenir (Argenti ve Druckenmiller, 2004, s. 369). Mevlevilik örgütünün kimliği ve itibarıyla, Mevlana’nın özgeçmişindeki zenginlikler (düşünür, edebi, şair, alim, tasavvuf kimliği, sosyal çevresi, vb), kültürel kimliği ve sermayesiyle kuşkusuz yakından ilgilidir. Mevlevilik örgütünün kimliği ve itibarının güçlü olmasını sağlayan özellikleri şunlardır; kurucu üyesi ve yönetici lideri Mevlana’nın felsefesi, doğuştan kazandığı statüsü, aile geçmişi, ekonomik durumu, eğitimi, kültürel sermayesi, dini, yaşadığı dönemin özellikleri, devlet erkanyla, sanatkarlarla, işlerinde uzman esnaf yönetici ve çalışan muhipleriyle etkileşimlerinde, herkese açık ve herkesi kapsayan bir dil ile yaptığı sohbetleri ile fikirleri, tavsiyeleri ve etkili eleştirileri ile dönemin devlet adamları ve yöneticileri başta olmak üzere toplumdaki herkese yol gösterici olmasıdır.

Mevlana’nın eserleri, öğretileri, ritüelleriyle oluşturduğu çağları aşp gelen ve herkesi kapsayan düşüncesi, kişiye zamana bağlı değil bütüne yönelik evrensel manevi mesajları ile Mevlevi örgütüne özgü benzersiz kıyafetlerin yanısıra diğer topluluklardan ayırt edici adap, edep, hitabet, şiir, musiki, sema, vb. güzel, nadir ve taklit edilemeyen örgüt kültürü sayesinde, önce paydaşlar arasında, sonra toplumda güçlü marka haline gelmiş ve itibarı artmıştır. Mevlevilik örgütünün bu özellikleriyle nitelik ve değerinin arttırdığı, kabul edilip benimsendiği, üyelerinin geniş kitlelere ulaşarak evrensel bir boyut kazandığını görmekteyiz.

Mevlana’nın iyi yönetim becerileri ve yönetici özellikleri

Çelebi'nin Mevlana ve Mevlevilik kitabının ikinci ve üçüncü bölümlerinde yer alan Mevlana'nın eserlerinde, öğretilerinde Mevlana'nın yaşadığı veya kurmak istediği dünyadaki iyi yönetim ilkeleri ve yönetici özellikleri incelenecektir.

Mevlana'nın eserleri, öğretilerinin evrenselliği, kanıta dayalı argümanlar (İslam dini, Kuran, Hadis, peygamber sünnetleri, Allahın isimleri, sanatsal/edebî metaforlar, şiir, hikayeler) kullanarak yaşadığı çevrenin de etkisiyle İslam'ı ve insanı çözümlenmeye çalışır. Mevlâna'nın sevgi ve hoşgörü öğretisinin kaynağını Kur'an ve Sünnet'ten almaktadır. Mevlâna'nın, Peygamberi bir yöntem olan tahammül ve kusurları hoş görme anlayışını benimseyip uyguladığı gözlenmektedir. İslam düşünürü Mevlana Celaleddin Rumi, Anadolu'da tasavvufun kurucusudur. Mevlana'nın tasavvufu "nefsini terbiye etmek" esasına dayanmaktadır. "Kur'an'daki öğretilere paralel bir mürşit olarak değindiği konular, getirdiği çözümler ve yazdığı eserleriyle" 13. yüzyılda Anadolu'da başlattığı içsel fikir ve aydınlanma hareketini başlatmıştır. Ölümünden sonra gelen şairleri, edebiyatçıları ve düşünürleri derinden etkilemiştir. Mevlana çoklu zekasını, bilim adamlığını, arifliğini, toplum yararına kullanan aydın bir kişi olarak benimsenip, sevilen, kabul edilen zaman ve mekân sınırı tanımayan evrensel anlayışı hızla yayılmış, yayılmayla devam etmektedir.

Mevlâna'nın Mesnevisi 25.700 beyitten oluşan, altı ciltlik, klasik Doğu edebiyatı eseridir. Dizeleri kafiyeli beyitler topluluğundan oluşan bir nazım türüdür. Eserlerin konuları, çoğunlukla Tanrı aşkı, vahdet-i vücud gibi tasavvufî; hoşgörü, sevgi, insanlık ideali gibi ahlaki ve Allah, ilahi varlıklar ve akıl gibi metafizik konulardır. Mesnevi'nin genel anlamda konusu insanın eğitimi üzerine kurulmuştur. Bu eğitimdeki temel amaç, öncelikle insanın kendinin farkında olması ve daha sonra da bu farkındalık sayesinde merkezden en uç noktaya kadar bütün hakikatleri idrak etmesidir.

Mevlâna'nın Mesnevisi 25.700 beyitten oluşan, altı ciltlik, klasik Doğu edebiyatı eseridir. Kafiyeli dizeler ve beyitlerden oluşan bir nazım türüdür. Eserlerin konuları, genellikle Allah, aşk, varlık birliği, hoşgörü, sevgi, akıl gibi metafizik konulardır. Konusu insanın eğitimi, amacı önce insanın kendisini fark etmesi, tanınması, sonra da bu farkındalık sayesinde hakikatleri idrak etmesidir.

Divan-ı Kebir Mevlâna'nın şiirlerinin (gazeller ve rubailer) olduğu eserleridir. Rubanileri 44.834 beyitlik ilahi aşk şiirleri olan nazım bir eserdir.

Fihi Ma-Fih (ne varsa içindedir) eseri, 75 bölümdür. Eserin 6 bölümü Arapça, 69 bölümü Farsçadır. Mevlâna'nın çeşitli meclislerde yaptığı sohbetlerin yazıldığı bir tarihi kaynaktır. Eserin konusu din, yaşadığı dönem, insandır.

Mecalis-i Sema, yedi cami vaazındaki hadisi şerif içeren yedi konu ele alır. Vaazları sade bir dille örnek ve hikayelerle zenginleştirilmiştir. Yedi meclisin konuları şunlardır; Doğru yoldan ayrılmış bir toplumda yaşayan insanın, Hz. Peygamber'in yolunu tutmak için çalışması. bu zor işten dolayı yüz şehit sevabı almasıdır. Kendisini suç işlemekten uzak tutan, Allah'tan korkan, onun lütfuyla zenginleşecektir. Zekalarıyla gafletten kurtulanlar imana yönelecektir. İbadette ve her işte gösterişten uzak olanlar, her şeyi Allah rızası için yapanlar imana kavuşacak olanlardır. Dünyaya tapmayan, gönlü temiz olan, bir suç işlediğinde gerçekten pişman olanlar, tövbe edenler Allah'ın sevdiği kullarından olacaktır. Nefsine köle olmayan insanlardan olmak için, nefsin hilelerini anlayabilmek için din bilgisine ihtiyaç vardır. Maddeye köle olan, kulluk görevlerini yerine getirmeyenler gaflet içinde ömürlerini geçireceklerinden sonları iyi olmayacaktır. İnsan Hakk'a yönelmek için aklını kullanmalıdır. Ayrıca, Mevlana'nın yedi meclis vaazlarında sık sık kullandığı yedi öğüdü vardır.

Mektuplar, Selçuklu emir ve vezirlerine yazdığı 150 öğüttür. Mektupların 4'ü Arapça, 146'sı ise Farsça'dır. Mevlâna, öğütleri ve savunduğu evrensel fikirleri ile devletin her kademesinde görev alan yöneticilere yol göstermiştir. Mevlâna'nın yazmış olduğu mektuplar bu anlamda önemli bir yere sahiptir.

Mevlana'nın nesir ya da nazım türü eserlerinde kötü yönetim ilkeleri ve yönetici gibi günümüz yönetim ve yönetici sorunlarına rastlanmaktadır. Bu kaynaklar bizi direkt veya imalı şekilde günümüzdeki iş hayatıyla ilgili problemlere götürmektedir. Metinlerdeki ifadeler gözlem veya tespit olarak birer belge olduğu gibi, yaşanan olaylar yıllarca tekrarlanarak zihinlerde yerleşmekte ve benzer noktalar bulunca başka olaylarla karşılaştırılmaktadır. Mevlananın eserlerinin bu bağlamda 13.yüzyıl Anadolusundan 21 yüzyıl günümüze ipuçları vermesi beklenmektedir.

Mevlana'nın Mesnevi eserinde ve öğretisinde yer alan "Gayretli Köle", "Tavşanla Aslan", "Arslan, Kurt, Tilki", yönetim bakış açısıyla, yönetici liderlik, yönetim, örgütsel iklim, örgütsel kültür kararlara katılım ve stratejik planlama bağlamında ele alınabilir. Mevlana'nın Mesnevi'de Farsça dilinde "Gayretli Köle" yazdığı eser (Mevlana, Mesnevi, s. 731-732), daha sonra "Ayaz'ın Marifeti" olarak uyarlanmıştır (İpek, 2018).

"Gayretli Köle" (Mevlana Celaleddin-i Rumi, 1207-1273, ikinci defter, beyit, 384-433; Türkiye Yazma Eserleri Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015, s.731-732) :

"Bir gün beyleri Sultan Mahmud'a: "Ayaz denilen bu kölenin ne marifeti var ki sen ona otuz kişinin maaşı kadar maaş ödüyorsun?" dediler. Sultan Mahmut bu soruya o anda karşılık vermedi. Birkaç gün sonra beylerini alarak ava çıktı. Giderlerken bir kervanın gitmekte olduğunu gördüler.

Sultan Mahmut Beylerden birine: "Git sor, bakalım bu kervan nereden geliyor?" dedi. Bey atını sürerek gitti, birkaç dakika içinde geriye döndü. "Efendim kervan Rey Şehrinden geliyor." dedi. Sultan Mahmut: "Peki nereye gidiyormuş?" diye sorunca bey susup kaldı.

Bunun üzerine Sultan Mahmud başka birini gönderdi. O da gidip geldi. "Efendim, Yemen'e gidiyormuş." dedi. Padişah: "Yükü neymiş?" deyince o da sustu kaldı.

Bu defa padişah başka bir beye: "Sen de git yükünü öğren!" dedi. Bey gitti geldi: "Her cins mal var fakat çoğu Rey kâseleri." dedi. Padişah: "Peki kervan Rey'den ne zaman çıkmış?" diye sorunca bey susup kaldı cevap veremedi.

Padişah böylece tam otuz beyi gönderdi otuzu da istenen bilgileri tam olarak getiremediler.

Padişah son olarak Eyaz'ı çağırdı: "Ayaz, git bak bakalım Şu kervan nereden geliyor." dedi. Eyaz saygıyla padişahın huzurunda eğilerek konuşmaya başladı: "Efendim, kervanı görünür görünmez sizin merak ederek soracağınızı tahmin ettiğimden gidip gerekenleri öğrendim. Kervan Rey'den geliyor Yemen'e gidiyor, yükü şudur, şu kadar at, şu kadar deve, şu kadar katırdan oluşuyor. Kervanda şu kadar insan var, onlardan şu kadarı silahlı" diye başlayarak kervan hakkındaki en küçük malumata varıncaya kadar anlattı. Bütün bunları beyler ağız açık dinliyorlardı.

Böylece Ayaz tek başına otuz beyin edinemediği bilgiyi edinmiş, başaramadığı işi başarmıştı. Padişah beylerine döndü: "Sadık kölem Ayaz'a neden otuz kişinin ücretine denk ücret verdiğimi anladınız mı? Görüyorsunuz ki bu bile onun hizmetine karşılık az geliyor." dedi. Böylece Ayaz'ı çekemeyerek aleyhinde konuşan beyler utandılar, yaptıklarına pişman oldular."

Mevlana eserinde, Sultan liderlik ve yöneticilik kabiliyetinin doğuştan gelen Allah vergisi, olarak tasvir edilen doğuştan gelen bir takım özelliklere sahiptir. Köle Ayvaz ile ilgili kararlarda Allah'ın vekilleri olan yöneticinin doğru karar verme yetisine sahip, yönettiği insanlara değer veren etik ve adil davranma yeteneğine sahip olduğunu vurgular. İfade edilen bu özellik, liderlik kuramlarından "Büyük Adam Liderlik Teorisi" nin savunduğu fikirlerle örtüşmektedir (İpek, 2018). Eserde Sultan'a hizmet edenlerin (kamu görevlilerinin) taşınması gerekli yetkinliklere atıf vardır (Uzun 2020). Mevlânâ, hikâyede yöneticilerin liyakate önem vermeleri hususunda, Ayaz örneğindeki gibi yetkili, becerikli çalışan tasviri yapılmıştır. Padişah, yönetimdeki devlet erkanının sahip olması gereken zeki, adil, çevresinin etkisinde kalmayan, bağımsız karar verebilen, liyakate önem veren, adil ücret politikası uygulayan yönetici niteliklerini açıklamaktadır. Ayaz gibi devlet kurumlarında çalışanlarının sahip olması gereken ilim sahibi, tecrübeli, yetenekli, sorumluluk alabilen nitelikler açıklanmaktadır (Ergül 2011).

Ayrıca sultan, Ayaz'ı hor gören beylere, onun vasıflarındaki mertebeyi, üstünlüğünü, verilen ücretin yüksek olma gerekçelerini (verilen işleri istenenden daha iyi başarılı bir şekilde yapması) delilleriyle insan kaynakları yönetiminde çalışan performansının değerlendirilmesini göstermektedir. Daima işini iyi yapanların ücretleri, yapmayanlara göre farklıdır. Anlatılan olguda belirtildiği üzere Ayaz'ın padişahın sorduğu bilginin daha fazlasını doğru şekilde, vaktinde padişaha bildirmesi, otuz beyin, otuz defada öğrenebildiklerinin hepsini birden öğrenip padişaha sunması nedeniyle diğer beylere göre fazla ücret almayı hak etmiştir (Uzun 2020). Mevlana'nın yöneticilerde olması gereken özellikleri, hikayeleştirerek anlattığı bu öğretisiyle, çağdaş yönetim bakış açısıyla yöneticinin personel seçiminde ve ücrette, verilen işlerin en kısa sürede, en etkili ve kaliteli şekilde tamamlama yetkinliğine sahip kişilerin görevlendirilmesi gerektiği ilkesiyle paralellik göstermektedir.

Ayrıca haksız ücret! haksız terfi! vb. kararları sorgulanan yöneticilere Mevlana'nın Köle Ayaz dışında bilinen önerisi "*Çalışanlar eksik, yanlış düşünebilirler, ancak üst yöneticiler daha dikkatli, analitik düşünmelidir*", "*Padişahın esas işi adaleti sağlamak ve lutufta bulunmaktır*" şeklindedir.

"Tavşanla Aslan" (Mevlana Celaleddin-i Rumi, 1207-1273, birinci defter, beyit 901-1085; Türkiye Yazma Eserleri Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015, s.72-82):

"Ormanın kralı ve hayvanlar topluluğunda statüsü en yüksek hayvan aslandır. Ormandaki düzen, her gün bir tane av hayvanı sırayla aslana yem olmasıyla işlemektedir. Bütün hayvanlar zulüm ve korku içindedir. Nihayet bir gün sıra tavşana gelir. Tavşan aslana oyun oynar ve aslanın ölümüne sebep olur. Böylece bütün av hayvanlarını zulümden kurtarır. Bu olaydan sonra, tavşanın toplumdaki statüsü artar."

Konusu yönetimde stratejik planlama, görmek/ anlamak/ sezmektir. Planlama sürecinde detaylı doğru bilgi toplama, sorunların tespiti, çözüm önerilerinin değerlendirilerek karar alınmaktadır. Hikâyede Av hayvanları (yönetilenler) aslanın (yöneticinin) "zulüm" gibi görünen davranış tarzını/siyasetini değiştirmek için öneri geliştirip aslana bildirmesi ve sonuçta aslanla anlaşmaya "katılımlı kararlar" varılmasını anlatır. "Yürü, tavşanın tilki gibi kurnazlığına bak, onun düşüncesini ve aslanı mağlup edişini gör!" ifadeleriyle yöneticilerin görme/sezme/anlama kabiliyetlerini geliştirmeleri halinde doğru ya da hatalı davranışın farkına varabileceklerini anlatır (Uzun 2020). Zayıfın iyi planlanmış bir strateji sayesinde güçlüyü yenmesi antılmaktadır (Ergül, 2011). Ayrıca Mevlana, Tavşanla Aslan hikayesi dışında,

"Hırs yüzünden akibeti görmemek kendi gönlüne, kendi aklına gülmektir", "İleriyi görmeyen kimseler, manen kör sayılır.", "Tedbirsiz emir, adamakıllı aciz kalır. Çünkü ahmaklığından dolayı ne

önünü görür, ne ardını!” günümüz ifadesiyle “İyi iş adamı ve yönetici, karar vermeden önce sabırla her türlü incelemeyi, araştırmayı yapar”

şeklinde stratejik planlamaya yönelik öğütler vermiştir.

“**Arslan, Kurt, Tilki**” (Mevlana Celaleddin-i Rumi, 1207-1273, birinci defter, beyit 3013-3055; Türkiye Yazma Eserleri Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015, s.140-142).

“Bir ormanda aslan, kurt, tilki vardır. Aslan kraldır. Erkek aslan, kurt ve tilkinin gücünün kendisi kadar kudretli olmadığını bilmesine rağmen, ululuk edip yoldaşlığı kabul edip ava çıkarlar. Aslan bir dağ öküzü, bir keçi, bir de tavşanı avlayıp kurt ve tilkinin yanına döner. Kurt ve tilki herhangi bir av hayvanı getirmemişlerdir. Aslan getirdiği av hayvanlarını kurt ve tilkinin yemek için sabırsızlandığını anlar.

Aslan kurdu sınar ve “bunları pay etmesini söyler”. Kurt da “padişahım, yaban öküzü senin payın, o büyük sende iri ve çeviksin, keçi orta boyda, orta irilikte, o da benim. Tilki sen de tavşanı al, tavşan tam sana münasip” der. Aslan: “Ey kurt! ne zamandır bir aslanın avladığı av hayvanlarında hakkın olduğunu söylüyorsun?” der. Aslan kurtta akıl, edep, hak ve adap bilmeyip, edepsizlik ettiğini görünce kurt’un başını gövdesinden ayırarak cezalandırır.

Aslan sonra tilkiye dönüp, “yemek için bunları paylaştı” der. Tilki, “Ey seçkin padişah! Bu öküz, kahvaltın, keçi öğle yemeğin, tavşan ise akşam yemeğindir” der. Aslan, “Bu paylaşımını nereden öğrendin?” deyince, tilki: “Kurdun halinden a dünya padişahı”, der. Aslan aşağılık kurttan ibret aldığı için, av hayvanlarını tilkiye verir. Tilki o sırada, “Aslan, beni o kurdun ardından çağırdı” diye yüzlerce şükür eder.

Öyleyse, bizde “bizi öncekilerin ardından dünyaya getirene şükürler olsun” diye şükürler etmeliyiz. Akıllı kişi, belâlardaki dostların ölümünden ibret alır.”

Konusu yönetilenlerin gerçeği unutup, yöneticinin hakkını sahiplenmek istemeleri, akıllı yöneticilerin ibret almasıdır.

Hikayede Aslan’ın (yöneticinin) hoşgörü/anlayış/ büyüklük göstererek, kurt ve tilkiyle (yönetilenler, çalışanlar) yoldaşlığı (birlikte olmak) kabul edip ava çıkmaları (ortak bir amaç için birlik olup çalışmaları) ele alınır. Aslan’ın bir dağ öküzü, bir keçi, bir de tavşanı avlayıp kurt ve tilkinin yanına (çok çalışarak, işini en başarılı şekilde yaparak) döndüğünde, kurt ve tilki’nin herhangi bir av hayvanı getirmediği (çalışmadıkları, işlerinin gereğini yapmadıkları) halde getirilen hayvanları yemek için (hak etmeden talep

etme, çalışmadan ücret almayı talep etme) sabırsızlandıklarını anlar (yöneticinin herşeyi görmesi/bilmesi). Aslan kurdu ve tilkiyi sınımaya (yöneticinin kişiyi ve çalışma performansını değerlendirmeye) karar verir. Önce kurt'a "*bunları pay etmesini söyler*". Kurt'un (yönetilen/çalışanın) hiçbirşey avlamadığı (çalışmadan, hiçbir iş/görev yapmadığı) ortaya koyulan av hayvanlarının (Aslan'ın çok çalışarak, başardığı işinin) hakkı (Aslan'ın tek başına hak ettiği halde) görmezden gelerek (cahil/bilgisiz/ adaletsiz/uslupsuz/liyakatsiz) herkese pay edince (çalışan/yönetilenin yanlış/hatalı/kötü, iş/görev/davranış yapınca), Aslan'ın (yöneticinin) kurt'a (yönetilen/çalışana) cezalandırmasını vurgulamaktadır. Sonra tilki'ye "yemek için bunları paylaşır" der. Tilki (yönetilen/çalışan) gözlemlediklerinden sonra farkına vardığı hakkın nasıl olacağını düşünerek, akla uygun bir üslupla, doğru söylem ve davranışı sergilediği için ödüllendirilir. Bu hikayede Aslan'ın (yöneticinin) kurt'un ve tilki'nin (yönetilen/çalışana) ortak amaç için yaptıklarının karşılığını vermesini (ödül veya ceza sistemini) vurgulamaktadır. Ayrıca yönetici ve çalışanlarda olması gereken özellikler, insan kaynakları yönetimindeki "katılımlı karar" alma hususu açıklanmaktadır.

Mevlana din, kudret ve otorite kriterine göre âlimler (tanrı âşıkları), yönetenler (avam), yönetilenler (halk) olmak üzere üç toplumsal sınıfı benimser. Avam kavramı, Mevlana ve Mevleviler tarafından ister zengin, ister vezir olsun, isterse ekonomik açıdan yüksek mertebeye çıkmış bulunsun, aşktan mahrum, tevhidden habersiz, yozlaşmış, hakikate yabancı, dünyada ve dünya zinetlerine dalmış kişileri ifade eder. Avam sınıfının bilinçten yoksun, taklitçi ve alt bir sosyal sınıf olduğunu vurgular. Halk orta sınıftır. Halk/yönetilenler yaratının emanetidir, sadık kalınmalıdır. Bu sınıf taklit ehlidirler, avam kadar bilinçsiz ve cahil değildirler. Tanrı âşıkları (âlimler) statü olarak en yüksek sınıftır. Mevlana halkın gerçeği görmediğini ancak âlimler sayesinde görebileceklerini savunur. Burada eğitimin, bilginin ve ariflerin önemi hatırlatılmaktadır (Mevlana, Mesnevi, aktaran Gölpınarlı, 1981). Mevlana'ya göre halk, bir güç odağı değildir, güç aydınlar ve yöneticilerde bulunur. Âlimler yöneticilerin üstündedir. Yöneticide eğilmeye muhtaçtır. Mevlana'ya göre yönetici konumunda olanların yönettiği gruptaki insanlara adaletli, hümanist ve eşit davranmakla yükümlüdür.

Yukarıdaki olgularda anlatıldığı gibi, Mevlana padişah / yönetici ve/veya yöneten kişilerinde toplum / grup / organizasyon / örgüt içindeki işlevsel yararlılığı, sabır ve statü hareketliliğinin verimliliğinin artmasını sağlayacağını eserlerinde, öğütlerinde yer vermiştir. Mesnevi didaktik/eğitici bir eserdir. Mesnevinin konusu din ve dinin üç temel dayanağı amel, hal ve hakikattir. Hakikati elde etmek için amel ve hal aşamalarında insanın kendini tanıması, bilgisinin artması ve eyleme geçip hakikati aramasıdır (Yıldırım ve Fidan 2020).

Devlet Yöneticileri ve Yönetilenlerin Dikkat Etmesi Gerekenler (Mevlana, Fihi Ma-Fih, s.7)

Yöneticiler bir makama geçtiler mi, nefisleri kuvvetlenir, ejderha kesilirler. Onlarla görüşüp konuşan, onlarla dostluk davasına giren, onların malını kabul eden bu adam da çaresiz onların kanaatleriyle mutabık gözükmek zorunda kalır; onların kötü sözlerini, hoşlansınlar diye kabul eder; aykırı bir söz söyleyemez; bu yüzden tehlikelidir. Eğer bir zalime yardım edersen Allah o zalimi, sana musallat eder” (Mevlana, Fihi Ma-Fih, s.7; Gölpınarlı, 1981; Meyerovitch, 2010, s.32.).

Mevlana'nın dünya güzelliklerine dalan, kötü söylem ve davranışta bulunan yöneticilere, alimlerin adap ve ehil ile doğruyu söyleyebilme (eleştiri özgürlüğü) yetkinliğinde olması gerekliliğine vurgu yapılmaktadır.

Devlet Yöneticileri ve Yönetilenlere Verdiği Yedi Öğüt (Mevlana Celaleddin-i Rumi, 1207-1273, Mecalis-i Seb'a; Gölpınarlı, 1984, Mecalis-i Sema -Yedi Meclis).

“Cömertlik ve yardım etmede akarsu gibi ol”,

“Şefkat ve merhamette güneş gibi ol”,

“Başkalarının kusurunu örtmede gece gibi ol”,

“Hiddet ve asabiyette ölü gibi ol.”,

“Tevazu ve alçakgönüllülükte toprak gibi ol.”,

“Hoşgörülükte deniz gibi ol.”,

“Ya olduğun gibi görün, ya görüdüğün gibi ol.”

Mevlana, devlet yöneticilerine, yedi meclis ve yedi öğütünde, iyi / güzel davranışın Allah'ın eserine, kötü / çirkin davranışlarının ise nefislerin eseri olduğuna dikkati çeker. Bireylerin mutluluğuna ve toplumda birlik, barış, huzur, refaha ulaşabilmek için, Allah'ın beğendiği pozitif ruha, güzel davranışlara sahip olunması gerektiği, ahlaki zaafiyet olarak gördüğü “nefsin azdırılmasından” kaynaklanan kötü/ yanlış karar ve davranışlardan uzaklaşılmasını öğütlemektedir. Ayrıca, yönetenler adaletle yönettiği müddetçe onlara yardımcı olması istenen halk, yani yönetilenler yaradanın emanetidir. İslama göre emanet kutsaldır. Kötü yönetim ve yöneticilerden kaynaklanan (ayrımcılık, baskı, şiddet, kin, yolsuzluk, adaletsizlik vb) sorunların çözüm olarak, adalet, özgürlük, eşitlik, sevgi, güvenilirlik, birlik, iyimserlik, hoşgörü gibi evrensel insanlık değerlerini öne çıkardığı görülmektedir.

Mevlana'nın Yönetim ve Yöneticilerle İlgili Sohbet ve Öğütleri

Yazım “Bilmem ki, insan, kendisine yapılmasını istemediği bir şeyi ne diye başkası hakkında denemeye kalkışır? Öfke ve kızgınlığa kapılıp hiç kimseyi çiğneme de; Allah’ın gazabı seni çiğnemesin. Gurura kapılmanın, büyüklük taslamanın kanını dökmezsen, o kan coşar da seni boğar.” (Şahin, 2007, s. 80-81).

Mevlana yöneticilere kendilerine yapılmasını istemedikleri kötü davranışlar öfke, hiddet, kızgınlık, şiddet, baskı, eziyet gibi kötü davranışları başkalarına (yönetilenlere) yapmamasını eleştirel bir dille anlatmıştır.

“Cahil kişinin testisine taş at, fakat zeki ve bilginin eteğine yapış. Ehil olmayanlarla bir an bile eğleşme, çünkü aynayı suda bırakırsan elbet paslanır.” (Mevlana, aktaran Can, 2014, s. 362).

Mevlânâ sadece yöneticilerin değil, bireylerin kendi aralarındaki ilişkilerde bile zeki, bilgili, ehil insanlarla birlikte olmayı, zeki, bilgili, ehil olmayanlardan uzak durmayı öğütler. Günümüzde, liyakata dayalı insan kaynakları yönetimi kamu sektöründe iyi yönetim ilkelerinin başında değerlendirilmektedir. Bu ilkeyi ifade eden ve sözlükler de “yeterlilik, ustalık, uygunluk, yaraşırılık” olarak birbirine yakın anlamlarda kullanılan “ehliyet ve liyakat” kavramları Mesnevî’nin pek çok hikâyesinde farklı karakterler aracılığıyla yer verildiği görülmektedir (Ergül, 2011).

Mevlana Dürüst Yöneticilerin Karşılaştıkları Sıkıntılarla İlgili Sohbet ve Öğüdü

Mevlânâ, dürüst yöneticinin karşılaştıkları sıkıntılar karşısında kolay olanı seçerek, görevden ayrılmalarını da hoş görmez. Selçuklular zamanında, sosyal ve siyasal gerilimlerin halkı da yöneticileri de çok yorup yıpratmış günlerde, çok yorulan bir vali Mevlânâ’ya, yorgunluğunu gerekçe göstererek istifa edip başka bir yapmak istediğini söyler. Mevlânâ kendisine şöyle bir hikâye anlatır:

“Harun-u Reşid zamanında bir vali vardı. Hızır her gün onu ziyaret eder gönlünü alırdı. Bir gün yorgunluğunu ileri sürerek görevini bırakıp emekliye ayrıldı. Hızır ziyaretlerini kesti. Yanına uğramaz oldu. Bu duruma çok üzülen valiye bir gece rüyasında: Senin derecenin yüksekliği o işte idi denilir. O da ertesi gün Halifeye giderek eski görevine tekrar atanmayı talep eder. Dürüstlüğünü bilen halife kendisini kırmaz.

Vali göreve başlayınca, Hızır kendisine tekrar gelir ve şöyle der: “Senin derecenin yükselmesi, makamında oturup yoksulları, zayıfları, ezilenleri, mağdurları koruyup kollamandır. Bu iş, binlerce halvet ve çile çıkarmaktan değerlidir.”

Mevlânâ bunu anlatınca Vali istifa etmekten vazgeçer (Özdamar, 2010, s. 64).

SONUÇ

Alınmalı Çelebi'nin Mevlana ve Mevlevilik kitabı, ilk önce araştırılmamış olan Büyük Adam Liderlik Teorisi'nin merceğinden ele alınmıştır. Mevlana'nın hem padişah (devlet yöneticisi) hem de halife (dini lider) soyundan (biyolojik doğuştan gelen özellik) geldiği, hayatının her evresinde, liderde olması gereken örnek davranışları sergilediği için, hem dönemin yöneticileri, alimleri hemde halk tarafından sevilmesi, kabul edilmesi, öğütlerinin dinlenmesi, liderlik kuramları “büyük adam teorisi”ndeki tüm özellikleri karşıladığını ispatlamaktadır.

Çelebi'nin eseri yönetim bakış açısıyla, Mevlana'nın yaşadığı 13.yüzyılın yönetim anlayışı, Mevlana'nın eserleri, öğretileri ve ilkeleriyle oluşan Mevlevi örgüt kimliği, davranışları, itibarı, marka değeri, işleyişi, iyi yönetim ilkeleri, yöneticide olması gereken özelliklerindeki yaklaşımlarının evrensel olduğu, günümüz kötü yönetim ve yönetici problemlerine alternatif çözüm yollarını sunmaktadır.

Mevlana'ya göre yöneticiler zeki, bilgili, eğitilmiş, analitik düşünen, doğru/ iyi ile yanlış / kötüyü ayırabilen, hoşgörülü, sabırlı, doğru karar verebilen, insana değer veren, etik, adil davranan, iyi huylu, nefsinin kontrol edebilen vasıflara sahip olmalıdır. Mevlana yönetiminde ise liyakat, insan kaynakları seçiminde bilgili, deneyimli, yetkin, insiyatif alabilen, ehil uzman kişilerin işe alınmasını, stratejik planlama, doğru ve yanlış karar alma, hırs, güç, otorite, bilgi, işlevsel yararlılık, ehliyet, dürüst yöneticinin yaşadığı sıkıntılar, vb. birçok yönetsel ve örgütsel kavramı analitik yaklaşımla ele aldığı görülmektedir.

Mevlana'nın liderliği ve Mevlevilik yönetimini ele alış biçimi bilimsel gerçekliklerle örtüşür. Nitekim Mevlana'nın yaşadığı dönemde Selçuklu ve Moğol devleti yöneticileri, öldükten sonra Osmanlı devletinin yöneticilerine gerek sohbet ve davranışları ve gerekse yazdığı mektuplarla daima yol gösterdiği, onları halka hizmete, iyiliğe ve adalete davet ettiği bildirilmektedir. Ünlü şair ve diplomat Yahya Kemal'in “Osmanlı'nın Viyana kapılarına savaşıarak değil, Mesnevi okuyarak gittiği” anekdotunda, mutlakiyet rejimindeki devlet yöneticilerinden olan Mevlana takipçilerine, barışçıl çözümler üreten iyi yönetici özellikleri kazandırdığı görülmektedir. Bu bağlamda, stratejik yönetim, yönetici özellikleri, yönetim ilkeleri gibi yeni ve tamamen batı kaynaklı sanılan birçok konunun, aslında 13.yüzyılda ve yanı başımızda olan Mevlana'nın ele aldığı, günümüz Türk toplumunda ki yönetim ve yöneticiler tarafından değer verilmesi ve dikkate alınması halinde özlenen toplumun ve örgüt kültürünün oluşturulmasında büyük rol oynayacağı düşünülmektedir.

Mevlana liderlik ve yönetim alanında yetkinliğe sahiptir. Bu yetkinliğin tüm okuyucularına bir bakış açısı kazandırabileceği gerçeği gözler önüne serilmektedir. Eserlerinde ve öğütlerindeki ifadelerle, Mevlana'nın Mevlevilik örgüt yönetimindeki yöneticilik ve liderlik davranışları uyum içindedir. Bu uyum

sayesinde Mevlevilik örgüt içindeki insanların motivasyonları, örgüte bağlılıkları ve memnuniyetlerinin yüksek olduğunu üye sayısının eksilmeden sürekli artmasından anlamaktayız. Asaf Halet Çelebi'nin aynasında yansıyan, bir asrın ruhunu aktaran kitaptaki olgularla analiz yaptığımız tespitler, liderlik ve yönetim alanına ilgi duyan akademisyenler başta olmak üzere, iş hayatındaki tüm yönetici ve liderler için farkındalık oluşturarak yeni bakış açıları kazandıracaktır.

Genel hatlarıyla eserin muhtevasını yönetim bilimi açısından vermeye çalıştığımız bu makalemize, Mevlana'nın direkt ve ima yoluyla stratejik yönetimle ilgili ip uçları yerleştirdiği bir rubai'si ile son vermek istiyoruz. “Doğru düşünce odur ki insana bir yolu açar. Doğru yol odur ki, yolcusu sultan olur.” (Mesnevî, defter 2, beyit 3207). Yani; doğru düşüncenin bir stratejiye, doğru stratejinin ise sultan özelliklerine sahip yöneticilere kavuşturması dileğiyle...

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Adair, J. (2003). *Esin veren lider; başarı nasıl motive edilir, yöreklendirilir ve yakalanır?*. İstanbul: Dharma Yayınları.
- Argenti, P.A. & Druckenmiller, B. (2004), Reputation and the corporate brand. *Corporate Reputation Review*, 6(4), 368-74.
- Arpaguş, S. (2005). Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin eserleri üzerine yapılan İngilizce çalışmalar, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 6(14), 775-804.
- Bass, B.M., & Stogdill, R.M. (1990). *Bass & Stogdill's handbook of leadership: Theory, research, and managerial applications*. New York: The Free Press, Simon & Schuster.
- Can, Şefik. (2014). *Mevlâna: Konuların göre açıklamalı Mesnevi tercümesi*. (6 Cilt, 14. Basım). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Carlyle, T. (1840). *On heroes, hero-worship, and the heroic in history*. London: Chapman and Hall.
- Carlyle, T. (1869). *Heroes and hero-worship* (Vol. 12), London: Chapman and Hall.
- Chittick, W.C. (1991). Rûmî and The Mawlawiyyah. S.H. Nasr (Ed.). *Islamic Spirituality: Manifestations* (ss. 105-126) içinde. New York: The Crossroad Publishing Company.
- Çelebi, A.H. (1957). *Mevlana ve Mevlevilik*. (1. Baskı). İstanbul: Turgut Atasoy ve ortağı Mat.
- Çelebi, A.H. (2006). *Mevlana ve Mevlevilik*. (2. Baskı). Ankara: Hece Yayınları.

- Eflâki, A. (1964). *Ariflerin menkıbeleri* (Çev. T. Yazıcı). İstanbul: M.E.B. Yayıncılık.
- Emerson, R.W. (1987). *Representative Men: Seven lectures* (4. Baskı), ABD: Harvard University Press.
- Eren, E. (2003). *Yönetim ve organizasyon*, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Ergül, E. (2011) Hukukçu ve yöneticiler için Mevlana bilgeliği. Ankara: Orient Yayınları.
- Galton, R. (1840). *Hereditary genius*, London: Macmillan and CO
- Gölpınarlı, A. (1981). *Mesnevî tercümesi ve şerhi I-II*. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitapevleri.
- Gölpınarlı, A. (1984). *Mecâlis-i Seb'a (Yedi Meclis) ; Mevlana Celaleddin-i Rumi, 1207-1273, Mecalis-i Seb'a çeviri kitabı*, İstanbul: Kent Basımevi.
- Hatch, M.J. (1997). *Organization theory*, Oxford: Oxford University Press.
- Iglesias, O., Malkovich, S., Singh, J.J., & Sierra, V. (2019). Do customer perceptions of corporate services brand ethicality improve brand equity? Considering the roles of brand heritage, brand image, and recognition benefits. *Journal of Business Ethics*, 154, 441-459.
- İpek, C. (2018). Mesnevi'deki hikâyelerin eğitimde örnek olay yöntemi ve bağlam temelli öğrenme yaklaşımı kapsamında değerlendirilmesi (yönetim bilimi için seçilmiş örnekler). *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(13), 63-79. doi: 10.33692/avrsyad.509963
- Koçel, T. (2013). *İşletme yöneticiliği* (14. Baskı). İstanbul: Beta Basım.
- Koro-Ljungberg, M. (2001). Metaphors as a way to explore qualitative data, *Qualitative Studies in Education*, 14(3), 367-379.
- Köktürk, A. (2011). Modern öncesi devletin yönetim anlayışı. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 7(13), 73-97.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago, ABD: Chicago, IL.
- Luthans, F. (2002). Positive organizational behavior: Developing and managing psychological strengths. *Academy of Management Perspectives*, 16(1), 57-72. doi: 10.5465/ame.2002.6640181
- Massie, J.L. (1983). *İşletme yönetimi* (Çev: Ş. Özalp). Eskişehir: Baytaş Yayıncılık.
- Mevlana Celâleddin-i Rumi. (1207-1273). *Mesnevi-i Ma'nevi. ikinci defter, beyit, 384-433*.
- Meyerovitch, E.V. (2010). *Rumi le livre du dedans: Fîhı-Mâ-Fîhi*, Paris, Fransa: Babil.
- Morgan, G. (1998). *Yönetim ve örgüt teorilerinde metafor*, (Çev.: Z. Dicleli & G. Bulut). İstanbul: Mess Yayınları.
- Organ, D.W. (1996). Leadership: The great man theory revisited. *Business Horizfons*, 39(3), 1-4 doi: 10.1016/S0007-6813(96)90001-4.

- Örsal, Ö. (2022). Yeni yönetsel yaklaşımda pozitif örgütsel davranışının kültür felsefesi açısından incelenmesi. M. Kısa (Ed). *Sosyal beşeri ve idari bilimler alanında uluslararası araştırmalar IV* (s. 215-228) içinde . İstanbul: Eğitim Yayınevi.
- Özalp, İ. (1987). *Yönetim ve organizasyon*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları.
- Özdamar, M. (2010). *İnsanlığın piri Hz. Mevlânâ*. İstanbul; Kırk Kandil Yayınevi.
- Özen, Ş. (2000). Türk yönetim/organizasyon yazınında yöntem sorunu: Kongre bildirileri üzerine bir inceleme. *Doğu Akdeniz Üniversitesi Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 89-118.
- Phillips, N., & Hardy C. (2002). *Discourse analysis*, USA: Sage Publications.
- Rodoplu, D.Ş., & Rodoplu, G. (2015). Emotional intelligence for managerial effectiveness in businesses: A metaphorical assessment from the Mevlana's seven advice perspective, *British Journal of Economics, Finance and Management Sciences*, 10(1), 43-60.
- Sargut, S. & Özen, Ş. (2007). *Örgüt kuramlarına genel bir bakış: Karşılaştırmalı bir çözümleme; örgüt kuramları*, Ankara: İmge.
- Schmitt, R. (2005). Systematic metaphor analysis as a method of qualitative research, *The Qualitative Report*, 10(2), 358–394.
- Spector, B.A. (2016). Carlyle, Freud, and The Great Man Theory more fully considered. *Leadership*, 12(2), 250-260. doi: 10.1177/1742715015571392
- Şahin, B. (2007). *Divanı-ı Kebirden seçmeler*. Konya: Rumi Yayınları.
- Şen M. (1987). Eva de Vitray Meyorovitch' e göre Mevlana. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 2, 1-11.
- T.C Resmî Gazete 21 Ocak 2023 Cumartesi Genelge, 2023 yılı “Mevlana Yılı” kabul edildi. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2023/01/20230121-10.pdf> adresinden erişildi.
- TDK. (t.y.). *Türkçe Sözlük*. (2023). <https://www.tdk.gov.tr>
- Tekin, M. (1989). *Roman sanatı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- Türkiye Yazma Eserleri Kurumu Başkanlığı Yayınları (2015). *Mesnevi-i Manevi, Mevlana Celaleddin-i Rumi (1207-1273)*, (Çev. D. Örs, H. Kırlangıç), İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Ambalaj Sanayi A.Ş.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (2007). *UNESCO Medal in honour of Mawlana Jalal – ud - Din Balkhi – Rumi*. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001473/147319e.pdf> adresinden erişildi.
- Uzun, Y. (2020). Mesnevi’den günümüze ışık tutan etik yönetim düsturları. *Sayıştay Dergisi*, 33 (118), 41-69.

Yıldıran, C., & Fidan, Y. (2020). Mevlâna'nın yönetime özgü fikirlerinin Konyalı girişimci ve yöneticiler üzerindeki etkileri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, [Prof. Dr. Sabri Orman Özel Sayısı] 160-173.

Yıldırım, A., & Akgül, N. (2021). Saatleri Ayarlama Enstitüsü romanında insan kaynakları yönetimi düşüncesi. *Düşünce ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(4), 168-188.

ABD'DE İKLİM POLİTİKASI BELİRSİZLİĞİ YENİLENEBİLİR ENERJİ TÜKETİMİNİ ETKİLER Mİ?

Özlem Gül DİNÇ¹

Öz

Bu çalışmanın amacı ABD'nin 2000M1-2021M12 döneminde sektörler için iklim politikası belirsizliği ile yenilenebilir enerji tüketimi, CO2 emisyonu ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemektir. Bu amaç doğrultusunda çalışmada yeni bir zamana göre değişen nedensellik testi olan özyinelemeli gelişen pencere nedensellik testi kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre elektrik ve sanayi sektöründe CO2 emisyonundan iklim politikası belirsizliğine doğru güçlü ilişki bulunurken, konut sektöründe iklim politikası belirsizliğinden CO2 emisyonuna doğru güçlü ilişki bulunmaktadır. Öte yandan ticari sektörde ise iklim politikası belirsizliğinden yenilenebilir enerji tüketimine doğru güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Analiz sonuçlarına göre iklim politikası belirsizliğinin azaltılmasına yönelik olarak yapılacak adımların özellikle karbondioksit emisyonunu ve yenilenebilir enerji tüketimini etkileyeceği göstermektedir. Buradan hareketle, iklim politikası belirsizliğini azaltmaya yönelik olarak atılacak adımların başında iklim değişikliği farkındalığının artırılmasını gösterebiliriz.

Anahtar Kelimeler: İklim Politikası Belirsizliği, CO2 Emisyonu, Yenilenebilir Enerji Tüketimi, Zamanla Değişen Nedensellik

JEL Kodları: O40, Q40, C32

DOES CLIMATE POLICY UNCERTAINTY IN THE US AFFECT RENEWABLE ENERGY CONSUMPTION?

Abstract

This study aims to examine the relationship between climate policy uncertainty and renewable energy consumption, CO2 emissions, and economic growth by sectors in the 2000M1-2021M12 period of the USA. For this purpose, the recursive evolving window causality test, which is a new time-varying causality test, was used in this study. According to the findings, there is a strong relationship between CO2 emissions and climate policy uncertainty in the electricity and industry sector, while there is a strong relationship between climate policy uncertainty to CO2 emissions in the housing sector. However, in the commercial sector, there is a strong relationship between climate policy uncertainty and renewable energy consumption. The results of the analysis show that the steps to be taken to reduce climate policy uncertainty will especially affect carbon dioxide emissions and renewable energy consumption. From this perspective, we can indicate that raising awareness of climate change is one of the first steps to be undertaken to reduce climate policy uncertainty.

Keywords: Climate Policy Uncertainty, CO2 Emissions, Renewable Energy Consumption, Time-Varying Causality

JEL Codes: O40, Q40, C32

¹ Dr., Bağımsız yazar, ozlembzkrt@outlook.com, <https://orcid.org/0000-0003-4237-0088>

GİRİŞ

Son dönemde yaşanan COVID-19 Salgını ve Rusya Ukrayna Savaşı ülkelerin özellikle tarım ve enerji konularında dışa bağımlılıklarını sorgular hale getirmiştir. Dışa bağımlılığı yüksek olan ülkeler ekonomik büyüme hedefleri doğrultusunda önemli sorunlar yaşamışlardır. Ekonomilerin üretim süreçlerinin yaklaşık her bölümlerinde enerji tüketimi, emek ve sermaye gibi üretim faktörlerinin tamamlayıcısı olmasından dolayı zorunlu bir girdi faktörü haline gelmiştir (Bhat, 2018). Enerji tüketimi denildiğinde kömür, petrol ve doğal gaz gibi fosil yakıtlar olan birincil enerji kaynakları akla gelmektedir. Yenilenemez enerji kaynağı olarak da adlandırılan bu enerji kaynakları sera gazının artmasına neden olmaktadır. 2019 enerji verilerine göre küresel sera gazı emisyonunda %42 kömür, %34 petrol ve %22 doğal gaz paya sahiptir² (IEA, 2020). Artan sera gazı küresel ısınmaya ve iklim değişikliği gibi çevresel bozulmaya neden olmaktadır (Erdoğan, 2020).

Fosil yakıtların yakılmasından kaynaklanan karbondioksit (CO₂) emisyonu küresel sera gazı emisyonundan yaklaşık olarak %65'lik pay almaktadır.³ CO₂ emisyonu COVID-19 salgını döneminde dünya enerji talebindeki azalmaya bağlı olarak yaklaşık olarak %5 oranında düşüş göstermiştir⁴ (Uluslararası Enerji Ajansı, IEA, 2021). Dünya genelinde en yüksek CO₂ emisyonunda ilk 3 sırada yer alan ülkelerin sırasıyla Çin, ABD ve Hindistan olduğu görülmektedir⁵ (Dünya Bankası, WB). Çalışmamıza konu olan ABD'de sektörlere ait CO₂ emisyon değerlerini incelediğimizde en yüksek emisyon değerine sahip olan sektörlerin sırasıyla ulaşım, elektrik, sanayi, konut ve ticari şeklinde olduğu görülmektedir⁶ (Enerji Bilgi İdaresi, EIA). CO₂ emisyonunun neden olduğu küresel ısınma ve iklim değişikliğinin insan yaşamını, sağlığını ve sonraki nesiller için çevre kalitesini tehdit ettiği konusunda bilim, enerji ve çevre uzmanlarının yanı sıra politika karar alıcı ve uygulayıcılar da hemfikir içerisindeyler (Charfeddine ve Kahia, 2019). İklim değişikliğine yönelik ilk adım 1997 yılında imzalanan ve 2005 yılında yürürlüğe giren ve Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çevre Sözleşmesi'ne (BMİDÇS) yönelik bir protokol olan Kyoto Protokolü⁷'nin amacı 1990 yılındaki sera gazı emisyon seviyesine göre 2008-2012 yılları arasında sera gazı emisyonunu %5 düzeyinde azaltmaktır (Pao ve Tsai, 2011). BMİDÇS bünyesindeki bir diğer anlaşma olan Paris anlaşmasında ise küresel ısınmayı 2 °C'nin altında hatta 1,5 °C düzeyinde sınırlandırma amaçlanmaktadır.⁸

² <https://www.iea.org/data-and-statistics/data-tools/greenhouse-gas-emissions-from-energy-data-explorer>

³ <https://www.epa.gov/ghgemissions/global-greenhouse-gas-emissions-data>

⁴ <https://iea.blob.core.windows.net/assets/c3086240-732b-4f6a-89d7-d8018f5e/GlobalEnergyReviewCO2Emissionsin2021.pdf>

⁵ https://data.worldbank.org/indicator/EN.ATM.CO2E.KT?most_recent_value_desc=true&type=shaded&view=map

⁶ <https://www.eia.gov/totalenergy/data/monthly/pdf/flow/CO2-spaghettichart-2021.pdf>

⁷ <https://www.mfa.gov.tr/kyoto-protokolu.tr.mfa>

⁸ https://www.avrupa.info.tr/sites/default/files/2016-08/brochure_4_v2.pdf

Küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkisini azaltmak için ülkeler CO2 emisyonunu azaltıcı etkiye sahip olan yenilenebilir enerji tüketimine yönelik olarak birtakım politikalar geliştirme başlamışlardır. Alternatif enerji kaynakları ve teknolojik ilerlemeler sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında ve aynı zamanda çevresel sorunların azaltılmasında önemli bir paya sahip oldukları kabul edilmektedir (Lee, 2019). Bu bağlamda ülkelerin yenilenebilir enerji tüketimine yönelmesi küresel olarak da yenilenebilir enerji tüketiminin artmasına neden olmuştur. Dünya’da yenilenebilir enerji tüketimi 2021 yılında bir önceki yıla oranla yaklaşık %15, son 10 ortalamasına bakıldığında ise yıllık yaklaşık %12 oranında artış göstermiştir. Bölgesel bazda yenilenebilir enerji tüketimini değerlendirdiğimizde Asya Pasifik Bölgesi’nin yaklaşık olarak %43’lük pay sahip olduğunu ve Asya Pasifik Bölgesi’ni sırasıyla, %25’lik pay ile Avrupa ve %21’lik pay ile de Kuzey Amerika Bölgesi’nin takip ettiği görülmektedir. Bölgesel bazda da yenilenebilir enerji tüketimi bir önceki yıla oranla önemli artış sergilemiştir. Yenilenebilir enerji tüketimini ülkeler bazında elde aldığımızda ise Çin ve ABD’nin ön plana çıktığı görülmektedir. Çin küresel yenilenebilir enerji tüketiminden yaklaşık %28’lik pay alırken, ABD ise yaklaşık %19’luk pay almaktadır. Çin’in yenilenebilir enerji tüketimi geçen yıla oranla yaklaşık %33, son 10 yıl ortalama artışı yaklaşık %25 oranında gerçekleşirken, ABD’de ise bu oranlar sırasıyla yaklaşık %13 ve %9 şeklinde gerçekleşmiştir.⁹

Çalışmada kullanılan iklim politikası belirsizliği endeksini¹⁰ (CPU) Gavriilidis (2021) çalışmasında ABD’de önde gelen gazete haberlerinin yanı sıra emisyon düzenlemeleri, küresel grevler ve ABD başkanının iklim değişikliği hakkındaki görüş ve ifadelerinden elde ederek oluşturmuştur. Buradan hareketle, çalışmanın amacı ABD’nin 2000M1-2021M12 döneminde sektörler göre iklim politikası belirsizliği ile yenilenebilir enerji tüketimi, CO2 emisyonu ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemektir. Çalışmanın iklim politikası belirsizliği ile yenilenebilir enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Shi, Hurn ve Phillips (2020) tarafından geliştirilen yeni bir nedensellik test yaklaşımı olan özyinelemeli gelişen pencere zamana göre değişen nedensellik testi yardımıyla inceleyen (bilindiği kadarıyla) ilk çalışma olması bakımından literatüre önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın bundan sonraki aşamaları; i) enerji tüketimi (yenilenebilir ve yenilenemez), ekonomik büyüme ve CO2 emisyonu arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların yer aldığı literatür taraması kısmı, ii) çalışmada kullanılan veri set ve yöntemin tanıtıldığı veri seti ve yöntem kısmı, iv) zamana göre değişen nedensellik testinden elde edilen sonuçların değerlendirildiği bulgular kısmı, v) elde edilen bulgular çerçevesinde çalışma sonuçlarının tartışıldığı ve bu doğrultuda çeşitli önermelerin yer aldığı sonuç kısmından oluşmaktadır.

⁹ <https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy/power-by-fuel.html>

¹⁰ Detaylı bilgi için bakınız Gavriilidis (2021)

LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde ekonomik büyüme, CO2 ve enerji tüketimi (yenilenebilir ve yenilenemez) ile arasında ilişkiyi inceleyen birçok çalışma yer almaktadır¹¹. Literatürde ekonomik büyüme ile CO2 emisyonu arasında ilişkiyi inceleyen çalışmaların genellikle Kuznets (1955) tarafından öne sürülen ve ekonomik büyüme ile çevre kirliliğinin belirli bir eşik değere kadar artacağını ve bu eşik değerden sonra ise çevre kirliliğinin azalacağını belirten Çevresel Kuznets Eğrisi olarak adlandırılan hipotezin geçerliliğinin sınanmasına dayanmaktadır. Çalışmalarda Çevresel Kuznets Eğrisi'nin geçerli olup olmamasının yanı sıra ekonomik büyüme ile CO2 emisyonu arasında nasıl bir ilişkinin var olduğu ve bu ilişkide hangi değişkenin nasıl etkilediği sorusunun cevabı da önem arz etmektedir. Bu çalışmalardan Chen, Wang ve Zhong (2019), Saudi (2019), Doğan, Driha, Balsalobre Lorente ve Shahzad (2021), Khan, Khan ve Rehan (2020), Karaaslan ve Çamkaya (2022), Raihan ve Tuspekova (2022)'e göre ekonomik büyümenin CO2 emisyonunu pozitif etkilediği sonucuna ulaşırken, Doğanlar, Mike, Kızılkaya ve Karlılar (2021) negatif etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Öte yandan Abbasi, Jiao, Shahbaz ve Khan (2021), Iqbal, Tang ve Rasool (2022), İnal, Addi, Çakmak, Torusdağ ve Çalışkan (2022)'e göre ise CO2 emisyonu ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir. Ayrıca Vo, Vo ve Le, (2019), Banday ve Aneja (2019), Adebayo Awosusi ve Adeshola, (2020) ve Banday ve Aneja (2020)'e göre ekonomik büyümeden CO2 emisyonuna doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Enerji tüketimi ile CO2 emisyonu arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalarda enerji tüketimi toplam, yenilenebilir ve yenilenemez enerji tüketimi gibi 3 farklı şekilde de incelenebilmektedir. Toplam enerji tüketimi ile CO2 emisyonu arasındaki nedensellik ilişkisi inceleyen çalışmadan Görüş ve Aydın (2019)'e göre kısa dönemde enerji tüketiminden CO2 emisyonuna doğru tek yönlü, orta ve uzun dönemde ise çift yönlü nedenselliğin olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ancak Adebayo vd. (2020)'e göre ise CO2'den enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik bulunmaktadır. Enerji türlerinden birisi olan yenilenemez enerji tüketimi ile CO2 emisyonu arasındaki ilişkiyi inceleyenlerden çalışmalardan Awodumi ve Adewuyi (2020)'e göre yenilenemez enerji tüketimi CO2 emisyonunu negatif etkilerken, Chen vd. (2019), Saudi (2019), Karaaslan ve Çamkaya (2022), Pata (2021) göre ise pozitif etkilemektedir. Öte yandan yenilenebilir enerji tüketimi ile CO2 emisyonu arasındaki ilişki beklentiler doğrultusunda Chen vd. (2019), Kahia, Jebli ve Belloumi (2019), Saudi (2019), Akram, Majeed, Fareed, Khalid ve Ye (2020), Doğan vd. (2021), Khan vd. (2020), Saidi ve Omri (2020), Mohsin, Kamran, Nawaz, Hussain ve Dahri (2021), Pata (2021), Muhammad, Özcan, Jain, Sharma ve Shabbir (2022), Karaaslan ve Çamkaya (2022) çalışmalarında negatif bulunmuştur. Ancak Nguyen ve Kakinaka (2019) çalışmalarına göre ise üst gelir grubunda yer alan

¹¹ Kapsamlı literatür taraması için bakınız Waheed, Sarwar ve Wei (2019), Mardani, Streimikiene, Cavallaro, Loganathan ve Khoshnoudi (2019)

ülkelerde iki değişken arasındaki ilişki negatif iken, alt gelir gurubunda bu durum tersini göstermektedir. İki değişken arasında ilişkinin yönünü incelediğimizde Ben Jebli, Ben Youssef ve Apergis (2019)'e göre kısa dönemde yenilenebilir enerji tüketiminden CO2 emisyonuna doğru tek yönlü nedensellik bulunurken, uzun dönemde ve Koengkan, Fuinhas ve Santiago (2020), Kahia vd. (2019) çalışmalarına göre yenilenebilir enerji tüketimi ile CO2 emisyonu arasında çift yönlü nedensellik bulunmaktadır.

Ekonomik büyüme ile enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalardan Awodumi ve Adewuyi (2020), Nguyen ve Le (2021), Rahman ve Tuspekova (2022) çalışmalarına göre yenilenemez enerji tüketimi ekonomik büyümeyi pozitif etkilerken, Abbasi, Jiao, Shahbaz, Khan (2020)'e göre ise negatif etkilemektedir. Yenilenebilir enerji tüketimi Abbasi vd. (2020), Saidi ve Omri (2020), Wang ve Wang (2020), Muhammad vd. (2022), Rahman ve Tuspekova (2022) çalışmalarına göre ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir. Değişkenler arasındaki ilişkinin yönüne ilişkin sonuçlar incelendiğinde Banday ve Aneja (2020)'e göre (Güney Afrika hariç) yenilenemez enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü, Özcan ve Öztürk (2019), Banday ve Aneja (2020) Rusya için yenilenebilir enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Koengkan vd. (2020)'e göre yenilenemez, Ummala ve Samal (2019)'e göre Hindistan'da, Banday ve Aneja (2020)'e göre Çin ve Brezilya'da Eren, Taşpınar ve Gökmenoğlu (2019)'e göre ise Hindistan'da yenilenebilir enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü ilişki bulunmaktadır. Diğer taraftan Ben Jebli vd. (2019)'e göre kısa dönemde, Banday ve Aneja (2020)'e göre Güney Afrika'da, Vo vd. (2019)'e göre Endonezya'da ekonomik büyümeden yenilenebilir enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik bulunmaktadır.

Çalışmanın literatüre iki yönden katkı sağlayacağı düşünülmektedir. İlki iklim politikası belirsizliği ile yukarıda bahsedilen değişkenler arasında ilişkiyi sektörel bazda incelemesidir. İkincisi ise, değişkenler arasındaki ilişkiyi Shi vd. (2020) tarafından geliştirilen özyinelemeli gelişen pencere zamana göre değişen nedensellik testi yaklaşımı ile incelenmesidir.

Tablo 1: Literatür taraması özeti

Yazar	Ülke	Veri seti	Yöntem	Sonuç
Banday ve Aneja (2019)	G7	1971-2014	PMG ARDL, DH, EK Nedensellik	Japonya, İngiltere için ET → EB, Almanya, İtalya, İngiltere ve ABD için EB → CO2
Abbasi vd. (2021)	Pakistan	1972-2018	Dinamik ARDL, Frekans Alan Nedensellik	Kısa dönemde CO2 (+) EB
Aydoğan ve Vardar (2020)	Brezilya, Çin, Hindistan, Endonezya,	1990-2014	Panel Eşbütünlüşme,	NREW ↔ CO2

	Meksika, Rusya, Türkiye		Panel Nedensellik	
Iqbal vd. (2022)	BRICS ülkeleri	2000-2018	Panel ARDL, FMOLS, DOLS, DH Nedensellik	CO2 (+) EB, REW (+) EB, CO2 ↔ EB
Charfeddine ve Kahia (2019)	24 MENA ülkesi	1980-2015	Panel Eşbütünleşme, Panel VAR	REW (Z) EB
Chen vd. (2019.)	Çin	1980-2014	ARDL, VECM Granger Nedensellik	NREW (+) CO2, EB (+) CO2, REW (-) CO2
Chontanawat, (2020)	Endonezya, Malezya, Tayland, Filipinler	1971-2017	Eşbütünleşme, Granger Nedensellik	Endonezya, Malezya, Tayland için EB → ET, Filipinler için ET → EB
Doğanlar vd. (2021)	Türkiye	1965-2018	RALS Eşbütünleşme Bootstrap Nedensellik	EB (-) CO2, ET (+) CO2
Muhammad vd. (2022)	23 OECD Ülkesi	1990-2015	Panel Eşbütünleşme, AMG, DH Nedensellik	REW (+) EB, REW (-) CO2, EB → REW
İnal vd. (2022)	Petrol Üreten 9 Afrika Ülkesi	1990-2014	Panel Eşbütünleşme, AMG, Panel Nedensellik	Cezayir, Ekvator Ginesi, Mısır için CO2 (+) EB
Koengkan vd. (2020)	Arjantin, Brezilya, Paraguay, Uruguay, Venezuela	1980-2014	Panel VAR,	NREW ↔ EB, REW ↔ CO2
Karaaslan ve Çamkaya (2022)	Türkiye	1980-2016	ARDL, TY Nedensellik	EB (+) CO2, NREW (+) CO2, REW (-) CO2
Nguyen ve Le (2021)	Vietnam	1990-2019	ARDL	NREW (+) EB
Odugbesan ve Rjoub (2020)	Meksika, Endonezya, Nijerya, Türkiye	1993-2017	ARDL, Granger Nedensellik	Nijerya ve Endonezya için ET → EB, Türkiye ve Mısır için ET ↔ EB
Doğan vd. (2021)	28 OECD Ülkesi	1990-2014	AMG, DOLS, FMOLS, ARDL	REW (-) CO2, EB (+) CO2
Ummalla ve Samal (2019)	Çin ve Hindistan	1965-2016	ARDL, Granger Nedensellik	Hindistan için REW ↔ EB
Kahia vd. (2019)	12 MENA Ülkesi	1980-2012	Panel VAR, Panel Granger Nedensellik	REW (-) CO2, REW ↔ CO2

Khan vd. (2020)	192 ülke	1980-2018	Panel Eşbütünleşme, Panel Kantil Regresyon	REW (-) CO ₂ ,
Saidi ve Omri (2020)	15 Ülke	1990-2014	Panel Eşbütünleşme, FMOLS, Panel VECM	REW (+) EB, REW (-) CO ₂ , EB ↔ REW, EB ↔ CO ₂
Mohsin vd. (2021)	25 Asya Ülkesi	2000-2016	Dirençli Sabit Etkiler, Hausman Taylor Regresyonu	REW (-) CO ₂
Nguyen ve Kakinaka (2019)	107 Ülke	1990-2013	Panel Eşbütünleşme, FMOLS, DOLS	Alt gelir grubu için REW (+) CO ₂ , Üst gelir grubu için REW (-) CO ₂
Özcan ve Öztürk (2019)	17 Gelişmekte Olan Ülke	1990-2016	Bootstrap Panel Nedensellik	16 ülke için REW ↔ EB, Polonya için REW → EB
Görüş ve Aydın (2019)	8 MENA Ülkesi	1975-2014	Panel Frekans Alan Analizi, DH Panel Nedensellik	Kısa ve orta dönemde EB → ET, Orta ve uzun dönemde ET ↔ CO ₂ , Kısa dönemde ET → CO ₂
Wang ve Wang (2020)	34 OECD ülkesi	2005-2016	Panel Eşik Model	REW (+) EB
Adebayo vd. (2020)	Meksika, Endonezya, Nijerya, Türkiye	1980-2018	Panel Eşbütünleşme, PMG, DH Nedensellik	EB → CO ₂ , CO ₂ → ET
Adebayo vd. (2021)	Güney Kore	1965-2019	ARDL, DOLS, FMOLS, Fourier Nedensellik	ET → EB
Akram vd. (2020)	BRICS Ülkeleri	1990-2014	Saklı Eşbütünleşme, Panel NARDL	REW (-) CO ₂
Abbasi vd. (2020)	Pakistan	1970-2018	NARDL	NREW (-) EB, REW (+) EB
Awodumi ve Adewuyi (2020)	Cezayir, Angola, Mısır, Gabon, Nijerya	1980-2015	NARDL	Nijerya için NREW (-) CO ₂ , Gabon ve Angola için NREW (+) EB,
Banday ve Aneja (2020)	BRICS Ülkeleri	1990-2017	DH Nedensellik	Rusya hariç EB → CO ₂ , Çin ve Brezilya için REW ↔ EB, Rusya için REW → EB, Güney Afrika için EB → REW, Hindistan için REW ↔ EB, Güney Afrika Hariç NREW → EB,
Khan vd. (2020)	Pakistan	1965-2015	ARDL	ET (+) CO ₂ , EB (+) CO ₂ ,

Odugbesan ve Rjoub (2020)	Meksika, Endonezya, Nijerya, Türkiye	1993-2017	ARDL, Granger Nedensellik	Nijer ve Endonezya için ET → EB, Türkiye ve Meksika için ET ↔ EB
Eren vd. (2019)	Hindistan	1971-2015	Maki Eşbütünleşme, DOLS, Granger Nedensellik	REW ↔ EB
Ben Jebli vd. (2019)	22 Orta ve Güney Amerika Ülkesi	1995-2010	Panel Eşbütünleşme, FMOLS, DOLS, Granger Nedensellik	Kısa dönemde REW → CO ₂ , Uzun dönemde REW ↔ CO ₂ , Kısa dönemde EB → REW
Pata (2021)	ABD	1980-2016	VAR, Eşbütünleşme, Granger Nedensellik	REW (-) CO ₂ , NREW (+) CO ₂
Rahman ve Velayutham (2020)	Bangladeş, Hindistan, Nepal, Pakistan, Sri Lanka	1990-2014	Panel Eşbütünleşme, DOLS, FMOLS, DH Nedensellik	REW (+) EB, NREW (+) EB, EB → REW
Raihan ve Tuspekova (2022)	Malezya	1990-2019	DOLS, FMOLS, CCR, Granger Nedensellik	EB (+) CO ₂
Saudi (2019)	Malezya	1980-2017	ARDL	REW (-) CO ₂ , NREW (+) CO ₂ , EB (+) CO ₂
Vo vd. (2019)	Myanmar, Endonezya, Malezya, Filipinler, Tayland	1971-2014	ARDL, FMOLS, DOLS, Granger Nedensellik	Endonezya için EB → REW, EB → CO ₂

Not: REW: yenilenebilir enerji tüketimini, NREW: yenilenemez enerji tüketimini, ET: enerji tüketimini, EB: ekonomik büyümeyi, CO₂: karbondioksit emisyonunu →: birincisinden ikincisine tek yönlü nedenselliği, ↔: değişkenler arasında çift yönlü nedenselliği, (-): değişkenler arasında negatif ilişkiyi, (+): değişkenler arasında pozitif ilişkiyi, (Z): değişkenler arasında zayıf ilişkiyi, ⇔: değişkenler arasında ilişkinin olmadığını göstermektedir. DH: Dimitrescu-Hurlin, EK: Emirmahmutoglu-Köse, TY: Toda-Yamamoto nedensellik testlerini, ARDL: gecikmesi dağıtılmış otoregresif, NARDL: doğrusal olmayan gecikmesi dağıtılmış otoregresif, PMG: havuzlanmış ortalama grup, AMG: genişletilmiş ortalama grup, FMOLS: tamamen değiştirilmiş en küçük kareler, DOLS: dinamik en küçük kareler, VAR: vektör otoregresif, VECM: vektör hata düzeltme modelini göstermektedir.

VERİ SETİ VE YÖNTEM

ABD'nin 2000M1-2021M12 döneminde sektörlere göre yenilenebilir enerji tüketimi (REW) ile CO₂ emisyonu (CO₂), iklim politikası belirsizlik endeksi (CPU) ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmada CO₂ emisyonu (Milyon metrik ton, Mmt) ve yenilenebilir enerji tüketimi (Trilyon İngiliz ısı birimi, Tbtu)¹² EIA, CPU endeksi¹³ Gavriilidis (2021) ve ekonomik büyüme değişkeni yerine

¹² <https://www.eia.gov/totalenergy/data/monthly/>

¹³ https://www.policyuncertainty.com/climate_uncertainty.html

kullanılan sanayi üretim (IP) endeksi¹⁴ FRED veri tabanından elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenlerden CO2 emisyonu ve yenilenebilir enerji tüketim verileri mevsimsellikten arındırılmış ve diğer değişkenler gibi doğal logaritmaları alınarak analize dâhil edilmiştir.

Çalışmada Phillips, Shi ve Yu (2015) tarafından önerilen ve Shi vd. (2020) tarafından geliştirilen özyinelemeli gelişen pencere (recursive evolving window) zamana göre değişen nedensellik testi kullanılmıştır. Thoma (1994)'ın önerdiği ileriye doğru genişleyen (forward expanding windows) ve Swanson (1998), Balcılar, Özdemir ve Arslantürk (2010)'ün önerdiği kayan pencere (Rolling Windows) nedensellik testlerinin sonlu örneklerde ve asimptotik performans özelliklerine yönelik kısmen açıklık getirilememiştir. Özyinelemeli gelişen pencere nedensellik testi diğer iki testin de asimptotik ve sonlu örnek performansını açıklamanın yanı sıra Toda ve Yamamoto (1995) ve Dolado ve Lütkepohl (1996)'ın önerdiği gecikmesi genişletilmiş vektör otoregresif (Lag-Augmented VAR, LA-VAR) modele dayanmaktadır. LA-VAR yaklaşımı güç noktasında Phillips (1995) tarafından önerilen tamamen değiştirilmiş VAR/VECM (fully modified VAR, FM-VAR) yaklaşımına göre zayıf olsa da boyut istikrarı noktasında değiştirilmiş VAR/VECM yaklaşımına göre daha güçlüdür. Bu nedenden dolayı, özyinelemeli gelişen pencere nedensellik testinde LA-VAR yaklaşımı kullanılmıştır. LA-VAR yöntemine dayalı zamana göre değişen nedensellik testinde değişkenlerin birim köklü veya değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olup olmaması önemli değildir. LA-VAR modeli aşağıdaki gibidir:

$$y_{1t} = \alpha_{10} + \alpha_{11}t + \sum_{i=1}^{p+d} \beta_{1i}y_{1t-i} + \sum_{i=1}^{p+d} \delta_{1i}y_{2t-i} + \varepsilon_{1t} \quad (1)$$

$$y_{2t} = \alpha_{20} + \alpha_{21}t + \sum_{i=1}^{p+d} \beta_{2i}y_{1t-i} + \sum_{i=1}^{p+d} \delta_{2i}y_{2t-i} + \varepsilon_{2t} \quad (2)$$

Burada, p, d, t ve ε_{it} sırasıyla, uygun gecikme uzunluğunu, maksimum entegrasyon düzeyini, zaman trendini ve hata terimini göstermektedir, $H_0: \delta_{11} = \dots = \delta_{1p} = 0$ boş hipotezi y_2 'den y_1 'ye nedenselliğin olmadığını göstermektedir. Genel olarak LA-VAR modeli yazarsak:

$$y_t = \gamma_0 + \gamma_1t + \sum_{i=1}^p J_i y_{t-i} + \sum_{j=p+1}^{p+d} J_j y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Burada $J_{p+1} = \dots = J_{p+d} = 0$, regresyon modeli yeniden yazıldığında:

$$y_t = \Gamma \tau_t + \Phi x_t + \Psi z_t + \varepsilon_t \quad (4)$$

¹⁴ <https://fred.stlouisfed.org/series/INDPRO>

Burada $\Gamma = (\gamma_0, \gamma_1)_{nx(q+1)}, \tau_t = (1, t)'_{2x1}, x_t = (y'_{t-1}, \dots, y'_{t-k})'_{npx1}, Z_t = (y'_{t-k-1}, \dots, y'_{t-k-d})'_{ndx1}, \Phi = (J_1, \dots, J_p)_{n \times np}, \Psi = (J_{p+1}, \dots, J_{p+d})'_{n \times nd}$, Boş hipotezi $H_0 = R\phi$ şeklindedir. Nihai d gecikmeli vektörlerin katsayı matrisi Ψ elemanları sıfır olarak alındığından göz ardı edilir, 3 nolu denklem aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$Y = \tau\Gamma' + X\Phi' + Z\Psi' + \varepsilon \quad (5)$$

Burada $Y = (y_1, y_2, \dots, y_T)'_{Txn}, \tau = (\tau_1, \dots, \tau_T)'_{Tx2}, X = (x_1, \dots, x_T)'_{Txnk}, Z = (z_1, \dots, z_T)'_{Txnd}, \varepsilon = (\varepsilon_1, \dots, \varepsilon_T)'_{Txn}$ ve $Q_\tau = I_T - \tau(\tau'\tau)^{-1}\tau', Q = Q_\tau - Q_\tau Z(Z'Q_\tau Z)^{-1}Z'Q_\tau$, En küçük kareler tahmincisi aşağıdaki gibidir:

$$\hat{\phi} = Y'QX(X'QX)^{-1} \quad (6)$$

Boş hipotezin testi için kullanılan Wald testi şu şekildedir:

$$W = (R\hat{\phi})'[R\{\widehat{\Sigma}_\varepsilon \otimes (X'QX)^{-1}\}R']^{-1}R\hat{\phi} \quad (7)$$

Burada $\hat{\phi} = \text{vec}(\hat{\Phi}), \widehat{\Sigma}_\varepsilon = \frac{1}{T}\hat{\varepsilon}'\hat{\varepsilon}$ ve \otimes Krenker çarpanını göstermektedir. Toda ve Yamamoto (1995) ve Dolado ve Lütkepohl (1996) Wald istatistiğinin m kısıt sayılı klasik χ_m^2 asimptotik boş dağılıma sahip olduğunu göstermiştir.

Özyinelemeli Granger nedensellik testin Wald istatistiği alt örneklem için hesaplanmaktadır. f_1 ve f_2 değerleri başlangıç ve bitiş noktası olarak alınacak olursa, $f_w = f_2 - f_1$ olacaktır. Bu durumda alt örneklemlerden hesaplanan Wald istatistiği $W_{f_1}^{f_2}$ şeklinde olacaktır. T toplam gözlemi gösterirken, $\tau_1 = [f_1 T], \tau_2 = [f_2 T], \tau_w = [f_w T]$ olduğu varsayıldığında $\tau_0 = [f_0 T]$ ise VAR modeli için gerekli olan minimum gözlem sayısını göstermektedir. İleriye doğru genişleyen pencere prosedüründe başlangıç noktası τ_1 , ilk gözlemde sabitlenir ve τ_0 'dan T'ye doğru genişler bu süreç diğer noktalar için de gerçekleştirilir.

Kayan pencere prosedüründe regresyon boyutu sabittir. Bu prosedürde pencere boyutu τ_0 'e eşit olduğu varsayılmaktadır. Başlangıç noktası τ_1 , ilk gözlemden $T - \tau_0 + 1$ ve bitiş noktası $\tau_2 = \tau_1 + \tau_0 - 1$ 'e hareket eder. Özyinelemeli genişleyen pencere prosedürü aynı kayan pencerede olduğu gibi $\tau_2 = \{\tau_0, \dots, T\}$ bitiş noktasıdır. Ancak başlangıç noktası τ_1 , kayan pencere prosedüründeki gibi τ_2 ile sabit bir mesafe tutmak yerine 1'den $\tau_2 - \tau_0 + 1$ 'e kadar değişir. Her f ile ilgili gözlem için Wald istatistiği dizisi elde edilir. Test istatistiği Wald istatistiği dizisinin en küçük üst sınırı olarak $SW_f(f_0) = \{W_{f_1, f_2}\}$ tanımlanır.

[fT] gözlemi için Granger nedeni değildir çıkarılması, en küçük üst sınır Wald istatistiği $SW_f(f_0)$ 'e dayanmaktadır.

BULGULAR

ABD'de sektörlere göre CPU ile REW, CO2 ve IP arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmada kullanılan geleneksel birim kök test sonuçları Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: Geleneksel birim kök test sonuçları

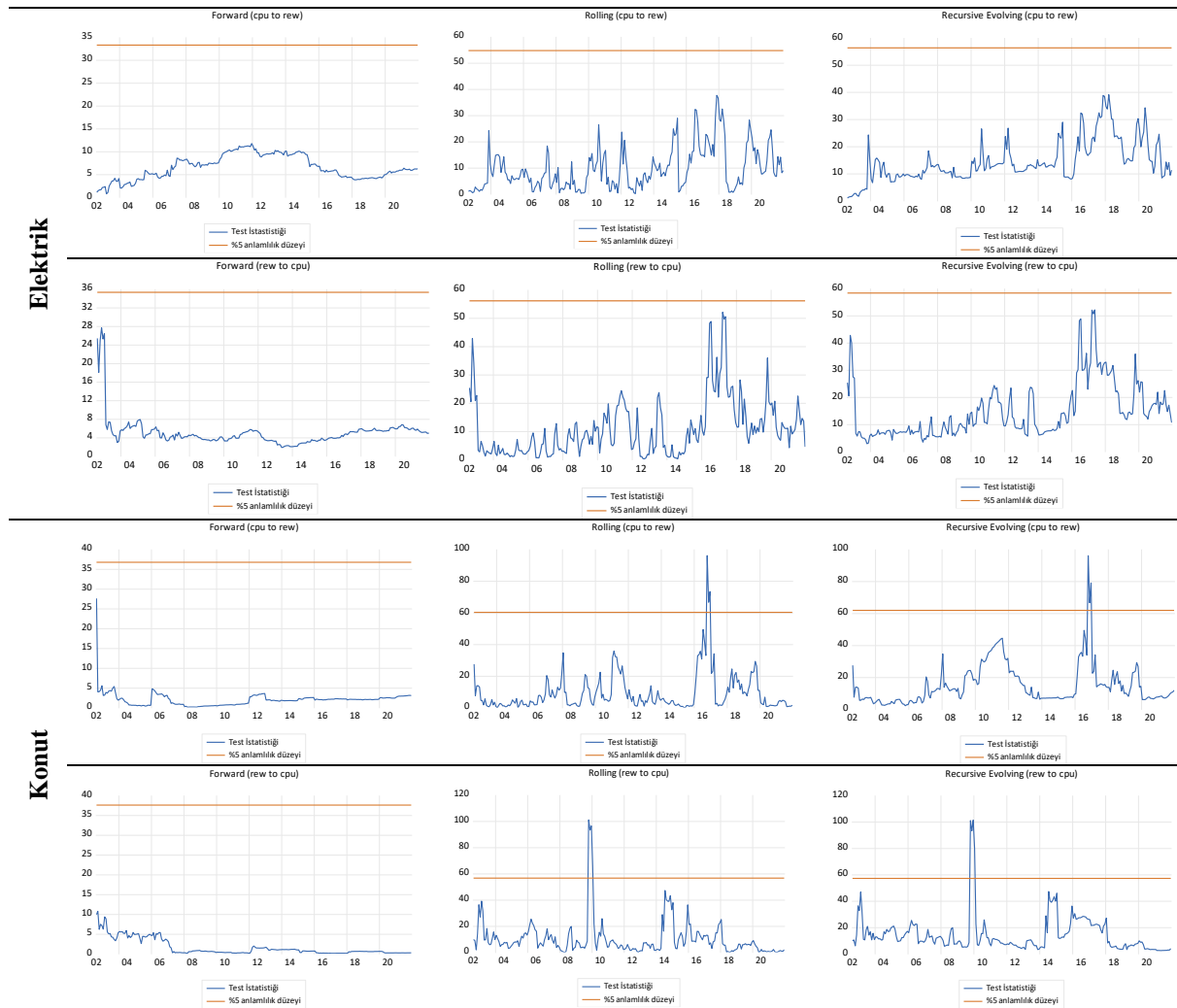
Sektör	Model	Değişken	ADF	KPSS	Değişken	ADF	KPSS
Elektrik	S	Lco2	-0,625	1,815*	Δ Lco2	-22,747*	0,141
		Lcpu	-3,924*	1,519*	Δ Lcpu	-10,918*	0,112
		Lip	-2,068	0,885*	Δ Lip	-12,167*	0,036
		Lrew	0,052	2,041*	Δ Lrew	-15,179*	0,210
	ST	Lco2	-3,125	0,471*	Δ Lco2	-22,768*	0,014
		Lcpu	-9,670*	0,143***	Δ Lcpu	-10,903*	0,112
		Lip	-2,598	0,072	Δ Lip	-12,144*	0,036
		Lrew	-6,040*	0,251*	Δ Lrew	-15,254*	0,040
Konut	S	Lco2	-1,974	1,798*	Δ Lco2	-16,493*	0,229
		Lrew	-0,809	1,965*	Δ Lrew	-18,475*	0,056
	ST	Lco2	-7,617*	0,389*	Δ Lco2	-16,515*	0,040
		Lrew	-3,598**	0,079	Δ Lrew	-18,460*	0,041
Sanayi	S	Lco2	-1,540	1,862*	Δ Lco2	-16,479*	0,030
		Lrew	-1,246	1,813*	Δ Lrew	-22,747*	0,239
	ST	Lco2	-3,605**	0,099	Δ Lco2	-16,447*	0,030
		Lrew	-2,714	0,299*	Δ Lrew	-22,681*	0,072
Ticari	S	Lco2	-0,782	1,704*	Δ Lco2	-16,247*	0,160
		Lrew	0,730	2,033*	Δ Lrew	-18,564*	0,504**
	ST	Lco2	-3,194***	0,423*	Δ Lco2	-16,292*	0,017
		Lrew	-4,894*	0,407*	Δ Lrew	-18,889*	0,136***

Not: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10'a göre anlamlılık düzeyini, S; sabitli, ST; sabitli ve trendli modeli göstermektedir, AIC bilgi kriterine göre maksimum 8 gecikme alınmıştır.

Tablo 2'e göre sektörlere ait değişkenlerde ikinci dereceden durağanlık süreci diğer bir değişle I(2) süreci gösteren değişken bulunmamaktadır. Çalışmada kullanılan yöntemde maksimum entegrasyon uzunluğunun 1 olarak belirlenmesinin ardından, yöntem gereğince çalışmada Phillips vd. (2015) tarafından

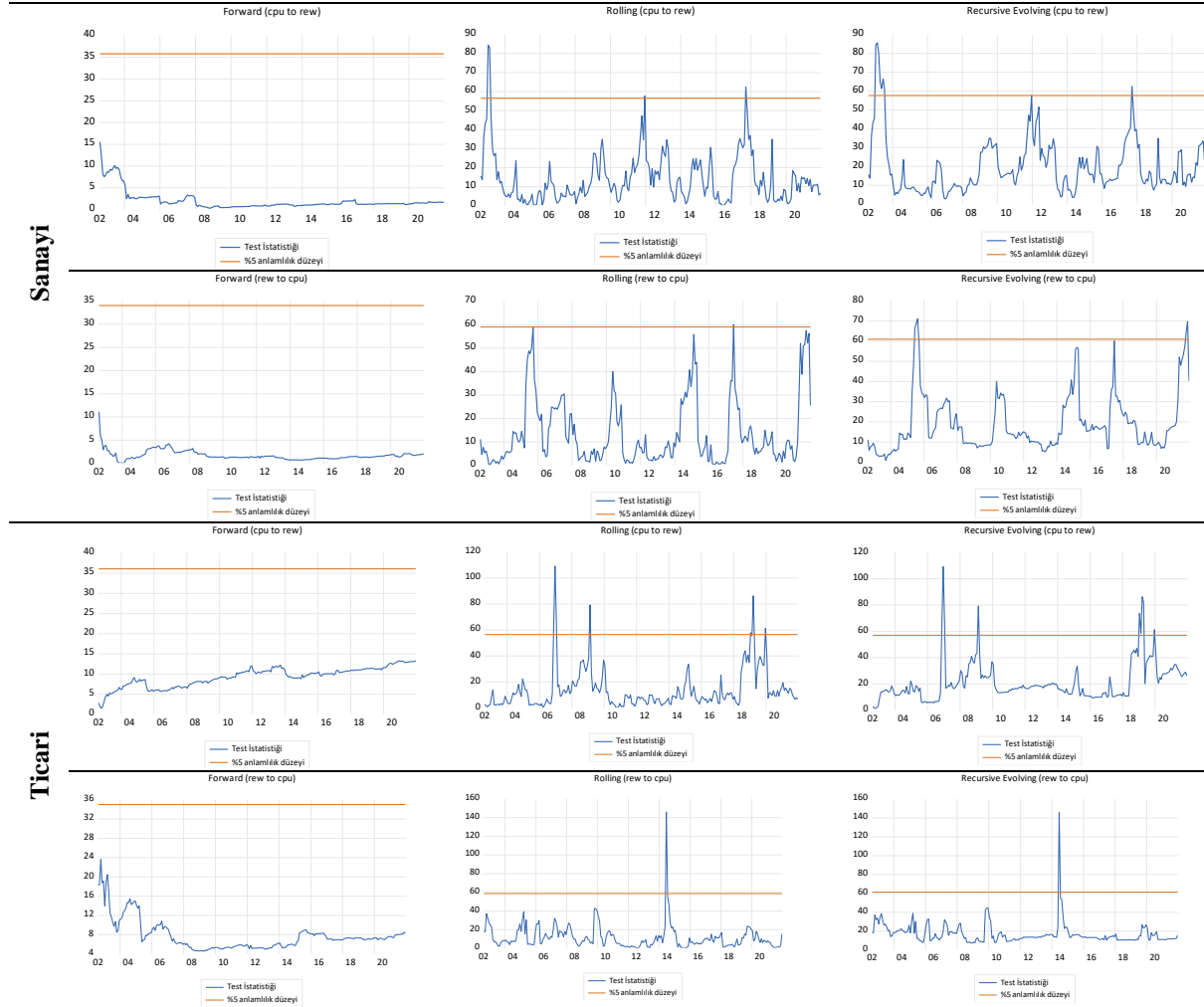
önerilen formülasyon¹⁵ yardımıyla alt örneklem büyüklüğü 32 olarak belirlenmiştir. Sektörlere göre REW ile CPU arasında zamana göre değişken nedensellik ilişkisi Şekil 1'de yer almaktadır. Buna göre, çalışmada kullanılan tüm sektörlerde ileriye doğru genişleyen nedensellik analizi sonucuna REW ile CPU arasında ilişki bulunmamaktadır. Kayan pencere nedensellik test sonucuna göre ise konut sektöründe 09M10; 09M11; 09M12; 10M01 tarihlerinde, sanayi sektöründe 17M06 tarihinde, ticari sektörde ise 14M06 tarihinde¹⁶ REW'den CPU'ya doğru nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Şekil 1: Yenilenebilir enerji tüketimi ile iklim politikası belirsizliği arasında zaman göre değişen nedensellik sonuçları

¹⁵ Alt örneklem büyüklüğü belirleme formülü $r0=[T(0.01+1.8/T)]$

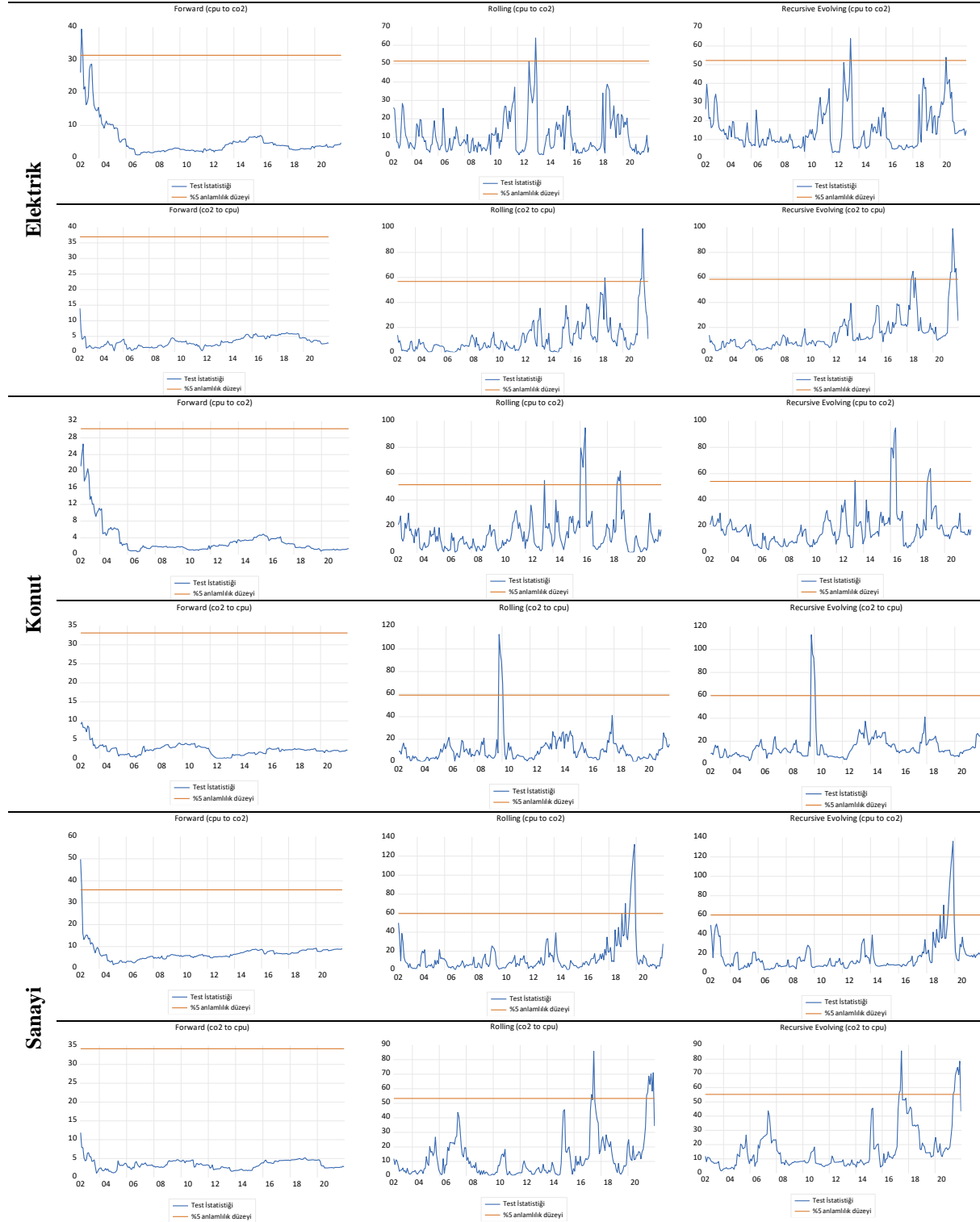
¹⁶ Çalışma sonucunda elde edilen kırılma tarihleri EK1'de yer almaktadır.

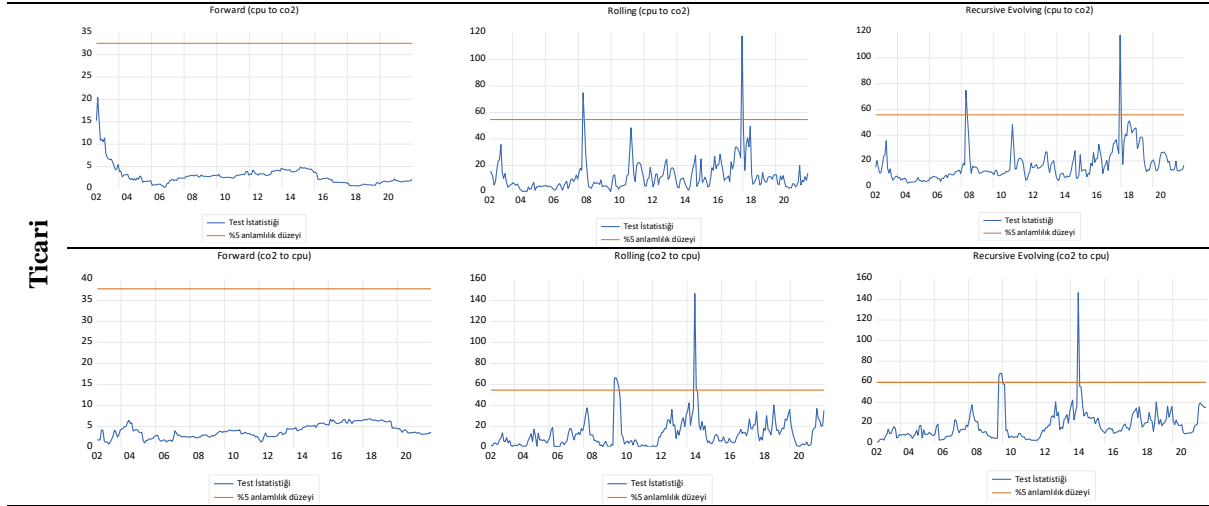

Not: Uygun gecikme uzunluğu AIC, 1000 bootstrap, alt örneklem olarak ise Phillips vd. (2015) 32 olarak belirlenmiştir.

Diğer taraftan ise konut sektöründe 16M10; 16M11; 16M12 tarihlerinde, sanayi sektöründe 03M01; 03M02; 11M12; 17M09 tarihlerinde, ticari sektöründe ise 06M11;06M12; 07M01; 09M02; 19M01; 19M03; 19M12 tarihlerinde CPU'dan REW'e doğru nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Özyinelemeli gelişen pencere sonuçlarını incelediğimizde ise, elektrik sektöründe yine REW ile CPU arasında ilişki bulunmaz iken, konut sektöründe 09M10; 09M11; 09M12; 10M01 tarihlerinde, sanayi sektöründe 05M06; 05M07; 05M08; 21M10; 21M11 tarihlerinde, ticari sektörde ise 14M06 tarihinde REW'den CPU'ya doğru nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. CPU'dan REW'e doğru nedensellik ilişkisinin ise konut sektöründe 16M10; 16M11; 16M12 tarihlerinde, sanayi sektöründe 03M01; 03M02; 03M03; 03M04; 03M05; 03M06; 03M07; 11M12; 17M09 tarihlerinde, ticari sektörde ise 06M11;06M12; 07M01; 09M02; 19M01; 19M02; 19M03; 19M04; 19M12 tarihlerinde gerçekleştiği görülmektedir.

Şekil 2: CO2 emisyonu ile iklim politikası belirsizliği arasındaki zaman göre değişen nedensellik sonuçları

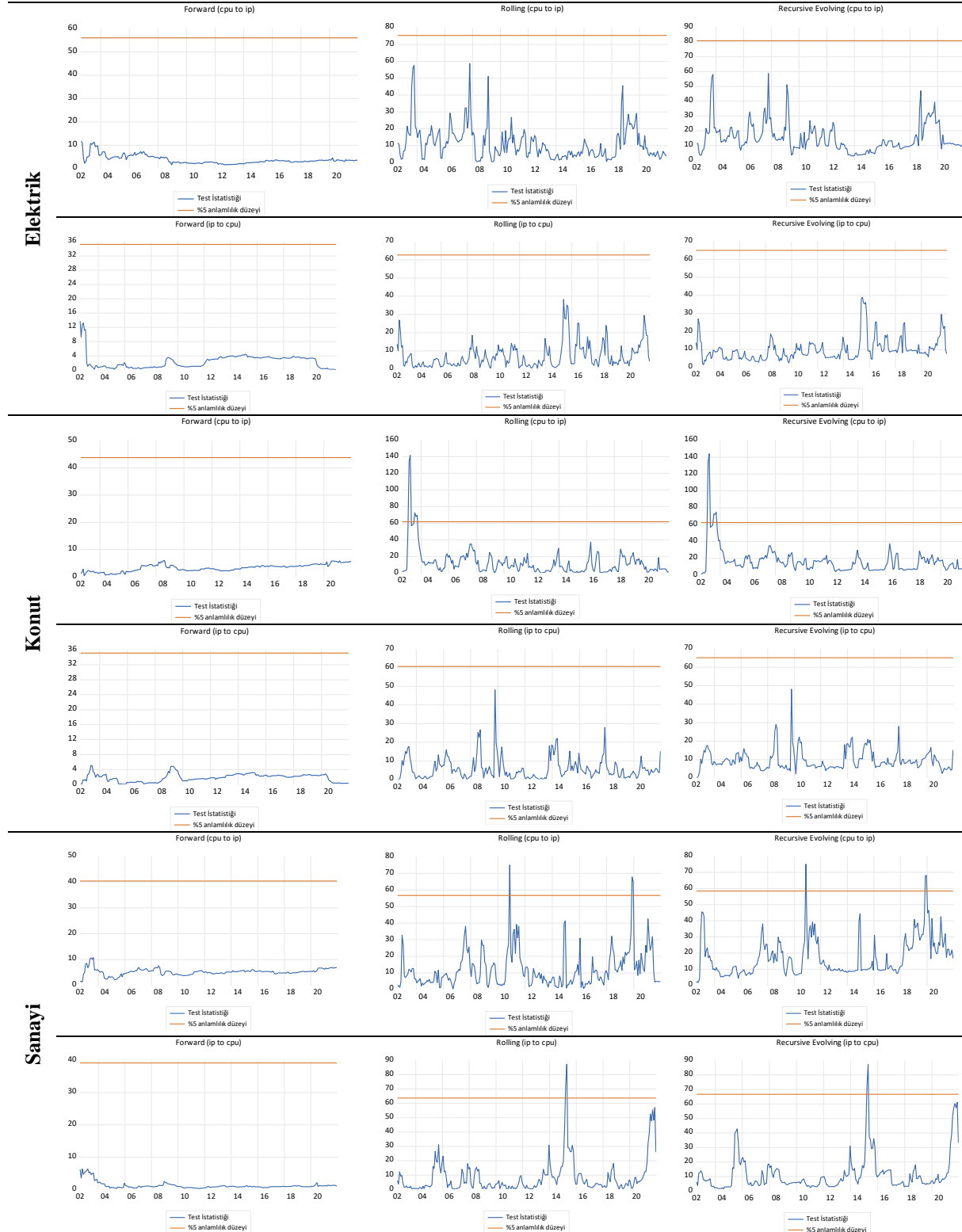

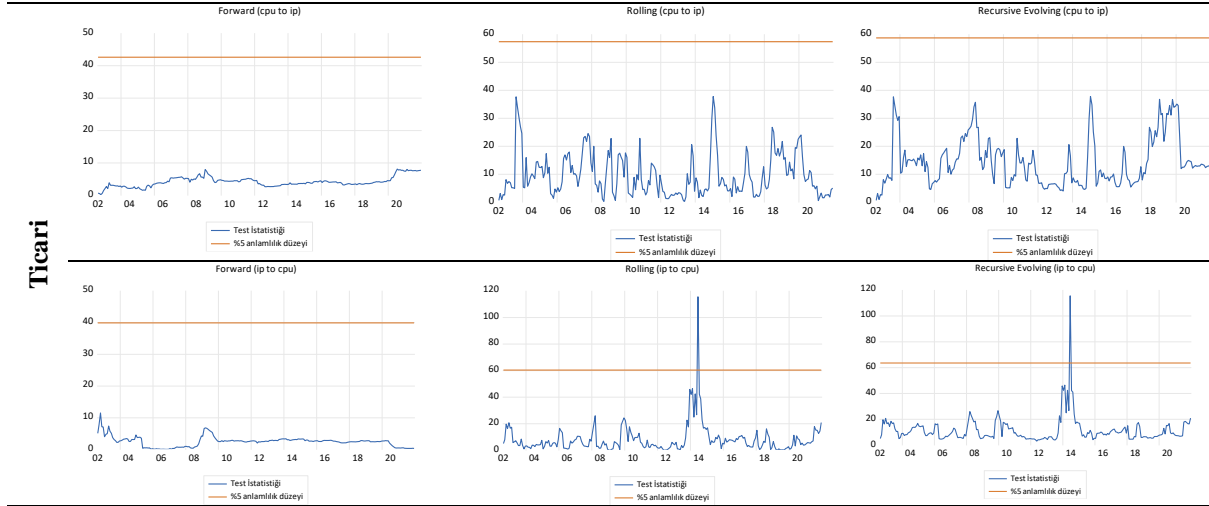

Not: Uygun gecikme uzunluğu AIC, 1000 bootstrap, alt örneklem olarak ise Phillips vd. (2015) 32 olarak belirlenmiştir.

CO₂ emisyonu ile CPU arasında zamana göre değişen nedensellik sonucuna göre tüm sektörlerde ileriye doğru genişleyen nedensellik analizine göre CO₂'den CPU'ya doğru nedensellik ilişkisi bulunmazken tersi durumda ise elektrik sektöründe 02M09; 02M10 tarihlerinde, sanayi sektöründe ise 02M08; 02M09 tarihlerinde CPU'dan CO₂'e doğru nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Kayan pencere sonuçlarına göre elektrik sektöründe 18M08; 21M05; 21M06; 21M07; 21M08 tarihlerinde, konut sektöründe 09M10; 09M11; 09M12; 10M01 tarihlerinde, sanayi sektöründe 17M04; 17M06; 21M05; 21M06; 21M07; 21M08; 21M09; 21M10; 21M11 tarihlerinde, ticari sektörde ise 09M10; 09M11; 09M12; 10M01; 14M06; 14M07 tarihlerde CO₂'den CPU'ya doğru nedensellik ilişkisi gözlemlenmektedir. CPU'dan CO₂'e doğru nedensellik ilişkisinde ise elektrik sektöründe 13M05 tarihinde, konut sektöründe 13M05; 16M01; 16M02; 16M03; 16M04; 16M05; 18M09; 18M10; 18M11; 18M12 tarihlerinde, sanayi sektöründe 19M03; 19M07; 19M08; 19M09; 19M10; 19M11 tarihlerinde ve ticari sektörde ise 08M04; 17M12 tarihlerinde gerçekleştiği görülmektedir. Özyinelemeli gelişen pencere sonucuna göre elektrik sektöründe 18M05; 18M06; 18M08; 21M05; 21M06; 21M07; 21M08; 21M09; 21M10 tarihlerinde, konut sektöründe 09M10; 09M11; 09M12; 10M01 tarihlerinde, sanayi sektöründe 17M04; 17M05; 17M06; 21M05; 21M06; 21M07; 21M08; 21M09; 21M10; 21M11 tarihlerinde ve ticari sektörde ise 09M10; 09M11; 09M12; 14M06 tarihlerinde CO₂'den CPU'ya doğru nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Öte yandan CPU'dan CO₂'e doğru nedensellik ilişkisi sonuçlarına göre ise elektrik sektöründe 13M05; M06 tarihlerinde, konut sektöründe 13M05; 16M01; 16M02; 16M03; 16M04; 16M05; 18M10; 18M11; 18M12 tarihlerinde, sanayi sektöründe 19M03; 19M07; 19M08; 19M09; 19M10; 19M11 tarihlerinde ve ticari sektörde ise 08M04; 08M05; 17M12 tarihlerinde nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Şekil 3: Sanayi üretim endeksi ile iklim politikası belirsizliği arasındaki zaman göre değişen nedensellik sonuçları

Not: Uygun gecikme uzunluğu AIC, 1000 bootstrap, alt örneklem olarak ise Phillips vd. (2015) 32 olarak belirlenmiştir.

Şekil 3’de IP ile CPU arasındaki zaman göre değişen nedensellik ilişkisine yer verilmiştir. Buna göre elektrik sektöründe 3 farklı nedensellik test yaklaşımına göre IP ile CPU arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır. Konut sektöründe IP’den CPU’ya doğru yine 3 yaklaşıma göre de nedensellik ilişkisi bulunmaz iken, CPU’dan IP’e doğru nedensellik ilişkisi kayan pencere ve özyinelemeli gelişen pencere sonuçlarına göre 03M02; 03M03; 03M07; 03M08; 03M09 tarihlerinde söz konusudur. Sanayi sektöründe ise ileriye doğru genişleyen nedensellik analizine göre IP ile CPU arasında herhangi bir ilişki bulunmamaktadır. Kayan pencere ve özyinelemeli gelişen pencere analizine göre 15M03; 15M04 tarihlerinde IP’den CPU’ya, 10M11; 19M11; 19M12 tarihlerinde ise CPU’dan IP’e doğru nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Son olarak, IP ve CPU arasındaki nedensellik ilişkisini ticari sektör adına değerlendirdiğimizde, sadece kayan pencere nedensellik ilişkisine göre 14M06 tarihinde IP’den CPU’ya doğru nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. CPU’dan IP’e doğru 3 model için de nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİ

COVID-19 Salgını ve Rusya-Ukrayna Savaşı birçok piyasayı etkilemişse de enerji piyasasına olan etkinin en büyük olduğunu söyleyebiliriz. Küresel boyuta ulaşan enerji piyasasındaki gelişmeler ülkelerin yüksek ekonomik büyüme hedeflerini gerçekleştirilmesi konusunda enerji bakımından dışa bağımlılığını azaltması gerektiğini bir kez daha göz önüne getirmiştir. Üretim sürecinin her aşamasının temel girdi bileşeni olarak kabul edebileceğimiz enerjinin çevresel sorunların da ana nedenleri arasında kabul edebiliriz. Özellikle yenilenemez enerji türü olarak kabul edilen fosil yakıtların kullanımından kaynaklanan CO2 emisyonu artışı çevre bozulmalarının en büyük nedeni olan sera gazı emisyonunun da artmasına neden olmaktadır. Son dönemlerde başta iklim değişikliği olmak üzere birçok çevresel bozulmalarının yaşanması

hem uzmanların hem de politika yapımcıların dikkatini çekmiş ve Kyoto Protokolü, Paris Anlaşması gibi bir takım çevresel problemlerin azaltılmasına yönelik olarak adımların atılmasına neden olmuştur. Buradan hareketle, ABD'de sektörlere göre CPU ile REW, CO2 ve IP arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmada Phillips vd. (2015) tarafından önerilen ve Shi vd. (2020) tarafından geliştirilen özyinelemeli gelişen pencere zamana göre değişen nedensellik testi kullanılmıştır. İleriye doğru genişleyen nedensellik analizi sonucuna göre elektrik ve sanayi sektörlerinde sadece CPU ile CO2 arasında iki dönem olmak kaydı ilişkisinin söz konusu olduğunu ve diğer değişkenler arasında ilişkinin bulunmadığını söyleyebiliriz. Kayan pencere ve özyinelemeli gelişen pencere nedensellik test sonuçlarının neredeyse aynı sonuçlara ulaştığını ancak özyinelemeli gelişen pencere sonuçlarının birkaç noktada kayan pencere sonuçlarına göre daha güçlü sonuçlar verdiğini söyleyebiliriz. Bu iki test sonuçlarını birlikte değerlendirdiğimizde, elektrik sektöründe REW ile CPU ve IP ile CPU arasında herhangi bir ilişkinin bulunmamaktadır. Ancak diğer sektörlerde değişkenler arasında ilişkinin söz konusu olduğu görülmektedir. Özellikle konut ve sanayi sektöründe CPU ile CO2 arasında çok güçlü bir ilişki bulunmaktadır. CPU ile IP arasında ilişkinin ise diğer değişkenlere göre daha zayıf olduğu görülmektedir.

İklim politikası belirsizliğinin karbondioksit emisyonu ve yenilenebilir enerji tüketimi arasında daha güçlü bir ilişkiye sahip olması diğer bir ifade ile bu değişkenin diğer değişkenleri etkilemesi beklenen bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Elde edilen sonuç iklim politikası belirsizliğinin azaltılmasına yönelik olarak yapılacak adımların özellikle karbondioksit emisyonunu ve yenilenebilir enerji tüketimini etkileyeceği bilgisini vermektedir. Buradan hareketle, iklim politikası belirsizliğini azaltmaya yönelik olarak atılacak adımların başında iklim değişikliği farkındalığının artırılmasını gösterebiliriz. Uluslararası düzeyde bir farkındalık yaratma noktasında Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçevesi Sözleşmesi kapsamında olan Paris Anlaşması gösterebiliriz. Paris Anlaşması'nda da yer aldığı gibi iklim değişikliği kavramı, nedenleri ve sonuçları doğrultusunda yaratacağı çevre sorunu ve buna bağlı olarak yaşam koşullarının olumsuz yönde etkileneceği yönünde gerekli bilgilendirmeler yapılmalıdır. Bu doğrultuda yerel yönetimler, üniversiteler ve sivil toplum kuruluşları arasında iş birliğinin artırılması gerekmektedir. Bireysel olarak ise olan karbon ayakizi olarak tanımlanan insan faaliyetlerinden kaynaklanan ve sera gazı emisyonunun artmasına neden olan fosil yakıtı bağlı ulaşım, aydınlatma, ısınma ve sanayi süreçlerinin azaltılması gerekmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Abbasi, K. R., Shahbaz, M., Jiao, Z., & Tufail, M. (2021). How energy consumption, industrial growth, urbanization, and CO2 emissions affect economic growth in Pakistan? A novel dynamic ARDL simulations approach. *Energy*, 221, 1-12. doi: 10.1016/j.energy.2021.119793
- Abbasi, K., Jiao, Z., Shahbaz, M., & Khan, A. (2020). Asymmetric impact of renewable and non-renewable energy on economic growth in Pakistan: New evidence from a nonlinear analysis. *Energy Exploration & Exploitation*, 38(5), 1946-1967. doi: 10.1177/01445987209464
- Adebayo, T. S., Awosusi, A. A., & Adeshola, I. (2020). Determinants of CO2 emissions in emerging markets: An empirical evidence from MINT economies. *International Journal of Renewable Energy Development*, 9(3), 411-422. doi: 10.14710/ijred.2020.31321
- Adebayo, T. S., Awosusi, A. A., Kirikkaleli, D., Akinsola, G. D., & Mwamba, M. N. (2021). Can CO2 emissions and energy consumption determine the economic performance of South Korea? A time series analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(29), 38969-38984. doi: 10.1007/s11356-021-13498-1
- Akram, R., Majeed, M. T., Fareed, Z., Khalid, F., & Ye, C. (2020). Asymmetric effects of energy efficiency and renewable energy on carbon emissions of BRICS economies: evidence from nonlinear panel autoregressive distributed lag model. *Environmental Science and Pollution Research*, 27(15), 18254-18268. doi: 10.1007/s11356-020-08353-8
- Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu (2016). Geleceğe dair: Paris iklim anlaşması. <https://www.iklimin.org/wp-content/uploads/2016/12/paris-iklim-anla%C5%9Fmas%C4%B1-EUD-Brochure.pdf> adresinden erişildi.
- Awodumi, O. B., & Adewuyi, A. O. (2020). The role of non-renewable energy consumption in economic growth and carbon emission: Evidence from oil producing economies in Africa. *Energy Strategy Reviews*, 27, 1-19. doi: 10.1016/j.esr.2019.100434
- Aydoğan, B., & Vardar, G. (2020). Evaluating the role of renewable energy, economic growth and agriculture on CO2 emission in E7 countries. *International Journal of Sustainable Energy*, 39(4), 335-348. doi: 10.1080/14786451.2019.1686380
- Balcilar, M., Z. A. Ozdemir, & Y. Arslanturk (2010). Economic growth and energy consumption causal nexus viewed through a bootstrap rolling window. *Energy Economics*, 32, 1398–1410. doi: 10.1016/j.eneco.2010.05.015
- Banday, U. J., & Aneja, R. (2018). Energy consumption, economic growth, and CO2 emissions: Evidence from G7 countries. *World Journal of Science, Technology and Sustainable Development*, 16(1), 22-39. doi: 10.1108/WJSTSD-01-2018-0007
- Ben Jebli, M., Ben Youssef, S., & Apergis, N. (2019). The dynamic linkage between renewable energy, tourism, CO2 emissions, economic growth, foreign direct investment, and trade. *Latin American Economic Review*, 28(1), 1-19. doi: 10.1186/s40503-019-0063-7
- Bhat, J. A. (2018). Renewable and non-renewable energy consumption—impact on economic growth and CO2 emissions in five emerging market economies. *Environmental Science and Pollution Research*, 25(35), 35515-35530. doi: 10.1007/s11356-018-3523-8

- BP. (2021). Statistical review of world energy. <https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy/power-by-fuel.html> adresinden erişildi.
- Charfeddine, L., & Kahia, M. (2019). Impact of renewable energy consumption and financial development on CO2 emissions and economic growth in the MENA region: A panel vector autoregressive (PVAR) analysis. *Renewable Energy*, 139, 198-213. doi: 10.1016/j.renene.2019.01.010
- Chen, Y., Wang, Z., & Zhong, Z. (2019). CO2 emissions, economic growth, renewable and non-renewable energy production and foreign trade in China. *Renewable Energy*, 131, 208-216. doi: 10.1016/j.renene.2018.07.047
- Chontanawat, J. (2020). Dynamic modelling of causal relationship between energy consumption, CO2 emission, and economic growth in SE Asian countries. *Energies*, 13(24), 6664. doi: 10.3390/en13246664
- Doğan, B., Driha, O. M., Balsalobre Lorente, D., & Shahzad, U. (2021). The mitigating effects of economic complexity and renewable energy on carbon emissions in developed countries. *Sustainable Development*, 29(1), 1-12. doi: 10.1002/sd.2125
- Doğanlar, M., Mike, F., Kızılkaya, O., & Karlılar, S. (2021). Testing the long-run effects of economic growth, financial development and energy consumption on CO2 emissions in turkey: new evidence from RALS cointegration test. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(25), 32554-32563. doi: 10.1007/s11356-021-12661-y
- Dolado, J. J., & Lutkepohl, H. (1996). Making Wald tests work for cointegrated VAR systems. *Econometric Reviews* 15, 369–386. doi: 10.1080/07474939608800362
- Economic Policy Uncertainty (2022) Climate Policy Uncertainty Index, https://www.policyuncertainty.com/climate_uncertainty.html adresinden erişildi.
- EIA (2022) Total energy. <https://www.eia.gov/totalenergy/data/monthly/> adresinden erişildi.
- EPA (2022). Global greenhouse gas emissions data. <https://www.epa.gov/ghgemissions/global-greenhouse-gas-emissions-data> adresinden erişildi.
- Erdoğan, S. (2020). Enerji, çevre ve sera gazları. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 277-303. doi: 10.18074/ckuiibfd.670673
- Eren, B. M., Taspınar, N., & Gokmenoglu, K. K. (2019). The impact of financial development and economic growth on renewable energy consumption: empirical analysis of India. *Science of the Total Environment*, 663, 189-197. doi: 10.1016/j.scitotenv.2019.01.323
- FRED (2022) Industrial production: Total index. <https://fred.stlouisfed.org/series/INDPRO> adresinden erişildi.
- Gavriilidis, K. (2021). Measuring climate policy uncertainty. *SSRN Electronic Journal*, 1-9. doi: 10.2139/ssrn.3847388
- Gorus, M. S., & Aydin, M. (2019). The relationship between energy consumption, economic growth, and Co2 emission in MENA countries: Causality analysis in the frequency domain. *Energy*, 168, 815-822. doi: 10.1016/j.energy.2018.11.139

- IEA (2022). Global energy review: CO₂ emissions in 2021. <https://iea.blob.core.windows.net/assets/c3086240-732b-4f6a-89d7-db01be018f5e/GlobalEnergyReviewCO2Emissionsin2021.pdf> adresinden erişildi.
- IEA (2022). Greenhouse gas emissions from energy data explorer. <https://www.iea.org/data-and-statistics/data-tools/greenhouse-gas-emissions-from-energy-data-explorer> adresinden erişildi.
- Iqbal, A., Tang, X., & Rasool, S. F. (2022). Investigating the nexus between CO₂ emissions, renewable energy consumption, FDI, exports and economic growth: Evidence from BRICS countries. *Environment, Development and Sustainability*, 25, 1-30. doi: 10.1007/s10668-022-02128-6
- İnal, V., Addi, H. M., Çakmak, E. E., Torusdağ, M., & Çalışkan, M. (2022). The nexus between renewable energy, CO₂ emissions, and economic growth: Empirical evidence from African oil-producing countries. *Energy Reports*, 8, 1634-1643. doi: 10.1016/j.egy.2021.12.051
- Kahia, M., Ben Jebli, M., & Belloumi, M. (2019). Analysis of the impact of renewable energy consumption and economic growth on carbon dioxide emissions in 12 MENA countries. *Clean Technologies and Environmental Policy*, 21(4), 871-885. doi: 10.1007/s10098-019-01676-2
- Khan, H., Khan, I., & Binh, T. T. (2020). The heterogeneity of renewable energy consumption, carbon emission and financial development in the globe: A panel quantile regression approach. *Energy Reports*, 6, 859-867. doi: 10.1016/j.egy.2020.04.002
- Khan, M. K., Khan, M. I., & Rehan, M. (2020). The Relationship between energy consumption, economic growth, and carbon dioxide emissions in Pakistan. *Financial Innovation*, 6(1), 1-13. doi: 10.1186/s40854-019-0162-0
- Koengkan, M., Fuinhas, J. A., & Santiago, R. (2020). The Relationship between CO₂ emissions, renewable and non-renewable energy consumption, economic growth, and urbanisation in the southern common market. *Journal of Environmental Economics and Policy*, 9(4), 383-401. doi: 10.1080/21606544.2019.1702902
- Lee, J. W. (2019). Long-Run dynamics of renewable energy consumption on carbon emissions and economic growth in the European union. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 26(1), 69-78. doi: 10.1080/13504509.2018.1492998
- Mardani, A., Streimikiene, D., Cavallaro, F., Loganathan, N., & Khoshnoudi, M. (2019). Carbon Dioxide (CO₂) emissions and economic growth: a systematic review of two decades of research from 1995 to 2017. *Science of the Total Environment*, 649, 31-49. doi: 10.1016/j.scitotenv.2018.08.229
- Mohsin, M., Kamran, H. W., Nawaz, M. A., Hussain, M. S., & Dahri, A. S. (2021). Assessing the impact of transition from non-renewable to renewable energy consumption on economic growth-environmental nexus from developing Asian economies. *Journal of Environmental Management*, 284, 1-8. doi: 10.1016/j.jenvman.2021.111999
- Muhammad, I., Ozcan, R., Jain, V., Sharma, P., & Shabbir, M. S. (2022). Does environmental sustainability affect the renewable energy consumption? Nexus among trade openness, CO₂ emissions, income inequality, renewable energy, and economic growth in OECD countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(60), 90147-90157. doi: 10.1007/s11356-022-22011-1

- Nguyen, K. H., & Kakinaka, M. (2019). Renewable energy consumption, carbon emissions, and development stages: some evidence from panel cointegration analysis. *Renewable Energy*, 132, 1049-1057. doi: 10.1016/j.renene.2018.08.069
- Nguyen, V. C. T. & Le, H. Q. (2021). Renewable energy consumption, nonrenewable energy consumption, CO2 emissions and economic growth in Vietnam. *Management of Environmental Quality: An International Journal*, 33(2), 419-434. doi: 10.1108/MEQ-08-2021-0199
- Odugbesan, J. A., & Rjoub, H. (2020). Relationship among economic growth, energy consumption, CO2 emission, and urbanization: Evidence from MINT countries. *Sage Open*, 10(2). doi: 10.1177/2158244020914648
- Ozcan, B., & Ozturk, I. (2019). Renewable energy consumption-economic growth nexus in emerging countries: A bootstrap panel causality test. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 104, 30-37. doi: 10.1016/j.rser.2019.01.020
- Pao, H. T., & Tsai, C. M. (2011). Modeling and forecasting the CO2 emissions, energy consumption, and economic growth in Brazil. *Energy*, 36(5), 2450-2458. doi: 10.1016/j.energy.2011.01.032
- Pata, U. K. (2021). Renewable and non-renewable energy consumption, economic complexity, CO2 emissions, and ecological footprint in the USA: Testing the EKC hypothesis with a structural break. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(1), 846-861. doi: 10.1007/s11356-020-10446-3
- Phillips, P. C. (1995). Fully modified least squares and vector autoregression. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 63(5), 1023-1078. doi: 10.2307/2171721
- Phillips, P. C., Shi, S., & Yu, J. (2015). Testing for multiple bubbles: historical episodes of exuberance and collapse in the S&P 500. *International Economic Review*, 56(4), 1043-1078. doi: 10.1111/iere.12132
- Rahman, M. M., & Velayutham, E. (2020). Renewable and non-renewable energy consumption-economic growth nexus: new evidence from South Asia. *Renewable Energy*, 147, 399-408. doi: 10.1016/j.renene.2019.09.007
- Raihan, A., & Tuspekova, A. (2022). Toward a sustainable environment: Nexus between economic growth, renewable energy use, forested area, and carbon emissions in Malaysia. *Resources, Conservation & Recycling Advances*, 15, 1-11. doi: 10.1016/j.rcradv.2022.200096
- Saidi, K., & Omri, A. (2020). The impact of renewable energy on carbon emissions and economic growth in 15 major renewable energy-consuming countries. *Environmental Research*, 186, 1-11. doi: 10.1016/j.envres.2020.109567
- Saudi, M. H. M. (2019). The role of renewable, non-renewable energy consumption and technology innovation in testing environmental Kuznets curve in Malaysia. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 9(1), 299-307. doi: 10.32479/ijeeep.7295
- Shi, S., Hurn, S., & Phillips, P. C. (2020). Causal change detection in possibly integrated systems: revisiting the money-income relationship. *Journal of Financial Econometrics*, 18(1), 158-180. doi: 10.1093/jjfinec/nbz004
- Swanson, N. R. (1998). Money and output viewed through a rolling window. *Journal of Monetary Economics*, 41, 455-474. doi: 10.1016/S0304-3932(98)00005-1

- Thoma, M. A. (1994). Subsample instability and asymmetries in money–income causality. *Journal of Econometrics*, 64, 279–306. doi: 10.1016/0304-4076(94)90066-3
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66, 225–250. doi: 10.1016/0304-4076(94)01616-8
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (2022). Kyoto Protokolü. <https://www.mfa.gov.tr/kyoto-protokolu.tr.mfa> adresinden erişildi.
- Ummalla, M., & Samal, A. (2019). The impact of natural gas and renewable energy consumption on CO2 emissions and economic growth in two major emerging market economies. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(20), 20893-20907. doi: 10.1007/s11356-019-05388-4
- Vo, A. T., Vo, D. H., & Le, Q. T. T. (2019). CO2 emissions, energy consumption, and economic growth: new evidence in the ASEAN countries. *Journal of Risk and Financial Management*, 12(3), 145. doi: 10.3390/jrfm12030145
- Waheed, R., Sarwar, S., & Wei, C. (2019). The survey of economic growth, energy consumption and carbon emission. *Energy Reports*, 5, 1103-1115. doi: 10.1016/j.egy.2019.07.006
- Wang, Q., & Wang, L. (2020). Renewable energy consumption and economic growth in OECD countries: a nonlinear panel data analysis. *Energy*, 207, 1-11. doi: 10.1016/j.energy.2020.118200
- WB (2022). CO2 Emissions. https://data.worldbank.org/indicator/EN.ATM.CO2E.KT?most_recent_value_desc=true&type=shaded&view=map/ adresinden erişildi.

EK-1:

	İleriye Doğru Genişleyen	Kayan Pencere	Özyinelemeli Gelişen Pencere	
Elektrik	Rew => Cpu	-	-	
	Cpu => Rew	-	-	
	Co2 => Cpu	-	18M08; 21M05; 21M06; 21M07; 21M08	18M05; 18M06; 18M08; 21M05; 21M06; 21M07; 21M08; 21M09; 21M10
	Cpu => Co2	02M09; 02M10	13M05	13M05; M06
	Ip => Cpu	-	-	-
	Cpu => Ip	-	-	-
Konut	Rew => Cpu	-	09M10; 09M11; 09M12; 10M01	09M10; 09M11; 09M12; 10M01
	Cpu => Rew	-	16M10; 16M11; 16M12	16M10; 16M11; 16M12
	Co2 => Cpu	-	09M10; 09M11; 09M12; 10M01	09M10; 09M11; 09M12; 10M01
	Cpu => Co2	-	13M05; 16M01; 16M02; 16M03; 16M04; 16M05; 18M09; 18M10; 18M11; 18M12	13M05; 16M01; 16M02; 16M03; 16M04; 16M05; 18M10; 18M11; 18M12
	Ip => Cpu	-	-	-
	Cpu => Ip	-	03M02; 03M03; 03M07; 03M08; 03M09	03M02; 03M03; 03M07; 03M08; 03M09
Sanayi	Rew => Cpu	-	17M06	05M06; 05M07; 05M08; 21M10; 21M11
	Cpu => Rew	-	03M01; 03M02; 11M12; 17M09	03M01; 03M02; 03M03; 03M04; 03M05; 03M06; 03M07; 11M12; 17M09
	Co2 => Cpu	-	17M04; 17M06; 21M05; 21M06; 21M07; 21M08; 21M09; 21M10; 21M11	17M04; 17M05; 17M06; 21M05; 21M06; 21M07; 21M08; 21M09; 21M10; 21M11
	Cpu => Co2	02M08; 02M09	19M03; 19M07; 19M08; 19M09; 19M10; 19M11	19M03; 19M07; 19M08; 19M09; 19M10; 19M11
	Ip => Cpu	-	15M03; 15M04	15M03; 15M04
	Cpu => Ip	-	10M11; 19M11; 19M12	10M11; 19M11; 19M12
Ticari	Rew => Cpu	-	14M06	14M06
	Cpu => Rew	-	06M11; 06M12; 07M01; 09M02; 19M01; 19M03; 19M12	06M11; 06M12; 07M01; 09M02; 19M01; 19M02; 19M03; 19M04; 19M12
	Co2 => Cpu	-	09M10; 09M11; 09M12; 10M01; 14M06; 14M07	09M10; 09M11; 09M12; 14M06
	Cpu => Co2	-	08M04; 17M12	08M04; 08M05; 17M12
	Ip => Cpu	-	14M06	-
	Cpu => Ip	-	-	-

Not: “=>” notasyonu birincisi ikincisinin nedeni değildir hipotezini göstermektedir.

KAR PAYI DAĞITIM TEORİLERİNİN GEÇERLİLİĞİNİN FOURIER TABANLI PANEL VERİ ANALİZLERİ İLE İNCELENMESİ: BIST-50 ÖRNEĞİ*

Mert Baran TUNÇEL², Yaşar ALPTÜRK³, Feyyaz ZEREN⁴

Öz

Firmaların kâr payı dağıtım politikaları ve şirket değeri ilişkisi literatürdeki önemli araştırma konularının başında gelmektedir. Bu çalışmada kâr payı dağıtım teorilerinin BIST-50 endeksi için geçerliliğinin test edilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda 2010-2022 dönemine ilişkin yıllık bazda nakdi kâr payı ve hisse senedi getirileri arasındaki ilişki Olayeni, Tiwari ve Wohar (2020) tarafından geliştirilen yumuşak geçişli yapısal kırılmaları hesaba katarak analiz yapabilen fourier panel eşbütünleşme testi ve FMOLS panel eşbütünleşme tahmincisi ile araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre kâr payı dağıtım ile firma değeri arasındaki ilişkinin firmadan firmaya farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Buna göre kâr payı dağıtım teorilerinin geçerliliğinin firmaların bireysel politikalarına göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kar Payı Dağıtım Politikası, Firma Değeri, Fourier Tabanlı Panel Veri Analizi, BIST-50

JEL Kodları: C33, D53, G30

INVESTIGATION OF THE VALIDITY OF DIVIDEND DISTRIBUTION THEORIES WITH FOURIER BASED PANEL DATA ANALYSIS: CASE OF BIST-50

Abstract

The relationship between the dividend distribution policies of the companies and the firm value is one of the most important research topics in the literature. In this study, it is aimed to test the validity of dividend distribution theories for the BIST-50 indices sample. In this direction, the relationship between cash dividends and stock returns on an annual basis for the 2010-2022 period was investigated with the fourier panel cointegration test, which can analyze by taking into account the smooth transitional structural breaks developed by Olayeni et al. (2020) and FMOLS panel cointegration estimator. According to the results obtained, it is understood that the relationship between dividend distribution and firm value differs from firm to firm. Accordingly, it has been determined that the validity of dividend distribution theories differs according to the individual policies of the firms.

Keywords: Distribution Policy, Firm Value, Fourier Panel Data Analysis, BIST-50

JEL Codes: C33, D53, G30

* Bu çalışma 19-22 Ekim 2022 tarihleri arasında gerçekleştirilen, 25. Finans Sempozyumu'nda sunulmuştur.

² Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, Şırnak Meslek Yüksekokulu, mbtuncel@sirnak.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8554-8080>

³ Öğr. Gör. Dr. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, yasaralpturk@ksu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0063-4479>

⁴ Prof. Dr., Yalova Üniversitesi, Yalova İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, feyyaz.zeren@yalova.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0024-3518>

GİRİŞ

Kâr basitçe işletmelerin elde ettiği toplam gelirlere sarf ettiği toplam giderlerin düşülmesiyle elde edilen pozitif fark olarak tanımlanabilir ve işletmelerin en geleneksel amaçlarından birisi kâr elde etmektir (Acar ve Tetik, 2012, s. 2). Ancak finans açısından bakıldığında ise işletmelerin amacı, ortakların refah düzeylerinin ve işletmelerin piyasa değerlerinin maksimize edilmesi olarak ifade edilebilir. Ortakların refah durumunu belirleyen ölçüt ise hisse senetlerinin piyasa değerleridir ve ortaklar hisse senetlerinin piyasa fiyatını maksimize etmek için yoğun çaba sarf ederler. Dolayısıyla ortaklar açısından hisse senetlerinin piyasa fiyatının maksimize edilebilmesi için kâr payı dağıtım politikaları önemli bir araçtır (Ceylan ve Korkmaz, 2015).

Kâr payı dağıtım politikası, bir şirketin kârının ne kadarını ortaklarına ödeyeceğine karar vermek için izlediği kurallar veya normlar kümesi şeklinde ifade edilebilir (Lease, John, Kalay, Loewenstein ve Sarig, 1999, s. 29; Priya ve Mohanasundari, 2016, s. 59). İşletmelerin, elde etmiş oldukları kârın tamamını veya bir kısmını genellikle hesap dönemi sonlarında pay sahipleri veya hissedarlarına dağıtması “kâr payı dağıtımı” olarak tanımlanmaktadır (Özdemir, 2016, s. 299). Dağıtılan kâr payları ise “temettü” veya “dividant” olarak ifade edilmektedir (Başkaya, 2022, s. 8).

İşletmeler, kâr elde etmek amacıyla birçok faaliyette bulunurlar ve elde ettiği kârın bir kısmını yatırımcılara dağıtmak veya kârın bir kısmını daha sonra büyüme ve genişleme amacıyla yeniden yatırıma yönlendirmek için iki seçenekle karşı karşıya kalır. Bu nedenle kâr payı dağıtım politikası, bir şirketin finansal performansını etkileyebilecek en önemli finansal kararlardan biri olarak kabul edilmektedir (Kanakriyah, 2020, s. 532). İşletmelerin bu konuda verecekleri karar optimal olursa işletmenin değerini olumlu yönde etkileyecek ve değerini maksimize edecektir, ancak verilecek hatalı bir karar ise işletmenin değerini olumsuz bir şekilde etkileyecektir (Şit, 2021, s. 160).

Optimal politika, işletmelerin değerini maksimize eden politika olarak da ifade edilir. İşletmeler tam olarak yatırım ve finansman kararlarını yalnızca bu amaç çerçevesinde almasalar da yönetimler, işletmelerinin menkul kıymetlerini sattıkları fiyatlara kesinlikle kayıtsız kalmazlar ve bu nedenle, ortaya konan kâr dağıtım politikasının işletmeler için önemli bir tarafı vardır (Gordon, 1963, s. 272).

Bir işletmenin kâr dağıtım politikasının, hisse senetlerinin cari fiyatları üzerindeki etkisi, sadece kâr dağıtım politikasını belirlemesi gereken kurumsal yetkililer için değil, aynı zamanda portföy planlaması yapan yatırımcılar ve işletmelerin işleyişini anlamak ve değerlendirmek isteyen araştırmacılar açısından da oldukça önemli bir konudur (Miller ve Modigliani, 1961, s. 411).

KÂR PAYI DAĞITIM MODELLERİ

Kâr payı dağıtım politikasına ilişkin literatür, özellikle Miller ve Modigliani (1961) tarafından ilintisizlik hipotezinin yayınlanmasının ardından, birçok teorik ve ampirik araştırma yapılmıştır ve temelde üç tane birbirine zıt kâr payı dağıtım teorisi bulunmaktadır. Bir görüşe göre artan kâr payı ödemelerinin işletmenin değerini artırdığını belirtirken diğer bir görüş, yüksek kâr payı ödemelerinin bir işletmenin değeri üzerinde ters etkiye sahip olduğunu yani firma değerini düşürdüğünü ileri sürmektedir. Üçüncü görüşe göre ise kâr payı dağıtım politikasının işletmenin değeri ile ilgisinin olmadığını ve kâr payı dağıtım politikası için harcanan çabanın boşuna olduğunu ileri sürer (Al-Malkawi, Rafferty ve Pillai, 2010, s. 174). Finans literatüründe ileri sürülen kâr payı dağıtım politikaları ile işletmelerin değeri arasındaki ilişkileri araştıran görüşler şekil 1’de sunulmuştur (Zeren, 2017, s. 174; Ceylan ve Korkmaz, 2015, s. 264).

Şekil 1: Kâr payı dağıtım politikalarına ilişkin teoriler

Literatürde kâr payı dağıtımına yönelik çeşitli yazarlar tarafından yapılmış pek çok teori bulunmaktadır. Ancak literatürde en çok kullanılan modeller davranışsal teorilerdir. Şekil 2’de kâr payı dağıtım teorileri davranışsal ve davranışsal olmayan olarak 2 ayrı başlık altında gösterilmiştir.

Şekil 2: Kar payı dağıtım modelleri

Kaynak: Faedfar, Dagli ve Aktaş (2021)

Davranışsal Kâr Payı Dağıtım Modelleri

Lorem İşletmeler açısından kâr payı dağıtım politikaları, önemli finansman kararlarından biridir. Kar pâyı dağıtım politikaları ile işletme değeri arasında literatür de negatif, pozitif ve ilişki olmadığına yönelik görüşler bulunmaktadır. Yaygın olan görüşe göre firmaların kâr payı dağıtım politikalarının, firmaların performansı hakkında önemli bilgiler verdiği düşünülmektedir. Bu nedenle aşağıda literatürde yer alan ve Şekil 1’de sunulan davranışsal kâr payı dağıtım modelleri kısaca açıklanmıştır.

İlintisizlik teorisi

Miller ve Modigliani (1961) tarafından ortaya atılan teoride, işletmenin seçtiği kâr payı dağıtım politikasının ne hisselerinin cari değerini ne de ortakların toplam getirisini etkilemediğini belirtmişler ve ekonomideki birçok önerme gibi, yatırım politikası göz önüne alındığında, kâr payı dağıtım politikasının ilintisizliğini açık bir şekilde ifade etmişlerdir (Miller ve Modigliani, 1961, s. 414).

Müşteri etkisi teorisi

Bu teoriye göre kâr dağıtım politikası açısından yatırımcıların tercihlerinin farklılık gösterebileceği bazı yatırımcıların kâr payı elde etmeyi tercih ederken bazıları ise kâr dağıtımını yerine kârın işletmede bırakılmasını tercih edebilir. Dolayısıyla müşteri etkisi teorisine uygun bir kâr dağıtım politikası uygulayan işletmeler, bu kararı alırken yatırımcı tercihlerine göre kârı dağıtmakta veya işletmede bırakmaktadır. Ortakların tercih farklılıkları ise tabi oldukları vergisel durumdan kaynaklanmaktadır (Ceylan ve Korkmaz, 2015, s. 272).

Eldeki kuş teorisi

Lintner (1962) ve Gordon (1963) araştırmalarında Miller ve Modigliani’nin (1961) ortaya attıkları MM teorisinin aksine kâr payı dağıtım politikasının işletmelerin değerine etki ettiklerini ileri sürmüşler ve kâr payı dağıtımındaki azalmanın bir sonucu olarak sermaye maliyetinde de bir azalma meydana gelebileceğini savunmuşlardır. Teoriye göre, yatırımcılar kâr payı elde etmeyi eldeki kuşa, sermayeden elde edilecek kazancı ise daldaki kuşa benzetmektedirler. Bunun nedeni ise yatırımcıların kâr payı gelirlerini, sermaye kazançlarından daha az riskli görmeleridir (Pekkaya, 2006, s. 192). Yatırımcı gelecek nakit akışlarındaki belirsizlikler sebebiyle “Eldeki bir kuş daldaki iki kuştan daha iyidir” mantığıyla, genelde kâr payı elde etmeyi, sermaye kazancına tercih etmektedir (Al-malkawi, 2007, s. 46).

Sinyal etkisi teorisi

Yöneticiler, işletme organizasyonda sahip oldukları pozisyon nedeniyle, işletmenin güncel bilgilerine veya gelecekteki beklentileri gibi, genellikle işletme hakkındaki gizli bilgilere haizdirler. Dolayısıyla yöneticiler ile işletmenin diğer paydaşlar arasında bu üstün bilgi farkından dolayı asimetrik bilgi sorunu ortaya çıkmaktadır (Barman, 2008, s. 40). Yöneticilerin diğer paydaşların sahip olmadığı bilgilere sahip olması durumunda, bu özel bilgileri bildirmenin bir yolu olarak yöneticiler temettülerdeki değişiklikleri kullanabilir ve bu şekilde bilgi asimetrisini azaltabilir. Öte yandan yatırımcılar da bir işletmenin hisse senedi fiyatını değerlendirmek için kâr payı dağıtım duyurularını bilgi olarak kullanabilirler (Baker ve Powell, 1999, s. 20).

Sinyal etkisi teorisi, kâr payı dağıtım politikasındaki değişikliklerin işletmelerin gelecekte elde edeceği gelirleri hakkında bilgiler barındırdığını ortaya koymaktadır ve teoriye göre yöneticilerin kâr payı dağıtım politikalarını yatırımcılara bilgi vermek amacıyla kullandıklarını ileri sürmektedir (Kılıç, Buğan ve Özbezek, 2016, s. 1133).

Vergi etkisi teorisi

Kâr payı dağıtımına ilişkin en eski politikalarından biridir ve yatırımcıların sermaye kazançları üzerine lehlerine olan düşük vergi oranı ve vergisinin ertelenmesi gibi tercihleri çerçevesinde düşük kâr payı ödemeli hisse senetlerini tercih edebilecekleri bir vergi tercihi argümanına dayanmaktadır. Bu nedenle, vergisel durum kaynaklı farklı kâr payı dağıtım politikaları yatırımcı etkilerine neden olabilir (Baker ve Wurgler, 2002, s. 243).

Temsil maliyeti teorisi

Daha önce ortakların refah düzeylerinin ve piyasa değerinin maksimize edilmesi olarak belirtilen işletmelerin amacı, yöneticilerin çıkarları ile genellikle uyumlu değildir, çünkü yöneticiler hissedarlara rağmen mümkünse kendi kişisel çıkarlarını maksimize etmeyi tercih ederler. Bu durum özellikle halka açık şirketlerde şiddetli olan çıkar çatışmalarına yol açar (Jensen ve Meckling, 1976; Jerzemowska, 2006, s. 9). Yöneticiler ve hissedarlar arasında çıkan çıkar çatışmasının maliyeti ise temsil maliyetidir (Ross, Westerfield, Jaffe ve Jordan, 2008; Hussainey, Oscar Mgbame ve Chijoke-Mgbame, 2011, s. 60).

Temsil maliyeti teorisine göre, kâr payı dağıtımını yöneticilerin kontrolü altındaki nakit miktarını azaltmaya hizmet eder ve serbest nakit akışını azaltır. Bununla birlikte kâr payı dağıtımını üstlenilen kârsız

ve genişlemeye yönelik yatırımların olasılığını ve dolayısıyla temsil maliyetlerini de azaltmaktadır (Jensen, 1986, s. 324).

Catering teorisi

Baker ve Wurgler (2004) tarafından öne sürülen catering teorisinin özü, yöneticilerin, yatırımcıların istediklerini hemen o anda verme durumuna dayanmaktadır. Catering teorisi, temettüler söz konusu olduğunda kâr payı ödeyen hisse senedi fiyatları, kâr payı ödemeyen hisse senetlerine nispeten daha yüksek olduğu durumda yöneticilerin temettü ödemeye başlama eğiliminde olduklarını ancak yatırımcıların kâr payı ödemeyen hisse senetlerini tercih etmeleri durumunda ise yöneticilerin temettü ödemeyi ihmal etme eğiliminde olduklarını ifade eder (Baker ve Wurgler, 2004, s. 1160).

Davranışsal Olmayan Kâr Payı Dağıtım Modelleri

Literatürde davranışsal kâr payı dağıtım teorilerinin yanı sıra davranışsal olmayan kâr payı modelleri de bulunmaktadır. Bu modeller ömür döngüsü teorisi, artık temettü teorisi, işlem maliyeti teorisi olmak üzere aşağıda kısaca açıklanmıştır.

Ömür döngüsü teorisi

1972 yılında Dennis Mueller tarafından ortaya atılan teori yaşam döngüsü süresince temettü ödemelerine odaklanmaktadır ve bir şirketin temettü politikasının, yaşam döngüsünün neresinde olduğuna bağlı olarak değişiklik gösterdiğini ileri sürer. Teoriye göre yaşam döngüsünün ilk aşamasında şirketlerin yatırım fırsatlarını gerçekleştirmek ve belirsizliği azaltmak için elde edilen kârları yeniden yatırıma yönlendirmesi gerektiğini ancak ilerleyen döngüde piyasaların doygun hale gelmesi, rekabetin artması ve kârlı yatırım fırsatlarının azalmasıyla, olgunluk aşamasındaki şirketlerin temettü ödemesi gerektiği belirtilmiştir (Mueller, 1972).

Artık temettü teorisi

Artık bir temettü politikası ilk olarak Preinreich (1932) tarafından ileri sürülmüştür. Teoriye göre yöneticiler işletmeleri için temettü politikası oluştururken birkaç ana tip arasından seçim yapabilirler. Artık temettü politikası ile işletmenin kâr dağıtım kararı, yatırım politikasının doğrudan bir sonucudur. İşletme net bugünkü değer kuralını dikkate alarak ve sadece elinde bulunan fazla nakdi dağıtır. Saf bir artık temettü politikası altında, bir yatırım projesi gerekli getiri oranından daha fazlasını kazanmadıkça, yani pozitif bir net bugünkü değere sahip olmadıkça, işletmenin faaliyetlerinden elde ettiği nakit akışlarını bünyesinde tutmaktan kaçınmalıdır (Baker ve Smith, 2006, s. 1-2).

İşlem maliyeti teorisi

Miller ve Modigliani (1961) tarafından ileri sürülen ilintisizlik teorisinde işlem maliyetlerinin ve diğer piyasa kusurlarının yokluğunda, kurumsal temettü politikasının bireysel hissedarların refahı üzerinde hiçbir etkisi olmadığı iddia edilmektedir. Öte yandan temettü politikasının, işlem maliyetlerinin varlığında ise hissedarların refahını etkilediğine yaygın olarak inanılmaktadır (Huberman, 1990, s. 893).

Kâr payı dağıtım politikaları, kurumsal finans literatüründe en tartışmalı konulardan biridir ve halen güncelliğini korumaktadır. Kâr payı dağıtım politikasının firma değeri üzerindeki etkisinin incelendiği bu çalışmada 2010-2022 yılları arası BIST-50'ye kayıtlı seçilmiş firmaların verileri kullanılarak panel veri yöntemiyle analiz edilmiştir çalışmanın bir sonraki bölümünde literatürde yer alan çalışmalara yer verilmiştir.

LİTERATÜR İNCELEMESİ

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye’de kâr payı dağıtım politikaları ile firma değeri arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalara ve uluslararası çalışmalara ayrı ayrı yer verilmiştir. Çalışmaların bazılarında genel olarak bir netliğe rastlanılmadığı için bu karmaşık durum “Kâr Payı Bilmecesi” olarak ifade edilmiştir. Çalışmanın analizlerinin BIST’te işlem gören firmaların verileriyle yapılması nedeniyle literatürde yer alan BIST’te yapılmış çalışmalar detaylı bir şekilde önce açıklanmış, daha sonra çalışmanın sonuçları ile karşılaştırmak üzere tablo olarak özetlenmiş, son olarak da karşılaştırmalı olarak Tablo 1’in altında açıklanmıştır.

Pekkaya (2006), 1987-2006 dönemi verilerini kullanarak, BIST30 üzerine yaptığı çalışmasında panel regresyon yöntemini uygulamış, kâr dağıtımının şirketlerin bazılarının değerini olumlu etkilediğini bulurken, bazılarını ise negatif yönde etkilediğini tespit etmiştir. BIST30 üzerine yapılan bir diğer çalışmada Günalp, Kadioğlu ve Kılıç (2010), 2003-2007 yılları arası dönemde BIST’te işlem gören 83 şirketin 321 adet nakit temettü açıklamasıyla ilgili fiyat verilerini kullanarak, regresyon yöntemiyle analiz etmiş, elde edilen bulguların vergi müşteri etkisi hipotezini desteklediğini belirtmişlerdir. Kaya & Şanlı (2019), BIST30 endeksin de yer alan firmaların kâr payı dağıtım politikaları ile firma değeri arasındaki ilişkiyi, Dumitrescu & Hurlin panel nedensellik testiyle araştırmıştır. Çalışmada 2007-2016 dönemi verileri kullanılmış ve işletmelerin kâr payı dağıtım politikaları ile firma değeri arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır. BIST30 endeksi üzerine çalışma yapan Kuzu ve Çelik (2020), 2005-2019 dönemleri arası 25 işletmenin finansal verilerini kullanarak, kar dağıtımının finansal performans üzerine etkisi olup olmadığını araştırmıştır. Hisse senedi getirisiyle hisse başına kazanç, kâr payı dağıtım oranı ve öz sermaye karlılığı değişkenleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmasına rağmen faiz amortisman vergi öncesi karla,

temettü verimi değişkenleri arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Koç, Yıldız ve Şenol (2020), ise BIST30 endeksinde yer alan 2007-2017 yılları arasında işlem gören 20 firmanın kar payı ödemeleri ile firma değeri arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Yapılan analiz sonuçlarına göre ilgili dönemlerde temettü ödemelerinin firmaların değeri üzerine net bir etkisi tespit edilememiştir.

Karaca (2007), Brown ve Warner'ın piyasa modeli ile BIST100 endeksinin 2000-2005 verilerini kullanarak, temettü dağıtım tarihinden 60 gün öncesi ve 30 gün sonrasında hisse senedi fiyatları incelemiş, temettü dağıtımının firma değerine etkisi olup olmadığını araştırmıştır. Araştırma sonuçlarına göre piyasanın her bir dağıtım şekline verdiği tepki farklı olduğu tespit edilmiştir. Sandıkçı (2014), BIST100 endeksinde yer alan firmaların 2008-2012 yılları verilerini kullanarak, öncelikle kâr payı dağıtan ve dağıtmayan firmalarını performans farklılıklarını Man-Whitney-U testi ile araştırmış daha sonra da Kruskal Whallis-H testiyle de kâr payı dağıtan firmaların, kâr payı dağıtım şekillerine göre finansal performans farklılıklarını araştırmıştır. Elde edilen bulgulara göre kâr payı dağıtım yapan firmaların performanslarının, kâr payı dağıtmayan firmalara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Öte yandan kâr payı dağıtım şekline göre firmaların finansal performanslarında farklılıklar tespit edilememiştir. BIST100 endeksi üzerine yapılan bir diğer çalışmada Yenilmez (2022) lastik, demir-çelik, otomotiv, ilaç ve kimya sektörlerinde faaliyet gösteren firmaların 2000-2021 yılı verilerini kullanarak, firmaların gerçekleştirdiği temettü ödemelerinin firmaların performansı üzerindeki etkilerini çoklu regresyon analizleri ile araştırmıştır. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre piyasaların yavaş olduğu dönemlerde demir-çelik hariç incelenen sektörlerin tamamında temettü ödemelerinin firma performansını arttırdığı belirlenirken, piyasaların genişlediği dönemlerde ise temettü ödemesi yapılmasının ilaç ve kimya sektörü haricindeki sektörlerde firma performansını azalttığı tespit edilmiştir.

Bayazıtlı, Kaderli ve Gürel (2008), BIST'te işlem gören, taş ve toprağa dayalı sanayi sektöründe yer alan firmaların 2004-2005 dönemi verilerini kullanarak, kâr payı dağıtımına ilişkin yapılan duyuruların, hisse senedi getirileri üzerindeki etkilerini Olay Etüdü yöntemiyle araştırmıştır. Elde edilen sonuçlar, kâr payı dağıtımına ilişkin yapılan duyuruların, firmaları olumlu etkilediği yönündedir. Olay etüdü yöntemi kullanılan bir diğer çalışmada ise Kaderli ve Başkaya (2014), BIST Tüm endeksinde yer alan firmaları 2009-2010 yılları arasını verilerini kullanarak analiz etmiştir. Yapılan analizler sonucunda, kâr payı dağıtımına ilişkin yapılan duyuruların, firmaların hisse senedi fiyatlarını etkilediği belirlenmiştir. BIST Tüm endeksi üzerine yapılan diğer bir çalışma da Kılıç vd. (2016), hisse başına kazanç ve temettü ilişkisini 1990-2014 dönemi için panel nedensellik testleriyle araştırmıştır. Analiz sonuçlarına göre temettü değişiklikleriyle, firmaların gelecekteki kazançları arasında zayıf da olsa bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Ayrıca

şirketlerin büyük bir çoğunluğunda gelecek dönem kar paylarını belirlemede, kazançların etkili olduğu belirlenmiştir.

İleri (2016) çalışmasında, BIST otomotiv sektöründe faaliyet gösteren firmaların 2009-2013 yılları dönemi verilerini t-testi kullanarak, hisse senedi fiyatlarında kâr payı dağıtımını öncesi ve sonrası istatistiki olarak anlamlı bir değişim olup olmadığını araştırmıştır. Çalışma sonuçlarına göre kâr payı dağıtım politikalarının firma değeri üzerine etkisi, firmadan firmaya, yatırımcıdan yatırımcıya farklılık gösterdiği bulunmuştur. Cengiz, Dilsiz ve Aslanoğlu (2016) ise 2011-2014 yıllarına ait BIST imalat sanayide faaliyet gösteren 70 firmanın verilerini kullanarak kar dağıtım politikasının, kazanç yönetimi uygulamaları üzerindeki etkisini panel veri analizleri ile tespit etmeye çalışmıştır. Yapılan analizler neticesinde kazanç yönetimi uygulamalarıyla, kar dağıtım politikası arasında bir ilişki tespit edilememiştir.

Zeren (2017) araştırmasında kâr payı dağıtımının firma değerini ne şekilde etkilediğini 2001-2017 dönemi BIST Temettü 25 endeksi için Pedroni (1999, 2004), Kao (1999), Cusum (2005) ve Westerlund-Edgerton (2007) panel eşbütünleşme testleriyle araştırmıştır. Elde edilen sonuçlara göre kâr payı dağıtım ve firma değeri arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiş olup, Türkiye piyasalarının etkin olmadığı yönündeki literatür bulguları da hesaba katılarak, ilgili örneklem için İltisizlik hipotezinin geçerli olmadığı, sadece Müşteri Etkisi Hipotezinin geçerli olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir BIST Temettü 25 endeksinde yer alan firmaların incelendiği çalışmada Şit (2021), Durbin-H panel eşbütünleşme testini kullanarak, firmaların 2010/1Q-2021/1Q verilerini analiz etmiştir. Yapılan analizler neticesinde uzun dönemde değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu ve temettü ödeme oranının PD/DD üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir. Ersoy & Ünal (2020), BIST Temettü 25 endeksinde kayıtlı firmaların, 2009-2018 yılları verilerini kullanarak, panel regresyon analizi yöntemiyle temettü dağıtım politikalarının finansal performansa etkisini araştırmışlardır. Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre temettü dağıtımının öz sermaye karlılığı ve aktif karlılığı üzerinde olumlu bir etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Budagaga (2017) temettü ödemelerinin BIST'te işlem gören firmaların değeri üzerindeki etkisini 2007-2015 verilerini kullanarak 44 firma üzerinden panel veri analizleriyle incelemiştir. Elde edilen bulgulara göre temettü ödemeleri ile firma değeri arasında pozitif anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Nur Topaloğlu (2021), BIST50 endeksinde işlem gören firmalarının 2000-2019 dönemi verilerini kullanarak, kâr payı dağıtım politikaları ile pay senedi volatilitesi arasındaki ilişki panel veri analizleriyle incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre kâr payı dağıtım politikalarının pay senetlerinin volatilitesini etkilediği, sinyal teorisi ve müşteri etkisi teorisinin geçerli olduğu belirlenmiştir. Abdullah, Isiksal ve Rasul (2023) gelişmekte olan bir ülkenin finans sektörü için temettü politikasının firma değeri üzerindeki etkisini incelemek amacıyla BIST'te finans sektöründe işlem gören 111 firmanın 1995-2017 yılları arası verilerini

analiz etmiştir. Analiz sonuçlarına göre temettü politikası ile firma değeri arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Tablo 1: Türkiye’de yapılan çalışmalar

Yazarlar/Yıl	Dönem	Örneklem	Tespit Edilen Sonuç
Pekkaya (2006)	1987-2006	BIST-30	Kar Payı Bilmecesi
Karaca (2007)	2000-2005	BIST-100	Temsil Maliyeti Teorisi
Bayazıtlı vd. (2008)	2004-2005	BIST Taş ve Toprak Sanayi	Temsil Maliyeti Teorisi
Günalp vd. (2010)	2003-2007	BIST-30	Vergi Farklılığı Hipotezi
Kaderli & Başkaya (2014)	2009-2010	BIST-Tüm	Sinyal Teorisi
Sandıkçı (2014)	2008-2012	BIST-100	Eldeki Kuş Teorisi
İleri (2016)	2009-2013	BIST-Otomotiv	Kar Payı Bilmecesi
Cengiz vd. (2016)	2011-2014	BIST-İmalat	İlintisizlik Yaklaşımı
Kılıç vd. (2016)	1990-2014	BIST-Tüm	Sinyal Teorisi
Zeren (2017)	2001-2017	BIST-Temettü 25	Müşteri Etkisi Yaklaşımı
Budagaga (2017)	2007-2015	BIST-44 Firma	Temsil Maliyeti Teorisi
Kaya & Şanlı (2019)	2007-2016	BIST-30	İlintisizlik Yaklaşımı
Kuzu & Çelik (2020)	2005-2019	BIST-30	Kar Payı Bilmecesi
Ersoy & Ünal (2020)	2009-2018	BIST-Temettü 25	Kar Payı Bilmecesi
Koç vd.(2020)	2007-2017	BIST-30	Kar Payı Bilmecesi
Şit (2021)	1987-2006	BIST-Temettü 25	Müşteri Etkisi Teorisi
Nur Topaloğlu (2021)	2000-2019	BIST-50	Sinyal Teorisi ve Müşteri Etkisi Teorisi
Yenilmez (2022)	2000-2021	BIST-100	Kar Payı Bilmecesi
Abdullah vd. (2023)	1995–2017	BIST-Finans Sektörü 111 Firma	Sinyal Teorisi

Tablo 1’de sunulan literatür incelendiğinde Borsa İstanbul’da işlem gören firmalar üzerine yapılan çalışmalarda Pekkaya (2006), İleri (2016), Kuzu & Çelik (2020), Ersoy & Ünal (2020), Koç vd. (2020), Yenilmez (2022), araştırmalarının sonucunda firmalarda kâr payı bilmecesinin devam ettiğini tespit etmiştir.

Günalp vd. (2010) çalışmasında Vergi Farklılığı Hipotezinin geçerli olduğunu belirlerken, Kaderli & Başkaya (2014), Kılıç vd. (2016), Nur Topaloğlu (2021), Abdullah vd. (2023) ise Sinyal Teorisinin geçerli olduğunu tespit etmiştir. Sandıkçı (2014) araştırmasında Eldeki Kuş Teorisinin geçerli olduğunu bulurken, Cengiz vd. (2016), Kaya & Şanlı (2019) ise İlintisizlik Teorisinin geçerli olduğunu belirtmiştir.

Tablo 1’de yapılan diğer çalışmalardan Zeren (2017), Şit (2021) ve Nur Topaloğlu (2021) Müşteri Etkisi Teorisinin geçerli olduğunu ortaya koyarken, Karaca (2007), Bayazıtlı vd. (2008), Budagaga (2017) ise araştırmalarında Temsil Maliyeti Teorisin geçerli olduğunu tespit etmiştir.

Türkiye’de yapılan çalışmalar incelendiğinde elde edilen sonuçların endeksten endekse, sektörden sektöre, firmadan firmaya farklılık gösterdiğini söylemek mümkündür. Öte yandan Türkiye’de yapılan çalışmaların yanı sıra uluslararası literatürde dünyanın çeşitli bölgelerinde kâr payı dağıtım politikaları ile firma değeri arasında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Aşağıda uluslararası literatürde yapılan güncel çalışmalar özetlenmiştir.

Chen, Cheung, Stouraitis ve Wong (2005), halka açık 412 Hong Kong firmasının 1995-1998 yılları arası verilerini panel veri yöntemiyle analiz etmiştir. Elde edilen bulgulara göre kâr payı dağıtımının firma değeri üzerinde çok küçük bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Zhou & Roland (2006), NYSE, AMEX ve NASDAQ’da işlem gören firmaların 1950-2003 verilerini kullanarak, temettü ödemesi ile gelecekteki kazanç artışı arasındaki ilişkiyi çok değişkenli regresyon kullanarak analiz etmiştir. Yapılan analiz sonuçlarına göre temettü ödemesi yapan şirketlerin gelecekteki kazanç artışlarının güçlü olduğu belirlenmiştir.

Amidu (2007), Gana’daki temettü politikasının firma performansını etkileyip etkilemediğini 1999-2003 yılları Gana borsasında işlem gören 16 ticari bankanın verilerini kullanarak En Küçük Kareler (EKK) yöntemiyle incelemiş ve temettü politikasının firmaların performansı ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. Gana’da yine ticari bankalar üzerine yapılan çalışmada Agyei & Marfo-Yiadom (2011) 16 ticari bankanın 1999-2003 verilerini kullanarak temettü politikası ile bankaların performansı arasındaki ilişkiyi regresyon analizleriyle araştırmıştır. Analiz sonuçlarına göre temettü politikasının firma değeri üzerinde etkisi olduğuna yönelik kanıtlar elde edilmiştir. Gana’da yapılan bir diğer çalışmada ise vd. (2022), Gana borsasına kayıtlı 29 firmanın 2015-2019 verilerini kullanarak, GMM analiziyle firmaların temettü politikası ve finansal performansı arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Elde edilen bulgulara göre temettü politikası ve serbest nakit akışı tasarruflarının firma performansı ile pozitif bağlantılı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca kriz dönemlerinde temettü ödemelerinin hissedarların servetini olumsuz yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Murekefu & Ouma (2012), Nairobi Menkul Kıymetler borsasında işlem gören firmaların temettü ödemeleri ile firma performansı arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Çalışmada 2002-2010 yılları arası veriler kullanılmış ve regresyon analizleri yapılmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre temettü ödemesinin firma performansını etkileyen önemli bir faktör olduğu tespit edilmiştir. Nairobi borsasında yapılan bir diğer çalışmada, Yegon, Cheruiyot, Sang, Cheruiyot, Kirui ve Rotich (2014), 2003-2013 yılları arası 9 imalat

şirketinin verilerini kullanarak, temettü politikası ile firmanın karlılığı, yatırım ve hisse başına kazanç arasındaki ilişkiyi regresyon yöntemiyle analiz etmiştir. Elde edilen sonuçlara göre firmaların temettü politikalarıyla, firmanın kârlılığı, yatırımlar ve hisse başına kazanç arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu ortaya konmuştur.

Manjunatha (2013) Bombay borsasına kayıtlı 29 firmanın 2000-2009 verilerini kullandığı çalışmada regresyon analizlerinden faydalanarak, borç-öz sermaye ve temettü ödeme oranlarının firmanın değeri üzerindeki etkisini araştırmıştır. Yapılan analiz sonuçlarına göre kâr payı dağıtımı ile firma değeri arasında herhangi bir ilişki tespit edilmemiştir. Lashgari & Ahmadi (2014), Tahran borsasında işlem gören 51 firmanın 2007-2012 yılları arası verilerini kullanarak, temettü politikasının hisse senedi fiyat oynaklığı üzerindeki etkisini incelemiştir. Yapılan panel veri analizi sonuçlarına göre kâr payı ödeme oranıyla hisse senedi volatilitesi arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Hooi, Albaity ve Ibn Ibrahimy (2015), çalışmada Kuala Lumpur borsasında işlem gören 319 firmanın 2003-2013 dönemi verilerini kullanarak, temettü politikası ile hisse senedi fiyat oynaklığı arasındaki ilişkiyi regresyon analizleriyle araştırmıştır. Elde edilen bulgular, temettü ödemelerinin hisse senedi fiyat oynaklığıyla istatistiksel olarak anlamlı ve negatif ilişkili olduğu yönündedir.

Amman Borsası üzerine yapılan çalışmalardan, Ramadan (2013), Ürdün sanayi firmaları için temettü politikasının hisse senedi fiyat oynaklığı üzerindeki etkisini araştırmak üzere 77 sanayi firmasının 2000-2011 verilerini EKK yöntemiyle analiz etmiştir. Yapılan analizler sonucunda kâr payı dağıtımı ile firma değeri arasında herhangi bir ilişki tespit edilmemiştir. Kanakriyah (2020) tarafından yapılan çalışma da ise Amman Menkul Kıymetler Borsası'nda işlem gören 92 sanayi ve hizmet sektörü firmasının 2015-2019 verileri kullanılarak, temettü politikası ile bir şirketin finansal performansı arasındaki ilişkinin niteliğini ve finansal performans üzerinde etkili olabilecek temel değişkenlerin belirlenmesi amaçlamış ve panel veri analizlerini uygulamıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre temettü politikasının bir şirketin finansal performansını büyük oranda açıkladığı, diğer bir ifadeyle temettü politikasının şirketin finansal performansı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir.

Ajanthan (2013), Colombo Menkul Kıymetler Borsası'nda işlem gören 16 otel ve restoran firmalarının verilerini kullanarak, temettü ödemesi ile firma karlılığı arasındaki ilişkiyi araştırmak üzere regresyon analizi yapmıştır. Analiz sonuçlarına göre kâr payı ödemesinin firma performansını etkileyen önemli bir faktör olduğu tespit edilmiştir. Sri Lanka'da yapılan diğer çalışmada, Jahfer & Mulafara (2016) Colombo borsasında ki hisse senedi fiyat oynaklığı ile firmaların temettü politikası arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Çalışmada 2009-2013 dönemleri arası 56 firmanın verileri kullanılarak çoklu regresyon

analizleri yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda kâr payı ödemesi ile hisse senedi volatilitesi arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur.

Kar payı dağıtım politikalarının firma değerine etkisi, son yıllarda özellikle Endonezya borsasının analiz edildiği birçok çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmalardan Lumapow & Tumiwa (2017), 2008-2014 dönemi Endonezya borsasında işlem gören 23 imalat firmasının verilerini kullanarak, regresyon analizleri yapmıştır. Elde edilen sonuçlara göre kâr payı dağıtım politikasının firma değeri üzerinde negatif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Sukmawardini & Ardiansari (2018) ise 2012-2016 Endonezya Borsasının da işlem gören 14 imalat şirketinin verilerini kullanarak gerçekleştirdiği çalışmasında regresyon analizlerini kullanmıştır. Çalışmanın sonucunda kâr payı dağıtım politikasının firma değeri üzerinde etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Bir diğer çalışmada Sutomo & Budiharjo (2019), Endonezya borsasında işlem gören imalat şirketlerinin 2014-2017 verilerini kullanarak, temettü politikasının firma değerine etkisini belirlemek amacıyla regresyon analizlerinden yararlanmıştır. Yapılan analizlere göre temettü ödeme oranının şirket değeri üzerinde, fiyat defter değeri cinsinden pozitif ve anlamlı olmayan bir etkisi vardır. Santosa vd. (2020) çalışmasında Endonezya Menkul Kıymetler Borsası'nda işlem gören büyük firmaları analiz ederek finansal performans ile firma değeri arasındaki ilişkiyi ve ara değişken olarak temettü politikasını incelemeyi amaçlamıştır. Araştırma sonuçlarına göre temettü politikasının firma değeri üzerinde olumlu bir etkisi bulunduğu tespit edilmiştir.

Endonezya üzerine yapılan bir diğer çalışma ise Agung, Hasnawati ve Huzaimah (2021) Endonezya borsasına kayıtlı yiyecek ve içecek sektöründe faaliyette bulunan 22 firmanın 2016-2018 dönemi verilerini, regresyon yöntemiyle analiz etmiş ve temettü politikasının firma değeri üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisinin olduğunu tespit etmiştir. Bon & Hartoko (2022) ise Endonezya borsasında işlem gören 30 imalat sektörü firmasının 2015-2019 verilerini kullanarak, regresyon analizi ile test etmiştir. Analiz sonuçlarına göre kar dağıtım politikasının firma değerini etkilemediği tespit edilmiştir. Ade Putra, Andreas ve Savitri (2022) çalışmalarında Endonezya borsasında işlem gören 90 imalat firmasının 2015-2017 yılları verilerini kullanarak kurumsal mülkiyet, aile mülkiyeti, mülkiyet yoğunlaşması ve temettü politikasının, firma performansı üzerindeki etkisini regresyon analizleri ile araştırmıştır. Elde edilen bulgulara göre temettü politikasının firma performansı üzerinde etkisi olduğu sonucu bulunmuştur. Siregar vd. (2023) Endonezya borsasında işlem gören tüketim malları sektöründe faaliyette bulunan 31 şirketin 2013-2022 yılları verilerini kullanarak, temettü politikası, sermaye yapısı ve kârlılığın firma değeri üzerindeki etkilerini analiz etmeyi amaçlamıştır. Bu sebeple verilere regresyon analizi uygulanmıştır ve elde edilen sonuçlar, temettü politikasının, sermaye yapısı ve kârlılığın toplu olarak firmanın değerini etkilediğini göstermektedir. Bireysel olarak değerlendirildiğinde ise hem temettü politikasının hem de kârlılığın firmaların değerini

olumlu yönde etkilerken, sermaye yapısı değişkeninin ise firma değeri üzerinde anlamlı bir etkisi tespit edilememiştir.

Nijerya borsası üzerine yapılan çalışmalardan Nwamaka & Ezeabasili (2017) EKK yöntemiyle borsaya kayıtlı 10 firmanın 1995-2015 dönemi verilerini analiz ederek, temettü politikasının firma değeri üzerindeki olası etkilerini araştırmıştır. Analiz sonuçlarına göre firma değerinin temettü politikasından büyük ölçüde etkilendiği ortaya konulmuştur. Ayrıca bulunan sonuçlar Sinyal Teorisi'ni desteklemektedir. Bir diğer çalışmada ise Ukpong & Ukpe (2023), Nijerya'da 2015-2019 dönemi için temettü politikasının firma performansı üzerindeki etkisini regresyon analizleriyle incelemiştir. Araştırmada elde edilen bulgulara göre temettü ödeme şeklinin, Nijerya şirketlerin performansı üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır.

Eryomin vd. (2021), çalışmalarında temettülerin şirketlerin piyasa değeri üzerindeki etkisini analiz etmek amacıyla 2013-2019 dönemi Moskova borsasına kayıtlı 20 şirketin verilerini kullanmıştır. Çalışma da regresyon analizlerinden yararlanılmış ve analiz sonuçlarına göre temettü politikasının hisse senetlerinin değerlerini olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Khan, Lamrani ve Khalid (2019), Pakistan Karaçi borsasında işlem gören, çimento sektörüne faaliyet gösteren 40 firmanın, temettü politikası, kısa ve uzun vadeli sermaye yapısı, firma büyüklüğü ve firma büyümesi gibi firma performansını etkileyen faktörleri analiz etmek amacıyla regresyon yöntemini kullanmıştır. Yapılan analizler neticesinde, temettü politikasının, uzun vadede sermaye yapısının ve firma büyüklüğünün firmanın performansını etkilediği tespit edilmiştir. Pakistan'da yapılan bir diğer çalışmada, Jatoi, Rasheed ve Wahla (2023) Pakistan borsasına kayıtlı firmalarının 2010-2021 verilerini kullanarak, kar dağıtım politikalarının Pakistan'da halka açık olan finansal olmayan firmaların performansını etkileyip etkilemediğini araştırmıştır. Regresyon analizi sonuçlarına göre temettü politikalarının firma performansı üzerinde önemli etkiye sahip olduğuna yönelik kanıtlar bulunmuştur.

VERİ VE EKONOMETRİK YÖNTEM

Veri

Literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde BIST-30, BIST-50 ve BIST-100 gibi örneklemelerin seçildiği görülmektedir. Çalışmada ilk olarak BIST-30 örnekleme seçilmesi amaçlanmış, ancak BIST-30 içinden seçilen firmaların panel veri oluşturacak yeterli sayıda olmaması sebebiyle BIST-50 örnekleme kullanılmıştır. Çalışmada BIST-50 firmaları içerisinde yıllık frekansta düzenli olarak kâr payı dağıtım yapan ve buna ilişkin veri setine sahip olan 11 adet firma seçilmiştir. Çalışmada kullanılmayan diğer 39

firmanın ya düzenli kâr payı dağıtımı söz konusu değildir ya da bu firmalara ilişkin kâr payı verisine ulaşmak mümkün olmamıştır. Zaman aralığı 2010-2022 dönemine ilişkin yıllık verilerden oluşmaktadır.

Tablo 2: Veri seti

Değişkenler	Değişken Açıklaması	Zaman Aralığı	Veri Periyodu
EREGL	Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları T.A.Ş.	2010-2012	Yıllık
SAHOL	Hacı Ömer Sabancı Holding A.Ş.		
KCHOL	Koç Holding A.Ş.		
KOZAA	Koza Anadolu Metal Madencilik İşletmeleri A.Ş.		
TOASO	Tofaş Türk Otomobil Fabrikası A.Ş.		
TKFEN	Tekfen Holding A.Ş.		
SISE	Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş.		
AKSA	Aksa Akrilik Kimya Sanayi A.Ş.		
ALARK	Alarko Holding A.Ş.		
OTKAR	Otokar Otomotiv ve Savunma Sanayi A.Ş.		
BRSAN	Borusan Mannesmann Boru Sanayi ve Ticaret A.Ş.		

Kâr payı ile ilgili veriler www.isyatirim.com.tr adresinden, elde edilmiştir.
Hisse fiyatı ile ilgili veriler www.investing.com adresinden, elde edilmiştir.

Çalışmada kâr payı dağıtımının hisse senedi fiyatları üzerindeki etkisi araştırılmak için kâr payı dağıtımının 10 gün öncesindeki ve 10 gün sonrasındaki hisse senedi fiyatları baz alınarak hisse senedi fiyatındaki değişim hesaplanmıştır. Bu bağlamda literatürde hem Bayazıtlı vd. (2008), hem de Zeren (2017) tarafından kullanılan aşağıdaki formül ile hesaplamalar yapılmıştır.

$$\frac{(p_{t+10} - p_{t-10})}{p_{t-10}}$$

Ekonometrik Yöntem

Ekonometrik araştırmalarda zaman serileri, yatay kesit analizi ve panel veri analizi gibi yöntemler kullanılmaktadır. Çalışmalarda kullanılacak verilerin yapısına uygun olarak bu yöntemlerden biri tercih edilmektedir. Bu çalışmada kullanılan verilerin yıllık frekansta olması, bu doğrultuda her bir firma için yalnızca 13 dönemlik verinin bulunması ve çalışmada birden fazla firmanın içinde bulunduğu BIST-50 endeksi hakkında genel bir yargıya varma amacı panel veri analizlerinin kullanılmasını uygun kılmıştır. Bu doğrultuda paneller arasındaki ilişkinin tespitinde ilk aşama yatay kesit bağımlılığının araştırılmasıdır. Bu

amaçla varyans ve ortalamayı test istatistiğine katarak bireysel ortalamaların sıfırdan farklı olduğu durumlarda da güvenilir sonuçlar elde edebilen Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) CDLMadj test istatistiği, şu şekilde hesaplanmaktadır:

$$LM_{adj} = \left(\frac{2}{N(N-1)} \right)^{1/2} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{i=i+1}^N \left[p_{ij}^2 \left(\frac{(T-K-1)p_{ij}\mu_{Tij}}{\gamma_{tij}} \right) \sim N(0,1) \right]$$

Burada μ_{Tij} ortalamayı, γ_{Tij} ise varyansı temsil etmektedir. Bu model sayesinde ortalamadan olası sapmalar durumunda ortaya çıkabilecek yanıltıcı test istatistikleri görülmeyecek ve elde edilen sonuçlar Breusch ve Pagan'ın (1980) CDLM testi sonuçlarına göre daha güvenilir olacaktır. Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen bu testin sıfır hipotezi panelde yatay kesit bağımlılığının olmadığını, alternatif hipotez ise panelde yatay kesit bağımlılığının varlığını işaret etmektedir.

Çalışmada yatay kesit bağımlılığının araştırılmasından sonra ikinci aşamada değişkenler arasında model kurularak $\tilde{\Delta}$ ve $\tilde{\Delta}_{adj}$ testleriyle panelin homojenliği test edilmiştir. Pesaran ve Yamagata (2008)'nin geliştirdiği $\tilde{\Delta}$ ve $\tilde{\Delta}_{adj}$ testlerine ilişkin denklemler şu şekildedir (Pesaran ve Yamagata, 2008, s. 57);

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S}-k}{\sqrt{2K}} \right) \quad \tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S}-E(\tilde{Z}_{it})}{\sqrt{Var(\tilde{Z}_{it})}} \right)$$

$\tilde{\Delta}_{adj}$ delta testi, $\tilde{\Delta}$ delta testinin küçük örneklemede varyans ve ortalama sapmayı dikkate alması sonucu gelişen bir testtir (Ergen, 2022, s. 10).

Homojenitenin test edilmesinden sonra Nazlıoğlu ve Karul (2017) tarafından geliştirilen PANKPSS panel birim kök testi kullanılmıştır. Bu yöntem yatay kesit bağımlılığı, heterojenliği ve yumuşak geçişli yapısal kırılmaları dikkate alarak hesaplamalar yapmaktadır. Yöntemin sıfır hipotezi panellerin durağan olduğunu, alternatif hipotez ise birim kökün varlığını ifade etmektedir. Bu yöntem esasında bilinen Carrion-i Silvestre ve Sansó (2007) yapısal kırılmalı panel birim kök testine Becker, Enders ve Lee (2006) tarafından hesaplanan fourier formunun eklenmiş halidir. Becker vd. (2006) tarafından hesaplanan bireysel test istatistiği şöyle hesaplanmaktadır:

$$n_i(k) = \frac{1}{T^2} \frac{\sum_{t=1}^T S_{it}(k)^2}{\sigma_n^2}$$

Panellerde durağanlık mertebelerinin belirlenmesinin ertesinde yapılan işlemler eşbütünleşme ve nedensellik durumunun test edilmesidir. Çalışmaya özgünlük katmak adına literatürde oldukça yeni olan

fourier formundaki eşbütünleşme ve nedensellik testlerinin kullanılması tercih edilmiştir. Literatür incelendiğinde Westerlund ve Edgerton'un (2008) panellerde hem yatay kesit bağımlılığının varlığını hem de yapısal kırılmaları hesaba katan bir yöntem sunduğu görülmektedir. Bununla birlikte Enders ve Lee (2012) tarafından birim kök varlığının test edilmesinde fourier fonksiyonlarının kullanılmasını Tsong ve diğerleri (2016) zaman serilerindeki eşbütünleşme analizleri için uygulamıştır. Trigonometrik fonksiyonları kullanmak suretiyle serilerdeki yumuşak geçişli yapısal kırılmaları tespit edebilen fourier formlarının panel eşbütünleşme ve panel nedensellik testlerine uygulanması ise 2020 ve 2021 yıllarına rastlamaktadır. Olayeni ve diğerleri (2020) panellerde eşbütünleşmenin varlığını fourier fonksiyonlarını kullanarak araştırırken, Yıllancı ve Görüş (2020) ise panellerde fourier fonksiyonlu nedensellik ilişkisinin ekonometrik altyapısını çalışmalarında açıklamaktadırlar. Bu yöntemler hem yatay kesit bağımlılığını dikkate almakta hem de yumuşak geçişli yapısal kırılmaları hesaba katmaktadır. Olayeni vd. (2020) tarafından geliştirilen panel fourier eşbütünleşme testinin ilk adımı şu şekilde modellenmektedir:

$$Y_{i,t} = \beta_{0,i} + \beta_{1,i} + Z_{i,t} + v_{i,t}$$

Bu modelin kalıntıları ise şöyle hesaplanmaktadır:

$$\hat{v}_{i,t} = Y_{i,t} - (\hat{\beta}_{0,i} + \hat{\beta}_{1,i} + Z_{i,t})$$

Kalıtlar üzerindeki yumuşak geçişli yapısal kırılmaları ile aşağıdaki model tahmin edilmektedir:

$$\tilde{v}_{i,t} = \hat{v}_{i,t} - \hat{\alpha}_i - \hat{\omega}_i \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \hat{\varphi}_i \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + v_t$$

Bu testin sıfır hipotezi paneller arasında eşbütünleşmenin olmadığını ortaya koyarken, alternatif hipotez ise panellerin uzun dönemde birlikte hareket ettiğini yani eşbütünleşme ilişkisi içerisinde olduğunu göstermektedir. Nihai olarak ilk olarak zaman serilerindeki birim kök analizlerine uygulanan, daha sonra zaman serilerinde eşbütünleşme analizlerinde kullanılan fourier fonksiyonları bu çalışmada panel birim kök ve panel eşbütünleşme testlerinde kullanılmaktadır.

VERİ VE EKONOMETRİK YÖNTEM

Çalışmadan elde edilen ampirik bulgular incelendiğinde hem kâr payı hem de hisse senedi getirisi panellerinin yatay kesit bağımlılığı içerdiği Tablo 3'te sunulan sonuçlardan anlaşılmaktadır. Zira panellerin zaman ve kesit boyutuna uygun olarak çalışmada kullanılan hem (LM) hem de (LMadj) istatistikleri %99 güvenilirlikle anlamlıdır.

Tablo 3: Yatay kesit bağımlılığı test sonuçları

	LM	LM _{ADJ}
Kar Payı	106.925 (0.001) ***	3.562 (0.000) ***
Hisse Senedi Getirisi	161.611 (0.00) ***	8.322 (000) ***

Çalışmanın ikinci aşamasında kâr payı paneli ve hisse senedi getirisi panelinden oluşan bir model kurularak panelin homojenliği test edilmiştir. Tablo 4’te sunulan bu sonuçlara göre, panelin genelinin heterojen yapıda olduğu görülmektedir. Bu bağlamda çalışmanın bir sonraki ayağında yatay kesit bağımlılığını dikkate alan, heterojenliğe izin veren ve yumuşak geçişli yapısal kırılmaları da hesaba katan fourier KPSS panel birim kök testi kullanılarak panellerin durağanlığı sınanmıştır.

Tablo 4: Homojenite testi sonuçları

	$\hat{\Delta}$		$\hat{\Delta}_{adj}$	
	İstatistik	p	İstatistik	p
Model - 1	25.440	0.000*	25.800	0.000*

Tablo 5’te sunulan bu sonuçlara göre hem kâr payı hem de hisse senedi getirisi panelleri seviye değerlerinde birim köklü bir yapıya sahip olup, birinci fark alma işlemi sonrasında durağanlaşmaktadır. Burada özellikle dikkat edilmesi gereken, söz konusu yöntemin hipotezlerinin geleneksel diğer yöntemlerden daha farklı işliyor olmasıdır. Zira her iki panelinde anlamlılık içermesi için H0 hipotezlerinin kabul edilmesini gerektirmektedir. Ancak H1 hipotezi panellerde durağanlığı değil birim kökün varlığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda durağanlığı ortaya çıkarmak için H0 hipotezinin kabul edildiği durum ortaya çıkana kadar fark alma işlemine devam edilmektedir.

Tablo 5: Fourier KPSS panel birim kök testi sonuçları

	Seviye	Birinci Fark
Kar Payı	5.31 (0.000)	1.08 (0.139) ***
Hisse Senedi Getirisi	5.12 (0.000)	0.77 (0.219) ***

Çalışmanın bu aşamasında hem yatay kesit bağımlılığı içermesi hem de birinci farklarında durağan olması sebebiyle bu iki panel arasında eşbütünleşme ilişkisini araştırmak mümkündür. Tablo 6’da sunulan eşbütünleşme testi sonuçlarına göre tüm firmalar için kâr payı ve hisse senedi getirileri aralarında uzun dönemli birlikte hareket söz konusudur.

Tablo 6: Fourier panel eşbütünleşme test sonuçları

Firma	GLS				PP			
	İstatistik	1%	5%	10%	İstatistik	1%	5%	10%
EREGL	-4.240**	-3.688	-2.439	-1.272	-6.765**	-5.858	-2.429	-1.250
SAHOL	-3.502**	-3.494	-2.466	-1.278	-5.448**	-3.775	-2.248	-1.214
KCHOL	-7.618**	-4.221	-2.767	-1.1425	-10.112**	-6.048	-2.636	-1.333
KOZAA	-5.426**	-3.967	-2.445	-1.207	-6.973**	-4.405	-2.353	-1.224
TOASO	-5.569**	-3.817	-2.510	-1.224	-7.364**	-4.573	-2.355	-1.241
TKFEN	-7.914**	-3.823	-2.589	-0.947	-13.998**	-4.371	-2.535	-0.541
SISE	-5.575**	-3.861	-2.507	0.439	-9.975**	-4.433	-2.423	-1.235
AKSA	-4.074**	-3.707	-2.529	-1.327	-6.349**	-4.099	-2.329	-1.264
ALARK	-6.137**	-4.205	-2.652	-0.891	-9.627**	-4.700	-2.545	-0.933
OTKAR	-4.794**	-4.280	-2.455	-1.100	-9.663**	-5.508	-2.458	-1.274
BRSAN	-4.663**	-3.893	-2.523	-1.247	-4.298*	-4.359	-2.370	-1.148

Not: ** ve * simgeleri sırasıyla 99% ve 95% güvenlilikle anlamlılığı ifade etmektedir.

Çalışmanın bu aşamasında ise aralarında uzun dönemli ilişki tespit edilen panellerin eşbütünleşme katsayıları tahmin edilmiştir. Bunun için Pedroni (2000) tarafından geliştirilen FMOLS panel eşbütünleşme tahmincisi kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar incelendiğinde kâr payları ve hisse senedi getirileri arasında pozitif yönlü ilişki tespit edilen Sahol, Şişe ve Alarko firmaları için Vergi etkisi hipotezi ve temsil maliyetleri hipotezlerinin geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan kâr payı ve hisse senedi getirisi arasında negatif yönlü ilişki saptanan Ereğli ve Tekfen firmaları için ise eldeki kuş ya da sinyal etkisi hipotezlerinin geçerli olduğu tespit edilmiştir. Son olarak Koç holding, Koza, Tofaş, Aksa, Otokar ve Borusan için kar payları ve hisse senedi getirileri arasında herhangi bir ilişki olmadığı ortaya konmuştur. Buna göre söz konusu bu 6 firma için MM ilintisizlik ve müşteri etkisi hipotezleri geçerlidir. Bahsi geçen tüm bulgular Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 7: FMOLS panel eşbütünlüşme katsayı tahmincisi

Firma	Katsayı	Standart Hata	t-İstatistiği	Anlamlılık
EREGL	-5.99 E-12	2.57E-12	-2.327580	0.0449**
SAHOL	1.14E-10	6.13E-11	1.853527	0.0935*
KCHOL	-1.44E-11	2.55E-11	-0.564455	0.5849
KOZAA	2.93E-12	3.58E-11	0.081984	0.9363
TOASO	-4.33E-11	2.90E-11	-1.496116	0.1655
TKFEN	-8.34E-10	3.30E-10	-2.530205	0.0352**
SISE	1.44E-10	4.53E-11	3.172046	0.0113**
AKSA	4.14E-12	1.55E-10	0.026769	0.9792
ALARK	2.41E-09	7.41E-10	3.246623	0.0088***
OTKAR	-2.73E-10	2.29E-10	-1.189514	0.2617
BRSAN	-3.87E-10	7.43E-10	-0.520506	0.6140

Not: ***, ** ve * simgeleri sırasıyla 99% , 95% ve 90% güvenlilikle anlamlılığı ifade etmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

İşletmelerin en geleneksel amaçlarından biri kâr elde etmektir. Günümüzde ise bu kârın nasıl dağıtılacağı veya dağıtılmaması işletmeler açısından oldukça önem taşımaktadır. Kâr dağıtımının olumlu etkileri veya kâr dağıtmamanın negatif etkileri finans literatüründe halen güncelliğini koruyan ve tartışmalı konuların başında gelmektedir. Firmaların kâr dağıtımını üzerine birçok yazar tarafından çeşitli modeller oluşturulmuş ve bu modellerin bazıları bireysellikten öteye gidemezken bazıları ise literatür açısından oldukça dikkat çekmiş ve defalarca çalışmalara konu olmuştur.

Literatür incelendiğinde kâr payı dağıtım modellerinin firma değeri üzerine etkilerine yönelik üç temel görüşün öne çıktığı görülmektedir. Bu görüşlerden ilkinde göre kâr payı ödemelerinin firmaların değeri üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı belirtilirken ikinci görüşe göre ise kâr payı ödemesinin firmaların değerini artırdığı belirtilmiştir. Üçüncü görüşe göre ise kâr payı ödemelerinin firmaların değeri üzerinde ters etkiye sahip olduğu yani firmaların değerini düşürdüğü ileri sürülmektedir.

İleri sürülen görüşler ışığında bu çalışmada sağlıklı bir şekilde verilerine ulaşılabilen BIST-50'ye kayıtlı 11 firma üzerinde, kâr payı dağıtımının hisse senetleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığı panel veri analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Paneller arasındaki ilişkinin tespitinde ilk aşama yatay kesit bağımlılığının araştırılmasıdır. Bu amaçla Breush ve Pagan (1980) CDLM testi; Pesaran, Ullah ve Yamagata

(2008) tarafından geliştirilen CDLMadj testi uygulanmış ve incelenen değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığı tespit edilmiştir. Yatay kesit bağımlılığının araştırılmasını takiben Nazlıoğlu ve Karul (2017) PANKPSS fourier panel birim kök testi ile verilerin birim kök içerip içermediği tespit edilmiş ve değişkenlerin birinci farkları alındığında durağan hale geldikleri tespit edilmiştir. Yatay kesit bağımlılığı içermeleri hem de birinci farklarında durağan olmaları sebebiyle bu iki değişken arasında eşbütünleşme ilişkisi Fourier panel eşbütünleşme testiyle araştırılmış ve elde edilen bulgulara göre tüm firmalar için kâr payı ve hisse senedi getirileri arasında eş bütünleşme ilişkisi tespit edilmiş diğer bir ifade ile uzun dönemli birlikte hareket ettikleri tespit edilmiştir.

Son olarak değişkenlere FMOLS panel eşbütünleşme katsayı tahmincisi uygulanmış, katsayı tahmincileri sonuçlarına göre ise kâr payları ile hisse senedi getirileri arasında pozitif yönlü ilişki tespit edilen Sahol, Şişe ve Alarko firmaları için vergi etkisi hipotezi ve temsil maliyetleri hipotezlerinin geçerli olduğu tespit edilirken, kâr payı ve hisse senedi getirisi arasında negatif yönlü ilişki saptanan Ereğli ve Tekfen firmaları için ise eldeki kuş ya da sinyal etkisi hipotezlerinin geçerli olduğu tespit edilmiştir. Öte yandan Koç holding, Koza, Tofaş, Aksa, Otokar ve Borusan firmaları için kâr payları ve hisse senedi getirileri arasında herhangi bir ilişki bulunamamış dolayısıyla söz konusu firmalar için MM ilintisizlik ve müşteri etkisi hipotezleri geçerli olduğu tespit edilmiştir.

BIST-50'ye kayıtlı 11 firma üzerinde yapılan çalışma sonuçları göstermektedir ki Türkiye'de işletmeden işletmeye sonuçların farklılık gösterdiği ve kâr payı bilmecesinin devam ettiği söylenebilir. Elde edilen sonuçlar Pekkaya (2006), İleri (2016), Kuzu & Çelik (2020), Ersoy & Ünal (2020), Koç vd. (2020), Yenilmez (2022), bulguları ile uyusmaktadır. Öte yandan çalışmada kullanılan yöntemlerin oldukça güncel olması çalışmanın özgün yanını oluşturmakta ve literatüre katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

Abdullah, H., Isiksal, A. Z., & Rasul, R. (2023). Dividend policy and firm value: Evidence of financial firms from Borsa Istanbul under the IFRS adoption. *Journal of Financial Reporting and Accounting*.

Acar, D., & Tetik, N. (2012). *Genel muhasebe*. Ankara: Detay Yayıncılık.

- Ade Putra, T., Andreas, A., & Savitri, E. (2022). The effect of institutional ownership, families' ownership, ownership concentration and dividend policy towards firm performance. *Indonesian Journal of Economics, Social, and Humanities*, 4(2), 151-165. doi: 10.31258/ijesh.4.2.151-165
- Agung, G., Hasnawati, S., & Huzaimah, R. (2021). The effect of investment decision, financing decision, dividend policy on firm value. *Jurnal Bisnis Dan Manajemen*, 17(1), 1-12. doi: 10.23960/jbm.v17i1.189
- Agyei, S. K., & Marfo-Yiadom, E. (2011). Dividend policy and bank performance in Ghana. *International Journal Of Economics And Finance*, 3(4), 202-207.
- Ajanthan, A. (2013). The relationship between dividend payout and firm profitability: A study of listed hotels and restaurant companies in Sri Lanka. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 3(6), 1-6.
- Al-Malkawi, H. (2007). Determinants of corporate dividend policy in Jordan: An application of the Tobit Model. *Journal of Economic and Administrative Sciences*, 23, 44-70.1. doi: 10.1111/1540-6261.00414
- Al-Malkawi, H. A. N., Rafferty, M., & Pillai, R. (2010). Dividend policy: A review of theories and empirical evidence. *International Bulletin of Business Administration*, 9(1), 171-200.
- Amidu, M. (2007). How does dividend policy affect performance of the firm on Ghana stock exchange?. *Investment Management and Financial Innovations*, 4(2), 103-112.
- Baker, H. K. & Smith, D. M. (2006), In search of a residual dividend policy. *Review of Financial Economics*, 15(1), 1-18.
- Baker, H. K., & Powell, G. E. (1999). How corporate managers view dividend policy. *Quarterly Journal of Business and Economics*, 38(2), 17-35.
- Baker, M. & Wurgler, J. (2002), Market timing and capital structure. *The Journal of Finance*, 57, 1-32. doi: 10.1111/1540-6261.00414
- Baker, M., & Wurgler, J. (2004). A catering theory of dividends. *The Journal of Finance*, 59(3), 1125-1165.
- Barman, G. P. (2008). *An evaluation of how dividend policies impact on the share value of selected companies*. A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Magister Technologiae: Cost and Management Accounting. Nelson Mandela Metropolitan University, Gqeberha.
- Başkaya, H. (2022). *Halka açık firmalarda kâr payı dağıtım duyurularının hisse senedi fiyatlarına etkisi*. Ankara: İksad Publishing House.
- Bayazıtlı, E., Kaderli, Y., & Gürel, E. (2008). Kâr payı dağıtım duyurularının firmaların hisse senedi getirilerine etkisi: İMKB'ye kayıtlı, taş ve toprağa dayalı sanayide faaliyet gösteren bazı firmalar üzerinde bir olay etüdü çalışması. *Muhasebe ve Denetim Bakış Dergisi*, 8(26), 1-16.
- Becker, R., Enders, W., & Lee, J. (2006). A stationarity test in the presence of an unknown number of smooth breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 27(3), 381-409.

- Bon, S. F., & Hartoko, S. (2022). The effect of dividend policy, investment decision, leverage, profitability, and firm size on firm value. *European Journal of Business and Management Research*, 7(3), 7–13. doi: 10.24018/ejbmr.2022.7.3.1405
- Bossmann, A., Agyei, S. K., Asiamah, O., Agyei, E. A., Arhin, E. Y., & Marfo-Yiadom, E. (2022). Dividend policy and performance of listed firms on Ghana stock exchange. *Cogent Economics & Finance*, 10(1), 2127220.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *Review of Econometric Studies*, 47(1), 239-253.
- Budagaga, A. (2017). Dividend payment and its impact on the value of firms listed on Istanbul Stock Exchange: A residual income approach. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(2), 370-376.
- Carrion-i-Silvestre & Sansó, A. (2007). The KPSS test with two structural breaks. *Spanish Economic Review*, 9(2), 105-127.
- Cengiz, S., Dilsiz, M. Ş., & Aslanoğlu, S. (2016). Kar dağıtım politikasının kazanç yönetimi uygulamaları üzerindeki etkisi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (70), 39-54. doi: 10.25095/mufad.396677
- Ceylan, A., & Korkmaz, T. (2015). İşletmelerde finansal yönetim. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Chen, Z., Cheung, Y.-L., Stouraitis, A., & Wong, A. W. S. (2005). Ownership concentration, firm performance, and dividend policy in Hong Kong. *Pacific-Basin Finance Journal*, 13(4), 431–449. doi:10.1016/j.pacfin.2004.12.001
- Enders, W., & Lee, J., (2012). The flexible Fourier form and Dickey-Fuller Type unit root tests. *Economics Letters*, 117, 196-199.
- Ergen, E. (2022), Kamu harcamalarının insani gelişme üzerindeki etkisinin Westerlund (2005) Panel Eşbütünleşme Testi ile analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 13(35), 794-809.
- Ersoy, H., & Ünal, E. M. (2020). Temettü dağıtım politikalarının finansal performansa etkisi: BIST temettü 25 endeksi üzerine bir uygulama. *Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal*, 29, 60-79.
- Eryomin, I., Likhacheva, O., & Chernikova, L. (2021). Impact of dividend policy on the market value of the company. J. Horák, Z. Rowland and P. Šuleř (Eds.), *Innovative Economic Symposium 2020 – Stable Development in Unstable World (IES2020)* içinde. SHS Web of Conferences. doi: 10.1051/shsconf/20219101013
- Faedfar, S., Dagli, H., & Aktaş, Z. (2021). Kar payı dağıtım kararlarına yönelik teoriler ve Türkiye’de geçerliliği üzerine bir literatür araştırması. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 126-144.
- Gordon, M. J. (1963). Optimal investment and financing policy. *The Journal of Finance*, 18(2), 264-272.
- Günalp, B., Kadioğlu, E., & Kılıç, S. (2010). Nakit Temettü bilgisinin hisse senedi getirisi üzerinde önemli bir etkisi olup olmadığının İMKB’de test edilmesi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28(2), 47–69. doi: 10.5281/zenodo.4677528

- Hooi, S. E., Albaity, M., & Ibn Ibrahimy, A. (2015). Dividend policy and share price volatility. *Investment Management and Financial Innovations*, 12(1-1), 226-234.
- Huberman, G. (1990). Dividend neutrality with transaction costs. *The Journal of Business*, 63(1), 93-106.
- Hussainey, K., Oscar Mgbame, C., & Chijoke-Mgbame, A. M., (2011). Dividend policy and share price volatility: UK evidence. *Journal of Risk Finance*, 12(1), 57-68.
- İleri, F. Ş. (2016). *Nakit kar payı ödemesinin firma değeri üzerine etkisi: Türkiye’de otomotiv sektörü üzerine bir uygulama* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Jahfer, A., & Mulafara, A. H. (2016). Dividend policy and share price volatility: Evidence from Colombo stock market. *International Journal of Managerial and Financial Accounting*, 8(2), 97-108.
- Jatoi, M. Z., Rasheed, A., & Wahla, K.-U.-R. (2023). Impact of dividend policy on firm performance: Evidence from non-financial firms of Pakistan. *Pakistan Journal of Humanities and Social Sciences*, 11(2), 1252–1260. doi: /10.52131/pjhss.2023.1102.0430
- Jensen, M. C. (1986). Agency costs of free cash flow, corporate finance, and takeovers. *The American Economic Review*, 76(2), 323-329.
- Jensen, M. C., & Meckling, W. H. (1976). Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. *Journal of Financial Economics*, 3(4), 305-360.
- Jerzemowska, M. (2006). The main agency problems and their consequences. *Acta Oeconomica Pragensia*, 14(3), 9-17.
- Kaderli, Y., & Başkaya, H. (2014). Halka açık firmalarda kâr payı dağıtım duyurularının hisse senedi fiyatlarına etkisinin ölçülmesi: Borsa İstanbul’da bir uygulama. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 49-64. doi: 10.30803/adusobed.18880
- Kanakryyah, R. (2020). Dividend policy and companies financial performance. *The Journal of Asian Finance, Economics, and Business*, 7(10), 531-541.
- Karaca, S. S. (2007). *Şirketlerin kar dağıtım politikası ve kar payı ödeme şekillerinin firma değerine etkisinin analizi ve İstanbul Menkul Kıymetler Borsası’nda bir inceleme* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Kaya, M., & Şanlı, Ö. (2019). Kar payı dağıtım politikalarının firma değeri üzerine etkisi: BIST 30 Endeksi üzerine bir araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 107-116. doi: 10.30798/makuiibf.521834
- Khan, K., Lamrani, H. C., & Khalid, S. (2019). The impact of dividend policy on firm performance: A case study of the industrial sector. *Risk Governance & Control: Financial Markets & Institutions*, 9(3), 23-31.
- Kılıç, Y., Buğan, M. F., & Özbezek, B. D. (2016). Asimetrik bilgi ve sinyal teorisi: Temettü ve kazanç ilişkisinde panel nedensellik yaklaşımı. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(4), 1132-1145.

- Koç, S., Yıldız, B., & Şenol, Z. (2020). Nakit Temettü ödemelerinin firma değeri üzerine etkilerinin panel veri yöntemi ile analizi BIST 30 üzerine bir uygulama (2007-2017). *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(2), 69-89. doi: 10.37880/cumuiibf.614125
- Kuzu, S., & Çelik, İ. E. (2020). İşletmelerde kar dağıtım politikalarının hisse senedi değeri üzerine etkisi: BIST 30 endeks hisseleri üzerine bir uygulama. *International Journal of Social Science Research*, 9(1), 21-35.
- Lashgari, Z., & Ahmadi, M. (2014). The impact of dividend policy on stock price volatility in the Tehran stock exchange. *Kuwait Chapter of Arabian Journal of Business and Management Review*, 3(10), 273-283.
- Lease, R.C., John, K., Kalay, A., Loewenstein, U., & Sarig, O.H. (1999). *Dividend policy: Its impact on firm value*. Harvard Business School Press, Boston.
- Lintner, J. (1962). Dividends, earnings, leverage, stock prices and the supply of capital to corporations. *The Review of Economics and Statistics*, 44(3), 243-269.
- Lumapow, L.S., & Tumiwa, R.A. (2017). The effect of dividend policy, firm size, and productivity to the firm value. *Research Journal of Finance and Accounting*, 8, 20-24.
- Manjunatha, K. (2013). Impact of debt-equity and dividend payout ratio on the value of the firm. *Global Journal of Commerce & Management Perspective*, 2(2), 18-27.
- Miller, M. H., & Modigliani, F. (1961). Dividend policy, growth, and the valuation of shares. *The Journal of Business*, 34(4), 411-433.
- Mueller, D. C. (1972). A life cycle theory of the firm. *The Journal of Industrial Economics*, 20(3), 199-219.
- Murekefu, T. M., & Ouma, O. P. (2012). The relationship between dividend payout and firm performance: A study of listed companies in Kenya. *European Scientific Journal*, 8(9), 199-215.
- Nazlıoğlu, S., & Karul, C. (2017). A panel stationarity test with gradual structural shifts: Re-investigate the International Commodity Price Shocks. *Economic Modelling*, 61, 181-192.
- Nur Topaloğlu, T. (2021). Kâr payı politikaları ile pay senedi volatilitesi arasındaki ilişki: BIST 50 endeksinde yer alan firmalar üzerine ekonometrik bir araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (90), 57-78. doi: 10.25095/mufad.811062
- Nwamaka, O. C., & Ezeabasili, P. (2017). Effect of dividend policies on firm value: Evidence from quoted firms in Nigeria. *International Journal of Management Excellence*, 8(2), 956-967. doi: 10.17722/ijme.v8i2.892
- Olayeni, R. O., Tiwari, A. K., & Wohar, M. E. (2020). Fractional frequency flexible fourier form (FFFFF) for Panel Cointegration Test. *Applied Economics Letters*. 28(6), 482-486.
- Özdemir, M. (2016). *Finansal Yönetim*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Pedroni, P. (2000). Fully modified OLS for heterogeneous cointegrated panels. *Advances in Econometrics*, 15, 93-130.

- Pekkaya, M. (2006). Kar payı dağıtımının şirket değeri üzerine etkisi: İMKB-30 endeks hisselerine bir analiz. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 2(4), 183-209.
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.
- Pesaran, M. H., Ullah, A., & Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *Econometrics Journal*, 11, 105–127.
- Preinreich, G. A. D. (1932). Stock yields, stock dividends and inflation. *The Accounting Review*, 7(4), 273–289.
- Priya, V., & Mohanasundari, M. (2016). Dividend policy and its impact on firm value: A review of theories and empirical evidence. *Apeejay-Journal of Management Sciences and Technology*, 3(3), 59-69.
- Ramadan, I. Z. (2013). Dividend policy and price volatility. Empirical evidence from Jordan. *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences*, 3(2), 15-22.
- Ross, S.A., Westerfield, R.W., Jaffe, J., & Jordan, B.D. (2008). *Modern Financial Management* (8. Baskı), New York: McGraw-Hill.
- Sandıkçı, M. (2014). *İşletmelerde kâr payı dağıtım politikaları ve finansal performans üzerine etkileri: Borsa İstanbul'da ampirik bir çalışma* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Santosa, P. W., Aprilia, O., & Tambunan, M. E. (2020). The intervening effect of the dividend policy on financial performance and firm value in large Indonesian firms. *International Journal of Financial Research*, 11(4), 408. doi:10.5430/ijfr.v11n4p408
- Siregar, S.D., Toni, N., & Ariesa, Y. (2023). Impact of dividend policy, capital structure, and profitability on consumer goods firm value: Role of firm size (2013-2022). *Journal of Economics and Business Letters*, 3(4), 38-48.
- Sukmawardini, D., & Ardiansari, A. (2018). Kurumsal mülkiyet, kârlılık, likidite, temettü politikası, borç politikasının firma değeri üzerindeki etkisi. *Yönetim Analizi Dergisi*, 7(2), 211-222. doi: 10.15294/maj.v7i2.24878
- Sutomo, H., & Budiharjo, R. (2019). The effect of dividend policy and return on equity on firm value. *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences*, 9(3), 211-220.
- Şit, A. (2021). Kar dağıtım politikaları firma değeri üzerinde etkili midir? BIST- temettü 25 endeksi üzerine bir uygulama. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(12), 159-171.
- Tsong, C. C., Lee, C. F., Tsai, L. J., & Hu, T. C. (2016). The Fourier Approximation and Testing for the Null of Cointegration. *Empirical Economics*, 51(3), 1085-1113.
- Ukpong, E. G., & Ukpe, E. A. (2023). Assessment of dividend policy practices and the performance of firms: Evidence from listed Nigerian companies. *European Journal of Business, Economics and Accountancy*, 11(2), 54-68.

- Westerlund, J., & Edgerton, D. L. (2008). A simple test for cointegration in dependent panels with structural breaks. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 70, 665-704.
- Yegon, C., Cheruiyot, J., Sang, J., Cheruiyot, P. K., Kirui, J., & Rotich, J. (2014). Effects of dividend policy on firm's financial performance: Econometric analysis of listed manufacturing firms in Kenya. *Research Journal of Finance and Accounting*, 5(12), 136-144.
- Yenilmez, B. (2022). Değişen piyasalarda lastik, demir-çelik, ilaç ve kimya ve otomotiv sektöründe yapılan temettü ödemelerinin firma performansına etkisi. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 4(9), 361-385. doi: 10.47994/usbad.1118026
- Yılcı, V., & Görüş, M.S. (2020). Does economic globalization have predictive power for ecological footprint in MENA countries? A panel causality test with a Fourier Function. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 40552–40562.
- Zeren, F. (2017). Kar payı bilmecesinin araştırılması: BIST Temettü-25 Endeksi üzerine bir uygulama. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(5), 172-183.
- Zhou, P., & Ruland, W. (2006). Dividend payout and future earnings growth. *Financial Analysts Journal*, 62(3), 58–69.

MEHMET ALİ AYBAR'IN ERKEN DÖNEM YAZILARININ NİTEL ANALİZİ: “HÜR” VE “ZİNCİRLİ HÜRRIYET” ÖRNEĞİ*

Kubilay DÜZENLİ²

Öz

Bu makalenin amacı Türkiye’de sosyalist ideolojinin önde gelen bir ideoloğu ve Türkiye İşçi Partisi (TİP) genel başkanı olarak Mehmet Ali Aybar’ın, çok partili siyasi yaşama geçiş sürecindeki gazete yazılarının genel bir değerlendirmesini yapmaktır. Bu amaca ulaşmak için Aybar’ın Hür ve Zincirli Hürriyet gazetelerinde yayımlanan 1947 tarihli köşe yazıları incelenmiştir. Makalenin amacı kapsamında ilk olarak Mehmet Ali Aybar’ın yaşam öyküsü, sosyalist düşünceyle olan ilişkisi bağlamında incelenmiştir. İkinci olarak çok partili siyasi yaşama geçiş süreci, sosyalist düşüncenin Türkiye’deki gelişimi sınırlılığında ele alınmıştır. Son olarak Aybar’ın Hür ve Zincirli Hürriyet gazetelerinde yayımlanan 16 köşe yazısının doküman analizi metoduyla analizi yapılmıştır. Araştırma sonucunda, Mehmet Ali Aybar’ın erken dönem gazete yazılarında en sık işlenen temanın CHP iktidarına yönelttiği eleştiri olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Ali Aybar, Çok Partili Siyasi Sistem, Gazete, Köşe Yazısı

JEL Kodları: N40, Z28

QUALITATIVE ANALYSIS OF MEHMET ALİ AYBAR’S EARLY WRITINGS: THE CASE OF “HÜR” AND “ZİNCİRLİ HÜRRIYET”

Abstract

The aim of this article is to make a general evaluation of the newspaper articles of Mehmet Ali Aybar, a leading ideologist of socialist ideology in Turkey and the chairman of the Turkish Workers' Party (TIP), in his transition to multi-party political life. In order to achieve this aim, the 1947 columns of Aybar published in the newspapers Hür and Zincirli Hürriyet were examined. For the purpose of the article, first of all, Mehmet Ali Aybar's life was examined in the context of his relationship with socialist thought. Secondly, the process of transition to multi-party political life has been handled within the limitations of the development of socialist ideology in Turkey. Finally, 16 columns of Aybar published in the newspapers Hür and Zincirli Hürriyet were analyzed using the document analysis method. As a result of the research, it was concluded that the most common theme in Mehmet Ali Aybar early newspaper articles was his criticism of the CHP government

Keywords: Mehmet Ali Aybar, Multi-party Political System, Newspaper, Column

JEL Codes: N40, Z28

*Bu çalışma 1-3 Şubat tarihleri arasında gerçekleştirilen 17. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan bir metnin genişletilmiş halidir.

² Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, kduzenli@ktu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3662-2656>

GİRİŞ

Siyaset kurumunun, Türkiye’deki gelişimi, geç dönem Osmanlı idaresinden başlayarak; Cumhuriyet tarihini de bir bütün olarak kapsayacak biçimde kimi kendine özgülüklerin sınırlılığında gerçekleşmiştir. Kuşku yok ki, siyasal liderliğin; yerkürenin değişik noktalarında konumlu kimi memleketlerin aksine, Türk siyasi liderlik kavramına atfedilen aşkın anlam, bu kapsamda değerlendirilmelidir.

Türkiye’de siyasetin 1960’lı yıllardan bu yana süregelen gelişimi incelendiği takdirde gerek sağ gerekse de sol siyaset bünyelerinden güçlü liderler çıkarmak konusunda mahir oldukları görülecektir. Bu bağlamda merkez sağ, milliyetçi sağ, İslamcı sağ ve merkez sol siyaset açısından söz konusu karizmatik liderlerin isimleri bir çırpıda zikredilebilmekte ve siyasi yaşamımızda bıraktıkları etki/iz bakımından bu isimler değerlendirilebilmektedir. Odak noktamızı sosyalist sol olarak belirlediğimizde ise siyasi liderlik-siyasi kurum ilişkisine dair görece bir farklılaşmanın varlığını ortaya koymak yerinde olacaktır. Zira; 1960’lı yıllardaki Türkiye İşçi Partisi (TİP) deneyimini dışarıda bırakırsak, Türkiye’de sosyalist sol hiçbir zaman örgütlü bir yapı olarak parlamentoya temsilci gönderememiş; siyaset yapma koşullarının nispeten daha özgür seyrettiği 1970’li yıllarda dahi hiçbir sosyalist parti, siyaseten etkili olacak bir seçim başarısının altına imza atamamıştır. Ancak, sosyalistlerin aktüel siyasete ilişkin söz konusu noksanlıkları, sosyalist siyasetçilerin politik ve akademik yaşam bakımından önemsiz oldukları gibi basit ve indirgemeci bir değerlendirmeyi meşru kılmaz.

Bilhassa, TİP’in kuruluş süreci, bir siyasi liderin; sosyalist siyasetin, toplumdaki farklı kesimlerle temas kurması noktasında, sağladığı katkı bakımından oldukça öğretici bir deneyimdir. Bir grup sendikacı tarafından 1961 senesinde kurulan TİP, başlangıçta politik manada herhangi bir etki gösterememiş; ancak 1962 senesinde Mehmet Ali Aybar’ın partinin başına geçmesi ile siyaseten bir ehemmiyete sahip olmak vasfını kazanmıştır (Belge, 2007, s. 33). Bu değerlendirmeden de anlaşılacağı üzere Türkiye’de sosyalist solun 1960 sonrası öyküsünü, Aybar ismi ve “güler yüzlü sosyalizm”³ metaforu olmadan anlamaya çalışmak, beyhude bir çaba niteliğindedir.

Bu kapsamda Mehmet Ali Aybar değişik yönleriyle farklı akademik çalışmaların konusunu oluşturmuştur. Özman (1998) Aybar’ın politik yaşamı temelinde, sosyalist sol açısından taşıdığı önemi 1940’lardan 1990’lara sınırlılığında incelemiştir, Aksakal (2009) “güler yüzlü sosyalizm” kavramsallaştırması üzerinden Mehmet Ali Aybar’ın Türk siyasetindeki yeri ve önemine ilişkin bir değerlendirmede bulunmuş,

³ Mehmet Ali Aybar’ın düşünsel dünyası ve Türkiye’de sosyalizmin gelişimi açısından kritik önem sahip kavram Aksakal (2009: 80) tarafından şu şekilde tanımlanmaktadır: güler yüzlü sosyalizm Mehmet Ali Aybar’ın, Sovyetler Birliği’nin 1968 yılında Prag Baharı’nı zor kullanarak sona erdirmesiyle birlikte antidemokratik ve bürokratik bir sosyalizm anlayışına; daha açık bir ifadeyle Sovyetizme karşı idealist, hümanist ve evrenselci bir sosyalizmin var olabileceğini ifade etmek için kullandığı ayırt edici ve olumlayıcı bir sıfattır.

Akkuş (2015) Aybar'ın özgün bir düşünür olmak vasfını, Türkiye'de sosyalizmin gelişimi bağlamında ele almış, Fırat (2015) Türk siyasal hayatında özgün bir isim olarak nitelediği Mehmet Ali Aybar'ın temel toplumsal meselelere ilişkin görüşlerini bütünlüklü bir akademik makale formunda ifade etmiş, yaptıkları tez çalışmalarında ise Ünlü (2001) bir siyasal düşünür olması bakımından Doğan (2004) ise siyaset kuramı açısından Mehmet Ali Aybar'ın yaşam öyküsünü derinlikli biçimde incelemiştir.

Mezkûr çalışmalar özelinde, ağırlıklı biçimde; Aybar'ın, Türkiye'de sosyalist siyasetin kurumsallaşması sürecinde edindiği rol, siyaseten taşıya geldiği ve "güler yüzlü sosyalizm" ifadesiyle somut kılınan ayrık politik karakter ve TİP günlerinde parti içinde vuku bulan ve Aybar'ın bir kanadın önderliğini yaptığı politik ayrışma üzerinde durulmuştur.

Bu bağlamda, Aybar'ın TİP'in başına geçişi gerek kendi yaşamı gerekse de Türkiye'de sosyalist siyasetin bugüne miras kalan belleği bakımından esaslı bir kırılmaya karşılık geliyorsa da Mehmet Ali Aybar'ın politik-akademik faaliyetlerinin geçmişi daha gerilere 1940'lı yıllara dayanmaktadır. Özman (1998, s. 136) 40'lı ve 50'li yılların Aybar'ın 1960 sonrası yapacağı kimi değerlendirme ve saptamalara kaynaklık eden görüşlerinin temellerinin atıldığı dönemler olduğu kanaatindedir. Bu bakımdan Aybar'ın ilgili dönemde kaleme aldığı yazıları derinlikli biçimde inceleyen çalışmaların sayısındaki noksanlık bir eksiklik olarak değerlendirilmekte ve bu çalışma ile söz konusu eksiklik giderilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç, çalışmayı Mehmet Ali Aybar'ı değişik yönleriyle konu edinen emsallerinden farklı kılmakta ve çalışmanın özgün yönünü oluşturmaktadır.

Çalışmada yöntem olarak bir nitel araştırma yöntemi olan doküman analizinden yararlanılmıştır. Doküman analizi temelde yazılı belge içeriklerinin derinlikli ve sistematik biçimde analiz edilmesine dayanan bir araştırma yöntemidir (Wach, 2013). Doküman analizi yöntemi de diğer nitel araştırma yöntemleri gibi konu hakkında bir anlama varmak, anlayış geliştirmek veya ampirik bilgiye ulaşmak amacı ile verilerin incelenme ve yorumlanmasını gerektirmektedir (Bowen, 2009; Corbin ve Strauss, 2008).

Üç bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde, Mehmet Ali Aybar'ın yaşam öyküsü, onun düşünsel dünyasının esas noktalarını oluşturan yönleriyle incelenmiş, ikinci bölümde, Türkiye'de çok partili siyasi düzene geçiş süreci iç ve dış etkiler bağlamında ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise çalışmanın amacı ile uyumlu biçimde Mehmet Ali Aybar'ın "Hür" ve "Zincirli Hürriyet" gazetelerinde yayımlanan yazıları doküman analizi yönteminden yararlanılarak analiz edilmiştir.

MEHMET ALİ AYBAR'IN YAŞAM ÖYKÜSÜ: PAŞA TORUNU, HUKUK DOÇENTİ, PARTİ LİDERİ, “GÜLER YÜZLÜ SOSYALİST”

Mehmet Ali Aybar; Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Albüm Cilt- II (1950-1980)'de yer alan özgeçmişine göre 1910 senesinde İstanbul'da doğmuştur (TBMM, 2010, s. 926). Uğur Mumcu'nun “Söze Nereden Başlasam” isimli kitabında Mehmet Ali Aybar ile yapılan mülakatın ardından okurun dikkatine sunulan “Mehmet Ali Aybar Kimdir” başlıklı birkaç satırlık bilgilendirme yazısında ise Aybar'ın 5 Ekim 1908 İstanbul doğumlu olduğu ifade edilmektedir (Mumcu, 2006, s. 115). Aybar'ın yaşam öyküsü bağlamında, bizler için kıymetli olan bilgi, doğum yeri ve tarihi değil, ailesi; daha doğru ifadeyle ailesinin mensup bulunduğu sosyal çevredir.

Aybar; kullanmayı çok sevdiği ve neredeyse kendisiyle özdeş hâle gelmiş bir kavram ile ifade etmek gerekirse; “bey takımına”⁴ mensup bir ailenin çocuğudur. Aybar'ın büyükbabası, II. Meşrutiyet döneminde, Selanik'teki 3.Ordu'ya redif fırkası komutanı olarak atanan ve görevini Mahmut Şevket Paşa'ya devredene kadar 31 Mart Olayları sırasında, Selanik'te kurulan Hareket Ordusu'na başkanlık eden Hüseyin Hüsnü Paşa'dır (Ünlü, 2002, s. 17). Hüseyin Hüsnü Paşa'nın eşi, yani Mehmet Ali Aybar'ın; babaannesi Hayriye Hanım çocukluğunda miço olarak çalıştığı gemi, Bebek'te demirliyken Osmanlı Devleti'ne iltica eden ve Müslüman olarak Mehmed Ali adını alan Müşir Mehmed Ali Paşa'nın kızıdır. (Saygılı, 2015, s. 138). Bir başka ifadeyle, Mehmet Ali Aybar geniş ailesinde Osmanlı Devleti döneminde paşalık yapmış iki isim bulunmaktadır ki bu akrabalık ilişkilerinden hareketle, Aybar da bir paşa torunudur.

Aybar'ın doğum tarihine ilişkin somut bilgi eksikliğinden kaynaklı, bir iki senelik farklara karşılık gelen değişik tarihler zikredilmekle birlikte; çocukluğunun Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı, ilk gençliğinin ise Milli Mücadele dönemi İstanbul'unda geçtiği üzerinde hemfikir olunan bir bilgi niteliğindedir. Aybar'ın; meşruti yönetim, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) iktidara geliş süreci ve Millî Mücadele'ye ilişkin değerlendirmeleri ise ana hatlarıyla şu şekildedir:

II. Meşrutiyet'in ilanından önceki yıllarda, İttihat ve Terakki umudu temsil eden bir siyasal hareketti. Geleneksel yönetici kadrolardan gelmeyen genç insanların yönettiği yürekli gizli bir siyasal hareketti. İdeolojisi ne idi? İstibdada karşı savaştığı biliniyordu. Bu da yetiyordu Abdülhamit'e karşı olanlara. Kurtuluş Savaşı'na zor koşullarda başlandı. O günleri görenlerin sayısı çok azaldı. Gençler o günleri kitaplardan öğreniyorlar. Her kitap da doğru değil. Hele '50'li yıllardan sonra yazılanlar, Kurtuluş Savaşı'nın niteliğini, herhangi bir savaştan onu ayıran temeldeki farkı vurgulamıyorlar. Bu savaşın tam bağımsızlık için bir savaş olduğu ve asıl düşmanın Yunan kuvvetleri gerisindeki sömürü düzeni

⁴ Özman (1998, s. 141) Aybar'ın pek çok yazı ve demecinde geçen bir ifade olarak bey takımı ile bürokrasi sınıfını kastettiğini söylemektedir.

olduğu belirtilmiyor. Oysa o yıllarda savaşın bu özelliği her fırsatta açıklanır, emperyalizme karşı verdiğimiz savaş sık sık vurgulanırdı. Yalnız İstanbul hükümeti ve bağlı olanlar, bunu görmezlikten gelir ve işgal kuvvetleri ile hoş geçinmenin yolunu ararlardı. (Aybar, 2011, s. 57-61).

Görüldüğü üzere Mehmet Ali Aybar gerek İTC gerekse de Kurtuluş Savaşı'nı yürüten kadro ve Kurtuluş Savaşı'nın karakteri hakkında yaptığı değerlendirmede eleştirel bir söylemde bulunmaktan bilinçli şekilde uzak durmaktadır. Savaşın ve Cumhuriyet devrimlerinin nihai amacının bir burjuva devleti yaratmak olduğu, Cumhuriyet devrimlerinin toplumdaki alt yapı-üst yapı ilişkisini dönüştürecek bir program ortaya koymadığı gibi kimi sol/sosyalist fikir adamları ve politikacıların yaptığı değerlendirmeler ise Aybar'ca paylaşılmamaktadır.

Aybar'ın Kurtuluş Savaşı okumalarında sıklıkla vurguladığı, Kurtuluş Savaşı'nın emperyalizm ve kapitalizme karşı çıkış üzerinden temellendirmek düşüncesinin, erken Cumhuriyet döneminden başlayarak uygulamaya konulan ekonomi politikasıyla bir tutarlılık taşıdığını söyleyebilmek mümkün değildir. Zira, 1923'ten 1929'a kadar; kurucu kadronun benimsediği ekonomik yaklaşımın temelinde, "açık ekonomi koşullarında memleketin yeniden imarı" düşüncesi yer almakta, burjuvaziye ilişkin tek tasarruf ise millî karaktere haiz bir burjuvazi sınıfının oluşturulması biçiminde ifade edilmektedir (Boratav, 2005, s. 39-40). 1929 Krizi sonrasında, ekonomi politikasındaki makas değişimi ve açık ekonomi anlayışının rafa kaldırılması ise daha ziyade dönemin şartlarına dair bir gereklilik niteliğindedir ve temelde; bürokrasi-burjuvazi dengesinin, bürokrasinin lehine dönmesiyle ilişkilidir ki (Keyder, 2013, s.123) Aybar'ın kavramsallaştırmasıyla her iki kesimde "bey" takımına mensuptur.

Ekonomide devletçiliğin iç siyasette ise Türkçülüğün gittikçe kuvvetli hâle geldiği 30'lar ve 40'ların ilk yarısı, Aybar'ın kişisel yaşamı açısından da kimi önemli gelişmeleri barındırmaktadır. Aybar, Galatasaray Lisesi ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde tamamladığı lise ve üniversite eğitimlerinin sonrasında, mezun olduğu fakültenin, Devletler Hukuku kürsüsünde 1939'da doktor, 1942'de ise doçent olmaya hak kazanmıştır. Aybar'ın siyasetçi kimliğinin öncesinde edindiği hukukçuluk kimliği uzun vadede yalnızca Türkiye'de değil, uluslararası sol kamuoyunda da saygınlık kazanması sonucunu beraberinde getirmiş; Amerika'nın Vietnam'da işlediği savaş suçlarını araştırmak amacıyla 1966'da filozof Bertrand Russell öncülüğünde kurulan "Uluslararası Savaş Suçları" (Russell Mahkemesi'nde) seçilen on dört yargıçtan biri de Mehmet Ali Aybar olmuştur (Özman, 2007, s. 389).

1940'ların ikinci yarısı ise Türkiye için tek parti idaresinin sona erışı ve çok partili sisteme geçişin sancılarının çekildiği bir dönem niteliğindedir. Aybar ise yine bu senelerde, değişik gazete ve dergilerde yayımlanan köşe yazıları çerçevesinde, tek parti yönetimine karşı güçlü ve derinlikli bir muhalefet

sergilemek amacıyla olmuş; “Vatan”, “Hür” ve “Zincirli Hürriyet” gibi gazete ve dergilerdeki köşe yazılarıyla⁵ üniversite dışı çevrelerce de tanınmak fırsatını elde etmiştir. Aybar, Vatan Gazetesi’nde yayımlanan yazıları dolayısıyla dönemin Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel’in girişimleriyle, üniversitedeki görevinden uzaklaştırılmış ve 21 Temmuz 1946 Milletvekili Genel Seçimlerinde DP listesinden Bursa bağımsız milletvekili adayı olmuştur (Atılğan, 2019, s. 113). Ne ölçüde demokratik esasların işletilerek yapıldığı hâlâ tartışmalı bir mesele niteliğinde olan, 46 seçimlerinde milletvekili seçilememiş olan Mehmet Ali Aybar, CHP’nin iktidardan düşeceği 1950 senesine kadar avukatlık ve yayıncılık faaliyetleri ile meşgul olmuş; yine bu süreçte kaleme aldığı “CHP’nin Değişmez Genel Başkanına Açık Mektup” (Sarısır ve Güler, 2018, s. 356) başlıklı yazısından ötürü hapse atılmıştır. Aybar’ın yeniden özgürlüğünü kazanabilmesi, DP iktidarının ilk aylarında kabul edilen genel af la mümkün olabilmektedir.

Aybar; 14 Mayıs 1950’de DP’nin iktidara gelmesiyle başlayan ve 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi ile sona eren DP iktidarı döneminde, -özellikle- DP’nin iç siyasette otoriterleşmeye başladığı 1950’lerin ikinci yarısı itibarıyla, iktidar partisine karşı bağımsız nitelikli bir siyasal muhalefet yürütmüş, 1960 senesinin Nisan ve Mayıs aylarında DP iktidarına karşı gerçekleştirilen ve ağırlıklı biçimde üniversite öğrencilerinin ön saflarında olduğu, protesto gösterilerinin ardından gözaltına alınmıştır (Aybar, 1988, s. 14). Aybar’ın, Türk siyasal yaşamında iz bırakan bir siyaset adamı hâlini alışı ise 1961 Anayasası’nın kabulü ve sonrasındaki gelişmelerle ilişkili biçimde gerçekleşmiştir. 1961 Anayasası’ndan aldığı kuvvet çerçevesinde örgütlenmek hakkını elde eden sosyalist kimlikli bir grup sendikacı, Şubat 1961’de Türkiye İşçi Partisi (TİP)’i kurmuşlardır.

TİP’in, siyaseten savunageldiği fikirlerin genel çerçevesi, dönemin Doğu Bloğu ülkelerinde örneklerine denk geline komünizmden daha çok, Batı Avrupa’daki sol-sosyalist partilerin fikir ve eylemleri ile benzeştirilebilecek türdendir. Parti, 1965 senesinde yayınladığı; “Türkiye İşçi Partisi’ni Tanıyalım” isimli kitapçıkta mülkiyet ve miras hakkını saygılı olduğunu açık biçimde ifade etmiş; kanunlarımızca yasak olan komünizmin TİP tarafından da benimsenmediği, TİP’in komünistliğine ilişkin savın, ancak partiye atılan sayısız iftiradan bir tanesi olabileceği vurgulanmıştır (TİP, 1965, s. 13-14).

TİP’in kuruluşunu takip eden süreçte parti içinde sıklıkla tartışılan meselelerden bir tanesi partinin yetkili organlarına üyelik ve siyasa belirleme sürecinde etkinlik bakımından “kol gücüyle çalışanlar-aydınlar” dengesinin nasıl kurulacağıdır. Bu bağlamda, kurucularının hepsi birer işçi olan TİP; kısa süre içinde öğretim üyeleri, gazeteciler ve yazarları da saflarına katmak istemiş; Mehmet Ali Aybar’ın, TİP’e

5 Söz konusu yayın organlarının Vatan, Ahmet Emin Yalman’ın sahibi olduğu liberal eğilime sahip bir günlük gazetedir ve kuruluşu devresinde, açık biçimde Demokrat Parti’yi (DP) desteklemiştir (Topuz, 1973, s.172). Hür ve Zincirli Hürriyet ise isimlerinden de anlaşılacağı üzere; yayın politikaları esas itibarıyla sol-sosyalist fikirler üzerine inşa olunan ve doğrudan Aybar tarafından çıkarılan yayın organlarıdır. Aybar’ın bu iki gazetede kaleme aldığı toplam 16 köşe yazısı, çalışmanın üçüncü bölümünde ayrıntılı biçimde incelenecektir.

girişi ve Yeni Türkiye Partisi (YTP)'den milletvekili olmak amacıyla, TİP'den istifa eden Avni Erakalın'ın yerine genel başkan oluşu söz konusu politik yaklaşım dahilinde gerçekleşmiştir (Atılğan, 2010, s. 340-341). Yeni genel başkanı öncülüğünde, TİP'in ilk sınavı 1963 Mahalli İdareler Seçimleri olmuştur. Seçimler, TİP için diğer partilerden farklı olarak; yerel yönetimlerin karar organlarında daha fazla sayıda üyeye sahip olmak veya daha fazla sayıda yerleşim biriminin belediye başkanlığını kazanmaktan ziyade, memleket sorunlarının çözümüne ilişkin temel önerilerini, toplumun değişik kesimlerine iletmek ve yaklaşan genel seçimler öncesinde, halk nazarında daha fazla ilgiye mazhar olmanın bir aracı biçiminde algılanmıştır (Batuman, 2010, s. 227). Parti, seçimlerde bir varlık gösterememiş; belediye meclis üyeliği seçimlerinde aldığı 18.397 oyla yurt genelinde yalnızca 6 belediye meclis üyeliğinin sahibi olabilmıştır (YSK, 2022).

TİP'in, aktüel siyasette adından söz ettirir bir parti hâlini alışı ise 1965 Milletvekili Genel Seçimlerinde aldığı %3'e yaklaşan oy ve kazandığı 15 milletvekilliği sayesinde olmuştur. TİP'in, Türkiye'de sosyalist siyasetin tarihi gelişimi incelendiğinde, nicelik ve nitelik bakımından "etkileyici" sıfatını hak eden 15 kişilik parti grubu, 1965-1969 aralığında oldukça başarılı bir parlamenter muhalefet deneyiminin öznesi olmuştur. Söz konusu zaman aralığında iç ve dış politikada yaşanan kimi gelişmelerin yansıması olarak, TİP içerisinde de bir ikilik baş göstermiştir. Bu ikiliğin çalışmamız açısından önem taşıyan kısmı, Mehmet Ali Aybar'ın; Sovyet Sosyalistler Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) Çekoslovakya işgalinin ardından, daha önce belirli dönemlerde dile getirdiği ya da ima ettiği bir teorik yaklaşım niteliğindeki "Türkiye'ye özgü sosyalizm", "hürriyetçi sosyalizm", "güler yüzlü sosyalizm" kavramsallaştırmasını derinleştirmek ve partililerin bir rehber olarak kabul etmesi yönündeki iradeyi sergilemesidir (Atılğan, 2009, s. 392). Bu aşamada, Aybar'ın yaşam öyküsü incelenirken, birer kırılma noktası olarak ifade edilen kavramlardan dördüncüsü olan "güler yüzlü sosyalizmi" incelemek yerinde olacaktır.⁶

Aybar, "Neden Sosyalizm" isimli eserinde, dünya halklarının kurtuluşunun mutlak surette sosyalizm sayesinde gerçekleşeceğini söyledikten sonra, günün (1979) sosyalist namlı memleketlerinin bir bunalım içerisinde olduklarını ifade etmekte ve tüm dünya emekçilerinin sevinç ve umutla karşıladıkları Ekim Devrimi'nin, Sovyetlerin mevcut iktidar pratiğinde işçi ve köylüleri yönetimin dışında tutan, katı merkezi bir dikta rejimine dönüştüğü eleştirisinde bulunmaktadır (Aybar, 2011, s. 86). "Güler yüzlü sosyalizm" kavramsallaştırmasının teorik dayanağı ise yine aynı eserde, Aybar tarafından şu şekilde dile getirilmektedir:

⁶ Diğer üç kavram; Aybar'ın içine doğduğu sosyo-ekonomik çevreyi nitelenmek noktasında bir araç niteliğindeki "paşa torunluğu", uluslararası sol kamuoyunda saygınlık kazanmasını sağlayan Russell Mahkemeleri yargıçlığına kapı aralayan "hukuk doğentliği" ve siyaset sahnesinde iz bırakmasına yol açan "parti liderliği"dir.

Sosyalist devlet, örgütlenmiş emekçilerin kendisidir. Devlet gücü aslında emekçilere karşı değil emekçilerin düşmanlarına karşı kullanılacaktır. İktidar fiilen emekçilerin elinde bulunduğu takdirde, devlet gücünün emekçilere uygulanması bir kendi kendini sınırlama niteliği alır. Sınıf durumu ve sınıf çıkarları açısından cebir ve şiddetin öznesi ile nesnesi, ancak emekçiler fiilen iktidarı ellerinde buldukları takdirde özdeşleşmiş olur (Aybar, 2011, s. 96).

Özetle, “güler yüzlü sosyalizm” Sovyetler Birliği’nde uygulanan mevcut sosyalist iktidar pratiğinin, bürokratik ve otoriter karakterinin eleştirisine dayanmakta; tüm fikir akımları gibi sosyalizmin de insanları sosyalizm için araç hâline getirmesi değil, insanların mutluluk ve refahı için kendisini araçsallaştırılması salık verilmektedir. Kuşku yok ki Aybar’ın SSCB’ye yönelik tenkidi, dönemin dünya sosyalist hareketindeki bölünmeyle ilişkilendirilerek de değerlendirilebilir. Zira, Türkiye solunda da dönemin terminolojisiyle çoğunlukla “Maocu”, “Çin tipi sosyalizm taraftarı” olarak addedilen çevreler günlük ve teorik yayınlarında SSCB hakkında benzer eleştirilerde bulunmuşlardır. Ancak, Mehmet Ali Aybar’ın fikir ve politika yaşamı bütünlüklü bir biçimde incelendiği takdirde, Aybar’ın SSCB eleştirilerinde, Sovyetlere karşı Çin’i öncelemek gibi bir düşüncenin etkisi olmadığı fark edilecek, bağımsızlık vurgusunun ön plana çıktığı anlaşılacaktır.

1960’ların sonu itibarıyla TİP içinde, yurt ve dünya meselelerine ilişkin görüşleri ve siyaset yapma biçimleri bakımından esaslı farklılıkların bulunduğu iki grubun varlığı iyice gün yüzüne çıkmış, 1968 senesi itibarıyla örgütlü bir yapıya bürünen parti içi muhalefet ve 1968 ve 1969 senesindeki değişik kongrelerde Aybar yönetimine karşı liste çıkarmıştır. Seçim sistemindeki değişikliğin de etkisiyle 1969 seçimlerinde TİP’in milletvekili sayısının 15’ten 2’ye düşmesi, Aybar’ın genel başkanlıktan istifa etmesi sonucunu doğurmuş; Mehmet Ali Aslan ve Şaban Yıldız’ın kısa süreli genel başkanlık deneyimleri sonrasında, 29-31 Ekim 1970’te toplanan IV. Büyük Kongre’de Behice Boran partinin başına geçmiştir. Söz konusu kongre, TİP’in Millî Demokratik Devrim (MDD)-Sosyalist Devrim (SD) tartışmaları bağlamında tercihini ikinci devrim modelinden yana belirlediğinin ortaya konulması ve Türkiye’nin Doğu’sunda Kürt halkının yaşadığının” ifade edilmesi bakımından önemlidir (Şener, 2015, s. 267). Kurucuları dolayısıyla, işçi partisi niteliği arz eden, işçi sınıfının partisi hâline gelişi 60’lar Türkiye’sinin kendine özgü koşulları dahilinde gerçekleşen, TİP deneyiminin sona erdiği ise 12 Mart Muhtırası sonrasında, müesses nizamın korumak adına atılan adımlarla ilişkili biçimde gerçekleşmiş ve parti; 20 Temmuz 1971’de Anayasa Mahkemesi (AYM) tarafından kapatılmıştır (Cumhuriyet, 1971).

1970’ler Aybar’ın; Sosyalist/Sosyalist Devrim Partisi (SP/SDP) yıllarına karşılık gelmektedir. 12 Mart sonrası dönemde, TİP’in kapatılması sonrasında bir süre örgütlü siyasetin dışında kalmayı yeğleyen Aybar ve arkadaşları, 1975 senesinde Sosyalist Parti (SP)’yi kurmuşlar, partinin; 1977’deki ilk

kurultayındaysa ismi Sosyalist Devrim Partisi (SDP) olarak değiştirilmiştir (Çitci, 2001, s. 108). SP-SDP de TİP deneyiminden alınan dersler çerçevesinde, anti-bürokratik karakter ve işçi sınıfının partisi olmak iddiası daha kuvvetli biçimde sahiplenilmiştir. Bu doğrultuda parti programında Sosyalist Parti'nin; bürokrasiyi devrim yolunda karşılaşılan en tehlikeli güçlerden biri olarak gördüğü ve partide hiç kimsenin iki kez üst üste yönetici seçilemeyeceği açık biçimde ifade edilmiştir (SP, 1975, s. 20). SDP'nin 1978 tarihli tüzüğünde ise partinin yönetim kurulları ile diğer organ ve seçim listelerinde 2/3 oranında hayatını kol gücü çalışarak idame ettirenlere yer verileceği söylenmiştir (SDP, 1978, s. 6-40). SP-SDP, diğer siyasi partilerle birlikte kapatılacağı 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'ne kadar katıldığı 1977 Milletvekili Genel Seçimleri ve yine aynı sene düzenlenen Mahalli İdareler Seçimlerinde ise bir varlık gösterememiştir.

Aybar, parti tüzüğündeki hükümler çerçevesinde, 1979'da SDP liderliğini Cenan Bıçakçı'ya devretmiştir. 1980'li yılların ilk devresini siyasi yasaklı olarak geçiren Aybar ise 80'lerin sonu-90'ların başında, mesaisini daha çok sosyalistlerin bir araya gelmesi ve siyaseten kuvvetli bir alternatif oluşturmaları çabasıyla geçirmiş; 1995 senesinde vefat etmiştir. Mehmet Ali Aybar'ın bir asra yakın yaşamı ve politik faaliyetleri incelendiği takdirde fark edilecek ilk gerçeklik; sosyalizmin özgürlükçü yorumunun, hâkim sosyalist anlayış hâline dönüşmesi için harcadığı çabadır. Bu kapsamda, Adak (2017, s. 440) özgürlükçü sosyalizm düşüncesinin, Aybar'ın Türk soluna bıraktığı en değerli miras olduğunu söylemekte, Özman (2000, s. 79) Aybar'ın temel sorunsalının Marksist kuram içerisinde bireyin hürriyeti meselesi olduğunu ifade etmektedir.

ÇOK PARTİLİ SİYASİ SİSTEME GEÇİŞ VE ERKEN DÖNEM SOSYALİZMİN MANZARA-İ UMUMİSİ

Kurallarına Erken Cumhuriyet döneminde 1924 ve 1930 senelerinde, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) kurulması/kurdurulması suretiyle iki kez deneyimlenen çok partili siyasi yaşama geçiş; II. Dünya Savaşı'nın, sona erışı ile yeniden gündemi meşgul etmeye başlamıştır. Cumhurbaşkanı İnönü'nün, 1945'in Mayıs ve Kasım'ında yaptığı konuşmalar, çok partili siyasi yaşama geçiş iradesinin, cumhurbaşkanlığı makamınca taşıyor olmasının ifadesi bakımından önemlidir.

Bu doğrultuda İnönü; 1945 senesinin 19 Mayıs'ında yapılan Gençlik ve Spor Bayramı kutlamalarında halka seslenmiş ve "memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensiplerinin daha geniş ölçüde hüküm süreceği" taahhüdünde bulunmuştur (Tanin, 1945). Bu taahhüt, -bir anlamda- tek parti idaresinin siyasal liberalleşme yolunda attığı ilk adımdır (Aydoğan, 2022, s. 1142). Söz konusu taahhüdün, tek parti idaresinin geçmişteki uygulamalarına benzer biçimde bir "müstakil grubun" kurulmasına kaynaklık edeceği

tartışmaları ise yine İnönü'nün, 1 Kasım 1945 tarihinde TBMM'nin açılışı dolayısıyla gerçekleştirdiği konuşma ile noktalanmıştır. İnönü mezkûr nutkunda, “tek eksikimiz hükümet partisinin karşısında başka bir partinin bulunmamasıdır” ve “tek dereceli olmasını istediğimiz 1947 seçiminde milletin çoklukla vereceği oylar gelecekteki iktidarı tayin edecektir” ifadelerine yer vermiştir (Cumhuriyet, 1945).

Yazında çok partili siyasi yaşama geçiş süreci ve bu süreçte etkili olan faktörlerin niteliği bakımından ise bir uzlaşının varlığından bahsedilmek mümkün değildir. Karpat (2010, s. 225) çok partili siyasi yaşama geçiş, esasında dış dünyada yaşanan gelişmelerin bir sonucu olduğunu savunmakta ve II. Dünya Savaşı'nı demokrasi cephesinin kazanmasıyla demokratik rejimlerin dünyada hâkim duruma geçmesinin, Türkiye'yi de rejimi demokrasiye benzetmek mecburiyetine ittiğini söylemektedir. Zürcher (2000, s. 299-304) ise demokrasiye geçişi sağlayan sebepleri incelerken ikili bir ayrımı gündeme getirmekte; tek parti iktidarının politikaları dolayısıyla ahalide karşılık bulan öfke ve hoşnutsuzluk ile dış siyasetteki gelişmelerin -biri, diğeri ihmal edilmeden- Türkiye'de çok partili sisteme geçişi açıklamak için kullanılabileceğini söylemektedir. Benzer biçimde Çavdar (2013, s. 446) ise çok partili siyasi yaşama geçişi; “dış dinamiklerce kaçınılmaz kılınan iç dinamiklerce ise öne çıkartılan bir süreç” olarak tanımlamaktadır. Albayrak (2004)'de Türkiye'de çok partili sistemin kuruluşunu teşvik eden iç siyasi gelişmeler i) CHP içindeki müstakil grubun bir muhalefet hareketi gibi davranmak noktasında yetersizliği, ii) Çiftçiyi Topraklandırma Yasası'nın özellikle toprak sahibi CHP'liler içinde yarattığı tedirginlik, iii) halkın genelinde, tek parti idaresine karşı gelişen tepki, iv) Varlık ve Toprak Mahsulleri Vergisi ile Millî Koruma Kanunu özelinde toplumun genelinde oluşan hoşnutsuzluk ve v) Millî Şef İsmet İnönü'nün çok partili siyasi yaşama geçiş yönünde sergilediği irade dış siyasi gelişmeler ise i) Türkiye'nin demokrasi cephesinde konumlanmak arzusu ile ii) Türkiye üzerindeki Sovyet tehdidi olarak sıralanmaktadır. Koçak (2010, s. 233) ise çok partili siyasi yaşama geçiş sürecini daha farklı bir veçheden ele almayı yeğlemekte ve demokrasi sözcüğünün resmi düzeyde ve basında telaffuz edildiği II. Dünya Savaşı'nın hemen ardı dönemde dahi zamana/mekâna göre değişikliğinin vurgulanarak Türk modeli bir demokrasi yaklaşımına kapı aralandığı savını öne sürmektedir.

Mehmet Ali Aybar'ın erken dönem köşe yazılarının nitel analizine odaklandığımız bu çalışmada üzerinde durulması elzem nitelik arz eden bir diğer konu, çok partili siyasi sisteme geçiş sürecinde, “solun” durumudur. Tek parti sisteminin terk edildiği günlerde ortaya çıkan nisbî özgürlük ortamı içerisinde ilk günlerde liberalizasyon çerçevesinde değerlendirilebilecek kimi gelişmeler yaşansa da (Üstel, 2014, s. 241) rejimin sola tahammülüne ilişkin bir iyileşmeden bahsedebilmek oldukça güçtür. Bu bağlamda, Türkiye'de siyasi demokrasinin, sola kapalı bir dizge olarak kabul edildiğini söylemek yerinde olacaktır. Çok partili siyasi yaşama geçiş sürecinde, sosyalist ve komünist partilerin kurulmasını engellemek yönündeki çaba, keskin ve abartılı bir komünizm düşmanlığının benimsenmesi suretiyle sosyalist veya benzeri düşüncelere

karşı yasaklama ve cezalandırma tavrının güdülmesi, Türk Ceza Kanunu'nun 141.ve 142.maddeleri çerçevesinde komünizm "propagandasına" hapis cezasının getirilmesi bu kapsamda incelenmesi gereken gelişmelerdir (Akşin, 2016, s. 241).

Bu dönem sosyalist solda örgütlenmek ve bağımsız bir siyasal hat inşa etmek amacındaki siyasi partiler arasında öne çıkanlar; Dr. Şefik Hüsnü Değmer'in liderliğindeki Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) (Tekin ve Okutan, 2011, s. 128) ile Esat Adil Müstecaplıoğlu'nun Türkiye Sosyalist Partisi'dir (TSP) (Gökmen, 1998, s. 161). 1945 itibarıyla tek parti idaresinin sola karşı geliştirdiği görece müsamahakâr yaklaşım, Aralık 1945'teki Tan Matbaası Baskını ile kesintiye uğrar, iç siyasette yeniden etkisi hissedilen otoriterleşme kapsamında; sol-sosyalist siyasetin örgütlülüğüne önemli ölçüde ket vurulur. Bu bağlamda, Mehmet Ali Aybar'ın Hür ve Zincirli Hürriyet gazetelerinde yayımlanan yazılarında, kuramsal manada sosyalist teorinin tartışılması, sosyalizm ve Marksizmin geniş toplumsal çevrelere tanıtılması gayesinden çok gazetelerin yayımlandığı 1947'de yurt genelinde hâkim bulunan siyasal atmosferin tahlili ve gerek CHP'nin gerekse de DP'nin sert biçimde tenkit edilmesi çabası dikkat çeker. Aybar'ın ilgili köşe yazılarının sağlıklı biçimde ele alınabilmesi ise dönemin hâkim siyasal koşullarının bilinmesini bir gereklilik kılmaktadır.⁷

1945'i siyasi yaşamdaki tedrici liberalleşme sürecinden kısmen uzaklaşarak noktalan Türkiye açısından, 1946'nın en önemli gelişmesi uzunca süredir kurulması çalışmaları devam eden muhalefet partisinin, resmen siyasi yaşama dahil oluşudur. Haziran 1945'te parti grubuna sundukları Dörtlü Takrir dikkate alınmayan ve bu süreçte kimi ihraç kimi istifa yoluyla, CHP'den ayrılan dört önemli siyaset adamının öncülüğünde kurulan DP, başlangıçta enerjisini önemli ölçüde il ve ilçe örgütlenmelerini tamamlamak yolunda harcamış, iktidar partisinin; normal koşullarda 1947 senesinde yapılması öngörülen seçimleri 1946 senesinde yapmaya karar vermesi ise parti içindeki ilk ciddi fikir ayrılığına sebebiyet vermiştir.

Aynı sene içerisinde yapılan Belediye Seçimlerine katılmayan DP açısından, 21 Temmuz 1946 seçimlerine katılmak ya da katılmamak düşüncesi iki ayrı anlam ifade etmektedir. Milletvekili seçimlerinin boykot edilmesi hâlinde, CHP'ye yakın basın-yayın organlarında ifade edilmekten geri durulmayan; DP'nin akıbetinin, SCF ile benzer olabileceği iddialarının gerçekleşme ihtimali, partideki "ılımlı" kanadını seçimlere katılmak fikrini savunmaya iterken, partinin "sekte" kanadı, adaletsiz koşullarda yapılacak bir milletvekili seçimine katılmanın, DP'nin kuruluş misyonunu inkâr etmek anlamına geleceğini söylemektedir. Uzun soluklu tartışmalar sonunda, DP, 21 Temmuz 1946 Milletvekili Genel Seçimlerine

⁷ Bu aşamada, çalışmanın sınırlılığı dahilinde Hür ve Zincirli Hürriyet Gazeteleri'nin yayımlandığı Şubat-Nisan 1947 aralığı göz önüne alınarak, DP'nin kuruluş sürecinden başlayarak 1947 Mayıs'ına kadar ki siyasi-sosyal gelişmeler incelenecektir.

katılmaya karar vermiş; seçimler neticesinde 62 kişi ile mecliste temsil edilmek hakkını kazanmıştır (Eroğul, 2013, s. 23).

DP, ilk günden başlayarak CHP'ye karşı sert ve esaslı bir muhalefet sergilemiş; özellikle 1946 seçimlerine ilişkin usulsüzlük iddiaları, DP'nin okuması dahilinde iktidar partisi ile özdeş kılınan bürokratlarla, halk arasındaki iktisadi ve sosyal gelişmişliği ilişkin derin uçurum ve CHP'nin iç siyasette edindiği otoriter karakter, Demokratların; CHP'ye yönelttikleri eleştirinin özünü oluşturmuştur. Aralık 1946'da 1947 senesi Hükümet Bütçesi görüşmeleri sırasında iktidar ve muhalefet milletvekilleri arasında vuku bulan hararetle tartışmalar ise DP'nin kısa bir süreliğine meclis çalışmalarına katılmama kararını almasına yol açmışsa da İsmet İnönü'nün devreye girmesiyle, DP; söz konusu meclis boykotunu sona erdirmiştir.

1947 senesinin ilk haftasında DP; kuruluşu üzerinden tam bir sene geçmişken, I. Olağan Kongresi'ni toplamış ve Hürriyet Misak'ını ilan etmiştir. Söz konusu belge uyarınca, seçim güvenliğinin demokratik nitelikli bir seçim kanunu ile sağlanması, parti başkanlığı ve Cumhurbaşkanlığı'nın tek kişi tarafından yürütülmesinin önüne geçilmesi ve demokratik ideallere aykırı kanunların yürürlükten kaldırılması talep edilmiş; aksi takdirde sine-i millete dönülebileceği söylenmiştir. Misak'ın kamuoyu ile paylaşılması ve ardından yapılan Muhtarlık seçimleri dolayısı ile iyice gerilen iktidar-muhalefet ilişkilerinin yeniden düzelmeye başlaması ise ancak Temmuz 1947'de Cumhurbaşkanı İnönü'nün girişimleri neticesinde, 12 Temmuz Beyannamesi'nin ilanı ile mümkün olabilmıştır.

1947'de uzun vadede Türkiye'de iç siyasete etki edecek bir diğer gelişme ise Truman'ın 12 Mart 1947 tarihinde Amerikan Kongresi'nde gerçekleştirdiği konuşma ve Truman Doktrini kapsamında, Amerikan Hükümetinin; Türkiye ve Yunanistan'a ilk etapta 400.000.000 dolar yardımda bulunmasının talep edilmesidir. Truman'ın açıklamaları ve yardım önerisi iç siyasete gerek CHP gerekse de DP açısından memnuniyet verici bir gelişme olarak değerlendirilmiştir (Koçak, 2013, s. 470-471).

AYBAR'IN ERKEN DÖNEM YAZILARININ NİTEL ANALİZİ: “HÜR” VE “ZİNCİRLİ HÜRRİYET” ÖRNEĞİ

II. Dünya Savaşı sonrası, Türkiye'de demokrasiye geçiş sürecinin ihmal edilen yönlerinden bir tanesi, ilgili dönem basın-yayın alanındaki gelişmelerdir. 1945 itibarıyla İnönü'nün söylemlerinde de karşılık bulmaya başlayan “demokratikleşme süreci” yayıncılık faaliyetleri bakımından yeni bir dönemin kapısını aralar niteliktedir.

Dönem, sol basın-yayın organları açısından incelendiğinde ise ortaya çıkan tablo bir hayli ilginçtir. Zira, tek parti idaresi süresince yasal temelde faaliyet göstermesine izin tanınmayan “sol” neşriyat, bu dönemde farklı yayın organları ile halka ulaşma fırsatını elde etmiş; “Gerçek”, “Gün”, “Yığın”, “Sendika” gibi gazete ve dergilerin bazıları doğrudan bir sendika veya siyasi partinin resmi yayın organı olarak, bazıları ise sosyalist düşüncüyü destekleyen bağımsız yayın kuruluşları olarak faaliyet göstermişlerdir (Topuz, 1973, s. 171). Söz konusu özgürlük ortamı Aralık 1945'teki Tan Matbaası Baskını ile önemli ölçüde örselenmiş, 16 Aralık 1946'da sıkıyönetim ilan edilmesiyle ise yukarıda isimleri anılan basın-yayın organlarının faaliyet göstermesine müsaade verilmemeye başlanmıştır.

Özetle, 1947 senesine gelindiğinde Türkiye, basın-yayın alanındaki gelişmeler bakımından demokratik sisteme geçiş noktasında özgürlüklerin görece biçimde işletildiği ve açıktan sosyalist yayıncılık yapmanın pek de mümkün olmadığı bir ülke konumundadır. Bu sınırlılık dahilinde Mehmet Ali Aybar tarafından çıkarılan haftalık siyasi gazetelerin ilki, kapak sayfasında “Fikri Hür, Vicdanı Hür, İrfanı Hür” ifadelerine yer verilmiş olan ve 1 Şubat-8 Mart 1947 tarihlerinde yayımlanan Hür'dür. Zincirli Hürriyet ise 5-19 Nisan 1947 tarihlerinde toplam 3 sayı olarak yayımlanmıştır. Aybar, söz konusu iki yayının her bir sayısında, biri ilk diğeri son sayfada olmak üzere iki köşe yazısı kaleme almış; bu yazılardan ön sayfadaki yazıda yazarın, iç politikaya arka sayfadaki yazıda ise dış politikaya ilişkin görüşleri okuyucuya sunulmuştur.

Mehmet Ali Aybar'ın, 1 Şubat-19 Nisan 1947 tarihleri arasında yayımlana iç siyaset konulu köşe yazıları incelendiği takdirde fark edilecek olan ilk gerçeklik; kuvvetli bir tek parti eleştirinin varlığıdır. Aybar bu aşamada mevcut CHP yönetimi ve Kurtuluş Savaşı-erken Cumhuriyet dönemi Anadolu Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC)-CHP'sine ilişkin ayrımın varlığından bahsetmekte; “Kurtuluş Savaşı yıllarında “bu topraklardan yabancıları Türk olmayan menfaatleri kovmak için kanını akıtan Türk milletine, CHP'nin bir peyk politikası kabul ettirmeye çalıştığı” (Aybar, 1947a, s. 1) eleştirisini getirmektedir. Aybar'ın, erken Cumhuriyet hakkında geliştirdiği olumlu yaklaşım başka yazılarda ise “Atatürk'ün kurduğu ve bir zamanlar ileriliği temsil eden bu partinin” (Aybar, 1947b, s.1) ve “nitekim bize CHP programıyla ve ilk zamanlardaki icraatlarıyla “sol” bir teşekküldü. Çünkü o da geriliğe karşı ileriliğin ve imtiyazlı sınıflara karşı halk menfaatlerinin mümessili olmuştur” (Aybar, 1947c, s.1) ifadeleriyle karşılık bulmaktadır ki; özellikle CHP'nin, imtiyazlı sınıflar karşısında, halkın temsilciliği üstlendiği iddiası, Aybar'ın erken dönem yazılarında sosyalist anlayışlı bir sınıf çözümlemesinden ne ölçüde uzak olduğuna işaret etmektedir.

Mehmet Ali Aybar'ın -1947 itibarıyla- mevcut CHP yönetimine yönelttiği eleştiriler ise farklı başlıklar altında değerlendirilebilmektedir. Öncelikle CHP, iktidarını muhafaza etmek için her vasıta ve

çareye başvurmadan geri durmayan bir siyasi teşekkül biçiminde tanımlanmakta, bu bakımdan “ölüm döşeginde kelime-i şahadet getiren ağzı kalabalık münkirlere” (Aybar, 1947b, s. 1) benzetilmektedir. Aybar, CHP’nin başlatmak iddiasında olduğu demokratikleşme hamlesine de şüpheyle yaklaşmayı yeğlemekte; hükümet sözcülerinin “Kızıl Tehlike” biçiminde somutlaştırmaya çalıştığı komünist faaliyetler gerekçesiyle; muhalefetin parçalanmak ve zayıflatılmak, birey hak ve hürriyetlerinin kullanımının önüne geçilmek istendiği söylenmektedir. Bu bağlamda DP’li siyasetçilere yapılan çağrı, komünizme ve komünistlere karşıtlık bahanesiyle iktidar partisinin tuzağına düşmemek biçimindedir (Aybar, 1947d, s. 1).

Kuşku yok ki Aybar’ın yazılarında DP hakkında söylenenler yalnızca CHP’ye karşı uyanık davranmasının salık verilmesiyle sınırlı değildir. Bu aşamada dikkat çekici nitelikteki hususların başında, Aybar’ın; DP’yi bütünüyle desteklemek ya da tenkit etmekten uzak durmasıdır. Öyle ki “Bir Üniversiteli Genç ile Hasbihal” başlıklı yazıda Aybar, DP sözcüsü Fuat Köprülü’nün; “ancak beğendiği fikirler için hürriyet istediğini ve karşıtı olduğu fikirlere niçin karşıt olduğunu dahi söylemediğini” (Aybar, 1947e, s. 1) ifade ettikten bir ay sonra, DP’nin kısmi seçimlere katılmama kararı almasını “kuruluşundan bu yana yaptığı en yerinde hareket” olarak tanımlamakta ve yine aynı yazıda DP “hürriyet mücadelesinin bugün taazzuv etmiş tek ümidi” olarak nitelenmekte (Aybar, 1947f, s. 1) Hikmet Bayur ve Refik İnce gibi şahsiyetlerin ara seçimler neticesinde meclise girmeleri hürriyet davası açısından bir kazanç biçiminde yorumlanmaktadır (Aybar, 1947f, s. 1).

Aybar’ın politik yaşamının bütününe sirayet eden bir değer olarak bağımsızlık savunusu da erken dönem köşe yazılarında da sıklıkla üzerinde durulan bir mesele niteliğindedir. “İstiklal Savaşları Türkiye’sine Yaraşır Bir Dış Politika İstiyoruz” başlıklı yazıda Aybar; CHP’yi Yunan İç Savaşı bağlamındaki tutumu ve Mısır, İran, Endonezya gibi memleketlerde menfaatleri İngiliz menfaatleri ile çatışan yerel halkları desteklememesi sebebiyle eleştirmektedir (Aybar, 1947a, s. 1). Zincirli Hürriyet’de yayımlanan “Amerikan Yardımını Bizde Kimler İstiyor”, “Yardımanın Aleyhinde Bulunmak Her Türk için Mukaddes Bir Vazifedir”, “Her Şeyden Evvel ve Her Şeyin Üstünde İstiklal” ve “Yardım Mevzuunda Şunları da Bilmeliyiz” başlıklı yazılarda doğrudan Amerikan yardımını konu edinmektedir. Aybar’a göre; yardım sözünün ardında bir dizi Amerikan menfaati yer almaktadır ki bunların başında “sulhu korumak bahanesi ile dünyaya hâkim olmak ve tek rakibi olarak gördüğü Sovyet Rusya’yı ne pahasına olursa olsun saf harici etmek” gelmektedir (Aybar, 1947g, s. 1). Yine Aybar’ın ifadesiyle, “Amerikan yardımı bedelini er geç kanımız ile ödeyeceğimiz bir esaret zinciridir ve söz konusu yardım paketi kapsamında Türkiye’ye düşen rol, Amerikan çıkarlarının ileri karakolluğunu yapmaktır” (Aybar, 1947h, s. 4). Son olarak, söz konusu yardımlar Amerika’nın uluslararası alandaki çıkarlar ve Sovyetlerin yakınında konumlu bir ülke

arayışından ayrı düşünülmemelidir ki; Amerikan devletinin dış politikasına yön verenler açısından bu iş için Türkiye'den daha uygun bir aday bulunamamaktadır (Aybar, 1947k, s. 4).

Aybar, Amerikan yardımı hakkındaki çözümlenmeleri sonrasında yardım dolayısıyla Amerikan Hükümeti'nin içerisine girdiği beklenti ve kendisinin bu yardımlara karşı olmak noktasındaki gerekçelerini ise şu şekilde sıralamaktadır: "Yüz elli milyon dolara mukabil Amerika istiyor ki, derhal nüfuzu altına girelim ve yarın Amerika'nın menfaatleri uğrunda ölelim. Yardım sözünün yaldızı altına gizlenen hakikat, bütün çıplaklığı ile işte budur" (Aybar, 1947g, s. 1).

Amerikan yardımını istemiyorum. Amerikan yardımını bir kere şimdiden istiklalimizden mahrum edeceği ve Amerikan himayesi altına koyacağı için istemiyorum. Yardımın şartları malum: Amerikan Cumhurbaşkanı'ndan tutun da derece derece ta Amerikalı radyo ve gazete muhabirlerine varıncaya kadar birtakım yabancılar, yardımın yerinde kullanılıp kullanılmadığını kontrol etmek bahanesiyle bizim işlerimize müdahale edeceklerdir; yardımın sureti tahsis ve sarfı ile alakalı işlerde Amerikan Cumhurbaşkanı'ndan müsaade alınacaktır. Amerikan Cumhurbaşkanı'na yapılan işler hakkında muntazaman raporlar verilecektir. Ve daha buna benzer birtakım şartlar. Hukuk kitapları bu duruma himaye ismini verirler. Ve himaye altına alınan devletlere de yarı müstakil derler. Amerikan yardımını bütün mevcudiyetimle reddetmenin birinci sebebi işte budur (Aybar, 1947l, s. 1).

Aybar'ın, Amerikan yardımı konulu Zincirli Hürriyet yazıları açık biçimde göstermektedir ki bağımsızlık vurgusu ve Amerikan karşıtlığı erken dönem faaliyetlerinden başlayarak Aybar'ın düşünce dünyasında önemli yer tutmuş ve politik perspektifinin gelişiminde başat rol oynamıştır. Yine bu yazılarda örtülü biçimde de olsa Amerikan yardımlarının sonunda oluşacak fiili durum ile Kurtuluş Savaşı'nın hazırlık sürecinde yapılan "manda ve himaye" tartışmaları ilişkilendirilmekte ve Aybar; takip ettiği politik çizgiyi, 1920'ler Türkiye'sinin bağımsızlık yanlısı çevreleri ile benzeştirmek amacı taşımaktadır.

Hür ve Zincirli Hürriyet gazetelerinde yayımlanan köşe yazılarında Aybar'ın sosyalist kimliğine vurgu yapar biçimde, sınıf temelli bir okuma dahilinde ele aldığı -neredeyse- tek konu, Amerikan yardımına kimlerin taraftar olduğuyla ilişkilidir. Aybar'a ait ifadeyle, Amerikan yardımına söz söylemeyen ikinci bir zümre (Halk Partili politikacılardan sonra) memleketin büyük karaborsacılarıdır ve bunların, yardımı desteklemekteki esas amaçları ana hatlarıyla şöyledir:

Amerikan yardımını serbest ticaret demektir. Bakınız, henüz yazdım başlamadan müdahale başlamıştır. Amerikan Hükümeti, gümrük resimlerinin indirilmesi için, hükümetimize resmen müracaat etmiştir. Faaliyetimize az çok gem vuran bütün tahdidler kısa bir zamanda tamamıyla ortadan kalkacaktır. Amerikan sermayesi memlekete girecek; çoğunu onlar kazansalar bile, biz karaborsacılar da

herhâlde şimdikinden fazla kâr kalacaktır. Karaborsacıların hesabı da doğrudur. Amerikan yardımıyla girecek yabancı sermayeden, çöplenen ve tüylenenlerin mutlaka apartmanları çoğalacak, bankadaki hesapları kabarcaktır. Amma buna mukabil bu memleketin zavallı halkı esaret zincirinden bir daha kurtulamayacakmış... Ne çıkar. Bu memleket halkının nasibi asırlardır zaten bu değil midir? Zincirde olduktan sonra ister Ağanın zincirinde ol ister karaborsacının ister Halk Partisinin ister Amerikalıların. Fark etmez. Zincir hep zincirdir. Belki yabancı zincir biraz daha ağır gelir... Nihayet bir de yardıma taraftar olup da ne Halk Partili ne de karaborsacı olmayanlar vardır. Bunlar Amerikan muhripleridir. Hani bu memlekete Amerikan gözüyle bakan; milli menfaat derken Amerikan menfaatini düşünen ve Amerikan yardımından söz açarken; “İstiklal meselelerinde çok hassas olan Türk vatandaşları tamamıyla müsterih olabilirler. Amerikan hareketinde hiçbir hususi menfaat gayesi, hiçbir hususi hesap, hiçbir tahakküm emeli yoktur” diye, tıpkı bir Amerikalı gibi bize teminat verenler yok mu? Bunlar işte onlardır. Bu zatların bu işteki kârını ise varın artık siz düşünün... (Aybar, 1947g, s. 1).

Aybar, Amerikan yardımları konulu yazılarının devamında ise Marksist ölçülerle sermaye sınıfı hakkında bir çözümleme yapmakta ve sermayedarların kimliklerinden bağımsız onlara karşı durmak gerektiğini söylemektedir.

Mehmet Ali Aybar’ın dış politika temalı diğer yazılarında yeni bir dünya savaşının patlak vermesi ihtimali ve galip devletlerin, Almanya siyasetinin esasları tartışılmaktadır. Aybar (1947m, s. 4) yakın gelecekte yeni bir gerçekleşmesini kuvvetli bir ihtimal olarak görmemektedir. Söz konusu iyimserlik galip devletlerin Almanya siyaseti söz konusu olduğunda ise terk edilmektedir. Zira, yazarın ifadesi ile İngiltere, Amerika, Sovyetler Birliği ve Fransa’nın; Almanya’nın geleceği konusundaki görüşleri önemli ölçüde farklıdır (Aybar, 1947l, s. 4).

Aybar’ın, politik yaşamı bir bütün olarak göz önüne alındığı takdirde; erken dönem yazılarına ilişkin gerçekleştirilecek bir diğer çıkarsama ise Amerikan yayılcılığına karşı olduğu ölçüde Sovyetlerin, Türkiye üzerindeki emellerine de karşı çıktığıdır. Bu kapsamda gerek Amerikan yardımı konulu iç siyaset yazılarında gerekse de doğrudan dış siyasetteki gelişmeleri konu edinen yazılarında, Sovyetler Birliği sert biçimde tenkit edilmekten geri durulmamış; Sovyetlerin mevcut Türkiye siyasetinde düşmanca bir tavrın takınıldığı (Aybar, 1947g, s. 1), Boğazlar ile Şark vilayetleri konusundaki görüş ve önerilerinin haksız ve kabul edilemez olduğu (1947g, s. 4), memleketimizde gerek “liberal geçinenlerin” gerekse de “kızıla kaçanların” özgün olmadıkları; siyasetlerini Rusya ve İngiltere’nin çıkarları doğrultusunda şekillendirdikleri söylenmiştir (Aybar, 1947o, s. 4).

SONUÇ

Türkiye'nin, çok partili siyasi sisteme geçişi deneyimlediği senelere karşılık gelen 1946-1950 devresi pek çok bakımdan kendine özgü niteliklere sahip bir dönem niteliğindedir. Öyle ki bugünden bakıldığında, 1946-1950 devresindeki siyasi gelişmelerin niteliği bakımından ilgili dönemin bir ara dönem veya arayış dönemi biçiminde adlandırılması da yerinde olacaktır. Zira; bizatihi iktidar partisinin, önde gelen simaları tarafından; çok partili sistemin, faydalarının sıralandığı birden fazla sayıda siyasi partinin örgütlenmesine izin tanıyan yasal değişikliklerin ardı sıra hayata geçirildiği bu dönemin henüz başında; sıkıyönetim ilanı, kimi siyasi partilerin kapısına kilit vurulması ve yine muhalif gazete ve dergilerin yayın hayatına son verilmesi gibi uygulamalardan da geri durulmamıştır.

1940'lı yılları politik yaşamının erken ve örgütsüz dönemi biçiminde nitelememizde bir sakınca bulunmayan Mehmet Ali Aybar; böylesi siyasi-sosyolojik koşulların hâkim bulunduğu 1947 senesinde, Hür ve Zincirli Hürriyet gazetelerini yayınlamış ve ülke sorunlarına ilişkin görüş ve çözümlerini yukarıda adı anılan yayın organları aracılığıyla toplumun geniş kesimlerine ulaştırmaya çalışmıştır.

Söz konusu gazetelerde Aybar imzalı biçimde yayımlanan köşe yazıları incelendiğinde, kimi çarpıcı sonuçlara ulaşabilmek mümkündür. Öncelikle Aybar, Hür ve Zincirli Hürriyet gazetelerindeki yazılarında, tek parti idaresi ve idarenin uygulamalarına karşı şedit nitelikli bir itiraz sergilemekte; Halk Partisi iktidarının sona erişini, memleketin menfaatleri açısından bir gereklilik biçiminde addetmektedir. Bu aşamada, üzerinde durulması gereken bir konu ise Aybar'ın, mevcut Halk Partisi idaresini ağır biçimde eleştiriyorken, Cumhuriyet'in kurucu irade ve felsefesine ilişkin benzeri nitelikte bir eleştiri getirmemesi, hatta "gericiliğe" karşı ortaya koyduğu irade bakımından, Cumhuriyet'i kuran kadroların sol düşünceye sahip bulunduğunu ifade etmesidir. Aybar'ın, DP'ye ilişkin değerlendirmeleri ise Halk Partisi hakkındaki görüşlerinden kısmen farklıdır. Öncelikle, DP; mevcut muhalif yapılar içerisinde, yakın gelecekte tek parti yönetimine son vermek kuvvetine sahip tek örgütlü yapı olarak kabul edilmekte ve bu bağlamda, DP'ye; Halk Partisi'nin oyununa gelerek muhalefetteki değişik odaklarla ilişkisini sonlandırmaması tavsiyesinden bulunmaktadır. Ancak, bu tavsiyeler kendisi de bir sosyalist olan Aybar'ın, sol muhalefeti DP'ye dahil etme çabası olarak değerlendirilmemelidir. Zira, Marshall Planı çerçevesindeki nakdi yardım tartışmalarında da görülebileceği üzere, Aybar'ın mevcut ideolojik konumunun, DP'den önemli ölçüde farklı olduğunu vurgulamakta; ancak, müstebit karakterli tek parti yönetiminin, demokratik biçimde yönetimden indirilmesi sürecinde, muhalefetin stratejik birliktelikler sergilemesinde bir beis görmemektedir.

Yine Aybar'ın; Hür ve Zincirli Hürriyet gazetelerinde kuvvetli bir bağımsızlık vurgusunun varlığı dikkat çekmektedir. Öyle ki Aybar, ilerleyen dönemdeki siyasi yaşamında da etkisi sıklıkla hissedilecek sosyalizm mücadelesini, belirli bir yabancı devletin uydusu hâline gelmeyerek sürdürmek düşüncesini, bağımsızlık kavramı üzerinden erken dönem yazılarında da savunmaktadır.

Son olarak, 1947 Türkiye'sinin hâkim siyasi koşullarında Aybar'ın yazılarında toplumsal meseleleri, sınıf kavramı üzerinde çözümlenmek, alt yapı-üst yapı ilişkisi gibi doğrudan sosyalist yazına göndermeler içeren ifadelerle görece az yer verilmektedir. Bu bağlamda Aybar'ın Hür ve Zincirli Hürriyet yazılarında; "bağımsızlık" ve "kamuculuk" gibi düşünceler daha ağırlıklı biçimde işlenmekte, memleketin kurtuluşunun, Cumhuriyet'in erken döneminde, uygulanan politika ve ilkelere bağlılıktan geçtiği vurgulanmaktadır.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Adak, S. (2017). Mehmet Ali Aybar. M. Kaan Kaynar (Ed.), *Türkiye'nin 1960'lı yılları* (s. 435-440) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akkuş, B. (2015). Türkiye Cumhuriyeti'nde sosyalizm: Türkiye Komünist Partisi'nin Cumhuriyet Halk Partisi'ne bakışı ve özgün bir düşünür ve siyaset adamı olarak Mehmet Ali Aybar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(40), 239-252.
- Aksakal, H. (2009). Güler Yüzlü bir sosyalist, ilkeli bir siyasetçi: Mehmet Ali Aybar'ın Türk siyasal yaşamındaki yeri ve önemi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 79-102.
- Akşin, S. (2016). *Kısa Türkiye tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Albayrak, M. (2004). *Türk siyasi tarihinde Demokrat Parti (1946-1950)*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Atılgan, G. (2009). *Behice Boran: Öğretim üyesi, siyasetçi, kuramcı*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Atılgan, G. (2010). Türkiye İşçi Partisi: Sosyalist solun zirvesi. T. Uzun (Ed.). *İttihat ve Terakki'den günümüze siyasal partiler* (s. 339-375) içinde. Ankara: Orion Kitabevi.
- Atılgan, G. (2019). Konulmayan virgülleriyle anlaşılan yapıt: Bağımsızlık, demokrasi ve sosyalizm. G. Atılgan (Haz.), *Mühürler* (s.109-157) içinde. İstanbul: Yordam Kitap.
- Aybar, M. A. (1947a). İstiklal Savaşları Türkiye'sine yaraşır bir dış politika istiyoruz. *Hür Gazetesi*, 15.02.1947, 1.
- Aybar, M. A. (1947b). Apaçık diktatör olsunlar. *Hür Gazetesi*, 01.02.1947, 1.

- Aybar, M. A. (1947c). Sağ, sol. *Hür Gazetesi*, 22.02.1947, 1.
- Aybar, M. A. (1947d). Maksatları hürriyeti boğmak, muhalefeti ezmektir. *Hür Gazetesi*, 08.02.1947, 1.
- Aybar, M. A. (1947e). Bir üniversiteli genç ile hasbihal. *Hür Gazetesi*, 01.03.1947, 1.
- Aybar, M. A. (1947f). Bravo Demokrat Partiyeye. *Zincirli Hürriyet Gazetesi*, 05.04.1947, 1.
- Aybar, M. A. (1947g). Amerikan yardımını bizde kimler istiyor? *Zincirli Hürriyet Gazetesi*, 12.04.1947, 1.
- Aybar, M. A. (1947h). Her şeyden eve her şeyin üstünde istiklal. *Zincirli Hürriyet Gazetesi*, 05.04.1947, 4.
- Aybar, M. A. (1947k). Yardım mevzusunda şunları da bilmeliyiz. *Zincirli Hürriyet Gazetesi*, 19.04.1947, 4.
- Aybar, M. A. (1947l). Yardım aleyhinde bulunmak her Türk için mukaddes bir vazifedir. *Zincirli Hürriyet Gazetesi*, 19.04.1947, 4.
- Aybar, M. A. (1947m). Sulha doğru, *Hür Gazetesi*, 01.02.1947, 4.
- Aybar, M. A. (1947n). Moskova'da karşılaşacak görüşler, *Hür Gazetesi*, 15.02.1947, 4.
- Aybar, M. A. (1947o). Orta Şark efendi değiştiriyor, *Hür Gazetesi*, 08.03.1947, 4.
- Aybar, M. A. (1988). *Türkiye İşçi Partisi tarihi*. İstanbul: BDS Yayınları.
- Aybar, M. A. (2011). *Neden Sosyalizm, Marksizmde örgüt sorunu: Leninist Parti burjuva modelinde bir örgüttür*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aydoğan, P. (2022). Türkiye'nin çok partili siyasi sisteme geçiş sürecinde millî irade söylemi ve 1946 genel seçimleri. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(3), 1135-1154.
- Batuman, B. (2010). Toplumcu bir belediyeçilik modeli: "Yeni belediyeçilik hareketi" 1973-1977. *Mülkiye Dergisi*, 34(266), 223-241.
- Belge, M. (2007). Türkiye'de Sosyalizm tarihinin ana çizgileri. M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce Cilt 8 "Sol"* (s. 19-49) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Boratav, K. (2005). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.
- Corbin, J., & Strauss, A. (2008). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Thousand Oaks: Sage.
- Cumhuriyet (1945). Millî şefin tarihi nutku. <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/> adresinden erişildi.
- Cumhuriyet (1971), Türkiye İşçi Partisi kapatıldı. <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1971-07-21/0> adresinden erişildi.

- Çavdar, T. (2013). *Türkiye'nin demokrasi tarihi 1839-1950*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Çitci, O. (2001). *Yerel seçimler panoraması 1963-1999*. Ankara: TODAİE Yayınları.
- Doğan, Z. (2004). *Siyaset kuramı açısından Mehmet Ali Aybar* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Eroğul, C. (2013). *Demokrat Parti: Tarihi ve ideolojisi*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Fırat Erdem, S. S. (2015). Türk siyasal hayatında özgün bir isim: Mehmet Ali Aybar. *Amme İdaresi Dergisi*, 48(2), 105-127.
- Gökmen, Ö. (1998). Çok partili rejime geçerken sol: Türkiye sosyalizminin unutulmuş partisi. *Toplum ve Bilim*, 78, 161-185.
- Karpat, K. (2010). *Türk demokrasi tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Keyder, Ç. (2013). *Türkiye'de devlet ve sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, C. (2010). *Türkiye'de iki partili siyasi sistemin kuruluş yılları (1945-1950) "İkinci Parti"*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, C. (2013). *Türkiye'de iki partili siyasi sistemin kuruluş yılları (1945-1950) "Rejim Krizi"*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mumcu, U. (2006). *Söze nereden başlasam*. Ankara: Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı.
- Özman, A. (1998). Mehmet Ali Aybar: Sosyalist solda 40'lardan 90'lara bir köprü. *Toplum ve Bilim*, 78, 134-161.
- Özman, A. (2000). Yeni sol, hümanizma ve Mehmet Ali Aybar düşüncesi: Ortodoks Marksizme bir başkaldırı. *Doğu Batı Dergisi*, 3(11), 75-89.
- Özman, A. (2007). Mehmet Ali Aybar. M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce Cilt 8 "Sol"*, (s.376-403) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sarısr, S., & Güler, C. (2018). Bir kamuoyu oluşturma ve siyaset yapma aracı olarak Türk siyasal hayatında açık mektuplar (1938-1950). *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 25, 227-248.
- Saygılı, H. (2015). Berlin Kongresi'nden Yakova'daki katline kadar Mehmed Ali Paşa (Haziran-Eylül 1878). *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 12(46), 137-152.
- SDP (1978). *Sosyalist Devrim Partisi tüzüğü*. İstanbul: Güryay Matbaacılık.
- SP (1975). *Sosyalist Parti Programı*. İstanbul: Hilâl Matbaacılık.
- Şener, M. (2015). *Türkiye solunda üç tarz-ı siyaset: Yön, MDD ve TİP*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Tanin (1945). "İsmet İnönü diyor ki. *Gastearsivi*. <https://www.gastearsivi.com/> adresinden erişildi.
- TBMM (2010). *TBMM Albümü 2. Cilt 1950-1980*. Ankara: TBMM Yayınları.

- Tekin, Y., & Okutan, M.Ç. (2011). *Türk siyasal hayatı*. Ankara: Orion Yayınevi.
- TİP (1965). *Türkiye İşçi Partisi'ni tanıyalım*. İstanbul: Karınca Basımevi.
- Topuz, H. (1973). *100 soruda Türk basın tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Wach, E. (2013). Learning about Qualitative Document Analysis [Bilgilendirme Notu]. IDS Practice Paper In Brief;13. <https://www.ids.ac.uk/publications/learning-about-qualitative-document-analysis/> adresinden erişildi.
- Ünlü, B. (2001). *Bir siyasal düşünür olarak Mehmet Ali Aybar ve dönemi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ünlü, B. (2002). *Bir siyasal düşünür olarak Mehmet Ali Aybar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Üstel, F. (2014). *Makbul vatandaşın peşinde II. Meşrutiyet'ten bugüne vatandaşlık eğitimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yüksek Seçim Kurulu (2022), *17 Kasım 1963 Belediye Meclis Üyeliği Seçim Sonuçları*, https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Mahalli/1963/KesinSecimSonuclari/1963_Belediye_Meclis_Uyeliği_Secimleri_Sonucu.pdf adresinden erişildi.
- Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

TÜRKİYE'DE OKUN YASASININ DEĞERLENDİRİLMESİNE İLİŞKİN BİR ANALİZ: AUGMENTED ARDL YAKLAŞIMI

Yaşar TURNA¹

Öz

Okun yasasına göre ekonomik büyümenin yüksek olduğu dönemlerde işsizlik oranının düşük değerler alması, ekonomik büyümenin düşük olduğu dönemlerde ise işsizlik oranının yüksek değerler alması beklenmektedir. Dolayısıyla Okun yasasında işsizlik oranları ile çıktı seviyesi arasında zıt yönlü bir ilişkinin olduğu öne sürülmektedir. Bu çerçevede yapılan çalışmada Türkiye'de GSYİH'da meydana gelen değişim ile işsizlik oranı arasındaki ilişki Okun kanunu çerçevesinde analiz edilmiştir. Çalışmada Okun yasası Türkiye'de 2005Q1-2022Q2 dönemleri arasında GSYİH ve işsizlik verilerinden hareketle genişletilmiş ARDL yöntemi kullanılarak test edilmiştir. Yapılan genişletilmiş ARDL test sonuçlarına göre Türkiye'de uzun dönemde çıktı düzeyindeki %1'lik artış işsizlik oranını %0,88 oranında azaltmaktadır. Kısa dönemde ise çıktı seviyesinde meydana gelen %1'lik artış işsizlik oranını %0,08 oranında azaltmaktadır. Dolayısıyla çıktı seviyesinde meydana gelen değişimler uzun dönemde işsizliği daha yüksek oranda azaltmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Büyüme, İşsizlik, Okun Kanunu

JEL Kodları: E20, E23, E24

AN ANALYSIS OF THE EVALUATION OF OKUN'S LAW IN TURKEY: AUGMENTED ARDL APPROACH

Abstract

According to Okun's law, it is expected that the unemployment rate will take low values in periods of high economic growth, and high values in periods of low economic growth. Therefore, Okun's law argues that there is an inverse relationship between unemployment rates and the level of output. In this study, the relationship between the change in GDP and the unemployment rate in Turkey was analyzed within the framework of the law of the arrow. In the study, Okun's law was tested using the Augmented ARDL method based on GDP and Unemployment data between the periods 2005Q1-2022Q2 in Turkey. According to the Augmented ARDL test results, a 1% increase in the output level in the long run in Turkey reduces the unemployment rate by 0.88%. In the short term, a 1% increase in output reduces the unemployment rate by 0.08%. Therefore, changes in the output level reduce unemployment at a higher rate in the long run.

Keywords: Economic Growth, Unemployment, Okun Law

JEL Codes: E20, E23, E24

¹ Öğr. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Çivril Atasay Kamer Meslek Yüksekokulu, yturna@pau.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3972-9099>

GİRİŞ

Dünyada az gelişmiş ve gelişmiş ülke ekonomilerinde tam istihdamın sağlanması önem arz etmektedir. Tam istihdamın sağlanabilmesi için ise istihdam politikalarının sürekliliği önemli hale gelmektedir. Bu çerçevede gelişmekte olan ülkeler ile birlikte az gelişmiş ülke ekonomilerinde istihdamın artırılması temel ekonomi politikaları arasında yer almaktadır (Arı, 2016, s. 58). Ancak her ne kadar istihdamın artırılması temel hedefler arasında yer alsada çoğu ülke ekonomilerinde işsizlik olgusu varlığını devam ettirmektedir. Günümüzde az gelişmiş ülkelerle birlikte birçok gelişmiş ülkede işsizliğin arttığı ya da istenilen düzeyde azaltılamadığı gözlemlenmektedir. Dünyada sürekli varlığını sürdüren işsizlik sorunu ülke ekonomilerinin sürekli büyümesine rağmen hala varlığını sürdürmektedir. Bu durum bir çelişkiyi de beraberinde getirmektedir (Takım, 2010).

Türkiye’de ise işgücü piyasası ile ekonomik büyüme performansı birlikte değerlendirildiğinde 1980 sonrası dönemde uygulanan sanayileşme politikasının etkisiyle işsizlik oranları ile ekonomik büyüme performansı önemli değişme göstermiştir. Ekonominin dışa açılmasıyla birlikte üretim yapısında meydana gelen değişimler ilk etapta işsizlik oranlarının artması ile sonuçlanmıştır. Bu süreç nüfus artışı ile birlikte artan nüfusun istihdam edilememesi sorununu da beraberinde getirmiştir. 2000’li yıllara kadar oluşan ekonomik istikrarsızlıklar ve krizler işsizliğin daha da artmasına neden olmuştur. 2000’li yıllara gelindiğinde ise ihracatta artışın yaşanması ve kamu borçlarının azalması ile birlikte sürekli büyümenin sağlanması işsizlik oranlarında belirli oranlarda düşme sağlasada işsizlik sorunun çözümünde yeterli olamamıştır. Dolayısıyla Türkiye’de kriz dönemlerinin dışında ekonomik büyümenin sağlanmasına rağmen işsizlik oranlarında beklenen düşüşlerin gerçekleştirilememesi istihdam yaratmayan büyüme tartışmasını da şiddetlendirmiştir. Türkiye’de son dönemde uygulanan ihracata dayalı büyüme stratejisinin istihdam üzerinde beklenen etkiyi gösterememesi ise bir başka tartışmayı beraberinde getirmektedir (Takım, 2010). Bu sebeplere dayanarak Türkiye ekonomisinde de işsizlik ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin daha önemli hale geldiği gözlemlenmektedir. Nitekim yapılan bu çalışmada işsizlik oranları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin Okun yasası çerçevesinde analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Dolayısıyla işsizlik ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin ekonomideki son gelişmeler ışığında yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede ilk olarak işsizlik ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ifade eden teorik açıklamalara yer verilecektir.

İŞSİZLİK VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ: OKUN YASASI

Tarihsel açıdan incelendiğinde işsizlik ile ekonomik büyüme ilişkisi 1962 yılında Arthur Okun tarafından ortaya atılmış ve Okun yasası olarak adlandırılmıştır. Okun yasası belirli bir üretim kapasitesinde işsizlik oranındaki değişimleri konjonktürel olarak açıklamaktadır (Knoester, 1986, s. 657-658). Bu yasaya

göre işsizlik ve ekonomik büyüme arasında ters yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Bu ilişkiyi göstermek için Okun çıktı oranı ile işsizlik oranı arasındaki negatif ilişkiyi ifade eden üç yöntem öne sürmüştür. Bu yöntemler içerisinde mutlak değişimleri gösteren en uygun eşitlik;

$$\Delta u = \alpha_1 \Delta p + C \quad (1)$$

olarak ifade edilmektedir. Eşitlikte u işsizlik oranını, q kapasite fazlasını, C ise sabit terimi ifade etmektedir (Knoester, 1986, s. 658). Okun yasasına göre işsizlik ile çıktı seviyesi arasındaki ters yönlü ilişkiyi gösteren bir başka versiyonu ise fark versiyonu olarak adlandırılmaktadır. Fark versiyonunda çıktıda büyüme ile işsizlik oranındaki değişimler arasındaki negatif ilişki eş zamanlı olarak gösterilmekte ve aşağıdaki eşitliğe dayanmaktadır (Uysal ve Alptekin, 2009, s. 70).

$$\Delta u = k.(y - y^*) \quad (2)$$

$$\Delta u = k.(y - y^*) \quad (2)$$

$$(u_t - u_t^*) = \alpha + \beta (y_t - y_t^*) + \varepsilon_t \quad (3)$$

olarak ifade edilmektedir. Eşitlikte işsizlik açığı içerisinde yer alan u_t gerçek işsizlik oranı, u_t^* doğal işsizliğe ilişkin tahmin değeri, y_t reel çıktı düzeyi, y_t^* potansiyel çıktı düzeyi olarak tanımlanmaktadır (Eğri, 2018, s.71). Ancak eşitlikte potansiyel çıktı düzeyi ile doğal işsizlik oranına ilişkin evrensel bir tanımlama yer almamaktadır. Bu nedenle konjonktürel faktörlerin ayrıştırılması sonucu elde edilen değerler kullanılmaktadır. Bu durum potansiyel çıktı seviyesi ile doğal işsizlik oranı arasındaki ilişkiden yararlanılarak da açıklanabilmektedir. Buna göre çıktı seviyesi potansiyel çıktı seviyesinin üzerine çıktığında işsizlik doğal işsizlik düzeyinin altına düşmektedir. Ancak potansiyel çıktı düzeyi ile doğal işsizlik oranı gözlemlenebilir bir zaman serisi olmadığı için bu değerlerin elde edilebilmesi amacıyla Hodrick-Prescott filtresi kullanılarak tahmini bir trend değer hesaplanabilmektedir (Chamberlin, 2011, s. 104-109). Bu açıklamalardan hareketle Okun ilk analizini ABD ekonomisi için yapmış ve ekonomik büyümede meydana gelen %1'lik artışın işsizlik oranını %0,5 oranında azalttığını öne sürmüştür. Ayrıca Okun yasasında işsizlik oranlarında meydana gelen %4'ün üzerindeki her ilave yüzde birlik değişime reel çıktı düzeyinde yaklaşık olarak %3'lük bir azalma ile ilişkilendirilmiştir (Smith, 1974, s. 1-2). Dolayısıyla Okun'un yapmış olduğu analiz birçok ülke için uygulanmış ancak her ülke için neredeyse farklı sonuçların ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır.

LİTERATÜR

1962 yılında Arthur Okun tarafından öne sürülen işsizlik ile ekonomik büyüme ilişkisi daha sonraki süreçlerde birçok araştırmaya konu olmuştur. Okun yasası farklı dönemlerde farklı ülkeler için test edilmiştir. Yapılan çalışmalardan bazılarında çalışmada yer verilmiştir. Buna göre Prachowny (1993) ABD’de işsizlik ve ekonomik büyümeyi test ettiği çalışmasında işsizlikte meydana gelen bir birimlik azalmanın ekonomik büyümeyi 2/3 oranında artırdığı sonucuna ulaşmıştır. Lee (2000) OECD ülkelerinde okun yasasının geçerliliğini analiz ettiği çalışmasında okun yasasının istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Apergis ve Rezitis (2003) Yunanistan için 1960-1997 yılları arasında işsizlik ile ekonomik büyümeyi test ettikleri çalışmalarında işsizliğin çıktı değişikliklerine karşı duyarlılığının 1980 sonrası dönemde azaldığı sonucuna ulaşmışlardır. Cuaresma (2003) ABD ekonomisinde GSYİH’nın işsizlik üzerinde asimetric bir etkisinin olduğunu ve özellikle durgunluk dönemlerinde bu etkinin daha fazla olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Silvapulle, Moosa ve Silvapulle (2004) ABD’de işsizlik ve çıktı düzeyi arasındaki asimetric ilişkiyi test ettikleri çalışmalarında işsizliğin çıktı düzeyindeki azalmalara daha duyarlı olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Demirgil (2010) 1987Q2 ile 2007Q3 dönemleri arasında Türkiye’de Okun yasasının geçerliliğini test etmiş ve okun yasasının her dönemde geçerli olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Barışık, Çevik ve Kırıcı Çevik (2010) Türkiye’de 1988 ile 2008 yılları arasında GSYİH’ daki değişim oranı ile işsizlik arasındaki ilişkiyi analiz ettikleri çalışmalarında ekonomik büyümenin işsizlik oranlarını etkilemediği ve büyümenin istihdam yaratmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Aksu ve Başar (2016) Türkiye’de 2005M1 ile 2016M6 dönemleri arasında hasıladaki artışların işsizlik üzerindeki etkilerini analiz etmişlerdir. Yapmış oldukları çalışmada işsizlik ile hasıla arasında asimetric ilişkinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Arı (2016) Türkiye’ de işsizlik ile ekonomik büyüme arasındaki asimetric nedensellik ilişkisini Hatemi-j testi ile analiz etmiştir. Arı’ya göre bu iki değişken arasında herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır. Öztürk ve Sezen (2018) Türkiye’de 2005Q1 ile 2017Q3 dönemleri arasında işsizlik ile GSYİH arasındaki ilişkiyi test ettikleri çalışmalarında ekonomik büyümeden işsizliğe doğru olmak üzere tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ball, Furceri, Leigh ve Loungani (2019) okun yasasının gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki performanslarını karşılaştırdıkları çalışmalarında okun katsayısının gelişmekte olan ülkelerde yaklaşık olarak iki kat büyük olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Uslu (2020) Türkiye’de 1923-1971, 1972-2019 ve 1923-2019 dönemleri arasında okun yasasının geçerliliğini test etmiştir. Buna göre Türkiye’de %4,9’u geçen her %1’lik büyüme işsizlik oranını %0,03 birim azalmaktadır. Öztürk (2020) Türkiye’de 1988-2018 yılları arasında okun yasasının geçerliliğini test etmişler ve işsizlik ile ekonomik büyüme arasında ters yönlü ve asimetric bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Tüzün, Ekinci ve Ceylan (2020) Türkiye’de 1990-2017 dönemleri arasında okun yasasını test ettikleri çalışmalarında GSYİH da meydana gelen yüksek oranları artışların işsizliği azalttığı, GSYİH da

meydana gelen düşük düzeyli ya da negatif artışların ise işsizliği artığı sonucuna ulaşmışlardır. Çevik ve Sungur (2021) Türkiye’de 2000-2018 yılları arasında Okun yasasını Markov rejim değişimi modeli çerçevesinde analiz etmiştir. Yapmış oldukları çalışmada Türkiye’de işsizlik oranının %1 azaltılabilmesi için ekonomik büyüme performansının %8,3 olması gerektiği bulgusuna ulaşmışlardır. Kolcu ve Yamak (2022) Türkiye’de 2005Q1 ile 2020Q3 dönemleri arasında Okun yasasını analiz ettikleri çalışmalarında GSYİH’da meydana gelen %1’lik artışın işsizlik oranını 0,0013 ile 0,0030 oranında azalttığı sonucuna ulaşmışlardır. Sarıca, Avcı ve Ceylan (2022)’ye göre Türkiye’de 2005 ile 2020 yılları arasında işsizlik ile GSYİH arasındaki asimetrik ilişkiyi analiz etmiş ve işsizlik ile ekonomik büyüme arasında kısa dönemde asimetrik, uzun dönemde ise simetrik bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bayramoğlu ve Aybudak (2023) yapmış oldukları çalışmada 2005Q1 ile 2019Q2 dönemleri arasında Okun yasasını işsizlik ve tarım dışı işsizlik verilerinden hareketle karşılaştırmalı olarak analiz etmişler ve çalışma sonucunda işsizlik ile ekonomik büyüme arasında her iki işsizlik düzeyinde de negatif yönlü ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Literatürde yer alan çalışmalara göre işsizlik ve ekonomik büyüme arasındaki negatif ilişki konusunda bir fikir birliğinin olduğu açıkça gözlemlenmektedir. Ancak işsizlik ve ekonomik büyümenin birbirini üzerindeki etkisi konusunda tartışmaların olduğu gözlemlenmektedir. Analiz edilen çalışmalarda incelenen ülke ve dönemlere göre farklı sonuçların elde edildiği görülmektedir. Aynı zamanda incelenen çalışmalarda ilişkinin yönü konusunda da tartışmaların olduğu gözlemlenmektedir. Bazı çalışmalarda işsizliğin çıktı seviyesini etkilediği yönünde varsayımlar yapılırken bazı çalışmalarda ise çıktı seviyesinin işsizliği etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla yapılan çalışmalar sonuçları ve etkileri itibariyle farklı sonuçları yansıtmaktadır. Bu nedenle Türkiye’de Okun yasasının mevcut dönemdeki etkisinin araştırılması amaçlanmaktadır.

VERİ SETİ VE MODEL

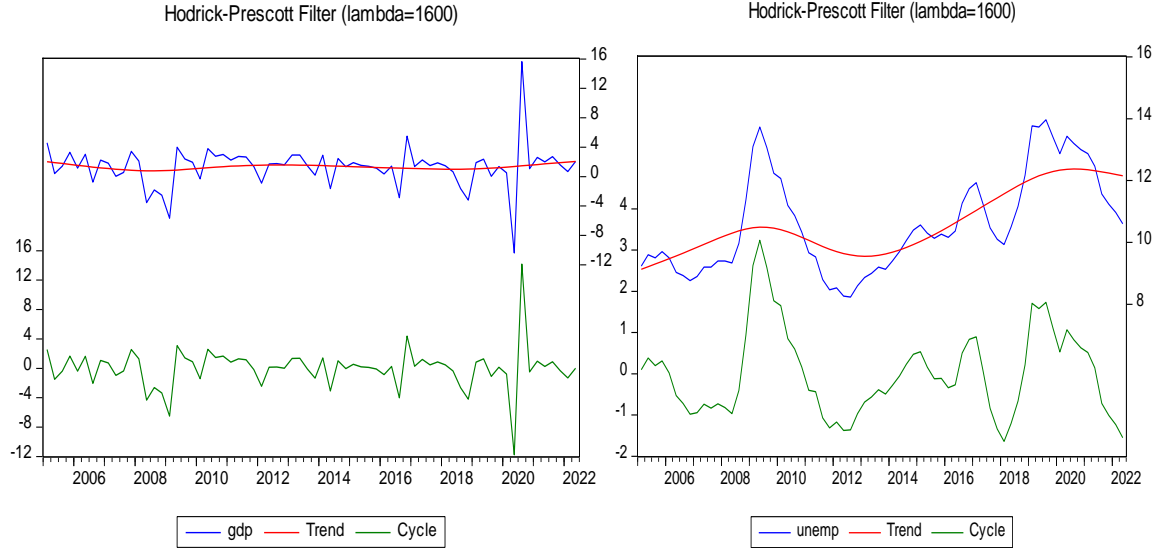
Analizde kullanılan değişkenler 2005Q1-2022Q2 dönemleri arasında çıktı seviyesi ile işsizlik verilerini içermektedir. Çalışmada kullanılan çıktı ve işsizlik verileri “OECD Database” veri tabanından alınmıştır. Değişkenler arasındaki ilişki Okun yasasının çıktı açığı yaklaşımından hareketle analiz edilmektedir. Dolayısıyla Türkiye’de 2005Q1-2022Q2 dönemleri arasında ekonomik büyüme ile işsizlik arasındaki ilişki;

$$(UNEMP_t - UNEMP^*) = \alpha + \beta(GDP_t - GDP^*) + \varepsilon_t \quad (4)$$

şeklinde tanımlanmaktadır. Tanımlanan eşitlikte $UNEMP_t$ işsizlik oranını, $UNEMP^*$ trend (doğal) işsizlik düzeyini, GDP_t reel GSYİH’ yı, GDP^* ise potansiyel GSYİH’ temsil etmektedir. Tanımlanan eşitlikte trend

işsizlik ile potansiyel çıktı seviyesinin elde edilmesinde Hodrick-Prescott filtresi kullanılmıştır (Eğri, 2018, s. 73). Hodrick-Prescott fitresinden elde edilen potansiyel çıktı ve trend işsizlik düzeyine ilişkin grafikler;

Grafik 1: Hodrick-Prescott fitresinden elde edilen potansiyel çıktı ve trend işsizlik düzeyi

elde edilmektedir. Bu şekilde potansiyel çıktı ve trend işsizlik düzeyinin elde edilmesi ile birlikte kurulan doğrusal model ise;

$$LUNEMP_t = \alpha_1 + \alpha_2 GDP_t + u_t \quad (5)$$

olarak tanımlanmaktadır.

YÖNTEM VE AMPİRİK UYGULAMA

Genişletilmiş ARDL (Augmented Auto Regressive Distributed Lag/ A-ARDL) testi değişkenler arasındaki uzun ve kısa dönem ilişkilerini test etmek amacıyla ilk olarak Sam, McNown ve Goh (2019) tarafından öne sürülmüştür. Bu test Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından önerilen ARDL modelinin geliştirilmiş formu olarak değerlendirilmektedir (Sarker ve Khan, 2020, s. 7). Pesaran vd. (2001) tarafından öne sürülen ARDL modeli diğer eş bütünleşme testlerinde yer alan tüm değişkenlerin aynı seviyede durağan olma kısıdını ortadan kaldırması nedeniyle daha çok tercih edilen eş bütünleşme testi olarak değerlendirilmektedir. Bir başka ifade ile Pesaran vd. (2001) tarafından öne sürülen ARDL modelinde diğer eş bütünleşme testlerinden farklı olarak analizde kullanılan değişkenlerin sadece düzeyde $I(0)$ ya da farkta $I(1)$ durağan olması koşulu göz ardı edilmektedir. Yani bağımsız değişkenlerin durağanlık düzeyleri $I(0)$ ya da $I(1)$ olabilmektedir. Ancak bağımlı değişkenin durağanlık düzeyinin $I(1)$ olması koşulu yer almaktadır.

Dolayısıyla ARDL modelinde bazı kısıtlayıcı varsayımların olduğu gözlemlenmektedir. Bu varsayımlar bağımsız değişkenler ile hata terimi arasındaki korelasyonun olmamasını ifade eden bağımsız değişkenlerin dışsal olması ile bağımlı değişkenin durağanlık düzeyinin I(1) olması olarak değerlendirilmektedir. Bu varsayımlar göz ardı edildiğinde ise çoğu zaman yanıltıcı sonuçlar ortaya çıkabilmektedir (Sam vd., 2019, s. 130-131). Dolayısıyla ARDL modelinin bu sakıncalarını gidermek üzere gecikmeli açıklayıcı değişkene dayanan genişletilmiş ARDL modeli geliştirilmiştir. Genişletilmiş ARDL modeli ile geleneksel ARDL modelinde yer alan eksikliklerin ortadan kaldırılması amaçlanmaktadır (Pata ve Çağlar, 2021, s. 6).

Nitekim genişletilmiş ARDL yöntemi Pesaran vd. (2001) tarafından öne sürülen klasik ARDL modelinden birkaç noktada farklılaşmaktadır. Modelin bu versiyonu bağımsız değişkenlerin gecikmeli değerlerinden elde edilen katsayılar üzerine ekstra bir t testi veya F testi uygulanmasını gerektirmektedir (Sarker ve Khan, 2020, s. 7). Buna göre genişletilmiş ARDL metodunda bağımsız değişkenlerin yanı sıra bağımlı değişkeninde durağanlık düzeyi I(0) ya da I(1) olabilmektedir. Yani genişletilmiş ARDL modelinde içsellik problemi ile bağımlı değişkenin I(1) olma zorunluluğu ortadan kaldırılmıştır (Pata ve Çağlar, 2021, s. 6). Ancak değişkenlerin durağanlık düzeyinin I(2) olması durumunda genişletilmiş ARDL testi uygulanamamaktadır (Pesaran vd., 2001, s. 289-290; Karasoy, 2021, s. 89). Ayrıca genişletilmiş ARDL testi küçük örneklemelere de uygulanabilmesi açısından da avantajlı bir model olarak değerlendirilmektedir (Narayan, 2004, s. 7; Karasoy, 2021, s. 90). Dolayısıyla analizde kullanılan genişletilmiş ARDL modelinin değişkenlere uyarlanmış şekli;

$$\Delta UNEMP = c_0^1 + c_1^1 + \pi_{yy}^1 UNEMP_{t-1} + \pi_{yx,x}^1 GDP_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \psi_{y,i}^1 \Delta UNEMP_{t-i} + \sum_{j=1}^{q-1} \psi_{y,i}^1 \Delta GDP_{t-i} + \omega^1 \Delta GDP_t + u_t^1 \quad (6)$$

şeklinde tanımlanmaktadır. Burada u_t^1 hata terimini Δ birinci fark operatörünü, toplam terimler ile ifade edilen değişkenler kısa dönem ilişkiyi ve ψ katsayısını içeren değişkenler ise uzun dönem ilişkiyi ifade etmektedir (Pata ve Çağlar, 2021, s. 6). Bu çerçevede genişletilmiş ARDL modelinde de klasik ARDL modelinde olduğu gibi kısıtsız bir hata düzeltme modelinden (ECM) hareketle değişkenler arasındaki uzun dönem eş bütünleşme ilişkisi test edilebilmektedir. Dolayısıyla bu hipotezlerin test edilmesinde kullanılan geleneksel ARDL sınır testi modelinde Pesaran vd. (2001) F istatistiği kullanılarak belirlenen genel bir üst sınır ve alt sınır önermişlerdir. Bu çerçevede geleneksel ARDL sınır testi modelinde hesaplanan F istatistiği değeri üst kritik değerden büyükse eş bütünleşme ilişkisinin var olduğu ifade edilmektedir. Ancak genişletilmiş ARDL modelinde kurulan hipotez testleri;

- i. 1. Durum $H_0: \pi_{yy} = \pi_{yx,x} = 0$ (Tüm değişkenlerin gecikmeli değerlerine ilişkin F testi)
- ii. 2. Durum $H_0: \pi_{yy} = 0$ (Bağımlı değişkenin gecikmeli değerine ilişkin t testi)

iii. 3. Durum $H_0: \pi_{yx,x}=0$ (Bağımsız değişkenin gecikmeli değerine ilişkin F* testi)

şeklinde ifade edilmektedir. Burada eş bütünleşme ilişkisinden söz edilebilmesi için kurulan üç hipotezinde reddedilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde eşbütünleşme ilişkisinden söz edilememektedir. Genişletilmiş ARDL modelinde Pesaran vd. (2001) tarafından öne sürülen ARDL testinden farklı olarak bağımlı değişkenin gecikmeli değerine t testi uygulanmaktadır. Geleneksel ARDL modelinde F istatistiğinin anlamlı olması sadece bağımlı değişkenin gecikmeli değerinin anlamlı olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak bu durum bağımlı değişkenin I(0) olduğunu göstermektedir. Bu durum ise yanlış bir eş bütünleşme ilişkisinin tahmin edilmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bağımsız değişkenin gecikmeli değerine uygulanan ilave bir t testinin anlamlı olması durumunda bu bozuk durum ortadan kaldırılabilmektedir (Sam vd., 2019, s. 135-136).

Yapılan açıklamalara göre genişletilmiş ARDL modelinde değişkenlerin düzeyde ya da farkta durağan olması önemli değildir. Fakat değişkenlerin ikinci farkta durağan olması ihtimaline karşılık ADF birim kök testi uygulanmıştır. Uygulanan birim kök testi sonuçları Tablo 1' de yer almaktadır.

Tablo 1: ADF ve PP birim kök testi sonuçları

Birim Kök Testi		ADF		PP	
Değişkenler	Düzye	Fark	Düzye	Fark	
GDP	-10.491***	-----	-10.49010***	-----	
LUNEMP	-2.733604*	-4.264817***	-2.096348	-4.357912***	

***, **, * işaretleri sırasıyla %1, %5, %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Tabloda yer alan GSYİH ve işsizlik verileri için yapılan birim kök testi sonuçlarına göre GDP değişkeni düzeyde durağan iken İşsizlik değişkeni farkta durağandır. Bu durumda değişkenler arasındaki ilişkinin test edilmesinde farklı durağanlık düzeylerine sahip serilere uygulanabilme özelliğine sahip olan genişletilmiş ARDL testi uygulanabilir. Yapılan genişletilmiş ARDL testi sonuçları ise aşağıdaki tablolarda yer almaktadır.

Tablo 2: Genişletilmiş ARDL sınır testi sonuçları

F istatistiği: 21.8955***		T istatistiği: -3.2374***		F* testi: 23.68872***		
Kritik değerler	%10	%5	%5	%1	%1	
	Alt sınır	Üst sınır	Alt sınır	Üst sınır	Alt sınır	Üst sınır
F testi	4.125	4.880	5.055	5.915	7.170	8.405
F^* testi	4.040	4.780	4.940	5.730	6.840	7.840
T testi	-2.570	-2.910	-2.860	-3.220	-3.430	-3.820

***, **, * işaretleri sırasıyla %1, %5, %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 2’de genişletilmiş ARDL sınır testi sonuçları yer almakta ve kurulan modelin %1’de anlamlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla kurulan modelden elde edilen ve anlamlı olan katsayılar yorumlanabilmektedir. Bu çerçevede kurulan genişletilmiş ARDL modelinin test edilmesi sonucunda elde edilen kısa ve uzun dönem katsayıları Tablo 3’te yer almaktadır.

Tablo 3: Genişletilmiş ARDL testinden elde edilen katsayılar

Uzun Dönem Analiz Sonuçları		
Değişkenler	Katsayılar	T İstatistikleri
LGDP	-0.8869	-2.4279**
Koşullu Hata Düzeltme Modeli Sonuçları		
Değişkenler	Katsayılar	T İstatistikleri
FARK_UNEMP(-1)*	-0.1357	-3.2374***
FARK_GDP(-1)	-0.1204	-4.8147***
D(FARK_UNEMP(-1))	0.5625	6.2252***
D(FARK_GDP)	-0.0801	-5.3067***
Hata Düzeltme Modeli Sonuçları		
Değişkenler	Katsayılar	T İstatistikleri
D(FARKUNEMP(-1))	0.5625	6.7651***
D(FARKGDP)	-0.0801	-6.4432***
CointEq(-1)*	-0.1357	-6.6698***

***, **, * işaretleri sırasıyla %1, %5, %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Kurulan genişletilmiş ARDL modeli için yapılan otokorelasyon değişen varyans ve normallik testlerine ilişkin sonuçlar tablo 4’te yer almaktadır. Tabloda yer alan sonuçlara göre kurulan modelde değişen varyans, otokorelasyon ve normal dağılım problemlerinin olmadığı gözlemlenmektedir.

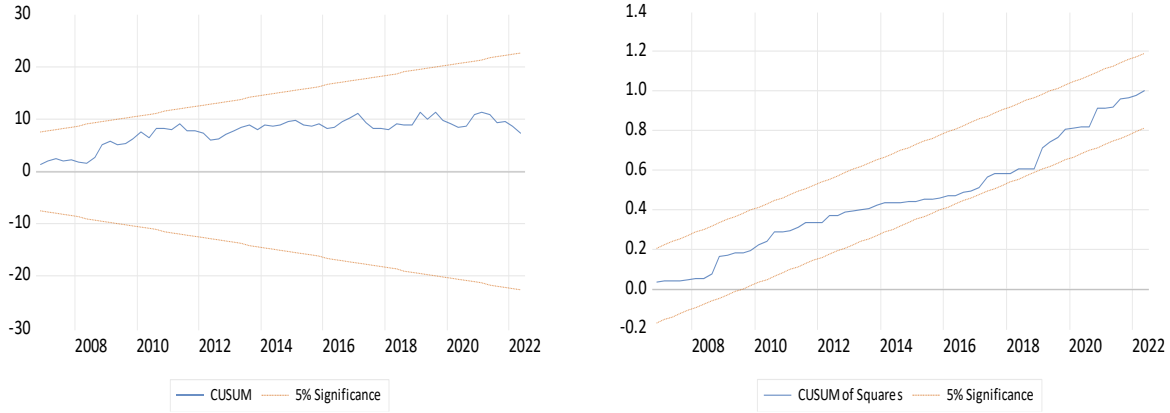
Tablo 4: Tanısal test sonuçları

Tanısal Testler	
Breusch-Godfrey LM	2.634626 (prob:0.1818)
Breusch-Pagan-Godfrey	1.331057 (prob:0.2682)
Jarque-Bera	0.708208 (prob:0,701802)

***, **, * işaretleri sırasıyla %1, %5, %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Yapılan genişletilmiş ARDL testi sonuçlarına göre, uzun ve kısa dönemde değişkenler arasında negatif yönlü bir ilişki vardır. Genişletilmiş ARDL test sonuçlarına göre Türkiye’de uzun dönemde çıktı düzeyindeki %1’lik artış işsizlik oranını %0,88 oranında azaltmaktadır. Kısa dönemde ise çıktı seviyesinde meydana gelen %1’lik artış işsizlik oranını %0,08 oranında azaltmaktadır. Dolayısıyla çıktı seviyesinde meydana gelen değişimler uzun dönemde işsizliği daha yüksek oranda azaltmaktadır. Ayrıca kurulan modele ilişkin yapılan tanısal testler ile birlikte modelde otokorelasyon değişen varyans ve normal dağılım sorunlarından herhangi birine rastlanmamıştır. Model istikrarlı olduğunu göstermek amacıyla yapılan Cusum ve Cusumq grafikleri Grafik 2’de yer almaktadır.

Grafik 2: Cusum ve Cusumq grafikleri

Grafikte yer alan cusum grafiklerine göre kurulan ARDL modelinin %5 anlamlılık düzeyinde istikrarlı bir model olduğu gözlemlenmektedir.

SONUÇ

Türkiye’de işsizlik ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin okun yasası çerçevesinde analiz edildiği bu çalışmada 2005Q1-2022Q2 dönemlerini kapsayan çıktı seviyesi ile işsizlik verileri kullanılmıştır. Değişkenlerin farklı durağanlık düzeylerine sahip olması nedeniyle değişkenler arasındaki

ilişkinin test edilmesinde genişletilmiş ARDL testi kullanılmıştır. Kurulan genişletilmiş ARDL modeline göre uzun ve kısa dönemde değişkenler arasında negatif yönlü bir ilişki vardır. Genişletilmiş ARDL test sonuçlarına göre Türkiye’de uzun dönemde çıktı düzeyindeki %1’lik artış işsizlik oranını %0,88 oranında azaltmaktadır. Kısa dönemde ise çıktı seviyesinde meydana gelen %1’lik artış işsizlik oranını %0,08 oranında azaltmaktadır. Dolayısıyla çıktı seviyesinde meydana gelen değişimler uzun dönemde işsizliği daha yüksek oranda azaltmaktadır.

Elde edilen analiz sonuçlarına göre Okun yasasında öne sürülen işsizlik ile ekonomik büyüme arasındaki negatif ilişki doğrulanmaktadır. Okun’un ilk analizinde öne sürdüğü ekonomik büyümede meydana gelen %1’lik artışın işsizlik oranını %0,5 oranında azaltacağı varsayımına göre Türkiye’de okun yasasından elde edilen sonuçlardan etkin bir sonuç elde edilmiştir. Dolayısıyla Türkiye’de çıktı seviyesi işsizlik oranını yüksek oranda etkilemektedir. Çalışmadan elde edilen sonuçların yeni geliştirilmiş genişletilmiş ARDL metodu kullanılarak elde edildiği düşünüldüğünde Türkiye’de işsizlik ve ekonomik büyüme ilişkisinin seyrinin farklı yöntemlerle yapılan diğer çalışmalarla aynı yönlü olduğu, ancak diğer çalışmalardan elde edilen oranlardan farklı oranda olduğunu ortaya koymaktadır. Bu oransal farklılığın nedeni kullanılan yöntemden ve ele alınan dönemden kaynaklanabilir. Ancak her durumda işsizlik ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiden elde edilen negatif ilişki teorik altyapıya uygun sonuçlar üretebilmektedir. Aynı zamanda kullanılan yöntemin geleneksel ARDL modeline göre daha istikrarlı ve güvenilir sonuçlar üretmesi çalışma bulgularını güçlendirmektedir. Bu nedenle Türkiye’de sektörlerde ve piyasalarda gelişim sağlandıkça ve piyasalar olgunlaştıkça işsizlik oranının çıktı seviyesine olan duyarlılığı zamanla artırılabilir. Dolayısıyla sektörel gelişimin hızlanması ile birlikte işsizlik oranlarının daha aşağı düzeylere çekilmesi de sağlanabilir. Bu sayede işsizliğin çıktı seviyesine olan duyarlılığından hareketle gelecekte yaşanacak yüksek işsizlik sorununun önüne geçilebileceği düşünülmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Aksu, H., & Başar, S. (2016). Türkiye ekonomisinde hasılanın işsizlik üzerindeki dinamik etkileri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(1), 275-286.
- Apergis, N., & Rezitis, A. (2003). An examination of Okun's Law: Evidence from regional areas in Greece. *Applied Economics*, 35(10), 1147-1151, doi: 10.1080/0003684032000066787

- Arı, A. (2016). Türkiye’deki ekonomik büyüme ve işsizlik ilişkisinin analizi: Yeni bir eşbütünleşme testi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 57-67.
- Ball, L., Furceri, D., Leigh, D., & Loungani, P. (2019). Does one law fit all? Cross-country evidence on Okun’s law. *Open Econ Rev*, 30(5), 841–874. doi: 10.1007/s11079-019-09549-3
- Barişık, S., Çevik, E. İ., & Kırcı Çevik, N. (2010). Türkiye’de Okun yasası, asimetri ilişkisi ve istihdam yaratmayan büyüme: Markov-switching yaklaşımı. *Maliye Dergisi*, 159, 88-102.
- Bayramoğlu, A., & Aybudak, H. G. (2023). Türkiye ekonomisinde Okun Yasası’nın geçerliliği: Genel işsizlik ve tarım dışı işsizlik oranı üzerinden karşılaştırmalı bir analiz. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33(2), 783-797.
- Chamberlin, G. (2011). Okun's Law revisited. *Economic & Labour Market Review*, 5(2), 104-132.
- Cuaresma, J., C. (2003). Okun's Law Revisited. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 65(4), 439-451.
- Çevik, E. İ., & Sungur, M. (2021). Türkiye’de ekonomik büyüme ve işsizlik arasındaki ilişkinin analizi. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 11(2), 308-320.
- Demirgil, H. (2010). Okun Yasası’nın Türkiye için geçerliliğine dair ampirik bir çalışma. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 2(2), 139-151.
- Eğri, T. (2018). İşsizlik ve ekonomik çıktı ilişkisi: Mısır için Okun Yasası analizi. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 13(49), 68-78.
- Karasoy, A. (2021). İktisadi küreselleşmenin ve finansal kalkınmanın Türkiye’deki karbondioksit emisyonuna etkisi: Çok boyutlu indeksler yeni bulgular sunuyor mu?. *Journal of Economic Policy Researches*, 8(2), 75-100.
- Knoester, A. (1986). Okun’s Law revisited. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 122(4), 657–666.
- Kolcu, F., & Yamak, N. (2022). Türkiye’de işsizlik ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 17(65), 134–148.
- Lee, J. (2000). The robustness of Okun's Law: Evidence from OECD countries. *Journal of Macroeconomics*, 22(2), 331-356.
- Narayan, P. (2004). *Reformulating critical values for the bounds F-statistics approach to cointegration: An application to the tourism demand model for Fiji*. Australia: Monash University.
- Öztürk, S., & Sezen, S. (2018). Ekonomik büyüme ile işsizlik arasındaki ilişkinin analizi: Türkiye örneği. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(41), 1-14.
- Öztürk, M. (2020). Küreselleşme sürecinde ekonomik büyümenin işsizlik türleri üzerindeki etkisi. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 45-68.
- Pata, U. K., & Caglar, A. E. (2021). Investigating the EKC hypothesis with renewable energy consumption, human capital, globalization and trade openness for China: Evidence from augmented ARDL approach with a structural break. *Energy*, 216.

- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289–326.
- Prachowny, Martin F. J. (1993). Okun's Law: Theoretical foundations and revised estimates. *The Review of Economics and Statistics*, 75(2), 331–336. doi: 10.2307/2109440.
- Sam, C. Y., McNown, R., & Goh, S. K. (2019). An augmented autoregressive distributed lag bounds test for cointegration. *Economic Modelling*, 80, 130-141.
- Sarıca, Ö., Avcı, M. A., & Ceylan, R. (2022). İşsizlik oranı ile ekonomik büyüme arasındaki asimetrik ilişkinin incelenmesi: Türkiye örneği. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 49, 275-289.
- Sarker, B., & Khan, F. (2020). Nexus between foreign direct investment and economic growth in Bangladesh: An augmented autoregressive distributed lag bounds testing approach. *Financial Innovation*, 6, 1-18.
- Silvapulle, P., Moosa, I. A., & Silvapulle, M. J. (2004). Asymmetry in Okun's Law. *The Canadian Journal of Economics*, 37(2), 353–374.
- Smith, G. (1974). *Okun's Law Revisited*. Cowles Foundation Discussion Papers CFDP No: 613.
- Tüzün, O., Ekinci, R. & Ceylan, F. (2020). Okun Yasası'nın Midas regresyon ile analizi: Türkiye örneği. *İzmir İktisat Dergisi*, 35(1), 53-60. doi: 10.24988/ije.202035104
- Uslu, H. (2020). İstihdam yaratmayan ekonomik büyüme: Türkiye için Okun Yasası çerçevesinde ekonometrik bir analiz. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 7(1), 101-126. doi: 10.17541/optimum.578251
- Uysal, D. & Alptekin, V. (2009). Türkiye ekonomisinde büyüme – işsizlik ilişkisinin var modeli yardımıyla sınanması (1980 – 2007). *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (25), 69-78.
- Takım, A. (2010). Türkiye'de ekonomik büyüme ile işsizlik arasındaki ilişki: Granger nedensellik testi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (27).

THE SELECTIVE IMMIGRATION POLICY OF THE EUROPEAN UNION IN THE LABOUR MARKET FOR THE NON-EU NATIONALS

Berna AKSOY ÖZCAN¹

Abstract

Migration is an indispensable option for people to sustain their life cycle and improve their quality of life. In the 20th century and beyond, we have seen immigration policies among the common policies of the European Union, mainly due to the rise in immigration and the need for workers. The EU's Common Immigration Policy is a set of social and economic policies in which a balanced approach is adopted and measures are taken to promote orderly and irregular migration practices are applied. The paper will highlight the EU's aim for a qualified immigration policy. The study's research question is to question why the EU is setting up an immigration policy that balances economic prosperity with the labour market. The study examined the situation of EU and non-EU migrant workers in terms of EU selective immigration policy, wage inequalities, social integration problems and discrimination in the labour market. The study is covered in three sections. In section one, international migration and labour migration are studied in a theoretical framework. The second section examines the EU's selective immigration policy and its impact on the labour market. The third section focuses on the integration problems faced by immigrants from EU and non-EU countries in the labour market.

Keywords: EU Immigration Policy, Non-EU Nationals, EU-Nationals, Labour Migration, EU Labour Market

JEL Codes: F22, J15, J61

AB İŞGÜCÜ PİYASASINDA AB DIŞI GÖÇMENLER AÇISINDAN SEÇİCİ GÖÇ POLİTİKASI

Öz

Göç, bireyin yaşam döngüsünü sürdürmesi ve yaşam kalitesini yükseltmesi için zorunlu bir seçenek olarak karşımıza çıkmaktadır. 20. yüzyıl ve sonrasında ağırlıklı olarak göçmen artışı ve işçi ihtiyacı nedeniyle Avrupa Birliği ortak politikaları arasında Göç Politikalarını görmekteyiz. AB Ortak Göç Politikası, dengeli bir yaklaşımın benimsendiği, düzenli ve düzensiz göç uygulamalarında alınan tedbirlerin uygulandığı sosyal ve ekonomi politikalarının bütünüdür. Bu çalışmada, AB'nin nitelikli göçmen odaklı bir göç politikasını amaçladığı vurgulanacaktır. Çalışmanın araştırma sorusu, AB'nin ekonomik refahı ile işgücü piyasasını dengeleyecek bir göç politikası belirlemesinin nedenlerini sorgulamaktır. Çalışmada, AB Seçici Göç Politikası, ücret eşitsizlikleri, sosyal entegrasyon sorunları ve emek piyasasındaki ayrımcılık gibi konular açısından AB İçi Göçmen ve AB Dışı Göçmen işçilerin durumu incelenmiştir. Çalışma üç bölümde ele alınmıştır. Birinci bölümde, uluslararası göç hareketi ve emek göçü teorik çerçevede incelenmiştir. İkinci bölümde AB'nin seçici göçmen politikası ve işgücü piyasası üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Üçüncü bölümde ise AB üyesi olan ve olmayan ülkelere mensup göçmenlerin işgücü piyasasında yaşadığı entegrasyon sorunları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: AB Göç Politikası, AB Dışı Göçmen, AB İçi Göçmen, Emek Göçü, AB Emek Piyasası

JEL Kodları: F22, J15, J61

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Nişantaşı Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, aksoy.berna@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2448-6282>

INTRODUCTION

Globalization has obliged citizens of third-world countries to settle in developed countries, which have the advantages of holding control of scarce resources, comfort zones, public security, and political and social welfare in the world. For purposes of better living conditions, higher wages, and survivability, people are forced to migrate to leave their homeland. European Union (EU) countries make standard policies to plan legal immigration according to economic output and to struggle with illegal immigration and the influx of immigrants. The EU has implemented efforts to better manage external borders and illicit migration flows since the migration crisis in 2015. Hundreds of people from Middle Eastern countries fled across the Mediterranean Sea in 2015 to escape war and persecution and reach European borders. It was also tragic that 3,550 people has died as a result of this crisis. More than 911,000 refugees and migrants arrived in Europe. To create a single area of free movement—a region without internal boundaries between five Member States—France, Germany, Luxembourg, Belgium, and the Netherlands, Frontex was founded in 2004. Frontex is in charge of protecting the external border security of EU member states from illegal immigration. Therefore, Frontex's assistance has helped to reduce illegal immigration into the EU by more than 90%. However, Frontex has recently focused on controlling the EU borders to prevent illicit migration attitudes from the Aegean and Mediterranean coasts. It was usual for the EU immigration policy to establish a set border to protect the welfare and equality of EU citizens, given the increasing number of migrants daily. As a result, the EU members have gathered as a homogenous unit to improve EU welfare and productivity. Consequently, it is crucial for EU immigration policy to decrease every difficulty related to economic interests and to increase every opportunity to develop the labour market for skilled workers.

In 2015, a mass migration of Syrian refugees arrived at the EU borders. EU migration policy objectives have generally targeted protecting borders rather than admitting migrants to be adopted into the labour market. The influx of Syrian refugees has caused European governments to change their stance and develop more protective policies in the name of stable economic prosperity. According to the classification of migrants, economic migrants have a more substantial influence on developing the economic and social systems than non-economic migrants regarding working performance and market integration. Therefore, in developed countries like EU member countries, skilled workers are preferred among immigrants and refugees, and some measures are taken at the borders for others. Meanwhile, high-income countries, like six members of the EU, started to reduce the number of low-skilled workers by creating artificial intelligence applications for some jobs. Consequently, most migrants from EU countries who are low-skilled are in the backstage employment process.

In this article, a qualitative search method is preferred for comparing the reasons for the selective immigration policy of the EU according to the members' total employment rates. Though the search is wide-ranging for the survey or interview, the qualitative method is preferred for the study. Meanwhile, many comprehensive statistical data exist in EUROSTAT (European Office). For the study, general statistical data are used to understand the selective immigration policy of the EU and the hierarchical employment process for immigrants in the labour market. The methodology of this study is based on three dimensions. One of them is to search for the scale of wage inequalities for EU nationals and non-EU nationals and nationals of the destination country. The other is a hierarchical policy by country of birth for the workers in the EU's labour market; the third one is the social discrimination of non-EU nationals in the labour market. Migration flux makes waves in the labour market. It affects many problems both in the inner circle area of the origin country's labour market and the destination country's exterior circle. For this reason, the study is started with the title of labour migration and its many reasons on the labour market in the EU. Then, the study is focused on the selective immigration policy of the EU for workers in the labour market. If there is inequality among the workers in the EU labour market, there must be a protected way for the citizens and their stability of welfare. However, it reveals that the destination country prefers a selective immigration policy for the labour market. However, there is a long way for non-EU countries to adapt to the social and economic system and prove they have the same skills as citizen workers. Thus, the study examines the hierarchy of labour forces in the labour market in the EU and the integration problems of non-EU immigrants in the EU labour market to understand the many obstacles laid down in the hierarchic employment process for immigrants.

In this study, EU selective immigration policies are examined through the selective immigration policies of EU member countries. It has been emphasized that the understandable reasons for the EU countries' measures on labour acceptance are necessary to keep the level of welfare stable. This study consists of three parts. The first part analyzes the migration movement theoretically through labour migration. In the second part, it is pointed out that wage inequalities by country of birth are a significant issue among workers and affect employment rates in the labour market. In the third part, labour market integration problems of immigrants who are coming from non-EU countries are emphasized in the origin of the EU selective immigration policy. Finally, it is noted that a particular immigration policy is necessary for selecting the labour force among the skilled immigrants to stable the labour market.

A THEORETICAL FRAMEWORK of LABOUR MIGRATION

Migration has been a defining feature of humanities throughout written history. The motivation for migrants to move from one location to another is primarily related to the desire to live in better conditions or to flee persecution. Even if the living space situation is not chaotic, this could be an individual's choice

or a common choice of a family looking for a better place to live. The first theory of migration movement was formulated by Ernst Georg Ravenstein, who made his observations based on migration to the United Kingdom in 1889 (Ravenstein, 1889, p. 246). In Ravenstein's search for migration, he explored some empirical generalizations affecting internal migration and emphasized that there were many laws about migration movement. However, the significant causes of migration were economic (Ravenstein, 1889, p.247). The first one is migration over short distances. The second is that migration occurs in steps (family reunification), and the third is that migration is primarily due to economic causes (Lee, 1966, p. 49). It was not only the first analysis of migration that mainly occurred at the internal level but also many generalizations focused on general observation of migration movement.

After the Industrial Revolution, migration flux has been seen from the inside to outside. For this reason, international migration has a long history with some milestones. After the agricultural revolution, the long migration periods stopped around the living areas. In ancient times, the needs of human beings were focused on finding food and having secure places (Trivedi & Mehta, 2019). The development of free market societies, colonization, the trade revolution, the industrial revolution, and technical advancement are a few essential factors that have fueled an increase in global migration (Wickramasinghe and Wimaralata, 2016, p. 13). However, at the end of the 20th century, it was seen that many factors affected migration flux and routes. Most of them are linked to both internal and international economic aspects.

Many theories and articles about international migration involve economic and social effects on the migration process. However, a migration movement must be evaluated in light of its specific circumstances, including both obstacles and opportunities. In 1965, Everett Lee conceptualized the factors associated with individuals' migration decisions. He focused on the motivation for migration by considering the relationship between origin and destination countries. According to Lee's Theory, migration is a dynamic movement involving intervening obstacles and opportunities. He referred to them as the migration movement's push and pull factors. The lack of employment possibilities in the exporting countries is a push factor for labour migration, whereas the economic opportunities in the receiving countries are pulling factors (Lee, 1966, p. 48). There are various draws, but a few include the availability of jobs, improved living conditions, a desirable environment, safety, political and social stability, etc. Additionally, there are pull factors at the destination that draw immigrants and push factors at the origin that compel immigrants to relocate abroad. Instead, encourage folks to move out of their current homes by using push factors. These push factors related to economic, cultural, political, and environmental issues, defined as the lack of opportunities, prejudice, loss of income, war, natural disasters, and others, are notable (Lee, 1966, p.49). Consequently, push factors

drive people to move from one place to another. Push factors are often related to international migration movements, and pull factors are generally related to individual migration movements.

The two theories indicate that migration is due to economic reasons and the short distance between origin and destination. On the other hand, many factors, including age, marital status, gender, educational level, etc., are related to the motivation for migration. Furthermore, females are more migratory than males over shorter distances because they protect and unify all family members. However, males dominate long-distance destinations or international migration to earn money (Ghosh, 2019). Most of the migration takes place from agricultural areas to industrial areas. The government is concerned about how the immigrant community, primarily made up of immigrants without formal education, contributes to the local labour market. International migration, typically from developing to developed countries, frequently exhibits this process (Crouch, 2016, p. 110).

There is not a single theory that accounts for all facets of global migration. According to several beliefs, international migration is a last-ditch effort to find work or improve living conditions. The neo-classical hypothesis, on the other hand, is the most established and well-known hypothesis of international migration. This theory strongly emphasizes how labour migration affects economic growth (Naerssen, Spaan & Zoomers, 2008, p. 72). This hypothesis contends that spatial imbalances in labour supply and demand and the demand for labour markets in recipient nations are the primary drivers of international migration (Massey et al. 1993, p. 437). For instance, in the surrounding countries of the EU member states, especially the Middle East and North African countries, labour is paid low wages and there is unemployment despite the EU countries. Also, in most developing countries, we observe poverty, low wages, unemployment, and overpopulation. These are the barriers to the development of a country. According to neo-classical theory, sending and receiving countries' international migration can be regulated by labour market laws and opportunities (Wickramasinghe & Wimalaratana, 2016, p. 14). Currently, many regulations in developed countries control the import of the labour force. For labour demanding countries it is significant to select immigrants according to the needs of the labour markets.

Global inequality comprises within and between-country inequality (Kapur & McHale, 2009, p. 1104). It also affects the recruitment and emigration policies in all countries. Meanwhile, Europe is the most popular destination for people who live in undeveloped or developing countries. Many people come from Middle Eastern countries on the Eastern Mediterranean Route, and others from Northern African countries on the Central or Western Mediterranean Route and Western Africa Route (Okay et al., 2021). However, labour migration is a significant type of migration that is the main push factor for inequality along the Mediterranean routes. The other types of migration, except asylum migration, are related to individual

choices, employment, and seeking better living conditions. Accordingly, the route to the EU is the primary reason for migration for better economic opportunities. However, it is not pointed out that migration is not only an economic reason alone but is also related to push factors like persecution, starvation, and abuse of human rights for the immigrants (Zolberg, Shurke, & Aguayo, 1989, p. 275). Furthermore, European countries provide appealing economic opportunities, democratic regimes, and human rights. Mass migration from African and Middle Eastern countries forces the EU zone to seek economic and political opportunities as well as better living conditions.

EU SELECTIVE POLICY PRIORITIES and PURPOSES

The eastern Mediterranean route has been the center of migration since the 2000s, and the European continent has been the destination of both forced and voluntary migration from North Africa and the Middle East routes. The Second World War and the growing economy characterized the European immigrant populations. After the second half of the twentieth century, a massive increase in the immigrant population was caused by political refugees, contributing to labour immigration from surrounding countries between 1950-1975 (Zimmermann, 1995, p. 46). With the dissolution of socialism in the 1990s, Germany received 1.5 million immigrants, most of whom were ethnic Germans. Most European countries became more multicultural in the 2000s as a result of both increased migration and globalization. Since the mid-2000s, many Northern and Western European immigrant populations have more than doubled. Immigration policies however, differ from one country to another. Traditionally, Norway and Sweden used to have a generous migration policy, but Denmark and Finland had strict migration policies. It was necessary to take measures to tackle the influx of migration problems. Even though the EU countries are open to receiving immigrants to improve the labour market, they control the entrance of frontiers in a standard immigration policy and legislation by promoting FRONTEX.

In 1999, in Tampere, Finland, the European Council set out the items of standard immigration policy. The new approach was agreed upon in Tampere and confirmed in 2004 by adopting the Hague program (Jaulin, 2010, p. 8). The Hague Program's role in coordinating the operational efforts of law enforcement and other institutions in freedom, security, and justice and keeping track of the Council's strategic aim is self-explanatory (Fijnaut, 2016, p. 737). These are the specific measures for the immigrant's adaptation. The EU has also established readmission agreements with non-EU countries with the intention of neighborhood policy for controlling its frontiers (Cassarino, Gabrielli, & Perri, 2023). Illegal migration has increased over the last decade, primarily from Turkey via the Eastern Mediterranean route. They outlined the procedures for deporting those who are illegally present in the EU.

In the EU immigration policy, there are some remarkable strategies for the labour market. This might offer functional policy analysis for labour-migration policy integration. At the forefront of policy discussions, the Commission of the European Communities released the Green Paper on Admission Procedures for Non-EU Immigration in 2005 (EU, Green Paper- On an EU Approach to Managing Economic Migration, 2005). Generally, before admitting a non-EU migrant, member countries search for proof of economic needs in the domestic market, especially in the technological and health sectors. Furthermore, EU member countries must implement consistent measures to improve EU labour markets and stabilize competitiveness. This is the responsibility that comes with the EU's economic integration. As a result, EU member countries admit only legal immigrants in order to control their entry into the labour markets. Even if the Lisbon employment targets are achieved by 2010, demographic change will result in a decrease in total employment levels (Fridriksridottir, 2017). Therefore, the EU will face a working-age population decline, resulting in a 20 million decrease in employment in member countries in the future.

Many people in EU societies have staunchly anti-immigrant feelings. Card, Dustmann, and Preston (2005) asserted using the European Social Survey's immigration module that the proportion of respondents advocating strict immigration policy ranges from 17.9 percent in Sweden to 86.1 percent in Greece. According to Boeri (2010), negative attitudes toward immigration are primarily associated with a perceived financial burden. Some Europeans fear that immigrants will deplete governmental resources as recipients of significant social payments implemented in Europe to address socioeconomic marginalization. As a result, several national governments are restricting migrants' access to welfare and tightening migration regulations. According to Boeri (2010) this is a conundrum. On the one hand, the EU labour market must be sustainable in order to recruit skilled migrant workers in a well-coordinated manner among EU members; on the other hand, EU national governments use restrictive practices to provide immigrants with educational and health services in order to preserve their resources.

The EU Selective Immigrant Policy has two purposes: to improve the EU economy and to stabilize the population of migrants. The first is attracting highly qualified migrant workers to the EU Labour market. The other one is to reduce the number of immigrants and asylum seekers to stabilize EU citizens' political, social, and economic welfare. In addition, the priority of the EU Immigration Policy is to tackle irregular migration on the frontiers of the EU Zone. As a result, policies relating to irregular immigration must be coordinated among EU member states. Furthermore, the European Pact on Immigration and Asylum, formally adopted on October 16, 2008 in Brussels, emphasizes the importance of strengthening cooperation with countries of origin and transit on a variety of fronts, including managing migrant inflows, combating human trafficking, and combating international terrorism (Speciale, 2010, p. 122). The European Council

issued a directive (2009/50/EC) in May 2009 introducing the Blue Card, a European work visa. The "Blue" is inspired by the hue of the EU flag and the US Green Card. The new visa is designed to attract highly skilled immigrants by making their legal status fully transferable inside the EU. In addition, the cause of these frequently contradictory procedures was that immigrants' employment and residence permits were only valid in the member nations where they were issued (Lange, 2020, p. 277). This significantly hampered migrant mobility within the EU. There is a significant difference between the U.S. and EU labour markets for recruiting high-skilled immigrants. In 2007, former EU Justice and Security Commissioner Franco Frattini stated that the EU receives approximately 85 percent of the worldwide low-skilled migrant labour force, while the US receives only 5 percent. In comparison, the United States receives 55% of the skilled labour force while the European Union receives only 5% (Speciale, 2010, p. 123).

In 2015, there was an influx of asylum seekers who had never seen a mass migration since Second World War II. According to UN Reports 2016, there were 173 million migrants worldwide in 2000. In 2010, the migrant rate increased to 222 million migrants; in 2015, it increased to 244 million migrants (UN, 2016). Approximately 75% of refugees come from foreign countries amid humanitarian crises and armed conflict (Kingsley, 2015). Mass migration and EU member states could not predict this migration's regional and international effects. With the influx of Syrian asylum seekers to EU countries, the migration policy has been inadequately organized for the mass numbers of migrants' labour mobility and social cohesion. (Zimmermann, 2018, p.3). Additionally, the Blue Card Directive 2009/50 failed. It was for the entrance and residence of non-EU Nationals in high-skilled and well-paid employment. However, after 2015, the migration flux from Syria, primarily low-skilled immigrants, was a problem for the EU labour market. It was hard to accept the mass migration and to integrate the migrants totally into the EU legislation procedures.

In 2020, the EU Commission announced the New Pact on Migration and Asylum that it would continue to advance the EU's legal migration acquis in the following years. Demographic changes in Europe, looming shortages in national labour markets, and a lack of talent to foster innovation are concerns the European Commission plans to solve through legal migration and a "skills and talent package." The Commission insisted on recasting the Blue Card Directive to strengthen the legal migration acquis and meet demographic and labour market demands (Lange, 2020, p.276).

According to the European Union Immigration Policy, integrated labour is a critical issue for increasing EU members' economic potential. There is no denying that European societies require migrants. Europeans are living longer lives and birth rates are declining year after year. To encourage the legal migration of high-skilled employees, students, researchers, and seasonal workers, the EU has imposed new

labour-market restrictions and changed the procedures for integrating immigrant workers. There is, however, a hierarchical classification among natives, EU-Nationals, and non-EU Nationals.

THE HIERARCHIC CLASSIFICATION of LABOUR FORCE in the EU LABOUR MARKET

Wage Inequalities

In the EU Immigration Policy, there are four sheets for balancing the regular immigration process. These are regular immigration for controlling the export of immigrants who can be employees for the labour market's needs, integrating legal residents for the third countries' nationals, combating irregular migration for an effective return policy, and reducing the migrant population growth. The final step is to reach an agreement with third countries for readmission to their home country. They are all measures taken to control the entire migration process.

There is a link between wage inequalities and the population of immigrant workers in the labour market. Indeed, a study on the impact of increased migration in Europe has examined evidence that labour migration in competitive markets increases the efficiency and flexibility of labour markets and slows wage growth, allowing more people to find work (Zimmermann, 2018, p. 4). In EU countries, four types of employment are on their way into the labour market-employment, out-of-labour force, unemployment, and ex-pats. Except for ex-pats (temporary workers), all other groups are employed. In addition, there are two types of workers: skilled and low-skilled. Immigrants are perfect substitutes for low-skilled natives; they do not affect the demand side of the economy (Zimmermann, 1995, p. 48). The EU member states must manage the labour migration states as a well-organized procedure of labour market recruitment.

Immigration is undoubtedly advantageous for immigrants, but this is only feasible if their rights are adequately safeguarded. Both the country of origin and the host country may benefit economically; nevertheless, the wealthy and powerful nations gain the most from the system's current economic and commercial arrangements. In planning for the future in developed countries, social services must consider social and cultural constraints from migration. In all societies, some jobs are not preferable to native workers, e.g., servers, cleaners, etc. They are known as 3D jobs (dirty, dangerous, and demanding), and someone must perform these tasks for the sake of society's healthcare and welfare. Because of the precarious living conditions of immigrant workers, who are frequently eager to work harder, longer hours, and undertake undesirable duties in 3D works, many migrant employees are low-skilled (Biering, Lander, & Rasmussen, 2017, p. 238). Immigrants contribute to the EU's economy and culture. They are offered at all activity levels, filling the gap that local workers cannot. The challenge is to ensure the benefits of migration for everyone – EU citizens and society, migrants and their families, and possibly their country of origin. As

the EU population ages and the birth rate falls, legal immigrants are needed to fill gaps in the EU labour force.

In 2020, there was a search for the wage inequalities between migrant and national workers supported by the International Labour Organization (ILO). According to the report, in high-income countries, migrants earn approximately 13% less than native workers. In other countries, the disparity might reach 42% (ILO, 2020). Labour migration is a significant issue for development. However, in high-income countries, there is competition between natives and non-EU workers, particularly for well-paid jobs. The labour market participation of non-EU workers is due to their skills, experiences, and adaption to the new labour environment. However, income distribution is a vital problem for natives and non-EU workers. Additionally, if a receiving country has a strict immigration policy, the natives can participate in the labour market even if they are low-skilled. On the other hand, the government makes some efforts to stabilize the labour participation of natives who have less ability to be recruited, even when non-EU employees have higher skill levels than natives (Alesina, Miano, & Stantcheva, 2023, p. 5)

Employment Rate by Country of Birth

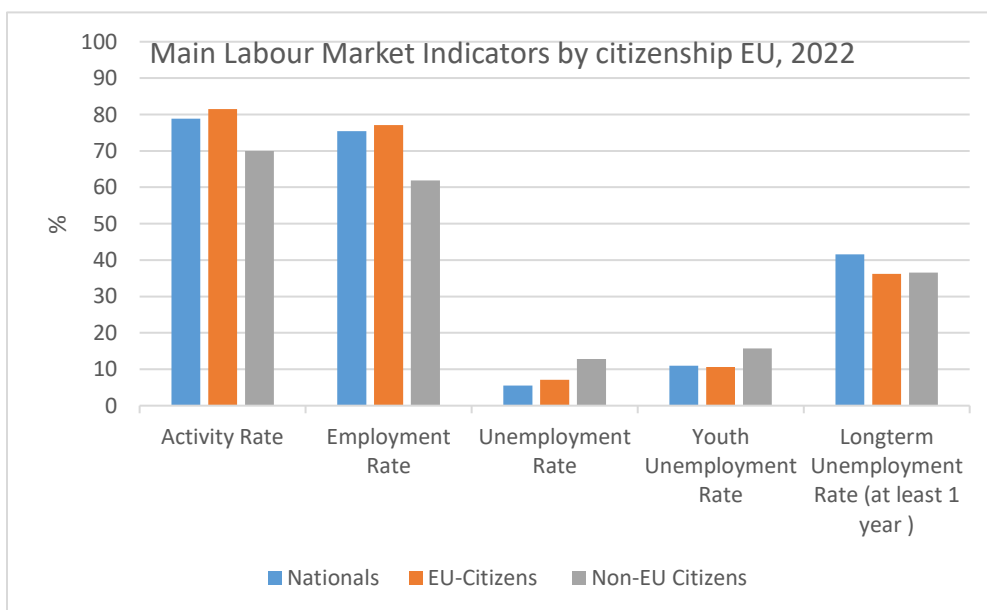
There is a comparative difference in finding a job in a given field between natives and immigrants in the receiving country's labour market. Immigrants have difficulties adjusting to the labour market. In terms of finding a job anywhere, they cannot live in better conditions than in the sending countries due to low-profile jobs and low wages. In the EU, immigrants and native workers confront opportunities in low-profile jobs in the international demand for the labour force. However, the labour market needs to be in balance in terms of both the demand and supply of labour quotas. In order to be effective in the EU common market, which is the essential step of the economic integration union adopted in the establishment of the EU, native workers need to work in the labour market. Except for native workers, the labour system prioritizes EU citizens in the second stage. Finally, if the labour supply is higher for both groups, afterward, non-EU nationals are demanded (Biering et al., 2017, p. 239). With the increased number of refugees and immigrants, the EU does not hesitate to control legal and illegal migration to EU territories. As a result, the EU has a selective immigration policy aimed primarily at controlling the labour force for native workers.

In the European labour market, some indicators help to analyze the comparatives of the types of employees' participation abilities. Indicators for the labour market include activity, employment, unemployment, and long-term unemployment rates. The activity rate is the proportion of people who are actively engaged in activities in comparison to the total population (Eurostat, 2020). Also, the activity rate shows the possible participation of employees in the labour market; if it has a high rate for the migrants, it

can be understood that the legal procedures open the door for the migrants or marginalize them in the market. Young and female migrants are primarily excluded from the activity rate. However, for female migrant workers, it is difficult to reach the kindergartens or any social institutions they need for child care due to social adaptation problems. On the other hand, young migrant workers have less competitiveness than native workers because they lack proficiency in language skills and less-educated level than their peers' natives. It is easier for young migrant workers to adapt to the labour market and social life. However, the state needs to make arrangements that are lacking in this group and that will provide the necessary conditions for integration. The fact that the working period in Europe is limited to the age of 64-65 restrains young migrant worker population from working in specific jobs as required by the EU labour market.

Employment mobility helps match people with relevant positions and is crucial for the economy's ability to adjust to shocks and structural changes. However, there are also benefits to staying on the job longer and the costs associated with switching jobs. However, the more job opportunities that are created in the labour market; the more mobility and job security are provided. While this increases workers' confidence in the labour market, it also prevents them from feeling safe and migrating to other countries (Crouch, 2016, p. 108). While the EU demanded low-skilled workers before the 2000s, after adding ten members to the organization in 2004, it aimed to carry out social and market policies together with the recruitment of well-skilled migrant workers to improve the EU economy.

Figure 1: Main labour market indicators by citizenship of EU

Source: Eurostat,2022

Figure 1 depicts the EU labour market for workers aged 20 to 64 in 2022. Working-age non-EU nationals had a 70.0 percent activity rate in 2022, compared to 78.9 percent for nationals and 81.5 percent for EU citizens. Non-EU nationals have a 75.4 percent employment rate. The unemployment rate is 61.9 % for non-EU nationals, 77.1% for EU citizens, and 75.4 % for national workers. The unemployment rate for those workers is 6.3 percent for nationals, 8.7 percent for EU citizens, and nearly double that for non-EU nationals 15.5 percent. The youth unemployment rate for non-EU nationals is 20.0 percent, 12.7 percent for EU citizens, and 12.6 percent for nationals. Long-term unemployment is defined as being unemployed for at least one year; the EU labour market has a total of 40 percent unemployed labour force, 41.6 percent among unemployed nationals, 37.4 percent among unemployed EU-citizens, and 39.1 percent among unemployed non-EU nationals (Eurostat, 2022). When this figure is analyzed, it can be seen that, based on the activity rate, non-EU nationals or migrant workers from third countries are not preferred for recruitment in the labour market; these people are at the last chance for receiving employment.

If the unemployment rate among non-EU nationals is higher, there are more low-skilled migrant workers than natives in the European labour market. Due to this condition, the locals will have more employment opportunities and a more competitive labour market. If immigrants tend to be low-skilled, they can replace low-skilled natives. It might lower natives' incomes and raise unemployment among low-skilled foreigners (Zimmermann, 2018, p. 5). Furthermore, the EU's selective immigration policy tends to deter low-skilled immigrants and attract high-skilled ones to improve strategy and increase demand for low-skilled EU citizens while reducing it for non-EU nationals. Therefore, low pay can make both employees more competitive. Non-EU nationals, however, have meager employment rates. It is difficult for them to integrate into the labour market. Especially most of the non-EU nationals who are the workers in the EU labour market are low-skilled or non-skilled employees. So, this may cause a depression in wages, and EU nationals may decline in welfare. The EU immigration policy prefers to select skilled migrants for the fields needed in the EU labour market. It is necessary for turning the wheel of the economy in the EU.

There is a relationship between welfare and mass migration fluxes in receiving countries. If the migrant workers are skilled and well-educated, they will contribute generously to the economy and reduce earnings inequality. For instance, Irish workers were critical factors in the British economy at the beginning of the 20th century. If the migrant workers are low-skilled or less educated, they can depress the wages of natives and increase migrant unemployment rates. So, the situation can cause long-term mobility of migrant workers around the EU countries, and it can orient assimilation issues in labour markets.

SOCIAL INTEGRATION PROBLEMS of NON-EU NATIONALS in the EU LABOUR MARKET

The diversity of the European Union's labour market lags behind that of the American labour market. The American labour market is the market that provides more labour mobility than all labour markets at the international level. The most significant reason for this is that the socio-cultural diversity of the United States of America in terms of social cohesion and integration has been an ongoing element since the country's establishment. There are many obstacles to non-EU nationals' participation in the EU labour market.

Language Issue and non-EU Nationals' Labour Market Participation

Due to the great linguistic diversity among European nations, many young immigrants or non-EU nationals attempt to integrate into the labour market of another nation. Because there are 24 official languages in the European Union, there will be differences in how non-EU immigrants adapt to the labour market in different countries (Dorn & Zweimüller, 2021, p. 51). It is difficult to adapt to both the labour market and social cohesion. Speaking a different language might also limit the labour mobility of non-EU nationals in the EU labour market. Even if a non-EU immigrant is a skilled worker, a lack of proficiency in the language of the receiving country can limit their abilities to find a job, a better job or to find a job quickly (Lochmann, Rapoport, & Speciale, 2019, p. 267). The immigrants should be fluent in the language of the receiving country if they intend to work there (Boeri, Hanson, & McCormick, 2002, p. 43). Otherwise, it can reduce the productivity of the non-EU immigrant in the workplace or create social inclusion, or it is not preferred to recruit a professional or well-qualified worker. With labour market participation, there are three stages of the labour market recruitment hierarchy. The inner circle comprises nationals, EU nationals, and non-EU nationals at the circle's border (Guzi, Kahanec, & Kurekova, 2023, p. 13). However, this is the rule for the low-income jobs, 3D jobs or low-income and hard-working jobs. Social rights are in the same differential phase for the three types of workers.

The fact that the destination country's language and culture differ from the immigrants can lead to adaptation problems. On the other hand, since English is accepted as a common language worldwide, speaking this language accelerates the process of admission to the labour market. On the other hand, the fact that the immigrant migrated with his family and relatives negatively affects his adaptation to the country of destination. For this reason, the EU rejects massive migrations. When dealing with the migrant market, the EU always considers the demands of the labour market. The similarity of the sending and receiving countries' cultures and languages impacts the degree of assimilation. With more and better-quality jobs and

more robust social cohesion by 2010, the Lisbon Agenda seeks to make Europe the world's most competitive and knowledge-based economy.

Communication is a significant issue for quickly finding a job in the labour market. Furthermore, workers who argue that their English language skills are limited in low-skilled jobs have fewer employment opportunities and lower fees (Fabo, Beblavy, & Lenaerts, 2017, p.489). Refugees and immigrants are two different types of immigration. Refugees find it hard to find valuable jobs in the labour market as they happen suddenly and are unplanned due to the dire conditions of the country they migrate to. Therefore, refugees lag in competition with migrant workers (Zimmermann, 2005, p. 427). For this reason, they do not know the destination country's language and cannot stand the competitiveness of the labour market. However, they can find at least 3D jobs to survive in the EU labour market. As a result, immigration flows are often more significant between nations that speak the same language and in English-speaking countries. In the EU labour market, the EU plans to acquire skilled and well-communicative proficiency in English language skills for foreign workers.

Language can also support integration into social life. Refugees have fewer opportunities to acclimate to social and cultural life in their new country and the local labour markets. As a result, the EU migration policy is geared towards migrant workers who can fully integrate into labour markets and adapt in the long term to social life with the help of proficiency skills in the language.

Social Exclusion and Discrimination in the Labour Market

In the European zone, Germany, the most critical immigration country, has permanently been the target of labour migration (Zimmermann, 2005, p. 428). France is the second, and Spain is the third country in terms of labour migration flux. France focuses on willing migrants in terms of cultural adaptation and language use. Germany supports workers who will be integrated into the labour market with free language courses. In Spain, many refugees and migrants come from Northern Africa, and from less developed countries. Additionally, Spain faces mass migration from these countries. The state's budget is burdened by the large number of migrants, who represent a diverse group of potential workers. As a result, in Spain, migrants primarily work in specific industries such as agriculture and services. This policy restrains the circle of working areas for migrant workers. It reduces foreign migration in domestic areas.

In 2005, the EU Commission released a new direction, the Green Paper, to recognize the economic migration of non-EU nationals into the labour market and identify future labour market demands. In recent years, EU-national migrants' economic migration has increased around the Europe zone. Nevertheless, non-EU nationals have no chance to compete with them. Firstly, most EU nationals can move around the EU

labour markets to work permanently whereas non-EU nationals do not. On the other hand, selection for employers among EU and non-EU nationals' job seekers is widespread in EU labour markets. Differences in national origins may not be evident from the physical characteristics or names of workers in the context of migration in Europe (Dorn & Zweimüller, 2021, p. 52). As a result, a study that examines explicitly nationality-based prejudice uses data from a Swiss state employment agency's online platform that connects job searchers and recruiters to track not only the names of job seekers but also their nationality and language proficiency (Hangartner, Kopp, & Siegenthaler, 2021, p. 573). According to this platform, non-EU national job seekers are 13 to 19 percent less likely to be employed than Swiss nationals. Furthermore, for the Swiss labour market, there are two options for selecting job-seekers on the recruitment platform: the first is preferably Swiss workers, and the second is the primary origin of EU national workers (German, French, etc.)

For instance, a large portion of earlier migration from less developed to more developed European nations included low-skilled workers working in the low-wage construction industry or providing inexpensive labour for factory jobs and service professions, such as the influx of southern European guest workers to Germany in the 1960s and 1970s. However, globalization and technological advancement have raised the relative need for highly skilled people who are favorable in commodities that require a high level of competence. As a result, migration to high-income countries worldwide has become more skills-driven in recent years (Kerr, Kerr, Özden, & Parsons, 2016, p. 87). Individuals who come to Germany on a work permit are likelier to earn less when transitioning to self-employment than if they come from another channel. The Single Permit Directive is a significant tool in EU migration policy for third-country citizens who agree to work in EU member states, where applicable. The directive's implementation and functioning, however, have several issues. The personal scope, processes, and rights outlined in the directive must first be clarified, streamlined, and made as simple as possible before being revised. Second, it should consider advancement opportunities, admission requirements for all workers in low-skilled and medium-skilled from third countries, and safeguards against and responses to third-country worker exploitation.

The EU Commission made many recommendations for non-EU workers in November 2021. The commission encouraged the entry and mobility of third-country nationals applying for work or legally migrating third-country nationals with a work permit; this offer will also be compatible with rules in current legal immigration directives considered inconsistent. Also, the EU Commission has established a legal immigration permit directive for non-EU migrant workers. However, the EU Commission has prepared this working permit for skilled workers. Nonetheless, there are numerous barriers to non-EU migrant workers being accepted into local labour markets. For instance, when interviewing job candidates, recruitment

officers address them by name, nationality, and language skills (Hangartner et al., 2021, p. 575). In the EU region, especially Sweden, recruiters prefer to recruit Swedish nationals first rather than core region EU nationals (German, French, Italian, etc.) and then look for EU nationals, but for a last chance, non-EU nationals (Constant & Zimmermann, 2005, p. 97)

Only in the United Kingdom, with a research focus, prior to Brexit, do migrants possess skills that are relevant to views on each type of migration. However, discrimination based on origin is more common in areas where migrants' economic contribution is unclear. British recruiters are more optimistic about migrant workers coming to fill jobs than job-seekers and about skilled professional migrants than low-skilled workers. They prefer Eastern European low-skilled workers to immigrants from Pakistan but show no ethnic preference among Eastern European and Pakistani professionals. (Larsen & Di Stasio, 2019, p. 20). So, the preference criteria of workers are related to the needs of EU labour markets. After Brexit, for Britain, there are many obstacles to recruiting job-seekers, especially for skilled jobs and sectors where employers have trouble recruiting these workers because of burdensome visa procedures. Nevertheless, the post-Brexit immigration system liberalized access to the UK labour market for non-EU nationals but introduced visa requirements for EU nationals who could previously hold any job. As a result, low-wage occupations that formerly relied heavily on EU national workers are no longer eligible for a work visa, with some limited exceptions for social care and seasonal workers (Sumption, Forde, Alberti, & Walsh, 2022)

Another obstacle or barrier in European countries concerns different employees' social security rights. These entitlements include old-age pensions, unemployment benefits, health services, etc., funded by governments and differ from country to country. According to the legal view, the integration of migrants, refugees, and asylum-seekers depends on the host country in which they settle legally and on affordable opportunities. Entry and residence in EU countries are subject to some precautions for non-EU nationals. However, some forms differ depending on European country and immigrant status, far from promoting an integrated European legal space. An 'economic migrant' with a long-term residence permit has broader rights than an immigrant with a short-term residence permit; similarly, a refugee has much broader rights than an asylum seeker; an asylum seeker is granted a smaller model of rights and benefits than an immigrant with complementary (compared to Geneva 1951) protection status. Koning pointed out the Immigrant Exclusion from Social Programs Index (IESPI) on 25 indicators and the exclusion of immigrants from welfare programs in some countries to protect the national budget and their citizens' expenditures permanently (Koning, 2022, p. 25). Working conditions are harsh for non-EU workers. In the EU labour market, the fact that non-EU workers, who are often the last preferred group, are commonly employed in low-paid jobs is also a reason why these jobs involve difficult conditions and are risky in terms of security. However, the

EU has also established a legal framework to combat discrimination, which is a significant impediment to integration. There are widely accepted minimum standards for increasing equality of treatment based on race or ethnic origin, religion or belief, age, and disability. In the 2000s, the EU established some directives to combat the discrimination of third-country workers. For instance, “coordination arrangements” have been created to facilitate the portability of social security rights between countries and to prohibit discrimination against returning migrants who have left a country (Münz, 2007, p. 7).

Another point about this subject is that EU-born workers who are cross-border workers have some problems in deciding which country is appropriate to work in according to the social security facilities. It shows a working pyramid for all workers in EU labour markets. First, it is to choose the person who is suitable for the nature of the job among the employees who apply for the recruitment. Second, he must have received an education in the EU education model, or, if he is an immigrant, he must have an accredited diploma from the host country. Third, it is checked to see whether it is suitable for the nature of the job. Fourth, if all the qualifications are suitable for the job among the candidates, it is checked whether they are citizens of the country they applied for. If the job seeker is born in one of the EU countries, it can be the second choice. Although some countries recognize equal treatment between domestic and foreign workers in their social security legislation, some countries discriminate against immigrants. Consequently, bilateral and multilateral social security agreements are essential for taking into account periods of employment in other signatory countries in granting the right to benefits subject to completion of the qualifying period. Many countries allow immigrant workers to be entitled to social security when bilateral or multilateral social security agreements are concluded with the workers' country of origin. International Labour Organization (ILO) Convention No. 102 and other current conventions in social security include explicit non-discrimination clauses (Hirose, Nikac, & Tamagno, 2011, p.13). However, as part of economic integration, the EU member countries need to extend these social security rights to every worker, and not discriminate against the country of birth. For instance, when asked whether discrimination based on skin color, ethnicity, or religion is widespread in France, about eight in ten say “yes” compared to just six of ten Europeans (Carcillo & Valfort, 2020, p. 2). In addition to being ethically unacceptable, discrimination brings high costs to our economy by reducing the labour demand of discriminated groups. This low demand lowers the wages of members of these groups and increases their difficulties in accessing employment. It can also confine them to less qualified positions than they would normally occupy. The responses of the labour supply magnify these negative consequences. Low wages reduce the desire to work (Carcillo & Valfort, 2020, p. 3). The drop in labour demand caused by discrimination also lowers the productivity of foreign workers who invest less in education and lifelong learning because they expect low returns. While this spiral of

negativity affects public finances by causing production losses, public expenditures due to unemployment benefits and social transfers to those who suffer from discrimination increase.

21.6 million third-country nationals, made up of 4.2% of the total EU population, are settled in EU countries. New immigrants settling in the EU annually represent less than 0.5% of the EU population (EU, 2020). Most of the migrants settling in the EU are likely to stay for the medium term. Therefore, having a job and adapting to EU society are crucial for successful integration. Social supports such as housing, health services, and helping children are equally important in achieving social cohesion.

CONCLUSION

The reason for the demand for migrant workers, the EU labour market is still one of the first to attract immigrants. Apart from job opportunities, political freedoms and social rights are appealing to immigrants because EU countries have a high currency value. The countries where English is spoken as a common language are in this region, and they are democratic countries with societies living in peace and tranquility. On the other hand, due to these attractive factors that the EU has, it is typical for the high demand for immigrants to be subject to a selective policy by EU member states. The effects of establishing the EU as an economic integration system are seen in the regulations of the EU labour market. The EU's openness to legal immigration and approach that prioritizes the needs of the labour market also reveals the aim of economic integration. EU member states, which want to deal with the priority needs of labour-intensive sectors such as low-paid 3D jobs and short-term jobs, in line with the needs of the labour market, face problems in issues such as granting social security rights.

EU immigration policy is based on labour migration as a circle from the inside out. Citizens are primarily preferred in the labour market. The most important reason for this is that the loss of income for the country's citizens due to foreign workers affects the country's welfare system. Loss of income or income imbalance creates problems between foreign workers and citizens, limiting the demand for migrant workers from EU countries to 3D jobs and short-term jobs. These are grouped as jobs the country's citizens do not want to do or short-term, insecure jobs. In this case, although the regulations to which the EU member states are bound to focus on the labour market are based on equality, in practice, the approach and concerns of the country's society are more effective for the government.

After the 2004 enlargement of the EU, there are three steps to understanding the rate of labour migration. In a central EU country's labour market, the first choice for any low-skilled work is for natives. The second choice is for recruiting any EU-national job-seeker, and the last is for non-EU nationals. However, many problems have occurred in the EU market system due to differential skills. These

distinctions opened across multiple lines, including age, education, social class, and immigrant heritage. For instance, highly educated young people, the middle class, and those of immigrant heritage tend to be more optimistic about immigration. In contrast, those with little or no skills, those who are older, working-class people, and those with no immigrant heritage tend to be more damaging. These groups become more diverse over time as positive groups become more convinced of the benefits of migration, while hostile groups become more skeptical. Therefore, the immigrant approach of the societies in terms of the level of development among the EU member countries also changes according to the income level. In countries such as Bulgaria, Romania, and Estonia, where low-income groups are concentrated in the labour market, the immigration policy minimizes the acceptance of migrant workers. In contrast, the acceptance of migrant workers is higher in industrialized countries such as Germany and France.

As a result, in the selective immigration policies of the EU member countries, both the differences in the labour market in terms of the needs of the country and the differences in the industrialization level of the country also show differences in the practices of immigration policies.

AUTHOR STATEMENT / YAZAR BEYANI

Researcher(s) have jointly contributed to the article. Researcher(s) have not declared any conflict of interest.

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

REFERENCES

- Alesina A., Miano, A., & Stantcheva, S. (2023). Immigration and redistribution. *The Review of Economic Studies*, 90(1), 1-39. doi: 10.1093/restud/rdac011
- Amo-Agyei, S. (2020). *The migrant pay gap: Understanding wage differences between migrants and nationals* (ILO Report). Retrieved from International Labour Organization web site: https://ec.europa.eu/migrant-integration/sites/default/files/2020-12/Themigrantpaygap_ILOReport.pdf
- Biering, K., Lander, F., & Rasmussen, K. (2017). Work injuries among migrant workers in Denmark. *Occupational and Environmental Medicine*, 74(4), 235-242. doi:10.1136/oemed-2016-103681
- Boeri, T., Hanson, G., & McCormick, B. (2002). *Immigration policy and welfare system*. Oxford: Oxford University Press.
- Boeri T. (2010). Immigration to the land of redistribution. *Economica*, 77(308), 651–687. doi: 10.1111/j.1468-0335.2010.00859.x

- Carcillo, S., & Valfort, M.-A. (2020). Combating discrimination in the labour market. *Notes Du Conseil D'analyse Economique*, 56(2), 1-12.
- Cassarino J.P., Gabrielli L., & Perrin, D. (2023). *Cooperation on readmission in the euro-mediterranean area and beyond: lessons learned and unlearned* (EUROMESCO Report No:28). Retrieved from EUROMESCO web site: <https://www.euromesco.net/wp-content/uploads/2023/05/Policy-Study28.pdf>
- Constant, A., & Zimmermann, K. (2005). Immigrant performance and selective immigration policy: A European perspective. *National Institute Economic Review*, (194), 94-105.
- Crouch, C. (2016). European employment and labour market policy. In *The search for Europe: Contrasting approaches* (pp. 108–115). Bilbao: BBVA.
- Card, D., Dustmann, C., & Preston, I. (2005). *Understanding attitudes to immigration: the migration and minority module of the first European Social Survey* (CREAM Discussion Paper No. 0503). Retrieved from Centre for Research and Analysis of Migration web site: <https://davidcard.berkeley.edu/papers/euroimmig.pdf>
- Dorn, D., & Zweimüller, J. (2021). Migration and labour market integration in Europe. *Journal of Economic Perspectives*, 35(2), 49-76. doi: 10.1252/jep.35.2.49
- EU. (2005). *Green paper-on an EU approach to managing economic migration*. Retrieved from https://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_6_raporlar/1_2_green_papers/com2005_green_paper_on_managing_economic_migration.pdf
- EU. (2020). Inclusion of non-EU migrants [web log]. Retrieved from <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1274&langId=en>
- Eurostat. (2022). *Glossary: Activity rate*. Retrieved from Eurostat web site: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Activity_rate
- Eurostat (2021, Mayıs 19). *Migrant integration: a downturn in employment rates in 2020*. Retrieved from Eurostat web site: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20210519-1>
- Fabo, B., Beblavy, M., & Lenaerts, K. (2017). *The importance of foreign language skills in the labor markets of Central and Eastern Europe: an assessment based on data from online job portals* (CEPS Special Report No. 129). Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2723188
- Fijnaut, C. (2016). The Hague programme and police cooperation between the EU member states. In C. Fijnaut (Eds.) *The containment of organised crime and terrorism* (pp. 735–749). Hague: Brill/Nijhoff Publishing. doi: 10.1163/9789004281943_041
- Fridriksridottir, B. (2017). *What happened to equality? The construction of the right to equal treatment of third-country nationals in European Union Law on labour migration. What happened to equality?* Retrieved from https://brill.com/search?f_0=author&q_0=Bjarney+Fri%C3%B0riksd%C3%B3ttir
- Ghosh, J. (2019). *Migration and gender empowerment: Recent trends and emerging issues* (UNDP Human Development Research Paper No. 2009). Retrieved from https://mpr.aub.uni-muenchen.de/19181/1/MPRA_paper_19181.pdf

- Guzi, M., Kahanec M., & Kurekova M. (2023). The impact of immigration and integration policies on immigrant-native labour market hierarchies. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 49(16), 4169-4187. doi: 10.1080/1369183X.2023.2207339
- Hangartner, D., Kopp, D., & Siegenthaler, M. (2021). We are monitoring hiring discrimination through online recruitment platforms. *Nature*, 589(7843), 572-576. doi: 10.1038/s41586-020-03136-0
- Hirose, K., Nikac, M., & Tamagno, E. (2011). *Social security for migrant workers: A rights based approach*. Budapest: ILO.
- Jaulin T. (2010). *The Impact of EU migration policy in the Southern and Eastern Mediterranean*. (International Institute for Democracy and Electoral Assistance Discussion Paper 39). Retrieved from <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/chapters/the-role-of-the-european-union-in-democracy-building/eu-democracy-building-discussion-paper-39.pdf>
- Jennissen, R. P. (2004). Macro-economic determinants of international migration in Europe (Unpublished Phd Thesis). University of Groningen, Groningen.
- Kapur, D., & McHale, J. (2005). *The global migration of talent: What does it mean for developing countries?* Center for Global Development website. Retrieved from https://www.cgdev.org/sites/default/files/4473_file_Global_Hunt_for_Talent_Brief.pdf
- Kapur, D., & McHale, J. (2009). International migration and the world income distribution. *Journal of International Development*, 21, 1102-1110.
- Kerr, S. P., Kerr, W., Özden, Ç., & Parsons, C. (2016). Global talent flows. *Journal of Economic Perspectives*, 30(4), 83-106.
- Kingsley, P. (2015, September 10). Refugee crisis: Apart from Syrians, who are traveling to Europe? *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2015/Sep/10/refugee-crisis-apart-from-Syrians-who-else-is-travelling-to-Europe>
- Koning, E. (2022). *The exclusion of immigrants from welfare programs: Cross-national analysis and contemporary developments*. Toronto: University of Toronto Press.
- Lange T. (2020). A new narrative for European migration policy: Sustainability and the Blue Card recast, *European Law Journal*, 26(3-4), 167-285. <http://doi.org/10.1111/eulj.12381>
- Larsen, E. N., & Di Stasio, V. (2019). Pakistani in the UK and Norway: different contexts, similar disadvantage. Results from a comparative field experiment on hiring discrimination. *Journal of Ethics and Migration Studies*, 47(6), 1201-1221. doi: 10.1080/1369183X.2019.1622777
- Lee, E. (1966). A theory of migration. *Demography*, 3(1), 47-57. doi: 10.2307/2060063
- Lochmann A., Rapoport H. & Speciale B. (2019). The effect of language training on immigrants' economic integration: Empirical evidence from France. *European Economic Review*, 113, 265-296. doi: 10.1016/j.eurocorev.2019.01.008
- Massey, D., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431-466.

- Münz, R. (2007). *Migration, labor markets, and integration of migrants: An overview for Europe* (Hamburg Institute of International Economics Paper. 3-6). Retrieved from https://www.hwwi.org/uploads/tx_wilpubdb/HWWI_Policy_Paper_3-6_01.pdf
- Naerssen, T. V., Spaan, E., & Zoomers, A. (2008). *Global migration and development*. London: Routledge.
- Okuy A. S., Barana L., Boland C. E. , Colombo S., Fusco F., Huber D., Morente D., Resti J. & Sanchez-Montijano E. (2021). *Analysis on migration drivers and trajectories along the Eastern Mediterranean Route (SouthCentral Asia & Middle East); Central and Western Mediterranean Routes and the Western Africa, Route (North, West, and the Horn of Africa), and the Atlantic Route*. Retrieved from <https://www.iai.it/it/publicazioni/analysis-migration-drivers-and-trajectories>
- Ravenstein, E. (1889). The laws of migration. *Journal of the Royal Statistical Society*, 52(2), 241-305.
- Speciale, B.(2010). Immigration Policies in the EU: challenges and priorities. *Reflets Et Perspectives De La Vie Economique*, 2010(2-3), 121-135. doi:10.3917/rpve.492.0121
- Sumption, M., Forde, C., Alberti, G., & Walsh, P. (2022, August 15). How is the end of free movement affecting the low-wage labour force in the UK? *Migration Observatory at the University of Oxford*, Retrieved from <https://migrationobservatory.ox.ac.uk/resources/reports/how-is-the-end-of-free-movement-affecting-the-low-wage-labour-force-in-the-UK/>
- Trivedi A. J., & Mehta A. (2019). Maslow's hierarchy of needs: Theory of human motivation. *International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages*, 7(1), 1-4.
- UN. (2016). *International migration report 2015: Highlights key facts*. New York: UN Department of Economic and Social Affairs.
- Wickramasinghe, A., & Wimalaratana, W. (2016). International migration and migration theories. *Social Affairs: A Journal of Social Sciences*, 1(5), 13–32.
- Zimmermann K. F. (1995). Tackling the European migration problem. *Journal of Economic Perspectives*, 9(2), 45-62.
- Zimmermann, K. F. (2005). *European labour mobility: Challenges and potentials* (IZA Discussion Papers No. 1410). Bonn: Institute for the Study of Labor (IZA).
- Zimmermann, K. F. (2018). *Social cohesion and labour mobility* (GLO Discussion Paper). Maastricht: Global Labor Organization.
- Zolberg, A. R., Shurke, A., & Aguayo, S. (1989). *Escape from violence: Conflict and the refugee crisis in the developing world*. London: Oxford University Press.

TÜKETİCİ MOBİL ÖZ YETERLİLİĞİNİN VE ÇEVİRİMİÇİ TÜKETİCİ YORUMLARININ ÇEVİRİMİÇİ SATIN ALMA NİYETİ İLE İLİŞKİSİ*

Kevser Ezgi KAYNAR², Aslıhan YAVUZALP MARANGOZ³

Öz

Bu çalışmanın amacı, tüketici mobil öz yeterliliğinin ve çevrimiçi tüketici yorumlarının çevrimiçi satın alma niyetine olan etkisini belirlemektir. Yapılan bu çalışma ile çevrimiçi tüketici yorumlarının çevrimiçi satın alma niyetine olan etkisinde mobil öz yeterliliğin düzenleyici rolü araştırılmaktadır. Araştırma kapsamında kolayda örneklem yöntemiyle çevrimiçi olarak 450 katılımcıya ulaşılmıştır. Elde edilen verilerin geçerlilik ve güvenilirlikleri, açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi yardımıyla test edilmiştir. Araştırma hipotezlerinin test edilebilmesi amacıyla yapısal eşitlik modeli analizi uygulanmıştır. Analizler sonucunda, tüketici mobil öz yeterliliğinin ve çevrimiçi tüketici yorumlarının, çevrimiçi satın alma niyeti üzerindeki anlamlı etkisi ortaya konulmuştur. Buna ek olarak, çevrimiçi tüketici yorumlarına kıyasla, tüketici mobil öz yeterliliğin çevrimiçi satın alma niyeti üzerindeki etkisinin daha fazla olduğu görülmüştür. Çalışmanın bulgularına göre, çevrimiçi tüketici yorumlarının çevrimiçi satın alma niyeti üzerindeki etkisinde, tüketici mobil öz yeterliliğin düzenleyici rolüne ilişkin anlamlı bir etkisinin bulunmadığı tespit edilmiştir. Araştırmadan elde edilen bulguların literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mobil Öz Yeterlilik, Çevrimiçi Tüketici Yorumları, Çevrimiçi Satın Alma Niyeti

JEL Kodları: M31, O33, L81

THE RELATIONSHIP OF CONSUMER MOBILE SELF EFFICACY AND ONLINE CONSUMER REVIEWS WITH ONLINE PURCHASE INTENTION

Abstract

The aim of this study is to determine the effect of consumer mobile self-efficacy and online consumer reviews on online purchase intention. With this study, moderator role of mobile self-efficacy in the effect of online consumer reviews on online purchase intention was investigated. For the research, 450 participants were reached with the convenience sampling method. The validity and reliability of the obtained data were tested with explanatory and confirmatory factor analysis. Structural equation model analysis was applied for research hypotheses. The significant effect of mobile self-efficacy and online consumer reviews on purchase intention was revealed. Compared to consumer reviews, the effect of mobile self-efficacy on purchase intention was found to be greater. According to the findings of the study, it was determined that there was no significant effect on the moderating role of consumer mobile self-efficacy in the effect of online consumer reviews on online purchasing intention. The results of the study are considered to contribute to the literature.

Keywords: Mobile Self-Efficacy, Online Consumer Reviews, Online Purchase Intention

JEL Codes: M31, O33, L81

* Bu çalışma için Toros Üniversitesi Etik Kurulunun 28/11/2022 tarihli toplantısının 178 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

² Doktora Öğrencisi, Toros Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, kevserzegikaynar@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1242-7792>

³ Dr. Öğr. Üyesi, Toros Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, aslihan.marangoz@toros.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5119-4330>

GİRİŞ

İnternet, dünyanın her yerinde bilgi paylaşma ve bağlantı kurma şeklini dönüştürmeye devam ederken, internet kullanıcı sayısının 5,18 milyara ulaşması küresel nüfusun yaklaşık olarak üçte ikisinin dünya çapında internet ağına bağlı olduğunu göstermektedir (Statista, 2023, s. 1). Son yıllarda, geleneksel yöntemler üzerinden ürün ve hizmet sağlayan birçok işletmenin çevrimiçi pazarlarda geniş bir müşteri hedef kitlesine odaklanması ile birlikte e-ticaret hacminde büyük bir patlama yaşanmıştır (Varzaru, Bocean, Rotea ve Budica-Iacob, 2021, s. 2). 2021 yılında dünya çapındaki toplam perakende satışlarının %19,5'ini oluşturan e-ticaret pazarı, 4,89 trilyon ABD dolarına ulaşmıştır. Bu pazar değerinin 2024 yılına kadar %21,8 oran ile 6,39 trilyon ABD dolara yükselmesi beklenmektedir (eMarketer, 2021, s. 2). Türkiye’de ise 2022 yılının ilk 6 aylık verilerine göre, e-ticaret hacmi bir önceki yılın aynı dönemine göre %116’lık artışla 348 milyar TL’ye ulaşmıştır (Elektronik Ticaret Bilgi Sistemi [ETBİS], 2022, s. 1).

21. yüzyılda web tabanlı teknolojilerin hızla yayılmasıyla birlikte perakende sektöründe bir paradigma değişikliği yaşanmıştır. Çevrimiçi perakendeciler, mobil perakendeciliği teşvik etmek ve erişimlerini etkili bir şekilde genişletmek için büyük yatırımlar yaparak akıllı telefon kullanıcılarını giderek daha fazla hedeflemektedir (Thakur, 2018, s. 283). Ülkemizde, e-ticaret alışverişlerinde tüketicilerin %70’inin mobil uygulamaları tercih etmesi, akıllı telefonların ve mobil uygulamaların kullanımındaki yaygınlığı açıkça göstermektedir (ETBİS, 2022, s. 10). Tüketici mobil alışveriş becerisi, akıllı mobil cihazlar kullanılarak gerçekleştirilen işlemlere ilişkin çevrimiçi alışveriş becerilerini ifade etmektedir (Makkonen, Nyrhinen, Frank ve Karjalautovd, 2022, s. 481). Mobil alışveriş öz yeterliliği ise bireyin belirli bir mobil mağaza hizmetini kullanarak mobil cihazlarla sipariş verme ve çevrimiçi ödeme yapma gibi bir dizi alışveriş sürecini gerçekleştirme becerisine ilişkin genel yargılarını temsil etmektedir (Chang, Wang ve Li, 2017, s. 8). Bireyin bir mobil cihazı ve ilgili hizmetleri kullanma yeteneğinin yanı sıra bu becerileri daha geniş görevlere uygulama yargısı olarak tanımlanan mobil öz yeterliliğin, bireyin teknoloji kullanımı üzerindeki etkisi birçok çalışmada teknoloji kullanımının önemli bir öncülü olarak tanımlanmıştır. Bu çalışmalar; mobil öz yeterliliğin mobil öğrenme (Mahat, Ayub, Luan ve Wong, 2012, s. 288), mobil ödeme teknolojisi kabulü (Jaradat ve Faqih, 2014, s. 162) ve mobil kişisel bilgi yönetimi (Ali ve Warraich, 2020, s. 139) üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Tüketiciler, değişen teknolojilere hızla uyum sağlamaya devam ettikçe, teknoloji kullanıcılarının bu cihazları günlük yaşamlarına nasıl entegre ettiklerini incelemek için araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır (Oakley ve Palvia, 2012, s. 3-7).

İnternet gibi modern teknolojilerin yaygın kullanımı ile birlikte tüketiciler daha aktif ve yetkin hale gelmiştir (Maslowska, Malthouse ve Viswanathan, 2017, s. 1). Çevrimiçi bilgilere daha fazla güvenme eğiliminin ışığında, tüketiciler erişilebilirliği kullanarak başkalarının görüşleriyle daha fazla

ilgilenmektedir. Bu bağlamda internet, birçok tüketicinin fikirlerini paylaştığı ve satın alma kararları üzerinde derin etkisi olduğu bir platform olarak kabul edilmektedir (Han, 2020, s. 68). E-ticaret ve çevrimiçi platformların yükselişiyle birlikte, tüketici derecelendirmeleri ve incelemeleri giderek daha erişilebilir, yaygın ve etkili hale gelmiştir. Milyonlarca tüketici, satın alma kararları için diğer tüketiciler tarafından üretilen derecelendirme ve yorumları değerlendirmekte ve bunlara güvenmektedir (İktisadi İş Birliği ve Gelişme Teşkilatı [OECD], 2019, s. 6). Çevrimiçi tüketici yorum ve incelemeleri; ticari olmayan nitelikleri, içeriklerinin zenginliği ve tüketicilerin karar alma süreçlerine olan etkisi nedeniyle önem kazanmıştır (Fan, 2021, s. 2738). Senecal ve Nantel'in (2004, s. 167) ifade ettiği üzere, çevrimiçi değerlendirme kaynaklarının tüketicilerin seçimlerini etkileyebilecek ürünleri tavsiye etiklerinde söz konusu ürünlerin iki kat oranında daha fazla tercih edildiği bilinmektedir.

Bu çalışmanın amacı, tüketici mobil öz yeterliliğinin ve çevrimiçi tüketici yorumlarının çevrimiçi satın alma niyeti üzerindeki etkisini birlikte incelemektir. Alanyazında öz yeterlilik kavramı; bilgisayar öz yeterliliği (Compeau ve Higgins, 1995), internet öz yeterliliği (Hamdan vd., 2021), dijital medya öz yeterliliği (Hammer, Scheiter ve Stürmer, 2021), girişimcilik öz yeterliliği (Elnadi ve Gheith, 2021), çevrimiçi öğrenme öz yeterliliği (Calaguas ve Consunji, 2021) ve akademik öz yeterlilik (Hanham, Lee ve Teo, 2021) gibi çeşitli bağlamlarda benimsenmiş ve birçok çalışmada araştırılmış bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Oakley ve Palvia (2012), öz yeterlilik kavramını mobil cihazlara uygulayarak mobil öz yeterlilik kavramını tanımlamıştır. Mevcut alanyazında tüketici mobil öz yeterliliğinin çevrimiçi satın alma niyeti üzerindeki etkilerinin incelendiği bir çalışma saptanmamıştır. Bu çalışmanın amacı kapsamında çevrimiçi tüketici yorumlarının çevrimiçi satın alma niyetine etkisini konu alan Küçük ve Çatı (2021), Karataş (2022), Ventre ve Kolbe (2020), Yaacob, Gan ve Yusuf (2021) çalışmaları incelenmiştir. Tüketici mobil öz yeterliliğinin ve çevrimiçi tüketici yorumlarının çevrimiçi satın alma niyeti üzerindeki etkisinin birlikte incelenmesini hedefleyen bu çalışmanın alanyazındaki söz konusu boşluk göz önüne alındığında sahip olduğu özgünlük ile katkı sağlayarak alanyazını zenginleştireceği öngörülmektedir.

Araştırma kapsamında, mobil öz yeterlilik ve çevrimiçi tüketici yorumları kavramları açıklanmıştır. Mobil öz yeterlilik ve çevrimiçi tüketici yorumlarının çevrimiçi satın alma niyetine olan etkisi incelenmiştir. Son olarak çevrimiçi tüketici yorumlarının çevrimiçi satın alma niyetine olan etkisinde mobil öz yeterliliğin düzenleyici etkisinden bahsedilmiştir. Mevcut alanyazın ışığında çalışmaya ilişkin hipotezler ortaya konulmuştur. Araştırma kapsamında elde edilen veriler üzerinde geçerlilik ve güvenilirlik analizleri yapılarak yapısal eşitlik modeli analizi ile araştırma hipotezleri test edilmiştir. Bu analizlerden elde edilen bulgular araştırmanın sonuçları olarak açıklanmıştır.

MOBİL ÖZ YETERLİLİK

Bandura (1977, s. 195) tarafından öz yeterliliğin tanımı, bireylerin belirli bir performans elde etmek için gerekli olan eylemleri organize etme ve yürütme yeteneklerine ilişkin yargısı olarak yapılmıştır. Bu tanıma göre, öz yeterlilik, kişinin sahip olduğu becerilerle değil, sahip olduğu becerilerle neler yapabileceğine ilişkin yargılarıyla ilgilenmektedir. Marakas, Li ve Johnson'nin (1998, s. 127) ifade ettiği üzere, bireyin belirlenen bir görevi yerine getirme yeteneğine olan inancını ifade eden öz yeterlilik; karmaşık, bilişsel, dilsel, sosyal ve aktif deneyimlerin dinamik bir tartımı, entegrasyonu ve değerlendirilmesi yoluyla oluşturulur. Öz yeterlilik, gelecekteki bir göreve özgü performansın güçlü bir tahmincisi olup bir kişinin belirli bir görevle ilgili yeteneklerini ne olarak algıladığına atıfta bulunur. Öz yeterlilik, yalnızca bireyin geçmiş performansına veya deneyimine dayalı olarak belirli bir görevi yerine getirme becerisine ilişkin algısını yansıtmaz, aynı zamanda gelecekteki niyetler üzerinde kritik bir etki oluşturur (Marakas, Li ve Johnson, 1998, s. 128).

Compeau ve Higgins (1995, s. 192), bilgisayar öz yeterliliğini, Bandura'nın (1977) öz yeterlilik kavramının bir uzantısı olarak, kişinin bilgisayar kullanma yeteneğine ilişkin yargısı olarak tanımlamıştır. Bu görüş doğrultusunda Oakley ve Palvia (2012, s. 3) ise öz yeterlilik kavramını benimseyerek mobil cihazlara uygulamış ve mobil öz yeterliliği, kişinin bir mobil cihazı ve ilgili hizmetlerini kullanma yeteneğinin yanı sıra bu becerileri daha geniş görevlerde uygulama yargısı olarak ifade etmiştir. Geniş bir tanım ile mobil öz yeterlilik; kişinin bir mobil cihaz aracılığıyla dosyaları düzenleme, veri aktarma, e-posta kullanma, internette gezinme gibi faaliyetlerde bulunma, bilgi arama, mobil cihazlarla ilgili bilgileri anlama ve belirli mobil hizmetleri kullanma yeteneğinin yargısı olarak tanımlanmaktadır (Wang ve Wang, 2008, s. 407).

Mobil cihazlar, avuç içi boyutunda, internete kablosuz olarak erişebilen ve veri aktarım işlevine sahip mobil el bilgisayarları olarak tanımlanmaktadır (Wang ve Wang, 2008, s. 405). Mobil cihazların kullanımını motive eden faktörler; tüketicilerin hareket halindeyken işlemlerini istedikleri zaman başlatabilme kolaylığı, e-posta ve kısa mesajların anında bildirim ve ulaşımı, kullanımının masaüstü bir bilgisayara kıyasla daha kolay ve basit oluşu, zaman ve maliyet tasarrufudur (Chang, Chen ve Zhou, 2009, s. 8). Çeşitli görevleri tamamlamak için mobil cihaz kullanma becerilerine güvenen kullanıcılar, teknolojiyle birlikte kolaylaştırılmış işlemleri günlük aktivitelerine entegre etmektedirler. Mobil cihazlarla etkileşimleri sonucunda sahip oldukları gelişmiş yetenekleri ile bireyler, teknoloji kullanımını arttırarak hayatlarının her alanını etkileyen teknolojiye daha fazla bağlanmaktadır (Oakley ve Palvia, 2012, s. 2-3). Teknolojideki gelişmeler ile birlikte, mobil alışveriş, mobil bankacılık ve mobil ödeme yapma gibi işlemleri yürütmek için

gelişmiş mobil cihazların kullanımını mümkün kılan mobil cihaz hizmetlerinin çeşitliliği de artmıştır (Lu ve Su, 2009, s. 443).

Mobil alışveriş, tüketicilerin herhangi bir zamanda ve herhangi bir yerde çevrimiçi alışveriş yapmalarını sağlamaktadır. İnternet kullanımındaki yaygınlık ve cep telefonu kullanıcılarının sayısındaki olağanüstü artış, insanların hayatlarının her alanındaki ihtiyaçlarını mobil cihazlarla karşılamasıyla ve mobil ticaretin benzeri görülmemiş büyümesiyle sonuçlanmıştır (Lu ve Su, 2009, s. 442). Mobil ticaret, kablosuz teknolojinin kullanılarak geleneksel e-ticaretin tüm işlevlerinin bir akıllı telefon veya elde tutulan herhangi bir cihaz aracılığıyla sağlandığı ve müşterilerin isteklerini uygun bir şekilde yerine getirmesi nedeniyle e-ticaretin bir sonraki dönemi olarak algılanmaktadır (Thevaranjan ve Samantha, 2022, s. 316). Elektronik ortamda hizmet veren perakendecilerin %79,5 oranında bir mobil uygulamaya sahip olduğu bilinmekte olup bu oran elektronik perakendecilikten mobil perakendeciliğe doğru olan yönelimi göstermektedir (Habiboğlu, Akturan ve Pirtini, 2021, s. 313).

MOBİL ÖZ YETERLİLİK

Tüketicilerin teknoloji özelliklerini algılamalarındaki farklılıklar nedeniyle teknolojiyi benimseme davranışları bireysel tüketici özelliklerine göre farklılık gösterebilmektedir (Venkatesh, Morris, Davis ve Davis, 2003, s. 469). Zhou, Lu ve Wang (2014, s. 3), çevrimiçi alışveriş yapma bağlamında öz yeterliliği; çevrimiçi sipariş verme, ilgili bilgileri edinme ve beklenmeyen sorunlarla başa çıkma konusundaki algılanan yetenek olarak tanımlamaktadır. Tüketicilerin çevrimiçi alışverişe duydukları ilk güveni oluşturması üzerine Zhou ve arkadaşlarının yaptıkları bu çalışmada, öz yeterliliğin, söz konusu güveni olumlu yönde etkilediği ifade edilmiştir. Buna göre, yüksek öz yeterliliğe sahip olduklarında tüketiciler, çevrimiçi işlemlerle ilgili argümanları inceleme ve esas olarak ilk güveni inşa etmek için gerekli yeteneklerle donatılmaktadır (Zhou vd., 2014, s. 7).

Iconaru (2013, s. 27), çalışmasında çevrimiçi alışverişin benimsenmesinde mobil öz yeterliliğin önemini vurgulamıştır. Jaradat ve Faqih (2014, s. 162) ise teknoloji kullanım kolaylığına ilişkin tüketici algılarının ve mobil ödeme benimseme düzeyinin, kullanıcıların teknolojiye yönelik davranışsal niyetlerini olumlu yönde etkilediğini belirtmiştir. Bu sonuçlardan, mobil öz yeterlilik duygusu güçlü olan bireylerin, mobil alışverişini benimsemeye yönelik daha güçlü bir davranış kontrolüne sahip olacağı açıkça görülmektedir. Yang'nin (2012, s. 486-490) ifade ettiği üzere, mobil alışveriş öz yeterliliğine sahip olan bireylerin bir teknolojiyi kullanarak olumlu sonuçlar elde etme yeteneği, tüketicilerin teknolojiyi kullanma konusunda kontrol sahibi olmalarını sağlamaktadır. Tüketiciler, mobil bir kanal üzerinden alışveriş yapma konusunda kendilerine güven duyduklarında, bu platformlarda daha rahat alışveriş yapmakta ve mobil

alışveriş deneyimlerini zenginleştiren daha fazla işlev ve özellik keşfetmektedir. Mobil alışverişe daha fazla güven duyulması, bireyin kontrolün kendisinde olduğuna dair daha güçlü bir olumlu duygu uyandırmakta ve bu da mobil alışveriş kullanma niyetinin devam etmesine neden olmaktadır. Sonuç olarak, yüksek düzeyde mobil öz yeterliliğe sahip tüketicilerin düşük mobil öz yeterliliğe sahip tüketicilere kıyasla mobil alışverişin işlev özelliklerini ve kullanımını algılama olasılıklarının daha yüksek olduğu bildirilmiştir.

Mobil alışveriş sitelerinde satın alma niyetini etkileyen faktörler üzerinde araştırma yapan Lu ve Su (2009, s. 453), bireylerin mobil cihazların kullanımı ile ilgili daha ileri becerilere sahip olduklarında, karmaşık mobil işlevleri ustalıkla yerine getirme olasılıklarının daha yüksek olacağını belirtmişlerdir. Yüksek mobil cihaz kullanma becerisine sahip olmak, tüketicinin mobil bir hizmeti benimseme endişesini azaltırken, çevrimiçi alışveriş zevkini ve mobil bilgi kullanılabilirliğini arttırmakta ve sonuç olarak çevrimiçi satın alma niyetleri üzerinde bir etkiye sahip olmaktadır. Bu konuya ilişkin alanyazın doğrultusunda aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur.

H1: Mobil öz yeterlilik, çevrimiçi satın alma niyetini pozitif yönde etkilemektedir.

ÇEVİRİMİÇİ TÜKETİCİ YORUMLARI

Çevrimiçi tüketici yorumları, çevrimiçi bir platformda (web sitesi, çevrimiçi topluluk veya forum, arama motoru, sosyal medya platformu) yayınlanan; bir işletme, ürün veya hizmet hakkında genellikle sayısal bir derecelendirme puanının eşlik ettiği, incelenen ürün veya hizmeti kullandığını ve satın aldığını iddia eden biri tarafından paylaşılan herhangi olumlu, tarafsız veya olumsuz geri bildirim olarak tanımlanmaktadır (Filieri, Galati ve Raguseo, 2021, s. 2). Çevrimiçi pazarlarda kalite ve güven eksikliğini telafi etmek için birçok işletme, tüketicilerin ürünleri değerlendirmesi için derecelendirme sistemleri sağlarken, tüketicilerin ürünlerin kalitesi hakkında incelemeler yazmasına izin vermektedir. Amazon gibi birçok çevrimiçi perakendeci, tüketicilere ürün değerlendirmeleri sağlayan çevrimiçi topluluklar oluşturarak ürün pazarlarını genişletmekte (Chen, Dhanasobhon ve Smith, 2008, s. 1), bu doğrultuda olumlu veya olumsuz çevrimiçi tüketici yorumlarının sayısını ve oranını açıkça göstererek, tüketiciler için önemli bir bilgi kaynağı sunmaktadır (Cui, Lui ve Guo, 2012, s. 45).

Tüketiciler, ürün ve hizmetlerin kalitesi, kullanılabilirliği hakkındaki fikir ve deneyimlerini paylaşmaktan uzun bir süredir yararlanmaktadır (OECD, 2019, s. 6). Tüketicilerin satın aldıkları ürünler hakkında yaptıkları değerlendirmeler ve satın alma sonrası görüşleri, tüketicilerin memnuniyetine ve sadakatine ilişkin bilgiler sunmaktadır. Çevrimiçi tüketici ürün yorumları ve satıcıya ilişkin değerlendirmeler, söz konusu ürünün satın alma kararını, ürünün hangi satıcıdan alınacağını ve ödeme istekliliğini etkilemektedir (Wu, Wu, Sun ve Yang, 2013, s. 175). E-ticaret siteleri aracılığıyla sunulan ürün

ve hizmetlerin soyut olmaları nedeniyle ürünlere duyulan güvenilirliğin çevrimiçi tüketici değerlendirmelerine ve yorumlarına bağlı olması söz konusudur. E-ticaret siteleri ve sosyal medya aracılığıyla oluşturulan çevrimiçi tüketici yorumları, tüketici algısını ifade etmekte olup bu değerlendirmeler, gelecekteki satın alma kararlarını dolaylı olarak etkileyebilecekleri için e-ticarette önemli bir rol oynamaktadır (Vidanagama, Silva ve Karunananda, 2019, s. 1).

ÇEVİRİMİÇİ TÜKETİCİ YORUMLARI VE ÇEVİRİMİÇİ SATIN ALMA NİYETİ

Çevrimiçi kullanıcılar tarafından oluşturulan içerikler, tüketicilerin satın alma süreçlerinde önemli bir bilgi kaynağıdır (Ruiz-Mafe, Bigne-Alcaniz ve Curras-Perez, 2020, s. 15). Satıcılar tarafından sağlanan bilginin aksine, çevrimiçi tüketici değerlendirmeleri, bir tüketici bakış açısına sahip olup yeterli nedenlerle anlaşılır, ilgili ve inandırıcı öneriler sunarak potansiyel tüketicilerin satın alma kararı vermelerine yardımcı olmaktadır (Lee, Park ve Han, 2008, s. 343). Çevrimiçi tüketici yorumları, bireylerin satın alma süreciyle ilgili deneyimlerini ve görüşlerini paylaştıkları; ürün özellikleri, hizmet kalitesi ve tüketim süreçleri dahil olmak üzere bir ürün veya hizmetin değerlendirmesi olarak görülmektedir (Chen, 2020, s. 1). Tüketicilerle sosyal etkileşimi artırmak için ürün tavsiyeleri, müşteri incelemeleri ve değerlendirmelerinden oluşan çeşitli uygulama türleri sunulmaktadır. Bu etkileşimlerin amacı, çevrimiçi topluluk deneyimi yoluyla çevrimiçi ürün satın alma kararının belirlenmesine yardımcı olabilecek iş birliğinin oluşturulabilmesidir (Muslimah ve Mursid, 2019, s. 25).

Günümüzün hiper bağlantılı çağında, tüketiciler diğer tüketicilerin görüşlerine kolayca maruz kalmakta, çevrimiçi tüketici kararları, çeşitli katılımcılar tarafından karşılıklı paylaşım ve destek sürecinde alınmaktadır (Han, 2020, s. 74). Konuya ilişkin alanyazında yer bulan çalışmalar, çevrimiçi tüketici yorumlarının; çevrimiçi satın alma davranışı üzerine etkisi (Küçük ve Çatı, 2021; Karataş, 2022; Senecal ve Nantel, 2004; Muslimah ve Mursid, 2019; Yaacob vd., 2021), çevrimiçi satın alma niyetine ilişkin algılanan faydası (Ventre ve Kolbe, 2020), yeniden satın alma niyetine etkisi (Dewi, Sudiarno, Saputra ve Dewi, 2018), çevrimiçi mağazaların algılanan güvenilirliğine etkisi (Utz, Kerkhof ve van den Bos, 2012), tüketicilerin ödeme istekliliğindeki rolü (Wu vd., 2013), yeni ürünlerin satışına etkisi (Cui vd., 2012) gibi konulara odaklanmıştır.

Çevrimiçi tüketici yorumlarının tekrar satın alma niyetine olan etkisini araştıran Dewi ve diğerlerinin (2018, s. 8) elde ettikleri çalışma sonuçları, çevrimiçi tüketici yorumlarının, özellikle objektif değerlendirmelerin, tekrar satın alma davranışına yönelik önemli bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Küçük ve Çatı (2021, s. 322) çalışmasında çevrimiçi tüketici yorum sayısının etkisine odaklanmış, çevrimiçi tüketici yorum sayısının satın alma kararında pozitif ve güçlü etkiye sahip olduğunu

bildirmiştir. Buna ek olarak söz konusu çalışmada çevrimiçi tüketici yorum ve deneyimlere önem verme derecesinin satın alma kararını orta güçlülükte pozitif yönde etkilediği bulunmuştur. Karataş (2022, s. 707) ise çevrimiçi tüketici yorumlarının satın alma davranışına etkisinde demografik faktörlerin önemine dikkat çekmiş ve 26-34 yaş grubunun çevrimiçi tüketici yorumlarından en çok etkilenecek satın alma davranışı gösteren grup olduğunu bildirmiştir.

Çevrimiçi satın alma davranışlarında, çevrimiçi tüketici yorumlarının etkilerine ilişkin çalışma ortaya koyan Baek, Ahn ve Choi (2012, s. 117-118), tüketicilerin satın alma kararı üzerindeki etkisi nedeniyle çevrimiçi tüketici yorum ve değerlendirmelerinin önemini vurgulamış, çevrimiçi pazar sahiplerinin, dolaylı olarak tüketicileri daha yararlı çevrimiçi değerlendirmeleri yazmaya yönlendirmesi üzerine tüketici yorumlarının satış başarısı elde edilmesinde değerli varlıklar haline gelebileceğini ifade etmiştir. Ventre ve Kolbe'nin (2020, s. 7) ifade ettiği üzere, çevrimiçi alışverişlerde bireylerin sosyal platformlardaki etkileşim düzeyinin çevrimiçi satın alma niyetini olumlu yönde etkilediği bilinmektedir. Yaacob ve diğerlerinin (2021, s. 26) yaptığı çalışmanın sonuçlarına göre, çevrimiçi tüketici yorumları ile çevrimiçi satın alma niyeti arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır. Bu konuya ilişkin alanyazın doğrultusunda aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur.

H2: Çevrimiçi tüketici yorumları, çevrimiçi satın alma niyetini pozitif yönde etkilemektedir.

MOBİL ÖZ YETERLİLİK VE ÇEVİRİMİÇİ TÜKETİCİ YORUMLARI

Mobil teknolojilerin tüketicilerin yaşamlarına giderek daha fazla yerleşmesi ve teknoloji ekosistemindeki hızlı gelişmelerle birlikte, tüketiciler tarafından oluşturulan çevrimiçi yorumlar, bu tür platformlarda farklı sunum formatlarında giderek daha fazla yer almaktadır (Diwanji ve Cortese, 2021, s. 37). Sabit bilgisayar tabanlı bilgi işlemlerinden mobil bilgi işlemlerine doğru geçişin, bireylerin bilgiyi işleme biçiminde bir dizi önemli değişikliğe yol açarken, çok fazla bilginin tüketici davranışlarının üzerinde önemli bir etkiye sahip olabileceğini göstermektedir. (Furner, Zinko ve Zhu, 2018, s. 50).

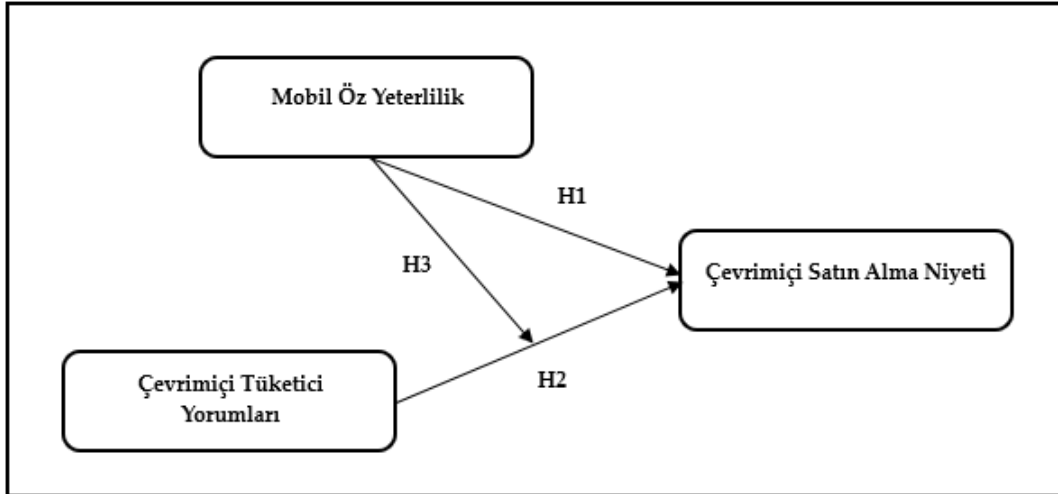
Mobil öz yeterliliği çevrimiçi tüketici yorumlarının aşırı bilgi yüklemesi kapsamında araştıran Furner ve diğerlerine göre (2018, s. 50), tüketiciler, mobil bilgi işlem ortamındaki bilgilerle etkileşime girdikçe aşırı bilgi devreye girmektedir. Söz konusu bu etkilerin daha yüksek düzeyde mobil öz yeterliliğe sahip bireyler için daha az önemli olduğunu savunulmaktadır. Bu sonuç, mobil bilgi işlem cihazlarında daha iyi gezinebilen bireylerin, mobil cihaz kaynaklı aşırı bilgi yükünün üstesinden daha iyi gelebildiğini göstermektedir. Çalışmanın sonuçlarına göre, mobil öz yeterlilik, bir mobil cihazda okunan çevrimiçi değerlendirmelerde bilgi yükü ile satın alma niyeti arasındaki ilişkiyi düzenlemektedir. Sonuçlar, mobil cihaz kullanan tüketicilerin, bilgi yükünün artışı ile birlikte aşırı bilgi yüklemesi yaşamlarına ve

nihayetinde tüketicilerde daha düşük satın alma niyetine neden olduğunu göstermektedir. Mobil ürün değerlendirmelerinde mobil öz yeterliliğin etkisini konu alan Furner, Zinko, Zhu, McDowell ve Dalton (2014, s. 306-307) çalışmasında, mobil öz yeterliliğin tüketicilerin satın alma sürecinde bilgi kalitesiyle etkileşime girdiğini ifade etmiştir. Bu çalışmanın sonuçları, tüketicilerin mobil alışveriş süreçlerinde bilgi kalitesinin yüksek seviyelere çıkması ile birlikte aşırı bilgi yüküne maruz kaldıklarını ve daha düşük satın alma niyeti gösterdiklerini belirtmiştir. Sonuç olarak çalışma, çevrimiçi ürün yorumlarını okuyarak bir ürünün seçim görevindeki belirsizliği azaltmayı hedefleyen tüketiciler arasında ürün yorumlarına ilişkin etkilerin yüksek mobil öz yeterlilik seviyesinde olan tüketiciler açısından daha az önemli olduğunu savunmaktadır.

H3: Çevrimiçi tüketici yorumlarının çevrimiçi satın alma niyeti üzerindeki etkisinde, tüketici mobil öz yeterliliğin negatif yönde düzenleyici rolü vardır.

Çalışmaya ilişkin alanyazın ve ortaya konan hipotezler doğrultusunda araştırma modeli Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1: Araştırmanın modeli

YÖNTEM

Çevrimiçi tüketici yorumlarının ve mobil öz yeterliliğin çevrimiçi satın alma niyetine etkisinin ve çevrimiçi tüketici yorumlarının çevrimiçi satın alma niyetine olan etkisinde mobil öz yeterliliğin düzenleyici etkisinin ortaya çıkarılmasının amaçlandığı bu çalışmaya kolayda örneklem yöntemiyle seçilen 450

çevrimiçi tüketici katılım sağlamıştır. Çalışmaya ilişkin hazırlanan anket, katılımcılarla çevrimiçi yollarla paylaşılmış ve elde edilen veriler SPSS 24 programı ile analiz edilmiştir.

Araştırma için hazırlanan anket üç temel bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde katılımcıların çevrimiçi alışveriş yapma sıklıklarına ve en çok çevrimiçi satın aldıkları ürünlere yönelik 2 soru yer almaktadır. Anketin ikinci bölümünde çevrimiçi tüketici yorumları, mobil öz yeterlilik ve çevrimiçi satın alma niyeti 10 ifade ile ölçülmüştür. Çevrimiçi tüketici yorumları 3 ifade ile Park ve Lee (2009) ve Davis, Bagozzi ve Warshaw'nin (1989), mobil öz yeterlilik 4 ifade ile Keith, Babb, Lowry, Furner ve Abdullat'nin (2015) ve Marakas, Johnson ve Clay'nin (2007), çevrimiçi satın alma niyeti ise 3 ifade ile Hong ve Cha'nın (2013) kaynaklarından yararlanılarak ölçülmüştür. Katılımcılar, soruları 5'li Likert tipi ölçekte cevaplamışlardır. Tablo 2'de ankette yer alan ifadelerin açıklamaları belirtilmiştir. Anketin son bölümünde ise katılımcıların cinsiyet, yaş, gelir düzeyi ve eğitim durumları gibi demografik özelliklerine yönelik 5 soru yer almaktadır.

Örnekleme ve Veri Toplama

Bu çalışmada kullanılan anket için Toros Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan 28.11.2022 tarihli ve 178 karar numaralı etik kurul izni alınmıştır. Anket uygulaması, Aralık 2022 ve Ocak 2023 tarihlerinde çevrimiçi yöntemler üzerinden 450 katılımcı ile gerçekleştirilmiştir. Verilerin toplanmasında olasılıklı olmayan örnekleme yöntemlerinden biri olan kolayda örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Araştırmanın ana kütlelerini, çevrimiçi alışveriş deneyimine sahip yetişkin bireyler oluşturmaktadır ve anketlere katılımında gönüllülük esas alınmıştır. Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin veriler, kadın (48.9%) ve erkek katılımcı (51.1%) sayılarının birbirine yakın olduğu, 46-55 yaş aralığının (39.8%) ve lisans mezunlarının (57.8%) çoğunlukta olduğu bir dağılım göstermektedir. Anketin ilk bölümünde yer alan çevrimiçi alışveriş yapma sıklıklarına yönelik sorulara katılımcıların büyük kısmı düzensiz (42%) sıklıkta cevabını vermiştir. Katılımcılar çevrimiçi alışverişte en çok satın aldıkları ürün kategorisi sorusuna ise giyim (50%) olarak cevap vermiştir.

Tablo 1: Örneklem profili (n: 450)

Cinsiyet	n	%
Erkek	230	51.1
Kadın	220	48.9
Yaş	n	%
18-25	51	11.3
26-35	98	21.8
36-45	95	21.1
46-55	179	39.8
56-65	23	5.1
65 yaş üstü	4	0.9
Eğitim	n	%
İlkokul	2	0.4
Ortaokul	5	1.1
Lise	47	10.4
Lisans	260	57.8
Lisansüstü	136	30.2

Araştırmanın Bulguları

Araştırmada uygulanan veri analiz teknikleri; verilerin normal dağılıma sahip olup olmadıklarına bakılmak üzere yapılan normallik testi, kullanılan ölçeklerin güvenilirlik analizi, ölçeklerinin yapısal geçerliliğini ortaya koymak amacıyla yapılan açıklayıcı faktör analizi, örnekleme verilerinin test edilebilirliğini ölçmek için doğrulayıcı faktör analizi ve çalışmaya ilişkin hipotezlerin test edilmesi için uygulanan yapısal eşitlik modelinden oluşmaktadır.

Çalışmada kullanılan her bir ölçek ifadesinin ortalama değeri, standart sapma, çarpıklık ve basıklık değerleri Tablo 2'dedir. Verilerin normal dağılım varsayımını belirlemek için çarpıklık ve basıklık değerleri incelenmiştir. Tüm değişkenler için çarpıklık ve basıklık değerleri -3 ile +3 arasında bulunmuş ve böylece normal dağılım varsayımını sağlamıştır (Jondeau ve Rockinger, 2003).

Tablo 2: Değişkenler, ölçek ifadeleri ve tanımlayıcı istatistikler

Değişkenler ve Ölçek İfadeleri	Ort.	Standart S.	n=	
			Çarpıklık	Basıklık
Satın Alma Niyeti (SN)				
SN 1. İnternet üzerinden bir mağazadan ürün satın almak isterim.	3.85	0.928	-1.226	1.719
SN 2. Arkadaşlarıma ve aileme bir internet mağazasından ürün satın almalarını öneririm.	3.80	0.929	-1.209	1.540
SN 3. Satın almak istediğim ürün varsa bir internet mağazasını kullanmak isterim.	3.86	0.858	-1.047	1.449
Tüketici Yorumları (TY)				
TY 1. İnternet üzerinden bir ürün seçerken internetteki tüketici yorumlarından etkilenirim.	4.13	0.895	-1.423	2.538
TY 2. İnternet üzerinden bir ürün satın alırken internetteki tüketici yorumlarına güvenirim.	3.73	0.845	-0.593	0.506
TY 3. İnternet mağazalarındaki tüketici yorumları, ürün seçimimi önemli ölçüde etkiliyor.	3.91	0.857	-1.119	1.670
Mobil Öz Yeterlilik (MÖY)				
MÖY 1. Bir mobil cihaz kullanarak alışveriş yapma yeteneğim olduğuna inanıyorum.	4.16	0.910	-1.399	2.145
MÖY 2. Mobil cihazlarla ilgili genel sorunları belirleme ve düzeltme yeteneğim olduğuna inanıyorum.	3.79	1.004	-0.766	0.056
MÖY 3. Mobil cihazlarda özellikleri ve uygulamaları yükleme ve kaldırma yeteneğim olduğuna inanıyorum.	4.04	0.926	-1.228	1.603
MÖY 4. Mobil cihazların sunduğu üretkenlik özelliklerini (ör. takvim, e-posta, görev zamanlama vb.) kullanma yeteneğim olduğuna inanıyorum.	4.07	0.892	-1.348	2.334

Geçerlilik ve güvenilirlik analizleri

Tüketicilerin mobil öz yeterlilik, çevrimiçi tüketici yorumları ve çevrimiçi satın alma niyetine ilişkin faktör yapılarının geçerliliğini belirlemek için sırasıyla Açıklayıcı Faktör Analizi ve Doğrulamalı Faktör Analizi yapılmıştır. Öncelikle değişken setinin faktör analizine uygunluğunu test etmek için Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) testi ve modelin uygunluğunu değerlendirmek için Bartlett küresellik testi uygulanmıştır. KMO değeri 0,855, Bartlett Küresellik testi ($\chi^2 = 2747.587$; $df = 45$, $p < 0.000$) istatistiksel olarak anlamlıdır (Tablo 3). Araştırmaya ilişkin faktörlerin güvenilirlik katsayıları, her bir faktör değerinin 0,70'den büyük olma kriterini sağlaması üzerine içsel tutarlılığa sahip olduğu ve sonuç olarak açıklayıcı faktör analizi için

veri setinin yeterliliğini ortaya koymuştur (Hair, Black, Babin ve Anderson, 2010). Açıklayıcı faktör analizi sonuçlarına göre özdeğeri en az 1 olan ve maddelerdeki varyansın %78,526'sını açıklayan üç faktör belirlenmiştir.

Tablo 3: Açıklayıcı faktör analizi

Ölçek İfadeler	Değişkenler		
	1	2	3
MÖY 3.	0.898		
MÖY 2.	0.877		
MÖY 4.	0.831		
MÖY 1.	0.761		
SN 1.		0.869	
SN 2.		0.838	
SN 3.		0.802	
TY 3.			0.893
TY 2.			0.858
TY 1.			0.800
Özdeğer	<i>1.310</i>		
Toplam Açıklanan Varyans	<i>78.526%</i>		
Keiser-Meyer-Olkin (KMO)	<i>0.855</i>		
Barlett's Test of Sphericity	<i>2747.587</i>		
df	<i>45</i>		
p	<i>.000</i>		

Açıklayıcı faktör analizi ile elde edilen üç faktörlü yapının yapı geçerliliği, doğrulayıcı faktör analizi uygulanarak da incelenmiştir. Modelin bir bütün olarak kabul edilebilirliğini test etmek için uyum iyiliği değerleri değerlendirilmiştir. Tablo 4, referans değerleri ve ölçüm modeli sonuçlarını göstermektedir. Yapılan birinci düzey üç faktörlü ölçme modelinde MÖY 2. ve MÖY 3., MÖY 1. ve MÖY 4., MÖY 2 ve MÖY 4 ifadeleri üzerinden üç adet modifikasyon yapılarak uyum iyiliği değerleri kabul edilebilir düzeye getirilmiştir. Uyum iyiliği kriterlerinin tamamının iyi ve kabul edilebilir sınırlar içerisinde olduğu görülmüştür. Dolayısıyla ölçüm modelinde yer alan tüm maddelerin model ile uyumlu olduğu söylenebilir (Gürbüz ve Şahin, 2018).

Tablo 4: Doğrulayıcı faktör analizi uyum iyiliği değerleri

	χ^2	df	CMIN/DF	CFI	NFI	IFI	TLI	RMSEA
İyi uyum değerleri	Anlamsız p değeri	<3	> .95	> .95	> .95	> .95	< .05	Anlamsız p değeri
Kabul edilebilir uyum değerleri	Anlamsız p değeri	$3 < \chi^2/df < 5$	> .90	> .90	> .90	> .90	< .08	Anlamsız p değeri
Ölçme modeli sonucu	139,275	32	4.352	0.961	0.950	0.961	0.945	139,275
İyileştirilmiş Ölçme modeli sonucu	100,117	29	3.452	0.974	0.964	0.974	0.960	100,117

Ölçme modelinin yapısal geçerliliği değerlendirildikten sonra ölçeklerin güvenilirliği Cronbach's Alpha güvenirlik katsayısı ile test edilmiştir. Tablo 5'te görüldüğü gibi her ölçeğin Cronbach alfa değerleri 0,70'in üzerinde olması nedeniyle çalışma ölçeklerinin güvenilirliğinin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Gürbüz ve Şahin, 2018).

Tablo 5: Ölçek güvenirlik düzeyleri

Değişkenler	Ölçek Maddeleri	Madde Sayısı	Madde-Toplam Korelasyon u	Ort.	Std. S.	Cronbach's Alpha
Satın Alma Niyeti	SN 1.	3	0.742	3.83	2.39	0.855
	SN 2.		0.754			
	SN 3.		0.687			
Tüketici Yorumları	TY 1.	3	0.682	3.92	2.27	0.848
	TY 2.		0.717			
	TY 3.		0.750			
Mobil Öz Yeterlilik	MÖY 1.	4	0.764	4.01	3.31	0.908
	MÖY 2.		0.870			
	MÖY 3.		0.788			
	MÖY 4.		0.757			

Araştırma modelinde yapılacak değerlendirmelerin uygulanabilirliği ve potansiyel faydalarının elde edilebilmesi için SPSS programında soru bazında ortalamalar alınarak tüm değişken verileri standardize edilmiştir. Standardize edilen veriler üzerinden değişkenler arası ilişkiler regresyon testi ile incelenmiştir.

Bağımsız değişkenlere ait regresyon testi sonuçları Tablo 6’da sunulmuştur. Bağımsız değişkenler arasında çoklu bağlantı probleminin (multicollinearity) olup olmadığını belirlemek amacıyla tolerans ve VIF değerleri incelenmiştir. Tolerans değerinin kritik değerden (1-R2) küçük olması (Gürbüz ve Şahin, 2018) ve VIF değerinin 5’ten büyük bir değere sahip olması çoklu bağlantı problemini göstermektedir (Montgomery, Peck ve Vininig, 2012, s. 374).

Tablo 6: Bağımsız değişkenlere ait regresyon katsayıları

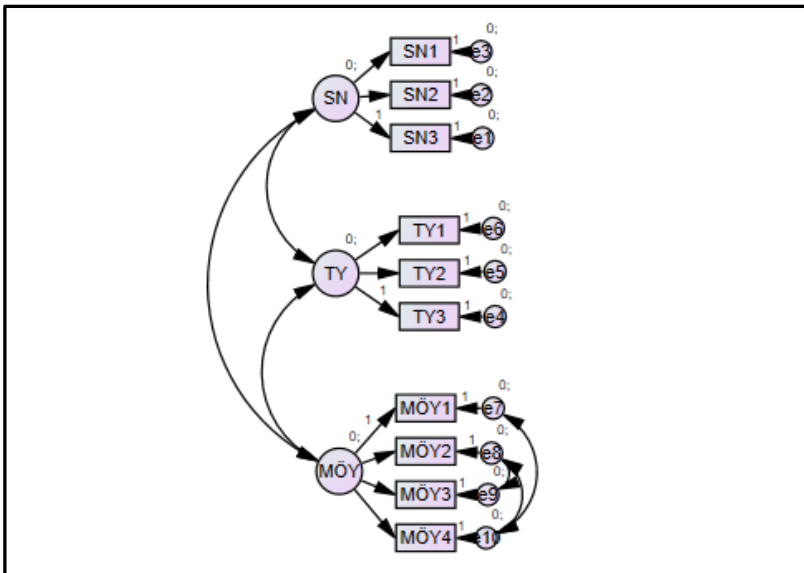
Bağımsız Değişkenler	Beta	t	p	Tolerans	VIF	R2
Tüketici Yorumları	0.195	4.558	.000	0.863	1.159	0.296
Mobil Öz Yeterlilik	0.440	10.307	.000	0.863	1.159	

Tolerans ve VIF sonuçları değerlendirildiğinde bağımsız değişkenler arasında çoklu bağlantı probleminin olmadığı görülmektedir.

Yapısal eşitlik modeli ve hipotezlerin test edilmesi

Araştırmaya ilişkin ortaya konulan hipotezlerin test edilebilmesi amacıyla AMOS 24 programı kullanılarak yapısal eşitlik modeli analizi uygulanmıştır. Araştırma modeline ilişkin yol haritası Tablo 7’de gösterilmiştir.

Tablo 7: Satın alma niyeti, tüketici yorumları ve mobil öz yeterlilik değişkenlerine ait yol haritası diyagramı

Yapısal eşitlik modeli ile ilk olarak mobil öz yeterlilik ve tüketici yorumları değişkenlerinin etkileşimli olarak satın alma niyeti üzerindeki etkisine bakılmıştır. Buna ek olarak çevrimiçi tüketici yorumlarının çevrimiçi satın alma niyetine olan etkisinde mobil öz yeterliliğin düzenleyicilik etkisi incelenmiştir. Bu doğrultuda elde edilen analiz sonuçlarına göre (Tablo 8), mobil öz yeterliliğin (0.428; $p < .001$) ve çevrimiçi tüketici yorumlarının (0.170; $p < .001$) çevrimiçi satın alma niyeti üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre H1 ve H2 hipotezlerinin doğrulandığı görülmektedir. Çevrimiçi tüketici yorumlarına kıyasla tüketici mobil özyeterliliğin çevrimiçi satın alma niyeti üzerindeki etkisinin daha fazla olduğu sonucuna varılmıştır. Buna ek olarak çevrimiçi tüketici yorumlarının çevrimiçi satın alma niyeti üzerindeki etkisinde mobil öz yeterliliğin düzenleyici etkisi anlamsız bulunmuştur. Elde edilen bu sonuç ile çalışmanın H3 hipotezi reddedilmiştir.

Tablo 8: Yol analizine ilişkin parametre tahminleri

İlişki	Tahmin değeri	Standart regresyon katsayıları	Standart hata	t değeri	p
TY → SN	0.170	0.170	0.045	3.799	.000
MÖY → SN	0.428	0.428	0.043	9.916	.000
Düzenleyici → SN	-0.047	-0.075	0.027	-1.725	.085

Oluşturulan modelin uyum iyiliği değerleri Tablo 9’da gösterilmiştir.

Tablo 9: Araştırma modeli uyum iyiliği değerleri

	χ^2	df	CMIN/DF	CFI	NFI	IFI	TLI	RFI	RMSEA
3 Faktörlü Model	100,117	29	3.452	0.974	0.964	0.974	0.960	0.944	0.074

Not: Referanslar: $0.05 \leq RMSEA \leq 0.10$; $0.90 \leq CFI \leq 0.95$; $0.95 \leq NFI < 1$; $IFI \sim 1$; $TLI \sim 1$; $RFI \sim 1$ (Arbuckle, 1994).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Günümüzde bilgi teknolojisi alanındaki benzersiz gelişmeler ile birlikte yaşanan küresel devrim, işletmelerin çalışma biçimlerinde radikal değişikliklere neden olurken, iş ortamlarını önemli ölçüde dönüştürerek onları dinamik, karmaşık ve daha rekabetçi hale getirmiştir (Jaradat ve Faqih, 2014, s. 147). Bir perakendecinin sanal mağazasına benzeyen "mobil uygulamalar", perakende dünyasını dönüştürmektedir. Son yıllarda çevrimiçi perakendeciler, tüketicilerin mobil uygulama kullanımını agresif

bir şekilde teşvik etmekte iken (Thakur, 2018, s. 283), dünyanın her yerinden tüketicilerin internete erişimi ile birlikte çevrimiçi tüketici yorumlarının etkisi yerel topluluklardan çok daha fazlasına ulaşmaktadır (Muslimah ve Mursid, 2019, s. 23). Bu araştırma, tüketici mobil öz yeterliliğinin ve çevrimiçi tüketici yorumlarının çevrimiçi satın alma niyeti ile ilişkisinin ortaya çıkarılmasına odaklanmaktadır.

Bu çalışma, tüketici mobil öz yeterliliğinin çevrimiçi satın alma niyetine olan etkisine ilişkin içeriği ile alanyazındaki mevcut boşluğu doldurmak adına önemli bir katkıda bulunmaktadır. Çalışmanın elde edilen sonuçları, tüketici mobil öz yeterliliğinin satın alma niyeti üzerindeki pozitif yönde etkisini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda, tüketiciler mobil cihazların kullanımında daha ileri becerilere sahip olduklarında mobil bilgi kullanışlılıklarını arttırmakta ve yüksek mobil öz yeterlilikle birlikte artan çevrimiçi satın alma niyeti göstermektedir. Araştırmanın bir diğer odağı olan çevrimiçi tüketici yorumlarının çevrimiçi satın alma niyeti üzerindeki etkisine ilişkin ortaya konulan sonuçlar alanyazında yer alan mevcut çalışmaları (Küçük ve Çatı, 2021; Ventre ve Kolbe, 2020; Yaacob vd., 2021) desteklemektedir. Mevcut alanyazınla benzer sonuçlar elde eden bu çalışmaya göre, çevrimiçi tüketici yorumları, çevrimiçi satın alma niyeti üzerinde pozitif yönde bir etkiye sahiptir. Yapılan bu çalışma ile birlikte çevrimiçi tüketici yorumlarının, çevrimiçi platformlarda artan tüketici etkileşim düzeyi ile çevrimiçi satın alma niyeti üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu ortaya çıkmıştır.

Çalışmanın elde edilen sonuçları, çevrimiçi tüketici yorumlarına kıyasla tüketici mobil öz yeterliliğin çevrimiçi satın alma niyeti üzerindeki etkisinin daha fazla olduğunu vurgulamaktadır. Bu doğrultuda, tüketicilerin sahip olduğu mobil öz yeterlilik, çevrimiçi satın alma niyetinin oluşumunda çevrimiçi tüketici yorumlarından daha önemli bir etkiye sahiptir. Buna ek olarak, çevrimiçi tüketici yorumlarının çevrimiçi satın alma niyeti üzerindeki etkisinde, tüketici mobil öz yeterliliğin düzenleyici rolüne ilişkin anlamlı bir etkisinin bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu sonuç, mevcut alanyazında Furner ve diğerleri (2014) tarafından ortaya konan ve çevrimiçi ürün yorumlarına ilişkin etkilerin yüksek mobil öz yeterlilik seviyesindeki tüketiciler açısından daha az önemli olduğu şeklindeki çalışma sonuçlarını desteklememektedir. Bu doğrultuda yüksek mobil öz yeterlilik düzeyine sahip olan tüketicilerin çevrimiçi satın alma niyeti söz konusu olduğunda tüketici yorumlarından daha az etkilendiklerine yönelik bir bulgu saptanmamıştır.

Sonuç olarak, çevrimiçi pazarlama alanına katkı sağlayacak olan bu çalışmanın bulguları, çevrimiçi tüketici değerlendirmelerini uygun bir şekilde yönetmenin, tüketicilerin satın alma davranışlarını ve kararlarını olumlu yönde etkileyerek ürün satışlarını arttırmaya katkıda bulunacağını göstermektedir. Bu doğrultuda çevrimiçi tüketici değerlendirmeleri doğru bir şekilde yönetilmeli ve tüm işletmelerin iletişim pazarlama stratejilerine entegre edilmelidir. Buna ek olarak, tüketici mobil öz yeterliliğinin çevrimiçi satın alma niyetine olan pozitif yönde etkisini ortaya koyan bu çalışma ile birlikte, mobil pazarlama alanı

kapsamında, mobil alışveriş hizmetlerinin tasarlanması ve geliştirilmesinde, kullanıcı dostu işlevler ve kolay mobil alışveriş navigasyonunun mobil alışverişin yaygınlaştırılmasını desteklemede kritik bir öneme sahip olduğu görülmektedir.

Yapılan bu araştırmanın temel kısıtları arasında; zaman ve maliyetin gözetilmesi nedeniyle kolayda örneklem yönteminin tercih edilmesi, elde edilen bulguları genellemedeki zorluk, araştırma kapsamının yalnızca çevrimiçi alışverişini kapsayan yapısı ve herhangi bir il sınırlaması olmaması nedeniyle her ilden katılımcının olmama ihtimali yer almaktadır.

Bu çalışmada mobil özyeterliliğin ve kullanıcı yorumlarının satın alma niyetine etkisi ölçülmüştür. İleriki araştırmalarda kişilik özellikleri, müşteri sadakati gibi farklı değişkenler kullanılarak yüz yüze anket yöntemiyle veri toplanabilir.

YAZAR BEYANI

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma için Toros Üniversitesi Etik Kurulunun 28.11.2022 tarihli toplantısının 178 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

KAYNAKÇA

- Ali, İ., & Warraich, N.F. (2020). The relationship between mobile self-efficacy and mobile-based personal information management practices: A systematic review. *Library Hi Tech*, 39(1), 126-143. doi: 10.1108/LHT-06-2019-0116
- Baek, H., Ahn, J., & Choi, Y. (2012). Helpfulness of online consumer reviews: Readers' objectives and review cues. *International Journal of Electronic Commerce*, 17(2), 99-126. doi: 10.2753/JEC1086-4415170204
- Bandura, A. (1997). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191-215.
- Calaguas, N.P., & Consunji, P.M.P. (2021). A structural equation model predicting adults' online learning self-efficacy. *Education and Information Technologies*, 27, 6233-6249. doi: 10.1007/s10639-021-10871-y
- Chang, H.H., Wang, K.H., & Li, S.Y. (2017). Applying push-pull-mooring to investigate channel switching behaviors: M-shopping self-efficacy and switching costs as moderators. *Electronic Commerce Research and Applications*. doi: 10.1016/j.elerap.2017.06.002

- Chang, Y.F., Chen, C.S., & Zhou, H. (2009). Smart phone for mobile commerce. *Computer Standards & Interfaces*, 31, 740–747. doi: 10.1016/j.csi.2008.09.016
- Chen, M. (2020). Examining the influence of emotional expressions in online consumer reviews on perceived helpfulness. *Information Processing and Management*, 57. doi: 10.1016/j.ipm.2020.102266
- Chen, P., Dhanasobhon, S., & Smith, M.D. (2008). All reviews are not created equal: The disaggregate impact of reviews and reviewers at Amazon.com. doi: 10.2139/ssrn.918083
- Compeau, D. R., & Higgins, C.A. (1995). Computer self-efficacy: Development of a measure and initial test. *Management Information Systems Research Center*, 19(2), 189-211.
- Cui, G., Lui, H. K., & Guo, X. (2012). The effect of online consumer reviews on new product sales. *International Journal of Electronic Commerce*, 17(1), 39–57. doi: 10.2753/JEC1086-4415170102
- Çatı, K., & Küçük, H. İ. (2021). Çevrimiçi satın alma kararına tüketici değerlendirmelerinin etkisi. *İşletme Bilimi Dergisi (JOBS)*, 9(2), 301-332. doi: 10.22139/jobs.924959 2
- Davis, F. D., Bagozzi, R. P., & Warshaw, P.R. (1989). User acceptance of computer technology: A comparison of two theoretical models. *Management Science*, 35(8), 982-1003. doi: 10.1287/mnsc.35.8.982
- Dewi, D. S., Sudiarno, A., Saputra, H., & Dewi, R. S. (2018). The effect of emotional design and online customer review on customer repeat purchase intention in online stores. *International Conference on Industrial and System Engineering*, 337. doi:10.1088/1757-899X/337/1/012052
- Diwanji, V. S., & Cortese, J. (2021). Comparing the impact of presentation format of consumer generated reviews on shoppers' decisions in an online social commerce environment. *Journal of Electronic Commerce Research*, 22(1), 22-45.
- eMarketer, (2021). *Worldwide ecommerce will approach \$5 trillion this year*. <https://www.insiderintelligence.com/content/worldwide-ecommerce-will-approach-5-trillion-this-year> adresinden erişildi.
- Elektronik Ticaret Bilgi Sistemi, (2022). *2022 yılı ilk 6 ay e-ticaret bülteni*. https://www.eticaret.gov.tr/dnnqthgzvawtdxraybsaacxtykawm/content/FileManager/Dosyalar/Eticaret_Bulteni_2022_Ilk_6_Ay.pdf adresinden erişildi.
- Elnadi, M., & Gheith, M. H. (2021). Entrepreneurial ecosystem, entrepreneurial self-efficacy, and entrepreneurial intention in higher education: Evidence from Saudi Arabia. *The International Journal of Management Education*, 19(1). doi: 10.1016/j.ijme.2021.100458
- Fan, W. (2021). What makes consumer perception of online review helpfulness: Synthesizing the past to guide future research. *Hawaii International Conference on System Sciences*, 2738-2747.
- Filieri, R., Galati, F., & Raguseo, E. (2021). The impact of service attributes and category on eWOM helpfulness: An investigation of extremely negative and positive ratings using latent semantic analytics and regression analysis. *Computers in Human Behavior*, 114. doi: 10.1016/j.chb.2020.106527

- Furner, C. P., Zinko, R., & Zhu, Z. (2018). Examining the role of mobile self-efficacy in the word-of-mouth / mobile product reviews relationship. *International Journal of E-Services and Mobile Applications*, 10(4), 40-60. doi: 10.4018/IJESMA.2018100103
- Furner, C. P., Zinko, R., Zhu, Z., McDowell, W., & Dalton, A. (2014). Online word-of-mouth and mobile product reviews: An experimental investigation of the mediating role of mobile self efficacy. *Wuhan International Conference on E-Business-Human Behavior and Social Impacts on E-Business*, 66, 300-308.
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. (5. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Gürsoy, D. (2018). A critical review of determinants of information search behavior and utilization of online reviews in decision making process. *International Journal of Hospitality Management*, 76(Part B), 53-60. doi: 10.1016/j.ijhm.2018.06.003
- Habiboğlu, Ö., Akturan, U., & Pirtini, S. (2021). E-perakendecilerin bilgi yönetimi ve tüketici çevrimiçi güven unsurlarına ilişkin uygulamaları: Ampirik bir çalışma. *Journal of Research in Business*, 6(2), 303-318. doi: 10.29228/JRB.903789
- Hair, J. F., Black, W.C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2010). *Multivariate Data Analysis*. (7. Baskı). NewYok: Prentice Hall.
- Hamdan, K. M., Al-Bashaireh, A. M., Zahran, Z., Al-Daghestani, A., AL-Habashneh, S., & Shaheen, A. M. (2021). University students' interaction, internet self-efficacy, self-regulation and satisfaction with online education during pandemic crises of COVID-19 (SARS-CoV-2). *International Journal of Educational Management*, 35(3), 713-725. doi: 10.1108/IJEM-11-2020-0513
- Hammer, M., Scheiter, K., & Stürmer, K. (2021). New technology, new role of parents: How parents' beliefs and behavior affect students' digital media self-efficacy. *Computers in Human Behavior*, 116. doi: 10.1016/j.chb.2020.106642
- Han, S. S. (2020). A factors effecting online social decisions in online consumer behavior. *Journal of Distribution Science*, 18(3), 67-76. doi: 10.15722/jds.18.3.202003.67
- Hanham, J., Lee, C. B., & Teo, T. (2021). The influence of technology acceptance, academic self-efficacy, and gender on academic achievement through online tutoring. *Computers & Education*, 172. doi: 10.1016/j.compedu.2021.104252
- Hong, I. B., & Cha, H. S. (2013). The mediating role of consumer trust in an online merchant in predicting purchase intention. *International Journal of Information Management*, 33, 927-939. doi: 10.1016/j.ijinfomgt.2013.08.007
- Iconaru, C. (2013). The moderating role of perceived self-efficacy in the context of online buying adoption. *Broad Research in Accounting, Negotiation, and Distribution*, 4(1), 20-29.
- İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı (2019). *Understanding online consumer ratings and reviews*. https://www.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/understanding-online-consumer-ratings-and-reviews_eb018587-en adresinden erişildi.

- Jaradat, M. R. M., & Faqih, K.M.S. (2014). Investigating the moderating effects of gender and self-efficacy in the context of mobile payment adoption: A developing country perspective. *International Journal of Business and Management*, 9(11), 147-169.
- Jondeau, E., & Rockinger, M. (2003). Conditional volatility, skewness, and kurtosis: existence, persistence, and comovements. *Journal of Economic Dynamics & Control*, 27, 1699 – 1737. doi: 10.1016/S0165-1889(02)00079-9
- Karataş, İ. A. (2022). Çevrimiçi tüketici ve fenomen yorumlarının çevrimiçi satın alma davranışı üzerine etkisi. *Turkish Studies-Economy*, 17(3), 693-711. doi: 10.7827/TurkishStudies.63092
- Keith, M. J., Babb, J. S., Lowry, P. B., Furner, C. P., & Abdullat, A. (2015). The role of mobile-computing self-efficacy in consumer information disclosure. *Information Systems Journal*, 25, 637–667. doi: 10.1111/isj.12082
- Lee, J., Park, D., & Han, I. (2008). The effect of negative online consumer reviews on product attitude: An information processing view. *Electronic Commerce Research and Applications*, 7, 341–352. doi: 10.1016/j.elerap.2007.05.004
- Lu, H., & Su, P.Y. (2009). Factors affecting purchase intention on mobile shopping web sites. *Internet Research*, 19(4), 442-458. doi: 10.1108/10662240910981399
- Mahat, J., Ayub, A.F.M., Luan, S., & Wong (2012). An assessment of students' mobile self-efficacy, readiness and personal innovativeness towards mobile learning in higher education in Malaysia. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 284 – 290. doi: 10.1016/j.sbspro.2012.11.033
- Makkonen, M., Nyrhinen, J., Frank, L., & Karjaluo, H. (2022). The effects of general and mobile online shopping skilfulness and multichannel self-efficacy on consumer showrooming behaviour. A. Pucihar, M. Kljajić Borštnar, R. Bons, A. Sheombar, G. Ongena, & D. Vidmar (Eds.), *35th Bled eConference : Digital Restructuring and Human (Re)action* içinde (ss. 479-494). University of Maribor. doi: 10.18690/um.fov.4.2022.30
- Marakas, G. M., Johnson, R. D., & Clay, P. F. (2007). The evolving nature of the computer self-efficacy construct: An empirical investigation of measurement construction, validity, reliability and stability over time. *Journal of the Association for Information Systems*, 8(1), 16–46. doi: 10.17705/1jais.00112
- Marakas, G. M., Yi, M. Y., & Johnson, R. D. (1998). The multilevel and multifaceted character of computer self-efficacy: Toward clarification of the construct and an integrative framework for research. *Information Systems Research*, 9(2), 126-163. doi: 10.1287/isre.9.2.126
- Maslowska, E., Malthouse, E. C., & Viswanathan, V. (2017). Do customer reviews drive purchase decisions? The moderating roles of review exposure and price. *Decision Support Systems*, 98, 1-9. doi: 10.1016/j.dss.2017.03.010
- Montgomery, D. C., Peck, E. A., & Vining, G. G. (2012). *Introduction to linear regression analysis*. (5. Baskı). John Wiley & Sons.
- Muslimah, N., & Mursid, M. C. (2019). The effect of online consumer Review on the intention of buying products on social commerce. *Aptisi Transactions on Management*, 3(1), 22-28. doi: 10.33050/atm.v3i1.678

- Oakley, R. L., & Palvia, P. C. (2012). A study of the impact of mobile self-efficacy and emotional attachment on mobile device infusion. *AMCIS 2012 Proceedings*, Paper 15, 1-9.
- Park, C., & Lee, T.M. (2009). Antecedents of online reviews' usage and purchase influence: An empirical comparison of U.S. and Korean consumers. *Journal of Interactive Marketing*, 23, 332-340. doi: 10.1016/j.intmar.2009.07.001
- Ruiz-Mafe, C., Bigne-Alcaniz, E., & Rafael Curras-Perez. (2020). The effect of emotions, e-wom quality and online review sequence on consumer intention to follow advice obtained from digital services. *Journal of Service Management*, 31(3), 465-487. doi: 10.1108/JOSM-11-2018-0349
- Senecal, S., & Nantel, J. (2004). The influence of online product recommendations on consumers' online choices. *Journal of Retailing*, 80, 159-169. doi: 10.1016/j.jretai.2004.04.001
- Statista (2023). *Internet usage worldwide- statistics & facts*, <https://www.statista.com/topics/1145/internet-usage-worldwide/#topicOverview> adresinden erişildi.
- Thakur, R. (2018). The role of self-efficacy and customer satisfaction in driving loyalty to the mobile shopping application. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 46(3), 283-303. doi: 10.1108/IJRDM-11-2016-0214
- Thevaranjan, D., & Samantha M. S. (2022). Factors affecting consumer intention to adopt m-commerce. *Proceedings of the 11th International Conference on Management and Economics*, 315-326.
- Utz, S., Kerkhof, P. & van den Bos, J. (2012). Consumers rule: How consumer reviews influence perceived trustworthiness of online stores. *Electronic Commerce Research and Applications*, 11, 49-58. doi: 10.1016/j.elerap.2011.07.010
- Varzaru, A. A., Bocean, C.G., Rotea, C.C., & Budică-Iacob, A.F. (2021). Assessing antecedents of behavioral intention to use mobile technologies in e-commerce. *Electronics*, 10, 2231. doi: 10.3390/electronics10182231
- Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B., & Davis, F. D. (2003). User acceptance of information technology: Toward a unified view. *MIS Quarterly*, 27(3), 425-478.
- Ventre, I., & Kolbe, D. (2020). The impact of perceived usefulness of online reviews, trust and perceived risk on online purchase intention in emerging markets: A Mexican perspective. *Journal of International Consumer Marketing*, 32(4), 287-299. doi: 10.1080/08961530.2020.1712293
- Vidanagama, D. U., Silva, T. P., & Karunananda, A. S. (2019). Deceptive consumer review detection: A survey. *Artificial Intelligence Review*, 53(2), 1323-1352. doi: 10.1007/s10462-019-09697-5
- Wang, Y., & Wang, H. (2008). Developing and validating an instrument for measuring mobile computing self-efficacy. *Cyber Psychology & Behavior*, 11(4). doi: 10.1089/cpb.2007.0061
- Wu, J., Wu, Y., Sun, J., & Yang, Z. (2013). User reviews and uncertainty assessment: A two stage model of consumers' willingness-to-pay in online markets. *Decision Support Systems*, 55, 175-185. doi: 10.1016/j.dss.2013.01.017

- Yaacob, A., Gan, J. L., & Yusuf, S. (2021). The role of online consumer review, social media advertisement and influencer endorsement on purchase intention of fashion apparel during Covid-19. *Journal of Content, Community & Communication*, 14(7), 17-33. doi: 10.31620/JCCC.12.21/03
- Yang, K. (2012). Consumer technology traits in determining mobile shopping adoption: An application of the extended theory of planned behavior. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 19, 484-491. doi: 10.1016/j.jretconser.2012.06.003
- Zhou, T., Lu, Y., & Wang, B. (2014). Examining online consumers' initial trust building from an elaboration likelihood model perspective. *Information Systems Frontiers*, 18, 265-275. doi: 10.1007/s10796-014-9530-5

KÜRESELLEŞME, YENİ SAĞ VE NEOLİBERALİZMİN MUHAFAZAKÂR DÜŞÜNCEYE ETKİSİ

Muhittin İŞİK¹

Öz

Bu çalışma, 1980 sonrası dönemde küresel ölçekte yaşanan başlıca gelişmelerin muhafazakâr düşünce etkisini irdelemeyi amaçlamaktadır. Başka bir anlatımla, bu makalede dünya düzleminde etkisini gösteren küreselleşme, neoliberalizm ve yeni sağ düşüncesinin muhafazakâr değerler içerisinde yer alan gelenek, din, aile, toplum vb. unsurlara etkisi ele alınmıştır. Söz konusu muhafazakâr değerler küreselleşme, neoliberalizm ve yeni sağın etkisiyle değişim ve dönüşüme uğramışlardır. Muhafazakârlığı konu edinen çalışmalar incelendiğinde 1980 sonrasında yaşanan gelişmelerin muhafazakâr düşünüşe etkisini konu edinen akademik çalışmaların sayısının yok denilebilecek düzeyde olduğu müşahede edilmektedir. Bu çalışma, literatürdeki söz konusu boşluğu önemli ölçüde giderme iddiasındadır. Çalışmada öncelikle muhafazakârlığın kavramsal çerçevesi sunulmuş, sonrasında ise küreselleşme, yeni sağ ve neoliberalizmin muhafazakâr düşüncenin gelişmesindeki önemi ve etkisi müstakil başlıklar altında analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muhafazakârlık, Küreselleşme, Yeni Sağ, Neoliberalizm, 1980 Sonrası Dönem

JEL Kodları: E12, Y80, Z00

THE IMPACT OF GLOBALIZATION, NEW RIGHT AND NEOLIBERALISM ON CONSERVATIVE THOUGHT

Abstract

This study aims to scrutinize the effects of major global developments in the post-1980 period on conservative thinking. In other words, in this article, the effects of globalization, neoliberalism and the new right thought on conservative values (such as tradition, religion, family, society etc.) will be discussed. These conservative values have undergone changes and transformations under the influence of globalization, neoliberalism and the new right. When the studies on conservatism are examined, it is observed that the number of academic studies dealing with the effects of developments after 1980 on conservative thinking is almost non-existent. This study claims to significantly fill this gap in the literature. In the study, first of all, the conceptual framework of conservatism was made and then the importance and impact of globalization, the new right and neoliberalism in the development of conservative thought were analyzed under separate headings.

Keywords: Conservatism, Globalization, New Right, Neoliberalism, Period After 1980

JEL Codes: E12, Y80, Z00

¹ Bağımsız yazar, Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü, muhittin.isik.kou@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8477-4622>

GİRİŞ

İnsanoğlu tarihin ilk zamanlarından bu yana sosyal bir varlık olarak başka insanlarla bir arada yaşama ihtiyacı hissetmiştir. Bu bir arada yaşama ihtiyacı insanları düzenler kurmaya teşvik etmiştir. Kurulu düzenler ise otoriteyi/hiyerarşiyi meydana getirmiştir. Böylelikle yöneten ve yönetilen ayrımı belirmiş ve toplumsal yaşam uzun süre boyunca bu şekilde devam etmiştir. Ancak tarihin ilk dönemlerinden bu yana kurulu düzen toplumdaki bireylerin tamamı tarafından tasvip edilmediğinden zaman zaman mevcut ekonomik, siyasal ve toplumsal düzene karşı itirazlar ya da tepkiler söz konusu olmuştur. Bu itirazların ya da tepkilerin oluşmasında başta ekonomik faktörler olmak üzere siyasal, toplumsal ve düşünsel etkenler belirleyici olmuştur. Bunun sonucunda da yer yer kurulu düzene karşı halk ayaklanmalarına ve devrimlere tanık olunmuştur. Mevcut düzeni korumak bağlamında düşünsel anlamda en üst seviyeleri temsil eden ideolojinin muhafazakârlık olduğu söylenebilir. Bir ideoloji olarak muhafazakârlığın çekirdek kavramı, *düzen* olmakla birlikte (Işık, 2023, s. 124) muhafazakâr ideolojide gelenek, din, aile, mülkiyet, toplum, otorite vb. kavramlar temel değerler olarak görülmekte ve ideoloji sıklıkla bu değerler üzerinden tanımlanmaktadır. Bu çerçevede 1980 öncesi dönemde muhafazakârlık tanımlamalarında değişim ve dönüşüm kavramlarına pek rastlanılmamışsa da 1980 sonrası dönemde muhafazakârlık tanımlamalarında gericilik, gelenekçilik, dincilik, değişim karşıtlığı gibi nitelermeler daha az kullanılmıştır.

Muhafazakârlık değişime karşı olmayıp devrimlere karşı olmuştur (Burke, 2016, s. 335). Muhafazakâr düşüncenin fikir babası olarak nitelendirilen Edmund Burke'e göre bir ülkenin eski hâlini bütünüyle yıkmak anlamına gelen devrimin mutlaka bir gerekçesi olmalıdır. Ancak devrim gibi şiddetli bir olayı yasal gösterecek bir gerekçe söz konusu olmamıştır. İnsan yargıları devrimin yanı sıra devrim sonrasında iktidarın bunu kullanım biçimini de sorgulama ve eleştirme yetisini haizdir. Bu tür bir değerlendirmede devrimin ürünü olan iktidar genellikle yerleşmiş ve kabul edilmiş bir otoriteye duyulan saygıdan daha azını görecektir. Tedrici değişiminden yana olan muhafazakâr reform ise devrimden farklıdır. Muhafazakâr reform ile eski bir kurumun gerekli parçaları korunarak yeniliklere uyum sağlanmaktadır (Burke, 2017, s. 60-63). Böylece değişim olgusuna toptan karşı olmayan muhafazakârlık barındırdığı pragmatizm sayesinde başka ideolojiler veya düşünce akımlarıyla kolaylıkla eklemlenebilmiştir. Özellikle 1970'li yıllarda ve 1980 sonrasında muhafazakârlık, dönemin değişen koşullarına eklemlenme çabasında olmuştur. Bilindiği üzere 1970'li yıllar dünyada refah devleti krizini ve buna koşut olarak neoklasik iktisadın yükselişine tekabül etmektedir. Bu bağlamda Yeni Sağ olarak adlandırılan ekonomik, siyasal ve toplumsal akım, neoliberalizm ile neomuhafazakârlığın bir sentezi olarak şekillenmiş ve İngiltere'de 1979'da Margaret Thatcher'ın başbakan, 1980'de Amerika Birleşik Devletleri'nde Ronald Reagan'ın başkan olmalarıyla beraber kapitalist iktisadi sistem içerisinde yer alan devletler üzerinde de etkide bulunmaya başlamıştır. 1980'li yıllar dünya genelinde siyasi, ekonomik, kültürel alanlarda bir değişim ve dönüşüm sürecini işaret

etmektedir. Devlet, toplum, sistemlerin yanı sıra ideolojiler de bu değişim ve dönüşüm sürecinden payını almıştır. Bu çalışmada 1980 sonrasındaki değişim ve dönüşüm olgusu muhafazakâr ideoloji üzerinden değerlendirilmiş, ağırlıklı olarak küreselleşme, yeni sağ ve neoliberalizmin muhafazakârlık ile ilişkisi üzerinde durulmuştur. 1980 sonrasındaki değişim dalgasının başlıca faktörleri olarak küreselleşme, yeni sağ ve neoliberalizm gösterilebilir. Sözü edilen faktörler yerleşik dünya düzeninin çözülmesinde önemli rol oynamışlardır. Bu yüzden 1980 sonrası dönemde yaşanan gelişmelere küreselleşme, yeni sağ ve neoliberalizm penceresinden bakmak konuyu kavramak adına daha açıklayıcı olacaktır.

MUHAFAZAKÂRLIK VE MUHAFAZAKÂRLIĞIN UNSURLARI

Cemil Meriç, “*Her tarif bir tahriftir*” der. Tanım ihtilaftan doğduğundan, sosyal bilimlerdeki diğer tüm kavramlar gibi, muhafazakârlığın da mutlak, genel geçer bir tanımını yapmak kolay değildir. Bu zorluğun arkasında yatan temel saik dünya genelinde tek bir muhafazakâr geleneğin olmayışdır.

Muhafazakârlık, radikal değişime karşı tedrici değişimden yana tavır takınan, aile, din, gelenek gibi müessese ve değerlere saygı gösteren ve siyasete de bu hassasiyetler ekseninde sınırlı bir fonksiyon yükleyen bir düşünce geleneği, bir siyasal ideoloji (Özipek, 2017, s. 16), felsefi ve edebî bir akım (Yayla, 2019, s. 134), aynı zamanda Oakeshoot (2004, s. 55)’in ifade ettiği gibi bir “mizaç” ve Mannheim (1969, s. 74-78)’in iddia ettiği gibi bir “düşünce üslubu”dur.

Yukarıdaki tanımdan da anlaşılacağı gibi muhafazakârlık hakkında farklı yorum ve iddialar ortaya atılmıştır. Muhafazakârlığa ilişkin bu yorum ve iddiaları aşağıdaki gibi daha ayrıntılı bir şekilde iki kategoride ele alabiliriz. İlk kategori muhafazakârlığın ideoloji olduğu yönündedir. İkinci kategoride ideoloji dışında muhafazakârlığa atfedilen iddialar yer almaktadır.

Tablo 1. Muhafazakârlık hakkındaki farklı iddialar

I.	II.
Siyasal ideoloji	Düşünce geleneği
Pragmatik ideoloji	Tavır/Tutum/Zihin durumu
Aristokratik ideoloji	Mizaç
Esnek ideoloji	Alışkanlık eğilimi
Modern ideoloji	Felsefi ve edebi bir akım
	Statükoculuk
	Geçmiş özlem

Karşı devrimcilik
Devrim karşıtlığı
Dindarlık
Tutuculuk
Reaksiyonerlik
Gericilik
Cemaatçilik
Değişim karşıtlığı

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur

Tablodan da yola çıkarak muhafazakârlığın ilk bakışta bir ideoloji olarak kabul edilmesinin pek kolay olamayacağı açıktır. Kaldı ki muhafazakârlığın bir ideoloji olup olmadığı tartışması günümüzde de gündemdeki yerini korumaktadır. Bizce muhafazakârlık (conservatism), tıpkı sosyalizm ve liberalizm gibi modern bir siyasal ideolojidir. Muhafazakârlığın Batı dillerindeki karşılığının (conservatism) “ism” ile bitmesi, önemli düşünürlere ve prensiplere sahip olması ideoloji olduğuna ilişkin görüşümüzü destekler mahiyettedir.

Biz bu çalışmada muhafazakârlığı siyasal bir ideoloji olarak kabul etsek de diğer yandan yukarıda ele aldığımızdan farklı olarak onu bir ideoloji olarak görmeyen bir görüş de mevcuttur.

Buna göre muhafazakârlığın bir ütopyasının ve belirgin bir ideolojik omurgasının söz konusu olmaması onu bir ideoloji olarak görmeyi zorlaştıran bir etken olarak kabul edilmektedir (Bora ve Onaran, 2017, s. 34). Tavır olarak muhafazakârlık, maziye ait değer ve ilkelerden bağımsız bir şekilde maziye pozitif yönde eğilim sergiler (Barry, 2004, s. 35; Safi, 2007, s. 33). Buna ilave olarak tavır olarak muhafazakârlık, ağırlıklı olarak insanların pratik hayattaki alışkanlıkları üzerinden cereyan etmektedir:

Tavır ve davranış olarak muhafazakârlık hayatın bir gereğidir. Herkeste muhafazakâr bir taraf vardır. İnsanın muhafazakâr olmaması mümkün değil. Çünkü hayat önemli ölçüde alışkanlıklara dayalıdır. Mesela bilmediğimiz yemekleri yemekte çekingenizdir. Kullanmadığımız renkleri kullanmakta çekingenizdir. Yeni şeylerle karşılaştığımızda ihtiyatlıyızdır. İnsan hayatı bir taraftan risk almaya dayanır ama çok büyük risk almaya dayanmaz. Devamlı risk alırsak hayatımızı normal bir hayat olarak yaşayamayız. O yüzden istesek de istemesek de muhafazakârlık insanlarda gelişen bir tarzdır. Muhafazakârlıktan en uzak olduğunu düşünenlerde bile yaşayış ve tavır olarak muhafazakârlık vardır. Başka türlü olması mümkün değildir. Aksi takdirde dediğim gibi, normal bir hayat yaşamamız imkânsız olabilir (Yayla, 2007).

Muhafazakârlığın insana, topluma ve evrene yönelik temel ön kabullerini şu şekilde açıklamak mümkündür (Özipek, 2017, s. 92-93):

- Muhafazakârlara açısından insan gayrimükemmel, kusurlu bir varlıktır; sınırlı bir akıl yetisini haizdir ve yalnız başına içinde yaşamı idame ettiği evrenin ve toplumun sırrını kavrayabilecek bir bilgiye vakıf değildir. Dahası evren, insan aklının tek başına idrak edemeyeceği kadar karmaşıktır.
- Bu çerçevede sınırlı bir akıl kapasitesini haiz bir varlık olarak bireysel insanın mükemmel bir toplum veya dünya inşa etmek için gerekli bilgiye vakıf olduğu iddiasına kuşkuyla yaklaşılmalıdır.
- Doğası/yaratılışı itibarıyla sınırlı bir varlık olarak bireysel insan, ancak bir topluma dâhil olarak hakiki manasını bulabilir. Toplum ve toplumu meydana getiren değer ve müesseseler ise tek bir insanın şuurlu tasarısının çıktısı olmayıp önemli düzeyde doğal bir süreç içinde meydana gelmiştir ve onlarda insani deneyimin ürünü olan bir hikmet bulunmaktadır.
- İnsanın sınırlı akıl kapasitesine, insan bilgisinin kısıtlılığına ve toplumun, onu meydana getiren insanların toplamından büyük bir yapı, bir organizma olduğuna yönelik bu varsayımları mantıksal açıdan nasıl bir siyaset anlayışının takip edeceğini kestirmek zor değildir.

Muhafazakâr düşünür Kirk (2019, s. 37-39)'e göre ise muhafazakâr düşüncenin altı temel esası bulunmaktadır:

- İnsan şuurunun sınırlarını aşan bir nizama ya da toplumu ve vicdanı yöneten doğal hukuka duyulan inanç,
- Çoğu radikal sistemin dar kalıplı monotonluğu, eşitlikçiliği ve faydacı amaçlarının tersine, insan varlığının ivedi çoğalıp artan çeşitliliğine ve sırrına ilgi duymak,
- “Sınıfsız toplum” yaklaşımına karşı, medeni toplumun nizam ve sınıflara gereksinim duyduğuna ilişkin inanç,
- Özgürlük ve mülkiyetin birbirleriyle yakından ilintili olduğuna ikna olma,
- Yerleşmiş teamül ve kurallara inanma ve toplumu soyut projeler temelinde yeniden ihdas edecek “sofistlere, hesapçılara ve ekonomistlere” duyulan güvensizlik,
- Değişimin daima yararlı bir reform olmadığını kabulü.

Muhafazakâr düşünün aşağıda sıralanan ana unsurlarına ilişkin temel bir uzlaşma söz konudur (Huntington, 2020, s. 10-11):

- İnsan temelde mütebedeyin bir hayvandır ve din sivil toplumun temelini teşkil etmektedir. Mevcut toplumsal nizama ilahi bir hüküm aşılanmıştır.
- Toplum yavaş bir tarihsel gelişimin tabii ve organik neticesidir. Mevcut kurumlar önceki nesillerin bilgeliğinin belirmesidir.

- İnsan aklın yanı sıra içgüdü ve duyguya da haizdir. Sağduyu, ön yargı, tecrübe ve alışkanlık; akıl, mantık, soyutlama ve metafizikten daha iyi kılavuzlardır. Hakikat evrensel önermelerde değil somut tecrübelerde bulunur.
- Cemaat, bireyden üstündür. İnsanın hakları ödevlerinden gelmektedir. Kötülüğün orijini herhangi bir toplumsal müessesede değil insan tabiatındadır.
- İnsanlar -nihai ahlâki bir bağlam dışında- eşit değildirlir. Toplumsal örgütlenme sofistikedir ve her zaman muhtelif sınıflar, rütbelere ve gruplar muhteva eder. Farklılaşma, hiyerarşi ve liderlik her sivil toplumun elzem birer özelliğidir.
- “Her bir denenmemiş projeye karşı her yerleşik devlet şemasının lehine...” şeklinde bir varsayım vardır. İnsanın kocaman umutları olsa da görme yetisi sınırlıdır. Mevcut kötülöklere çözüm bulma uğraşları mütemadiyen daha büyüklerine neden olur.

1980 SONRASI DÖNEMDE DÜNYADA YAŞANAN BAŞLICA GELİŞMELER VE BU GELİŞMELERİN MUHAFAZAKÂRLIĞA ETKİSİ

1980 sonrası dönemde dünya düzleminde yaşanan bir dizi gelişmelerden ve değişimden (küreselleşme, yeni sağ, neoliberalizm) muhafazakârlık da nasibini almıştır. Bu dönemde küreselleşmeyle dünya yeni bir düzene kapı aralamış ve kapitalizmin 1970’lerde içine düştüğü kriz yeni sağ ve neoliberalizm ile aşılmaya çalışılmıştır. 1980 sonrası dünyada yaşanan değişim ve dinamikleri küreselleşme, yeni sağ ve neoliberalizmden ibaret olmamakla beraber, makalemizin konusu olan 1980 sonrası dönemin muhafazakâr düşünceye etkisini kavramak adına sözü edilen başlıca üç gelişme üzerinde durmak yerinde olacaktır. Dahası adı geçen üç gelişme neomuhafazakârlığın² zeminini hazırlayan üç önemli etken olmuştur denilebilir. Başka bir anlatımla, 1980 sonrasında yaşanan bazı gelişmeler muhafazakârlığın güncel versiyonu olarak da nitelendirilebilecek neomuhafazakârlığı ortaya çıkarmıştır.

Küreselleşme ve Küreselleşmenin Muhafazakâr Düşünceye Etkisi

İlk olarak ne zaman başladığı noktasında fikir birliğine varılmayan (Acar, 2002, s. 17) küreselleşme sürecinin başlangıcı olarak Batı’da coğrafi keşiflerin ardından başlayan ve sanayi devrimi sonrası ivme kazanan teknolojik ve ekonomik gelişmeler gösterilmektedir (Bakan ve Tuncel, 2012, s. 51). 1963’te Kanadalı Profesör McLuhan’ın “küresel köy” kavramını kullanması ile literatüre dâhil olan (Erdem, 2018, s. 1) küreselleşme kavramının kökleri çok eskilere götürölmekle birlikte 1980’li yılların ortalarından itibaren tartışılmaya başlanmıştır. Hem günlük hayatta hem de bilim dünyasında çok tartışılan bir kavram

² Neomuhafazakârlık kavramı ayrı bir çalışma konusu olduğundan bu çalışmada neomuhafazakârlık için müstakil bir başlık oluşturulmamış, kavrama yüzeysel değinilmiştir.

olan küreselleşme fenomeni, sosyal yaşantımızın temel belirleyici unsurları arasında bulunmaktadır (Kökalan Çımrın, 2009, s. 195). Küreselleşmenin ne olduğuna ilişkin olumlu ya da olumsuz görüşler muhteva eden tanımlamalar olmakla beraber küreselleşmenin; ekonomik, siyasi ve sosyo-kültürel manada daha kaynaşmış bir dünyaya işaret ettiği üzerinde fikir birliğinin bulunduğu söylenebilir (Kızılboğa Özaslan ve Akbulut, t.y., s. 75). Dünya çapında gerçekleşen değişme ve gelişmelerin kabaca genel adına karşılık gelen küreselleşme farklı perspektiflere göre olumlu ve olumsuz nitelermeler barındırmaktadır. Küreselleşmenin daha çok üretim ve tüketim arzusunda olan kapitalist sistemin işleyişine uygun olarak dünya pazarlarında sermayenin önündeki engelleri kaldırmak için ulus devletlerin bu politikalara uygun olarak dönüştürülmesi sürecini ifade ettiği ileri sürülebilir (Aslan, 2009, s. 290). Bazıları açısından hürriyet, açıklık ve interaktif etkileşim esasında yeni ve daha yaşanılır bir dünyanın inşa edilmesinde kilit bir süreç olan küreselleşme, bazıları nezdinde ise de eşitsizlik, sömürü ve gelişmişler ile az gelişmişler arasındaki derin farkları daha çok keskinleştiren bir süreçtir (Acar, 2002, s. 13). Ancak, küreselleşmeyi tek bir süreç olarak görmek yerine onu çatışmalar, çözümler ve yeni katmanlaşma formlarını yaratan, ekseriyetle paradoksal şekillerde cereyan eden kompleks süreçler terkiibi olarak tarif etmekle birlikte (Giddens, 2019, s. 12) onun özü itibarıyla finansal bir olgu olmayıp kapitalist üretimin tarihsel gelişmesinin bir ürünü ve “tebdili kıyafet etmiş milliyetçilik” (Savran, 2011, s. 131, 195) olarak tanımlanabileceğini ileri sürenler de mevcuttur.

Küreselleşme olgusuyla teknolojik gelişmelerin ve artan sermaye dolaşımının ulusal sınırları anlamsızlaştırıldığı ifade edilmekte ve ulus merkezli toplumsal-iktisadi tezlerin geçersizleştiği dile getirilmektedir (Gündoğdu, 2002, s. 165). Küreselleşme, kendisiyle beraber riskleri ve fırsatları getirmiştir. Küreselleşmenin doğurduğu risklerin başında istikrarsızlığın kolay sirayet etmesi riskinin bulunduğu ileri sürülebilir. Devletler arasındaki politik ve ekonomik sınırların çözülmeye başlaması devletleri ve ekonomileri birbirine daha bağımlı duruma sokmuş, böylelikle bir devlette veya bir bölgede patlak veren bir krizin tesirinin diğer devletler ve bölgelere sirayet etme riski artmıştır. Küreselleşme sürecinin getirdiği başka bir risk, sermaye dolaşımının liberalleştiği bir dünyada bir iktisadi müphemlik, itimatsızlık ya da politik bunalım anında o ülkede yüklü miktarda sermaye kaçıışı tehlikesidir. Otarşi bir ekonomik yapıyı haiz ülkeler için bir başka risk, dış rekabet baskısının kısa vadede lokal sanayileri pejoratif etkileyip işsizliği arttırmasıdır. Küreselleşmenin doğurduğu diğer bir risk de politik alanda daha sık bir dış müdahaleyle karşılaşma durumudur. İlk zamanlarda kendi politik sınırları dâhilinde vatandaşına dilediği muameleyi yapma hakkını kendinde gören ulus devletin küreselleşme olgusuyla beraber gözetim ve denetimleri artmıştır. İnsan hakları, özgürlükler, sivil toplum, çoğulcu demokrasi ve hizmetkâr devlet gibi kavramlara yer vererek günümüzde devletlerin politik ve hukuki yapılarına müdahale edilebilmekte, uluslararası normlara riayet etmeyen ülkelere türlü müeyyideler uygulanabilmektedir. Sözü edilen risklerin yanında

küreselleşmenin önemli fırsatları da sunmuştur. Bu fırsatların başında istifade edebilenler açısından ivedi büyüme ve kalkınma fırsatı doğmuştur; zira eskiden beri sermaye birikiminin noksanlığı, nitelikli eleman bulamama, teknoloji ve know-how yetersizliği gibi kalkınmanın önündeki birer pürüz durumundaki etkenlerle, küreselleşmenin sunduğu imkânlar sayesinde üstesinden gelmek olanaklıdır. Günümüzde uluslararası sermaye dil, din, kültür ve coğrafya ayrımı yapmaksızın maliyet avantajı ve kâr fırsatı gördüğü her yere rahatlıkla ulaşabilmektedir. Çokuluslu şirketler gittiği devlete teknoloji transferi yapmakta, istihdam olanağı sağlamaktadır. Küreselleşmenin getirdiği önemli fırsatlardan bir başkası, dünya ile ekonomik ve politik entegrasyondur (Acar, 2002, s. 19-20).

1980’lerden bu yana dünya ekonomisine yaşanan gelişmelere koşut olarak küreselleşme kavramının önemi artmış olmakla birlikte kavrama ilişkin tartışmalar da hayli artmıştır. Yeni bir kavram olmayan küreselleşmenin ticaretin gelişmesi ile birlikte günümüzde etki alanını genişleten ekonomik, politik ve kültürel yönleri haiz bir kavram olduğu ileri sürülebilir. Bu doğrultuda Sovyetler Birliği’nin yıkılması, Avrupa Birliği’nin oluşumu ve bu dönemde ivedilikle gelişen ulaşım ve iletişim alanı küreselleşmenin etki alanını genişleten önemli etkenler olarak ifade edilebilir. Ulaşım ve iletişimin uluslararası düzeyde gelişmesiyle dünya ekonomik ve kültürel manada birbirine yakınlaşmıştır (Aslan, 2009, s. 289). Küreselleşme söylem ve tartışmalarının özellikle 1980 sonrasında yaygınlaşmasının önemli nedenlerinden biri de bu yıllarda İngiltere ve ABD başbakanları olarak Margaret Thatcher ve Ronald Reagan’ın yeni sağ düşüncesini benimsemeleridir. Esasen 1970’lerde patlak veren krizlere bir çözüm mahiyetinde söylenmiş olduğu sanılan ve Thatcher’e atfedilen “*There is no alternative!*” (Alternatif yok!) ifadesi çağdaş toplum açısından yegâne tercihin neoliberalizm, başka bir ifadeyle serbest piyasa olduğunu duyurmaktaydı. Berlin Duvarı’nın yıkılması ve Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından da Thatcher’in ifadesinde karşılığını bulan alternatifsizliğin belirginleştiği böylelikle tüketim eksenli küresel kapitalizminin karşılaştığımız aktüel sorunların etraflı ekonomi-politik kaynağını teşkil ettiği ifade edilebilir (Işık, 2013, s. 2).

1980’li yıllarda küreselleşmenin emperyalizmin yeni bir aşaması olduğu argümanı nesnel verilerle ispatlanıyordu. Bu dönemde küreselleşme kavramı tüm dünyada yaygınlık kazanırken 19. Yüzyıl politik terminolojisinin baskın kavramlarından bazıları tekrardan ve bu sefer olumlu bir manada gündeme gelmeye başladılar. Bu kapsamda bu yıllarda “imparatorluk”lar, “büyük güçler”, “emperyalizm” kavramları yeniden söz konusu oldu (Timur, 2002, s. 218-219).

1970’lerin ardındaki küreselleşme olgusunun kapitalizmin 19. Yüzyıl süresince içinde bulunduğu genel küreselleşme dalgasının bir devamı mahiyetinde olduğu ileri sürülebilir. Esas itibariyle kapitalizmin son iki asırlık tarihine bakıldığında iki küreselleşme aşamasından geçilmiş olduğunu sonucuna varılabilir. 1870-1914 arası kapsayan ilk aşama, 18. Yüzyıl sanayi devrimi ürünü teknolojik gelişmelerin dünya mal

ve finans piyasalarında etkin olduğu bir sürece denk gelmektedir. İlk aşamadaki küreselleşme dalgasının en belirgin özelliğinin gerek para piyasalarında gerek ticaret ilişkilerinde “altın”ın baz alınması olduğu söylenebilir. 1914-1970 arası kapsayan ikinci aşama ile I. ve II. Dünya savaşları ve ulus devletlerin görece otonom kalkınma ve ticaret politikalarıyla biçimlenen akabinde dünya genelinde yeni bir küreselleşme sürecine geçildiği ileri sürülebilir (Yeldan, 2002, s. 22). Küreselleşme sürecinin yeni dönemde daha hızlı gelişmesini iki nedene bağlayabiliriz. İlk olarak, Sovyetler Birliği’nin dağılması sonrasında ortaya çıkan yeni devletlerin ve toplumların da kapitalist ekonomik sistemle bütünleşmeye başlaması sonucunda dünyada liberal ekonominin ve demokratik katılımın yaygın olduğu politik-iktisadi modeller yaygınlaşmıştır. Diğer taraftan Rusya dâhil bütün Sovyetler Birliği ülkeleri uluslararası düzeyde faaliyet yürüten iktisadi ve ticari örgütlere (IMF, Dünya Bankası vb.) üye olmuşlardır. Böylelikle daha önce komünist ekonomik sistemin nüfuz ettiği bölgelerde yer alan devletler büyük ve gelişmiş kapitalist devletleriyle iş birliği yapıp küresel iktisadi sistem yaygınlaşmasına katkıda bulunmuşlardır. Küreselleşme sürecini hızlandıran diğer önemli sebep, teknolojik ve bilimsel gelişmeler sonucu toplumlararası haberleşme, ulaşım, nakliyat, basın-yayın ve iletişim imkânlarının genişlemesidir (Gözen, 1997, s. 79).

Öte yandan küreselleşmenin dünyadaki emek ile sermaye arasındaki temel çelişkileri değiştirmedikleri ileri sürülebilir. Bu bağlamda ağır sömürüye dayalı en belirgin çelişkinin gelişmiş ülkelerin sermayedarlarıyla çevre ülkelerin sermayedar kesimi arasında cereyan ettiği söylenebilir. Buna ilaveten merkez ülke sermayedarlarının kendi ülkelerinde bulunan işçiler ile çelişkisi de derinleşmekle birlikte sistemin bütünü içinde ikincil duruma geçmektedir (Somel, 2002, s. 37). Literatürde küreselleşme olgusuna ilişkin temelde iki farklı yaklaşım bulunmaktadır: Gelenekçi (şüpheli) yaklaşım ve aşırı küreselleşmeci (hiper-liberal) yaklaşım. *Gelenekçiler*, küreselleşme olgusunun ulus-devlet eksenli sistemi değiştirdiği, devletin iç ve dış egemenliğini zedelediği, uluslararası politikada güç dengesi ya da güç kullanımı gibi realist politikaların işlerliğini engellediği yönündeki iddialara karşı çıkmaktadırlar. Bunlara göre küreselleşme, ulus devletlerin kendi güç ve çıkarlarını geliştirmek için kullandıkları bir araç konumundadır. Buna ilaveten gelenekçiler iktisadi konularda otarşik bir yapıdan yana olmakta, küreselleşme dinamiklerinin bu yapıyı değiştirmediklerini öne sürmektedirler. Gelenekçi anlayış küresel iktisadi dünyanın tamamına sirayet etmediğini, küresel iktisadi düzen ve politikaların Kuzey Amerika, Avrupa ve Japonya tarafından tesis edilip geliştirildiği görüşündedir. *Aşırı küreselleşmeciler* ise tezlerini büyük ölçüde liberal ve neo-liberal fikirler üzerine temellendirmektedirler. Bu eksenle serbest piyasa anlayışının bireyin faydasına ve ekonominin genel dengesini sağlayacağına inanılmaktadır. Böylelikle piyasaların kendiliğinden denge seviyesini yakalayacağı bu sebeple devletin ekonomiye müdahalede bulunmaması gerektiği ileri sürülmekte, ekonomik liberalizasyon, deregülasyon ve özelleştirme faaliyetlerinin alabildiğine uygulanması gerektiği görüşündedirler. Başka bir anlatımla aşırı küreselleşmeciler, küreselleşme sürecini kararlı bir şekilde

savunmakta ve bu sürecin dünya düzeyinde daha çok yaygınlaştırılması gerektiğine inanmaktadırlar. Aşırı küreselleşmeciler göre bugün ulus devletler politik otoritenin egemenliğini yitirmiş ve ulus devletlere binaen ihdas edilmiş olan uluslararası sistem anakronik bir yapı hâlini almıştır. Bundan dolayı küresel açıdan bütünleşen piyasalar, ulus devletin iktisadi fonksiyonlarını devralmaktadır. Aşırı küreselleşmecilere için bundan sonra temel güç ve otorite kaynağı temel güdüsü kâr olan küresel sermayenin elindedir. Teknolojik ilerlemeler ve iletişimin avantajlarından istifade eden küresel sermaye, ulus devletin sınırlarını görmezden gelerek kârını ençoklaştırmak güdüsüyle tüm dünyayı nüfuz alanı olarak kabul etmektedir (Bayar, 2008, s. 31-32). Küreselleşme karşıtları genel olarak küreselleşmeyi eşitsizlik yaratan bir süreç olarak görmekte onu ağırlıklı olarak emperyalizmle özdeşleştirmektedirler.

Öte yandan küreselleşme karşıtlığının farklı sebeplerle sorunlu olduğu ileri sürülebilir. Birincisi, anti-küreselleşmeci olmak söyleminin bizatihi çok sorunlu olduğu söylenebilir. Bu kapsamda karşıtlık kurulan şeyin teorik nesnesini tespit etmek noktasında destekçilerinin maruz kaldığı güçlükler kaçınılmaz olarak anti-küreselleşmeci söylemleri sorunlu duruma getirebilmektedir. İkincisi, küreselleşmeyle ilgili muğlaklıklar destekçileri tarafından bile inkâr edilmemişken muhaliflerin kendilerini ne(lere)ye karşı oldukları konusunda aşmaları gereken zorlukların bulunduğu işaretidir. Üçüncüsü, küreselleşmeye dair tartışmaların olguların, süreçler ve dinamiklerin kusurlu ve yanıltıcı bir şekilde ilişkilendirilmesi temelinde cereyan etmişken küreselleşmeye karşı olmanın neye karşı olmak manasına geldiğini çözümleneci olarak tespit etmek zordur (Çoban, 2002, s. 122).

Dünyadaki gelişmeler, uluslararası rekabette küresel hedefleri temel hedef durumuna getirmiştir. Geline nokta uluslararası ölçüler ulusal standartların dışına çıkmıştır. Bu doğrultuda ekonomiler arasında sistem veya rejimlerden kaynaklanan farklılıkları bu standartlarla adapte etme uğraşı müşahede edilmektedir. Buna ilave olarak piyasa ve merkezi planlamaya dayalı ekonomilerde devletin müdahalesinin azaltılması çabaları gözlenmektedir. Sanayileşmiş devletlerin sosyal güvenlik yapılarında gittikçe en az düzeyde koruma düzenlemelerinin geliştirilmesi faaliyetleri söz konusudur (Çelik, 2005, s. 313).

Konumuz açısından kilit önem arz eden küreselleşme olgusunun muhafazakâr düşünceye etkileri ise şu şekilde sıralanabilir:

- Her şeyden önce küreselleşme kavramının yeni bir yüzyılın başlangıcında olduğu hissiyle bağdaşacak şekilde geçmişten kopuş, radikal dönüşümler ve devrimsel değişimleri bünyesinde barındırması (Şen, 2008, s. V) muhafazakâr kodların değişim olgusunun dışında kalmasını neredeyse imkânsız hâle getirmiştir.

- Küreselleşme süreci uzun bir geçmişe sahip olan ve uluslararası sistemin önemli bir aktörü olan devlet ve özellikle ulus devlete dair çok boyutlu bir sorgulamaya alan açmıştır (Bakan ve Tuncel, 2012, s. 54-55). Başta teknolojik ve ekonomik alan olmak üzere siyasal ve kültürel alanlarda yaşanan hızlı gelişmeler ulus devletlerin derin değişimler geçirmesine yol açmıştır. Ulus devletler küreselleşme sürecinde *geleneksel* alışkanlıklarından vazgeçerek toplumsal hayatın birçok alanında yeniden yapılanmayı (yenilenme) tercih etmişlerdir.
- Toplumlarda yaşanan değişim ve dönüşümler, toplumun içselleştirdiği din ve din anlayışlarında değerler ve pratikler düzeyinde değişimlere yol açabilmektedir (Altaş, 2005, s. 220). Küreselleşme sürecinde muhafazakâr bir değer olarak *dinin* toplum nezdindeki ağırlığının ve öneminin azaldığı söylenebilir. Bunda özellikle 1980 sonrası dönemde etkisini bariz bir şekilde gösteren seküler yaklaşım etkili olmuştur. Seküler dünya görüşü ile beraber din bir vicdan meselesi olarak görülmüş, bireysellik anlayışı körüklenerek dinin toplumsal bağlardan koparılması durumuyla karşı karşıya kalınmıştır. Öte yandan din ile küreselleşmenin irtibat kurmasının kaçınılmaz olduğunu iddia eden Usta (2003, s. 180), dinin küreselleşmeyle ilişkisini üç grupta irdelemiştir. Birincisi, küreselleşmeye bizzat muhalif olma ya da küreselleşme karşıtlığının dinden istifa etmesidir. İkincisi, birincisinin tersine fakat benzer biçimde küreselleşme savunucusu olma ya da küreselleşme taraftarlığına destek teşkil etmesidir. Sonuncusu ise, küreselleşmenin dine muhtaç olmasıdır.
- Bireyselliği önemseyen seküler tezler, *ailenin* öncelendiği kurumsal ilişkilerin farklılaşmasına yol açmıştır. Sekülerizm, özellikle aile fertleri arasında bağlılıkla ilintili manevi değerlerin önemini yitirerek bireyselliğin öne çıkmasına önayak olmuştur (Yıldırım, 2021, s. 106). Küreselleşme olgusunun etkisini günden güne artırdığı günümüzde küreselleşen toplumsal alanın genişlemesiyle aile yapısının da özgün niteliklerini kaybederek küresel bir nitelik kazanmaya çalıştığı müşahade edilmektedir (Elitaş ve Keskin, 2016, s. 555). Geline nokta geniş aile tipi çözülmüş, çekirdek aile anlayışı yaygınlaşmıştır.
- Liberal değerlerin 1980 sonrası dönemde etkisi artırması sonucu bireyselliğin öne çıkmasıyla *toplum* anlayışının aşındığı ileri sürülebilir.

Yukarıdaki maddelerde de sıralandığı gibi sermayenin küreselleşmesiyle başlayan sonrasında kültürel değerlere kadar sirayet eden küreselleşme olgusunun sürece dâhil olan her şeyi gerek olumlu gerekse olumsuz bir biçimde değiştirmiş olduğu ileri sürülebilir (Elitaş ve Keskin, 2016, s. 544).

Son olarak bugünkü küresel düzenin 1960'lı yılların sonunda neoliberalizm ve neomuhafazakârlığın sentezi olan melez bir akım olarak tezahür eden Yeni Sağ temelinde şekillendiği ifade edilebilir (Tok, 2014, s. 129). 1980'li yılların başından itibaren, sosyalizm endişesi gün geçtikçe azalmış, Batı'da bilhassa Anglo-

Sakson ülkelerde neoliberal fikirlerin yeniden ihya edilmesiyle birlikte sağa doğru bir eğilim görülmüştür (Özdemir, 2009, s. 64).

Yeni Sağ Akımı ve Yeni Sağın Muhafazakâr Düşünceye Etkisi

Yeni Sağ, muhafazakâr düşünde gerek devlet müdahalesine ilişkin anlayışa karşı gerekse liberal toplumsal değerlerin yayılmasına dair bir fikir anlayışına tekabül etmektedir. Bu fikirlerin köklerini II. Dünya Savaşı sonrasında 1970'lere kadarki Keynesyen refah anlayışının aleni başarısızlığıyla sosyolojik çözülme ve otoritenin gerilemesine yönelik gittikçe belirginleşen endişe arasındaki bağlantı noktasında görmek mümkündür (Heywood, 2019, s. 72-73). Bu çerçevede Yeni Sağ yaklaşımının temel amacının refah devletinin toplumsal talepleri artıran, yoğun bürokrasi ile sermaye dolaşımı hantallaştıran yapısını tasfiye etmek böylelikle küreselleşen sermayenin önündeki engelleri bertaraf etmek olduğu ileri sürülebilir. Üretilen Yeni Sağ politikalarının tamamı bu temel amaca ilişkindir (Baltacı, 2004, s. 360). 1970'lerdeki krizin bir verimlilik krizi olarak nitelendirilebileceğini iddia eden Yeni Sağ düşüncesini benimseyen aydınlar söz konusu krizin vuku bulmasında enflasyon, işçi sendikalarının mücadeleleri, refah harcamalarının artışı, devlet tekelleri, piyasadaki aktörlerin sınırlı hareket alanının sınırlandırılması ve geleneksel, toplumsal, ahlaki değerlerin yozlaşması vb. etmenlerin rol oynadığını ileri sürmüşlerdir (Topal, 2002, s. 66).

Yeni Sağ fikirler en büyük etkisini *Thatcherizm* ve *Reaganizm* şeklinde Birleşik Krallık ve ABD'de göstermiştir. Dahası bu fikirler devlet yönelimli örgütlenme şekliyle piyasa yönelimli örgütlenme şekillerine doğru bir evrimi ifade ederek küresel düzeyde bir etki bırakmışlardır. Öte yandan “neoliberalizm” ve “neomuhafazakârlık” olarak nitelendirilen iki ayrı akımı bir araya getirme teşebbüsü manasındaki Yeni Sağ düşüncesinin eklektik yönünün de bulunduğu ifade edilmelidir. Sözü edilen iki akımın ideolojik açıdan ihtilafa düştükleri noktalar bulunmakla birlikte bunların güçlü ancak küçük bir devlet paydasında bir araya gelebileceği ileri sürülebilir (Heywood, 2019, s. 72-73). Yukarıda da kısmen değinildiği gibi Yeni Sağ'ın en somut örneklerine ABD'de ve İngiltere'de rastlanılmaktadır. ABD'de her zaman daha cari görülen ekonomik teorileriyle uzlaşma yanlısı olmayan görüşlerin kaynağını teşkil ederken; İngiltere'de yeni sağın gelişiminde Chicago Okulu ile Avusturya Ekolü siyaset felsefesi ve liberalizm etkisi temayüz eder. Esas olarak İngiliz ve Amerika örneklerinde müşterek ve mutlak bir yeni sağ tarifinin yapılması güçtür. Buna mukabil Amerikan muhafazakâr düşünce geleneğinin İngiliz muhafazakâr düşünce geleneğinden daha çok liberal temalara sahip olduğu yadsınmaz (Safi, 2007, s. 260).

Yeni Sağ akımıyla beraber toplum piyasaya indirgenmiştir. Toplumun piyasaya indirgenmesi esasen Yeni Sağ uygulamaların ağırlaştığı toplumsal çözülüş hem nedeni hem de sonucu olarak

değerlendirilmelidir. Thatcher'in meşhur deyişiyle artık “toplum diye bir şey yoktur. Sadece bireyler ve onların aileleri vardır.” Böylelikle Yeni Sağ, “homo economicus”³ birey ile toplum arasındaki ayrımı da belirginleştirmeye uğraşır. Yeni Sağa göre devletin sınırları da çok daha katı şekilde belirlenmelidir. Ne var ki, Yeni Sağın devlete yönelik tavrı, “küçük ama güçlü” sloganının yansıttığı gibi bir ikirciliklik gösterir. Jandarma devlet anlayışı, devletin yalnızca piyasanın mutlak surette işlerliğini sağlayacak adımlar atmasını, başka alanlara ise müdahale etmediği bir yaklaşımı ifade eder (Özkazanç, 2007, s. 45). Yeni Sağ siyasetinin temelinde ekonominin kendiliğinden işlediği, demokrasiye dayalı ve asgari düzeye indirgenmiş bir devlet anlayışı yer almaktadır. Buna koşut olarak ilerleyen süreçte refah devleti yerine ekonomik devlet, devletçilik yerine bireycilik, kamu örgütleri yerine sivil toplum örgütleri ikame edilmiştir. Aynı şekilde bu süreçte devlet, üretim ve işletim yerine kontrol ve regülasyon işlevi üstlenmiştir (Safi, 2007, s. 260-261).

Öte yandan Yeni Sağ önceki yüzyıllarda birbirlerine karşıt ideolojiler olarak nitelendirilen liberalizm ve muhafazakârlığın birbirlerine yakınlaşma ya da iş birliğine girişme yaklaşımı olarak tarif etmek de mümkündür. Ancak bu ittifakın bir rastlantı değil, rasyonel bir şekilde biçimlendirilmiş bir proje olduğu söylenebilir. Bir taraftan devletin ekonomik alandan bir yere kadar elini çekmesi ya da makro-ekonomik istikrarı sağlamak üzere refah devlet harcamalarının sonlandırılması gerektiği ileri sürülürken; öte taraftan bu durumun beraberinde getireceği sorunların ve toplumsal tepkilerin muhafazakâr değerler (geleneğe, aile, din, millî kimlik vb.) temelinde aşılması hedeflenmiştir. Başka bir deyişle piyasanın birincilliği ve minimal devlet icabı muhafaza edilirken muhafazakâr değerlerin önemi ve bu değerlerin yapılandırılması ve korunması adına güçlü bir devlet düşüncesi Yeni Sağ hareketinin özünü teşkil eder. Bu kapsamda muhafazakârlık, Yeni Sağı daha güçlü hale getirmiş ve onun olmazsa olmazı olmuştur. Buna paralel olarak güçlü devlet prensibi Yeni Sağ akımının önemli bir öğesidir; zira sendikal hareketler ve emekçilerin talepleri karşısında istikrarlı ve ekonomik alandaki müdahaleleri için sınıf mahiyeti bulunmayan bir devlete ihtiyaç vardır (Topal, 2002, s. 66-67).

Neoliberalizm ile neomuhafazakârlığın sentezi sonucu ortaya çıkan Yeni Sağın temel ölçütlerini saptayan tarihsel dinamik kapitalizm, devlet ve kültürel kodlar arasında ulusal düzeyde oluşturulmuş mutabakatların işlevsizleşmesiyle beraber modernliğin yapısında vuku bulan değişimlerdir. Bu çerçevede Yeni Sağın meşruiyet krizi önemli ölçüde modern siyasal toplumun çözülmesinden kaynaklanmaktadır (Özkazanç, 2007, s. 114).

3 Ekonomik insan olarak da nitelendirilen bu prensibe göre ekonomik birimler (üreticiler ve tüketiciler) ekonomik faaliyet ve kararlarında kendi özel menfaatlerini ençoklaştırmak için çaba sarf ederler. Liberalizme önemli katkılarda bulunan Virginia Okulu liberalleri (başta J. M. Buchanan) adı geçen prensibin piyasa mübadelesinin yanı sıra politik mübadele için de geçerli olduğunu iddia ederler. Sözü edilen liberal düşünürler politik mübadele içerisinde politikacıların, bürokratların, çıkar ve baskı gruplarının ve seçmenlerin kendi özel çıkarlarının peşinde koştuklarını ileri sürerler (Aktan, 1994: 84).

Son tahlilde Yeni Sağ iktidarların uyguladıkları politikaların dayandığı temel, neoliberalizm ve neomuhafazakârlıktan oluşan Yeni Sağ söylemdir. “Yeni Sağ”, “neomuhafazakârlık” ve “neoliberalizm” kavramlarının birbiriyle ilişkileri konusunda farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bazıları neomuhafazakârlık ve neoliberalizmi birbirinden tümüyle ayrı ele alıp aralarında sadece bazı etkileşimlerin olabileceğini ifade etmektedirler. Gelişmiş kapitalist ülkelerde görülen Yeni Sağ iktidarları da serbest piyasa ekonomisinin en doğru iktisadi sistem olduğunu nihayetinde idrak etmiş olan muhafazakâr iktidarlar olarak değerlendiren bu şahıslar neoliberallerdir ve kendilerini çağdaş liberal, çağdaş klasik liberal ya da klasik liberal olarak tanımlamaktadırlar. Neomuhafazakârlara göre de neomuhafazakârlık ve neoliberalizm birbirinden tamamıyla farklıdır. Sadece neomuhafazakârlık piyasaya eskisine nazaran daha iyimser bakmaktadır (Baltacı, 2004, s. 364).

Neoliberalizm ve Neoliberalizmin Muhafazakâr Düşünceye Etkisi

Bilindiği gibi 1929 Ekonomik Buhranı'nın sonrasında devlet müdahalesine olumlu yaklaşan Keynezyen iktisat politikaları dünya genelinde önem kazanmaya başlamıştır. Bu bağlamda söz konusu politikalar küresel düzeyde 1960'ların sonlarına kadar uygulanmıştır. Bu politikaların hayata geçirilmesiyle devletlerin iktisadi alanda ağırlığı genişlemiştir. Bu genişlemenin doğurduğu yeni sorunlar (enflasyon, yüksek vergiler, kronik bütçe açıkları vb.) ekonomistleri bir dizi yeni çözüm arayışlarına sevk etmiştir (Aktan, 1994, s. 26-27). Bu kez yeniden özel sektöre ağırlık veren, serbest piyasa koşullarının hâkim olduğu küreselleştirilmiş ve böylelikle zamanla ulusal ve uluslararası sermayenin entegrasyonunun hedeflendiği bir iktisadi sisteme gitme politikası gündeme getirilmiştir (Aksoy, 1998, s. 4). Ancak, klâsik iktisattan ve siyasetten bir ölçüde farklı olmak üzere, bu kez laissez faire'i aşan bir “devletin ekonomik teorisi” geliştirilmiş; devletin rolü, geleneksel hizmetlerin yanında eğitim ve sağlık gibi alanları da kapsar biçimde algılanmaya başlanmıştır (Erdoğan, 1998, s. 14-15). Neoliberal düşün, klasik liberalizmin artık tarihsel ilerlemenin çekirdeği olduğunu kolayca ileri süremeyeceği bir bağlamda kapitalizmin temellerinin yeniden düşünülmesinden ortaya çıkmıştır. Neoliberal doktrin, bir entelektüel tasarı olarak, klasik liberalizmin meşruluğunun büyük bir kısmını yitirdiği bir zamanda onun prensiplerini yeniden formüle etmeye ilişkin bir teşebbüs olarak telakki edilebilir. Bu çerçevede, liberalizmin kendi sorunlarının bulunduğu ve kapitalizmin yeniden diriltilmesinin basitçe eski zamanlara dönüşü ifade etmediğinin onaylanması yer alır (Cahill ve Konings, 2019, s. 28). Bu doğrultuda neoliberalizm F. Hayek ve M. Friedman gibi liberal iktisatçıların ve R. Nozick gibi düşünürlerin çalışmalarında şekillenen klasik politik iktisadın güncellenmiş versiyonu olarak tarif edilebilir. Temel unsurları birey ve piyasa olan neo-liberalizm, temelde düzenlenmemiş piyasa kapitalizminin verimlilik, büyüme ve yaygın refah getireceği düşüncesiyle devletin sınırlarını daraltmayı amaçlamaktadır (Heywood, 2019, s. 73). Neoliberalizmin iktisadi alandaki temelleri

Avusturya, Virjinya ve Şikago Ekonomi Okulları tarafından atılmıştır. Sosyal liberalizmin göndermede bulunduğu pozitif özgürlük, sosyal adalet, katılımcı demokrasi ve eşitlik prensipleri temelinde şekillenen toplum ve devlet anlayışına itiraz edilmiştir. Bu prensiplerin yerine negatif özgürlük, serbest piyasa, rekabet, sınırlı devlet, biçimsel demokrasi, apolitik çoğulculuk, kendi kendine yeterlilik, bireysel sorumluluk vb. prensipler ikame edilmek istenmiştir (Sallan Gül, 2000, s. 4). Neoliberal düşünün temel öğelerini; bireyselleşimin önemi, insan hakları, tercih özgürlüğü, piyasa ekonomisi, sınırlı devlet, hukuk devleti ve liberal rasyonalizm (Erdoğan, 1998, s. 21; Tayyar ve Çetin, 2013, s. 111) olarak sıralamak mümkündür. Neoliberalizm benimsediği değerler dışında gerek bir değer varlığını gerekse de var olma şansını tehlikeli görmektedir. Örneğin, neoliberal Hayek, sosyalist fikir ve akımları “entelektüel hata” olarak nitelendirerek bu tahammülsüzlüğü kanıtlamıştır (İnaç ve Demiray, 2004). Neoliberal ekonomi politikalarını savunanlar serbest piyasayı her sorunun çözümü olarak görürler. Buna göre piyasanın önündeki her türlü engel ortadan kaldırılsa, ekonomik sorunlar da aynı şekilde bertaraf olur; ne var ki tam rekabet piyasası varsayımlar üzerinden hareket etmektedir. Bu durum yoğun eleştirilere yol açmıştır. Yöneltilen eleştiriler yapısal olup eleştirilerin kökleri klasik liberalizme dayanmaktadır (Yıldırım, 2019, s. 102).

Neoliberal ekonomi politikaları, 1970’li yılların ikinci yarısından itibaren hemen hemen tüm dünyada peyderpey farklı şekillerde uygulanmıştır (Yıldırım, 2019, s. 85). Margaret Thatcher, 1979’dan 1990’a dek İngiltere’nin başbakanı sıfatıyla neoliberalizmin en önde gelen savunucularından olmuştur. Kamuya ait işletmelerin geniş çaplı özelleştirilmesi, sanayi deregülasyonu ve güçlü sendikalarla doğrudan çatışma yoluyla İngiliz devlet ve ekonomisinin radikal bir dönüşümüne başkanlık etmiştir (Cahill ve Konings, 2019, s. 10).

Kapitalizmin 1970’li yıllarda içine düştüğü birikim krizine küresel düzeyde çözüm üretme arayışında olan neoliberalizm gitgide finansallaşma, piyasalaştırma, serbestleştirme ve emek-sermaye ilişkileri bağlamında da sermaye iktidarının restorasyonu olarak hegemonik bir tarza evrilmiştir. Bir taraftan finansal sermayenin hegemonya imkânlarını artıran ve iktidar kanadındaki diğer sınıf kesimlerini de bir taraftan devletin sermaye birikiminde elde ettiği kilit rol, diğer taraftan ise ücretlerin bastırılması ve emek verimliliğinin yükseltilmesiyle vergi yükünün emekçi kesimlere yüklenmesi temelinden emekçi kesimin hegemonyasına eklemleyen bu modelde en çok karşımıza çıkan kelimeler, klasik popülizmin tersine, “özelleştirme”, “piyasalaştırma”, “esnekleştirme”, “güvencesizleştirme”, “çalışanlar arası rekabet” ve “sendikasılaştırma”dır (Yıldırım, 2013, s. 74). 1970’lerin ardından Avrupa’da ve gelişmekte olan ülkelerde beliren işsizlik, kâr oranlarının düşmesi, dış ticaret imkânlarının bertaraf olması vb. kriz koşullarına bir alternatif mahiyetinde geliştirilen neoliberal anlayış yapısal uyum ve kararlılık teması etrafında bir dizi politikaları uygulamaya geçirme çabasında olmuştur (Kökalan Çımrın, 2009, s. 200). Neoliberalizmin

bilhassa 1980’lerden başlayarak “minimal devlet” anlayışıyla benimsediği devleti küçültme politikaları, deregülasyon ve özelleştirme faaliyetleriyle gerçekleşmekte, devletin kamu yararı odaklı müdahaleleri sonlandırılmak istenmektedir. Bu sonlandırmanın yol açtığı yeni durum kapitalist sistemin kendisini tekrardan tesis etme sürecidir. Diğer bir ifadeyle deregülasyon ve özelleştirme faaliyetleri neoliberal düşünün toplumsal ilişkilerin tamamı üzerinde bir hâkimiyet kurma teşebbüsüdür ve şu anda bu teşebbüsler yeni bir devlet ve toplum yaklaşımını aşlamaktadır. Refah devleti kazanımlarının ortadan kaldırıldığı, piyasa tahakkümünün belirginleştiği, etkinlik, kârlılık, büyüme gibi ekonomik kıstasların toplumsal hayatın tüm alanlarına kök saldığı bu süreç karşısında hem uluslararası düzenin hem de ulus devlet yapılarının bu yeni forma uyarlanması gereği hâsıl olmuştur. Bu uyarılmanın en tipik örneğinin *yönetişim* anlayışı olduğu ileri sürülebilir. Böylece yönetim neoliberalizmin yeni politik-yönetimsel düzenin kurucu nosyonu olarak değerlendirilmiştir. Dahası yönetim 1990’lardan itibaren kapitalist dünya sisteminin önemli oluşumları olarak öne çıkan IMF, WB, WTO’nun yanında OECD, BM’nin bazı kuruluşları (UNDP) ve AB kurumlarının formel söylemleri arasında bulunmaktadır. Önemle belirtmek gerekir ki yönetişimin anlayışının global ölçekte gelişmesinde ve yaygınlaşmasında en büyük payın WB’ye (Dünya Bankası) ait olduğu söylenebilir (Güzelsarı, 2003, s. 17-18). Kaldı ki Dünya Bankası’nın bazı raporları yönetim kavramındaki evrimi de ele almaktadır. Buna göre yönetişimin günümüze dek evrimi üç aşamada incelenebilir. Birinci aşama, Dünya Bankası’nın 1989 yılındaki raporunda Afrika ülkelerindeki krizin aslında yönetim krizi olduğu alenen ifade edilmektedir. Bu raporda iyi yönetim ve minimal devlet anlayışının altı çizilmektedir. İkinci aşama, yönetişimin gelişmesini ve yaygınlaşmasını sivil toplumun gelişmesine bağlayan 1994’teki rapordur. Son aşama ise devletin yeniden güçlendirilmesi söylemiyle yönetişimin yeniden gözden geçirildiği 1997 rapordur (Bayramoğlu, 2002, s. 89).

1980’li yıllardan başlayarak hayata geçirilen neoliberal politikaların 1990’larda zararlı etkileri (ekonomik krizler, işsizlik, yoksulluk vb.) baş göstermiştir. Bu dönemde meydana gelen ekonomik krizler de uluslararası düzeyde yaygınlaşmış neoliberal politikaların başarısızlığının alametleri olmuştur. Ne var ki tüm bu yaşanan gelişmeler neoliberalizmin hegemonyasının tasfiye edildiği manasını taşımamıştır. Neoliberal politikaların ve siyasi söylemlerin revize edildiği bu dönemde devlet aygıtının vurgulandığı söylenebilir. Bu çerçevede daha önce de ifade edildiği gibi 1980’lerin “minimal devlet” anlayışı yerini “yönetişim” kavramına bırakmıştır (Güzelsarı, 2003, s. 20). Yönetişim modeli, “devlet toplumu yönetir” söylemini terk ederek devletin dışındaki örgütlerin (özel sektör, gönüllü kuruluşlar vb.) de karar alma süreçlerine eşit biçimde katılımına vurgu yapmaktadır. Bu doğrultuda devlet-toplum arasındaki çelişkinin yıkılması gerektiği fikrinden hareket eden yönetim modeli, küreselleşmenin kaçınılmaz bir süreç olduğu varsayımından yola çıkarak globalleşen dünyayla uyumlu bir iktidar formu, yeni bir devlet anlayışının yanı sıra yeni bir yönetim üslubu geliştirmeyi amaçlamaktadır (Bayramoğlu, 2002, s. 85).

Eleştirel bir perspektifle neoliberalizmin işçi sınıfını güçsüzleştirmeye yönelik girişimlerinin bulunduğu ileri sürülebilir. Bu girişimler daha çok çalışma yasalarında işçileri koruyan hükümler, sendikalar, sosyal hizmetler, emek sürecindeki kazanımlar ve doğal ücretler üzerinden belirginleşmektedir. Ancak bu güçsüzleştirmeye dönük hamlelerin şekli ve düzeyinin ülkeden ülkeye farklılık gösterdiği belirtilmelidir. Bu bağlamda emperyalist ülkelerde, eski bürokratik işçi ülkelerde ve emperyalizme bağlı ülkelerde farklı neticeler meydana getirmektedir (Savran, 2011, s. 142). Özetle neoliberal kesim açısından devletin küçülmesi ve özelleştirmeler özel sektörü teşvik eden araçlar olmakla beraber emek-sermaye ilişkisinde emekçi kitleleri atomize edecek bir hamledir. Kaldı ki Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nin 1990 tarihli ve 953 sayılı kararında özelleştirmenin amaçları arasında verimliliği artırmanın yanı sıra “tekelci kamu sendikalarının gücünü kırmak”ta bulunmaktadır (Atasü Topcuoğlu, 2019, s. 947). Neoliberalizme benzer şekilde Yeni Sağ da işçi sendikalarının tamamen siyasetten dışlanması seçeneğini yeğlemiştir. Nihai olarak sendikal mücadeleyi örgütlü bir sınıf mücadelesi sahası olmaktan çıkarıp pasif sendikalar haline dönüştürmek amaçlanmıştır. Dahası sendikalar o kadar pasifleştirilmelidir ki onlar aracılığıyla ekonomik kazanımlara ulaşamayacağı iddia edilmiştir (Topal, 2002, s. 66). Yeni Sağın içinde neoliberalizmin neomuhafazakârlığa nispeten daha önemli bir paya sahip olduğu ileri sürülebilir; zira refah devletinin krizinden sonra temayüz eden Yeni Sağ akımının kaynağında daha çok iktisadi sebepler yer almaktadır. Muhafazakârlık ise piyasa ekonomisinin ihtiyaç duyduğu “disiplin” gibi sosyal araçları ona sağlamıştır. Bundan dolayı Yeni Sağı, genellikle yapıldığı gibi neomuhafazakârlık neoliberalizm birlikteliği değil de liberalizmin muhafazakârlığı içselleştirmesi olarak ifade etmek daha yerinde olur (Baltacı, 2004, s. 366). Bunun yanında neoliberalizmin neomuhafazakârlıktan ayrı düşünülebilecek bir olgu olmadığı öne sürülebilir. Bu bakımdan bu iki olguyu birbirinden ayırmak, neoliberalizmin otoriter refleks olmaksızın kurulamayacağını görmemekle eşdeğerdir (Gambetti, 2009, s. 152). Benzer şekilde liberalizm ve muhafazakârlık birbirini tamamlayan iki olgu olarak ele alınabilir. Liberalizmin serbest piyasa yaklaşımına muhafazakâr düşünün daha rasyonel ve kabiliyetli bireylerin başarılı, az kabiliyetli olanların başarısız olduğu düşüncesi bağdaştırılmıştır. Bu eşitsizlik durumunun devletin müdahalesi yerine yetenekli bireylerin önemsendiği sivil toplum vasıtasıyla sağlanacağı ileri sürülebilir. Liberal ve muhafazakâr düşün bireyi önemseme, serbest piyasayı benimseme, devletin küçültülmesi gibi konularda örtüşmektedir (Arslan Talat, 2010, s. 25). Ancak muhafazakâr düşüncenin piyasa konusunda tutumları müphemdir. Bir yandan piyasa ekonomisine etkinliği ve özgürlüğü güçlendiren özelliklerinden ötürü sempati duyarlar ve bütünüyle kolektivistleştirilmiş bir ekonomi muhafazakâr anlayışın tasvip etmediği bir durumdur. Diğer yandan muhafazakârlar daha aşırı piyasa felsefelerinin genelinde kendini gösteren “ekonomizm”e temkinli yaklaşırlar. Muhafazakârlar nazarında istikrarlı bir toplum piyasaya indirgenemeyecek bir husustur. Buna göre toplum piyasa aracılığıyla değil sadakat ve şefkat bağları sayesinde ayakta kalmaktadır. Buna ilaveten

klasik muhafazakârlar nezdinde devlet kamu mallarının üretilmesine ilişkin bir nizamdan daha fazlasını ifade etmektedir (Barry, 2002, s. 32).

Muhafazakârlık neoliberalizmden farklı olsa da farklılığın sınırları müphemdir. Bürokrasiye karşı olmak, serbest piyasayı benimsemek, eşitlikçilik ve sosyal harcamalara karşı vb. konularda yakın görüşleri temsil etmelerine rağmen ABD özelinde neomuhafazakârlar ve neoliberaler farklıdır (Yılmaz, 2016, s. 137). Bu bağlamda neoliberalizm ve neomuhafazakârlığın öncelediği ilkeler aşağıdaki tablo aracılığıyla daha açık bir şekilde anlaşılabilir.

Tablo 2. Neoliberalizm ve neomuhafazakârlığın ayrıldığı noktalar

Neoliberalizm	Neomuhafazakârlık
Birey	Ulus
Özgürlük	Hiyerarşi ve İtaat
Piyasa Toplumu	Toplumsal Otorite ve Disiplinli Toplum

Kaynak: Uluç, 2014, s. 112 kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Öte yandan neoliberalizm ile neomuhafazakârlık arasında bir yakınlaşmadan da söz edilebilir. Bilindiği üzere klasik liberalizm anlayışında iktisadi alanda serbest piyasa ekonomisi referans alınmakta, toplumsal alanda ise gelenek, moral değerler ihmal edilmekteydi. Bunun karşısında konumlanan muhafazakâr düşünce de piyasa ekonomisinin gerekliliğine inanmakla birlikte devlet, gelenek ve moral değerleri vurgulamaktaydı. Yaşanan sosyal refah devleti tecrübesinin sonrasında neoliberaler ekonomik alanda klasik liberalizmin serbest piyasa ekonomisi anlayışına dönüş yapmış olmakla birlikte toplumsal alanda muhafazakâr düşüncenin moral değerlerle barışık birey anlayışını ve güçlü devlet yaklaşımını özümsemiştir. Bu bağlamda neomuhafazakârlar da toplumsal gelenek ve değerlere atfettikleri önemi sürdürerek iktisadi alanda serbest piyasa anlayışını kabul etmişlerdir. Bu yakınlaşmayla beraber neoliberalizm ve neomuhafazakârlık arasında temel konularda önemli farkların kalmadığı öne sürülebilir. Gelenen noktada iki akım küresel sermayenin gelişmesi için birlikte hareket etmektedir (Baltacı, 2004, s. 365-366).

Neoliberalizmin bir taraftan ekonomi ve sermayenin küreselleşmesi, yeni dünya düzeni, özelleştirme vb. iktisadi temalarla diğer taraftan da ulus devletinin çözülüşü, küreselleşme, sivil toplumculuk ya da lokal topluluklara dönüş vb. muhafazakâr politik ifadelerle gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde egemen bir ideoloji durumuna geldiği ileri sürülebilir (Sallan Gül, 2000, s. 4-5). Sonuç olarak liberal muhafazakâr bireşim bir yandan liberal ilkeleri (bireyin özgürlüğü, serbest piyasa yaklaşımı, teşebbüs hürriyeti, sınırlı

devlet vb.) benimserken diğer yandan da muhafazakâr ideolojinin temel değerlerini (gelenek, aile, din, otorite, itaat vb.) tasvip etmiştir (Uluç, 2014, s. 112).

SONUÇ

Muhafazakârlık hakkında farklı görüş ve iddialar ileri sürülmüş olmakla birlikte onun önemli düşünürlere, bir dizi temel ilkelere ve esaslara sahip olması ideoloji olduğu yönündeki görüşleri güçlendirmektedir. Bu kapsamda gelenek, din, aile, toplum, mülkiyet, otorite vb. kavramların altını çizen muhafazakârlığı ekonomik ve toplumsal düzeni korunmayı amaçlayan modern bir ideoloji olarak değerlendirmek gerekir. Ekonomik ve toplumsal düzenin muhafazasından yana olan muhafazakâr ideoloji değişime tamamen karşı çıkmamış, tedrici değişimi savunmuş ve kurulu düzeni bütünüyle yıkmayı amaçlayan devrimleri hiçbir surette benimsememiştir. Pragmatizmden önemli düzeyde beslenen muhafazakârlık, kendisinden farklılık gösteren ideolojiler ya da siyasi düşünce kalıplarıyla eklenilebilmiştir. Muhafazakârlığın bu özelliği bilhassa 1980 sonrası dönem üzerinden rahatlıkla okunabilmektedir. 1980 sonrasında muhafazakâr ideolojiyi etkileyen başlıca akımlar; küreselleşme, yeni sağ ve neoliberalizmdir. Bundan hareketle bu çalışmada küreselleşme, yeni sağ ve neoliberalizmin muhafazakâr düşünceye etkileri ana hatlarıyla tartışılmış, sonrasında ise sözü edilen üç olguyla beraber nelerin değiştiği üzerinde durulmuştur. Genel bir çerçeve olarak 1980 sonrası gelişmeler, mevcut düzenin (statüko) çözülmesine kaynaklık ederek muhafazakâr değerlerin değişim ve dönüşümünü beraberinde getirmiştir.

1980 sonrası dönemde geleneksel ve dinsel yaklaşımların yerini liberal anlayışlara bıraktığı ileri sürülebilir. Bu durumun yaşanmasında dünya çapında yaşanan değişim ve dönüşümlere tekabül eden küreselleşme kavramı birincil düzeyde etkili olmuştur. Kökleri çok gerilere dayandırılan, etkileri uzun yıllardır tartışılan küreselleşme yeni bir dünya düzenini meydana getirerek birey ve toplumları derinden etkilemiş, muhafazakâr değerlerin (gelenek, din, aile, toplum vb.) de değişim ve dönüşümünü beraberinde getirmiştir. Küreselleşmeyle birlikte geleneksel kalıplar yıkılmış, modern kapitalist bir düzen ortaya çıkmıştır. Küreselleşme kavramının ekonomik, siyasi ve toplumsal bir akım olan Yeni Sağ akımı üzerinden kendini meşrulaştırdığı ileri sürülebilir. Müdahaleci devlet anlayışını tasvip etmeyen, toplumu piyasaya indirgeme arayışında olan Yeni Sağ, küreselleşen sermayenin önündeki engelleri ortadan kaldırmak istemiştir. 1970'lerde dünyada refah devleti krizine bağlı olarak neoklasik iktisadın yükselişiyle ortaya çıkan, 1980'lerde küresel çapta etkisini gösteren Yeni Sağ akımının iki önemli sacayağının bulunduğu ileri sürülebilir. Bunlar: Neoliberalizm ve neomuhafazakârlıktır. Başka bir anlatımla, Yeni Sağ akımı, neoliberalizm ve neomuhafazakârlığın bir sentezi olarak şekillenmiştir. Bu çerçevede neoliberalizm, Yeni Sağ hareketinin iktisadi yaklaşımıyken; neomuhafazakârlık, Yeni Sağ hareketinin politik felsefesini teşkil

etmektedir. Böylelikle geçmişte birbirlerine karşıt iki ideoloji olan liberalizm ve muhafazakârlık bütünleştirilmek istenmektedir. Serbest piyasa, küçük devlet paydasında bir araya gelmeyi başarabilen neoliberalizm ve neomuhafazakârlık küresel sermayenin gelişmesi yolunda birlikte hareket etmektedir. Geline nokta neomuhafazakârlar, serbest piyasayı her sorunun çözümü olarak gören neoliberaler kadar olmasa da geçmişe kıyasla piyasaya çok daha iyimser bakmaktadırlar.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Acar, M. (2002). Ekonomik, siyasal ve sosyo-kültürel boyutlarıyla küreselleşme: Tehdit mi, fırsat mı?. *Liberal Düşünce*, (25-26), 13-26.
- Aksoy, A. Ş. (1998). Yeni sağ, kamu yönetimi ve yerel yönetim: eleştirel bir yaklaşım. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 7(1), 3-13.
- Aktan, C. C. (1994). *Gerçek liberalizm nedir?* İzmir: T Yayınları.
- Altaş, N. (2005). Küreselleşmenin dini anlama biçimlerine ve din öğretimindeki yeni yönelişlere etkisi (çokkültürcülük kavramı etrafında bir analiz). *Dinî Araştırmalar*, 6(17), 215-240.
- Arslan Talat, N. (2010). Klasik – neo klasik dönüşüm süreci: yeni kamu yönetimi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(2), 21-38.
- Aslan, S. (2009). Küreselleşmenin ulus devletlere etkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (25), 289-296.
- Atasü Topcuoğlu, R. (2019). Avrupa’da refah devleti çözünürken uluslararası göç ve yeni sağın yükselişi: İsveç ve Almanya örnekleri. *Çalışma ve Toplum*, 2(61), 941-974.
- Bakan, S., & Tuncel, G. (2012). Küreselleşmenin ulus devlet üzerindeki etkisi. *Birey ve Toplum*, 2(3), 51-65.
- Baltacı, C. (2004). Yeni sağ üzerine bir eleştiri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 359-373.
- Barry, N. (2004). Rasyonalizm, muhafazakârlık ve demokrasi. *Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu* (s. 34-50). Ankara: AK Parti Yayınları.
- Barry, N. (2002). Piyasa (Çev: A. Yayla), *Piyasa Dergisi*, (1), 29-32.
- Bayar, F. (2008). Küreselleşme kavramı ve küreselleşme sürecinde Türkiye. *Uluslararası Ekonomik Sorunlar*, (32), 25-34.

- Bayramoğlu, S. (2002). Küreselleşmenin yeni siyasal iktidar modeli: yönetişim. *Praksis*, (7), 85-116.
- Bora, T., & Onaran, B. (2017). Nostalji ve muhafazakârlık: “Mazi cenneti”. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce muhafazakârlık* (s. 234-260) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları
- Burke, E. (2016). *Fransa’daki devrim üzerine düşünceler* (Çev. O. Arslan). Ankara: Kadim Yayınları.
- Burke, E. (2017). *Devrimin şeytanları* (Çev: Ö. Koyuncu). İstanbul: Tefrika Yayınları.
- Cahill, D., & Konings, M. (2019). *Noliberalizm* (Çev: O. Orhangazi), Ankara: Ütopya Yayınları.
- Çelik, A. (2005). Refah devletinde kriz ve yeniden yapılanma. *İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları, Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş’a Armağan Özel Sayısı* (s. 301-320) içinde. İstanbul: İÜ Yayınevi.
- Çoban, A. (2002). Küreselleşmeye karşı olmak: Olanaklar ve sınırlılıklar. *Praksis*, (7), 117-164.
- Elitaş, T., & Keskin, S. (2016). Küreselleşme sürecinde değişen geleneksel Türk aile yapısının televizyon dizilerindeki temsili. *Tarih Okulu Dergisi*, 9(27), 543-578.
- Erdem, N. (2018). *Küreselleşme ve kültürel değerlerimizde değişim uygulamalı bir çalışma: Ankara ili Sincan-Çankaya ilçeleri karşılaştırmalı bir analiz* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Erdoğan, M. (1998). *Liberal toplum, liberal siyaset*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Gambetti, Z. (2009). İktidarın dönüşen çehresi: Neoliberalizm, şiddet ve kurumsal siyasetin tasfiyesi. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (40), 145-166.
- Giddens, A. (2009). *Sağ ve solun ötesinde radikal politikaların geleceği*. (Çev: M. Sözen ve S. Yücesoy). İstanbul: Metis Yayınları.
- Gözen, R. (1997). Soğuk savaş sonrası dönemde uluslararası ilişkiler: Küreselleşme perspektifi. *Liberal Düşünce*, (7), 74-91.
- Gündoğdu, İ. (2002). Yerel, yerel ölçek ve siyasal mücadele. *Praksis*, (7), 165-192.
- Güzelsarı, S. (2003). Neo-liberal politikalar ve yönetişim modeli. *Amme İdaresi Dergisi*, 36(2), 17-34.
- Heywood, A. (2019). *Siyaset*. (Çev: F. Bakırcı), Ankara: Felix Kitap.
- Huntington, S. P. (2020). Bir ideoloji olarak muhafazakârlık (Çev: F. Duruşan). F. Duman (Der.), *Muhafazakârlık Okumaları* (s. 7-39) içinde. Ankara: Kadim Yayınları.
- Işık, M. (2023). *1980 sonrası dönemde Türkiye’de muhafazakâr düşüncenin evrimi (1980-2001)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay.
- Işık, S. Y. (2013). *Küreselleşme, kültürel değişim ve ebeveynlik: Ankara Kamil Ocak Mahallesi örneği*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

- İnaç, H. ve Demiray, M. (2004). Siyasal bir ideoloji olarak neo-liberalizm. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (11), 163-184.
- Kızılboga Özasan, R. & Akbulut, A. (t.y.). Küreselleşme ve uluslararası politik ekonomi ilişkisi. 73-114.
- Kirk, R. (2019). *Muhafazakâr anlayış: Burke'ten Eliot'a*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Kökalan Çımrın, F. (2009). Küreselleşme, neoliberalizm ve refah devleti ilişkisi üzerine. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (23), 195-204.
- Mannheim, K. (1969). *Essays on sociology and social psychology*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Oakeshott, M. (2004). Muhafazakâr olmak üzerine (Çev: İ. Seyrek). *Muhafazakâr Düşünce*, 1(1), 55-78.
- Özdemir, S. (2009). Küreselleşme ve refah devletleri üzerindeki etkileri. *Journal of Social Policy Conferences*, (57), 55-86.
- Özipek, B. B. (2017). *Muhafazakârlık nedir?* Ankara: Liberte Yayınları.
- Özkazanç, A. (2007). *Siyaset sosyolojisi yazıları: Yeni sağ ve sonrası*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Safi, İ. (2007). *Türkiye'de muhafazakâr siyaset ve yeni arayışlar*. Antalya: Lotus Yayınevi.
- Sallan Gül, S. (2000). 20. yüzyılda yeni sağın ideolojik yükselişi ve yeni sağda sosyolojiye saldırmanın dayanılmaz hafifliği. *Ekonomik Yaklaşım*, 11(39), 1-22.
- Sallan Gül, S. (2006). *Sosyal devlet bitti yaşıyor piyasa! Yeni liberalizm ve muhafazakârlık kıskacında refah devleti* (2. Baskı). Ankara: Ebabil Yayıncılık.
- Savran, S. (2011). *Kod adı küreselleşme: 21. yüzyılda emperyalizm*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Somel, C. (2002). Türkiye'de küreselleşmeye tepkiler üzerine. *Praksis*, (7), 35-56.
- Şen, B. (2008). *Türkiye'de küreselleşme tartışmaları ve sonuçları* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tayyar, A., & Çetin, B. (2013). Liberal iktisadi düşüncede devlet. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(1), 107-120.
- Timur, T. (2002). Küreselleşmeden imparatorluk'a 11 Eylül: Dönüm noktası mı? *Praksis*, (7), 213-224.
- Tok, N. (2014). Yeni sağ, Türkiye ve Adalet ve Kalkınma Partisi. N. Tok, M. Özel ve A. V. Koçal (Ed.), *Yeni sağ küreselleşme ve Türkiye: Türkiye'nin AK Partili yılları* (s. 129-160) içinde. Ankara: Orion Kitabevi.
- Topal, A. (2002). Küreselleşme sürecindeki Türkiye'yi anlamaya yarayan bir anahtar: Yeni sağ. *Praksis*, (7), 63-84.
- Uluç, A. (2014). Liberal-muhafazakâr siyaset ve Turgut Özal'ın siyasi düşüncesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2(23), 107-140.

- Usta, N. (2003). Küreselleşme ve din. *Dinî araştırmalar*, 6(17), 179-183.
- Yayla, A. (2007, 1 Ocak). Atilla Yayla ile muhafazakârlık üzerine. (Konuşan: Nuri Çakır), *Köprü Dergisi*, (97). <https://www.koprudergisi.com/kis-2007/atilla-yayla-ile-muhafazakarlik-uzerine/> adresinden erişildi.
- Yayla, A. (2019). *Siyasi düşünceler sözlüğü*. İzmir: Adres Yayınları.
- Yeldan, E. (2002). Neoliberal küreselleşme ideolojisinin kalkınma söylemi üzerine değerlendirmeler. *Praksis*, (7), 1-34.
- Yıldırım, D. (2013). AKP ve Neoliberal Popülizm. İ. Uzgel ve B. Duru (Der.), *AKP Kitabı: Bir dönüşümün bilançosu (2002-2009)* (s. 66-107) içinde. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Yıldırım, C. (2019). *Dünyada ve Türkiye’de neoliberalizm*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Yıldırım, İ. (2021). Neoliberal küreselleşme ve ailenin dönüşümü. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 98-120.
- Yılmaz, A. (2016). *Çağdaş siyasal akımlar*. İstanbul: Vadi Yayınları.

SAĞLIK KURULUŞLARINDA BİLGİ SİSTEMLERİ KULLANIMININ ÖRGÜTSEL ÇEVİKLİK VE ÇALIŞAN MEMNUNİYETİ ÜZERİNE ETKİSİ*

Mustafa ALTINTAŞ², Musa ÖZATA³

Öz

Bu çalışmada sağlık kuruluşlarında bilgi sistemleri kullanımının örgütsel çeviklik ve çalışan memnuniyeti üzerindeki etkisinin değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Bu bağlamda Yozgat Bozok Üniversitesi Eğitim ve Araştırma Hastanesinde görev yapan sağlık çalışanlarına yönelik anket uygulaması yapılmıştır. Nicel araştırma deseninde oluşturulan çalışmada 3 farklı ölçek kullanılmış olup, araştırma kapsamında 256 sağlık çalışanına ulaşılmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre sağlık çalışanlarının bilgi sistemleri kullanımı sonucunda memnun oldukları ve sistem kullanımının örgütün çevikliğine katkı sağladığı belirlenmiştir. Özellikle sağlık kuruluşları kapsamındaki bilgi sistemlerinin kullanımının artırılması, günümüz bilgi ve teknoloji çağında önem arz etmekte olup, yaygınlaştırılması açısından önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bilgi Sistemleri, Örgütsel Çeviklik, Çalışan Memnuniyeti

JEL Kodları: M10, M12, M15

THE EFFECT OF INFORMATION SYSTEMS USAGE ON ORGANIZATIONAL AGILITY AND EMPLOYEE SATISFACTION IN HEALTH CARE ORGANIZATIONS

Abstract

This study, it is aimed to evaluate the effect of the use of information systems in health institutions on organizational agility and employee satisfaction. In this context, a questionnaire was applied to healthcare professionals working in Yozgat Bozok University Training and Research Hospital. In the quantitative research design, 3 different scales were used in the study and 256 healthcare professionals were reached within the scope of the research. According to the findings obtained from the research, it was determined that healthcare professionals were satisfied with the use of information systems and that the use of the system contributed to the agility of the organization. Increasing the use of information systems, especially within the scope of health institutions, is important in today's information and technology age and suggestions have been made in terms of dissemination.

Keywords: Information Systems, Organizational Agility, Employee Satisfaction

JEL Codes: M10, M12, M15

* Bu çalışma 16-19 Haziran 2022 tarihleri arasında gerçekleştirilen 7. Uluslararası Sağlık Bilimleri ve Yönetimi Kongresi'nde özet bildiri olarak sunulmuştur.

Bu çalışma için Yozgat Bozok Üniversitesi Etik Kurulunun 20/04/2022 tarihli toplantısının 32/02 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

² Öğr. Gör. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi Çekerek Fuat Oktay Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, mustafaltintas40@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9846-5513>

³ Prof. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, musaazata@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1742-0215>

GİRİŞ

Örgütler, gün geçtikçe artan pazar baskısından ve küreselleşmeden olumsuz olarak etkilenebilmektedir. Etkilenmemek adına; rekabet edebilme güçleriyle etkinliklerini korumak zorundadır. Bu konuda etkili strateji ya da çözüm arayışları içerisinde olan örgütlerin, çeviklik konusuna dikkat çekmeleri gereklidir (Mehdibeigi, Dehghani, Yaghoubi, 2016, s.97). Belirsizliğin var olduğu ortamlar ile baş edebilme yöntemi olarak da ifade edilen çeviklik geçmişte imalata yoğunlaşmış olup, süreç içerisinde ürün ve hizmet üretimi noktasına da önem veren bir yaklaşım haline gelmiştir. Bunlara ek olarak çeviklik, tek bir fikre bağlı olmaktan kaçınır ve gerekli verilerden yararlanarak kabullenmeyi zorunlu tutar. Örgütsel çeviklik, bir örgütün hızlı bir biçimde değişim gösterebilme ve değişime aynı hızda cevap verebilmek adına kendini hazırlama yeteneği şeklinde tanımlanmaktadır (Cegarra-Navarro, Soto-Acosta, Wensley, 2016, s.1544). Kavram, herhangi bir aksilikle karşılaşma durumunda önceden hazır olmayı ifade ederken; stratejik esnekliği, hızlı cevap verebilirliği, iç ve dış paydaşların yönlendirilmesi şeklinde unsurlardan oluşmaktadır. Örgütün çevik olması, rekabetin farklı düzeylerde meydana gelmesinde etkili olmakta ve örgütlere farkındalık kazandırmaktadır. Çevik olma yeteneğini elde eden örgütler bunun sayesinde stratejilerini geliştirme konusunda başarıya ulaşmaktadırlar (Araza ve Aslan, 2016, s.6).

Günümüz dünyasında hemen herkesin rahatlıkla kullanabildiği bilgi ve iletişim teknolojileri, bilginin toplanmasından işlenmesine; saklanması gerektiğinde erişebilmesine kadar geçen süreci ifade etmektedir. Bilgi sistemleri teknolojinin gelişmesiyle birlikte birçok alanda hâkim olan disiplinler arası bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilgi sistemleri bireysel faaliyetlerden toplumsal faaliyetlere, örgütlerde alt kademelerden en üst kademelere kadar stratejik, yönetsel ve operasyonel faaliyetlerin depolanması, dağıtımı ve yeniden kullanılmasını ifade etmektedir (Avison ve Elliot, 2006, s.5). Disiplinler arası bir unsur olan bilgi sistemleri her alanda olduğu gibi sağlık alanında da kullanılan, bu alandan hizmet alanların kalitesini yükseltmek adına ve hizmeti sunan kuruluşların maliyetlerini düşürmek için önemli adımlar atılabilen bir sistemdir. Her örgütün temel isteği en üst düzeyde hizmet sunarken maliyeti en asgari seviyeye indirmektir fakat bu durum her zaman mümkün olmamaktadır. Bunu gerçekleştirebilmek için bilgi sistemleri kullanılmakta olup, sağlık kuruluşlarından hizmet alanlara en iyi hizmeti sunulabilmesi için bilgi sistemlerinde çeşitli görevler tanımlanmaktadır. Tanımlanan bu görevler; hizmet alanlara ait bilgilerin sadece hizmet veren birimle sınırlı değil aynı zamanda farklı sistemler arasında dolaşımına imkân tanımaktadır (Onat, 2010, s.67). İlgili konuda güncel bir örnek verilecek olursa Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı'nın geliştirdiği Merkezi Hekim Randevu Sistemidir.

Küreselleşmeyle piyasa koşullarında meydana gelen hareketliliğin bir sonucu olarak, kurumların hızlı bir şekilde aksiyon alması gerektiği durumlarda çeviklik yaklaşımı adından söz ettirmiştir. Bu yaklaşım iş

hayatında ilk olarak “Yazılım” sektöründe kendine yer bulmuştur. Yazılım şirketleri, müşterilerin beklentilerini karşılamak ve sektörde rekabeti arttırabilmek amacıyla daha başarılı yazılım projeleri üretmekte ve bu amaca yönelik olarak birçok yaklaşım ortaya koymaktadırlar. Bunun yanı sıra yazılım sektörü çevik yaklaşımının, yazılım projelerinde sağladığı verimlilik, esneklik ve üretkenlik yönünü yakalamış ve önemli bir rekabet avantajı sağlamıştır. Bu yaklaşımı kullanarak projelerde her aşamada müşterilerden geri bildirim hızla alarak, çözüme odaklanmaktadırlar. Sürekli teste tabi tutulan ve sürekli güncellenen proje bu sayede daha hızlı ve sorunsuz ilerlemektedir. Çevik yaklaşımla ele alınan projeler çoğunlukla başarılı olmuştur. Çevik yönetim uygulamaları, yazılım sektöründe geliştirilen projelerde yüksek oranda başarı sergilediği için, farklı sektörlerinde ilgisini çekmiş, bunun sonucunda yaklaşım olarak diğer sektörler tarafından da benimsenerek örgütlerin farklı alanlarında uygulamaya alınmıştır (Ertaş, 2021, s.576). Diğer taraftan sağlık hizmeti veren kuruluşlar, diğer sektörlerle göre hem yapısal hem de işlevsel açıdan karmaşık bir doğaya sahiptir. Bu kuruluşlarda en tepe yöneticisinden yardımcı çalışanına kadar çeşitli öğrenim düzeylerine sahip bir çeşitlilik bulunmaktadır. Birçok yönüyle farklı özelliklere sahip sağlık kuruluşlarında gerek kamu kuruluşlarında gerekse özel sektör kuruluşlarında pahalı teçhizatlar, sağlıkla ilgili bütün faaliyetler yer almaktadır. Yoğun ve karmaşık yapı, farklı kişilik özellikleri gibi unsurlar beraberinde stresli bir çalışma yaşamını getirmekte; sağlık kuruluşları bünyelerinde yaşamın her yönünü barındırmaktadır (Aslan, Özata, Atayeter, 2004).

Sağlık kuruluşlarının hem çalışan hem de ekipman olarak maliyetlerinin yüksek olduğundan bilinmekte ve bu kuruluşların maliyet azaltıcı önlemler aldığı görülmektedir. Bu önlemler arasında çalışanlar arası ve çalışan-hasta arasındaki etkili iletişimi geliştirme, hem çalışan hem de ekipman verimliliğini artırma, ekipman bakımının kalitesini artırma gibi unsurlar bulunmaktadır. Bunların yanı sıra hasta ve hizmet alan bireyler için memnuniyet oranlarının yükseltilmesi, sağlanan hizmetlerde performans ölçütlerini yerine getirme ve kuruluşun stratejik planlamasına yardımcı olma konuları bulunmaktadır. Dolayısıyla bilgi sistemleri ve teknolojilerinin kullanımı gün geçtikçe artmakta ve ilgili alanlarda önemli katkılar sunmaktadır (Safran, 2003, s.190; Wang, Middleton, Prosser, Bardou, Spurr, 2003, s.398; Wan, Lin, Yen-Ju, 2002, s.130; Harris, Priddin, Ruscoe, Infante, O’toole, 2002, s.250; Kuperman, Spurr, Flammini, Bates, Glaser, 2000, s.439; Tan ve Hanna, 1994, s.72).

Bu çalışmada sağlık kuruluşlarında bilgi sistemleri kullanımının örgütsel çeviklik ve çalışan memnuniyetine etkisinin ölçülmesi hedeflenmiş olup, Yozgat Bozok Üniversitesi Eğitim ve Araştırma Hastanesinde görev yapan sağlık çalışanlarına yönelik anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Araştırmadan elde edilen bulguların literatürdeki bilgi birikimine katkı sağlayacağı ve uygulama noktasında önemli yer tutacağı düşünülmektedir.

TEORİK ÇERÇEVE

Bu bölümde çalışmaya ait kuram ve kavramlarla ilgili genel bilgilere yer verilecektir.

Çeviklik ve Örgütsel Çeviklik Kavramları

Çeviklik kavramı literatüre bakıldığında bilgi, bilgi teknolojileri, çevresel belirsizlik, değişim, liderlik gibi birçok çalışmanın ilgi alanına girdiği görülmektedir. Çeviklik beraberinde, çevik sistemler, çevik kurumlar ve çevik iş süreçleri gibi birçok kavramı getirmiştir. Çeviklik; seri olma, atiklik ve bilgece hızlı düşünme yeteneği olarak ifade edilirken; örgütsel çeviklik ise ilk olarak ortaya çıkan değişimlere tepki biçiminde tanımlanan çevik üretim ve bahsi geçen bu değişimleri fırsata dönüştürme şeklinde tanımlanmıştır (Banihashemi ve Dahmardeh, 2010, s.179).

Örgütsel çevikliğe bakıldığında literatürde üç boyutlu olarak yer aldığı görülmekte olup, Park (2011, s.28) bu boyutları harekete geçme çevikliği, algılama çevikliği ve karar verme çevikliği olarak ifade etmiştir. Çevrede yaşanan değişiklik ve olaylarla ilgili bilgi edinme ve bu değişiklik ve olayları gözlemlemede örgütün sahip olduğu kapasiteyi “algılama çevikliği” olarak ifade eden Park; bilgileri toplama, biriktirme, tekrardan düzenleme ve birtakım eylem planları oluşturarak olayların incelenip değerlendirilmesinde var olabilecek tehdit ve fırsatları saptama kabiliyetine de “karar verme çevikliği” şeklinde açıklanmıştır. Harekete geçme çevikliği ise, bir önceki aşama olan karar verme sürecine bağlı olarak örgüt kaynaklarının yeniden toplanmasını ve iş sürecinin tekrar düzenlenmesini kapsayan bir görevdir (Eisenhardt ve Martin, 2000, s.1107).

1990’lı yıllardan günümüze kadar dünyada örgütsel çeviklik kavramının tanımı, modeli ve bileşenleri ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalara bakıldığında işletmelerde özellikle üretim alanında çok kullanılan örgütsel çevikliğin, farklı alanlarda da kullanıldığı görülmektedir. Sharifi ve Zhang’ın 1999 senesinde yaptığı çalışma örnek olarak gösterilebilir. Bu çalışmada üç unsurdan oluşan örgütsel çeviklik modeli önerilmekte olup, bunlar Çeviklik Sürücüleri, Çeviklik Yetenekleri ve Çeviklik Sağlayıcıları’dır. Çeviklik Sürücüleri, kuruluşlarda çevik üretimin gerçekleştirilebilmesi adına kuruluşun işi yapma şekli, kuruluşu çevreye uyarlanması ve organize edilmesini ifade etmektedir. Kuruluşun örgütsel çevikliği; “Çeviklik Yetenekleri” olarak ifade edilirken Çeviklik Sağlayıcıları; yöneticiler tarafından kuruluşun çeviklik yeteneklerini kullanımı anlamına gelmektedir. Sharifi ve Zhang (1999) sadece örgütsel çeviklik modeline yönelik değil aynı zamanda örgütsel çeviklik kavramının tanım ve bileşenlerine yönelik de çalışmalar yapmıştır. Alan yazında örgütsel çeviklik ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında kuruluşlarda var olan değişime adapte olma ya da bu değişime tepki gösterebilme yeteneği kazandırma gibi durumlarda ortaya çıktığı görülmektedir (Tan, 1998; Huang, 1999; Shafer, Dyer, Kilty, Amos, Ericksen, 2001; Kassim

ve Zain, 2004; Lin, Chiu, Chu, 2006; Ganguly, Nilchiani, Farr, 2009; Almahamid, Awwad, Mcadams, 2010; Dubey ve Gunasekaran, 2014; Setili, 2014).

Örgütsel çeviklik kavramını, işletmede aniden gelişen ve beklenmedik değişikliklere seri şekilde müdahale etme kabiliyetine çevirerek (Putnik, 2001, s.79; Van Assen, Hans, Van De Velde, 2001, s.17), işletmenin bahsi geçen bu kabiliyetlerinden kâr elde edebilmek ve çeşitli çevre koşullarında varlığını sürdürebilmek (Goldman, Nagel & Preiss, 1995, s.25) amacıyla yapılan çalışmalar, bulunmakla birlikte kavramı, diğer işletmelerle kıyaslandığında uyumluluk ve tekrar düzenleme yeteneği (Hormozi, 2001, s.132) ile her daim değişiklik gösteren ortamlarda varlığını sürdürüp gelişmesi amacıyla (Maskell, 2001, s.5) değerlendiren çalışmalar ortaya konulmuştur.

Economist Intelligence Unit, 2009 yılında dünya çapında 349 yöneticiye anket yapmıştır. Bu anket, daha çevik bir örgüt meydana getirmeye yönelik olup; fayda, zorluk ve riskler hakkındadır. Anket sonucunda oluşturulan rapora bakıldığında; örgütsel çevikliğin, yöneticilerin %90'ının iş başarısında önemli katkısı olduğu görülmektedir. Bunlara ek olarak Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nde yapılan bir çalışmada, çevik şirketler ile çevik olmayan şirketler karşılaştırılmıştır. Yapılan bu kıyaslamada çevik şirketlerin çevik olmayan şirketlere kıyasla %30 daha çok kâr elde ettiği ve %37 daha hızlı kazanç sağlayarak büyüdüğüne erişilmiştir. Çalışmanın raporunda, dijital çağın para biriminin bilgi olduğunun kabul görülmesi ile bilimin dünyanın madeni parası olduğu belirtilmiştir. Ayrıca raporda teknolojinin çevik örgütler oluşturmada önemli bir etken olduğu da ifade edilmektedir (Glenn, 2009, s.3).

On ayrı yönetici içerisinden dokuz tanesi tarafından örgütsel çevikliğin işte başarı elde etmek için oldukça önemli bir yerde olduğu, McKinsey'in ortaya koyduğu incelemede ifade edilmektedir. “Örgütsel Çeviklik (PMI's Organizational Agility)” raporu 2018'de Proje Yönetimi Kuruluşu'na hazırlanmıştır. Bu raporda, daha büyük ve geniş örgütsel çeviklik eşittir daha iyi performans sergilemeye, o da eşittir geliştirilmiş rekabet avantajı şeklinde bir denklem meydana getirilmiştir. Başarı elde etmiş olan kurumlar, çok daha çevik olabilmek için; yaşanan değişime çok daha iyi uyum sağlamak için sıkı değişim yönetimi, güçlü ve iş birliği halinde bulunan bir risk idaresi ve standartlaştırılmış portföy, proje ve program etkinlikleri biçiminde üç uygulama alanından iş faaliyetlerini şekillendirmektedirler. Çok daha güçlü ve çevik olan kurumlar, bu sayede daha düşük çevikliği bulunan kurumlara göre yeni yeni teşebbüslerde bulunarak iki kat fazla başarıya ulaşmaktadırlar (Project Management Institute, 2018). Örgütsel çeviklik kavramının, çevik imalat sistemi tekniğinin yeterli olmaması ve çevikliğin kurumun bütün öğelerini içine alacak biçimde olması fikriyle gün yüzüne çıktığı gözlemlenmektedir. Bunun yanı sıra, pazar yapısının süratli şekilde farklılaşması ve bu farklılaşmanın kurumlara geleceği ön görebilme hususunda meydana getirdiği güçlükler;

sürat, esneklik, kaynak güncellenmesi, işletme kabiliyetleri, inovasyon, nitelik ve karlılık şeklindeki unsurların ehemmiyet kazanmasına imkân sağlamıştır (Sucu, 2020, s.23).

Sağlık Kuruluşlarında Çalışan Memnuniyeti

Yapısal ve işlevsel bakımdan sağlık hizmeti veren kurumlar en karmaşık kuruluşlar içerisinde bulunur. Yüksek eğitilmiş olandan yardımcı çalışana varana kadar farklılaşan her seviyedeki çalışan; karışık ve çok maliyetli alet edevat, hayat ve ölümle ilişkili etkinlikler ve meydana gelen stres hali şeklinde nitelikleri ile sağlık kurumları, yapısında oldukça farklı sayıda ekibi bulunan işletmelerdir (Aslan vd., 2004). Çalışanların hizmet verirken, ana fiziksel ihtiyaçların giderilmesi, güven arzusunun gerçekleştirilmesi, kurum temelinde ait olma gereksiniminin yanıtlanması, değer verme, saygı görme ve takdir alma gereksiniminin karşılanması ve buna benzer arzulara sahiptirler (Tengilimoğlu ve Çıtak, 2003).

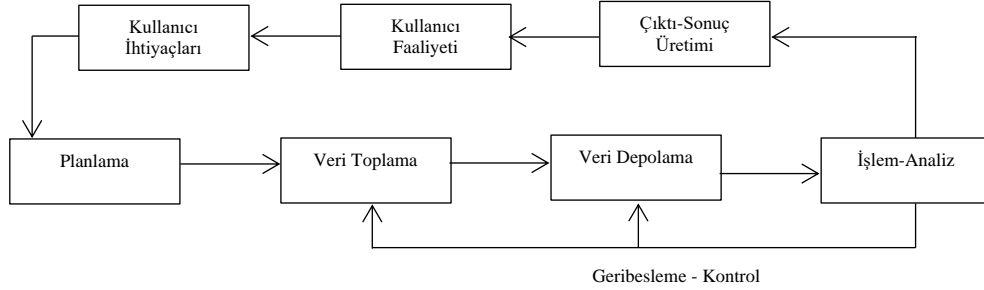
Çalışanların işe karşı tavırlarını belirleyen iki ayrı etmenin mevcut olduğu Herzberg tarafından ifade edilmiştir. Herzberg tarafından açıklanan bu iki grup faktörün ilki, doyumsuzluk faktörleri başlığı altında iş şartları, güvenlik, kurum politikaları, maaş şeklindeki dış kaynaklı etmenleri kapsar bunun yanı sıra burada ifade edilen dışsal etmenlerin ön görülmemesi halinin çalışanların doyumsuz olmasına neden olduğu ifade edilebilir. İkinci grupta yer alan faktörler ise memnuniyet faktörleri olarak isimlendirilir. Bunlar ise çalışanı bir birey şeklinde değerlendirme, gelişim gösterme ve sorumluluk alma şeklindeki içsel etmenleri kapsadığını ve bu etmenler tatmin edildiğindeyse iş tatmini yaşandığı ifade edilmiştir (Yılmaz, 2001). Motivasyon etmenleri; işin doğrudan kendisi, başarı ve bu başarının tanınması, sorumluluk ve gelişme ya da ilerlemeyi içermekte ve iş tatminine sürüklemektedir. Bu etmenlerin eksikliği işten tatmin olunamamasına yol açmaktadır. Tatminsizlik, kurum politikası ve idaresi, denetim, bireyler içi iletişim, iş koşulları, maaş ve güvenliği içermekte ve iş tatmini seviyesini tespit etmektedir (Dieleman, Cuong, Anh, Martineau, 2003).

Sağlık Bilgi Sistemleri

Günümüzde çok yaygın olarak kullanılan bir terim olan “Bilgi Çağı” kavramı teknolojinin, bilgisayar ve tüm kitle iletişim araçlarının gelişim hızına uyum sağlamak tüm kuruluşların temel amaçları arasına girmiştir. Ancak teknoloji o kadar hızlı gelişmektedir ki, sürekli meydana gelen gelişmeleri takip etmek ve bu gelişmelere uyum sağlamak her geçen gün zorlaşmaktadır. Bilgiye ulaşmanın ülkelerin gelişmesini sağlayacak, ileri medeniyetler seviyesine ulaştırabilecek en önemli faktör olduğu bilinmektedir. Bilgi ve teknoloji çağıyla fiziksel gücün etkisinin azaldığı görülmekte; bilgi akışıyla birlikte endüstrileşmede bilginin farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Bu doğrultuda, toplumun her kesimi ulaşabildikleri tüm bilgiyi toplayarak amacına uygun bir şekilde çıkarları doğrultusunda en uygun şekilde kullanmak

isteyecektir. Bu sürece hız vermekte bilgi teknolojileri ile mümkün olmaktadır (Tecim, 1999, s.1). Bilgi sistemleri genel olarak bir süreci ifade etmekte olup, Şekil 1’de bilgi sistemlerindeki bilgi akışı gösterilmektedir.

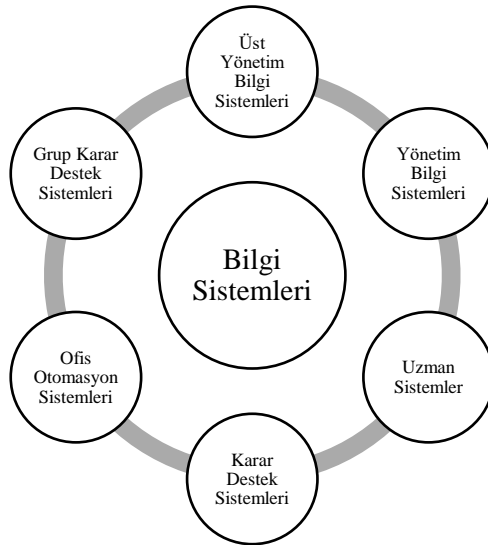
Şekil 1: Bilgi sistemlerindeki bilgi akışı şeması

Kaynak: Star ve Estes, 1990

Günümüzde iş hayatında, kurumların farklı kademelerinde yönetici ve yardımcılarının ihtiyaç duydukları tüm bilgilere ulaşmaları iş akış sürecinde önemli bir stratejik konuma sahiptir. Sürecin sorunsuz ve hızlı gerçekleşebilmesi için bilgi sistemlerinin oluşturulması gerekmektedir. Bu sistemde bilgi ihtiyaç duyan yöneticinin sorumluluk alanına ve talep edilen bilginin içeriğiyle bağlantılı olarak farklı şekil ve yapılar oluşturulabilmektedir. Bu bilgi sistemlerini sınıflandırılması Şekil 2’de gösterilmektedir.

Şekil 2: Bilgi sistemleri sınıflandırmaları

Kaynak: Farklı kaynaklardan yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur (Tecim, 1994; Altıntaş ve Özata, 2021).

Sağlık kurumlarında özellikle hastanelerde hastalara ait her türlü bilgi (tetkik, teşhis gibi yapılan işlemlerin yanı sıra hastaya ait kişisel bilgilere) sağlık kurumu içerisinde ve dışından erişilebilmektedir (Tamer Gencer, Daşlı ve Biçer, 2019). Durumu örneklendirmek gerekirse e-nabız sistemi üzerinden Türkiye’deki hem özel hem devlet hastaneleri (hastanın rızası olması şartıyla) erişim sağlanabilmektedir. Bu sistemde hastanın tüm muayene ve tetkik geçmişleriyle birlikte kullandığı ilaçlar, geçirdiği operasyonlara ait bilgilere ulaşılabilmektedir.

Sağlık kurumlarında bilgi ve teknoloji o kadar ilerlemiştir ki bir bölgeden başka bir bölgedeki bir hasta akıllı robotlar sayesinde ameliyat edilebilmektedir. Gelişen ve her geçen gün gelişmekte olan teknolojiyle hastane bilgi sistemleri, tüm sağlık kurumlarının verilecek sağlık hizmetinde önemli yer tutmaktadır. Ayrıca hem sağlık çalışanlarına hem de hizmet alanlara geçmiş tecrübelerden faydalanılarak ileri düzeylerde, hızlı ve etkin bir şekilde bilgi akışına imkân sağlanmaktadır (Özata ve Aslan, 2004; Öner, 2014; Gundak ve Çetin, 2015). Sağlık alanında kullanılan başlıca teknolojik uygulamaları tanımlamak için kullanılan terimlerin bazıları Şekil 3’te verilmiştir.

Şekil 3: Sağlık bilgi sistemleri sınıflandırmaları

Kaynak: Eriş, 2016; Gundak ve Çetin, 2015; WHO, 2006

Sağlık kuruluşlarında kullanılan bilgi sistemlerinde her sağlık kuruluşunun kendi kurumsal yapısı ve bu yapıya göre mevcut tüm amaçlara hizmet verecek ve aynı zamanda verimliliğin artmasına olanak sağlayacak şekilde entegre edilebilmesi mümkün görünmektedir (Yılmaz ve Demirkan, 2012). Genellikle sağlık kuruluşlarında bilgi sistemleri sıklıkla tıbbi kayıtlar, teletıp, hemşire bilgi sistemleri, stok

değerlendirme, insan kaynakları gibi alanlarda kullanılmaktadır. Ayrıca stratejik planlama, AR-GE, mali işlemler, sağlık kuruluşu yönetimi, diğer sağlık kurum ve kuruluşlarıyla iletişim kurmak için kullanıldığı görülmektedir (Kuperman vd., 2000; Ömürbek ve Altın, 2009; Işık ve Akbolat, 2010; Top ve Gider, 2012; Özel, Ürkmez ve Demiray, 2014; Kılıçarslan, 2018).

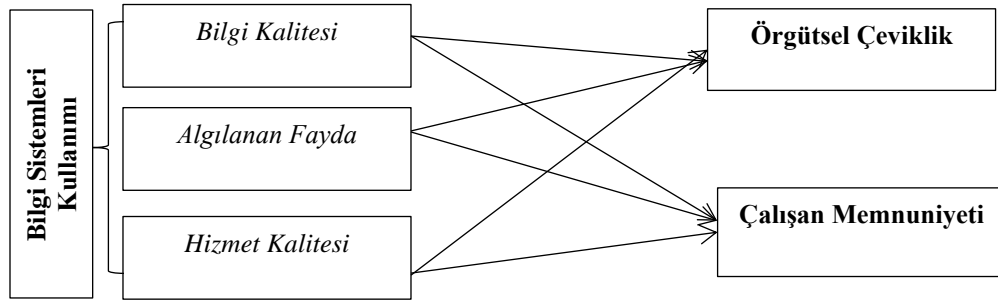
YÖNTEM

Bu bölümde, araştırmanın konusu olan analizle ilgili detay bilgilere yer verilmiştir.

Araştırmanın Problemi, Amacı, Önemi ve Modeli

Bu araştırmanın problemi, günümüz dünyasında önemli bir yere sahip olan bilgi sistemlerinin sağlık kuruluşlarındaki kullanımı ve bunun hem örgüte hem de çalışanlara yansımaları olarak düşünülen örgütsel çeviklik ve çalışan memnuniyetini ne şekilde etkilediğidir. Bu probleme bağlı olarak bilgi sistemleri; bilgi teknolojilerinin çeşitli şekillerde kullanımı, sağlık kuruluşlarında sağlık bilgi sistemlerinin kullanımı gibi farklı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir diğer yandan çalışan memnuniyeti ise örgütlerde birçok değişkene bağlı olarak ortaya çıkan bir kavramdır. Bilgi sistemlerinin çalışan memnuniyetini etkilediği varsayımı günümüz dünyasının vazgeçilmez olgusundan kaynaklanmaktadır. Örgütsel çeviklik ise örgütün rekabet koşulları içerisinde ayakta kalabilme becerisi ve sorunlara hızlı cevap verebilme yeteneği olarak bir başarı göstergesidir. Bilgi sistemlerinin kuruluşlarda kullanılması, rekabet avantajı yakalama ve başarılı olmada önemli bir faktör olduğu düşünülmektedir. Bu araştırmanın amacı, sağlık kuruluşlarında bilgi sistemlerinin kullanımının örgütsel çeviklik ve çalışan memnuniyeti üzerindeki etkisinin belirlenmesidir. Nicel araştırma deseninde oluşturulan bu çalışmanın örneklemini Yozgat Bozok Üniversitesi Eğitim ve Araştırma Hastanesinde görev yapan sağlık çalışanları oluşturmaktadır.

Alan yazın incelendiğinde örgütsel çeviklik, çalışan memnuniyeti, bilgi sistemleri kullanımı konularında birçok çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Fakat bilgi sistemleri kullanımının neleri etkilediği konusunda yapılan çalışmalar incelendiğinde hem örgütsel hem de bireysel düzeyde yapılan çalışmaların yeterli olmadığı göze çarpmaktadır. Çalışma yaşamında özellikle de sağlık kuruluşlarında bilgi sistemlerinin kullanımının teknoloji çağında bireyleri ve örgütleri etkilediği bilinmektedir. Bunun yanı sıra Covid-19 pandemisi hem bireylere hem de örgütlere dijitalleşmeyi öğrenmenin önemli olduğunu göstermiştir. Ayrıca sağlık alanında dijitalleşme hem bireylerin hem de örgütlerin etkinliği ve verimliliği açısından da önem taşımaktadır. Araştırmanın bu yönleriyle önem taşıdığı düşünülmekte olup; bilgi sistemlerinin örgütsel çeviklik ve çalışan memnuniyetini etkilediğini gösteren araştırma modeli Şekil 4'te verilmektedir.

Şekil 4: Araştırmanın modeli

Şekil 4'te verilen araştırma modeline göre sınanmak üzere aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir.

H1: Bilgi sistemleri değişkeninin bilgi kalitesi alt boyutunun çalışan memnuniyeti üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.

H2: Bilgi sistemleri değişkeninin bilgi kalitesi alt boyutunun örgütsel çeviklik üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.

H3: Bilgi sistemleri değişkeninin algılanan fayda alt boyutunun çalışan memnuniyeti üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.

H4: Bilgi sistemleri değişkeninin algılanan fayda alt boyutunun örgütsel çeviklik üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.

H5: Bilgi sistemleri değişkeninin hizmet kalitesi alt boyutunun çalışan memnuniyeti üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.

H6: Bilgi sistemleri değişkeninin hizmet kalitesi alt boyutunun örgütsel çeviklik üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.

Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini Yozgat Bozok Üniversitesi Eğitim ve Araştırma hastanesinde görev yapmakta olan yaklaşık 800 sağlık çalışanı oluşturmaktadır. Bu çalışma için Yozgat Bozok Üniversitesi Etik Kurulunun 20/04/2022 tarihli toplantısının 32/02 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır. Bilindiği üzere sağlık kuruluşları hem yoğun hem de karmaşık bir yapıya sahiptir. Bunun yanı sıra sağlık kuruluşlarında çalışanlar aşırı iş yüküne maruz kalmaktadır. Nöbet usulü çalışma sistemi, tıbbi müdahaleler dışında bilgi sistemleri ile olan görevler, sağlık kuruluşlarında sıklıkla karşılaşılan durumlardır. Kolayda örnekleme seçimi kullanılan araştırmada online platformlar üzerinden anketler dağıtılmış ve veriler bu şekilde

toplanmıştır. Toplamda 310 anketin elde edilmesiyle veri toplama işlemi sonlandırılmış ve anketin geri dönüş oranı %39 olarak belirlenmiştir. Analize tabi tutulduğunda 256 anketin analize uygun olduğu görülmüştür. Coşkun, Altunışık ve Yıldırım'a (2019, s.162) göre 800 kişilik bir evrende 256 kişilik örnekleme sayısının yeterli olabileceği ifade edilmektedir.

Araştırmada Kullanılan Veri Toplama Araçları

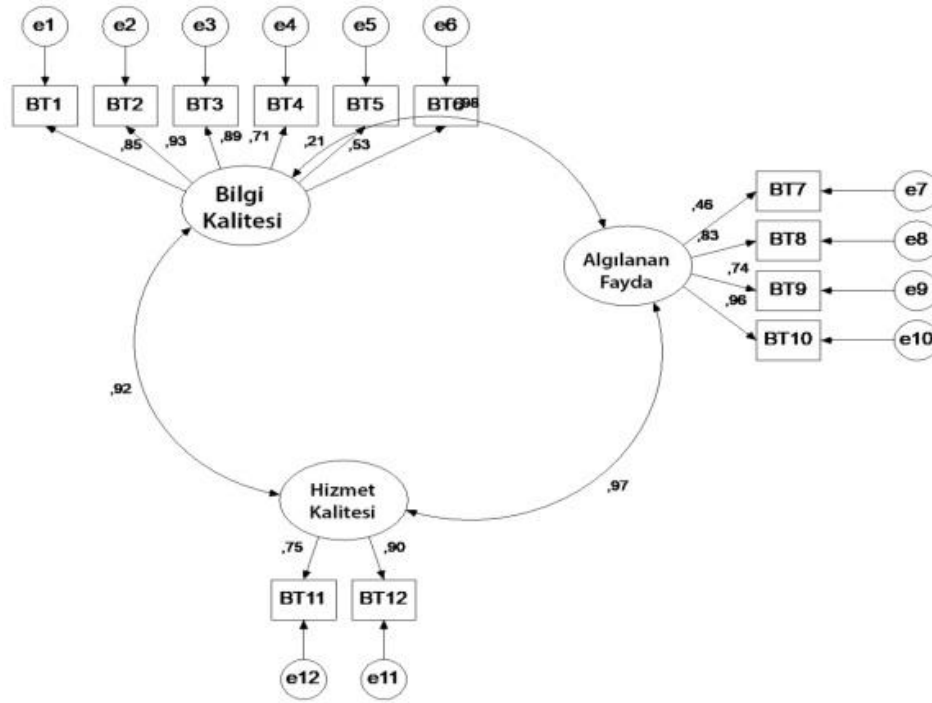
Araştırma verilerinin toplanmasında katılımcıların sosyo-demografik bilgilerini içeren form, Sağlık Bilgi Sistemleri Teknoloji Kabullenme Modeli, Örgütsel Çeviklik Ölçeği ve Çalışan Memnuniyeti Ölçeği kullanılmıştır. Sağlık Bilgi Sistemleri Teknoloji Kabullenme Modeli Cici Karaboğa (2018) tarafından geliştirilmiş olup, bilgi kalitesi, algılanan fayda ve hizmet kalitesi olmak üzere üç boyuttan ve on iki sorudan oluşmaktadır. Örgütsel Çeviklik Ölçeği, Akkaya ve Tabak (2018) tarafından geliştirilmiş olup, dört boyuttan ve on yedi sorudan oluşmaktadır. Son olarak çalışan memnuniyeti ölçeği ise Macdonald ve MacIntyre (1997) tarafından geliştirilmiştir. Tek boyuttan ve on sorudan oluşmaktadır. Çalışmada kullanılan üç ölçekte de 5'li likert yapıya sahip olup, ölçekler 1-Kesinlikle Katılmıyorum / 5-Kesinlikle Katılıyorum şeklinde puan değerleri almaktadır.

Ölçeklerin Geçerlik ve Güvenirlik Analizi

Araştırma kapsamındaki ölçeklerin geçerliklerini test etmek amacıyla AMOS 24.00 paket programı aracılığı ile doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılmıştır. Ayrıca ölçek ifadelerinin güvenirliliğine ilişkin Cronbach Alfa katsayıları bu kısımda yer almaktadır.

Şekil 5'te Sağlık Bilgi Sistemleri Teknoloji Kabullenme Modelinin AMOS programı DFA çıktısı yer almakta ve modelin analizinden elde edilen uyum iyiliği değerleri Tablo 1'de raporlanmıştır.

Şekil 5: Sağlık bilgi sistemleri teknoloji kabullenme modeli dfa diyagramı

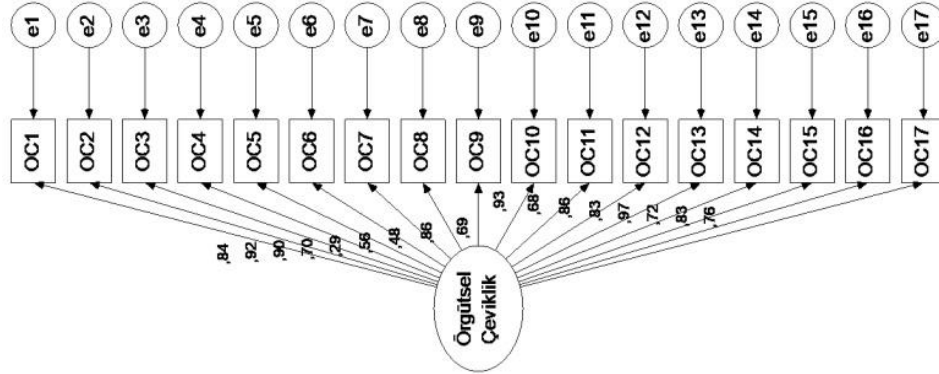

Tablo 1: Sağlık bilgi sistemleri teknoloji kabullenme modeline ilişkin güvenilirlik ve geçerlilik değerleri

Değişken	$\chi^2/sd < 5$	GFI>0.90	AGFI>0.90	CFI>0.90	TLI>0.90	RMSEA<0.08	RMR<0.08	Madde Sayısı	Cronbach Alfa
Sağlık Bilgi Sistemleri	3,368	0,902	0,906	0,911	0,926	0,062	0,075	12	0,92

Bu araştırmada faktör analizinde maximum likelihood olarak bilinen en yüksek olabilirlik kestirim tekniği uygulanmıştır. Tablo 1'e bakıldığında Sağlık Bilgi Sistemleri Teknoloji Kabul Modeline ait uyum iyiliği değerlerinin kabul edilebilir sınırlarda olduğu, Cronbach Alfa katsayısının ise yeterli olduğu görülmüştür. Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel'e göre (2014, s.108) Cronbach Alfa olarak bilinen güvenilirlik katsayısının 0,70 üzerinde bir değer alması ölçme aracının geçerliği için yeterli olmaktadır. Bunun yanı sıra Tablo 1'de verilen ($\chi^2/sd < 5$; GFI>0,90; AGFI>0,90; CFI>0,90; TLI>0,90; RMSEA<0,08; RMR<0,08) uyum iyiliği değerleri literatürde genel kabul görmüş değerlerdir (İlhan ve Çetin, 2014, s.30; Meydan ve Şeşen, 2015, s.37).

Şekil 6: Örgütsel çeviklik ölçeği dfa diyagramı

Şekil 6’da Örgütsel Çeviklik Ölçeğinin AMOS programı DFA çıktısı yer almaktadır. Elde edilen uyum iyiliği değerleri Tablo 2’de sunulmuştur.

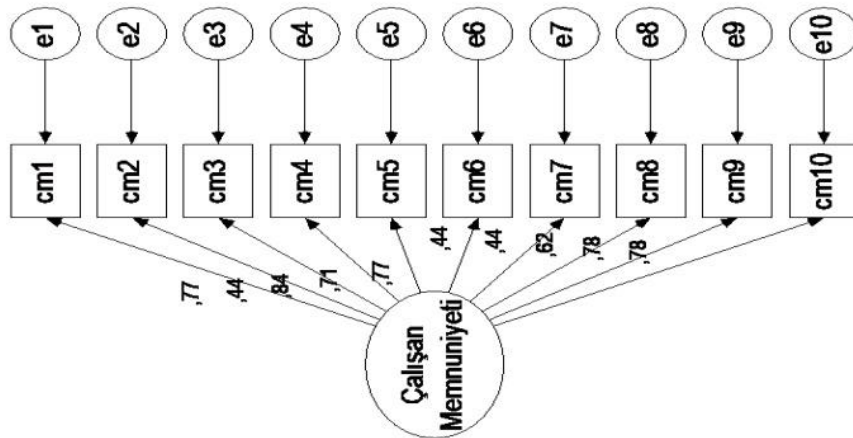
Tablo 2: Örgütsel çeviklik ölçeğine ilişkin güvenilirlik ve geçerlilik değerleri

Değişken	$\chi^2/sd < 5$	GFI>0.90	AGFI>0.90	CFI>0.90	TLI>0.90	RMSEA<0.08	RMR<0.08	Madde Sayısı	Cronbach Alfa
Örgütsel Çeviklik	4,748	0,859	0,908	0,897	0,922	0,079	0,086	17	0,94

Tablo 2’ye Cronbach Alfa katsayısının ise yeterli olduğu görülmüştür. Tablo 2’de verilen ($\chi^2/sd < 5$; GFI>0,90; AGFI>0,90; CFI>0,90; TLI>0,90; RMSEA<0,08; RMR<0,08) uyum iyiliği değerleri literatürde genel kabul görmüş değerler olup (İlhan ve Çetin, 2014, s.30; Meydan ve Şeşen, 2015, s.37) örgütsel çeviklik ölçeği için uyum iyiliği değerlerinin kabul edilebilir sınırlarda olduğu ifade edilebilir. Örgütsel çeviklik ölçeğinin orijinal halinde 4 boyut bulunmaktadır. Fakat bu çalışmadan elde edilen verilerin 4 boyutlu bir ölçek yapısını yeterli olarak karşılamadığı görülmüştür. Yapılan analizle sonucunda tek boyutlu olarak kullanılması uygun görülmüştür. Örgütsel çeviklik ölçeği Sharifi ve Zhang tarafından ortaya konmuştur. Bu ölçeğin yurt içinde ve dışında birbirinden farklı çalışmalarda yaygın şekilde kullanıldığı gözlemlenmektedir. Örnek olarak, 2016’da Farokhi ve Rajaeepour (2016) yönetim faktörleri ile kurumsal çeviklik etmenleri içerisindeki ilişkiyi değerlendirmek için bin yüz banka çalışanı kullanılarak gerçekleştirilen incelemede, ölçeğe ait doğrulayıcı faktör analizi neticesinde ulaşılan uyum iyiliği değerlerinin ($\chi^2/sd=1/0,26$, GFI=0,99, NFI=0,99, RMSEA=0,009, CFI=0,99) kabullenilebilir düzeyde bulunduğu ve bunun yanı sıra güvenilirlik bağlamında gerçekleştirilen incelemelerde de bütün etmenlere dair Cronbach Alpha sonucunun 0,71 ile 0,79 aralığında tespit edildiği raporlanmıştır. Bahrami, Kiani, Montazeralfaraj, Zadeh ve Zadeh (2016); yine aynı ölçeği kullanarak dört ayrı araştırma hastanesi içerisinde üç yüz yetmiş yönetici ve çalışanın dahil olduğu örgütsel zekâ ve örgütsel çeviklik içerisindeki iletişimde

örgütsel öğrenme kavramının aracı değişken olma durumu değerlendirilmiş ve ölçeğin Cronbach Alpha sonucu 0,80 şeklinde belirlenmiştir. Ölçeğe ait uyum iyiliği değerleriyse ($\chi^2/sd=1/0,15$, GFI=0,96, NFI=0,97, RMSEA=0,01, CFI=0,99) şeklinde kabul edilebilir seviyede yer aldığı açıklanmıştır. Çimento şirketlerinde bulunan örgütsel çeviklik seviyesini tespit etmek için söz konusu sektör içerisinde iş gören bin dört katılımcı vasıtası ile ulaşılan datalar Banihashemi ve Sarani (2012) tarafından değerlendirilmiştir. Ortaya konan bu değerlendirmede ölçeğin Cronbach Alpha sonucu 0,72 ile 0,85 şeklinde ifade edilmiştir. Mohammadi, Nikpour ve Chamanifard (2015) tarafından örgütsel çeviklik kavramının örgütsel bağlılığa etkisinde demografik nitelikleri aracı değişken şeklinde değerlendirmek üzere ölçeği tercih etmiş, ölçeğe ait Cronbach Alpha değerini 0,87 ile 0,92 değerleri arasında belirtilmiştir. Ebrahimpour, Asiaei ve Salarifa (2012) aracılığıyla da kullanılmış olan ölçeğin güvenilirlik bağlamında gerçekleştirilen işlerinde bütün etmenlere dair Cronbach Alpha sonucunun 0,71 ile 0,79 aralığında tespit edildiği ifade edilmiştir.

Şekil 7: Çalışan memnuniyeti ölçeği dfa diyagramı

Şekil 7’de Çalışan Memnuniyeti Ölçeğinin AMOS programı DFA çıktısı yer almaktadır. Elde edilen uyum iyiliği değerleri Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3: Çalışan memnuniyeti ölçeğine ilişkin güvenilirlik ve geçerlilik değerleri

Değişken	$\chi^2/sd < 5$	GFI > 0.90	AGFI > 0.90	CFI > 0.90	TLI > 0.90	RMSEA < 0.08	RMR < 0.08	Madde Sayısı	Cronbach Alfa
Çalışan Memnuniyeti	4,258	0,916	0,901	0,913	0,932	0,074	0,082	10	0,87

Tablo 3 incelendiğinde diğer ölçeklerde olduğu gibi; Cronbach Alfa olarak bilinen güvenilirlik katsayısının 0,70 üzerinde bir değer alması ölçme aracının geçerliği için yeterli olmaktadır. Bunun yanı sıra Çalışan Memnuniyeti Ölçeğine ait uyum iyiliği değerlerinin literatürde genel kabul görmüş değerlere göre

($\chi^2/sd < 5$; GFI<0,90; AGFI>0,90; CFI>0,90; TLI>0,90; RMSEA<0,08; RMR<0,08) kabul edilebilir sınırlarda olduğu görülmektedir. Ayrıca 0,87 Cronbach Alfa katsayısı ile ölçeğin güvenilir bir ölçek olduğu ifade edilebilir.

BULGULAR

Çalışmaya katılanlara ait sosyo-demografik değişkenlere ilişkin bilgiler Tablo 4’te sunulmaktadır.

Tablo 4: Sosyo-demografik bilgiler

Değişken		n	%
Yaş	18-27 Yaş Arası	83	32,4
	28-37 Yaş Arası	105	41,0
	38 Yaş ve Üzeri	68	26,6
Cinsiyet	Kadın	118	46,1
	Erkek	138	53,9
Medeni Durum	Evli	229	89,5
	Bekâr	27	10,5
Öğrenim Durumu	Ön Lisans	31	12,1
	Lisans	144	56,3
	Lisansüstü	81	31,6
Unvan	Sağlık Çalışanı	183	71,5
	İdari Çalışan	73	28,5
Kurumda Çalışma Süresi	0-5 Yıl Arası	94	36,7
	6-11 Yıl Arası	84	32,8
	12 Yıl ve Üzeri	78	30,5
Meslekte Çalışma Süresi	0-5 Yıl Arası	96	37,5
	6-11 Yıl Arası	95	37,1
	12 Yıl ve Üzeri	65	25,4
Şu An İtibariyle Çalışılan Birim	Poliklinik	133	52,0
	Laboratuvar	34	13,3
	İdari Birimler	89	34,8
Kurumda Yöneticilik Görevi	Evet	76	29,7
	Hayır	180	70,3
Toplam		256	100

Tablo 4’te yer alan verilere bakıldığında araştırmaya katılan sağlık çalışanlarına ilişkin sosyo-demografik bilgiler sunulmuştur. Katılımcıların %41’inin 28-37 yaş aralığında olduğu, %89’unun evli

olduğu görülmekte olup %71'inin sağlık çalışanı olduğu ve kurumda %70'inin idari görevinin bulunmadığı görülmektedir. Diğer sosyo-demografik bilgiler Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 5: Betimleyici istatistikler

	n	Min.	Max.	Ortalama	ss.	Çarpıklık	Basıklık
Bilgi Sistemleri	256	1,92	4,92	3,66	0,89	-0,661	-0,677
Bilgi Kalitesi	256	2,00	5,00	3,58	0,89	-0,455	-0,725
Algılanan Fayda	256	1,50	4,75	3,56	0,95	-0,883	-0,458
Hizmet Kalitesi	256	1,00	5,00	3,39	1,08	-0,570	-0,353
Örgütsel Çeviklik	256	1,65	4,94	3,52	0,95	-0,680	-0,657
Çalışan Memnuniyeti	256	1,00	5,00	3,66	0,89	-0,426	-0,546

Tablo 5'te Sağlık Bilgi Sistemleri Teknoloji Kabullenme Modeli, Örgütsel Çeviklik ve Çalışan Memnuniyeti ölçeklerinden elde edilen verilere ilişkin tanımlayıcı istatistikler sunulmuştur. Bilgi Sistemleri Ölçeği için çarpıklık değeri -0,661 basıklık değeri ise -0,677; Örgütsel Çeviklik Ölçeği için çarpıklık değeri -0,680 basıklık değeri ise -0,657 ve Çalışan Memnuniyeti Ölçeği için çarpıklık değeri -0,426 basıklık değeri ise -0,546 olarak belirlenmiştir. İlgili verilerden elde edilen basıklık ve çarpıklık değerleri, verilerin normal dağılıma uygunluk gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla raporlanmaktadır. Ölçeklere ilişkin çarpıklık ve basıklık katsayıları incelendiğinde +1,96 ve -1,96 değerleri arasında yer aldığı görülmekte ve bu değerler arasındaki çarpıklık ve basıklık katsayılarının normallik varsayımını karşıladığı belirtilmektedir (Can, 2017, s.85). Ayrıca Bilgi Sistemleri Ölçeğinin ortalaması 3,66; Örgütsel Çeviklik Ölçeğinin ortalaması 3,52 ve Çalışan Memnuniyeti Ölçeğinin ortalaması 3,66 olarak belirlenmiştir.

Tablo 6: Bilgi sistemleri, örgütsel çeviklik ve çalışan memnuniyeti arasındaki ilişkilere ait korelasyon analizi

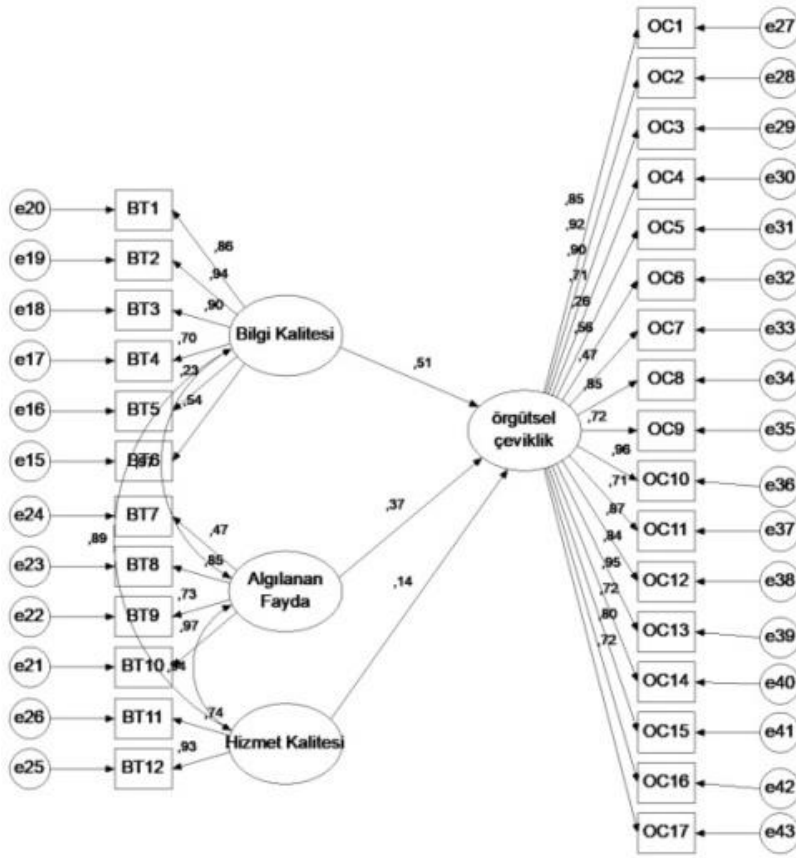
n=256		1.	2.	3.
1. Bilgi Sistemleri	r	1		
2. Örgütsel Çeviklik	r	0,992**	1	
3. Çalışan Memnuniyeti	r	0,090*	0,091*	1

Tablo 6'da araştırma kapsamındaki bilgi sistemleri, örgütsel çeviklik ve çalışan memnuniyeti değişkenleri arasındaki korelasyon analizi sunulmuştur. Korelasyon analizi değişkenler arasındaki ilişkinin belirlenmesi için yapılmakta olup, katsayıların +1 ile -1 arasında yer aldığı bildirilmektedir (Coşkun vd., 2019, s.264). Yapılan korelasyon analizi sonucunda bilgi sistemleri ile örgütsel çeviklik arasında pozitif

yönlü ve anlamlı bir ilişkinin var olduğu görülmektedir ($r=0,692$; $p<0,01$). Bilgi sistemleri ile çalışan memnuniyeti arasındaki korelasyon analizine bakıldığında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir ($r=0,720$; $p<0,05$). Son olarak örgütsel çeviklik ve çalışan memnuniyeti arasındaki korelasyon analizine bakıldığında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir ($r=0,241$; $p<0,05$).

Bilgi sistemlerinin çalışan memnuniyeti ve örgütsel çeviklik üstündeki etkisinin belirlenmesi amacıyla yapısal eşitlik modeli oluşturulmuş ve bu etki test edilmiştir. Hesaplanan birinci modelde bilgi sistemleri ölçeği bağımsız örgütsel çeviklik ölçeği ise bağımlı değişken olarak alınmıştır. Şekil 8’de bu modele ait katsayılar gösterilmektedir.

Şekil 8: Bilgi sistemlerinin örgütsel çeviklik üzerindeki etkisine ait yapısal eşitlik modeli

Tablo 7: Bilgi sistemlerinin örgütsel çeviklik üzerindeki etkisine ait oluşturulan yapısal eşitlik modeli uyum değerleri

Değişken	$\chi^2/sd < 5$	GFI>0.90	AGFI>0.90	CFI>0.90	TLI>0.90	RMSEA<0.08	RMR<0.08
Örgütsel Çeviklik	4,858	0,906	0,904	0,925	0,932	0,066	0,072

Tablo 7’de bilgi sistemlerinin örgütsel çeviklik üzerindeki etkisine ait yapısal eşitlik modeli uyum iyiliği değerleri verilmiştir. Model uyum katsayıları incelendiğinde; birinci modelin uyum iyiliği değerlerini sağladığı görülmüştür. Literatürde yaygın bir şekilde kabul edilen değerler Tablo 7’de ayrıntılı bir biçimde gösterilmiştir (Schumacker ve Lomax, 2010, s.76; Şimşek, 2007, s.14). Ayrıca raporlanması gereken değerlerin dışında yapısal eşitlik modelindeki birçok değer raporlanmıştır.

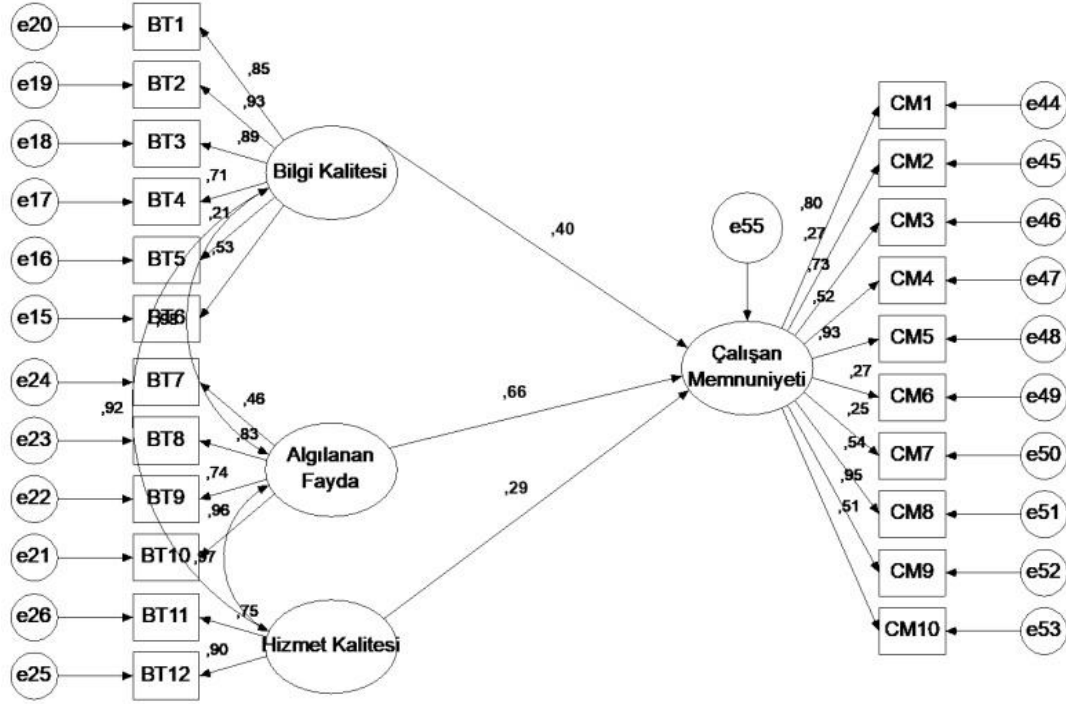
Tablo 8’de verilen bilgi sistemlerinin örgütsel çeviklik üzerindeki etkisi incelendiğinde; bilgi sistemleri alt boyutlarından hizmet kalitesi alt boyutunun örgütsel çeviklik üstünde etkisi anlamlı bulunmazken, bilgi kalitesi ve algılanan fayda alt boyutlarının örgütsel çeviklik üzerinde pozitif yönlü etkisinin olduğu görülmüştür. Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenlerdeki değişimi açıklama düzeyi (R²) değerlerinin de yeterli düzeyde olduğu görülmüştür. İlgili sonuçlara göre H2, H4 ve H6 hipotezleri kabul edilmiştir.

Tablo 8: Bilgi sistemlerinin örgütsel çeviklik üzerindeki etkisine ait oluşturulan yapısal eşitlik modeli katsayıları

Bağımlı	Bağımsız	β	S.E.	C.R.	p	R ² >0,60
Örgütsel Çeviklik	← Bilgi Kalitesi	0,508	3,557	0,101	0,001	
Örgütsel Çeviklik	← Algılanan Fayda	0,368	6,393	0,046	0,025	0,721
Örgütsel Çeviklik	← Hizmet Kalitesi	0,140	3,746	0,080	0,049	

Bilgi sistemlerinin çalışan memnuniyeti üzerine etkisinin belirlendiği ikinci modelde bilgi sistemleri ölçeği bağımsız çalışan memnuniyeti ise bağımlı değişken olarak alınmıştır. Şekil 9’da bu modele ait katsayılar gösterilmektedir.

Şekil 9: Bilgi sistemlerinin çalışan memnuniyeti üzerindeki etkisine ait yapısal eşitlik modeli

Tablo 9: Bilgi sistemlerinin çalışan memnuniyeti üzerindeki etkisine ait oluşturulan yapısal eşitlik modeli uyum değerleri

Değişken	$\chi^2/sd < 5$	GFI>0.90	AGFI>0.90	CFI>0.90	TLI>0.90	RMSEA<0.08	RMR<0.08
YEM Modeli 2	4,852	0,926	0,935	0,912	0,941	0,072	0,076

Tablo 9’da bilgi sistemlerinin çalışan memnuniyeti üzerindeki etkisine ait yapısal eşitlik modeli uyum iyiliği değerleri verilmektedir. Model ile verinin uyumu incelendiğinde; literatürde kabul görmüş yaygın uyum indeks değerleri değer aralığı baz alındığında elde edilen bulguların yüksek uyum derecesine sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 10: Bilgi sistemlerinin çalışan memnuniyeti üzerindeki etkisine ait oluşturulan yapısal eşitlik modeli katsayıları

Bağımlı	Bağımsız	β	S.E.	C.R.	p	R
Çalışan Memnuniyeti ←	Bilgi Kalitesi	0,404	5,649	0,102	0,001	
Çalışan Memnuniyeti ←	Algılanan Fayda	0,668	7,860	0,112	0,023	0,814
Çalışan Memnuniyeti ←	Hizmet Kalitesi	0,299	6,267	0,201	0,015	

Tablo 10’da verilen bilgi sistemlerinin çalışan memnuniyeti üzerindeki etkisi incelendiğinde; bilgi sistemleri alt boyutlarının tamamının çalışan memnuniyeti üzerinde pozitif yönlü etkisinin olduğu görülmüştür. Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenlerdeki değişimi açıklama düzeyi (R^2) değerlerinin de yeterli düzeyde olduğu görülmüştür. İlgili sonuçlara göre H1, H3 ve H5 hipotezleri kabul edilmiştir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu araştırma sağlık kuruluşlarında bilgi sistemleri kullanımının örgütsel çeviklik ve çalışan memnuniyetini yordama gücünü belirlemek amacıyla yapılmıştır. Bu bağlamda bilgi sistemleri kullanımının örgüte ve çalışanlara sağladığı fayda üzerinde durulmuş ve bunu araştırmak amacıyla Yozgat Bozok Üniversitesi Eğitim ve Araştırma Hastanesinde görev yapan sağlık çalışanlarına yönelik anket uygulaması yapılmıştır.

Örgütsel çeviklik örgütün rekabet koşulları içerisinde ayakta kalabilme becerisi ve sorunlara hızlı cevap verebilme yeteneği olarak bir başarı göstergesidir. Bilgi sistemlerinin kuruluşlarda kullanılması, rekabet avantajı yakalama ve başarılı olmada önemli bir faktör olduğu düşünülmektedir. Literatüre bakıldığında örgütsel çeviklik, çalışan memnuniyeti, bilgi sistemleri konularında birçok çalışmanın yapıldığı görülmekte olup, bilgi sistemlerinin neleri etkilediği konusunda yapılan çalışmalara bakıldığında hem örgütsel hem de bireysel düzeyde yapılan çalışmaların varlığının yeterli sayıda olmaması göze çarpmaktadır. Yapılan bu araştırma ile literatürdeki bilgi birikimine katkı sağlanması hedeflenmiştir.

Çalışma yaşamında özellikle de sağlık kuruluşlarında bilgi sistemlerinin kullanımının teknoloji çağında bireyleri ve örgütleri etkilediği bilinmektedir. Bunun yanı sıra Covid-19 pandemisi hem bireylere hem de örgütlere dijitalleşmeyi öğrenmenin önemli olduğunu göstermiştir. Ayrıca sağlık alanında dijitalleşme hem bireylerin hem de örgütlerin etkinliği ve verimliliği açısından da önem taşımaktadır.

Sağlık Bilgi Sistemleri Teknoloji Kabullenme Modeli kullanılan bu araştırmada, katılımcılar genel olarak bilgi sistemleri kullanımından, sağladığı kolaylıklardan memnun olduklarını belirtmişlerdir. Diğer

yandan katılımcılardan elde edilen bulgulara göre sağlık kuruluşunun yeterli düzeyde çevikliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmanın diğer bağımsız değişkeni olan çalışan memnuniyeti noktasında katılımcıların hem örgütten hem de yöneticilerinden memnun oldukları söylenebilir.

Genel olarak çalışanların memnuniyetini etkileyen faktörlere bakıldığında birçok faktörün memnuniyeti artırma ya da azaltma noktasında önemli olduğu bilinmektedir. Örneğin ücret faktörü çalışanların memnuniyetini etkileyen faktörler arasında yer almakta olup, ücret artışı memnuniyet düzeyini arttırırken, benzer işlerde çalışanlara farklı ücret ödenmesinden kaynaklanan doyumsuzluklar da gözlemlenmektedir (Sevimli, 2001). Çalışan memnuniyetine etki eden bir diğer unsur da yöneticiler ve çalışanlara arasındaki davranışdır. Kurulda örgüt ikliminin oluşturan bireyler arasında takım çalışmasının yaygınlaştırılması, çalışanların engellenmemesi, sürekli açık aranmaması, çalışanların takdir edilmesi, onlara güven duyulduğunun hissettirilmesi, terfi imkânı gibi birçok unsuru gerçekleştiren yöneticilerin, çalışan memnuniyet düzeylerinin daha yüksek olduğunu görülmektedir (Çimen ve Şahin 2000).

Paşa (2002) yapmış olduğu çalışmada, çalışanların verimli çalıştıklarında, yüksek performans sergilediklerinde takdir edileceklerini ve terfi edeceklerini bildikleri zaman daha yüksek performans sergilediklerini vurgulamıştır. Ayrıca çalışmasında katılımcılar birey olarak fikrine ve kişiliğine saygı duyulmasının, değer görmek, toplumun saygın üyesi olmak, yaptığı işi severek yapmak, sevdiği işi yapmak, takdir görmek, mesleğinde ilerlemek, iş güvencesine sahip olmak ve ailesiyle birlikte geçimini sağlamak istediklerini vurgulamıştır. Buradan yola çıkarak, çalışanların gerek sosyal hayatlarında gerekse ekonomik olarak yaşanan farklılıklar memnuniyet düzeylerine etki ettiği söylenebilir. Bu çalışmada çalışan memnuniyetine etki eden noktanın kuruluştaki imkânlar olduğu vurgulanmakta ve bilgi sistemleri kullanımı çalışanların görevlerini yaparken işlerini kolaylaştırmaktadır. Bu yüzden memnuniyet düzeyleri artmakta ve işlerini yaparken kullandıkları araçlar performanslarına doğrudan yansımaktadır.

Literatürde yer alan çalışmalara bakıldığında; sağlık kuruluşlarında çalışan kişilerin buldukları fiziksel ortam ve çalışma arkadaşları-hem ast hem üst hem de aynı derecede-memnuniyet düzeylerine etki etmektedir. Aksakal, Özkan, Baykan ve Ayçan (1999) yapmış oldukları çalışmada, katılımcıların işyerindeki kişisel ilişkilerden memnun olanların yani hem çalışma arkadaşları hem de üstleri ile ilişkilerinden memnun olan kişilerin çalışan memnuniyet düzeylerini anlamlı düzeyde daha yüksek olarak tespit edilmiştir. Uz (2005) çalışmasında her bir çalışan, bir diğer çalışma arkadaşını iç müşteri gibi görebilirse iş ortamında karşılıklı çalışan memnuniyet kendiliğinden doğabileceğini savunmuştur. Ataklı, Dikmetaş ve Altınışik (2003) çalışmasında ise iş arkadaşları ile iyi iletişim kuramamanın çalışan memnuniyetine etki eden maddeler arasında yer aldığını belirtmişlerdir. İşletmelerde bireylerarası ilişkiler ve iletişim biçimleri, insan kaynaklarının önemli bir performans kriteri olarak değerlendirilmektedir

(Taştan, 2002). Bir diğer yandan örgütlerdeki stratejik yönetim anlayışlarının da örgütün çevikliği arasında öngörülebilir bir ilişki bulunduğu belirtilirken (Merdan, 2022) stratejik hedeflere ulaşmada teknolojinin ve insan faktörünün bir arada kullanılması çok önemlidir. Ayrıca sağlık alanında hizmet alanlar tarafından kullanılan sağlık bilgi sistemleri (MHRS, e-reçete, e-nabız gibi) bilgi sistemlerinin önemini göstermektedir. MHRS sistemi de bir yönetim bilişim sistemi olarak kabul edilmekte ve bilgi sistemleri içerisinde değerlendirilmektedir (Topçuoğlu, Kavak ve Kaygın, 2022).

Bilgi sistemleri, örgütlerde çalışanların işlerini daha verimli ve etkili bir şekilde yapmalarına yardımcı olabilirken; çalışanların işlerini daha kolay yapmalarına ve daha az stresli bir ortamda çalışmalarına olanak tanımaktadır. Diğer yandan bilgi sistemleri, örgütlerin değişen koşullara hızlı bir şekilde uyum sağlamalarını ve örgütsel çevikliklerini artırmalarını sağlamaktadır. Çalışan memnuniyeti noktasında bakıldığında bilgi sistemleri iş yükünü azaltmakta, işleri daha kolay hale getirmekte, formal iletişimi artırmakta, yeni becerilerin geliştirilmesini sağlamaktadır. İş memnuniyeti sağladığından çalışanın memnun olmasına imkân tanımaktadır. Aynı şekilde bilgi sistemleri örgütsel çeviklik üzerinde etkili olan bir faktördür. Bilgi sistemleri karar verme sürecine yardımcı olmakta, veri toplama ve analiz süreciyle rakipleri ve örgütün kendisini değerlendirmesine fırsat tanımaktadır. İletişim ve işbirliğini sağlayan bilgi sistemleri, hem yeniliklere kapı aralamakta hem de örgütlerin esnekliğini ve adaptasyon kabiliyetini artırmaktadır. Bu durum, örgütlerin hızla değişen piyasa koşullarına uyum sağlamalarını ve rekabet avantajı elde etmelerini sağlamakta ve iş süreçlerinin otomatikleştirilmesi ile örgütlerin daha hızlı ve verimli olmasına olanak tanımaktadır.

Bilgi sistemleri, örgütlerin yenilikçilik kabiliyetlerini artırarak, hızla değişen piyasa koşullarına uyum sağlamalarına yardımcı olabilir. Yenilikçilik örgütlerin rekabet avantajı elde etmelerine yardımcı olurken, aynı zamanda çalışanların yaratıcılığını teşvik ederek işlerine olan ilgilerini artırabilir. Bilgi sistemleri, işbirliği ve iletişim süreçlerini geliştirerek, çalışanların birbirleriyle fikir alışverişini yapmalarını ve yenilikçi fikirler üretmelerini sağlayabilir. Sonuç olarak, bilgi sistemleri örgütlerin örgütsel çevikliğini artırarak, hızla değişen piyasa koşullarına uyum sağlamalarına yardımcı olurken, aynı zamanda çalışan memnuniyetini artırarak işletmenin sürdürülebilirliğini de sağlayabilir.

Her araştırmada olduğu gibi bu araştırmada da bazı sınırlılıklar bulunmaktadır. Bu araştırmanın en önemli kısıtı olarak Yozgat Bozok Üniversitesi Eğitim ve Araştırma Hastanesinde görev yapan sağlık çalışanlarının ele alınmış olması ve tek faaliyet kolunun dâhil edilmiş olmasıdır. Yerli literatüre bakıldığında her ne kadar örgütsel çeviklik ve çalışan memnuniyeti ile ilgili birçok çalışmanın yapılmış olduğu görülse de bilgi sistemleri kullanımının etkisinin araştırılan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu araştırmanın literatürdeki bilgi birikimine katkı sağlama noktasında önemli ve değerli görülmektedir.

Gelecekte yapılacak çalışmalarda çalışan memnuniyetine ve örgütsel çevikliğe etki eden faktörlerin araştırılması, nitel ve karma desenlerin araştırmalarda kullanılması konunun derinlemesine incelenmesi açısından önemlidir. Bu yüzden yapılacak çalışmalarda farklı sektörlerin araştırmalara dâhil edilmesi, sektörler arası karşılaştırmaların yapılması literatüre katkı sağlayabilir. Araştırma sonuçlarının yönetim alanındaki literatüre katkı sağlaması hedeflenmektedir. Ayrıca çalışanlar açısından ele alınan çalışmanın yöneticilere de fikir vereceği düşünülmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma için Yozgat Bozok Üniversitesi Etik Kurulunun 20/04/2022 tarihli toplantısının 32/02 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

KAYNAKÇA

- Akkaya, B., & Tabak, A. (2018). Örgütsel çeviklik ölçeğinin Türkçe'ye uyarlanması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *İş ve İnsan Dergisi*, 5(2), 185-206.
- Aksakal, N.F., Özkan, S., Baykan, Z., & Ayçan, S. (1999). Gölbaşı Bölgesi'nde birinci basamak sağlık kuruluşlarında çalışan sağlık personelinin mesleki memnuniyet durumları. *Sağlık ve Toplum*, 9(4), 4-14.
- Almahamid, S., Awwad, A., & Mcadams, A. C. (2010). Effects of organizational agility and knowledge sharing on competitive advantage: An empirical study in Jordan. *International Journal Of Management*, 27(3), 387-404.
- Altıntaş, M., & Özata, M. (2021). Stratejik bilgi yönetim sistemleri üzerine bir inceleme. Ş. Karabulut (Ed.), *Yönetim, strateji ve organizasyon alanında bilimsel tartışmalar* (s. 1-23) içinde. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Araza, A., & Aslan, G. (2016). *Yönetimde yeni paradigmlar: Kurumsal çeviklik ve improvizasyon*. Ankara: Nobel
- Aslan Ş., Özata M., & Atayeter C. (2004) Sağlık işletmelerinde ekip yönetimi: Fırsatlar ve sınırlılıklar. *Standard Ekonomik ve Teknik Dergi*, 43(516), 17-23.
- Ataklı, A., Dikmetaş, E., & Altınışik, S. (2003). Üniversite hastanelerinde çalışan yönetici ve klinik sekreterlerinin iş doyumu. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 6(2), 99-121.
- Avison, D., & Elliot S. (2006). Scoping the discipline of information systems. J. L. King ve K. Lyytinen (Editörler), *Information systems the state of the field* (s. 1-18) içinde. West Sussex: John Wiley & Sons Ltd.

- Bahrami, M. A., Kiani, M. M., Montazeralfaraj, R., Zadeh, H. F., & Zadeh, M. M. (2016). The mediating role of organizational learning in the relationship of organizational intelligence and organizational agility. *Osong Public Health And Research Perspectives*, 7(3), 190-196.
- Banihashemi, S. A., & Sarani, A. (2012). Assessment of organizational agility in cement industry. *African Journal Of Business Management*, 6(27), 8055-8064.
- Banihashemi, S. A., & Dahmardeh, N. (2010). Organizational agility and agile manufacturing. *European Journal Of Economics, Finance And Administrative Sciences*, 27, 178-184.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö.E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Can, A. (2017). *Spss ile bilimsel araştırma sürecinde nicel veri analizi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Cegarra-Navarro, J., Soto-Acosta, P., & Wensley, A. K. P. (2016). Structured knowledge processes and firm performance: the role of organizational agility. *Journal of Business Research*, 69, 1544-1549.
- Cici Karaboğa, E. N. (2018). *Yönetim bilişim sistemleri kullanımı açısından kurumsal değişime direnç algılamalarının iç müşteri memnuniyeti üzerine etkisi: Üniversite hastaneleri üzerinde bir araştırma* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Coşkun, R., Altunışık, R., & Yıldırım, E. (2019). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Çimen, M., & Şahin, İ. (2000). Bir kurumda çalışan sağlık personelinin iş doyumu düzeyinin belirlenmesi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 5(4), 53-67.
- Dieleman M., Cuong P.V., Anh L.V., & Martineau T. (2003). Identifying factors for job motivation of rural health workers in North Viet Nam. *Human Resources For Health*, 1, 1-10.
- Dubey, R., & Gunasekaran, A. (2014). Agile manufacturing: Framework and its empirical validation. *International Journal of Advanced Manufacturing Technology*. 76(9), 2147- 2157.
- Ebrahimpour, H., Salarifar, M., & Asiaei, A. (2012). The relationship between agility capabilities and organizational performance: A case study among home appliance factories in Iran. *European Journal of Business and Management*, 4(17), 186-95
- Eisenhardt, K. M., & Martin, J. A. (2000). Dynamic capabilities: What are they? *Strategic Management Journal*, 21, 1105-1121.
- Eriş, H., (2016) Hemşirelerin hastanelerde kullandıkları elektronik tıbbi kayıtlar hakkındaki görüşleri: şanlıurfa örneği. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 3(3), doi: 10.5455/Sad.13-1477551776.
- Ertaş, G. (2021). Örgütsel ve stratejik çevikliğin doğası. Murat Ak (Ed.), *Örgütsel davranış üzerine literatürel analiz ve ölçekler içinde* (s. 571-606). Ankara: Nobel Yayınları.
- Farokhi, S., & Rajaeepour, S. (2016). The relationship between management factors and Sharifi-Zhang's agility components in Isfahan Bank Saderat. *International Business Management*, 10(19), 4530-4539.

- Ganguly, A., Nilchiani, R., & Farr, J. V. (2009). Evaluating agility in corporate enterprises. *International Journal of Production Economics*, 118(2), 410-423.
- Glenn, M. (2009). Organisational agility: How business can survive and thrive in turbulent times. *The Economist*, http://graphics.eiu.com/marketing/pdf/EMC_OrganisationalAgility.pdf adresinden erişildi.
- Goldman, S. L., Nagel, R. N., & Preiss, K. (1995). *Agile competitors and virtual organizations: Strategies for enriching the customer*. New York: Van No Strand Rein Hold.
- Gundak. İ., & Çetin. H., (2015) Hastane bilgi sistemlerinin SUMI yöntemine göre kullanılabilirlik düzeyinin belirlenmesi: Akdeniz Üniversitesi Hastanesi örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 315-331.
- Harris M. F., Priddin D., Ruscoe W., Infante F. A., & O'toole B. I. (2002). Quality of care provided by general practitioners using or not using division-based diabetes registers. *Medical Journal of Australia*, 177(5), 250-252.
- Hormozi M. A. (2001). Agile manufacturing: The next logical step, benchmarking. *An International Journal*, 8(2), 132-143.
- Huang, C. C. (1999). An agile approach to logical network analysis in decision support systems. *Decision Support Systems*, 25(1), 53-70.
- Işık. O., & Akbolat. M., (2010). Bilgi teknolojileri ve hastane bilgi sistemleri kullanımı: sağlık çalışanları üzerine bir araştırma. *Bilgi Dünyası*, 11(2), 365-389.
- İlhan, M., & Çetin B. (2014). Lisrel ve AMOS programları kullanılarak gerçekleştirilen yapısal eşitlik modeli (YEM) analizlerine ilişkin sonuçların karşılaştırılması. *Eğitimde ve Psikolojide Ölçme ve Değerlendirme Dergisi*, 5(2), 26-42.
- Kassim, N. M., & Zain, M. (2004). Assessing the measurement of organizational agility. *Journal of American Academy of Business*, 4(1), 174-177.
- Kılıçarslan, M. (2018). The assessment and comparison of health information systems in Turkey and in the world. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 14(3), 127-133.
- Kuperman G. J., Spurr, C., Flammini S., Bates D. & Glaser J. (2000). A clinical information systems strategy for a large integrated delivery network. *Proc Amia Symp. 2000*, 438-442.
- Lin, C. T., Chiu, H., & Chu, P. Y. (2006). Agility index in the supply chain. *International Journal of Production Economics*, 100(2), 285-299.
- Macdonald, S., & MacIntyre, P. (1997). The generic job satisfaction scale: Scale development and its correlates. *Employee Assistance Quarterly*, Haworth Press, 13(2), 1-16.
- Maskell, B. (2001). The age of agile manufacturing, supply chain management. *An International Journal*, 6(1), 5-11.

- Mehdibeigi, N., Dehghani, M., & Yaghoubi, N. M. (2016). Customer knowledge management and organization's effectiveness: Explaining the mediator role of organizational agility. *Procediasocial And Behavioral Sciences*, 230, 94-103.
- Merdan, E. (2022). Stratejik yönetim sürecinin örgütsel çeviklik ve algılanan çevresel belirsizlik üzerindeki rolünün incelenmesi. *Stratejik Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 93-110. doi: 10.54993/syad.1107574
- Meydan, C. H., & Şeşen, H. (2015). *Yapısal eşitlik modellemesi Amos uygulamaları* (2. Baskı). Ankara: Detay.
- Mohammadi, M., Nikpour, A., & Chamanifard, R. (2015). The relationship between organizational agility and employee's productivity (Case study: Ministry Of Youth Affairs and Sports, Iran). *JIEB*, 3, 66-70.
- Onat, A. (2010). *Özel hastanelerde bilgi yönetimi: Bir araştırma* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Ömürbek. N., & Altın. F. G., (2009) Sağlık bilişim sistemlerinin uygulanmasına ilişkin bir araştırma: İzmir örneği. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, 211-232.
- Öner C. (2014). Sağlıkın sosyal belirleyicileri ve yaşam kalitesi ile ilişkisi. *Türkiye Klinikleri J Fam Med-Special Topics*, 5(3),15-18.
- Özata, M., & Aslan, Ş. (2004). Klinik karar destek sistemleri ve örnek uygulamalar. *Kocatepe Tıp Dergisi*, 5(1). doi: 10.18229/ktd.47417.
- Özel. H. Ö., Ürkmez. D. Ö., Demiray. S., & Cebeci. Z., (2014) Hemşirelik bilişimi ve hastane bilgi yönetimi sistemi. *Ok Meydanı Tıp Dergisi*, 30(3), 158-160. doi:10.5222/Otd.2014.158
- Park, Y. K. (2011). *The dynamics of opportunity and threat management in turbulent environments: The role information technologies* (Yayınlanmamış doktora tezi). Faculty Of The USC Graduate School University Of Southern California, California.
- Paşa, M. (2002). Yaşam kalitesini yükselten unsur olarak işin insancillaştırılması. *İşGüç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 4(1).
- Project Management Institute. (2018). *PMI pulse of the profession in-depth report*. Project Management Institute web site: <https://www.pmi.org/about/press-media/press-releases/pmi-2018-pulse-of-the-profession-in-depth-report>
- Putnik, G. D. (2001) Bm-Virtual enterprise architecture reference model. A. Gunasekaran (Ed.) *Agile Manufacturing: The 21st Century Competitive Strategy* (s. 73-93). Oxford: Elsevier.
- Safran, C. (2003). The collaborative edge: Patient empowerment for vulnerable populations. *International Journal of Medical Informatics*, 69(2), 185-190.
- Schumacker R. E., & Lomax, R. G. (2010). *A beginner's guide to structural equation modeling* (3. Baskı). New York: Taylor and Francis Group.

- Setili, A. (2014). *The agility advantage: How to identify and act on opportunities in a fast-changing world*. Hoboken: Wiley.
- Sevimli, A. (2001). İş değerlendirmesinin ücret sistemi içindeki rolü ve eşit davranma ilkesi açısından önemi. *İşGüç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 3(2).
- Shafer, R. A., Dyer, L., Kilty, J., Amos, J., & Ericksen, J. (2001). Crafting a human resource strategy to foster organizational agility: A case study. *Human Resource Management*, 40(3), 197-211.
- Sharifi, H., & Zhang, Z. (1999). A methodology for achieving agility in manufacturing organisations: An introduction. *International Journal of Production Economics*, 62(1), 7-22.
- Sucu, M. (2020). *İşletmelerde çeviklik*. Ankara: İksad.
- Şimşek, Ö. F. (2007). *Yapısal eşitlik modellemesine giriş*. Ankara: Ekinoks.
- Tamer Gencer, Z., Daşlı, Y., & Biçer, E. B. (2019). Sağlık iletişimde yeni yaklaşımlar: Dijital medya kullanımı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 22(1), 42-52. doi: 10.29249/selcuksbmyd.466855.
- Tan, B. (1998). Agile manufacturing and management of variability. *International Transactions in Operational Research*, 5(5), 375-388.
- Tan, J. K. H., & Hanna, J. (1994). Integrating health care with information technology: Knitting patient information through networking. *Health Care Management Review*, 19(2), 5-92.
- Taştan, S. (2002). İnsan kaynakları performans kriterleri. *İşGüç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 4(2).
- Tecim, V. (1999). Bilgi teknolojilerinde yeni bir gelişme: Coğrafi bilgi sistemleri ve bilgi sistemleri arasındaki yeri. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 1-12.
- Tengilimoğlu, D., & Çıtak, N. (2003). *Sekreterlik mesleği ve sekreterlerin sınıflandırılması, yönetici ve tıp sekreterliği*. Ankara: Seçkin.
- Top, M., & Gider, O. (2012). Nurses' views on electronic medical records (EMR) in Turkey: An analysis according to use, quality and user satisfaction. *Journal of Medical Systems*, 36(3), 1979-1988. <https://doi.org/10.1007/S10916-011-9657-6>.
- Topçuoğlu, E., Kavak, O., & Kaygın, E. (2022). Sağlıkta yönetim bilişim sistemi olarak MHRS'nin teknoloji kabul modeli ile analizi. *Uluslararası İşletme Bilimi ve Uygulamaları Dergisi*, 2(1), 1-16.
- Van Assen, M.F., Hans, E.W., & Van De Velde, S.L. (2001). An agile planning and control framework for customer-order driven discrete parts manufacturing environments. *International Journal of Agile Management Systems*, 2(1), 16-23.
- Wan T., T. H., Yen-Ju Lin, B., & Ma, A., (2002). Integration mechanisms and hospital efficiency in integrated health care delivery systems. *Journal of Medical Systems*, 26(2),127-143.

- Wang, S. J., Middleton, B., Prosser, L. A., Bardon, C. G., Spurr, C. D., Carchidi, P. J., Kittler, A. F., Goldszer, R. C., Fairchild, D. G., Sussman, A. J., Kuperman, G. J., & Bates, D. W. (2003). A cost-benefit analysis of electronic medical records in primary care. *The American Journal of Medicine*, 114(5), 397-403. doi: 10.1016/S0002-9343(03)00057-3
- World Health Organization. (2006) *Health Information Systems, Health Metrics Network Framework And Standards For Country Health Information Systems*. World Health Organization, January
File:///C:/Users/Lenovo/Desktop/Hbs%20makale/Who%202008.Pdf
- Yılmaz, M. (2001). Sağlık bakım kalitesinin bir ölçütü: Hasta memnuniyeti. *C.Ü. Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 5(2), 69-74.
- Yılmaz. M., & Demirkan. A. E., (2012) Hastane yönetim ve bilgi sisteminin kullanılabilirliğinin değerlendirilmesi. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 5(3), 19-28.

EKLER:

Ek 1: Araştırmada kullanılan ölçme araçları

Sağlık Bilgi Sistemi Teknoloji Kabullenme Modeli

	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
1. Hastane bilgi sistemi içerisinde yer alan bilgiler işime dair ihtiyaçlarımı karşılamaktadır.					
2. Hastane bilgi sistemi doğru bilgilere erişmemi sağlamaktadır.					
3. Hastane bilgi sisteminde bir problemle karşılaştığımda bilgi işlem merkezindeki personel sorunları çözmeme yardımcı olmaktadır.					
4. Bilgi işlem merkezindeki personel hastane bilgi sistemi ile ilgili iyi hizmet sağlamaktadır.					
5. Hastane bilgi sistemini kullanımında ihtiyacım olan bilgilere rahatlıkla ulaşabilirim.					
6. Hastane bilgi sistemi, hastane bünyesinde ve üst kurullardaki diğer sistemlerden gelen bilgilere bağlanabilir veya bunlarla bütünleşebilir.					
7. Hastane bilgi sistemi mesleki becerilerimi geliştirmeme yardımcı olur.					
8. Hastane bilgi sistemi çalışma süresini azaltabilir.					
9. Mevcut hastane bilgi sisteminin kullanımı kolaydır.					
10. Mevcut hastane bilgi sisteminin arayüzü açıktır.					
11. İşlerimi yaparken yeni hastane bilgi sistemi ve modüllerini kullanmaya istekliyim.					
12. Yeni hastane bilgi sistemleri öğrenmekten memnuniyet duyuyorum.					

Örgütsel Çeviklik Ölçeği

	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
1. Kurumumuz uzun vadeli hedeflerini gerçekleştirecek stratejik viziye sahiptir.					
2. Kurumumuz çağın gereklerine uygun miktarda ve yeterli teknolojiye sahiptir.					
3. Kurumumuz ürünleri ve bu ürüne ilişkin müşteriye sunduğu hizmet kalitesi yüksektir.					
4. Kurumumuz hedefine ulaşmak için tüm süreçlerde en az girdi ile en fazla çıktıyı elde etmeyi amaçlar.					
5. Kurumumuz yüksek düzeyde ürün tanıtımı yapar.					
6. Kurumumuz konusunda uzman ve yetkilendirilmiş insan kaynağına sahiptir.					
7. Kurumumuzda tüm iş süreçleri basit, açık ve net tanımlanmıştır.					
8. Kurumumuz, kurum içi ve kurum dışında işbirliği ortamı sağlamaya ve geliştirmeye önem verir.					
9. Kurumumuz farklı ürün modelleri üretme esnekliğine sahiptir.					
10. Kurumumuz farklı miktarda ürün ve hizmet üretme esnekliğine sahiptir.					
11. Kurumumuz insan kaynakları politikaları kapsamında esnekliğe sahiptir.					
12. Kurumumuz müşterinin ihtiyaçlarındaki ve tercihlerindeki değişikliklere hızla cevap verme yeteneğine sahiptir.					
13. Kurumumuz çevresel değişim kapsamında değişimin yönünü hisseder, algılar ve bu değişimlere hazırlıklı olur.					
14. Kurumumuz yeniliklere, çevre ve teknoloji kaynaklı değişikliklerin hızlı ve zamanında üstesinden gelme yeteneği rakiplerine göre yüksektir.					
15. Kurumumuz üretim/hizmet süreçlerinde rakiplerine oranla daha hızlıdır.					
16. Kurumumuz yeni çıkan ürünleri/hizmeti pazara sunma konusunda hızlıdır.					
17. Kurumumuz müşteriye hızlı ve zamanında ürün/hizmet dağıtımını yapar.					

Çalışan Memnuniyeti Ölçeği

	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
1. Kurumumda yaptığım iyi işler için takdir edilirim.					
2. Kendimi, işyerindeki insanlara karşı yakın hissederim.					
3. Bu kurumda çalıştığım için kendimi iyi hissederim.					
4. İşim konusunda kendimi güvende hissederim.					
5. Kurumumdaki yöneticiler, gelişimimi destekler.					
6. Genel olarak, çalışmanın fiziksel sağlığım için iyi olduğuna inanırım.					
7. Bu kurumda aldığım ücretten memnunum.					
8. Tüm yetenek ve becerilerimi bu kurumda kullanırım.					
9. Kurumumda, yöneticilerimle olan iş ilişkilerim güzeldir.					
10. Yaptığım iş konusunda kendimi iyi hissederim.					

KÜRESEL CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİ ENDEKSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE VE AVRUPA BİRLİĞİ (AB) ÜLKELERİ ÜZERİNDEN BİR ANALİZ

Emre İMAMOĞLU¹

Öz

Dünya Ekonomik Forumu (WEF) tarafından yayınlanan Küresel Cinsiyet Eşitsizliği 2022 Raporu (GGGI)'ndan elde edilen ikincil verilerin kullanıldığı bu çalışmada, küresel cinsiyet eşitsizliği endeksi Türkiye-Avrupa Birliği (AB) karşılaştırması ve dünya geneli değerlendirmesi yapılmıştır. Veri analizi yönteminin kullanıldığı araştırma bulgularına göre, 146 ülkenin yer aldığı raporda dünya genelinde cinsiyetler arası eşitsizliğin %68,1'inin kapandığı ve hâlen kapanması gereken %31,9'luk bir kısmın olduğu tespit edilmiştir. 2021 dünya küresel eşitsizlik sıralamasına kıyasla 0,001 puan artışı elde eden Türkiye'nin 2022 yılında 0,639 puanla 124. sırada yer aldığı; 26 Avrupa Birliği (AB) ülkesi ile yapılan karşılaştırmada ise son sırada yer aldığı görülmüştür. Alt endekslere yönelik yapılan değerlendirmelerde ise küresel eşitsizliğin; ekonomik katılım ve fırsatta %60,30'unun, eğitimsel kazanımlarda %94,40'ının, sağlık ve hayatta kalmada %95,80'inin ve siyasi güçlendirmede %22,00'sinin kapandığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cinsiyet, Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği, Kadın, Türkiye, Küresel Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi

JEL Kodları: M00, Z13, J16

EVALUATION OF THE GLOBAL GENDER INEQUALITY INDEX: AN ANALYSIS ON TURKEY AND EUROPEAN UNION (EU) COUNTRIES

Abstract

In this study, in which secondary data obtained from the Global Gender Inequality 2022 Report (GGGI) published by the World Economic Forum (WEF) were used, the comparison of the global gender inequality index between Turkey and the European Union (EU) and a worldwide evaluation were made. According to the research findings in which the data analysis method was used, it was determined that 68.1% of the inequality between the sexes has been closed worldwide and that there is 31.9% parts that still needs to be closed in the report, which includes 146 countries. Turkey, which has achieved an increase of 0.001 points compared to the 2021 world global inequality ranking, ranks 124th with 0.639 points in 2022; In the comparison made with 26 European Union (EU) countries, it is seen that it is in the last place. In the evaluations made for the sub-indices, global inequality; It has been determined that 60.30% in economic participation and opportunity, 94.40% in educational gains, 95.80% in health and survival, and 22.00% in political empowerment are closed.

Keywords: Gender, Gender Inequality, Women, Turkey, Global Gender Inequality Index

JEL Codes: M00, Z13, J16

¹ Doktora öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, emre.imamoglu@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5673-9766>

GİRİŞ

Fonetik açıdan değerlendirildiğinde, birbirleri yerine sıklıkla kullanılan “cinsiyet” ve “toplumsal cinsiyet” kavramları her ne kadar benzer görünüyor olsa da aslında farklı anlamlara hizmet etmektedirler. Cinsiyet kavramını iki başlık altında değerlendirmek mümkündür (Akgül, 2022, s. 32): (1) Biyolojik cinsiyet, (2) toplumsal cinsiyet. Cinsiyet kavramı biyolojik açıdan değerlendirildiğinde, doğurgan/üreten kadın ve güç timsali erkek cinsiyetlerini ifade ediyormuş gibi görünse de algılayış, ifade ediliş, motivasyon ve onlardan beklenen roller bağlamında her iki cinsiyetinde kendi içerisinde farklı ve gizli rol kalıpları bulunmaktadır (Yaşar, 2011, s. 15; Atay, Gürgen ve İmamoğlu, 2022, s. 171). Cinsiyet farklılığı temel olarak kadın ve erkeğin biyolojik ve fizyolojik olarak birbirlerinden farklı özelliklere sahip olmasından kaynaklanmaktadır ancak burada altı çizilmesi gereken bir diğer önemli kavram da toplumsal cinsiyettir çünkü toplumsal cinsiyet kavramının literatüre kazandırılmasıyla birlikte cinsiyetler arasındaki belirgin fark doğallığını kaybederek daha yapay bir görünüm kazanmıştır (Başarır ve Sarı, 2015, s. 42).

Toplumsal cinsiyet rolleri bireylere doğumları ile birlikte cinsiyet kavramının yüklediği toplumsal davranış biçimlerini, beklentileri ve toplumun cinsiyete dair yüklediği anlam ve değerlerin bütününe ifade etmektedir (Blackstone, 2003, s. 336). Toplumsal cinsiyet rollerinin gerçek anlamda etkisi kamu ve özel alanda hissedilmektedir. Erkekler belirli bir ücret karşılığında çeşitli işlerde çalışarak ev geçimine dair sorumlulukları yerine getirirken, kadınlar ise emeklerinin maddi ve manevi olarak karşılığını alamadıkları ev işleri, çocuk-yaşlı bakımı ve diğer sorumlulukları yerine getirmektedirler ve bunun sonucunda ekonomik, siyasal ve toplumsal hayatın dışında bırakılmaktadırlar.

Gelişmekte olan ülkeler arasında yer alan Türkiye gelir ve fırsat eşitsizliklerinin yanı sıra, sosyo-kültürel farklılıkların doğal sonuçlarından biri olan toplumsal cinsiyet eşitsizliğiyle de mücadele etmektedir. Kadın ve erkeğe biçilen rollerin dengeli dağılımına işaret eden toplumsal cinsiyet eşitliğinin, bir ulusun gelişebilmesi ve uygarlaşabilmesi noktasında hayati öneme sahip olduğu kabul edilmektedir (Hussain ve Kirmani, 2010, s. 75-96). Ancak kadınlar, her iki cinsiyet açısından da doğal ve eşit bir hak olarak kabul edilen “insani olarak gelişme”nin oldukça gerisinde kalmaktadırlar. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği, kadın ve erkeğe sosyal hayat içerisinde biçilen roller sebebiyle hak, fırsat ve kaynakların kullanımında cinsiyetler arasında ayrımcılık yapıldığını ifade etmektedir. Toplum içerisinde yaşanan bu imtiyazlar ve mahrumiyetler kadınların politik, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda temel hak ve özgürlüklerini kısıtlamakta veya ortadan kaldırmaktadır. Bundan dolayı kadınlar eğitim, gelir, statü, sağlık gibi olanaklardan yararlanma ve istihdam politikaları yönünden erkeklere kıyasla daha fazla eşitsizliğe uğramaktadırlar (Demirgöz Bal, 2014, s. 15). Kadın cinsiyeti özelinde yaşanan bu eşitsizlikler yalnızca onları değil tüm toplumun ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi açılarından dolayı ve dolaysız olarak etkilenmesine sebep olmaktadır.

Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin önlenmesi noktasında özellikle 2000’li yıllar sonrasında büyük atılımlar gerçekleştirilmiştir. Ancak günümüze ilişkin diğer ülkelerle karşılaştırmalı bir değerlendirme yapıldığında, gerçekleştirilen bu atılımların hâlen istenilen düzeyde olduğunu söyleyebilmek oldukça güçtür (Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu [UNFPA Türkiye], 2021). 2006 yılından beri her yıl Dünya Ekonomik Forumu (WEF) tarafından yayınlanan Küresel Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi (Global Gender Gap Index-GGGI)’nde; toplumsal cinsiyet eşitsizliği ekonomik, eğitim, sağlık ve siyasi parametreler baz alınarak küresel ölçekte değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Küresel Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi Türkiye’nin toplumsal cinsiyet eşitsizliğinde ne durumda olduğunu görebilmesi ve diğer ülkelerle yapılan karşılaştırmalarda toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin oluşturduğu farkın idrak edilebilmesi noktasında bir kılavuz niteliğindedir.

Bu çalışmanın amacı, Küresel Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi 2022 yılı (Global Gender Gap Index) raporundan elde edilen ikincil verilerin kullanılarak 26 Avrupa Birliği (AB) ülkesi ve Türkiye’nin karşılaştırmalı olarak ele alınması ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin dünya geneli durum değerlendirmesinin yapılmasıdır (Hırvatistan 2022 yılında değerlendirmeye alınmamıştır). Teorik temele dayandırılarak oluşturulan çalışmada Küresel Cinsiyet Eşitsizliği 2022 Endeksi raporundan elde edilen ikincil verilerin sonuçları veri analizi tekniği ile karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Çalışmanın kuramsal çerçevesi kapsamında, toplumsal cinsiyet eşitsizliği açıklanırken, izleyen bölümlerde toplumsal cinsiyet eşitliğinin oluşmasına etki eden faktörlere, toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama yolunda atılan adımlara ve küresel cinsiyet eşitsizliği raporuna (Global Gender Gap Index-GGGI) yer verilmiştir. Son bölümde ise, Küresel Cinsiyet Eşitsizliği 2022 Endeksi raporundan elde edilen ikincil veriler ışığında Türkiye-Avrupa Birliği (AB) ülkeleri karşılaştırılmış ve dünya geneli değerlendirme sonuçlarına yer verilmiştir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği

Cinsiyet kavramı, kadın ve erkek arasındaki biyolojik ve doğal farklılıkları ifade etmektedir (Dökmen, 2010). Bu farklılıklar, doğuştan gelen değişmez özelliklerden kaynaklanmaktadır. Cinsiyet kavramından bağımsız bir anlama sahip olan toplumsal cinsiyet kavramı ise, ilk olarak 1968 yılında Robert Stoller tarafından “Sex and Gender: The Development of Masculinity and Femininity” isimli çalışmasında kullanılmıştır. Stoller çalışmasında toplumsal cinsiyetin, kadın ve erkeğin hayata dair tecrübeleri ile yapılandırıldığını ifade etmiştir (Akkaş, 2019, s. 99). Ayrıca, toplumsal cinsiyetin biyolojik cinsiyetten ayrı olarak kadının ve erkeğin toplumsallaşmasına dönük olarak oluştuğunu iddia etmiştir. Stoller (1964)’a göre toplumsal cinsiyete ilişkin kimlik üç kaynaktan oluşmaktadır: (1) Genital organların anatomik ve fizyolojik

yapısı, (2) Anne-baba, kardeş/ler ve yaşlıların çocuğun cinsiyet rollerine ilişkin tutumları ve (3) Tutum ve çevresel gücü değiştirme kabiliyeti olan biyolojik güç. Bu bağlamda, toplumsal cinsiyet psikolojisinde sık görülen algı, kadın ve erkek gruplarının biyolojik farklılıklarından kaynaklanan farklı karakter özelliklerine sahip olduğudur (Stoller, 1964, s. 40). Cornell (1998) ise, toplumsal cinsiyet kavramının psikolojik bağlamda yapılmış olan tanımlamasında kadın ve erkek arasındaki ayrımın “cinsel karakter” şeklinde ifade edilmesinin doğru olacağını belirtmiştir (Cornell, 1998, s. 225). Stoller (1964)’ın kavramı ilk kez kullanmasının ardından Ann Oakley tarafından ise literatürde kullanımı yaygınlaştırılmıştır (Polat, 2018, s. 255-256).

Toplumsal cinsiyet kavramı, kadın ve erkeğe toplum tarafından yüklenen rollerin yanı sıra cinsiyetin psikolojik niteliklerini ifade etmek için de kullanılır. Diğer bir ifadeyle toplumsal cinsiyet, toplum tarafından kadın ve erkeğe yönelik kültürel ifadeleri, değerleri, inançları ve beklentileri tanımlayan fikirleri içermektedir. Toplumsal sosyalleşme olgusunun ürünü olan kadın ve erkek rolleri, cinsiyetlerin kendi içerisinde ve ayrıca her iki grubun kendi içerisinde olan güç dinamiklerini de etkilemektedir. Her toplumun farklı kültürle yoğrulmuş olmasından dolayı toplumsal cinsiyet bağlamında kadın ve erkeğe atfedilen rol kalıplarında da farklılık olabilmektedir. Kadına ve erkeğe biçilen roller kültürel anlamda farklılık göstermesinin yanı sıra mikro ya da makro ölçekli değişkenlerde (sosyal, ekonomik, çevresel vb.) yaşanan olası ve ani değişimler sonucunda küresel, ulusal ve hatta yerel bağlamda dahi farklı farklılıklar gösterebilmektedir.

Toplumsal cinsiyet kavramının tanımlaması, biyolojik açıdan kadın ve erkek cinsiyetleri üzerinden değil, toplumun her iki cinsiyete yüklediği değer, anlam ve sorumluluklar çerçevesinde yapılmaktadır (Çabuk, 2010, s. 135). Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramları içerdikleri anlam bakımından birbirlerinden farklı olmalarına rağmen iki kavram arasındaki anlam farklılığını vurgulayabilmek ve cinsiyetler arasındaki eşitsizlik olgusunu ortaya çıkarabilmek için iki kavramın birlikte ele alınması gerekmektedir (Demirgöz Bal, 2014, s. 15; Alper ve Tokol, 2014). Eşitlik, bireylerin yeteneklerini hiçbir kısıt olmadan geliştirebilecekleri ve bu yeteneklerini davranışlarına yansıtabilecekleri sosyal ortamın oluşturulmasına engel olan her türlü toplumsal ve siyasal engellerin kaldırılması olarak ifade edilmektedir (Sucu ve Keser, 2022, s. 730). Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin en yalın tanımı ise basit matematiksel bir işlem şeklinde ifade edilirse, cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramları arasındaki farktır.

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin tarihi insanoğlunun var oluşu kadar eski ve kadimdir. Toplumların yerleşik ilkel yaşama adaptasyonu ile başlayan kadının annelik rolü kamusalıktan sıyrılarak sosyal alana kaymış ve yaşanan eşitsizliğin ilk temeli de bu cinsiyetçi yaklaşımla atılmıştır. İlkel yaşama adaptasyon sonrasında ilk, orta ve yeni çağda görülen derebeylik uygulaması, bireylerin toplum içerisinde kategorilere

ayrılarak sınıflandırılması, tek tanrı inancı ve kiliseye olan bağlılığı ifade eden skolastik yapının oluşumuyla beraber felsefi ve kapitalist yaklaşımlar artmış ve toplumsal eşitsizlik sorunu çığ gibi büyümüştür (Atalay, 2020, s. 21).

Toplum içerisinde kadın ve erkekte hangi davranışların sergileneceğine ilişkin öğrenilmiş davranış motiflerini ifade eden toplumsal cinsiyet farklılıkları beraberinde eşitsizlikleri de getirmektedir (Sullivan, 2016, s. 23). Toplumsal cinsiyet rollerinin belirlenmesinde ve eşitsizliğin oluşumunun temelinde öğrenme, ataerkil yapı ve aile vardır. Özellikle ataerkil aile yapısının hüküm sürdüğü toplumlarda erkeğin ev yönetimi noktasında söz sahibi olması ve kadının rollerine yönelik objektif ve adil olmayan yüklemeler yaparak, kadının aslında olması gereken kaderine müdahale etmesiyle diğer bir deyişle, kadının kaderini erkeğin çiziyor olması ile birlikte toplumsal cinsiyet eşitsizliği oluşmaktadır (Bingöl, 2014, s. 108-114; Başarer ve Berber, 2021, s. 1217). Eşitsizliğin oluşumunda temel nedenin aile oluşunun altının çiziliyor olması yalnızca ailenin cinsiyet eşitsizliğini doğurduğu anlamı taşımamaktadır. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğine neden olan diğer etmenler sosyo-ekonomik problemler, yoksulluk, örf-adet ve geleneklere bağlılık, kız çocuklarına karşı ebeveynlerin kabul edil(e)mez imtiyazlı ayrıcalıkları, erken yaşta evlendirilen kız çocukları, şiddet eğilimi, ebeveynlerin eğitim düzeyleri, aile içerisinde yapılan görev dağılımları ve bunların kendi içerisindeki eşitsizlikleri şeklinde ifade edilebilir (Keister ve Southgate, 2012, s. 399-400; Akın, 2007, s. 2; Karimah ve Susanti, 2022, s. 2).

Toplumdan topluma fark eden yapısı ile cinsiyet eşitsizliğini toplumun her yerinde görmek mümkündür. Eşitsizliğin bütün alanlarda yansımaları görülüyor olsa da özellikle eğitim, sağlık, istihdam ve siyasette daha yoğun hissedildiği yayımlanan pek çok bilimsel yayın ve uluslararası kuruluşların yayınladığı belgelerde de ifade edilmektedir. Bu sebeple, özellikle son yıllarda, toplumsal cinsiyet ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yönelik araştırmalarda bir artış trendinin yaşandığı görülmektedir.

TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİNİN OLUŞMASINA ETKİ EDEN FAKTÖRLER

Aile

Bireyin doğumu ile katıldığı ve ilk ilişkilerini kurduğu; yürümeyi, konuşmayı öğrendiği, çevresinde olup bitenlerini anlamlandırabildiği ilk yer ailedir. (Atış, 2010, s. 11-13; Topal, 2012, s. 19). Bebeklerinin olacağını öğrenen anne ve baba adayları heyecanla bebeklerinin cinsiyetini öğrenecekleri günü beklerler. Kız bebeklerinin olacağını öğrenen anne ve baba onun doğumundan sonrasına yönelik olarak hazırlıklarını yaparken tonlarca renk içerisinde pembeyi seçerken, erkek bebeklerinin olacağını öğrenen anne ve babalar ise maviyi tercih ederler. Bu sayede bebek daha dünyaya gelmeden ona yönelik rol tanımlamaları başlamış olur. Bebek doğduktan sonra ona yönelik biçilen rol kalıpları daha da artmaya başlar. Örneğin, kız çocukları

“kız oldukları için (!)” daha nahif, oturaklı ve sakin davranış kalıpları sergilemesi yönünde eğitilirken; erkek çocukları “erkek oldukları için (!)” biraz daha yaramaz, afacan ve hareketli olabilmeleri yönünde eğitilirler (Sevil, Yanıkkerem, Özkan ve Er Güneri, 2015, s. 567; Yaşar 2011). Anne ve baba tarafından yapılan bu bilinçli ve/veya bilinçsiz yönlendirme çocuklar büyüdüklerinde de devam eder ve onların sergiledikleri davranışlar toplumsal ve kendi algı süzgeçlerinden geçirilerek pekiştirmeye çalışılır. Örneğin, bir kız çocuğu hareketli bir yapıya sahipse ona “kız çocuklarının bu şekilde davranmaması gerektiği, daha uysal ve ağırbaşlı olması”, erkek çocuğu ağladığında “erkek adam ağlamaz!” yönünde kodlamalar yapılır. Aynı davranışı bir erkek çocuğu sergilediğinde ise benzer davranış kalıbı onaylanabilmektedir. Aile, doğru bir şekilde eğitmesi gereken çocuğunu, kendi diledikleri gibi ve toplumun zorunlu normlarına göre eğittiği zaman cinsiyet ayrımcılığının ilk temellerini atabilen bir kuruma dönüşebilmektedir.

Ataerkil Aile Yapısı

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğine etki eden bir diğer faktör ataerkil aile yapısıdır. Ataerkil aile yapısı toplumsal cinsiyet eşitsizliğini yaratan en temel unsurlardan biri olarak görülmektedir. Ataerkil aile yapısında, erkeğin egemenliği esastır. Aile yapısında erkek egemenliğinin geçerli olması durumunda, tüm olanaklardan erkek ayrıcalıklı bir şekilde yararlanırken, kadın bu olanaklardan eğer erkek isterse yararlanabilmektedir (Eroğlu ve İrdem, 2016, s. 15). Böylece kadının ailedeki ve toplumdaki kimliği ayrımcılığa maruz kalmaktadır.

İstihdam

Toplumsal cinsiyet perspektifi ile istihdam oranları incelendiğinde, 2022 yılında kadın istihdam oranı %28, erkeklerde %62,8 olarak gerçekleşmiştir (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2022). Kadın istihdam oranının düşük oluşu toplumsal cinsiyet eşitsizliği bakış açısı ile değerlendirildiğinde buna sebep olarak, özellikle ataerkil aile yapısının hüküm sürdüğü ailelerde kadının erkeğe bağımlı olması, kadının herhangi bir iş güvencesi olmadan yalnızca çocuk bakımını üstlenmesi ve evde hiçbir maddi destek almadan yürüttüğü ev işleri gösterilebilir (Bal, 2014, s. 22). İş gücü piyasasında kadına uygulanan toplumsal tahakküm ve çalışmaya kararlı bir kadını “sen işe gidince çocuklara kim bakacak?”, “ev işlerini kim yapacak?”, “ikisini bir arada nasıl yürüteceksin?” gibi zorbalıklarla demoralize edilmektedirler. Bu tip yıldırımlara maruz kalan kadınların kararlı duruşları ve cesaretleri kırılarak yanlış yaptıkları hissine kapılarak geri adım atmaktadırlar.

Eğitim

Bireyin topluma faydalı ve sağlıklı bir birey olabilmesinin temelini şüphesiz eğitim oluşturmaktadır. Her bireyin eşit eğitim hakkından yararlanabilmesi anayasal düzenlemelerle tesis edilmiş olsa da kadınların erkeklere kıyasla eğitim haklarından yararlanabilmeleri daha zor olmuştur. Ayrımcılığın cinsiyete dayandırıldığı anlayışa göre kız çocukları evde kalmalı, anneye yardım etmeli ve ev işleri yapmalıdır. Erkek çocukları ise “sen ileride ev geçindireceksin oku ve büyük adam ol!” söylemleriyle okumaları ve iş hayatına atılmaları yönünde teşvik edilmektedir. Yıllar içerisinde eğitim anlamında reformlar yapılarak ve yasalar çıkarılarak bu ayrımcılığın önüne geçilmeye çalışılmıştır (Akkaş, 2019, s. 113). Kadınların eğitim noktasında kaldıkları eşitsizlik neticesinde, eğitimsiz kadınlar oluşmakta ve dolayısıyla çalışma hayatına dâhil olamamaktadır. Kadın istihdam oranlarının erkeklere göre yaklaşık 3 kat daha düşük olmasının temel gerekçesi de budur (Kılıç ve Öztürk, 2014, s. 108).

Annelik Rolü

Kadına biçilen ve en yakışan rollerden biri olan annelik de toplumsal cinsiyet eşitsizliğine neden olan bir diğer faktördür. Anne olan kadının çocuğunu belirli bir yaşa getirebilmesi için türlü fedakârlıklara katlanması ve bu noktada babanın ona yardımcı olmaması, kadının çalışma hayatına girememesi demektir. Çalışma hayatında olan annelerin ise, kariyer basamaklarını tırmanabilmek için erkeklere göre çok daha fazla efor sarf etmeleri gerektiği bilinmektedir.

Din

Din, bireysel ya da toplulukçu insan hayatının her aşamasında tüm derinliğiyle hissedilen bir olgudur. Din, insanın belli türden davranış kalıplarını içeren bir kurum değil, temel kurumsal ilişkilerin yerine getirilmesinde önemlilik oluşturan bir kurumdur (Gürhan, 2010, s. 61). Diğer bir ifadeyle din ve inanç, cinsiyete yüklenen rollerin ve toplumların cinsiyet kavramına bakış açılarının belirlenmesinde ve kültürün bir alt ögesi olarak kuşaklardan kuşaklara aktarılmasında önemli bir rol üstlenmektedir (Eroğlu ve İrdem, 2016, s. 18). Pek çok toplumda din olgusu gerekçe gösterilerek toplumsal cinsiyet eşitsizliği meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır. Bu gerici anlayış nedeniyle kadınlar toplumun pek çok alanında geride kalmakta ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği uçurumu büyümektedir (Berktay, 2006, s. 63).

TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİNİ SAĞLAMA YOLUNDA ATILAN ADIMLAR

Modern Türkiye’de cinsiyet eşitsizliği sorunu ciddi bir şekilde devam etmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin temeli 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı Devleti’ne kadar gitmektedir. O dönemde daha çocuk yaşta

sultanlık görevine getirilen pek çok Osmanlı sultanını kız kardeşleri veya anneleri yönlendirmekteydi. Bu gelişmeler yönetimde kadının rolünün artmasına gerekli zemini hazırlamıştır. 19 yüzyılın sonlarına gelindiğinde, İstanbul'da kendilerini feminist olarak adlandıran eğitilmiş kadınlar toplumda söz sahibi olmaya başlamıştır. Tanzimat reformları ile birlikte kadınlar lehine toplumsal alanda değişikliklerin yaşanmaya başladığı dönem olmuştur. Bu dönemde kadınlar maaşlı çalışma ve eğitime erişim gibi haklardan faydalanmayı talep etmişlerdir. 1908 yılında Osmanlı Kadınları Cemiyeti isminde bir örgüt kurulmuş ve Halide Edip Adıvar da bu örgütün kuruluşunda bizzat bulunmuştur (Yenilmez, 2017, s. 485-503). Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1923 yılını izleyen ilk 10 yılda Atatürk'ün önderliğinde gerçekleştirilen reformlar bir yandan kadının yurttaşlık hakları kazanmasını, diğer yandan Türk toplumunun yeniden yapılanmasını sağlamış, böylece büyük bir toplumsal değişim gerçekleştirilmiştir. Laik hukukun benimsenmesi ile kadınların eğitim, çalışma hayatı, siyasete katılımı özendirilmiş ve desteklenmiştir (T.C. Başbakanlık Kadın Statüsü Genel Müdürlüğü, 2011).

Günümüz Türkiye'sinde cinsiyet eşitsizliğini giderme politikalarının Avrupa Birliği'ne uyum süreci ile önem kazandığı görülmektedir. Uyum süreci kapsamında cinsiyete dayalı her türlü ayrımcılığı yok etmek için kadınlar yararına düzenlemeler yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Bu önemli adımlardan birinin 2002 yılında T.C. Medeni Kanunu'nda yapılan değişiklik ile yapıldığı söylenebilir. Yürürlüğe giren yeni Türk Medeni Kanunu ile Türk toplumunda sosyal ve iş hayatında cinsiyet eşitliğini çağdaş düzenlemeler ile ele alan hükümler eklenmiştir. Kanun ile aile hukuku, toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadının statüsüne ilişkin çağın gereklerine uygun olarak birçok düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemelerin başlıcaları önceki T.C. Medeni Kanunu'nda yapılan değişiklikleri de dikkate alarak şu şekilde sıralayabiliriz (T.C. Başbakanlık Kadın Statüsü Genel Müdürlüğü, 2011):

- 1- Önceki kanunda yer alan "Aile reisi kocadır" hükmü değiştirilerek eşlerin aynı temsil yetkisine sahip olduğu ve ancak mahkeme kararı olması halinde eşlerden birinin diğerini temsil edebileceği düzenlenmiştir.
- 2- Ev seçimini kocanın yapacağına ilişkin hüküm kaldırılarak eşlerin ev seçimine birlikte karar vermeleri yönünde düzenleme yapılmıştır.
- 3- Önceki kanunda da bulunan ve kadına evlenmeden önceki soyadını kocasının soyasından önce gelmek üzere kullanma hakkını tanıyan düzenleme yeni kanunda aynı şekilde devam ettirilmiştir.
- 4- Yeni kanun ile miras hakkından faydalanma konusunda ekonomik bütünlüğü bozulmaması gereken tarımsal taşınmazların hangi mirasçıya kullanım hakkının verileceğine ilişkin düzenlemede önceki kanundan farklı olarak erkek çocuklara öncelik tanınmamış, kız çocuklar ile eşit haklar tanınmıştır.

- 5- Yeni kanunda önceki kanuna benzer şekilde “Eşlerden her biri, meslek veya iş seçiminde diğerinin iznini almak zorunda değildir. Ancak, meslek ve iş seçiminde ve bunların yürütülmesinde evlilik birliğinin huzur ve yararı göz önünde tutulur” hükmü düzenlemiştir. Bu düzenleme ile eşlerin cinsiyet ayrımı gözetmeksizin iş ve meslek seçim hakları kanun ile koruma altına alınmıştır.
- 6- Eski Medeni Kanun’a göre evin ve çocukların geçimi kocaya ait iken, Yeni Medeni Kanun’da, "Eşler birliğin giderlerine güçleri oranında emek ve malvarlıklarıyla birlikte katılırlar" şeklinde düzenleme yapılmış ve birliği eşlerin beraberce yöneteceği yeni kanun ile güvence altına alınmıştır.
- 7- Önceki kanunda evlenmek için müracaatta bulunacak eşlerin başvuru yapacakları evlendirme daireleri erkeğin ikamet ettiği yerdeki birim olarak belirlenirken yeni kanunda kadın veya erkeğin ikisinin de ikamet ettiği yerdeki evlendirme dairelerine müracaat edebilecekleri yönüne düzenleme yapılmıştır.

İş Kanunu’nda yapılan düzenlemelerde ise, iş sözleşmeleri yapılırken cinsiyet veya hamilelik nedeniyle doğrudan ya da dolaylı eşit olmayan işlem yapılamayacağı belirtilmiştir. Hamilelik durumunda iş akdinin feshedilemeyeceği hüküm altına alınmış olup, bu konuda emsal Yargıtay kararları bulunmaktadır. İş Kanunu’nda yer alan bir başka düzenlemede ise, evlenme gerekçesiyle 1 yıl içerisinde işten ayrılan kadınlar kıdem tazminatına hak kazanırken, erkekler için böyle bir uygulama söz konusu değildir. Yine İş Kanunu’nda yer alan bir başka düzenlemede, kadınların doğumdan önce 8 hafta ve doğumdan sonra 8 haftalık süreler olmak üzere toplam 16 hafta ücretli doğum izni hakları bulunmaktadır. Ayrıca, kamuda 1 yıl, özel sektörde ise 6 ay ücretsiz izin hakları bulunmaktadır.

Türkiye’nin cinsiyet eşitsizliğini giderme yolunda attığı adımlardan biri de 1979 yılında kabul ettiği ve 1981 yılında yürürlüğe giren “Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi (CEDAW)’dir. CEDAW, ayrımcılığın tanımını yapan ilk uluslararası belge olan insan hakları belgelerindeki hakların kadınlar açısından da uygulanmasını hedefleyen bir sözleşmedir (Eroğlu, 2012, s. 2). Ayrıca CEDAW, kadın hayatını etkileyen siyaset, ekonomi sosyal ve kültürel yaşam, hukuk, sağlık ve aile gibi alanlarda kadın rollerinin ve kadın sorunlarının detaylı bir şekilde ele alındığı ilk sözleşme özelliğini taşımaktadır. CEDAW’a taraf olan devletler kadına yönelik her türlü ayrımcılığı yasaklamakla birlikte, kadına yönelik her türlü ayrımanın ortadan kaldırılmasına yönelik politikalar izleyeceklerini kabul etmektedirler.

KÜRESEL CİNSİYET EŞİTSİZLİK RAPORU (GLOBAL GENDER GAP INDEX-GGGI)

Ülkelerin gelişmişlik seviyelerinin belirlenmesinde yalnızca ekonomik göstergeler yeterli ölçütler değildir. Bir ülkenin gelişmişlik seviyesinin belirlenmesinde asıl önemli olan “insani gelişmişlik düzeyidir.”

Milli gelirin adil şekilde dağılımı, insan hakları, kadın-erkek eşitliği, eğitim hakkı, sağlık, güvenlik, adalet, kişisel özgürlük gibi verilerde gelişmişlik düzeyinin belirlenmesinde etkili ve belirleyici olmaktadır. Bu noktada ülkelerin başarı/başarısızlıklarını ortaya koyan araştırmalar yapılarak çeşitli raporlar yayınlanmaktadır. Uluslararası kurumlar ülkelerin gelişmişlik düzeylerini belirlemek üzere araştırmalar yaparak sonuçlarını raporlar hâlinde kamuoyu ile paylaşmaktadırlar.

İnsani gelişmişlik düzeyinin ölçülmesinde kullanılan endekslerden biri Birleşmiş Milletler İnsani Gelişim Endeksi'dir. Endeks belli noktalarda bilgi sağlamasının yanı sıra, özellikle cinsiyet ve gelir eşitsizliğini değerlendirme dışında bırakması yönüyle de eleştirilere maruz kalmaktadır. Bu sebeple son yıllarda yayınlanan Birleşmiş Milletler İnsani Gelişmişlik Endeksi'ne ek olarak, "Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişim Endeksi", "Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi" ve "Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi" gibi ek araştırma raporları yayınlanarak boşluklar kapatılmaya çalışılmış olsa da kadının ekonomik kalkınmadaki rolünü tam anlamıyla ölçmediği tespit edilmiştir (Durgun ve Oğuz Gök, 2017, s. 26). Bu gerekçelerden hareketle, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ölçmek üzere "Küresel Cinsiyet Eşitsizlik Raporu (Global Gender Gap Report)-(GGGI)" geliştirilmiştir.

Küresel Cinsiyet Eşitsizlik raporu (Global Gender Gap Index-GGGI), ilk olarak 2006 yılında Dünya Ekonomik Forumu (WEF) tarafından yayınlanmıştır. Küresel cinsiyet farkı endeksi, cinsiyetler arasında oluşan eşitsizliği ölçmek üzere geliştirilmiş bir endekstir (Global Gender Gap Report, 2017). Endeks, ülkelerin mevcut kaynak ve fırsatlarının reel ölçütlerinden ziyade, ülkelerin kaynak ve fırsatlara erişiminde yaşanan cinsiyete kaynaklı eşitsizlikleri ölçmek üzere geliştirilmiştir. Küresel Cinsiyet Eşitsizlik raporuna göre çok gelişmiş ülkelerin yüksek puanlara sahip olacağı iddiası gerçeklik payı taşımamaktadır. Endeks puanlarının belirlenmesinde kullanılan yöntem, erkeklerin kadınlara göre dezavantaj sahibi olduğu durumları eşit olarak kabul etmektedir.

Küresel Cinsiyet Eşitsizliği raporunda izlenen metodolojide endeks, kadın ve erkek arasında hesaplanan cinsiyet farkına/uçurumuna göre dört temel alanda sıralamaktadır. Bu temel alanlar şu şekildedir: (1) Sağlık, (2) Eğitim, (3) Ekonomi ve (4) Siyaset. Rapor temelde kadınların erkeklere kıyasla dezavantajlı olduğu durumları ölçmektedir. Şöyle ki, endeks puanlamasında kadınların avantajlı olduğu cinsiyet dengesizlikleri puanı etkilememektedir. Endekse göre toplumsal cinsiyet eşitsizliğinde bir ülkenin 1 tam puan alması cinsiyetler arasında eşitliğin tam olduğunu ifade ederken, 0 puan ise cinsiyetler arasındaki eşitsizliğin tam olduğu ifade edilmektedir. Diğer bir deyişle, endeks 1'e yaklaştıkça eşitsizlik uçurumu daralırken, 0'a yaklaştıkça cinsiyetler arasındaki eşitsizlik artmaktadır. Kadınlar tüm alanlarda erkeklere göre daha iyi olsalar bile endeks ilgili ülkeyi eşit saymaktadır. Bu bakış açısı ile değerlendirildiğinde, Küresel Cinsiyet Eşitsizlik Endeksi'nin oldukça adil, şeffaf ve gerçekçi olduğu söylenebilir.

Küresel Cinsiyet Eşitsizlik raporu, cinsiyet eşitsizliklerini değerlendirme ve ülkeler arasında karşılaştırma yapabilme noktasında anlaşılır ve yol gösterici bir çerçeveye çizmesinin yanı sıra, kaynakların kadın ve erkek arasında eşit bir biçimde bölüştürülmesinde yüksek puan alarak rol model görevi üstlenen ülkeleri belirlemesi yönüyle politika yapıcılar arasında daha fazla bilgi alışverişinin sağlanması ve farkındalığın artırılmasında bir katalizör görevi üstlenmektedir.

BULGULAR

Dünya Ekonomik Forumu (WEF) tarafından yayınlanan 2022 Küresel Cinsiyet Eşitsizlik raporuna göre, 2021 yılında %67,9 olan küresel cinsiyet eşitsizlik oranının 2022 yılında %68,1'e yükseldiği tespit edilmiştir. Cinsiyet farkını kapatmaya yönelik ilerlemenin pek çok ülkede durduğu tespit edilirken, hem 2022 yılında hem de 2021 yılında değerlendirmeye tabi tutulan ülkeler içerisinde yalnızca 30'unun cinsiyet farkını en az %1'lik oranda kapatma yönünde ilerleme kaydettiği, 57 ülkenin marjinal ilerleme kaydederek cinsiyet farkını %1'den daha az bir ilerleme ile kapattığı tespit edilmiştir. 12 ülkenin ise, cinsiyet farkını %1'den daha fazla bir ilerleme kaydederek kapattığı görülmüştür. 2021 yılında, Vanuatu %67'lik oranını +4,5, Kenya %72,9'luk puanını +3,7 ve Suudi Arabistan %63,6'lık puanını +3,3 artırarak 2022 yılında cinsiyet eşitsizliği arasındaki farkı en çok kapatan ülkeler olurken, Cezayir %60,2'lik puanını -3, Malavi %63,2'lük puanını -3,9 ve Benin %61,2'lik puanını -4,1 azaltarak cinsiyet eşitsizliği arasındaki farkı daha da artırarak en çok gerileyen ülkeler olmuştur.

Tablo 1. Türkiye ve Avrupa Birliği (AB) ülkelerinin küresel cinsiyet eşitsizlik endeksi 2022 sıralaması

Sıralama	Ülke	Puan (0-1)	Puan Değişimi (2021-2022)
2	Finlandiya	0,860	+0,016
5	İsveç	0,822	0,000
9	İrlanda	0,804	+0,005
10	Almanya	0,801	+0,005
11	Litvanya	0,799	-0,004
14	Belçika	0,793	+0,004
15	Fransa	0,791	+0,007
17	İspanya	0,788	0,000
21	Avusturya	0,781	+0,004
26	Letonya	0,771	-0,007
28	Hollanda	0,767	+0,005
29	Portekiz	0,766	-0,009

32	Danimarka	0,764	-0,004
39	Slovenya	0,744	+0,003
42	Bulgaristan	0,740	-0,006
46	Lüksemburg	0,736	+0,011
52	Estonya	0,733	+0,001
63	İtalya	0,720	-0,001
67	Slovakya	0,717	+0,005
76	Çekya	0,710	-0,001
77	Polonya	0,709	-0,004
85	Malta	0,703	0,000
88	Macaristan	0,699	+0,010
90	Romanya	0,698	-0,002
93	Kıbrıs (GKRY)*	0,696	-0,011
100	Yunanistan	0,689	0,000
124	Türkiye	0,639	+0,001

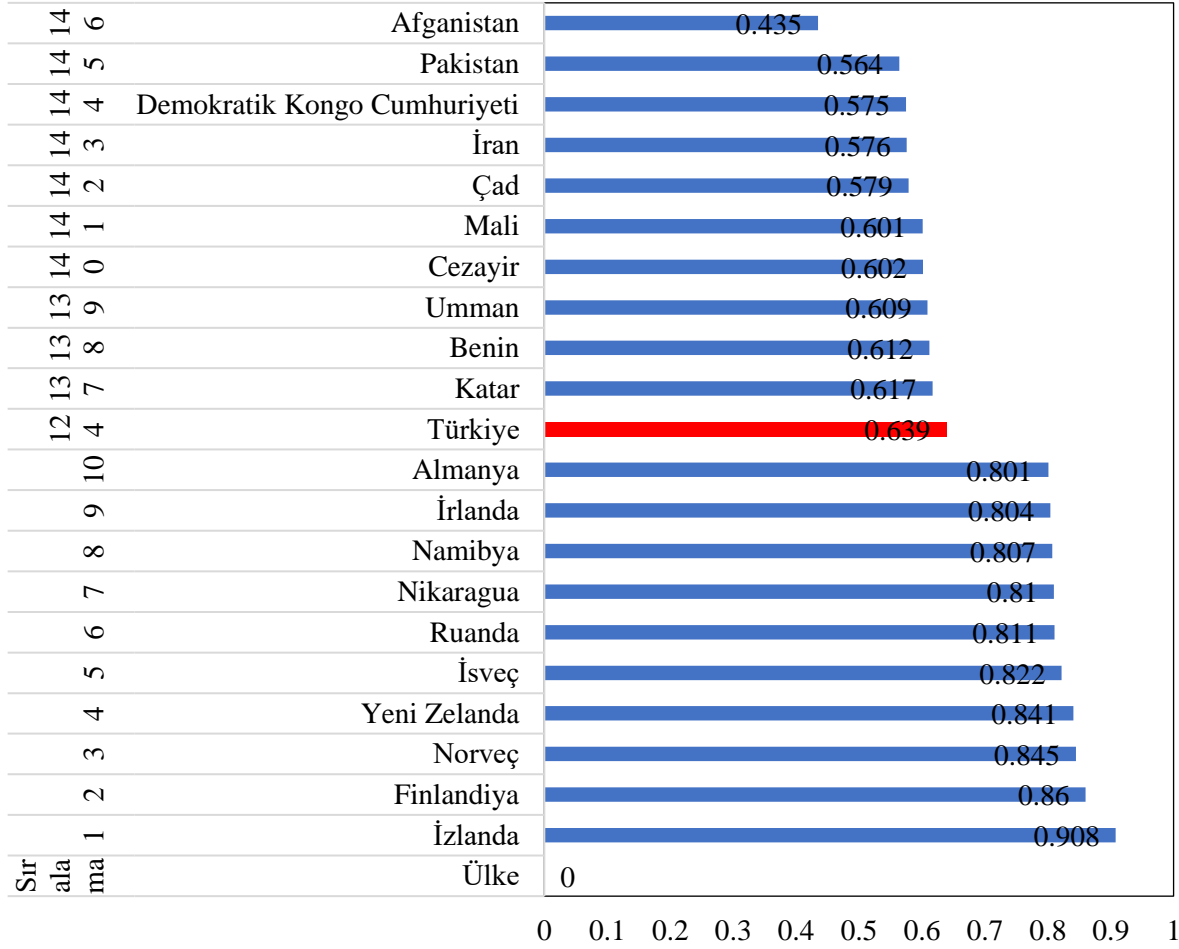
*GKRY=Güney Kıbrıs Rum Yönetimi

Not: 2022 Küresel Cinsiyet Eşitsizlik Raporu 146 ülkeyi kapsamaktadır. Bahamalar, Küba, Hırvatistan, Irak, Moritanya, Papua Yeni Gine, Rusya, Suriye, Trinidad ve Tobago, Venezuela ve Yemen rapora dâhil edilmemiştir.

Kaynak: The World Economic Forum [WEF], 2022

Tablo 1’de Türkiye ve 26 Avrupa Birliği (AB) ülkesinin genel değerlendirmesine bakıldığında, ilk sırada 0,860 puanla Finlandiya yer alırken onu 0,822 puanla İsveç ve 0,804 puanla İrlanda takip etmektedir. Bu üç ülkenin dünya genel sıralamasında da ilk 10 içerisinde olduğu görülmektedir. Sıralamanın son üç ülkesine bakıldığında 0,639 puanla Türkiye listenin en sonunda yer alırken onu 0,689 puanla Yunanistan ve 0,696 puanla Kıbrıs (GKRY) izlemektedir. Türkiye dünya genel sıralamasında 146 ülke arasında 124. sırada yer alırken, Türkiye-Avrupa Birliği (AB) kıyaslamasında kendisine en yakın olan Yunanistan ile arasında +0,05 puanlık bir fark bulunmaktadır. 2021 yılı ile kıyaslandığında, 2022 yılında cinsiyet eşitsizliği arasındaki farkı en çok kapatan Türkiye-Avrupa Birliği (AB) ülkelerine bakıldığında, ilk üç ülke sırasıyla Finlandiya, Lüksemburg ve Macaristan olmuştur. Cinsiyet eşitsizliği arasındaki farkı bir önceki yıla göre daha fazla açan ilk üç ülke ise Kıbrıs (GKRY), Portekiz ve Letonya olmuştur. İsveç, İspanya, Malta ve Yunanistan ise 2021 oranlarını korumuşlardır.

Şekil 1. 2022 yılı küresel cinsiyet eşitsizlik sıralamasında yer alan ilk 10 ve son 10 ülke

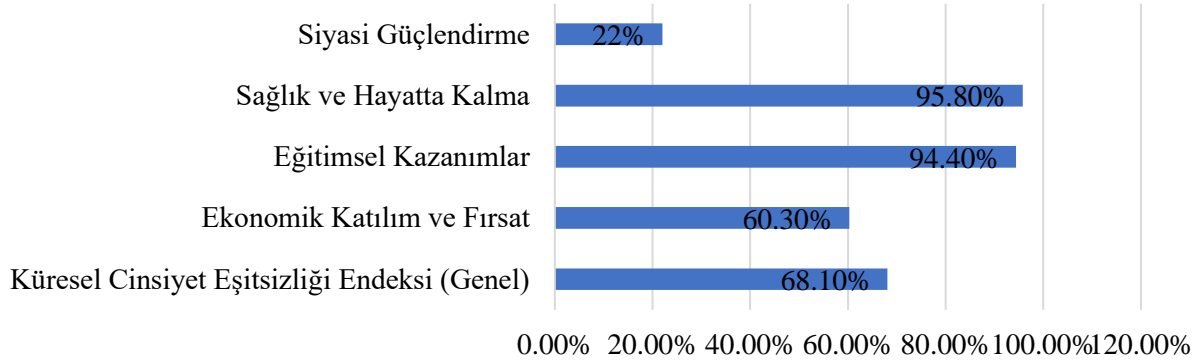

Kaynak: WEF, 2022

Şekil 1’de küresel cinsiyet eşitsizliği sıralamasında yer alan ilk 10 ve son 10 ülke yer almaktadır. Sıralamaya bakıldığında, ilk üç sırada İskandinav ülkelerinin yer aldığı görülmektedir. İlk sırada 0,908 puanla İzlanda yer alırken, İzlanda’yı 0,860 puanla Finlandiya ve 0,845 puanla Norveç izlemektedir. Son üç ülke sıralamasına bakıldığında, 0,435 puanla Afganistan son sırada yer alırken onu 0,564 puanla Pakistan ve 0,575 puanla Demokratik Kongo Cumhuriyeti takip etmektedir. Türkiye ise sıralamada 0,639 puanla 124. sırada yer almaktadır. İzlanda’nın endeks sıralamasında yıllardır üst üste ilk sıralarda olmasının bir tesadüf olmadığı ve bu başarının kadın hakları hareketlerinin mücadelelerle dolu bir tarihi olmasının ürünü olduğu söylenebilir. Ayrıca, The Economist Intelligence Unit tarafından hazırlanan yaşam kalitesi endeksinde ülkelerdeki bireylerin yaşamlarını etkileyebilecek faktörler olarak sıralanan; sağlık, aile hayatı, toplumsal yaşam, ekonomik durum, yönetim ve güvenlik, iklim ve coğrafya, iş güvenliği, siyasi özgürlükler, cinsiyet eşitliği ve kişisel psikolojik mutluluk gibi faktörler dikkate alındığında ilk sıralarda yer alan ülkelerin birey yaşamına etki eden faktörleri başarı ile yönettiği ve bu nedenle toplumsal refahın sağlandığı

söylenbilir (The Economist Intelligence Unit). Sıralamanın sonunda yer alan Afganistan’da ise mevcut yönetimin aldığı son kararlar birlikte, kız çocuklarının okula gitmesi yasaklanarak kadın erkek eşitliği bir kez daha ihlal etmiştir. Afganistan’da mevcut rejimin uyguladığı katı kurallar nedeniyle toplumsal bozulmalar ve memnuniyetsizlikler en üst seviyeye tırmanmaya devam etmektedir.

Şekil 2. 2022 yılı alt kategorilere göre küresel cinsiyet eşitsizliğinin kapatılma oranları

	Küresel Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi (Genel)	Ekonomik Katılım ve Fırsat	Eğitimsel Kazanımlar	Sağlık ve Hayatta Kalma	Siyasi Güçlendirme
■ %	68.10%	60.30%	94.40%	95.80%	22%

Kaynak: WEF, 2022

Şekil 2’de 2022 yılında bugüne kadar kapatılan genel ve alt endeks sonuçları şu şekilde özetlenmiştir: 146 ülkeyi kapsayan araştırma sonucunda, endekste sağlık ve hayatta kalmanın cinsiyet farkını %95,8, eğitimsel kazanımların %94,4, ekonomik katılım ve fırsatın %60,3, siyasi güçlendirmenin ise %22 oranında kapandığı görülmektedir. 2021 yılı oranları ile kıyaslandığında sağlık ve hayatta kalma %95,7’den %95,8’e, ekonomik katılım ve fırsat %58,7’den %60,3’e yükselirken, eğitimsel kazanımların %95,2’den %94,4’e düştüğü, siyasi güçlendirmenin ise %22 ile aynı oranda kaldığı tespit edilmiştir. 2022 yılı genel sonuçlarına bakıldığında, ülkelerin cinsiyet eşitsizlikleri arasındaki farkların geniş bir dağılıma sahip olduğu söylenebilir. Çoğu ülkenin puanının 2022 yılı ortalama puanı olan 0,681 etrafında kümelenildiği tespit edilmiştir. Ortalama içerisinde dengeli dağılımın dışında kalan iki zıt kutup bulunmaktadır. Bunlardan ilki, listenin ilk sırasında (0,908) ve alt endekslerde de ortalamasının oldukça üzerinde bulunan İzlanda iken dengeli dağılımı bozan diğer ülke ise tüm alt endekslerle beraber ortalamasının ve listenin en altında bulunan Afganistan’dır (0,435). Alt endekslerde 2006 yılından bu yana en az değişkenlik sağlık ve hayatta kalma ve eğitimsel kazanımlarda gerçekleşmiştir ayrıca bu endeksler ülke puanlarının da en yoğun olduğu alt endeksler olma özelliği taşımaktadırlar.

Tablo 2. Türkiye ve Avrupa Birliği (AB) ülkelerinin ekonomik fırsat ve katılım alt endeksi (2022)

Sıralama	Ülke	Puan (0-1)	Sıralama	Ülke	Puan (0-1)
5	İsveç	0,812	63	Romanya	0,710
9	Litvanya	0,803	64	İspanya	0,709
12	Slovenya	0,802	67	Macaristan	0,703
18	Finlandiya	0,789	70	Slovakya	0,699
21	Litvanya	0,781	74	Polonya	0,695
34	Estonya	0,747	75	Almanya	0,695
35	İrlanda	0,746	76	Kıbrıs (GKRY)	0,690
40	Fransa	0,737	79	Hollanda	0,675
41	Portekiz	0,737	81	Avusturya	0,673
42	Bulgaristan	0,737	83	Yunanistan	0,672
51	Lüksemburg	0,724	89	Malta	0,655
52	Belçika	0,723	95	Çekya	0,645
54	Danimarka	0,722	110	İtalya	0,603
			135	Türkiye	0,493

Kaynak: WEF, 2022

Ekonomik katılım ve fırsat alt endeksinde 2006 yılından bu yana her yıl 102 ülkenin sabit bir biçimde kaldığı değişim göstermediği ve kapatılmayı bekleyen %40 oranında bir boşluk olduğu belirtilmektedir. 2006 yılı ile kıyaslandığında fark %4,3 oranında azalmıştır ancak hâlen bu oran yeterli olarak görülmemektedir. Ekonomik katılım ve fırsat alt endeksi 2006 ile 2013 yılları arasında endeks paritesine doğru yükseliş gösterirken, 2013 ve 2017 yılları arasında düşüşe geçmiştir. Dalgalı seyir 2022 yılında toparlanmış olup, 2006 yılından bugüne değin en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Rapor araştırmacılarının öngörülerine göre, benzer hızda ilerlemeye devam edilirse eşitsizlik arasındaki farkın 151 yıl içerisinde kapanması beklenilmektedir.

Tablo 2'deki veriler Türkiye-Avrupa Birliği (AB) ülkeleri açısından incelendiğinde, ekonomik fırsat katılım alt endeksinde ilk sırada 0,812 puanla bir İskandinav ülkesi olan İsveç'in olduğu görülürken, İsveç'i sırasıyla 9. sırada 0,803 ile Litvanya ve 12. sırada 0,802 puanla Slovenya takip etmektedir. Kıyaslamada Türkiye 0,493 puan ile Avrupa Birliği ülkeleri ile kıyaslandığında en son sırada yer alırken, Türkiye'yi 110. sırada 0,603 puanla İtalya, 95. sırada 0,645 puanla Çekya ve 89. sırada 0,655 puanla Malta izlemektedir. Ekonomik fırsat katılım alt endeksinde yönelik 146 ülke açısından yapılan genel değerlendirmede ise 1. sırada 0,883 puanla bir Güneydoğu Asya ülkesi olan Laos, 146. sırada ise 0,176 puanla Afganistan bulunmaktadır.

Tablo 3. Türkiye ve Avrupa Birliği (AB) ülkelerinin eğitimsel kazanımlar alt endeksi sıralaması (2022)

Sıralama	Ülke	Puan (0-1)	Sıralama	Ülke	Puan (0-1)
1	Belçika	1,000	36	İspanya	0,998
1	Çekya	1,000	39	Romanya	0,998
1	Estonya	1,000	40	Danimarka	0,998
1	Finlandiya	1,000	42	Macaristan	0,998
1	Fransa	1,000	58	Bulgaristan	0,995
1	İrlanda	1,000	59	İtalya	0,995
1	Malta	1,000	61	Avusturya	0,994
1	Hollanda	1,000	70	Polonya	0,992
1	İsveç	1,000	74	Kıbrıs (GKRY)	0,991
24	Slovakya	1,000	75	Portekiz	0,991
25	Litvanya	1,000	81	Almanya	0,988
26	Slovenya	1,000	84	Yunanistan	0,986
32	Lüksemburg	0,999	85	Litvanya	0,986
			101	Türkiye	0,973

Kaynak: WEF, 2022

2022 yılı GGI raporuna göre eğitimsel kazanımlar alt endeksinin cinsiyet eşitliğine olan uzaklığı %4,7 olarak belirtilmiştir. Bu oran diğer alt endekslerle kıyaslandığında farkın kapanmasına en yakın alt endeks olarak görülmektedir. Araştırmacıların öngörülerine göre 22 yıl içerisinde eşitsizlik farkının kapanması beklenmektedir. Eğitimsel kazanımlar alt endeksinin yıllar içerisindeki gelişimi değerlendirildiğinde, 2008 ve 2015 yılları arasında istikrarlı şekilde pozitif ivme gösteren alt endeks, 2021 ve 2022 yılları arasında en düşük ve en yüksek seviyeyi görmüş ve cinsiyet eşitsizliği mesafesinin açılmasına neden olmuştur.

Türkiye-Avrupa Birliği (AB) ülkeleri eğitimsel kazanımlar alt endeksi açısından incelendiği tablo 3'te, 1. sırada 9 ülke yer almaktadır (Belçika, Çekya, Estonya, Finlandiya, Fransa, İrlanda, Malta, Hollanda ve İsveç) ve 9 ülkenin tümünün 1,000 tam puan alması, eğitim hakkının kadın ve erkek arasında eşit olduğunu kanıtlar niteliktedir. Türkiye ile Avrupa Birliği (AB) ülkeleri kıyaslandığında, sıralamada 84. sırada Yunanistan ve 85. sırada Litvanya yer alırken, Türkiye sıralamanın en sonunda yer almaktadır. Eğitimsel kazanımlar alt endeksine yönelik 146 ülke açısından yapılan genel değerlendirmede ise 1. sırada 1,000 tam puanla 21 ülke (Arjantin, Belçika, Brezilya, Kanada, Kolombiya, Çekya, Estonya, Finlandiya,

Fransa, Honduras, İrlanda, İsrail, Jamaika, Japonya, Lesoto, Malta, Nikaragua, Hollanda, Yeni Zelanda, İsveç ve Uruguay) yer alırken, 146. sırada ise 0,482 puanla Afganistan bulunmaktadır.

Tablo 4. Türkiye ve Avrupa Birliği (AB) ülkelerinin sağlık ve hayatta kalma endeksi (2022)

Sıralama	Ülke	Puan (0-1)	Sıralama	Ülke	Puan (0-1)
1	Macaristan	0,980	81	Fransa	0,970
1	Litvanya	0,980	82	Avusturya	0,970
1	Polonya	0,980	91	Belçika	0,968
1	Romanya	0,980	98	Yunanistan	0,966
1	Slovakya	0,980	99	Türkiye	0,966
30	Bulgaristan	0,979	106	Malta	0,965
34	Letonya	0,979	107	İspanya	0,964
41	Çekya	0,978	108	İtalya	0,965
47	Estonya	0,977	110	Lüksemburg	0,965
48	Slovenya	0,977	113	İrlanda	0,964
67	Portekiz	0,973	114	Danimarka	0,964
70	Almanya	0,972	124	İsveç	0,963
78	Finlandiya	0,970	127	Hollanda	0,962
			132	Kıbrıs (GKRY)	0,960

Kaynak: WEF, 2022

2022 yılı GGGI raporuna göre, sağlık ve hayatta kalma alt endeksinin genel paritenin hâlâ %4,3 altında olduğu ve buna yönelik çabalar artırılmadıkça eşitsizlik uçurumunun daralmayacağı belirtilmektedir. Sağlık ve hayatta kalma alt endeksi zaman içerisinde çok az değişiklik göstermiştir. Endeks, 2018 yılında en düşük seviyeye ulaşmış olup, 2018 yılından beri marjinal ilerlemeler kaydetmiştir ancak yine de 2006 yılı seviyesinin altındadır.

Tablo 4'te Türkiye-Avrupa Birliği (AB) ülkelerinin sağlık ve hayatta kalma alt endeksine yönelik elde edilen verilere göre, ilk sırayı 0,980 puanla 5 ülkenin (Macaristan, Litvanya, Polonya, Romanya, Slovakya) paylaştığı görülmektedir. 5 ülkenin ardından sırasıyla 30. sırada Bulgaristan, 34. sırada Letonya ve 41. sırada Çekya yer almaktadır. Türkiye, Avrupa Birliği (AB) ülkeleri ile kıyaslandığı tabloda 99. sırada yer alırken 9 AB ülkesinden daha iyi seviyede görünmektedir. İsveç, Hollanda ve Kıbrıs ise listenin son üçünde yer almaktadırlar. Alt endekse yönelik dünya geneli değerlendirildiğinde, 29 ülkenin (Belize, Brezilya, Bostwana, Cape Verde, Dominik Cumhuriyeti, Guatemala, Kırgızistan, Sri Lanka, Lesoto,

Litvanya, Moldova, Myanmar, Moğolistan, Mozambik, Mauritius, Malawi, Namibya, Polonya, Romanya, El Salvador, Slovakya, Eswatini, Uganda, Uruguay, Zambiya, Zimbabve) 0,980 puan alarak 1.liği paylaştığı görülürken, sonuncu sırada 0,937 puanla Hindistan yer almaktadır.

Tablo 5. Türkiye ve Avrupa Birliği (AB) ülkelerinin siyasi güçlendirme endeksi (2022)

Sıralama	Ülke	Puan (0-1)	Sıralama	Ülke	Puan (0-1)
2	Finlandiya	0,682	45	Letonya	0,301
8	Almanya	0,550	51	Lüksemburg	0,258
10	İsveç	0,515	56	Bulgaristan	0,250
11	İrlanda	0,507	67	Çekya	0,216
16	Avusturya	0,487	73	Estonya	0,210
17	İspanya	0,481	79	Slovenya	0,197
18	Belçika	0,480	82	Malta	0,192
20	Fransa	0,457	83	Slovakya	0,189
22	Litvanya	0,450	87	Polonya	0,171
23	Hollanda	0,432	101	Kıbrıs (GKRY)	0,144
32	Danimarka	0,370	108	Yunanistan	0,130
33	Portekiz	0,364	112	Türkiye	0,123
40	İtalya	0,319	117	Macaristan	0,114
			122	Romanya	0,102

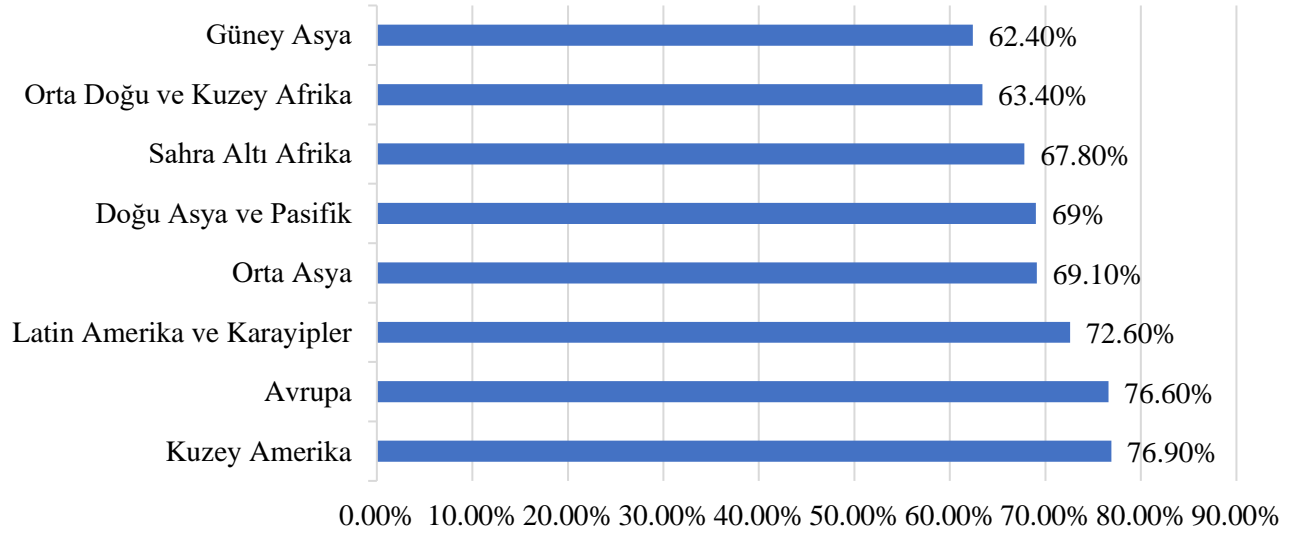
Kaynak: WEF, 2022

2022 yılı GGGI raporuna göre, siyasi güçlendirme alt endeksinde cinsiyet eşitsizlik farkı %77,6'dır. Bu rakam 2006 yılında yapılan ilk ölçüme göre yaklaşık olarak %8,1 daha düşüktür. Bu da yıllar içerisinde siyasi güçlendirme alt endeksinde eşitsizlik farkının giderek arttığını göstermektedir. Siyasi güçlendirme alt endeksi, 2006 ve 2016 yılları arasında dünya ortalaması paritesini yakalamaya yönelik önemli adımlar kaydederken, 2019 yılında zirveyi yakalamış ancak 2021 yılında dalgalanma göstermiştir. GGGI araştırmacılarına göre, siyasi güçlenmedeki hareketlilik bu şekilde devam ederse, cinsiyet eşitsizliği arasındaki boşluğun ancak 155 yıl içerisinde kapanacağı öngörülmektedir.

Tablo 5'te Türkiye ve Avrupa Birliği (AB) ülkelerinin siyasi güçlendirme alt endeksine yönelik sonuçlara bakıldığında, ilk sırada 0,682 puanla Finlandiya yer alırken onu 0,550 puanla Almanya ve 0,515 puanla İsveç takip etmektedir. Türkiye 0,123 puanla listenin sonlarında yer alırken, Türkiye'yi 0,114 puanla Macaristan ve 0,102 puanla Romanya izlemektedir. Alt endekse yönelik dünya geneli değerlendirildiğinde,

İzlanda 0,874 puanla ilk sırada yer alırken, 0,000 puanla Vanuatu ise en son sırada yer almaktadır. Siyasi güçlenme alt endeksinin tüm alt endeksler içerisinde en düşük ortalamalara sahip olduğu görülmektedir. Özellikle gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde kadınların parlamentolarda azınlıkta olması yıllar içerisindeki gelişmemenin sebebi olarak gösterilebilir.

Grafik 3. 2022 Yılı GGGI raporuna kadar bölgelere göre bugüne kadar kapanan cinsiyet farkı

Kaynak: WEF, 2022

Grafik 3'te GGGI raporunun ilk yayınlandığı yıl olan 2006 yılından bugüne kadar cinsiyet eşitsizliğinin bölgeler bazında ne kadar kapandığı görülmektedir. %76,9 ile farkın en çok Kuzey Amerika bölgesinde kapandığı görülürken, en az kapanan bölgenin %62,40 ile Güney Asya olduğu görülmektedir. 2022 ve 2021 yılı kıyaslaması yapıldığında, ilk ve son sıradaki bölgelerin sıralama değiştirdikleri görülmektedir. 2021 yılında %77,6 ile Avrupa ilk sırada iken, %60,9 ile Orta Doğu ve Kuzey Afrika son sırada yer almaktaydı. 2022 yılı GGGI raporunda pek çok Güney Asya ülkesinin listenin sonlarında yer aldığı görülmektedir (Afganistan 146, Pakistan 145, Hindistan 135, Bhutan 126, Maldivler 117, Sri Lanka 110, Nepal 96, Bangladeş 71). Güney Asya ülkelerinde özellikle Hindistan ve Pakistan arasında yaşanan siyasi irade eksiklikleri, ticaret sorunları, yoksulluk, terör, enerji problemleri, iklim değişiklikleri ve salgın hastalıkların endekslerde oluşan cinsiyet açığının giderek büyümesine sebep olarak gösterilebilirler (Maqsudul, 2013, s. 1).

Tablo 6. Alt endekslere göre bölgesel performans (2022)

	Alt Endeksler				
	Genel Endeks	Ekonomik Katılım ve Fırsat	Eğitimsel Kazanımlar	Sağlık ve Hayatta Kalma	Siyasi Güçlendirme
Orta Asya	%69,1	%68,2	%98,8	%97,4	%11,8
Doğu Asya ve Pasifik	%69,0	%72,2	%95,4	%95,2	%13,3
Avrupa	%76,6	%70,2	%99,5	%97,0	%39,8
Latin Amerika ve Karayipler	%72,6	%64,5	%99,5	%97,6	%28,7
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	%63,4	%46,0	%96,2	%96,4	%15,1
Kuzey Amerika	%76,9	%77,4	%99,7	%96,9	%33,7
Güney Asya	%62,4	%35,7	%93,2	%94,2	%26,2
Sahra Altı Afrika	%67,8	%67,7	%85,3	%97,2	%21,3
Dünya Ortalaması	%68,1	%60,3	%94,4	%95,8	%22,0

Kaynak: WEF, 2022

Tablo 6’da yer alan verilere göre bölgelerin alt endekslere göre performansları değerlendirildiğinde, ekonomik katılım ve fırsat alt endeksinde Kuzey Amerika’nın dünya ortalamasının oldukça üzerinde olduğu görülürken, Güney Asya ve Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgelerinin ortalamasının altında kaldığı görülmektedir. Eğitimsel kazanımlar alt endeksinde dünya ortalamasının oldukça yüksek olduğu ve Güney Asya ve Sahra Altı Afrika bölgeleri dışındaki tüm bölgelerin dünya ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir. Sağlık ve hayatta kalma endeksinde dünya ortalaması %95,8 olduğu görülürken, Güney Asya ve Doğu Asya ve Pasifik bölgeleri dışında tüm bölgelerin dünya ortalamasını yakaladığı görülmektedir. Alt endeksler içerisinde en düşük ortalamaya sahip olan siyasi güçlendirmede Avrupa’nın neredeyse dünya ortalamasının 2 katı üzerinde olduğu görülürken, Orta Asya, Doğu Asya ve Pasifik, Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgelerinin ortalamasının altında oldukları görülmektedir.

Tablo 7. Türkiye'nin küresel cinsiyet eşitsizlik endeksinin yıllar içerisinde değişimi

Yıl	Toplam Ülke Sayısı	Sıralama	Endeks Puanı
2006	115	105	0,585
2007	128	121	0,577
2008	130	123	0,585
2009	134	129	0,583
2010	134	126	0,588
2011	132	122	0,595
2012	135	124	0,602
2013	136	120	0,608
2014	142	125	0,618
2015	144	130	0,624
2016	144	130	0,623
2017	144	131	0,625
2018	149	130	0,628
2020	153	130	0,635
2021	156	133	0,638
2022	146	124	0,639

Kaynak: WEF, 2022

Tablo 7'de, 2006 yılından beri yayınlanan Küresel Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi sıralamasında Türkiye'nin yıllar içerisindeki değişimi görülmektedir. Tabloya bakıldığında, toplam ülke sayısının yıllar içerisinde genellikle bir değişim gösterdiği göze çarpmakla birlikte, Türkiye'nin 16 yıllık süreç içerisinde toplam ülke sayısı da göz önünde bulundurularak bir değerlendirmesi yapıldığında genellikle alt sıralarda olduğu görülmektedir. 2006 yılı sonrasında düşüşe geçen Türkiye yıllar içerisinde benzer inişli çıkışlı seyrini devam ettirmiştir. Türkiye'nin eşitsizliği kapatması yönünde 2022 yılında yeniden bir yükseliş ivmesi yakaladığı görülse de, toplam ülke sayısının bir önceki yıla göre azalmış olması bu sonucun reel yansımalarını tartışmalı hâle getirmektedir.

Tablo 8. Türkiye'nin küresel cinsiyet eşitsizlik endeksi ve alt endekslere göre 2021-2022 karşılaştırması

Endeks ve Alt Endeksler	2021		2022	
	Puan	Sıralama	Puan	Sıralama
Küresel Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi	0,638	138	0,639	124
Ekonomik Katılım ve Fırsat	0,486	140	0,493	134
Eğitimsel Kazanımlar	0,975	101	0,973	101
Sağlık ve Hayatta Kalma	0,967	105	0,966	99
Siyasi Güçlendirme	0,123	114	0,123	112

Kaynak: WEF, 2022

Türkiye'nin 2021 ve 2022 yıllarında temel endeks ve alt endeksler bazında değerlendirmesi incelendiğinde, küresel cinsiyet eşitsizliği endeksinin yalnızca 0,001'lik bir puan artışı gösterdiği ve genel sıralamada 156 ülke arasında 138. sırada olduğu, 2022 yılında ise 146 ülke arasında 124. sırada yer aldığı görülmektedir. Alt endekslerin bir önceki yıla göre değişimine bakıldığında, yalnızca ekonomik katılım ve fırsat alt endeksinde 0,001 puanlık bir artış görülürken, eğitimsel kazanımlar ve sağlık ve hayatta kalma alt endekslerinde düşüş yaşanmıştır. Siyasi güçlendirme ise 2021 yılında 0,123'lük puanını korumasına rağmen sıralamada Türkiye'yi üst seviyelere çıkarmıştır. Ancak bu durumun 2022 yılında bazı ülkelerin değerlendirmeye tabi tutulmaması nedeniyle toplam ülke sayısının az olması bakış açısıyla değerlendirilmesi faydalı olacaktır. Toplama endekse etki bağlamında değerlendirildiğinde, ekonomik katılım ve fırsat dışındaki tüm alt endekslerde cinsiyet eşitsizliği açısının giderek açıldığı görülmektedir.

GGGI raporunda yer alan endeks ve alt endeksleri oluşturan göstergelere ilişkin dağılımların yer aldığı tablo 9'da incelendiğinde, ekonomik katılım ve fırsat alt endeksi göstergelerinin tümü cinsiyet eşitsizliği arasındaki boşluk farkını açtığı görülürken, en çok eşitsizliğin kadın yöneticilerin üst düzey ve yönetici pozisyonlarındaki istihdamlarının erkeklere oranla az oluşundan kaynaklandığı görülmektedir. Eğitimsel kazanımlara bakıldığında ilköğretim seviyesinde diğer seviyelere oranla cinsiyet eşitsizliği boşluğu daha az olsa da eğitim seviyesinin ilköğretim seviyesinden yükseköğretime geçişiyle birlikte cinsiyet eşitsizliği farkının açıldığı görülmektedir. Tüm alt endeksler içerisinde en çok boşluğu yaratan siyasi güçlendirmede ise Türk kadınlarının parlamentoda seslerinin erkekler kadar çok duyulmadığı ve siyasi katılımın oldukça düşük olduğu görülmektedir.

Tablo 9. Türkiye'nin küresel cinsiyet eşitsizlik endeksi ve alt endeks göstergelerinin dağılımı (2022)

Gösterge (Alt Endeksler)	Puan	Sıralama	Boşluk (K-E)	Kadın	Erkek
Ekonomik Katılım ve Fırsat	0,493	134			
İş Gücüne Katılım Oranı (%)	0,459	132	-37,56	31,84	69,41
Benzer İşe Ücret Eşitliği	0,612	94			
Tahmini Kazanılan Gelir	0,431	127	-22,68	17,20	39,88
Üst Düzey Yetkililer ve Yöneticiler (%)	0,222	120	-63,62	18,19	81,81
Profesyonel ve Teknik Çalışanlar (%)	0,690	100	-18,36	40,82	59,18
Eğitimsel Kazanımlar	0,973	101			
Okur Yazar Oranı (%)	0,953	97			
İlköğretime Kayıt (%)	0,995	85	-0,48	94,97	95,45
Ortaöğretime Kayıt (%)	0,962	105	-4,06	102,04	106,10
Yükseköğretime Kayıt (%)	0,939	107	-7,18	111,39	118,56
Sağlık ve Hayatta Kalma*	0,966	99			
Doğum Cinsiyet Oranı (%)*	0,944	1			
Sağlıklı Yaşam Beklentisi (Yıl)	1,017	108			
Siyasi Güçlendirme	0,123	112			
Parlamentodaki Kadınlar (%)	0,211	109	-65,20	17,40	82,60
Bakanlık Pozisyonundaki Kadınlar (%)	0,133	112	-76,47	11,76	88,24
Devlet Başkanının Kadın/Erkek Olduğu Yıllar (Son 50)	0,057	48	-44,60	2,70	47,30

*İki sağlık göstergesi dışındaki tüm göstergeler için parite 1 olarak değerlendirilmiştir. Doğumdaki cinsiyet oranı durumunda, cinsiyet eşitliği kriteri 0,944 olarak belirlenmiştir (Bkz. Klasen & Wink, 2003: 263-299). Sağlıklı yaşam beklentisinde ise, kadınların daha uzun yaşam beklentisi göz önüne alındığında, cinsiyet eşitliği kriteri 1,06 olarak belirlenmiştir.

*Doğum cinsiyet oranı, 2022 yılı içerisinde doğan kız bebek oranına göre hesaplanmaktadır. Doğum/Kadın NüfusuX1000 olarak hesaplanmaktadır.

Kaynak: WEF, 2022**SONUÇ**

Bireyler arasındaki hiçbir ayrım onların biyolojik anlamda kadın veya erkek oluşları kadar net ve yaygın değildir. Cinsiyet yalnızca biyolojik özellikleri ifade etmemektedir. Cinsiyet, bireyin yaşamının daha ilk yıllarından itibaren toplumsal bir kategorizasyon olarak anlam kazanmaya başlar. Takip eden yıllarda ise bireyin biyolojik cinsiyetini merkeze alan bir zihniyet ve yaşam biçimi inşa edilir. Oluşan bu olgunun ismi toplumsal cinsiyettir. Toplumsal cinsiyet, bireyin belli bir cinsten olduğuna ilişkin bilgiye ve bu bilgi ile toplumun ondan beklediği rol ve konuma vurgu yapmaktadır (Vatandaş, 2011, s. 29). Öte yandan

toplumsal cinsiyet, sosyo-kültürel olarak belirlenmiş olan cinsiyet rollerini ifade ederken; belirlenen bu roller kaynaklara erişimi, davranışları ve sorumlulukları belirlemektedir.

Toplumsal cinsiyetin algılanış biçimine göre kadınların daha duygusal, erkeklerin daha güçlü ve akıllı olduğu; bazı işlerin yalnızca erkeklere uygun olduğu gibi genellemeler yapılır (Saygılıgil, 2019, s. 1). Cinsiyetçi bakış açısına göre, 24 saatlik zaman diliminin özellikle bazı aralıklarında kadının sokağa çıkması hoş karşılanmamaktadır. Yine “kadının yeri evidir” ya da “kadının yeri kocasının yanındır” gibi söylemler de bu bakış açısının ürünleridir. Yeni doğmuş bir bebek daha doğduğu ilk andan itibaren biyolojik cinsiyetine göre “kız çocuğu pembe renk giyer, kız çocuğu ağırbaşlıdır vb.”, “erkek çocuğu yaramaz olur, erkek çocuğu mavi renk giyer, erkek adam ağlamaz” gibi cinsiyetçi betimleme ve yönlendirmelere maruz bırakılarak psikolojik, kültürel ve sosyolojik açılardan etkilenir ve bu anlamda ilk cinsiyetçi temeller bireylerin ebeveynleri başta olmak üzere çevresi tarafından taze zihinlerine kodlanmış olur. Bu betimleme ve yönlendirmeler bireyin bulunduğu çevresel faktörlere bağlı olarak tüm yaşamı boyunca şekillenmeye devam eder. Birey büyümeye devam ettikçe cinsiyete yönelik yüklenen roller pekiştirilerek artar. Yaşam döngüsü içerisinde yer alan tüm unsurlar cinsiyet temelinde özelleşmeye başlar ve hatta meslekler bile buna göre belirlenir. Kadınların evde; ev işlerine ve çocuklarına odaklanmaları beklenirken, erkeklerin bedensel/zihinsel yetilerini kullanarak kamusal alanlarda ev geçimini sağlayabilmeleri için para kazanmaları beklenir. Cinsiyetçi bakış açısı yaşamın tüm alanlarında ve her kademedede, emek piyasasında, siyasette, iş hayatında sınırlanmayla kısaca her yerde kendini göstermektedir.

Adaletsiz ve ayrımcılığı teşvik eden sosyal yapıların bir tezahürü olan toplumsal cinsiyet eşitsizliği tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de bütüncül bir bakış açısıyla ele alınması gereken ve dönüşüme ihtiyaç duyan temel sorunlardan birisidir (Bahar Özvarış, Afşar, Yılmaz Turalı, Demircan ve Güvendiren Yılmaz, 2022, s. 1). Özellikle sosyolojik ve psikolojik boyutlarda önem arz eden toplumsal cinsiyet eşitsizliğini bir ya da birkaç nedenle açıklamaya çalışmak doğru bir bakış açısı değildir çünkü toplumsal cinsiyet eşitsizliği çok boyutlu bir eşitsizlik durumudur. Bu eşitsizliğin ekonomik, siyasi, kültürel ve toplumsal boyutlar başta olmak üzere pek çok boyutu vardır. Ülkelerin gelişmişlik düzeylerine ilişkin göstergelerle yapılan değerlendirmeler cinsiyet eşitsizliğini açıklamada çoğu zaman yetersiz kalabilmektedir çünkü cinsiyet eşitsizliği gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş tüm ülkelerin karşı karşıya kaldığı ortak bir sorun olarak görülmektedir.

Bu çalışmada, kadına yönelik yapılan ayrımcılığın ürünü olan toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin Türkiye-Avrupa Birliği (AB) ülkeleri karşılaştırması ve dünya genelinde cinsiyet eşitsizliğinin genel durumu 2006 yılından beri Dünya Ekonomik Forumu (WEF) tarafından yayınlanan Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi (GGGI) 2022 raporundan elde edilen ikincil veriler ışığında değerlendirilmiştir.

Araştırma bulguları, küresel cinsiyet eşitsizliğinin dünya genelinde %68,1 oranında kapandığını göstermektedir. Bu, hâlen kapanması gereken %31,9 oranında bir kadın erkek eşitsizliğinin olduğunu göstermektedir. 2022 yılı verilerine bakıldığında 146 ülkeye yönelik yapılan değerlendirmede, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin en az olduğu ülke 0,908 puanla İzlanda iken en çok olduğu ülke ise 0,435 puanla Afganistan olmuştur. Türkiye dünya geneli sıralamada 0,639 puanla 124. sırada iken 26 Avrupa Birliği (AB) ülkesi ve Türkiye arasında yapılan değerlendirmede ise son sıradadır.

Küresel cinsiyet eşitsizliği alt endekslerine yönelik yapılan değerlendirmede, sağlık ve hayatta kalmada cinsiyet farkının %95,8'inin, eğitimsel kazanımlarda %94,4'ünün, ekonomik katılım ve fırsatta %60,3'ünün ve siyasi güçlendirmede ise %22'sinin kapandığı tespit edilirken, en çok eşitsizliğin siyasi güçlendirmede, en az ise sağlık ve hayatta kalma alt endekslerinde gerçekleştiği görülmüştür. 2022 yılında alt endekslere yönelik yapılan değerlendirmede Türkiye'nin ekonomik katılım ve fırsatta 135., siyasi güçlendirmede 112., eğitimsel kazanımlarda 101. ve sağlık ve hayatta kalma alt endeksinde 99. sırada yer aldığı görülmüştür. Dünya genelinde olduğu gibi Türkiye'de ekonomik fırsat ve katılım ve siyasi güçlendirme alt endekslerinde cinsiyet eşitsizliği boşluğunun giderek genişlediği söylenebilir.

2006 yılından 2022 yılına kadar bölgeler bazında cinsiyet eşitsizliğinin kapanma oranlarında eşitsizliğin azaldığı bölgeler Kuzey Amerika ve Avrupa olurken, arttığı bölgeler Güney Asya, Orta Doğu ve Kuzey Afrika olmuştur. Bölgeler alt endekslere göre değerlendirildiğinde, ekonomik katılım ve fırsat alt endeksinde Kuzey Amerika'nın dünya ortalamasının oldukça üzerinde, Güney Asya, Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgelerinin ortalamasının altında kaldığı tespit edilmiştir. Eğitimsel kazanımlar alt endeksinde Güney Asya ve Sahra Altı Afrika bölgeleri dışındaki tüm bölgelerin dünya ortalamasının üzerinde olduğu, sağlık ve hayatta kalma endeksinde dünya ortalamasının %95,8 olduğu görülürken, Güney Asya, Doğu Asya ve Pasifik bölgeleri dışında tüm bölgelerin dünya ortalamasını yakaladığı tespit edilmiştir. Alt endeksler içerisinde en düşük ortalamaya sahip olan siyasi güçlendirmede Avrupa'nın neredeyse dünya ortalamasının 2 katından fazla olduğu, Orta Asya, Doğu Asya ve Pasifik, Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgelerinin ise ortalamasının altında kaldıkları tespit edilmiştir.

Araştırma bulguları az gelişmiş ülkelerde sosyo-kültürel faktörlerin kadına bakış açısını belirlediğini destekler niteliktedir. Küresel Cinsiyet Eşitsizliği 2022 raporuna göre, eşitsizliğin en az olduğu ilk 5 ülke olan İzlanda, Finlandiya, Norveç, Yeni Zelanda ve İsveç aynı zamanda gelişmiş ve kalkınmış ülkeler kategorisinde yer almaktadırlar. Bu bakış açısıyla değerlendirildiğinde, gelişmiş ülkelerin pek çok yönden daha homojen toplumlar olması gelişmemiş ve az gelişmiş ülkelere göre toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin daha az görülmesine neden olabilmektedir. Yüksek refah seviyesine erişmiş ülkelerle Türkiye kıyaslandığında, toplumsal cinsiyet eşitsizliği, kadın istihdam oranı vb. göstergeler açısından bu ülkelerle

Türkiye arasında anlamlı farklılıklar bulunmaktadır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin cinsiyet eşitsizliğini bertaraf edebilmesi için kadın emeğinin istihdama kazandırılması, kadın niteliğinin artırılarak ekonomik ve sosyal yaşama katılımlarının sağlanması gibi politik mekanizmaların geliştirilerek uygulamaya konulması gerekmektedir. Kadının ekonomik özgürlüğünü kazanması açısından teşvik edici programlar ve uygulamalar geliştirilerek kadın yoksulluğunun giderilmesi gerekmektedir. Kadın yoksulluğunun giderilmesi yönünde gerçekleştirilen ampirik araştırmalarında desteklediği üzere, eğitim düzeyi bu kazanımda belirleyici kriter olmaktadır.

Türkiye’de özellikle Avrupa Birliği’ne uyum süreci ile birlikte cinsiyet eşitsizliği alanında önemli adımlar atılmış olsa da araştırma sonuçları ilerlemelerin hâlen istenilen düzeyde olmadığını göstermektedir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve ülkenin gelişmişliği arasında doğrusal bir ilişki bulunmaktadır. İnsan sermayesi unsuru olan “kadın emeği” bir ülkenin gelişmesini pozitif yönde etkilemektedir. Cinsiyete yönelik yapılan ayırım, kadınların sosyal hayata ve iş gücüne katılımını sınırlandırmak toplumsal cinsiyet eşitsizliğini artırmaktadır. Dünya nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturan kadınların cinsiyet ayırımına maruz kalarak toplumdan, sosyal hayattan ve çalışma hayatından mahrum bırakılmaları kabul edilebilir değildir. Bu noktada, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin azaltılması/giderilmesi için eğitim ve kadına yatırım politikalarının gündeme alınarak kadının sosyal yaşamdaki yerinin güçlendirilmesi ve ekonomik hayata kazandırılması gerekmektedir. Uluslararası ve ulusal düzeyde alınacak önlem ve gelişme politikalarıyla birlikte kadının hem konumunun güçleneceği hem de topluma faydalı olacağı söylenebilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Akgül, H. (2022). X, Y ve Z kuşağı bireylerinin toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin tutumlarının incelenmesi. *Uluslararası Eğitim Spektrumu Dergisi*, 4(1), 31-42.
- Akın, A. (2007). Toplumsal cinsiyet (gender) ayrımcılığı ve sağlık. *Toplum Hekimliği Bülteni*, 26(2), 1-9.
- Akkaş, İ. (2019). Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramları çerçevesinde ortaya çıkan toplumsal cinsiyet ayrımcılığı. *EKEV Akademi Dergisi*, (Özel Sayısı), 97-118.
- Alper, Y., & Tokol, A. (2014). *Sosyal Politika*. Bursa: Dora Yayıncılık.
- Atalay, E., & Dinç, A. (2020). Toplumsal cinsiyet ve kadın sağlığı. H. Demir, & N. Duran. (Editörler), *Sağlık bilimlerinde güncel araştırmalar* içinde (s. 605-621). Cetinje: Ivpe.

- Atay, Ö., Gürgen, N. E., & İmamoğlu, E. (2022). Türkiye’de kadın akademisyenlerde algılanan cam tavan sendromu araştırması. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 170-182.
- Atış, F. (2010). Ebelik/hemşirelik 1. ve 4. sınıf öğrencilerinin toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin tutumlarının belirlenmesi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Adana.
- Bahar Özvarış, Ş., Taşdemir Afşar, S., Yılmaz Turalı, E., Demircan, A., & Güvendiren Yılmaz, B. (2022). *Sayılarla toplumsal cinsiyet eşitliği mevcut durum analizi ve eylem planı*. Ankara: Hacetepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi Müdürlüğü.
- Bal, M. D. (2014). *Toplumsal cinsiyet eşitsizliğine genel bakış*. *Kashed*, 1(1), 15-28.
- Başarer Berber, Z. (2021). Eğitimde toplumsal cinsiyet eşitsizliğini giderme yolları. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 10(3), 1215-1223.
- Başarır, F., & Sarı, M. (2015). Kadın akademisyenlerin “kadın akademisyen olma”ya ilişkin algılarının metaforlar yoluyla incelenmesi. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 5(1), 41-51.
- Berktaş, F. (2006). *Tarihin cinsiyeti*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bingöl, O. (2014). Toplumsal cinsiyet olgusu ve Türkiye’de kadınlık. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16(1), 108-114.
- Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu. (UNFPA). UNFPA Türkiye. <https://www.unfpa.org/data/TR> adresinden erişildi.
- Blackstone, A. (2003). Gender roles and society. J. R. Miller, R. M. Lerner, & L. B. Schiamberg (Editörler). *Human ecology: An encyclopedia of children, families, communities and environments* içinde (s. 335-338). Orono: DigitalCommons@UMaine.
- Connell, R. W. (1998). *Toplumsal cinsiyet ve iktidar: toplum, kişi ve cinsel politika*. (Çev: C. Soydemir). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çabuk, N. K. (2010). Farkındalık yaratarak kadını güçlendirme: Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde bir kalkınma modeli. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 118-143.
- Demirgöz Bal, M. (2014). Toplumsal cinsiyet eşitsizliğine genel bakış. *Kadın Sağlığı Hemşireliği Dergisi*, 1(1), 15-28.
- Dökmen, Z. Y. (2010). *Toplumsal cinsiyet*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Durgun, C., & Oğuz Gök, G. (2017). Toplumsal cinsiyet eşitsizliği bağlamında BRICS ve G7 ülkelerinin karşılaştırmalı analizi. *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 20-32.
- Eroğlu, F. (2012). Yakın dönem anayasalarında toplumsal cinsiyet ayrımcılığı ve yönetim kademelerindeki yansımaları. *Pamukkale İşletme ve Bilişim Yönetimi Dergisi*, 3(2), 11-35.
- Eroğlu, F., & İrdem, Ş. (2016). Toplumsal cinsiyet ayrımcılığı ve yönetim kademelerindeki yansımaları. *Pamukkale İşletme ve Bilişim Yönetimi Dergisi*, 3(2), 11-35.

- Ghulam, M. (2005). Gender inequality in education: Impact on income, growth and development. *WBI's E-Course: Gender, Economic Development and Poverty Reduction*, 685(2), 1-8.
- Gürhan, N. (2010). Toplumsal cinsiyet ve din. *E-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, (4), 58-80.
- Hussain, N., & Kirmani, M. (2010). Gender differences: A case study of Malda district of West Bengal, India. *Pakistan Journal of Women's Studies: Alam-e-Niswan*, 17(2), 75-96.
- Karimah, A., & Susanti, H. (2022). Gender inequality in education and regional economic growth in Indonesia. *Journal Ekonomi Pembangunan*, 20(1), 1-14.
- Keister, L. A., & Southgate, D. E. (2012). *Inequality: A contemporary approach to race, class, and gender*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kılıç, D., & Öztürk S. (2014). Türkiye'de kadınların iş gücüne katılımı önündeki engeller ve çözüm yolları: Bir ampirik uygulama. *Amme İdaresi Dergisi*, 47(1), 107-130.
- Klasen, S., & Wink, C. (2003). "Missing women": Revisiting the debate. *Feminist Economics*, 9(2-3), 263-299.
- Maqsudul, H. N. (2013, Aralık). SAARC: Güney Asya'da beklentiler ve sorunlar. *Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi* https://tasam.org/tr-TR/Icerik/25741/saarc_guney_asyada_beklentiler_ve_sorunlar adresinden erişildi.
- Polat, S. (2018). Bir eşitsizlik nosyonu olarak toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve akraba evliliğinde kadının konumu. *Karadeniz Teknik Üniversitesi 2. Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkileri Kongresi* (s. 255-256). Trabzon.
- Saygılıgil, F. (2015). *Toplumsal cinsiyet tartışmaları*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Sevil, Ü., Yanikkerem, E., Özkan, S., & Er Güneri, S. (2015). Türkiye'de kadına yönelik aile içi şiddet. M. Korkmaz, E. Demiray, Ü. Sevil, Ş. Hablemitoğlu, & Taşkıran, Y. (Editörler). *Dünyada, Türkiye'de kadın ve şiddet içinde* (s. 565-627). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Stoller, R. J. (1964). A contribution to the study of gender identity. *International Journal of Psychoanalysis*, 45(2-3), 220-226.
- Sucu, Ş., & Keser, A. (2022). Toplumsal cinsiyet eşitsizliği tehdidini ulusal ve uluslararası bağlamda güvenlikleştirme girişimleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(2), 722-756.
- Sullivan, T. J. (2016). *Introduction to social problems*. Boston: Pearson.
- T.C. Başbakanlık Kadın Statüsü Genel Müdürlüğü (2011). *Türkiye'de kadının durumu raporu*. Ankara.
- The World Economic Forum (2017). *Global Gender Gap Report 2017*. Geneva: Switzerland.
- The World Economic Forum (2022). *Global Gender Gap Report 2022*. Geneva: Switzerland.
- Topal, Ö. (2012). *Toplumsal cinsiyetin inşası: 7-12 yaş grubu örneği*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Araştırma Merkezi (2012). *Yakın dönem anayasalarında toplumsal cinsiyet ve kadın-erkek eşitliği ile ilgili düzenlemeler Arjantin, Güney Afrika, Kenya, Kolombiya, Paraguay, Ruanda, Uganda raporu* (Karar No: 107 Sayı: 26133). Ankara.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) www.tuik.gov.tr adresinden erişildi.

Vatandaş, C. (2011). Toplumsal cinsiyet ve cinsiyet rollerinin algılanışı. *İstanbul Sosyoloji Çalışmaları Dergisi*, (35), 29-59.

Yaşar, B. (2011). *Öğretmen Adaylarının toplumsal cinsiyet rolleri tutumlarının kadın sağlığı hemşireliği açısından değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mersin: Mersin Üniversitesi.

Yenilmez, M. İ. (2017). Kadın güçlendirmesi ve toplumsal cinsiyet eşitliği'nin ölçülmesi: Türkiye örneği. *Yönetim ve Ekonomi*, 24(2), 485-503.

SANAL DENEYİMSEL PAZARLAMANIN MARKA SADAKATI VE TEKRAR SATIN ALMA NİYETİ İLE İLİŞKİSİ*

Onur TERZİ²

Öz

İşletmelerin sadece ürün ve hizmetlerle farklılık yaratarak rekabet avantajı elde etmesi ve müşterilerin satın alma kararlarını etkilemesi eskisi kadar kolay değildir. Bu nedenle işletmeler, tüketicilere yaratıcı ve özgün deneyimler yaşatarak kendilerini rakiplerinden farklılaştırmaya çalışmaktadırlar. Bireylerin sanal ortamlarda daha fazla zaman geçirmeye başlaması ve satın alma işlemlerinin bu mecralardan gerçekleşmesi, sanal deneyimlerin hayatımıza girmesine neden olmuştur. Tüketicilerin yaşadığı sanal deneyimler hem markalara karşı olan tutumlarına hem de satın alma kararlarına etki edebilmektedir. Bu bağlamda, çalışmanın temel amacı sanal deneyimsel pazarlama boyutları, marka sadakati ve tüketicilerin tekrar satın alma niyetleri arasındaki ilişkilerin incelenmesidir. Son bir yıl içerisinde Trendyol'dan alışveriş yapmış tüketiciler araştırma kapsamına dahil edilmiş ve anket yöntemiyle toplanan veriler yapısal eşitlik modellemesi ile analiz edilmiştir. Analizler sonucunda duyuşsal, duygusal, davranışsal, düşünsel ve ilişkisel deneyim boyutları ile marka sadakati arasında anlamlı ve pozitif yönde ilişkiler olduğu belirlenmiştir. İlişkisel deneyim boyutu hariç diğer dört deneyim boyutu ile tüketicilerin tekrar satın alma niyetleri arasında da anlamlı ve pozitif ilişkiler olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sanal Deneyimsel Pazarlama, Marka Sadakati, Tekrar Satın Alma Niyeti

JEL Kodları: M30, M31

THE RELATIONSHIP OF VIRTUAL EXPERIENTIAL MARKETING WITH BRAND LOYALTY AND REPURCHASE INTENTION

Abstract

It is not as easy as it used to be for businesses to gain competitive advantage and influence customers' purchasing decisions simply by creating a difference with products and services. Therefore, businesses are try to differentiate themselves from their competitors by providing consumers with creative and unique experiences. The fact that individuals start to spend more time in virtual environments and their purchases are made through these channels has caused virtual experiences to enter our lives. Virtual experiences that consumers had can have an affect on both their attitudes towards brands and their purchasing decisions. In this context, the main purpose of the study is to examine the relationships between virtual experiential marketing dimensions, brand loyalty and consumers' repurchase intentions. Consumers who have shopped from Trendyol in the last year were included in the scope of the research and the data collected by the survey method have been analyzed with structural equation modeling. As a result of the analyzes, it was determined that there were significant and positive relationships between sensory, emotional, behavioral, cognitive and relational experience dimensions and brand loyalty. It was also found that there are significant and positive relationships between the other four experience dimensions, except for the relational experience dimension, and consumers' repurchase intentions.

Keywords: Virtual Experiential Marketing, Brand Loyalty, Repurchase Intention.

JEL Codes: M30, M31

*Bu çalışma için Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Etik Kurulunun 18/01/2023 tarihli toplantısının 39 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.
² Öğr. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın Meslek Yüksekokulu, onur.terzi@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2308-0122>

GİRİŞ

Birçok alanda yaşanan gelişmeler, yoğun rekabet ortamı ve geleneksel pazarlama stratejilerinin modern dünyada yeterince başarılı olamaması gibi faktörler yeni pazarlama yaklaşımlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tüketicilerin yaşadıkları deneyimlere ve bu deneyimler üzerinden satın alma kararlarını vermesine odaklanan deneyimsel pazarlama, bu yeni yaklaşımlardan bir tanesidir. Tüketicileri ürünlerin işlevsel özelliklerine önem veren rasyonel karar vericiler olarak tanımlayan geleneksel pazarlama anlayışından farklı olarak, deneyimsel pazarlama tüketicilerin rasyonel oldukları kadar duygusal karar verici bireyler olduklarını ifade etmektedir. Tüketicilerin yaşamış oldukları satın alma deneyimleri, marka ile tüketici arasında olumlu ilişkiler geliştirilmesine ve sadakat duygusunun oluşmasına katkı sağlamaktadır. Satın alma karar sürecinde yaşanan olumlu deneyimler, farklılaşma anlamında, fiyattan ve hatta üründen daha etkili bir araç olabilmektedir.

İnternet kullanımının yaygınlaşması, işletmeler arasındaki rekabet, geleneksel alışverişteki zaman kısıtlamaları, fiziksel alışveriş ortamı ve algılanan değerlerin azalması sanal deneyimsel pazarlama uygulamalarının kullanılmasına yol açmıştır (Luo, Chen, Ching ve Liu, 2011, s. 2164). Ürünlerin giderek birbirine benzemeye başladığı bu dönemde müşteriler bir şeyler satın almak için çok fazla alternatif kanala sahiptirler. Elektronik ticaret de bu alternatif kanallardan bir tanesidir. Dolayısıyla bu sektörde faaliyet gösteren işletmelerin kendilerini rakiplerinden farklılaştırması gerekmektedir. Bu bağlamda marka veya tüketici deneyimi önemli bir değerlendirme ve farklılaşma kriteri haline almıştır. Elektronik ortamda ürün satışı gerçekleştiren işletmelerin yeni müşteriler çekmek ve mevcut müşterileri elde tutmak için sanal deneyimsel pazarlama uygulamalarından faydalanmaları gerekmektedir.

Sanal (çevrimiçi) ortamlar, web siteleri ve uygulamaları üzerinden gerçekleştirilen deneyimleri kapsayan sanal deneyimsel pazarlama kavramı ve alt boyutları Schmitt (1999)'in ortaya koyduğu deneyimsel pazarlama modülleri ile neredeyse aynıdır (Altun, 2019, s. 36). Dolayısıyla, sanal ortamda tüketicilerle etkileşim kurarak farklı deneyimler yaşatılması ve duygusal tepkiler uyandırılması mümkündür. Böylece işletmeler rekabet avantajı elde edebilir ve marka sadakati yaratabilirler (Chen, Ching, Luo ve Liu, 2008, s. 3). Rekabet avantajı ve marka sadakati oluşturabilmek için de salt ürün veya hizmet satışından ziyade tüketim ve tüketici deneyimi yaratılması gerekir. Sanal ortamda satış yapan işletmelerin web sitesindeki/mobil uygulamasındaki atmosfer tüketicilerin duyularına, duygularına, düşüncelerine, davranışlarına ve ilişkisel deneyimlerine hitap ettiğinde ürünlere ve markaya karşı olumlu bir tutum geliştirecektir (Yemez ve Karaca, 2022, s. 414).

Yapılan çalışmalar incelendiğinde, deneyimsel pazarlamanın ve alt boyutlarının marka sadakati üzerinde olumlu etkileri olduğunu ortaya koyan çalışmalar olduğu görülmektedir (Brakus, Schmitt ve Zarantonello, 2009; Şahin, Zehir ve Kitapçı, 2011; Shieh ve Lai, 2017; Gençtürk, 2020; Sekmen ve Arslan, 2021; Aksoy ve Tan, 2021). Bununla beraber sanal deneyimsel pazarlamanın veya online deneyimlerin marka sadakati üzerinde olumlu etkileri olduğunu ortaya koyan çalışmalar da mevcuttur (Cleff, Walter ve Xie, 2018; Yemez ve Karaca, 2022). Literatürde deneyimsel pazarlama ile tüketicilerin tekrar satın alma niyetleri arasında anlamlı ve pozitif yönde ilişkiler olduğunu ifade eden çalışmalar bulunmaktadır (Yang, 2009; Kara ve Kimzan, 2015; Ebrahim, Ghoneim, Irani ve Fan, 2016; Gümüş ve Onurlubaş, 2020; Uz ve Mutlu, 2020; Cesur ve Çam, 2021). Köleoğlu ve Çolakoğlu (2017) da sanal deneyimsel pazarlama ile tekrar satın alma niyeti arasında anlamlı ve pozitif ilişkiler olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Deneyimsel pazarlamaya kıyasla –yeni bir kavram olması nedeniyle- sanal deneyimsel pazarlama kavramı üzerinde daha az çalışma yapılmış olması araştırmacıların son dönemde bu alana ilgi göstermesine neden olmuştur. Nitekim Schmitt ve Zarantonello (2013) da hem fiziksel hem de çevrim içi alışveriş ortamlarında tüketicilerin ürünleri ve markaları nasıl deneyimledikleri, markaların tüketicilere nasıl etkili ve çekici deneyimler yaşatabileceği gibi deneyimsel pazarlamanın alanına giren konuları anlamının, pazarlamanın önemli bir görevi olduğunu belirtmektedirler.

Bu çalışmanın ana amacı sanal deneyimsel pazarlamanın boyutları ile marka sadakati ve tüketicilerin tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkilerin ortaya konulmasıdır. Bunun yanında sanal deneyimsel pazarlama ile tüketicilerin tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide marka sadakatinin aracılık rolünün olup olmadığının tespit edilmesi de amaçlanmaktadır. Bu alanda yapılan çalışma sayısının nispeten az olması nedeniyle bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmada ilk olarak sanal deneyimsel pazarlama, marka sadakati ve tekrar satın alma niyeti ile ilgili kavramsal bilgilere yer verilmiştir. Daha sonra araştırmanın amacı, önemi ve metodolojisi hakkında bilgilerin yer aldığı bölüm bulunmaktadır. Araştırmanın bulguları ve bulgular ışığında ortaya çıkan sonuç ve değerlendirmeler çalışmanın son bölümünde yer almaktadır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Sanal Deneyimsel Pazarlama

Hem üretim teknolojilerindeki hem de tüketim anlayışındaki dönüşümler işletmeler arasındaki rekabet seviyesini yükseltmekte ve işletmeleri, ürün ve hizmetlerini rakiplerinkinden farklılaştıracak arayışlar içerisine yönlendirmektedir. Bu farklılık, oluşturulan “anlamlar” ve “duygular” aracılığıyla ortaya çıkmaktadır. Tüketim anlayışındaki rasyonel bakış açısı da ortadan kalktığı için tüketiciler ürün ve

hizmetlerin işlevlerinden çok anlamlarına önem vermeye başlamışlardır (Özoran, 2022, s. 24). Rasyonel karar süreçlerinden duygusal karar süreçlerine geçiş yapan tüketiciler, işletmelerin yeni arayışlar içerisinde olmasını sağlamış ve böylece deneyimsel pazarlama kavramı ortaya çıkmıştır.

Schmitt (1999) pazarlamayı geleneksel ve deneyimsel pazarlama olarak ikiye ayırmış ve deneyimsel pazarlamayı müşterilerin, işletmeleri ve markaları duygusal, duygusal, düşünsel, davranışsal ve ilişkisel olarak algılamaları olarak tanımlamıştır. İnsanların zihninde unutulmaz anılar veya deneyimler yaratmaya odaklanan deneyimsel pazarlama, tüketicilerde farklı ve etkili duygular yaratarak hem ürünlere değer katmayı hem de tüketicilerin satın alma isteğini arttırmayı amaçlamaktadır (Lee, Hsiao ve Yang, 2010, s. 356). Deneyimsel pazarlama, ürünlerin işlevsel özelliklerinden bir adım daha ileri giderek tüketicilere olumlu ve unutmayacakları deneyimler yaşatacak faaliyetlerden oluşmaktadır (Dirsehan, 2010, s. 23). Schmitt (1999)'e göre deneyimsel pazarlamanın temelinde beş boyuttan oluşan stratejik deneyim modülü (SEMs) yer almaktadır. Bu modülde duygusal deneyim, duygusal deneyim, düşünsel deneyim, davranışsal deneyim ve ilişkisel deneyim olmak üzere beş farklı deneyim türü bulunmaktadır. Schmitt, işletmelerin başarılı olabilmesi için tüm deneyim boyutlarının aynı anda dikkate alınması gerektiğini ve bütünsel bir deneyim oluşturularak farklılık yaratılması gerektiğini ifade etmektedir.

Tüketiciler tarafından bir ürüne karşı duyulan heyecan veya müşterinin ürünü uygun ve güzel bulması duygusal boyutla ilişkilidir. Duygusal boyut, tüketicinin satın alma ortamında hissettiği duygularını, ruh halini veya satın alma esnasında yaşadığı deneyimlerini kapsamaktadır. Düşünsel deneyim ise, bireyi herhangi bir konu hakkında düşünmeye sevk eden veya zihinsel faaliyette bulunmasını sağlayan pazarlama uygulamaları ile ilişkilendirilmektedir (Toros, 2009, s. 25). Davranışsal deneyim tüketicileri duygusal veya duygusal olarak etkileyip, onların fiziksel olarak harekete geçirilmesini, yeni bir şeyler denemesini sağlayan ve müşterilerin yaşamına dokunmayı arzulayan bir deneyim türüdür. İlişkisel deneyimin temelinde de tüketiciye kendini özel hissettirme ve buna bağlı olarak aidiyet duygusu yaratma anlayışı vardır.

İnternet kullanımının yaygınlaşması ve elektronik ticarete yaşanan yoğun rekabet sanal deneyimsel pazarlama kavramının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Sanal deneyimsel pazarlama sürükleyici, zenginleştirilmiş ve çok boyutlu bir deneyim oluşturabilmek için internetin çeşitli araçlarını (bloglar, web siteleri, çevrimiçi oyunlar, sanal ve artırılmış gerçeklik, mobil uygulamalar vd.) kullanarak farklılık yaratmaya çalışmakta ve işletmelere rekabet avantajı sağlamaktadır (Li, Daugherty ve Biocca, 2001, s. 15; Luo vd., 2011, s. 2164). Sanal deneyimsel pazarlama, ürün ve hizmetlerin internet üzerinden deneyim yoluyla pazarlanmasını ifade eden bir kavramdır. Sanal deneyimsel pazarlama, internet ve ilişkili diğer tüm kanallarla birlikte görsel ve işitsel olarak zenginleştirilmiş çevresel bir deneyim sunan bütüncül bir deneyim üreten her türlü teknolojiyi kapsamaktadır (Yemez ve Karaca, 2022, s. 415). Sanal deneyimler genellikle

bir araç üzerinden gerçekleştiği için dolaylı deneyimlerdir bununla beraber etkileşim imkânı sağladığı için aynı zamanda doğrudan deneyimlere de benzemektedir (Heeter, 2000, s. 7; Li vd., 2001, s. 14). Dolayısıyla ürün satın alma sürecini salt fiziksel bir deneyime yönelik olarak ele almak doğru olmayacaktır. Sanal ortamda yaşanan deneyimler de tıpkı fiziksel deneyimler gibi tüketiciler üzerinde etkili olabilmektedir. Ayrıca Gilmore ve Pine (2002)'in da belirttiği gibi işletmelerin fiziksel ortamlarda yaşatmaya çalıştıkları deneyimleri sanal deneyimlerle de desteklemesi gerekmektedir. Deneyimsel pazarlamanın temelinde yer alan “unutulmaz ve eşsiz deneyimler” bu sayede tüketicilerin hafızasında daha kalıcı olabilecektir. Buradan hareketle sanal deneyimsel pazarlamanın sadece e-ticaret siteleri için değil tüm işletmeler için önemli bir araç olduğunu söylemek mümkündür. Temel anlayış açısından fiziksel deneyimsel pazarlamaya benzer nitelikte olan sanal deneyimsel pazarlama uygulamaları rekabet avantajı sağlamanın yanında tüketicilerin satın alma kararlarını etkilemek adına da oldukça etkili bir araç olarak görülmektedir. Tüketicilerin sanal ortamlarda fazla vakit geçirmesi ve buna bağlı olarak sanal deneyimler yaşaması sonucunda ortaya çıkan sanal deneyimsel pazarlama kavramının önemi her geçen gün artmaktadır.

Marka Sadakati

Tüketicilerin markanın ürün özelliklerini, kalitesini ve görselliğini doğru fiyattan sunulduğunu algıladığında ortaya çıkan marka sadakati kavramı, herhangi bir ürün kategorisindeki belirli bir markanın sürekli olarak satın alınmasını ifade etmektedir. Dolayısıyla, marka sadakati tüketicilerin marka tercihleri ve markaya olan bağlılıkları ile ilişkilidir. Marka sadakati, bir ürünü ya da markayı çok uzun süredir kullanma ve bu kullanıma bağlı olarak oluşan güvenden kaynaklanmaktadır (Ishak ve Abd Ghani, 2013, s. 188). Aaker, (1991) de kullanılan markanın ürünün özelliklerinde ya da fiyatında bazı değişiklikler yapılması durumunda dahi başka markayı tercih etmeme durumunda marka sadakatinin varlığından söz edilebileceğini belirtmektedir.

Marka sadakatinin davranışsal ve tutumsal sadakat olmak üzere iki boyutu vardır. Davranışsal sadakat, tüketicilerin bir markanın ürünlerini sürekli olarak satın alması ile ilişkilidir. Davranışsal sadakatten daha istikrarlı olduğu kabul edilen tutumsal sadakat, tüketicinin markaya duygusal ve psikolojik olarak bağlılığını ifade eden bir kavramdır. Tutumsal sadakat, bir markayla ilişkili benzersiz değerler dikkate alındığında tüketicilerin bağlılığını ve tercihlerini temsil eder (Chaudhuri ve Holbrook, 2001, s. 82). Hallberg (2003), tutumsal sadakatin davranışa yol açan itici bir güç olduğunu ve marka sadakatinin de tüketicinin markaya duygusal olarak bağlanması sonucunda oluştuğunu belirtmektedir.

Marka sadakati, tüketicinin herhangi bir ürün kategorisindeki markaya karşı sergilediği olumlu tutum ve davranışsal tepkidir. Sahip olunan bu olumlu tutum, tüketiciyi markanın ürünlerini düzenli ve tutarlı

olarak satın almasına motive etmektedir. Bu nedenle marka sadakati tesadüfi değildir, bilinçli bir süreç sonucunda oluşmaktadır. Birden çok satın alma alternatifinin söz konusu olduğu durumlarda karar verme ve değerlendirme işlemlerinden sonra ortaya çıkan bir durumdur. Bununla birlikte sadakat kendini sadece davranışsal olarak göstermez, aynı zamanda zihnin tutumsal yapısından da etkilenir (Tenekecioğlu, 2007, s. 110; Çakırcı, 2013, s. 28; Rai ve Srivastava, 2012, s. 51). Tutumsal ve davranışsal sadakat işletmenin satışlarının artmasını sağlayarak karlılığın ve buna bağlı olarak da pazar payının artmasına yardımcı olmaktadır. Ayrıca marka, belirli bir tüketici grubunun zihninde özel, seçkin ve başka olumlu anlamlar da kazanacaktır. (Chang, 2020, s. 212). Tüketicilerin satın alacakları ürünlerle ilgili fonksiyonel veya duygusal bir takım beklentileri vardır. Satın alma sonrasında beklentilerin karşılanması, ürün ve markadan memnun kalınması başka bir ifadeyle olumlu bir deneyim yaşanması durumunda, tüketicilerin markaya karşı sadakatinin oluşması veya artması beklenebilir. Benzer bir ihtiyaç ortaya çıktığında daha önceki olumlu deneyimlerinden yola çıkarak tüketicilerin yine aynı markanın ürünlerini satın alması olası bir sonuçtur. Çünkü tüketiciler satın alma süreçlerinde riskleri en aza indirmek ve satın aldıkları üründen en yüksek performansı almak isterler.

Tekrar Satın Alma Niyeti

Tekrar satın alma niyeti, tüketicilerin mevcut durumları dikkate alarak daha önce satın almış olduğu bir markanın ürünlerini tekrar satın alma konusundaki kararlarıdır (Hellier, Geursen, Carr ve Rickard, 2003, s. 1764). Setyorini ve Nugraha (2017), tekrar satın alma niyetinin tüketicilerin satın aldıkları ürünlerden olumlu deneyim yaşadktan sonra ortaya çıktığını belirtmektedir. Chung ve Lee, (2003)'ye göre tekrar satın alma niyeti, tüketicilerin daha önce satın almış oldukları ürünleri tekrar alma konusundaki istekleridir. Bir başka tanıma göre tekrar satın alma niyeti, “müşterilerin ürün veya hizmetleri satın alma kararı verdiklerinde oluşan beklentisini, satın alma sonrası duyduğu memnuniyeti ve ürün veya hizmeti deneyimleme sırasında aldığı hazzın toplamını değerlendirmesi sonucu işletmeyle tekrar buluşma isteği anlamına gelmektedir.” (Şahin, 2018, s. 64).

Yüksek müşteri memnuniyeti yeniden satın alma niyetinin en önemli belirleyicilerinden biridir. Memnuniyet düzeylerini korumak isteyen tüketiciler aynı markadan yeniden alışveriş yaparlar. Bunun tersi durumunda, yani memnuniyetsizlik durumunda ise, tüketiciler satın aldıkları markayı değiştirirler (Frank, Enkawa ve Schvaneveldt, 2015, s. 263). Odabaşı (2014) da tüketicinin satın aldığı üründen memnun kalmadığı durumlarda aynı ürünü veya markayı tekrar satın almayacağını, tekrar satın almanın ancak tüketicinin tatmin duygusu yaşadığında gerçekleşebileceğini ifade etmektedir. Memnuniyet ve sadakat tüketicilerin bir ürünü tekrar satın almasındaki önemli faktörlerdir. Ancak tüketici sempati duymadığı veya bağlılık hissetmediği bir markanın ürününü de sürekli satın alabilir. Markanın ürünlerinin diğer markaların

ürünlerinden daha ucuz olması, markanın kaliteli hizmet sunması, tüketicilerin alışkanlıkları veya satın alma noktasında başka bir markanın ürününün olmaması gibi nedenlerle de tekrar satın alma gerçekleşebilmektedir (Güner, 2021, s. 67).

Tüketicilerin bir markanın ürünlerini sürekli satın almaya devam etmesi işletmelerin uzun dönem karlılıkları için son derece önemli bir konudur. (Frank vd., 2015, s. 261). Hem fiziksel hem de elektronik ortamda faaliyet gösteren işletmeler, büyüyebilmek ve rekabet avantajı elde edebilmek için tüketicilerin tekrarlı satın almalarına ihtiyaç duymaktadır (Kuo, Hu ve Yang, 2013, s. 168). Dolayısıyla, işletmelerin varlıklarını devam ettirebilmesi için tüketicilerin tekrar satın alma niyetini teşvik edecek stratejiler geliştirmesi gerekmektedir. Tüketiciler, satın aldıkları ürünler ihtiyaçlarını karşıladığında ve tatmin olduklarında markaya karşı bir bağlılık hissederler. Bu bağlılık tekrar satın alma niyetinin oluşmasını ve gelişmesini sağlar. Ancak tüketicilerin yeniden satın alma niyetinin oluşumu karmaşık bir süreçtir. Dolayısıyla, pazarlama yöneticileri bu sürecin nasıl oluştuğunu ve bu süreci hangi faktörlerin etkilediğini anlamaya çalışırlar (He ve Song, 2009, s. 318). Bu çalışmada da sanal deneysel pazarlamanın bileşenlerinin ve marka sadakatinin tekrar satın alma niyeti üzerindeki olası etkileri incelenmiştir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmanın Önemi ve Amacı

Tüketicinin marka ile kurduğu iletişim sürecinde yaşadığı duyuşsal, duygusal, davranışsal, düşünsel ve ilişkişel deneyimlere odaklanan deneysel pazarlama uygulamaları elektronik ticaret sektörü içinde büyük önem arz etmektedir. Bu sektörde faaliyet gösteren işletmeler pazarlama programlarını ve iletişim faaliyetlerini daha çok dijital ortamdan yürütmektedir. Dolayısıyla, tüketicilere fiziksel bir deneyimden daha çok sanal deneyim yaşatmaktadırlar. Elektronik ortamda yaşanan sanal deneyimler, tıpkı fiziksel deneyimler gibi tüketicilerin marka ve satın alma tercihlerini etkileyebilmektedir. Buradan hareketle bu çalışmada sanal deneysel pazarlama kavramı marka sadakati ve tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkişiler incelenmiştir. Çalışmanın temel amacı sanal deneysel pazarlamanın boyutları ile marka sadakati ve tüketicilerin tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkişilerin ortaya konulmasıdır. Ayrıca sanal deneysel pazarlamanın boyutları ile tüketicilerin tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkişide marka sadakatinin aracılık rolünün olup olmadığının tespit edilmesi de amaçlanmaktadır.

Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Araştırmanın hipotezleri ve modeli oluşturulurken çalışmada ele alınan değişkenlerle ilgili literatürde yapılan çalışmalar taranmıştır. Fiziksel deneyimler gibi sanal deneyimler de duyuşsal, duygusal, davranışsal,

düşünsel ve ilişkisel boyutlarda ortaya çıkabilmektedir. Sanal deneyimler her ne kadar fiziksel bir varlığa sahip olmasalar da görsel, işitsel, oyun veya toplum temelli özellikleri sayesinde sanal bir marka deneyimi yaşatabilmektedir (Cleff vd., 2018, s. 7).

Brakus vd. (2009) marka deneyimini dört boyut (duyusal, duygusal, bilişsel, davranışsal) üzerinden ele alarak bir çalışma gerçekleştirmişler ve çalışmanın sonucunda marka deneyiminin marka sadakati üzerinde olumlu etkileri olduğunu belirlemişlerdir. Şahin vd. (2011) yapmış oldukları çalışmada marka deneyimlerinin marka sadakati üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Başer, Cintamür ve Arslan (2015) marka deneyiminin, hem tüketici memnuniyeti hem de marka sadakati üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. Shieh ve Lai, (2017) beş stratejik deneyim boyutunun marka deneyimi ile olumlu bir ilişkiye sahip olduğunu belirlemiş ve marka deneyiminin de marka sadakati ile anlamlı ve pozitif bir ilişki içinde olduğunu ortaya koymuşlardır. Cleff vd. (2018) online deneyimler ile marka sadakati arasındaki ilişkileri incelemişler ve tüm online deneyim boyutlarının (duyusal, bilişsel, duygusal, davranışsal, ilişkisel) marka sadakati yaratmada önemli bir etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Beş boyut içerisinde marka sadakati üzerinde en fazla etkinin duygusal ve davranışsal boyuta ait olduğu da çalışmanın önemli sonuçları arasında yer almaktadır. Gençtürk (2020) çalışmasında deneyimsel pazarlama ile hizmet kalitesi ve marka sadakati arasındaki ilişkileri kahve mağazaları üzerinden incelemiş ve deneyimsel pazarlamanın tüm boyutları ile marka sadakati arasında anlamlı ve pozitif ilişkiler tespit etmiştir. Aksoy ve Tan (2021) üniversite öğrencileri üzerinde yapmış oldukları çalışma sonucunda deneyimsel pazarlama uygulamalarının marka sadakati üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu belirlemişlerdir. Sekmen ve Arslan (2021) Zara markasını kullanan tüketiciler üzerinden bir çalışma gerçekleştirmişler ve marka deneyiminin marka sadakati üzerinde anlamlı ve pozitif etkisinin olduğunu ortaya koymuşlardır. Yapılan çalışmalar ve mevcut literatür göz önüne alındığında sanal deneyimsel pazarlamanın marka sadakati üzerinde olumlu bir etki göstereceği düşünülmektedir. Buradan hareketle geliştirilen hipotezler şu şekildedir:

H1: Sanal deneyimsel pazarlama ile marka sadakati arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

H1a: Duyusal deneyim ile marka sadakati arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

H1b: Duygusal deneyim ile marka sadakati arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

H1c: Davranışsal deneyim ile marka sadakati arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

H1d: Düşünsel deneyim ile marka sadakati arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

H1e: İlişkisel deneyim ile marka sadakati arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

Yang (2009), yapmış olduğu çalışmada bir hamburger restoranı müşterilerinin marka sadakatleri ile tekrar satın alma niyetleri arasında anlamlı ilişkiler olduğu sonucuna ulaşmış ve özellikle duyuşsal deneyimin önemine vurgu yapmıştır. Kara ve Kimzan (2015) Ikea ile deneyim yaşamış tüketiciler üzerinden yaptığı çalışma ile marka deneyimi ile tekrar satın alma niyeti arasında pozitif yönde bir ilişki olduğunu ortaya koymuşlardır. Çalışmada, davranışsal, duyuşsal ve düşünsel deneyim boyutları ile tekrar satın alma niyeti arasında bir ilişki olduğu ifade edilmektedir. Ebrahim vd. (2016), marka sadakatinin oluşmasında markalara yönelik deneyimsel tepkilerin önemli olduğunu ve bunun da tüketicilerin tekrar satın alma niyetini etkilediğini ifade etmektedirler. Köleoğlu ve Çolakoğlu (2017), sanal deneyimsel pazarlamanın tüketicilerin davranışsal niyetleri üzerindeki etkilerini incelemiş ve çalışmanın sonucunda duyuşsal ve düşünsel deneyim boyutları ile tekrar satın alma niyeti arasında anlamlı ve pozitif ilişkiler tespit etmişlerdir. Uz ve Mutlu (2020) tüketicilerin yaşadığı marka deneyimlerinin yeniden satın alma niyeti yarattığını yapmış oldukları çalışma ile ortaya koymuşlardır. Gümüş ve Onurlubaş (2020), marka deneyimi ve tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkileri Vestel marka cep telefonu kullanan tüketiciler üzerinden araştırmışlar ve duyuşsal, duyuşsal ve davranışsal deneyim boyutlarının tekrar satın alma niyeti üzerinde etkili olduğunu belirlemişlerdir. Cesur ve Çam (2021) ise teknoloji mağazalarını ziyaret eden müşteriler üzerinden bir araştırma gerçekleştirmişler ve davranışsal deneyimin tekrar satın alma (ziyaret etme) niyeti üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. Buradan yola çıkarak sanal deneyimsel pazarlama ile müşterilerin tekrar satın alma niyeti arasında olumlu bir ilişki olacağı tahmin edilmektedir. Bu amaçla geliştirilen hipotezler şu şekildedir:

H2: Sanal deneyimsel pazarlama ile tekrar satın alma niyeti arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

H2a: Duyuşsal deneyim ile tekrar satın alma niyeti arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

H2b: Duyuşsal deneyim ile tekrar satın alma niyeti arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

H2c: Davranışsal deneyim ile tekrar satın alma niyeti arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

H2d: Düşünsel deneyim ile tekrar satın alma niyeti arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

H2e: İlişkisel deneyim ile tekrar satın alma niyeti arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

Bunlara ilave olarak marka sadakatinin tüketicilerin satın alma niyeti üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu ortaya koyan çalışmalar mevcuttur (Erciş, Ünal, Candan ve Yıldırım, 2012; Ji ve Yanru, 2013; Uzunkaya, 2016; Chinomona ve Maziriri, 2017; Uz ve Mutlu, 2020). Marka sadakatinin hem deneyimsel pazarlama hem de tekrar satın alma niyeti olan ilişkileri göz önünde bulundurularak aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

H3: Marka sadakati ile tekrar satın alma niyeti arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

H4: Sanal deneyimsel pazarlama ile tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide marka sadakatinin aracılık rolü vardır.

H4a: Duyusal deneyim ile tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide marka sadakatinin aracılık rolü vardır.

H4b: Duygusal deneyim ile tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide marka sadakatinin aracılık rolü vardır.

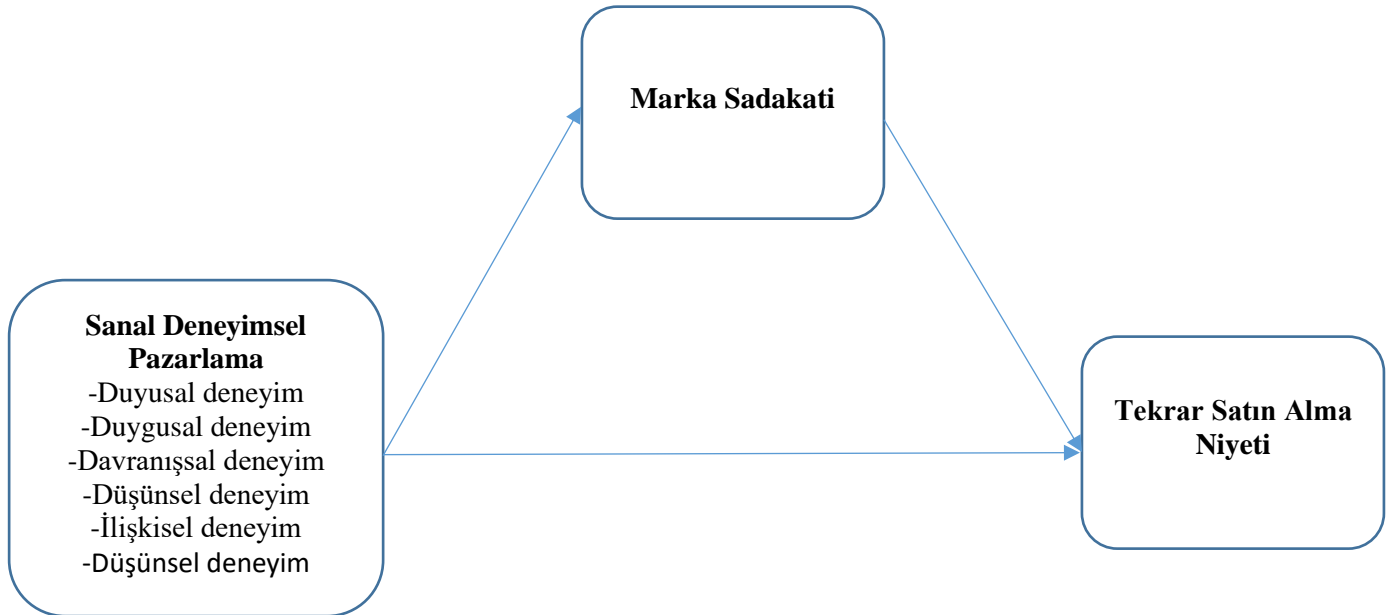
H4c: Davranışsal deneyim ile tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide marka sadakatinin aracılık rolü vardır.

H4d: Düşünsel deneyim ile tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide marka sadakatinin aracılık rolü vardır.

H4e: İlişkisel deneyim ile tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide marka sadakatinin aracılık rolü vardır.

Bu hipotezler ışığında geliştirilen araştırma modeli Şekil 1’de yer almaktadır.

Şekil 1: Araştırma Modeli

Veri Toplama Araçları ve Örneklemeye

Rekabet Kurumu tarafından 2022 yılında yayımlanan “E-Pazaryerleri Platformları Sektör İncelemesi Nihai Raporu”na göre tüketiciler tarafından en sık tercih edilen pazaryerinin %49,6’lık oranla Trendyol olduğu görülmektedir (www.rekabet.gov.tr). Dolayısıyla, araştırmanın ana kütlesini Trendyol’dan son 12 ayda alışveriş yapmış 18 yaşından büyük bireyler oluşturmaktadır. Çalışmada zaman ve maliyet gibi kısıtlılıklar sebebiyle kolayda örneklemeye yöntemi kullanılmıştır.

Çalışmada veriler yüz yüze ve çevrim için anket yöntemleri ile toplanmıştır. Şubat-Nisan ayları arasında toplam 379 kişiye anket uygulanmıştır. Oluşturulan anket formu 4 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde yaş, cinsiyet gibi temel demografik bilgilerin yer aldığı sorular; ikinci bölümde sanal deneysel pazarlamanın boyutlarını ölçmeye yönelik olarak hazırlanan 23 soruluk bir ölçek yer almaktadır. Bu ölçek; Schmitt (1999a), Brakus vd. (2009), Lin, Chang, Lin, Tseng ve Lan (2009), Yang ve He (2011), Alkilani, Ling ve Abzakh (2013) ve Nadiri ve Gunay (2013) tarafından yapılan çalışmalardan yararlanılarak oluşturulmuştur. Bu ölçek duyusal deneyim, duygusal deneyim, davranışsal deneyim, düşünsel deneyim ve ilişkisel deneyim olmak üzere beş alt boyuttan oluşmaktadır. Üçüncü bölümde Chaudhuri (1999), Wang, Lo, Chi ve Yang (2004) ve Aydın ve Özer (2005)’in çalışmalarından faydalanılarak oluşturulan ve 6 ifadenin yer aldığı tek boyutlu marka sadakati ölçeği bulunmaktadır. Son bölümde ise 4 sorudan oluşan ve katılımcıların tekrar satın alma niyetini ölçmeyi amaçlayan ifadeler yer almaktadır. Bu bölümdeki ifadeler Srinivasan, Anderson ve Ponnayolu (2002), Sullivan ve Kim (2018) ve Herjanto ve Amin (2020) tarafından yapılan çalışmalardan uyarlanarak belirlenmiştir.

Bu çalışma için Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Etik Kurulunun 18/01/2023 tarihli toplantısının 39 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

Araştırmanın Bulguları

Elde edilen veriler IBM SPSS 23 ve AMOS 23 paket programları ile analiz edilmiştir. Analizler sonucunda ortaya çıkan bulgular aşağıda yer almaktadır.

Demografik değişkenlere ilişkin tanımlayıcı bilgiler

Toplam katılımcı sayısının yarısından fazlasının erkek bireylerden oluştuğu Tablo 1’den görülmektedir. Mezuniyet durumu açısından %45,4’lük oranla lise mezunu bireylerin en yüksek yüzdeye sahip olduğu belirlenmiştir. Katılımcıların %44,1’i 25-31, %29’u ise 32-38 yaş aralığında yer almaktadır. 7001-9000 TL aralığında aylık gelire sahip olan 154 kişi toplam katılımcıların %40,6’sını oluşturmaktadır.

Tablo 1: Katılımcılara ilişkin tanımlayıcı istatistikler

Cinsiyet	Frekans	Yüzde (%)	Yaş	Frekans	Yüzde (%)
Kadın	143	37,7	18-24	54	14,2
			25-31	167	44,1
			32-38	110	29
Erkek	236	62,3	39-45	38	10
			46 ve üzeri	10	2,6
Mezuniyet Durumu			Aylık Gelir		
İlköğretim	9	2,4	0-5000 TL	17	4,5
Lise	172	45,4	5001-7000 TL	22	5,8
Ön Lisans	80	21,1	7001-9000 TL	154	40,6
Lisans	78	20,6	9001-11000 TL	110	29
Lisansüstü	40	10,6	11001 TL ve üzeri	76	20,1

Güvenilirlik ve geçerlilik analizleri

Çalışmada kullanılan ölçeklerin ve alt boyutlarının güvenilirliklerini ve yapısal geçerliliklerini belirleyebilmek için birtakım analizler yapılmıştır. Bu kapsamda Cronbach Alpha katsayısı, bileşik güvenilirlik (Composite Reliability-CR) ve Açıklanan Ortalama Varyans (Average Variance Extracted-AVE) değerleri hesaplanarak birleşim ve ayrışım geçerlilikleri test edilmiştir. İç güvenilirliğin hesaplanmasında kullanılan Cronbach Alpha ve CR değerlerinin 0,70'ten birleşim geçerliliğinin hesaplanmasında kullanılan AVE değerinin de 0,50'den yüksek değerler alması gerekmektedir. Ayrıca CR değerlerinin AVE değerlerinden yüksek olması da istenilen bir durumdur (Hair, Black, Babin ve Anderson, 2017, s. 405). Bu çalışmada kullanılan ölçeklere ilişkin söz konusu değerler hesaplanmış ve Tablo 2'de aktarılmıştır.

Tablo 2: Ölçeklere ait güvenilirlik ve geçerlilik analizi sonuçları

Ölçek İsimleri	Cronbach Alpha	CR	AVE
Duyusal Deneyim	0,829	0,829	0,550
Düşünsel Deneyim	0,858	0,859	0,605
Duygusal Deneyim	0,872	0,871	0,577
Davranışsal Deneyim	0,857	0,836	0,561
İlişkisel Deneyim	0,936	0,935	0,709
Marka Sadakati	0,912	0,913	0,638
Tekrar Satın Alma Niyeti	0,857	0,858	0,602

Tablo 2 incelendiğinde ölçeklerin Cronbach Alpha ve CR değerlerinin tamamının 0,80'den daha yüksek olduğu görülmektedir. AVE değerlerinin de alt sınır olarak kabul edilen 0,50'nin üzerinde olduğu ve CR değerlerinin AVE değerlerinden daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu sonuçlardan hareketle ölçeklerin güvenilirlik ve birleşim geçerliliği için gerekli şartları sağladığını söylemek mümkündür.

Ölçeklerin ayrışma geçerliliğinin belirlenmesi için ölçekler arası korelasyon katsayıları ile bu ölçeklere ait AVE değerlerinin karekökleri karşılaştırılmış ve sonuçlar Tablo 3'te aktarılmıştır. Tabloda koyu ile belirtilen değerler, boyutlara ait AVE değerlerinin kareköklerini göstermektedir. Fornell ve Larcker (1981), boyutların AVE değerlerinin kareköklerinin, boyutların birbirleri arasındaki korelasyon katsayılarından yüksek olduğu takdirde ayrışım geçerliliğinin sağlanabileceğini ifade etmektedir. Tablo 3'teki veriler dikkate alındığında AVE değerlerinin kareköklerinin boyutlar arası korelasyonlardan daha yüksek olduğu görülmektedir. Buna göre ayrışım geçerliliği kriterlerinin sağlandığı söylenebilir.

Tablo 3: Ayrışma geçerliliği analizi sonuçları

Ölçekler	DUY	DÜŞ	DYG	DAV	İLS	MS	TSA
Duyusal Deneyim	0,741						
Düşünsel Deneyim	0,569	0,777					
Duygusal Deneyim	0,609	0,642	0,759				
Davranışsal Deneyim	0,462	0,642	0,537	0,748			
İlişkisel Deneyim	0,527	0,560	0,631	0,578	0,842		
Marka Sadakati	0,592	0,645	0,688	0,554	0,656	0,898	
Tekrar Satın Alma Niyeti	0,566	0,561	0,642	0,562	0,501	0,641	0,777

Çalışmada kullanılan veri setinin normal dağılım gösterip göstermediği “Çarpıklık ve Basıklık (Skewness and Kurtosis)” katsayıları üzerinden incelenmiştir. Tabachnick, Fidell ve Ullman (2013)’e göre çarpıklık ve basıklık katsayıları -1,5 ile +1,5 arasında değerler aldığı takdirde verilerin normal dağıldığı kabul edilmektedir. Yapılan hesaplamalar neticesinde tüm ölçeklere ait çarpıklık ve basıklık katsayılarının -1,5 ile +1,5 aralığında olduğu tespit edilmiştir. Bu veriler ışığında tekli normallik varsayımının karşılandığı ortaya konulmuştur. Ayrıca veri setinin çoklu normallik kriterlerini sağlayıp sağlamadığını belirleyebilmek için Mahalanobis Çoklu Normallik kriterleri dikkate alınmıştır. Ki kare dağılımı esas alınarak mahalanobis uzaklık değerleri incelenmiş ve 0,001’den daha düşük bir değere rastlanmamıştır. Böylece veri setinin çoklu normallik varsayımını karşıladığı belirlenmiştir.

Yapısal eşitlik modellemesi analiz sonuçları

Bu çalışmada yer alan değişkenler arasındaki doğrudan ve dolaylı ilişkileri ortaya koyabilmek için yapısal eşitlik modeli (YEM) kullanılmıştır. YEM kapsamında ilk olarak ölçeklerin kuramsal model ile uyum derecelerini test etmek için AMOS programı aracılığıyla doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılmıştır.

Ölçekler için yapılan DFA sonuçlarına ait uyum iyilik değerleri Tablo 4’te yer almaktadır. Model uyumu değerlendirilirken kullanılan çok fazla parametre bulunmakla beraber bu çalışmada özellikle sosyal bilimlerde sıklıkla kullanılan uyum değerleri dikkate alınmıştır. Bu değerlerin hangi aralıkta olması gerektiğine ilişkin bilgiler de Tablo 4’te yer almaktadır (Çokluk, Şekercioğlu ve Büyüköztürk, 2018; Karagöz, 2019; Noudoostbeni, Kaur ve Jenatabadi, 2018).

Tablo 4: Ölçeklerin model uyum değerleri

Ölçeklerin Uyum Değerleri				
Model Uyum İndeksleri	İyi Uyum Aralıkları	Sanal Deneyimsel Pazarlama	Marka Sadakati	Tekrar Satın Alma Niyeti
X ² /DF	0 ≤ X ² /DF ≤ 3	2,613	2,789	2,807
CFI	0,95 ≤ CFI ≤ 1	0,949	0,989	0,995
GFI	0,90 ≤ GFI ≤ 1	0,911	0,977	0,992
NFI	0,90 ≤ NFI ≤ 1	0,920	0,982	0,992
RMSEA	0 ≤ RMSEA ≤ 0,05	0,065	0,069	0,069
SRMR	0 ≤ SRMR ≤ 0,05	0,041	0,020	0,015

Analiz sonuçlarına göre bu çalışmada yer alan üç değişkene ait DFA uyum değerlerinin iyi ve kabul edilebilir uyum gösterdiği görülebilmektedir. Uyum iyilik değerleri ile beraber ölçekte yer alan ifadelerin

faktör yüklerinin de dikkate alınması gerekmektedir. AMOS programında yapılan DFA’da faktör yükleri standardize regresyon katsayıları üzerinden incelenmektedir. Buradan hareketle yapılan analizler sonucunda sanal deneysel pazarlamanın alt boyutlarından duyusal deneyimi oluşturan dört ifadenin faktör yüklerinin 0,696 - 0,778, düşümsel deneyim boyutunu oluşturan dört ifadenin faktör yüklerinin 0,717 - 0,822, duygusal deneyim boyutunu oluşturan beş ifadenin faktör yüklerinin 0,690 - 0,819, davranışsal deneyim boyutunu oluşturan dört ifadenin faktör yüklerinin 0,726 - 0,818 ve ilişkisel deneyim boyutunu oluşturan altı ifadenin faktör yüklerinin de 0,819 - 0,858 aralığında yer aldığı belirlenmiştir. Marka sadakati ölçeğine ait altı ifadenin faktör yüklerinin 0,738 – 0,842 aralığında, tekrar satın alma niyeti ölçeğine ait dört ifadenin faktör yüklerinin ise 0,721 ile 0,811 aralığında yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Faktör yüklerine ait standardize regresyon değerlerinin yüksek olması gizil değişkenleri tahmin etme gücünün iyi olduğunu göstermektedir. Tüm bu veriler ışığında çalışmada yer alan ölçeklerin yapısal geçerliliklerinin sağlandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Yol analizi

Ölçeklerin yapısal geçerliliği sağladığı belirlendikten sonra ortaya konulan hipotezlerin test edilmesi için yol analizleri gerçekleştirilmiştir. İlk olarak sanal deneysel pazarlamanın marka sadakati ve tekrar satın alma niyeti ile olan ilişkileri incelenmiştir.

Tablo 5: Yapısal modelin uyum değerleri

Model Uyum İndeksleri	İyi Uyum Aralıkları	Model Uyum Değerleri
X^2/DF	$0 \leq X^2/DF \leq 3$	2,288
CFI	$0,95 \leq CFI \leq 1$	0,942
GFI	$0,90 \leq GFI \leq 1$	0,894
NFI	$0,90 \leq NFI \leq 1$	0,902
RMSEA	$0 \leq RMSEA \leq 0,05$	0,058
SRMR	$0 \leq SRMR \leq 0,05$	0,046

Tablo 5’teki değerler oluşturulan yapısal modelin genel olarak iyi/kabul edilebilir uyum değerlerine sahip olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlara göre yapısal model doğrulanmıştır. Oluşturulan yollar üzerinden değişkenler arasındaki ilişkileri analiz edebilmek için regresyon ağırlıkları ve standartlaştırılmış regresyon katsayılarından faydalanılmıştır.

Tablo 6: Yapısal model yol analiz sonuçları

Hipotez	Yapısal Yollar	Standardize Katsayılar	Standart Hata	p	Durum
H _{1a}	Duyusal Deneyim→Marka Sadakati	0,194	0,032	<0,001	Kabul
H _{1b}	Duygusal Deneyim→Marka Sadakati	0,821	0,050	<0,001	Kabul
H _{1c}	Davranışsal Deneyim→Marka Sadakati	0,333	0,030	<0,001	Kabul
H _{1d}	Düşünsel Deneyim→Marka Sadakati	0,147	0,025	<0,001	Kabul
H _{1e}	İlişkisel Deneyim→Marka Sadakati	0,335	0,023	<0,001	Kabul
H _{2a}	Duyusal Deneyim→Tekrar Satın Alma Niyeti	0,218	0,032	<0,001	Kabul
H _{2b}	Duygusal Deneyim→ Tekrar Satın Alma Niyeti	0,847	0,049	<0,001	Kabul
H _{2c}	Davranışsal Deneyim→ Tekrar Satın Alma Niyeti	0,298	0,029	<0,001	Kabul
H _{2d}	Düşünsel Deneyim→ Tekrar Satın Alma Niyeti	0,162	0,024	<0,001	Kabul
H _{2e}	İlişkisel Deneyim→ Tekrar Satın Alma Niyeti	-0,289	0,022	<0,001	Ret

Tablo 6’da sanal deneyimsel pazarlamanın boyutları ile marka sadakati ve tekrar satın alma niyeti arasında oluşturulan yapısal yollara ait analiz sonuçları yer almaktadır. Buradan hareketle marka sadakati üzerinde beş sanal deneyim türünün anlamlı ve pozitif bir istatistiksel etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Standardize katsayılar incelendiğinde marka sadakati üzerinde en büyük istatistiksel etkiye duygusal deneyimin ($\beta=0,821$) sahip olduğu görülmektedir. Düşünsel deneyimin ise marka sadakati üzerinde en az istatistiksel etkiye ($\beta=0,147$) sahip olan boyut olduğu belirlenmiştir. Tüm alt boyutların marka sadakati üzerinde olumlu bir etkiye sahip olması H1 hipotezinin (Sanal deneyimsel pazarlama ile marka sadakati arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.) kabul edildiği anlamına gelmektedir. Sanal deneyimsel pazarlamanın boyutları ile tüketicilerin tekrar satın alma niyetleri arasındaki ilişkilere bakıldığında tüm yolların anlamlı olduğu ortaya konulmuştur. Ancak çalışmanın başında öngörülen durumun aksine ilişkisel deneyim ile tekrar satın alma niyeti arasında negatif yönlü bir ilişki ($\beta=-0,289$) olduğu belirlenmiş ve H2e hipotezi (İlişkisel deneyim ile tekrar satın alma niyeti arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.) reddedilmiştir. Anlamlı ve olumlu etkisi olan değişkenlere bakıldığında tüketicilerin tekrar satın alma niyeti üzerinde en yüksek istatistiksel etkiye duygusal deneyim boyutunun ($\beta=0,847$) sahip olduğu saptanmıştır. Daha sonra davranışsal deneyim ($\beta=0,298$), duyusal deneyim ($\beta=0,218$) ve düşünsel deneyim ($\beta=0,1162$) gelmektedir. Bu sonuçlar ışığında H2 hipotezinin (Sanal deneyimsel pazarlama ile tekrar satın alma niyeti arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.) kısmen kabul edildiği belirlenmiştir.

Çalışmada sanal deneysel pazarlamanın boyutları ile tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide marka sadakatinin aracılık rolünün olup olmadığı da incelenmiştir. Marka sadakatinin aracılık rolü incelenirken, değişkenler arasındaki doğrudan, dolaylı ve toplam etkiler üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır. Aracı model kurulmadan önce ilk olarak marka sadakatinin tekrar satın alma niyeti üzerindeki etkisi incelenmiştir. Buna göre marka sadakatinin tüketicilerin tekrar satın alma niyeti üzerinde anlamlı ve pozitif yönde ($\beta=0,827$, $p=0,010$) bir istatistiksel etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Buradan hareketle H3 hipotezi (Marka sadakati ile tekrar satın alma niyeti arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.) kabul edilmiştir. Daha sonra oluşturulan yeni modelde sanal deneysel pazarlamanın boyutları ile tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkiye, marka sadakati aracı değişken olarak eklenmiş ve analizler gerçekleştirilmiştir.

Tablo 7: Değişkenler arasındaki direkt ve dolaylı etkiler

Standardize Toplam Etki						
	İLS	DAV	DYG	DUS	DUY	MS
MS	0,400	0,320	0,759	0,163	0,220	0,000
TSN	-0,266	0,297	0,813	0,189	0,247	0,827
Standardize Direkt Etki						
	İLS	DAV	DYG	DUS	DUY	MS
MS	0,400	0,320	0,759	0,163	0,220	0,000
TSN	-0,597	0,032	0,186	0,054	0,065	0,827
Standardize Dolaylı Etki						
	İLS	DAV	DYG	DUS	DUY	MS
MS	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
TSN	0,331	0,264	0,627	0,135	0,182	0,000

Notlar: İLS= İlişkisel Deneyim, DAV=Davranışsal Deneyim, DYG=Duygusal Deneyim, DUS=Düşünsel Deneyim, DUY=Duyusal Deneyim, MS=Marka Sadakati, TSN=Tekrar Satın Alma Niyeti

Sanal deneysel pazarlamanın boyutları ile tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide marka sadakatinin aracılık rolünün olup olmadığı AMOS 23 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Oluşturulan yapısal yolların anlamlılıklarına bootstrap (tekrar örnekleme) güven aralıkları değerine bakılarak karar verilmiştir. Preacher ve Hayes (2008) bootstrap güven aralıklarının alt ve üst sınır değerlerinin –her ikisinin birden- sıfırın altında veya üstünde olmaları gerektiğini belirtmektedirler. Ayrıca aracı değişken analize dahil edildiğinde bağımsız ve bağımlı değişken arasındaki istatistiksel etkinin azalması ve anlamlılıklarının bozulması da aracılık rolünün varlığına işaret etmektedir.

Tablo 7 incelendiğinde sanal deneyimsel pazarlamanın tüm boyutlarının, tekrar satın alma niyeti üzerindeki toplam etkisi, marka deneyimi analize sokulduğunda düşüş göstermektedir. Ancak anlamlılık seviyelerine, %95 güven aralığında, bakıldığında ilişkiisel deneyim (bootstrap=-0,006-1,217) ve düşünsel deneyim boyutlarının (bootstrap=-0,063-0,600) tüketicilerin tekrar satın alma niyetlerini marka sadakati üzerinden etkilemediği görülmektedir. Dolayısıyla, H4d hipotezi (Düşünsel deneyim ile tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide marka sadakatinin aracılık rolü vardır.) ve H4e hipotezi (İlişkiisel deneyim ile tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide marka sadakatinin aracılık rolü vardır) kabul edilmemiştir. Buna göre ilişkiisel ve düşünsel deneyimin tüketicilerin tekrar satın alma niyeti üzerinde sadece doğrudan bir etkiye sahip olduğu ifade edilebilir. Davranışsal deneyim (bootstrap=0,038-1,217), duygusal deneyim (bootstrap=0,101-2,678) ve duyusal deneyim (bootstrap=0,017-0,792) boyutlarının tüketicilerin tekrar satın alma niyetleri üzerinde hem direkt hem de marka sadakati üzerinden dolaylı olarak etkilerinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Başka bir ifadeyle davranışsal deneyimin, duygusal deneyimin ve duyusal deneyimin tüketicilerin tekrar satın alma niyetleri üzerinde dolaylı etkileri vardır ve marka sadakati buna aracılık etmektedir. Buradan hareketle H4a (Duyusal deneyim ile tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide marka sadakatinin aracılık rolü vardır.), H4b (Duygusal deneyim ile tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide marka sadakatinin aracılık rolü vardır.) ve H4c (Davranışsal deneyim ile tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide marka sadakatinin aracılık rolü vardır.) hipotezleri kabul edilmiştir. H4 hipotezi ise (Sanal deneyimsel pazarlama ile tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide marka sadakatinin aracılık rolü vardır.) kısmen kabul edilmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Tüketicilerin satın alma karar süreçlerinde rasyonellikten uzaklaşarak duygusal kararlar vermeye başlamaları ve ihtiyaçların giderek farklılaşması işletmelerin pazarlama stratejilerinin değişmesine neden olmuştur. Deneyimsel pazarlama uygulamaları hem duygu merkezli hareket eden tüketicilerin satın alma kararlarını etkileme hem de işletmelere rekabet avantajı sağlama noktasında önemli bir araç haline almıştır. Deneyimsel pazarlamanın internet ortamındaki uygulamalarını kapsayan sanal deneyimsel pazarlama kavramı da elektronik ticaret yapan işletmelerin önem vermesi gereken bir alandır. Çünkü sanal deneyimsel pazarlama, rekabet avantajı sağlamanın ötesinde marka sadakatinin yaratılmasına ve tekrarlı satın alımların gerçekleştirilmesine katkı sağlamaktadır.

Bu çalışmada sanal deneyimsel pazarlamanın boyutları ile marka sadakati ve tüketicilerin tekrar satın alma niyetleri arasındaki ilişkiler Trendyol müşterileri üzerinden incelenmiştir. Son 12 ayda Trendyol'dan alışveriş yapmış tüketiciler araştırma kapsamına alınmış ve bu kişiler üzerinden toplanan veriler analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarında, beş sanal deneyim boyutu ile marka sadakati arasında anlamlı ve pozitif

yönde ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar literatürde yapılan araştırma sonuçları ile benzerlik göstermektedir (Brakus vd., 2009; Shieh ve Lai, 2017; Cleff vd., 2018; Gençtürk, 2020; Aksoy ve Tan, 2021). Bu sonuçlardan, marka sadakati yaratmak isteyen elektronik ticaret işletmelerinin tüm deneysel boyutlara önem vermesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber bazı sanal deneysel boyutların marka sadakati üzerindeki istatistiksel etki boyutları farklılık göstermektedir. Duygusal deneyimlerin -diğer boyutlara kıyasla- marka sadakati üzerinde daha fazla etkisi olduğu belirlenmiştir. Buradan hareketle elektronik ticaret işletmelerinin tüketiciler üzerinde olumlu duygular yaratması gerektiğini söyleyebiliriz. Tüketicilerin işletmelerin web sitelerinde veya mobil uygulamalarında kendilerini rahat, mutlu, güvenilir hissetmesi marka sadakati açısından önemlidir. Alışverişin eğlenceli bir süreç haline getirilmesi de yine tüketicilerin olumlu duygulara sahip olmasını sağlayacaktır. Davranışsal deneyim açısından bakıldığında, özellikle yapılan kampanya ve etkinliklerin önemli olduğu söylenebilir. Sanal mağazaların görsel tasarımları, ürünlerin yüksek çözünürlüklü fotoğrafları ve kullanışlı ara yüzleri gibi unsurlar ise duygusal deneyimin oluşturulması adına oldukça önemlidir. Böylece tüketicilerin markanın web sayfasında/mobil uygulamasında daha fazla zaman geçirmesi de sağlanabilir. Marka sadakati üzerinde pozitif etkisi bulunan bir değer sanal deneyim boyutu ilişkisel deneyimdir. Müşteriler ile doğrudan iletişim kurulması, onlara kişiselleştirilmiş ürün ve hizmetler sunulması, problemlerin doğru ve hızlı bir şekilde çözülmesi ve müşteri sadakat programlarının geliştirilmesi ilişkisel deneyim kapsamında değerlendirilmektedir. Dolayısıyla, bu konulara gereken önemin verilmesi hem müşteri memnuniyetini sağlayacak hem de marka sadakatini olumlu anlamda etkileyecektir. Düşünsel deneyimin olumlu etkileri göz önüne alındığında tüketicilerde merak duygusu uyandırmanın, doğru ve faydalı bilgiler aktarmanın ve müşteri geri bildirimlerinin önemsenmesinin marka sadakati üzerinde etkili olabileceği söylenebilir. Ayrıca ilgi çekici ve yaratıcı ürünler satılması da düşünsel deneyimin oluşturulması açısından oldukça önemlidir.

Çalışmada sanal deneysel pazarlama boyutları ile tüketicilerin tekrar satın alma niyetleri arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Buna göre, tüketicilerin tekrar satın alma niyetleri ile duygusal, duygusal, davranışsal ve düşünsel deneyim boyutları arasında pozitif, ilişkisel deneyim boyutu ile negatif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar kısmen literatürdeki sonuçlar ile örtüşmektedir. Köleoğlu ve Çolakoğlu (2017) çalışmalarında tekrar satın alma niyeti ile (sanal deneysel pazarlama boyutlarından) duygusal ve düşünsel deneyim boyutları arasında anlamlı ve pozitif, davranışsal deneyim boyutu ile negatif yönlü bir ilişki olduğunu ortaya koymuşlardır. Aynı çalışmada ilişkisel ve duygusal deneyim boyutlarının herhangi bir etkisi olmadığı da belirlenmiştir. Marka deneyiminin ve deneysel pazarlama boyutlarının tekrar satın alma niyeti üzerinde pozitif etkisi olduğunu ortaya koyan çalışmalar da mevcuttur (Yang, 2009; Kara ve Kimzan, 2015; Ebrahim vd., 2016; Gümüş ve Onurlubaş, 2020; Uz ve Mutlu, 2020).

Duygusal deneyim boyutu tüketicilerin tekrar satın alma niyeti üzerinde diğer deneyim boyutlarına kıyasla daha yüksek bir istatistiksel etkiye sahiptir. Başka bir ifadeyle tüketicilere olumlu duygular yaşatılması, onların sürekli aynı markadan/işletmeden ürün satın almasını sağlayabilmektedir. Duygusal deneyimin tekrar satın alma niyeti üzerinde hem doğrudan hem de marka sadakati üzerinden dolaylı etkilerinin olması işletmelerin bu konuya önem vermesi gerektiğini göstermektedir. Buradan hareketle, marka ile arasında duygusal bir bağ kuran tüketicilerin aynı markanın ürünlerini sürekli bir biçimde satın aldığı sonucuna ulaşılabilir. Sanal ortamda yapılan alışverişlerde özellikle tüketicilerin güven duygusu içerisinde alışveriş yapması tekrar satın alma niyeti üzerinde etkili olabilecektir. Örneğin, müşterilere kolay, hızlı ve güvenilir ödeme seçenekleri sunulması, ürünler hakkında doğru bilgilerin aktarılması ve satın alma sonrası hizmetlerin verilmesi tüketicinin kendini güvende hissetmesini sağlayacaktır. Bununla beraber kolaylık, rahatlık, eğlence ve heyecan gibi duyguların yaratılması da duygusal deneyim oluşturmak açısından önemli unsurlardır.

Davranışsal deneyim boyutu ile tüketicilerin tekrar satın alma niyetleri arasında pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Davranışsal deneyimin özünde tüketicilerin harekete geçirilmesi, başkaları ile etkileşim kurulması ve yaşam tarzı değişikliği gibi konular yer almaktadır. Sanal ortamda davranışsal deneyim yaratmak için dar bir alan olsa da tüketicilere sunulacak farklı ve yenilikçi ürünler ile yeni bir tarzın oluşmasına katkı sağlanabilir. Ayrıca kişiye özel sunulacak indirim ve promosyonlar tüketicileri harekete geçirecek ve onların yeniden alışveriş yapmasına neden olabilecek araçlardır. Sanal ortamda davranışsal deneyim gibi duygusal deneyimlerin oluşturulması da sınırlı bir alanda gerçekleştirilebilmektedir. İşletmelerin hem sanal mağazalarının hem de ürünlerinin görsel çekiciliğine önem vermesi gerekmektedir. Ürünlerin fiziksel özelliklerini tam olarak gösteren detaylı fotoğraflar hatta videolar eklenerek görsel açıdan tüketicilerin tatmin edilmesi önerilebilir. Ayrıca ürünlerin fiziksel teslimatı için kullanılacak paket ve ambalajların da görsel açıdan çekici olması tüketicilerde olumlu izlenimler bırakabilir. Davranışsal ve duygusal deneyim boyutlarının tekrar satın alma niyeti üzerinde marka sadakatinin aracılık rolü olduğu da ortaya konulmuştur. Buna göre, işletmelerin davranışsal ve duygusal deneyim oluşturmaya yönelik faaliyetlerinin hem marka sadakati oluşturulmasına hem de tüketicilerin tekrar satın alma davranışlarına yönelmesine olumlu katkılarının olacağını söylemek mümkündür. Tüketicilerin tekrar satın alma niyeti üzerinde olumlu etkisi olan bir diğer sanal deneyimsel pazarlama boyutu düşünsel deneyimdir. Düşünsel deneyimde temel amaç tüketicilerin düşüncelerinin harekete geçirilmesidir. Bunu yapabilmek için işletmelerin tüketicilerde merak duygusunu uyandıracak pazarlama ve iletişim stratejileri uygulaması gerekmektedir. Yaratıcı ve farklı stratejiler tüketicilerde merak duygusunu uyandırarak onların marka veya ürünler hakkında daha fazla bilgi arayışına girmesine neden olabilir. Bu bağlamda elektronik ticaret siteleri ürünlerin özelliklerinin karşılaştırılmasına imkan veren eklentiler geliştirebilir. Ayrıca kişiselleştirilebilir

ürünler sunulması da düşünsel deneyim yaratılmasına yardımcı olmaktadır. Örneğin, tüketicinin ayakkabı, t-shirt ya da bir mobilya ürününü kendi istek ve zevklerine göre tasarlayıp satın alması ona unutulmaz bir deneyim yaşatacaktır. Tüm bu uygulamalar da tüketicilerin tekrar satın alma niyeti üzerinde olumlu etki bırakabilecektir.

Bu çalışmadan elde edilen sonuçlar sanal deneyimsel pazarlama boyutlarının hem marka sadakati hem de tüketicilerin tekrar satın alma niyeti üzerinde (ilişkisel deneyim boyutu hariç) olumlu etkilere sahip olduğunu göstermiştir. Sanal deneyimsel pazarlamaya ait alt boyutların birbirleri arasında keskin sınırlar yoktur. Dolayısıyla elektronik ortamda satış yapan işletmelerin tüm deneyimsel boyutları dikkate alarak tüketicilere bütünsel bir deneyim yaşatması gerekmektedir. Bu sayede sıradanlıktan uzaklaşıp tüketicilerin zihninde kalıcı yer edinilmesi mümkün olabilir. Elektronik ticarete geleneksel pazarlama tekniklerini uygulamak yerine son dönemde yapılan çalışmalarla da etkisi ortaya konulan sanal deneyimsel pazarlama tekniklerini uygulamak işletmeler açısından daha faydalı olacaktır. Gün içerisinde sayısız iletişim mesajına maruz kalan, ihtiyacını gidermek için satın alacağı ürün alternatifi ve bu ürünü satın alacağı marka sayısı çok fazla olan tüketicilere ulaşabilmek ve onların satın alma kararlarını etkileyebilmek için sanal deneyimsel pazarlama uygulamalarını göz ardı etmemek gerekir. Zira tüketiciler kendilerine farklı, eğlenceli ve unutulmaz deneyimler yaşatan markalara karşı hem sadakat duygusu hissetmekte hem de bu markalardan sürekli alışveriş yapmaktadır.

Daha önce de belirtildiği gibi fiziksel alışverişlere kıyasla sanal ortamda deneyim oluşturmak daha zorlu bir süreçtir. Ancak gelişen teknolojiye de faydalanarak işletmelerin mutlaka yeni deneyim alanları oluşturması gerekmektedir. Örneğin son zamanlarda dijital pazarlama alanında kullanılan oyunlaştırma (gamification) kavramı sanal deneyimler açısından önemli bir strateji olabilir. İşletmelerin tüketicilere alışveriş yaptıkça para ve farklı ödüller vermesi, belirli harcama tutarlarını aşan tüketicilere hediye puanlar verilmesi veya özel yarışmalar düzenleyerek yine hediye ve ödüller dağıtılması gibi uygulamalar tüketicilerin hem markaya sadık kalmasına hem de tekrarlı satın alımların oluşmasına olumlu katkılar sağlayabilir. Yine sanal ve artırılmış gerçeklik uygulamaları ile tüketiciler ile interaktif iletişim kurularak başta duysal deneyim olmak üzere farklı sanal deneyimler oluşturulması mümkündür. Böylece tüketicilere ürün ve hizmetleri sanal ortamda deneyimleme imkanı da sunulmuş olacaktır.

Bu çalışmanın sadece Trendyol müşterileri üzerinden gerçekleştirilmiş olması çalışmanın en önemli sınırlılığdır. Farklı elektronik ticaret sitelerinin müşterileri üzerinden veya herhangi bir elektronik ticaret sitesinden alışveriş yapmış tüketiciler üzerinden yeni çalışmalar yapılabilir. Zaman ve maliyet kısıtları nedeniyle kolayda örnekleme yönteminden faydalanılması çalışmanın bir diğer kısıtıdır. Sanal deneyimsel pazarlamanın öneminin teknolojik gelişmelerle beraber hızlı bir şekilde artacağını söylemek mümkündür.

Dolayısıyla gelecekteki çalışmalarda farklı değişkenler üzerinden sanal deneysel pazarlama konusu ele alınabilir. Örneğin sanal ve artırılmış gerçeklik, yapay zekâ uygulamaları veya sanal tüketici toplulukları gibi konular sanal deneysel pazarlama perspektifinden incelenebilir. Bununla beraber sanal deneysel pazarlama boyutlarından sadece bir veya birkaçı üzerinden daha spesifik çalışmalar da yapılabilir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma için Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Etik Kurulunun 18/01/2023 tarihli toplantısının 39 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

KAYNAKÇA

- Aaker, D. A. (1991). *Aaker. Managing brand equity: Capitalizing on the value of a brand name*. New York: The Free Press.
- Aksoy, H., & Tan, M. F. (2021). Deneysel pazarlamanın marka tercihi, marka sadakati ve marka özgünlüğüne etkisi: Giyim ürünleri üzerine bir araştırma. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 144-163.
- Alkilani, K., Ling, K. C., & Abzakh, A. A. (2013). The impact of experiential marketing and customer satisfaction on customer commitment in the world of social networks. *Asian Social Science*, 9(1), 262-270. doi: 10.5539/ass.v9n1p262
- Altun, D. (2019). *The effect of virtual reality experiential marketing on purchase intent: an experimental study*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul: İstanbul Okan Üniversitesi.
- Aydin, S., & Özer, G. (2005). The analysis of antecedents of customer loyalty in the Turkish mobile telecommunication market. *European Journal of Marketing*, 39(7/8), 910-925. doi: 10.1108/03090560510601833
- Başer, İ., Cintamür, İ., & Arslan, F. (2015). Examining the effect of brand experience on consumer satisfaction, brand trust and brand loyalty. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 37(2), 101-128. doi: 10.14780/iibd.51125
- Brakus, J. J., Schmitt, B. H., & Zarantonello, L. (2009). Brand experience: What is it? How is it measured? Does it affect loyalty? *Journal of Marketing*, 73(3), 52-68. doi: 10.1509/jmkg.73.3.052
- Cesur, Z., & Çam, F. B. (2021). Deneysel pazarlamanın davranışsal niyet üzerindeki etkilerinde müşteri memnuniyetinin mediatör ve mağaza türünün moderatör rolü. *Balkan and Near Eastern Journal of Social Sciences*, 7(Özel Sayı), 37-64.
- Chang, W.-J. (2020). Experiential marketing, brand image and brand loyalty: A case study of Starbucks. *British Food Journal*, 123(1), 209-223. doi: 10.1108/BFJ-01-2020-0014

- Chaudhuri, A. (1999). The relationship of brand attitudes and brand performance: The role of brand loyalty. *Journal of Marketing Management*, 9(3), 1-9.
- Chaudhuri, A., & Holbrook, M. B. (2001). The chain of effects from brand trust and brand affect to brand performance: The role of brand loyalty. *Journal of Marketing*, 65(2), 81-93.
- Chen, J., Ching, R. K., Luo, M. M., & Liu, C.-C. (2008). Virtual experiential marketing on online customer intentions and loyalty. *Proceedings of the 41st Annual Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS 2008)*. (271-271).
- Chinomona, R., & Maziriri, E. T. (2017). The influence of brand awareness, brand association and product quality on brand loyalty and repurchase intention: A case of male consumers for cosmetic brands in South Africa. *Journal of Business and Retail Management Research*, 12(1), 144-154.
- Chung, I.-K., & Lee, M.-M. (2003). A study of influencing factors for repurchase intention in internet shopping malls. *Proceedings International Parallel and Distributed Processing Symposium*. (243a), Nice, Fransa.
- Cleff, T., Walter, N., & Xie, J. (2018). The effect of online brand experience on brand loyalty: A Web of emotions. *IUP Journal of Brand Management*, 15(1), 7-25.
- Çakırcer, M. A. (2013). *Marka yönetimi ve marka stratejileri*. Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G., & Büyüköztürk, Ş. (2018). *Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik: SPSS ve LISREL uygulamaları*. Ankara: Pegem Akademi.
- Dirsehan, T. (2010). *Temel deneysel pazarlama*. İstanbul: İkinci Adam Yayınları.
- Ebrahim, R., Ghoneim, A., Irani, Z., & Fan, Y. (2016). A brand preference and repurchase intention model: The role of consumer experience. *Journal of Marketing Management*, 32(13-14), 1230-1259. doi: 10.1080/0267257X.2016.1150322
- Erciş, A., Ünal, S., Candan, F. B., & Yıldırım, H. (2012). The effect of brand satisfaction, trust and brand commitment on loyalty and repurchase intentions. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 58, 1395-1404. doi: 10.1016/j.sbspro.2012.09.1124
- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
- Frank, B., Enkawa, T., & Schvaneveldt, S. J. (2015). The role of individualism vs. collectivism in the formation of repurchase intent: A cross-industry comparison of the effects of cultural and personal values. *Journal of Economic Psychology*, 51, 261-278. doi: 10.1016/j.joep.2015.08.008
- Gençtürk, B. (2020). *Deneysel pazarlama ve algılanan hizmet kalitesinin marka sadakatine etkisi: kahve mağazaları örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.
- Gilmore, J. H., & Pine, B. J. (2002). Customer experience places: The new offering frontier. *Strategy & Leadership*, 30(4), 4-11.

- Gümüş, N., & Onurlubaş, E. (2020). Vestel marka cep telefonu kullanıcılarının marka deneyimlerinin tekrar satın alma kararlarına etkisi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(1), 396-418. doi: 10.15295/bmij.v8i1.1200
- Güner, S. B. (2021). *Ağızdan ağıza pazarlamanın marka sadakatine etkisinde marka imajı ve marka güveninin aracılık rolü* (Yayımlanmamış doktora tezi). Beykent Üniversitesi, İstanbul.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2017). *Multivariate data analysis* (7. Baskı). Pearson Prentice Hall.
- Hallberg, G. (2003). Is your loyalty programme really building loyalty? Why increasing emotional attachment, not just repeat buying, is key to maximising programme success. *Journal of Targeting, Measurement and Analysis for Marketing*, 12, 231-241.
- He, Y., & Song, H. (2009). A mediation model of tourists' repurchase intentions for packaged tour services. *Journal of Travel Research*, 47(3), 317-331.
- Heeter, C. (2000). Interactivity in the context of designed experiences. *Journal of Interactive Advertising*, 1(1), 3-14.
- Hellier, P. K., Geursen, G. M., Carr, R. A., & Rickard, J. A. (2003). Customer repurchase intention: A general structural equation model. *European Journal of Marketing*, 37(11/12), 1762-1800.
- Herjanto, H., & Amin, M. (2020). Repurchase intention: The effect of similarity and client knowledge. *International Journal of Bank Marketing*, 38(6), 1351-1371. doi: 10.1108/IJBM-03-2020-0108
- Ishak, F., & Abd Ghani, N. H. (2013). *A review of the literature on brand loyalty and customer loyalty*. Conference on Business Management Research, (186-198), Universiti Utara Malaysia, Malezya.
- Ji, F., & Yanru, H. (2013). Study on the relationships among customer satisfaction, brand loyalty and repurchase intention. *Journal of Theoretical and Applied Information Technology*, 49(1), 180-186.
- Kara, G., & Kimzan, H. S. (2015). Marka deneyimi ve tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide müşteri tatmininin rolü. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(4), 73-90.
- Karagöz, Y. (2019). *SPSS-AMOS-META uygulamalı istatistiksel analizler* (2. Baskı). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Köleoğlu, N., & Çolakoğlu, H. (2017). Sanal deneyimsel pazarlamanın davranışsal niyetler üzerine etkisi. *Journal of Awareness*, 2(Special 3), 197-220.
- Kuo, Y.-F., Hu, T.-L., & Yang, S.-C. (2013). Effects of inertia and satisfaction in female online shoppers on repeat-purchase intention: The moderating roles of word-of-mouth and alternative attraction. *Managing Service Quality: An International Journal*, 23(3), 168-187. doi: 10.1108/09604521311312219
- Lee, M.-S., Hsiao, H.-D., & Yang, M.-F. (2010). The study of the relationships among experiential marketing, service quality, customer satisfaction and customer loyalty. *International Journal of Organizational Innovation*, 3(2), 352-378.

- Li, H., Daugherty, T., & Biocca, F. (2001). Characteristics of virtual experience in electronic commerce: A protocol analysis. *Journal of Interactive Marketing, 15*(3), 13-30.
- Lin, K.-M., Chang, C.-M., Lin, Z.-P., Tseng, M.-L., & Lan, L. W. (2009). Application of experiential marketing strategy to identify factors affecting guests' leisure behaviour in Taiwan hot-spring hotel. *WSEAS Transactions on Business and Economics, 6*(5), 229-240.
- Luo, M. M., Chen, J.-S., Ching, R. K., & Liu, C.-C. (2011). An examination of the effects of virtual experiential marketing on online customer intentions and loyalty. *The Service Industries Journal, 31*(13), 2163-2191. doi: 10.1080/02642069.2010.503885
- Nadiri, H., & Gunay, G. N. (2013). An empirical study to diagnose the outcomes of customers' experiences in trendy coffee shops. *Journal of Business Economics and Management, 14*(1), 22-53. doi:10.3846/16111699.2011.631742
- Noudoostbeni, A., Kaur, K., & Jenatabadi, H. S. (2018). A comparison of structural equation modeling approaches with Delone & Mclean's model: A case study of radio-frequency identification user satisfaction in Malaysian university libraries. *Sustainability, 10*(7), 8-16.
- Odabaşı, Y. (2014). *Postmodern pazarlama: tüketim ve tüketici*. İstanbul: MediCat Yayınları.
- Özoran, B. A. (2022). Deneysel pazarlama. A. M. Üzümlü (Ed.), *Yeni nesil pazarlama yaklaşımları*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Preacher, K. J., & Hayes, A. F. (2008). Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple mediator models. *Behavior Research Methods, 40*(3), 879-891. doi: 10.3758/BRM.40.3.879
- Rai, A. K., & Srivastava, M. (2012). Customer loyalty attributes: A perspective. *NMIMS Management Review, 22*(2), 49-76.
- Schmitt, B. (1999a). Experiential marketing. *Journal of Marketing Management, 15*(1-3), 53-67.
- Schmitt, B. H. (1999). *Experiential Marketing, How to Get Customers to Sense, Feel, Think, Act, Relate*. The Free Press, New York.
- Schmitt, B., & Zarantonello, L. (2013). Consumer experience and experiential marketing: A critical review. *Review of Marketing Research, 10*, 25-61. doi: 10.1108/S1548-435(2013)0000010006
- Sekmen, B., & Arslan, F. M. (2021). Marka deneyiminin marka imajı ve marka sadakatine etkisi: marka imajının aracılık rolü. *Öneri Dergisi, 16*(55), 221-249. doi: 10.1108/S1548-6435(2013)0000010006
- Setyorini, R., & Nugraha, R. P. (2017). The effect of trust towards online repurchase intention with perceived usefulness as an intervening variable: A study on KASKUS marketplace customers. *Jurnal Internasional, 9*(1), 1-7.
- Shieh, H.-S., & Lai, W.-H. (2017). The relationships among brand experience, brand resonance and brand loyalty in experiential marketing: Evidence from smart phone in Taiwan. *Journal of Economics and Management, 2*(28), 57-73. doi: 10.22367/jem.2017.28.04

- Srinivasan, S. S., Anderson, R., & Ponnayolu, K. (2002). Customer loyalty in e-commerce: An exploration of its antecedents and consequences. *Journal of Retailing*, 78(1), 41-50.
- Sullivan, Y. W., & Kim, D. J. (2018). Assessing the effects of consumers' product evaluations and trust on repurchase intention in e-commerce environments. *International Journal of Information Management*, 39, 199-219. doi: 10.1016/j.ijinfomgt.2017.12.008
- Şahin, A., Zehir, C., & Kitapçı, H. (2011). The effects of brand experiences, trust and satisfaction on building brand loyalty: An empirical research on global brands. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 24, 1288-1301. doi:10.1016/j.sbspro.2011.09.143
- Şahin, S. (2018). *Konaklama işletmelerinde ilişkisel pazarlama uygulamaları ile müşteri şikayet davranışı ve tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkinin belirlenmesi: Turizm akademisyenleri tarafından bir değerlendirme* (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Tabachnick, B. G., Fidell, L. S., & Ullman, J. B. (2013). *Using Multivariate Statistics* (C. 6). Pearson Boston, MA.
- Tenekecioğlu, B. (2007). *Pazarlama yönetimi*. Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi.
- Toros, N. (2009). *Alternatif pazarlama yöntemi olarak ağızdan ağıza pazarlamanın etkililiği üzerine bir sektör analizi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Uz, C. Y., & Mutlu, H. M. (2020). Marka deneyiminin yeniden satın alma niyeti üzerine etkisi. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11, 1-27. doi: 10.29157/etusbe.2020.52
- Uzunkaya, T. (2016). Marka sadakatinin tekrar satın alma niyetine etkisi ve GSM sektöründe bir araştırma. *Beypazarı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 58-67. doi: 10.18221/bujss.32305
- Wang, Y., Lo, H. P., Chi, R., & Yang, Y. (2004). An integrated framework for customer value and customer-relationship-management performance: A customer-based perspective from China. *Managing Service Quality: An International Journal*, 14(2/3), 169-182.
- Yang, C.-Y. (2009). The study of repurchase intentions in experiential marketing-an empirical study of the franchise restaurant. *International Journal of Organizational Innovation*, 2(2), 241-258.
- Yang, Z.-Y., & He, L.-Y. (2011). Goal, customer experience and purchase intention in a retail context in China: An empirical study. *African Journal of Business Management*, 5(16), 6738-6746.
- Yemez, İ., & Karaca, Ş. (2022). Examining the impact of virtual experiential marketing on e-store image and e store loyalty. *Interdisciplinary Description of Complex Systems: INDECS*, 20(4), 413-428. doi: 10.7906/indecs.20.4.8

www.rekabet.gov.tr (Erişim Tarihi: 11.01.2023).

DİJİTAL DÖNÜŞÜM ÇAĞINDA SİBER AYLAKLIK VE İŞ PERFORMANSINA ETKİSİ: E-TİCARET SEKTÖRÜ ÇALIŞANLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Gizem HASÇELİK², Şakir EŞİTTİ³

Öz

Dijitalleşme bir yandan işletmelerin rekabetçi dijital dünyada ayakta kalmalarına imkân sağlamakta, diğer yandan da analogdan dijitalle geçiş süreci olarak nitelenen dijitalleşmeyle bireysel, toplumsal ve ekonomik hayatın birçok alanı yeniden yapılandırılmaktadır. Dijitalleşme bir yandan işletmelerin rekabetçi dijital dünyada ayakta kalmalarına imkân sağlamakta, diğer yandan yeni bazı sorunları da beraberinde getirmektedir. Çalışma yaşamında dijitalleşme kaynaklı ortaya çıkan sorunlardan biridir “siber aylaklık”. Özellikle COVID-19 pandemisi sırası ve sonrasında artan dijitalleşme pratikleri insan davranışlarının da dönüşümüne sebebiyet vermiş, bu durum siber aylaklığı tetiklemiştir. Bununla birlikte mevcut literatürde siber aylaklık olgusunun iş performansına etkisini ampirik olarak inceleyen yeterli araştırma bulunmamaktadır. Çalışma, bu durumu sorunsal olarak değerlendirmektedir. Çalışmada COVID-19 pandemisi ile hız kazanan dijital dönüşüm süreçlerinin ve bu süreçlerde yaşanan siber aylaklık gibi önemli bir sorunun iş performansına etkisi, ampirik olarak irdelenmektedir. Çalışma nicel bir araştırma olarak tasarlanmış, örneklem olarak dijitalleşmenin en yoğun yaşandığı e-ticaret sektörü belirlenmiştir. Çalışmada elde edilen verilere göre siber aylaklık ile iş performansı arasında anlamlı bir ilişki bulunmakta olup, siber aylaklık iş performansını olumsuz yönde etkilemektedir.

Anahtar Kelimeler: Siber Aylaklık, İş Performansı, Siber Gezinti, Sosyal Medya

JEL Kodları: A14, A30

CYBERLOAFING AND ITS IMPACT ON WORK PERFORMANCE IN THE AGE OF DIGITAL TRANSFORMATION: A REVIEW ON E-COMMERCE EMPLOYEES

Abstract

With digitalization, which is described as the transition process from analog to digital, many areas of individual, social and economic life are being restructured. On the one hand, digitalization allows businesses to survive in the competitive digital world, on the other hand, it brings with it some new problems. One of the problems arising from digitalization in working life is cyberloafing. Increasing digitalization practices, during and after the COVID-19 pandemic, led to the transformation of human behavior, and this triggered cyberloafing. In the study, the impact of cyberloafing on work performance is empirically examined. The study is designed as quantitative research, and the e-commerce sector, where digitalization is most intense, determined as a sample. According to the study, there is a significant relationship between cyberloafing and job performance, and cyberloafing negatively affects job performance.

Keywords: Cyberloafing, Work Performance, Cyber Browsing, Social Media

JEL Codes: A14, A30

* Bu çalışma için Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Etik Kurulunun 09/03/2023 tarihli ve 03/54 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

² Yüksek lisans öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, hascelikgizem1999@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7114-8529>

³ Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İletişim Fakültesi, sakir.esitti@comu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9270-5363>

GİRİŞ

Teknolojik gelişimin son derece hızlı şekilde ilerlemesiyle dijital iletişim ve medya altyapıları, birey, toplum ve örgülerin iletişim biçimlerini geri dönülemez bir biçimde değiştirmiş, iletişimi tarihte hiç olmadığı kadar etkileşimli bir hale dönüştürmüştür. Analogdan dijitale geçiş süreci olarak nitelenen bu yeni süreçte, bireysel, toplumsal, siyasal ve ekonomik hayatın birçok alanı dijital iletişim ve medya altyapıları etrafında yeniden yapılandırılmaktadır. Çin’de bulunan Hubei eyaletindeki Wuhan şehrinde ortaya çıkan ve kısa bir süre zarfında etkisini tüm dünyada gösteren COVID-19 pandemisi, dijitalleşmenin tarihte hiç olmadığı kadar yaygınlaşmasını tetiklemiştir. Temas ve solunum yoluyla bulaşan virüs, bireylerin günlük yaşamlarını büyük ölçüde kısıtlamış, sosyalleşmelerini neredeyse imkânsız kılmıştır. Pandemi döneminde virüsle mücadele etmenin bilinen en temel yöntemi, bireylerin birbirleri ile temasını azaltmak olduğundan tüm dünyada izolasyon ve karantina süreçleri başlamış, hızlı alınan kararlarla kapanma tedbirleri uygulanmaya başlanmıştır. Bu dönemde hem kamu hem de özel sektörde temel hizmetlerin aksamaması için hızlıca dijital çözümler ortaya atılarak uygulamaya konulmuştur. Eğitim kurumları uzaktan eğitim kararı almış, öğrenciler ve eğitimciler hızlıca dijital eğitime uyum sağlamak durumunda kalmış, süpermarketler internet üzerinden sipariş alıp, hizmet verir duruma gelmiş, sağlık sektöründe dahi görüntülü görüşmeler aracılığıyla online muayeneler gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Bu dönemde iş hayatında ise uzaktan çalışma süreçleri uygulanmaya başlamış, çalışanlar işyerleri yerine kendi evlerinden çalışmalarını sürdürmek durumunda kalmışlardır. Dünya genelinde elektronik ticaret bu dönemde daha da gelişmiş, dijital paraların kullanımı artmış, yeni üretim ve tüketim pratikleri ortaya çıkmıştır. Bu durum, bir yandan bireylerin internet temelli dijital medya teknolojilerini kullanım sıklığını arttırmış, diğer yandan da işletmelerin dijitalleşme eğilimlerini ivmelendirmiştir. Bu bakımdan 2000’li yıllarda kullanımı yaygınlaşan dijital iletişim teknolojilerinin etkisiyle iş dünyasında başlayan dijital dönüşüm, COVID-19 pandemisi ile hız kazanmıştır. COVID-19 pandemisinin etkisiyle birçok kurum, kuruluş veya işletme rekabetçi iş dünyasında ayakta kalabilmek için artık operasyonlarını dijital olarak dönüştürme yoluna gitmiş, yeni geliştirilen bilgi işlem ve iletişim teknolojileri bağlamında kendini güncellemiştir. Bu sürecin tetiklediği dijitalleşme bir yandan işletmelerin rekabetçi dijital dünyada ayakta kalmalarına imkân sağlamış, diğer yandan da birçok yeni problemi de yanında getirmiştir. Bu problemlerden biri de çalışanlarda artan sıklıkta görülen siber aylıklık olgusudur.

COVID-19 pandemisinin etkisiyle artan dijital dönüşüm eğilimleri ve sosyal medya kullanımı bireylerin siber ortamlarda gezinme sürelerinin artmasına sebebiyet vermiş, özellikle çalışanlar mesai saatleri içerisinde iş dışı, şahsi amaçlarla siber gezinti yapar duruma gelmiştir.

Konu ile ilgili gerçekleştirilen mevcut literatür taramasına göre siber aylaklık, işyerlerinde sıklıkla karşılaşılan diğer temaruz ve kaytarma türlerine göre daha şiddetli etkilere sahiptir. Siber aylaklık gizlice gerçekleştirilebildiğinden, işyerlerinde uzun öğle yemeği molaları, sık ve uzun kişisel telefon görüşmeleri ve sigara molaları gibi diğer temaruz ve kaytarma türlerine göre daha tehlikeli bir kaytarma türü olup işletmelerin geleceği açısından önemli bir sorun konumundadır (Vankatesh ve Cheung, 2023). İşletmeler günümüzde sanal kaytarmanın önüne geçebilmek adına birtakım kısıtlayıcı önlemler almaya çalışmaktadır ancak bu önlemlerin ne ölçüde etkili olduğu hususu tartışmalıdır. Katı yaptırımların ve “cezaların çalışanları kızdırabileceği”, “işyeriyle aidiyet bağını zedeleyeceği”, “çalışanlar arasında adaletsizlik ve baskı algısını uyandırabileceği” ve “çalışanların yeni kontrollere karşı bir isyan biçimi olarak sanal kaytarma niyetini pekiştirebileceği” çeşitli çalışmalarda ileri sürülmektedir (Vankatesh ve Cheung, 2023; Liao, 2009; D’Arcy, Herath ve Shoss, 2004; Posey, Bennett ve Roberts, 2011). Bu durum sorunun daha da karmaşıklaşmasına sebebiyet vermekte, çözümünü zorlaştırmaktadır. Bu sebeple çalışanların baskı altına alınmadan, düzenli olarak gözlemlenmesi, sanal kaytarma eğilimlerinin ne yönde değişim, dönüşüm gerçekleştirdiğinin düzenli olarak izlenmesi önem arz etmektedir.

Bu çalışma COVID-19 pandemisi sonrasında alınan tedbirlerin gevşetilmesinin hemen ardından gerçekleştirilmiş olup, çalışmada pandemi ile artan dijitalleşmenin siber aylaklığa ve iş performansına etkisi irdelenmiştir. Mevcut literatür incelendiğinde konu ile ilgili önemli çalışmaların bulunduğu görülmektedir. Bu çalışmalar eğitim-öğretim, bilim ve teknoloji, psikoloji ve işletme gibi alanlarda yapılmış çalışmalardır. Bununla birlikte gerçekleştirilen literatür taramasında COVID-19 pandemisi gibi birey ve toplumların dijital alışkanlıkları üzerinde önemli ölçüde etkisi olan bir gelişmenin ardından, siber aylaklık ve iş performansı ilişkisinin etkisinin yeterince ölçülmediği tespit edilmiştir. Bu bakımdan çalışma, hem beyaz yaka çalışanları konu edinmesi hem de salgın sonrasında nicel veri toplanması yönleriyle literatürdeki çalışmalardan ayrılmaktadır. Bu doğrultuda çalışmada COVID-19 pandemisiyle ivmelenen dijital dönüşüm pratikleri siber aylaklık bağlamında ele alınmış ve bu pratiklerin iş yaşamına etkisi irdelenmiştir. Sosyal bilimlerde araştırma yöntemlerinden nicel araştırma yöntemi benimsenmiş, çalışma için gerekli veriler survey (anket) tekniği aracılığıyla elde edilmiştir.

SİBER AYLAKLIK OLGUSU VE İŞ PERFORMANSINA ETKİSİ

Mevcut Türkçe alan yazında “sanal kaytarma”, “sanal aylaklık”, “sanal tembellik” ve “siber kaytarma” gibi çeşitli biçimlerde kavramsallaştırılan siber aylaklık, çalışanların mesai saatleri içerisinde, sosyal medya kullanımı, çevrimiçi alışveriş yapma, oyun oynama, video izleme, haber veya blog okuma, kişisel e-posta gönderip alma ve iş arama gibi işle ilgili olmayan amaçlarla internet erişimini kullanmalarını tanımlamak için kullanılan bir terimdir (Lim, 2002; Akbulut, Dönmez ve Dursun, 2017). Literatürde yapılan

ampirik araştırmalara göre, günümüzde çalışanlar mesai saatleri içerisinde ortalama 1-2 saat boyunca siber kaytarma olarak adlandırılacak faaliyetlerde bulunmaktadır ve bu süre çalışanların çalışma sürelerinin yaklaşık %30'una denk gelmektedir (Rajah ve Lim 2011; Agarwal 2019; Askew, Ilie, Bauer, Simonet, Buckner ve Robertson, 2019). Alan yazın taramasına göre, çalışanların iş performansını etkileyen siber aylaklığın birçok sebebi bulunmaktadır. Bunları bireysel ve organizasyonel sebepler olarak ikiye ayırmak mümkündür (Ozler ve Polat, 2012). Çalışanların algı ve tutumları, kişisel özellikleri, alışkanlıkları, sosyal normları ve kişisel etik kuralları gibi unsurları siber aylaklık eylemlerinin bireysel nedenleri arasında gösterebilmek mümkündür (Arısoy, 2009). Bireysel sebepler dışında siber aylaklığa neden olabilecek organizasyonel sebepler de bulunmaktadır. Bunları da işin özellikleri, çalışana karşı tutumlar, yönetim desteği ve siber kullanım konusunda kısıtlamalar şeklinde sıralayabilmek mümkündür (Arısoy, 2009). Siber aylaklık olgusu mevcut literatürde genel anlamda bir tür işyeri üretim sapma biçimi olarak kavramsallaştırılmakta, mesai saatlerinin verimli kullanımını kısıtlayan, çalışanları iş taleplerini yerine getirmekten alıkoyan bir unsur olarak değerlendirilmektedir (Lim ve Chen, 2009). Bununla birlikte siber aylaklığın olumsuz sonuçlarının yanı sıra olumlu sonuçları da olabilmektedir (Ozler ve Polat, 2012). Bu sonuçları şu şekilde tablo halinde (Tablo 1) sıralamak mümkündür:

Tablo 1: Siber aylaklığın sonuçları

Siber aylaklığın olumlu sonuçları	Siber aylaklığın olumsuz sonuçları
Can sıkıntısı, yorgunluk ve strese düşüş oluşur,	Disiplin cezalarına başvurma gerekliliği doğar,
İş tatmininde ve yaratıcılıkta yükseklik oluşur,	Çalışanlar işlerini kaybedebilir,
Mutlu çalışanlar ortaya çıkar,	Kurumsal gizlilikte ihlal ortaya çıkar,
Verimlilik düzeyinde artış oluşur,	Üretkenlik azalır,
İleride edinilecek görevler için enerji sağlanır,	Organizasyonun rekabet yeteneğinde düşüş oluşur,
Çalışanların perspektifinde genişleme oluşur,	Casus yazılım bulaşmaları meydana gelir,
Kaygı seviyesinde düşüş oluşur.	Dikkat dağınıklığıyla görev erteleme ortaya çıkar.

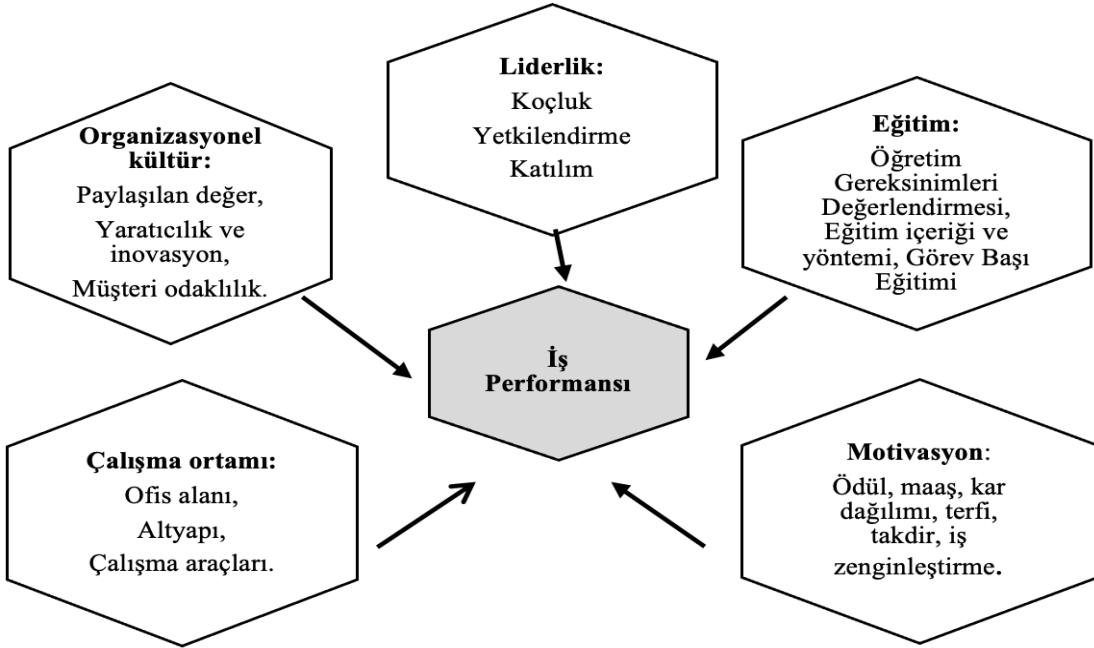
Kaynak: Özler ve Polat, 2012

Mevcut literatürde siber aylaklığın genellikle olumsuz yönleri üzerinde durulurken, olumlu yönleri çoğunlukla görmezden gelinmiştir. Bununla birlikte konu ile ilgili çalışan araştırmacılar, siber aylaklığın çalışanların stres düzeyini azaltabileceği, iş-yaşam dengesini bulmasına yardımcı olabileceği, çalışan performansı üzerinde olumlu etki yaratma potansiyeli taşıyabileceği de vurgulanmaktadır. İş stresiyle başa çıkma, iş görevlerini, teknolojileri ve prosedürleri öğrenme konuları siber aylaklığın olumlu sonuçlarında gösterilmektedir. Bu bağlamda siber aylaklığın iş performansının artmasına sebep olması da mümkündür. Bunun yanında iş performansının düşüşüne sebep olan maddelerin de incelenebilmesi için iş performansını

etkileyen faktörlerin bu bağlamda değerlendirilmesi gerekmektedir (Güğerçin, 2020; Koay ve Soy, 2018; Jian, 2013; Derin ve Gökçe, 2016; Wijanarko ve Purba, 2018).

İş performansı kavramı mevcut literatürde çalışanın örgütçe belirlenmiş bazı standartlar bağlamında görevini yerine getirme derecesi olarak tanımlanmaktadır (Randhawa, 2007). İş performansını etkileyen faktörler şu şekildedir (Thao ve Hwang, 2015):

Şekil 1: İş performansını etkileyen faktörler

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere iş performansını etkileyen faktörler; organizasyonel kültür, liderlik, eğitim, motivasyon ve çalışma ortamıdır (Thao ve Hwang, 2015). Organizasyonel kültür içerisinde yer alan paylaşılan değer ile yaratıcılık ve inovasyon kültürünün düşük seviyelerde olması çalışanın motivasyonunu ve verimini düşürmektedir. Bu bağlamda müşteri odaklılığın yüksek düzeyde olması çalışana verilen odak düzeyinin düşüşüne sebebiyet verdiği için yine aynı şekilde motivasyon ve verim düşüşüne sebep olmaktadır. Bunların sonucunda iş performansında düşüş ve siber aylaklık davranışında artış beklenmektedir. Liderlik maddesinin altında yer alan koçluk, yetkilendirme ve katılım faktörlerinin düşüşüyle iş performansında, motivasyonda ve verimlilikte düşüş beklenirken siber aylaklıkta artış beklenmektedir. Eğitim maddesinin altında yer alan faktörlerin düşüşüyle çalışan işine hakimiyetinde zorluklar yaşamaya başlar. Bunun sonucunda motivasyonda ve verimlilikte düşüş meydana gelir.

Motivasyonu düşen çalışan dikkat dağınıklıkları ve odak problemleri yaşamaya başlar. Böylelikle iş performansında düşüş ve siber aylıklık davranışında artış meydana gelmesi beklenmektedir. Motivasyon düşüşü tablodan anlaşılacağı üzere birçok faktörden oluşmaktadır. Çalışanın; ödüllendirilmemesi, maaşında gerekli artışın yapılmaması veya haksız bir maaş verilmesi, kar dağılımının adaletsiz yapılması, hakkettiği terfiyi alamaması, gerekli takdiri görmemesi ve iş zenginleştirilmesinden mahrum bırakılması motivasyonda düşüşe sebep olmaktadır. Bu durumların hem iş performansına düşüşün meydana gelmesine hem de sanal kaytarma davranışında artış oluşmasına sebep olması beklenmektedir. Son olarak çalışma ortamı maddesi altında yer alan ofis alanı, altyapı ve çalışma araçlarının yetersiz, bozuk, verimliliği düşürücü ve motivasyonu olumsuz etkileyen şekilde olması iş performansının düşüşüne sebep olduğu gibi sanal kaytarmasının da artmasına sebep olması beklenmektedir. Motivasyonu düşen çalışan, işinin gereğini yerine getirmek için gerekli düzeyde eğilime sahip olamaz. Çalışan, işini yapmaz ve siber aylıklık davranışına eğilim gösterir. Böylelikle iş performansı düşerken siber aylıklık davranışında yükseliş meydana gelir. İş performansının azalmasına yol açan faktörlerin, sanal kaytarmasının artmasına neden olması da beklenmektedir. Konunun derinliği açısından iş performansının boyutlarını incelemek de önem taşımaktadır.

1989'da Murphy, iş performansını göreve yönelik davranış, kişilerarası odaklı davranış, kesinti süresi davranışı ve yıkıcı veya tehlikeli davranış şeklinde dört boyutta detaylandırmıştır (Murphy, 1989):

Göreve yönelik davranış: Birinin işinin görev ve sorumluluklarını yerine getirmesi.

Kişilerarası odaklı davranış: İş gören kişinin diğer çalışanlarla ortaya çıkan herhangi bir etkileşimi ile temsil edilir. Bu, iş birliği yapma, iletişim kurma, işle ilgili bilgi alışverişi gibi görevle ilgili ve görevle ilgili olmayan davranışlar olabilir.

Kesinti süresi davranışı: Çalışanlar, boş zamanlarında ya işte ya da tesis dışında meşgul olurlar.

Yıkıcı veya tehlikeli davranış: Kurallara uymama, işte şiddet, hırsızlık ve kuruluşun amaçlarına ters düşen diğer davranışlar (Murphy, 1989).

İş performansının dört boyutundan ilki göreve yönelik davranıştır. Göreve yönelik davranış çalışanın iş görevlerini ve sorumluluklarını yerine getirmesiyle ilgili olduğundan dolayı sanal kaytarma davranışı gösteren bir çalışanın göreve yönelik davranış boyutunun düşük olması beklenmektedir. Sanal kaytarma davranışı gösteren çalışan göreve yönelik sorumluluk ve görevlerini yerine getirmek yerine işle alakalı olmayan siber vakit geçirme eyleminde bulunmaktadır. İş performansının ikinci boyutu olan kişilerarası odaklı davranış boyutu, çalışanın iş birliği yapması gibi görevle ilgili veya görevle ilgili olmayan amaçlarla diğer çalışanlar ile etkileşime geçmesiyle ilgilidir. Çalışanın mesai saatleri içerisinde bu boyutu yerine getirmek yerine siber aylıklık davranışı gerçekleştirmesiyle verimlilikte bir düşüş meydana gelmesinin yanında iş performansında da düşüş olması beklenmektedir. İş performansının üçüncü boyutu olan kesinti süresi davranışı, çalışanın boş zamanlarında işle veya iş dışı eylemlerle meşgul olmasıyla ilgilidir. Boyut mesai dışı saatleri ilgilendirdiği için siber aylıklıkla ilişkilendirilemez. Dördüncü ve son boyut yıkıcı veya

tehlikeli davranış boyutudur. Bu boyut kurallara uymama, hırsızlık ve kuruluşun amaçlarına ters düşme davranışlarını içerdiği için siber aylaklık davranışının bulunan bu boyutu düşürmesi beklenmektedir. Çünkü siber aylaklığın şirket kurallarınca yasaklanmakta olması, kuruluşun verimlilik amacına ters düşmesi, ayrıca şirkete harcanması gereken vaktin bir bakıma aşınması yönleriyle yıkıcı veya tehlikeli davranış boyutunu negatif yönde etkilemesi beklenmektedir.

Bu çalışmada COVID-19 pandemisi sırası ve sonrasında artan siber aylaklık eğilimlerinin iş performansına etkisi irdelenmiştir. COVID-19 pandemisi sırası ve sonrasında dijital dönüşüm eğilimleri ve sosyal medya kullanımı yaygınlaşmıştır. Çalışanların iş dışı internet kullanımının iş performansına etkisinin henüz salgın sonrasında incelenmemiş olması literatürde önemli bir boşluk doğurmaktadır. Çalışma bu durumu sorunsal olarak değerlendirmektedir. Bu çalışma aracılığıyla, dijital dönüşüm ve sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla artan internet kullanımı neticesinde, siber aylaklığın iş performansını nasıl etkilediğini keşfetmek hedeflenmektedir.

E-TİCARET SEKTÖRÜ ÜZERİNE NİCEL BİR İNCELEME

COVID-19 pandemisi sırası ve sonrasında bireylerin internet teknolojilerini kullanımı sıklığı artmış ve pandemi süreci işletmelerin dijital dönüşüm süreçlerini hızlandırmıştır. Bu durum birçok kolaylığın yanı sıra bazı sorunları beraberinde getirmiştir. Bu dönemde artan siber aylaklık eğilimleri, çalışanların iş performansına etkisi açısından önemli hususlardan biri konumundadır. Çalışanların interneti iş dışı amaçlar için kullanmalarıyla hem çalışan açısından hem de örgüt açısından verimsizliğin ortaya çıkması beklenmektedir. Bununla beraber, siber aylaklığın iş yaşamında stresi azaltacağı, dolayısıyla iş performansını arttıracığı da ileri sürülmektedir (Yeik, Soh ve Chew, 2017; Andel, Kessler, Pindek, Kleinman, ve Spector, 2019; Blanchard ve Henle, 2008). Bu çalışma, COVID-19 pandemisi sırasında uygulanan kısıtlamaların sonlanmasının ardından gerçekleştirilmiştir. Bu bakımdan çalışma ile, siber aylaklık eylemlerinin pandemi nedeniyle artan iş stresi bağlamında iş performansına etkisinin irdelenmesi amaçlanmıştır. Bu bakımdan çalışma neticesinde literatürde önemli bir boşluğun doldurulması hedeflenmektedir.

Yöntem

Yukarıda da belirtildiği gibi bu çalışmada COVID-19 pandemisi sırası ve sonrasında artan siber aylaklık eğilimlerinin iş performansına etkisi irdelenmiştir. Bu doğrultuda çalışmada sosyal bilimlerde araştırma yöntemlerinden nicel araştırma yöntemi benimsenmiş, çalışma alan araştırması olarak tasarlanmış, araştırmada veri toplayabilmek için anket (survey) tekniği tercih edilmiştir. Betimsel araştırma yöntemlerinden biri olan anket yönteminin amacı, kişilerin düşünce, yaklaşım ve değerlendirmelerini tespit

etmektedir (Sevinç, 2009). Bu bakımdan, diğer bir isimlendirmeye saha araştırması veya tarama yöntemi olarak da adlandırılan anket tekniğinin alan araştırmasının çalışmanın hedeflerine ulaşması bakımından uygun olduğu değerlendirilmiştir. Çalışmada bağımsız değişken olarak siber aylaklık, bağımlı değişken olarak ise iş performansı seçilmiştir. Çalışma sonucunda bağımsız değişken olarak belirlenmiş olan siber aylaklığın bağımlı değişken olarak seçilmiş olan iş performansına etkisi keşfedilecektir.

Şekil 2: Çalışmanın modeli

Çalışma, İstanbul merkezli, alanında lider dört e-ticaret firmasının beyaz yakalı çalışanlarında uygulanmıştır. Bu çalışma için Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Etik Kurulunun 09/03/2023 tarihli ve 03/54 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır. Çalışmada rastlantısal örnekleme yöntemlerinden basit rastgele örnekleme yöntemi kullanılmıştır. %95 güvenilirlik seviyesi, %5 hata payı ile İstanbul merkezli, alanında lider dört e-ticaret firmasında çalışan 384 kişiye anket uygulanmıştır. Çalışmanın hipotezleri şu şekildedir:

H1: Çalışanların siber aylaklık eğilimlerinin iş performanslarına negatif bir etkisi bulunmaktadır.

H2: Çalışanların siber aylaklık algıları demografik değişikliklere göre farklılık gösterir.

H3: Katılımcıların iş performansı algıları demografik değişkenlere göre farklılık gösterir.

Veri toplama araçları

Çalışmanın amacına uygun olarak siber aylaklığın iş performansına etkisini keşfetmek üzere veri toplamak için anket yöntemi kullanılmıştır. Anket formunda; Siber Aylaklık Ölçeği, İş Performansı Ölçeği ve Kişisel Bilgi Formu yer almaktadır.

Algılanan siber aylaklık ölçeği

Algılanan Siber Aylaklık Ölçeği, Blanchard ve Henle (2008) çalışmasında ortaya konmuş olup 22 maddeden oluşmaktadır. Üniversite Öğrencilerinin Siber Aylaklık Davranışları ile Öz Düzenleme Stratejileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi isimli çalışmada Kalaycı (2010) tarafından Türkçe'ye

uyarlanmıştır. Bu adaptasyon sonucunda 13 maddeden oluşan bir ölçek elde edilmiştir. Ölçek 3 boyuttan oluşmaktadır. Bunlar, “Bireysel işler, Haber takibi, Sosyalleşme”dir (Kalaycı, 2010). Daha önce üniversite öğrencilerine uygulanan ölçek 5’li Likert tipinde olup bu ölçeğin uygulanabileceği kişilerle ilgili bir kısıtlama bulunmamaktadır (Kalaycı, 2010). Ölçekte 1: Kesinlikle katılmıyorum, 5: Kesinlikle katılıyorum şeklinde bir düzen bulunmaktadır. Çalışmada ölçekten faydalanarak ölçeğin uygulandığı çalışanların siber aylaklık düzeylerinin ölçülmesi ile siber aylaklıklarının iş performansına etkisi keşfedilmiştir.

İş performansı ölçeği

16 maddeden oluşan İş Performansı Ölçeği, daha önce Bağcı (2014), Şahin (2018), Ünlü ve Yürür (2011) ve Polatçı (2014) tarafından çalışmalara uygulanmış, geçerliliği ve güvenilirliği teyit edilmiş bir ölçektir. İş performansı ölçeğini oluşturan iki boyuttan ilki görev performansı, ikincisi ise bağlamsal performanstır. 5’li Likert tipi bu ölçeğin uygulanabileceği kişilerle ilgili, kişilerin çalışan olmaları gerekliliği dışında bir kısıt bulunmamaktadır. 1: Kesinlikle katılmıyorum, 5: Kesinlikle katılıyorum şeklinde bir düzen bulunmaktadır. Çalışmada ölçekten faydalanarak ölçeğin uygulandığı çalışanların iş performansının ölçülmesi ile siber aylaklıkları ile iş performansları arasındaki ilişki keşfedilecektir.

Kişisel bilgi formu

Anket formunun bu bölümünde demografik bilgilere ulaşmak amaçlı sorular bulunmaktadır. Anket uygulanan kişilerin; cinsiyetleri, medeni durumları, mezuniyet düzeyleri ve yaşları bu form sayesinde öğrenilmektedir. Form aracılığıyla siber aylaklık ve iş performansı arasındaki ilişkinin demografik farklara göre ayrışma durumu incelenmektedir.

Verilerin Analizi

Bu çalışmada veri toplamayabilmek için Siber Aylaklık Ölçeği, İş Performansı Ölçeği ve Kişisel Bilgi Formu’nun katılımcılar tarafından doldurulması sağlanmıştır. Bu bağlamda toplamda 33 sorudan oluşan anket, 384 katılımcıya uygulanmıştır. Çalışmayla ulaşılan veriler SPSS 20 uygulamasında analiz edilerek çalışmanın bulgularına ulaşılmıştır.

Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde; kayıp değer analizi bulguları, açıklayıcı analiz bulguları, demografik analiz bulguları, normallik testi bulguları, güvenilirlik testi bulguları, faktör analizi bulguları, korelasyon analizi bulguları, regresyon analizi bulguları, t-testi bulguları ve anova analizi bulguları yer almaktadır. Elde

edilen verilerin kayıp değer analizi sonucunda, anketlerin SPSS programına işlenmesinde eksik bir değer bırakılmadığı görülmüştür.

Tanımlayıcı Bulgular

Çalışmanın tanımlayıcı istatistiklerinin yer aldığı tablo şu şekildedir:

Tablo 2: Tanımlayıcı istatistikler

	N	Minimum	Maksimum	Ort.	Std. Sapma
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan e-postaları kontrol ederim.”	384	1,00	5,00	2,4615	1,20509
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan tartışma gruplarını ziyaret ederim.”	384	1,00	5,00	2,2333	1,10592
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan sanal toplulukları ziyaret ederim.”	384	1,00	5,00	2,2410	1,10310
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan müzik, video gibi dosya indiririm.”	384	1,00	5,00	2,2282	1,07399
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan blog sayfalarını okurum.”	384	1,00	5,00	2,2410	1,08666
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan haber sitelerini ziyaret ederim.”	384	1,00	5,00	2,4949	1,14892
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan spor içerikli web sitelerini ziyaret ederim.”	384	1,00	5,00	2,2846	1,19705
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan bankacılıkla ya da finansla ilgili web sitelerini ziyaret ederim.”	384	1,00	5,00	2,3590	1,14697
“Mesai saatleri içerisinde, çevrimiçi alışveriş yaparım.”	384	1,00	5,00	2,2641	1,18452
“Mesai saatleri içerisinde, açık arttırma sitelerini ziyaret ederim.”	384	1,00	5,00	2,0487	1,14285
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan sohbet odalarına girerim.”	384	1,00	5,00	2,1436	1,08027
“Mesai saatleri içerisinde, seyahat/tatil için yer ayırtırım.”	384	1,00	5,00	2,1692	1,22404
“Mesai saatleri içerisinde, iş bulma ya da kariyer sitelerini ziyaret ederim.”	384	1,00	5,00	2,3564	1,20779
“İşime ilişkin hedefleri başarıyla sonuçlandırırım.”	384	1,00	5,00	4,1795	,76464
“İşimin gerektirdiği performans kriterlerini karşılarım.”	384	1,00	5,00	4,2872	,83287
“İşimle ilgili tüm görevlerde uzmanlığımı kullanırım.”	384	1,00	5,00	4,1410	,90875

“İşimin tüm gerekliliklerini yerine getiririm.”	384	1,00	5,00	4,1846	,84035
“Görevlere ilişkin belirlenmiş olan sorumluluklardan daha fazlasını üstlenebilirim.”	384	1,00	5,00	3,9615	,97846
“Daha üst düzey bir rol için uygun olduğumu düşünürüm.”	384	1,00	5,00	4,1769	,97368
“İşle ilgili tüm alanlarda yeterliyim, görevlerin ustalıklı üstesinden gelirim”	384	1,00	5,00	4,2179	,83076
“Görevlerimi beklendiği gibi yaparak, işimde iyi bir performans sergilerim.”	384	1,00	5,00	4,2103	,84043
“Hedeflenen işleri başarmak ve verilen tarihte bitirmek için planlı ve organize çalışırım.”	384	1,00	5,00	4,1769	,89671
“Geçerli bir mazeretim olsa dahi işimi aksatmamaya gayret gösteririm.”	384	1,00	5,00	4,0667	1,01943
“İşimi mümkün olan en az hatayla yerine getiririm.”	384	1,00	5,00	4,3051	,80597
“Görevlerimi yerine getirirken ekstra bir özen gösteririm.”	384	1,00	5,00	4,2795	,87310
“Belirli bir tarihte tamamlanması gereken işimi daima zamanında ya da zamanı gelmeden önce yerine getiririm.”	384	1,00	5,00	4,1615	,93328
“Diğer çalışanlar eleştirdiğinde, ben kurumumu savunurum.”	384	1,00	5,00	3,7410	1,14371
“Kurumum dışındakiler eleştirdiğinde, ben kurumumu savunurum.”	384	1,00	5,00	3,9000	1,07208
“Kurumumu toplum içinde temsil etmekten gurur duyarım.”	384	1,00	5,00	4,0949	1,03845
Geçerli N (liste bazında)	384				

384 kişiye uygulanan bu çalışmada; ortalama olarak verilen en düşük cevap 2,0487 ile, ortalama olarak verilen en yüksek cevap ise 4,2789 ile verilmiştir. En düşük cevaba sahip olan soru “Mesai saatleri içerisinde, açık arttırma sitelerini ziyaret ederim” anket sorusudur. 4,3051 ile en yüksek cevaba sahip olan soru “İşimi mümkün olan en az hatayla yerine getiririm.” Anket sorusudur.

Demografik Analiz Bulguları

Yapılan demografik analiz bulgularına göre bu çalışmada 384 geçerli anket uygulaması yapılmıştır. Anket uygulanan 384 kişiden 224 kişisi erkek, 160 kişisi kadındır. Anket uygulanan kişilerden 164’ü evli, 220’si bekdir. Ayrıca anket uygulanan 384 kişinin 202 kişiyle yarısından fazlası lisans mezunudur. Anket uygulanan kişilerin yaş aralığına göre çoğunluğu 34-41 yaş aralığındadır.

Normallik ve Güvenilirlik Testi Bulguları

Çalışmada elde edilen verilerin normallik testi sonucunda normal dağılmış bir ölçek olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada yer alan siber aylaklık ve iş performansı değişkenleri için güvenilirlik testi sonuçları şu şekildedir:

Tablo 3: Güvenilirlik testi

Siber Aylaklık Güvenilirlik Testi			
		N	%
Durum	Geçerli:	384	100,0
	Hariç tutulan:	0	,0
	Toplam:	384	100,0
Güvenilirlik İstatistikleri			
Cronbach's Alpha:		Soru sayısı:	
,904		13	
Durum	Geçerli:	384	100,0
	Hariç tutulan:	0	,0
	Toplam:	384	100,0
Güvenilirlik İstatistikleri			
Cronbach's Alpha:		Soru sayısı:	
,891		16	

Yapılan güvenilirlik testine göre her iki ölçek de güvenilir olarak tespit edilmiştir.

Faktör Analizi Bulguları

Siber aylaklık ölçeği için faktör analizi şu şekildedir:

Tablo 4: Siber aylaklık ölçeği faktör analizi

KMO ve Bartlett Testi		
Kaiser-Meyer-Olkin Örnekleme Yeterliliğinin Ölçüsü		,917
	Yaklaşık Ki-Kare	1982,168
Bartlett'in Küresellik Testi	df	55
	Anlamlılık	,000
Oransal Ortak Etken Varyans		

	Başlangıç	Ekstraksiyon
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan e-postaları kontrol ederim.”	1,000	,426
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan tartışma gruplarını ziyaret ederim.”	1,000	,676
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan sanal toplulukları ziyaret ederim.”	1,000	,600
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan müzik, video gibi dosya indiririm.”	1,000	,365
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan blog sayfalarını okurum.”	1,000	,485
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan bankacılıkla ya da finansla ilgili web sitelerini ziyaret ederim.”	1,000	,485
“Mesai saatleri içerisinde, çevrimiçi alışveriş yaparım.”	1,000	,531
“Mesai saatleri içerisinde, açık arttırma sitelerini ziyaret ederim.”	1,000	,457
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan sohbet odalarına girerim.”	1,000	,504
“Mesai saatleri içerisinde, seyahat/tatil için yer ayırtırım.”	1,000	,634
“Mesai saatleri içerisinde, iş bulma ya da kariyer sitelerini ziyaret ederim.”	1,000	,445

Açıklanan Toplam Varyans

Başlangıç Özdeğerleri				Kare Yüklemelerin Çıkarma Toplamları	
Bileşen	Toplam	Varyans Yüzdesi	Kümülatif Yüzde	Varyans Yüzdesi	Kümülatif Yüzde
1	5,608	50,985	50,985	50,985	50,985
2	,902	8,204	59,189		
3	,952	7,742	66,932		
4	,625	5,683	72,614		
5	,599	5,449	78,063		
6	,569	5,174	83,237		
7	,483	4,389	87,626		
8	,421	3,830	91,456		
9	,384	3,488	94,944		
10	,335	3,043	97,987		
11	,221	2,013	100,000		

Bileşen Matrisi

	Bileşen 1
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan tartışma gruplarını ziyaret ederim.”	,822
“Mesai saatleri içerisinde, seyahat/tatil için yer ayırtırım.”	,796
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan sanal toplulukları ziyaret ederim.”	,775
“Mesai saatleri içerisinde, çevrimiçi alışveriş yaparım.”	,729

“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan sohbet odalarına girerim.”	,710
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan bankacılıkla ya da finansla ilgili web sitelerini ziyaret ederim.”	,697
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan blog sayfalarını okurum.”	,696
“Mesai saatleri içerisinde, açık arttırma sitelerini ziyaret ederim.”	,676
“Mesai saatleri içerisinde, iş bulma ya da kariyer sitelerini ziyaret ederim.”	,667
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan e-postaları kontrol ederim.”	,653
“Mesai saatleri içerisinde, işle ilgisi olmayan müzik, video gibi dosya indiririm.”	,604

Yapılan analizle kümülatif yüzde %50'nin üzerinde tutulmuştur. Bunun için toplamda 13 sorudan oluşan siber aylıklık ölçeğinden geriye 11 adet anlamlı soru kalmıştır. Çalışmanın devamında, bahsi geçen 11 soru ile analiz yapılmaya devam edilmektedir.

İş performansı ölçeği için yapılan faktör analizi şu şekildedir:

Tablo 5: İş performansı ölçeği faktör analizi

KMO ve Bartlett Testi						
Kaiser-Meyer-Olkin Örnekleme Yeterliliğinin Ölçüsü	,829					
Yaklaşık Ki-Kare	666,279					
Bartlett'in Küresellik Testi	df					
	15					
	Anlamlılık					
	,000					
Oransal Ortak Etken Varyans						
	Başlangıç	Ekstraksiyon				
“İşime ilişkin hedefleri başarıyla sonuçlandırırım.”	1,000	,542				
“İşimin gerektirdiği performans kriterlerini karşılarım.”	1,000	,561				
“İşimle ilgili tüm görevlerde uzmanlığımı kullanırım.”	1,000	,556				
“İşimin tüm gerekliliklerini yerine getiririm.”	1,000	,526				
“Daha üst düzey bir rol için uygun olduğumu düşünürüm”	1,000	,427				
“Görevlerimi beklendiği gibi yaparak, işimde iyi bir performans sergilerim.”	1,000	,474				
Açıklanan Toplam Varyans						
	Başlangıç Özdeğerleri	Kare Yüklemelerin Çıkarma Toplamları				
Bileşen	Toplam	Varyans Yüzdesi	Kümülatif Yüzde	Top.	Varyans Yüzdesi	Kümülatif Yüzde
1	3,086	51,428	51,428	3,086	51,428	51,428
2	,871	14,511	65,939			

3	,637	10,610	76,548
4	,538	8,965	85,514
5	,456	7,603	93,117
6	,413	6,883	100,000

Bileşen Matrisi

	Bileşen 1
“İşimle ilgili tüm görevlerde uzmanlığımı kullanırım.”	,749
“İşime ilişkin hedefleri başarıyla sonuçlandırırım.”	,746
“İşimin gerektirdiği performans kriterlerini karşılarım.”	,736
“Görevlerimi yerine getirirken ekstra bir özen gösteririm.”	,725
“Görevlerimi beklendiği gibi yaparak, işimde iyi bir performans sergilerim.”	,688
“İşimin tüm gerekliliklerini yerine getiririm.”	,653

Yapılan analizle kümülatif yüzde %50'nin üzerinde tutulmuştur. Bunun için toplamda 16 sorudan oluşan iş performansı ölçeğinden geriye 6 adet anlamlı soru kalmıştır. Çalışmanın devamında, bahsi geçen 6 soru ile analiz yapılmaya devam edilmektedir.

Korelasyon Analizi Bulguları

Çalışmanın korelasyon analizi şu şekildedir:

Tablo 6: Korelasyon analizi

		Korelasyon	
		Siber Aylaklık	İş Performansı
Siber aylaklık	Pearson Korelasyonu	1	-,381**
	Anlamlılık (İki uçlu)		,000
	N	384	384
İş Performansı	Pearson Korelasyonu	-,381**	1
	Anlamlılık (İki uçlu)	,000	
	N	384	384

Çalışmanın sonucunda korelasyon analizinin anlamlı olduğu görülmektedir. Yapılmış olan korelasyon analizinin sonuçlarına göre bağımsız değişken olan siber aylaklık ile bağımlı değişken olan iş performansı arasında yüksek derecede anlamlı ve olumsuz bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Diğer bir deyişle korelasyon analizine göre siber aylaklığın artmasıyla iş performansının azaldığı ayrıca siber aylaklığın azalmasıyla iş performansının arttığı sonucuna ulaşılmıştır.

REGRESYON ANALİZİ BULGULARI

Çalışmanın regresyon analizi şu şekildedir:

Tablo 7: Regresyon analizi

Regresyon Analizi						
Model	R	R Kare	Ayarlanmış R Kare	Tahminin Standart Hatası		
1	,381	,145	,143	,53590		
ANOVA						
Model	Kareler Toplamı	df	Ort. Kare	F	Anlamlılık	
1	Regresyon	18,573	1	18,573	64,670	,000
	Kalan	109,706	382	,287		
	Toplam	128,279	383			
Katsayılar						
		Standartlanmamış Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
		B	Standart Hata	Beta		
1	Sabit	4,845	,081		59,925	,000
	Siber Aylaklık	-,274	,034	-,381	-8,042	,000

Çalışmanın regresyon analizine göre, daha önce korelasyon analiziyle anlamlı bir şekilde ilişki olduğu ortaya çıkan siber aylaklık ve iş performansı arasında anlamlı bir etki olduğu da anlaşılmaktadır. Regresyon analizine göre iş performansının %38'i siber aylaklıktan etkilenmektedir ve aralarında negatif bir ilişki bulunmaktadır.

T-Testi (Independent Sample T-Test) Bulguları

Çalışma verileriyle yapılan T-Testi (Independent Sample T-Test) sonucunda katılımcıların cinsiyet veya medeni durumlarına göre ayrışıp ayrışmadığı incelenmiştir. Çalışmanın t-testi sonuçları şu şekildedir:

Tablo 8: T-Testi bulguları

	Anlamlılık	Durum	N	Ort.	Standart Sapma	Standart Hata Ort.
Cinsiyet	,971	Kadın	160	4,1990	,55686	,04402
		Erkek	224	4,2574	,59389	,03968
Medeni Durum	,831	Evli	164	4,1748	,59817	,04671
		Bekar	220	4,2765	,56125	,03784

T Testine göre çalışmaya katılan 160 kadının ortalaması 4,20, standart sapması 0,56 ve standart hata ortalaması 0,04'tür. Çalışmaya katılan 224 erkeğin iste ortalaması 4,26, standart sapması 0,59 ve standart hata ortalaması 0,04'tür. Ayrıca T testine göre çalışmaya katılan evli 164 kişinin ortalaması 4,18, standart sapması 0,60 ve standart hata ortalaması ise 0,05'tir. Bunun yanında bekar 220 kişinin ortalaması 4,28, standart sapması 0,56 ve standart hata ortalaması 0,04'tür. Bu teste göre çalışmaya katılan kişilerin cinsiyetinin kadın veya erkek olması, ayrıca evli veya bekar olması durumları, anket sorularına verdikleri cevaplarda bir değişikliğe sebep olmamıştır.

ANNOVA Analizi Bulguları

Yapılan ANNOVA analiziyle katılımcıların cevaplarının mezuniyet düzeylerine ve yaşlarına göre ayrışıp ayrışmadığı ortaya konulmuştur. Çalışmanın ANNOVA analizi bulguları şu şekildedir:

Tablo 9: ANNOVA analizi bulguları

Mezuniyet Düzeyi					
	Kareler Toplamı	df	Kare Ortalaması	F	Anlamlılık
Gruplar Arası	7,243	3	2,414	7,579	,000
Grup İçi	121,036	380	,319		
Toplam	128,279	383			
	(I) Mezuniyet düzeyi	(J) Mezuniyet düzeyi	Ortalama Fark	Standart Hata	Anlamlılık
Scheffe	Lise	Önlisans	,03632	,11068	,991
		Lisans	-,26307	,09871	,070
		Lisansüstü	-,30000	,11431	,077
		Önlisans	-,03632	,11068	,991

	Lisans	-,29940*	,07524	,001
	Lisansüstü	-,33632*	,09478	,006
Lisans	Lise	,26307	,09871	,070
	Önlisans	,29940*	,07524	,001
	Lisansüstü	-,03693	,08048	,976
Lisansüstü	Lise	,30000	,11431	,077
	Önlisans	,33632*	,09478	,006
	Lisans	,03693	,08048	,976

Yaş

	Kareler Toplamı	df	Kare Ortalaması	F	Anlamlılık
Gruplar Arası	4,262	4	1,066	3,257	,012
Grup İçi	124,016	379	,327		
Toplam	128,279	383			

	(I) Yaş	(J) Yaş	Ortalama Fark	Standart Hata	Anlamlılık
Scheffe	18-25	26-33	,03438	,09253	,998
		34-41	,11984	,09178	,790
		42-49	,13484	,09995	,769
		50 ve üzeri	,60526*	,18168	,027
	26-33	18-25	-,03438	,09253	,998
		34-41	,08545	,07418	,857
		42-49	,10046	,08409	,839
		50 ve üzeri	,57088*	,17346	,030
	34-41	18-25	-,11984	,09178	,790
		26-33	-,08545	,07418	,857
		42-49	,01501	,08326	1,000
		50 ve üzeri	,48543	,17306	,099
	42-49	18-25	-,13484	,09995	,769
		26-33	-,10046	,08409	,839
		34-41	-,01501	,08326	1,000
		50 ve üzeri	,47042	,17753	,137
50 ve üzeri	18-25	-,60526*	,18168	,027	
	26-33	-,57088*	,17346	,030	

34-41	-,48543	,17306	,099
42-49	-,47042	,17753	,137

Buna göre mezuniyet düzeyleriyle ilgili olarak, önlisans mezunu olan kişilerin verdikleri cevaplar lise mezunu olan kişilerden ve lisansüstü eğitim mezunu olan kişilerden ayrılmaktadır. Ayrıca yapılan ANNOVA analizine göre kişilerin yaşlarına göre verdikleri cevaplar arasında anlamlı bir ayrışma gerçekleşmemiştir.

Bulguların Değerlendirmesi

Bu çalışmada, 384 geçerli anket uygulaması yapılmıştır. Anket uygulanan 384 kişiden 224 kişisi erkek, 160 kişisi kadındır. Anket uygulanan kişilerden 164'ü evli, 220'si bekdir. Ayrıca anket uygulanan 384 kişinin 202 kişiyle yarısından fazlası lisans mezunudur. Anket uygulanan kişilerin yaş aralığına göre çoğunluğu 34-41 yaş aralığındadır. Yapılan analizler sonucunda normal dağılmış bir test elde edilmiştir. Ayrıca yapılan güvenilirlik testine göre çalışmada kullanılan her iki ölçek de güvenilirdir. Çalışma sonuçlarına göre bağımsız değişken olan siber aylaklık ile bağımlı değişken olan iş performansı arasında yüksek derecede anlamlı olan ve olumsuz bir ilişki bulunmaktadır. Siber aylaklık, iş performansını olumsuz etkilemektedir. İş performansının %38'i siber aylaklıktan etkilenmektedir. Çalışmaya katılan kişilerin cinsiyetinin kadın veya erkek olması, ayrıca evli veya bekar olması durumları, anket sorularına verdikleri cevaplarda bir değişikliğe sebep olmamıştır. Çalışmaya katılan kişilerden, önlisans mezunu olan kişilerin verdikleri cevaplar lise mezunu olan kişilerden ve lisansüstü eğitim mezunu olan kişilerden ayrılmaktadır. Bunun yanında kişilerin verdikleri cevaplar arasında yaşlarına göre anlamlı bir ayrışma gerçekleşmemiştir. Elde edilen sonuçlar neticesinde tüm hipotezler kabul edilmiştir.

SONUÇ

Teknoloji, günlük hayatın vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Günden güne hızla gelişen teknolojik gelişmeler, dijital gelişim ve dönüşüme de katkı sağlamaktadır. Web 2.0'ın ortaya çıkışıyla birlikte sosyal medyanın oluşumu dijitalleşmeyi hızlandırmıştır. Bunun yanında COVID-19 Pandemisi bireylerin günlük yaşamlarını kısıtlamasının yanı sıra dijitalleşmeyi de hızlandırmıştır. Çalışanlar evlerinden çalışmaya başlamıştır. Bu durum etkin teknoloji kullanımına sebep olmuştur. Bu durum, denetimsiz bir şekilde, çalışma ortamının oluşmasına ve siber aylaklık konusunun gündeme gelmesine sebebiyet vermiştir. Siber aylaklık kişilerin mesai saatleri içerisinde bireysel amaçlar için siber ortamda vakit geçirmesi anlamına gelmektedir. Denetimsiz kalan çalışanların ise siber aylaklık yapması beklenmektedir. Bu çalışmanın amacı, siber aylaklığın iş performansına etkisini keşfetmektir. Çalışmada, çalışmanın amacına uygun olarak siber aylaklığın iş performansına etkisi keşfedilmek üzere araştırma

yapılmıştır. Bu bağlamda çalışmada; kayıp değer analizi, açıklayıcı analiz, demografik analiz, normallik testi, güvenilirlik testi bulguları, faktör analizleri, korelasyon analizi, regresyon analizi, t-testi ve anova analizine yer verilmiştir.

Çalışmaya katılan kişiler çoğunlukla erkek, bekar, lisans mezunu ve 34-41 yaş aralığındadır. Çalışmaya katılan kişilerden sadece önlisans mezunu olan kişilerin verdikleri cevaplar, lise mezunu olan ve lisansüstü eğitim mezunu olan kişilerden ayrılmaktadır. Çalışmaya göre bağımsız değişken siber aylaklık ile bağımlı değişken iş performansı arasında yüksek düzeyde olan anlamlı ve olumsuz yönde bir ilişki bulunmaktadır. Bunun yanında çalışmaya göre, siber aylaklık iş performansını %38 oranında etkilemektedir ve aralarında negatif bir etkileşim bulunmaktadır. Bu çalışma ile siber aylaklığın iş performansına etkisi keşfedilerek literatüre katkıda bulunulmuştur. Ayrıca çalışmada sınanan tüm hipotezler sonuçlar neticesinde kabul edilmiştir.

Çalışmanın literatürdeki diğer çalışmalarla uyumunu değerlendirmek gereklidir. Bu bağlamda Afacan Fındıklı'nın 2016 tarihli çalışmasına göre, tekstil ve sağlık sektöründe görev alan çalışanların sanal kayıtları ile iş performansları arasında negatif olan ve anlamlı ilişki vardır (Fındıklı, 2016). Fındıklı (2016)'nın çalışması ile bu çalışma uyum göstermektedir. Özüdoğru ve Yıldırım'ın 2016 tarihli çalışmasına göre sanal kayıtların değişkeni, iş gören performansı değişkeni ve iş stresi değişkeni arasında anlamlı olan bir ilişki bulunmaktadır (Özüdoğru ve Yıldırım, 2016). Bu çalışmaya göre, sanal kayıtların iş gören performansını anlamlı ve negatif yönde etkilemiştir. Bu bağlamda Özüdoğru ve Yıldırım (2019)'nın çalışması ile bu çalışma uyum göstermektedir. Sonuç olarak çalışmadan elde edilen bulgular, literatürdeki çalışmalarla uyum göstererek sanal kayıtlarla iş performansı arasında anlamlı bir şekilde ve olumsuz yönde olan bir ilişki olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. Literatürde farklı bulgular ortaya koyan çalışmalarla çalışmamızın farklılaşması ise örneklem, zaman ve farklı ölçek kullanımı ile açıklanabilir.

Çalışanların siber aylaklığın olumsuz yanlarından kaçınmasını sağlamak gerekmektedir. Böylelikle çalışanların iş performanslarında artış sağlanacaktır. Bunun için yöneticilerin konuyla ilgili bilinçlenmesi gerekmektedir. Şirketlerin belirli politikalar uygulayarak çalışanların siber aylaklığın olumsuz yanlarından etkilenmesini engellemesi gerekmektedir. Ayrıca çalışanların da bilinç kazanarak siber aylaklığın olumsuz yanlarından kendilerini korumaları gerekmektedir. Çalışanların, bilinçlenerek ve kendilerini eğiterek; yöneticilerin, bilinçlenerek, kurallar koyarak ve denetleyerek; şirketlerin ise belirli eğitimler sağlayarak ve politikalarını dijitalleşen dünyaya adapte ederek siber aylaklığın olumsuz yanlarına karşı önlem alınması iş performansına olumlu etki edecektir.

Bundan sonraki çalışmalar için siber aylaklığın verimliliğe etkisi konusunun araştırılması önerilebilir. İş performansı ve verimlilik konularının dijitalleşen dünyada, dijitalleşmeyle ilgili konularla değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda giderek dijitalleşen dünyada dijitalleşmenin geleceği hakkında yürütülecek çalışmalar da literatüre fayda sağlayacaktır. Dijitalleşmenin geleceği ve teknolojik inovasyonların iş gücüne etkilerinin de incelenmesi önem teşkil eden konular arasında yer almaktadır. Bu bağlamda siber aylaklığa karşı yöneticilerin alabileceği önlemlerle ilgili yapılan çalışmalar da literatüre katkı sağlayacaktır.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye birinci yazar %55 ve ikinci yazar %45 oranında katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma için Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Etik Kurulunun 09/03/2023 tarihli ve 03/54 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

KAYNAKÇA

- Afacan Fındıklı, M. (2016). Sanal kaytarma ve iş performansı ilişkisi: Sağlık ve tekstil sektörü çalışanlarının karşılaştırılması. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 33-62.
- Agarwal, U. (2019). Impact of supervisors' perceived communication style on subordinate's psychological capital and cyberloafing. *Australasian Journal of Information Systems*, 23, 1-27.
- Akbulut, Y., Dönmez, O., & Dursun, Ö. Ö. (2017). Cyberloafing and social desirability bias among students and employees. *Computers in Human Behavior*, 72, 87-95.
- Andel, S.A., Kessler, S.R., Pindek, S., Kleinman, G., & Spector, P.E. (2019). Is cyberloafing more complex than we originally thought? Cyberloafing as a coping response to workplace aggression exposure. *Computers in Human Behavior*, 101, 124-130.
- Arısoy, Ö. (2009). İnternet Bağımlılığı ve Tedavisi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 1, 55-67.
- Askew, K. L., Ilie, A., Bauer, J. A., Simonet, D. V., Buckner, J. E., & Robertson, T. A. (2019). Disentangling how coworkers and supervisors influence employee cyberloafing: what normative information are employees attending to? *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 26(4), 526-544.
- Bağcı, Z. (2014). Çalışanların iş doyumunun görev ve bağlamsal performansları üzerindeki etkisi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 24, 58-72.
- Blanchard, A. ve Henle, C. (2008). Correlates of different forms of cyberloafing: The role of norms and external locus of control. *Computers in Human Behavior*, 24(3), 1067-1084.

- Blanchard, A. ve Henle, C. (2008). The interaction of work stressors and organizational sanctions on cyberloafing. *Journal of Managerial Issues*, 20(3), 383-400.
- Borman, W. C. & Motowidlo, S. M. (1993). Expanding the criterion domain to include elements of contextual performance. *Personnel Selection in Organizations*. San Francisco: Jossey-Bass
- Clerk, J. (2017). Digitization, digitalization, digital and transformation: The differences [Blog yazısı]. <https://www.i-scoop.eu/digital-transformation/digitization-digitalization-digital-transformation-disruption/> adresinden erişildi.
- D'Arcy, J., Herath, T., & Shoss, M.K. (2004). Understanding employee responses to stressful information security requirements: A coping perspective. *Journal of Management Information Systems*, 31(2), 285-318.
- Derin, N. & Gökçe, S. G. (2016). Are cyberloafers also innovators? A study on the relationship between cyberloafing and innovative work behavior. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 235, 694-700. doi: 10.1016/j.sbspro.2016.11.070
- Fındıklı, M. A. (2016). Relationship between cyberloafing and work performance: Comparison of health and textile industry workers. *International Journal of Social Inquiry*, 9(1), 33-62.
- Gügerçin, U. (2020). Does techno-stress justify cyberslacking? An empirical study based on the neutralisation theory. *Behaviour & Information Technology*, 39(7), 824-836. doi: 10.1080/0144929X.2019.1617350
- Gülümoğlu, G. (2018). *Sanal kaytarma ile çalışan performansı arasındaki ilişki: Kastamonu ili örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu.
- İşgüzar, S. (2020). *Siber aylaklık davranışlarının bir kamu kurumu özelinde incelenmesi: log analizine dayalı bir çalışma* (Yayımlanmamış doktora tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.
- Jian, G. (2013). Understanding the wired workplace: The effects of job characteristics on employees' personal online communication at work. *Communication Research Reports*, 30(1), 22-33. doi: 10.1080/08824096.2012.746221
- Kalaycı, E. (2010). *Üniversite öğrencilerinin siber aylaklık davranışları ile öz düzenleme stratejileri arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Koay, K. Y., & Soh, P. C. H. (2018). Should cyberloafing be allowed in the workplace? *Human Resource Management International Digest*, 26(7), 4-6. doi: 10.1108/HRMID-05-2018- 0107
- Liao, J-F. (2009). *The effects of internal marketing on customer orientation in the banking industry*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Golden Gate Üniversitesi, San Fransisco.
- Lim V. K.G., & Chen D. J.Q. (2012). Cyberloafing at the workplace: Gain or drain on work? *Behaviour & Information Technology*, 31(4), 343-353.
- Lim, V.K.G. (2002). The IT way of loafing on the job: Cyberloafing, neutralizing and organizational justice. *Journal of Organizational Behaviour*, 23, 675- 694.

- Motowidlo, S. J. & Van Scotter, J. R. (1994). Evidence that task performance should be distinguished from contextual performance. *Journal of Applied Psychology*, 79(4), 475.
- Murphy, K. R. (1989). Dimensions of job performance. R. F. Dillon ve J. W. Pellegrino (Editörler), *Testing: Theoretical and applied perspectives* (s. 218–247) içinde. New York: Praeger Publishers.
- Ozler D. E. & Polat G. (2012). Cyberloafing phenomenon in organizations: Determinants and impacts. *International Journal of eBusiness And eGovernment Studies*, 4(2), 1-15.
- Özüdoğru M. & Yıldırım Y. T. (2019). Sanal kaytarma ve işgören performansı ilişkisinde iş stresinin düzenleyici etkisinin incelenmesi: Sağlık sektöründe bir araştırma. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(2), 467-490.
- Polatçı, S. (2014). Psikolojik sermayenin görev ve bağlamsal performans üzerindeki etkileri: Polis teşkilatında bir araştırma. *Ege Akademik Bakış*, 14(1), 115-124.
- Posey, C., Bennett, R., Roberts, T.L., & Lowry, P.B. (2011). When computer monitoring backfires: Invasion of privacy and organizational injustice as precursors to computer abuse. *Journal of Information System Security*, 7(1), 24-47.
- Pulakos, E. D., Arad, S., Donovan, M. A., & Plamondon, K. E. (2000). Adaptability in the workplace: Development of a taxonomy of adaptive performance. *Journal of Applied Psychology*, 85(4), 612-624.
- Rajah, R., & Lim, V. (2011). Cyberloafing, neutralization, and organizational citizenship behavior, *The Pacific Asia Conference on Information Systems 2011* 'de sunulan bildiri. Queensland University of Technology
- Randhawa, G. (2007). Work performance and its correlates: An empirical study. *Vision-The Journal of Business Perspective*, 11(1), 47-55.
- Sevinç, B. (2009). Survey araştırma yöntemi. K. Böke (Ed.), *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri* (s. 245-283) içinde. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Sezen, M. (2022). *Sosyal medyanın marka kent konumlandırmasındaki etkisi: Antalya-İzmir karşılaştırması* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Şahin, E. T. (2018). *Presenteizm (işte varolamama) ile iş performansı (görev performansı ve bağlamsal performans) arasındaki ilişkilerin belirlenmesi üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu.
- Thao, Le T. T & Hwang, C.J. (2014). Factors affecting employee performance– evidence from petrovietnam engineering consultancy. *Journal of Social Consultancy*.
- Ünlü, O. & Yürür, Ş. (2011). Duygusal emek, duygusal tükenme ve görev/bağlamsal performans ilişkisi: Yalova'da hizmet sektörü çalışanları ile bir araştırma. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 37, 183-207.
- Venkatesh, V., Cheung, C. M. K., Davis, F. D., & Lee, Z. W. Y. (2023). Cyberslacking in the workplace: Antecedents and effects on job performance. *MIS Quarterly*. doi: 10.25300/MISQ/2022/14985

- Wijanarko, K. S., & Purba, H. P. (2018). Hubungan cyberloafing dengan innovative work behavior pada pekerja generasi milenial dalam industri kreatif digital. *Jurnal Psikologi dan Kesehatan Mental*, 3(2), 101–113. doi: 10.20473/jpkm.V3I22018.101-113
- Yeik, K. K., Soh, P. C. H., Chew, K. W. (2017). Do employees' private demands lead to cyberloafing? The mediating role of job stress. *Management Research Review*, 40(9), 1025-1038.
- Yılmaz, Ö. (2021). WEB 1.0, 2.0, 3.0 ve 4.0'ın tarihi. *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 8(2), 344-350.

LİDER YÖNETİCİLERİN EKİP KURMA BECERİSİNDE KULLANDIKLARI KRİTERLERİN BELİRLENMESİ*

Özgül YÜKSEKBİLGİLİ², İbrahim YILDIRIM³

Öz

Hızlı gelişmelerin yaşandığı küreselleşen dünyada örgütler rekabet edilebilirliği arttırabilmek adına çalışanların bilgi ve yeteneklerinden daha çok faydalanabilmek için ekip yaklaşımına yönelmektedirler. Bu çerçevede lider yöneticilerin ekip kurma sürecinde kullandıkları kriterlerin ortaya konulması temel amaç olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda, Gaziantep ilinde 13 işletme yöneticisi ile görüşmeler yapılmıştır. İçerik analizi sonucunda 5 ana tema oluşturulmuştur. Araştırma kapsamında başarılı ekip çalışmasının unsurları olarak; takım ruhu, güven, iletişim, liderlik tespit edilmiştir. Ekip kurarken ekip üyelerinde aranan özelliklerin başında ise ekip üyelerinin yapıcı şekilde iletişim kurması ve yenilikçi olması gerektiği bulgulanmıştır. Başarılı bir ekibin kurulması için ekibin amacının net olması, örgüt yapısı ile örgütteki rollerin belirgin olması ve ekip üyelerince benimsenmesi, ekip üyeleri arasında yapıcı bir iletişimin olması, ekip üyeleri arasında güven olması, ekip üyeleri arasında çatışma olması halinde ise lider yöneticiler tarafından çözüm yollarının bulunmasının önemli olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ekip, Yönetici, Lider, Ekip Kurma

JEL Kodları: M10, D23

DETERMINATION OF THE CRITERIA FOR LEADER MANAGERS' TEAM BUILDING SKILLS

Abstract

With rapid developments in the globalizing world, organizations are shifting towards a team approach in order to benefit more from the knowledge and skills of their employees in order to increase competitiveness. Accordingly, the main purpose of this study is to determine the criteria used by leader managers in the team building process. Based on the content analysis, 5 main themes were identified. The elements of successful teamwork within the study's scope are team spirit, trust, communication, and leadership. One of the main characteristics sought in team members when forming a team was that team members should communicate constructively and be innovative. For the establishment of a successful team, it was found that it is important that the purpose of the team is clear, the organizational structure and roles in the organization are distinct and adopted by the team members, there should be constructive communication and trust among the team members, and in case of conflict among the team members, leading managers should be able to find solutions.

Keywords: Team, Manager, Leader, Team Building

JEL Codes: M10, D23

* Bu çalışma için Hasan Kalyoncu Üniversitesi Etik Kurulunun 31/03/2023 tarihli ve 2023-14 sayılı toplantısının E-97105791-050.01.01-33419 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

² Dr., ozgul.tan@hku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3034-5424>

³ Prof. Dr., Hasan Kalyoncu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, yildirim.ibrahim.27@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1557-8406>

GİRİŞ

Liderler örgüt için belirlenmiş olan hedefleri çalışanlarına bildirip ve bu hedeflere ulaşmak için etkileme gücünü kullanarak yönlendirme yapan kişilerdir (Gün ve Aslan, 2018, s. 217-218). Özellikle küreselleşmenin yaşandığı günümüz dünyasında örgütlerin yöneticilerinin ve liderlerinin sahip olduğu liderlik yeteneği ve tarzı çok önemlidir. Literatür incelendiğinde liderlik ile yöneticilik özellikleri birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Lider yönetici kavramının ise lider kavramı ile yönetici kavramının birleşiminden oluştuğu söylenebilir. Bu kapsamda ise Deliveli (2010, s. 52) lider ve yönetici kavramlarının birbiri ile bütünleştiren bir kavram olarak lider yönetici kavramı ortaya çıktığını belirtmiştir. Özer (2008, s. 5) yaptığı çalışmada lider yöneticilikte bireysel akıl yerine ortak aklın, birey yerine ekibin, emir yerine koçluğun, yöneticilik yerine liderliğin, sonuç odaklılık yerine süreç odaklılığın, çok çalışmak yerine akıllı çalışmanın esas olduğunu belirtmiştir. Bu nedenledir ki lider yöneticilikte önemli olan birey değil ekiptir. Lider yönetici ise liderlik ve yöneticilik özelliklerini bir arada bulunduran kişidir (Hayta ve İnsafoğlu, 2021, s. 237). Özsalmanlı (2005, s. 142) yaptığı çalışmada lider yöneticilerin yöneticilik özellikleri arasında lider yöneticilerin tek adam olmadığı ekip oluşturup ekibiyle çalıştığı vurgulanmıştır.

Ekipler ise örgütün amaç ve hedeflere ulaşmayı sağlayan en önemli kriterdir. Etkin ekipler için Yılmaz (2019, s. 53-55) yaptığı çalışmada çalışanların güven duygusunun, ekibin dayanışma ruhunun olmasının, ekibin bir amaç etrafında toplanabilmesinin önemli olduğu vurgulamıştır. Ekibin lideri ekibe ön ayak olarak ekibin daha etkili olmasını sağlarlar (Yılmaz, 2019, s. 53-55). Liderlik ekibin oluşması ve sürecine devam ettirebilmesi için önemli bir süreçtir. Ercan (2019, s. 22) yaptığı çalışmada bu sıkıntıları karar verme, kişilerarası anlaşmazlık gibi sıkıntıların ekip çalışmasında karşılaşılabileceğini belirtmiştir. Lider yönetici ekip çalışmasının önemini bilmekte olup, lider yöneticilerin arzu ettiği ekip tipi yenilikçi, sürdürülebilir, güçlü, verimli, zamanı iyi kullanan, pratik ve azimlidir (Biber, 2019, s. 190). Bu noktada ise lider yönetici farklı kültür ve anlayışlarda oluşan ekip için çok önemli olduğu söylenebilir.

Bu kapsamda bu çalışmada artan rekabet ortamında örgütlerin başarılarında önemli bir etkisi olan ekip çalışması incelenerek ekiplerin hangi sektörlerde daha önemli olduğu, nasıl başarılı ekiplerin oluşturulabileceği, ekip oluştururken ekip üyelerinde aranan özelliklerin neler olduğu, zayıf bir iş ekibinin özelliklerinin neler olduğu ve ekip kurma sürecinde neler yapılması gerektiği konuları ele alınmaya çalışılmıştır.

LİDER VE LİDER YÖNETİCİ

Yöneticilerin yönetim tarzlarının çalışanların tutum ve davranışlarında, moral ve verimliliklerinin yüksek olmasında önemli olduğu yapılan çalışmalarda görülmektedir. Günümüzde örgütler, sadece görevini

yapan değil aynı zamanda toplumun beklentilerini tahmin eden, entelektüel sermayeye daha fazla önem veren liderlerle çalışmak durumundadırlar (Çağlar, 2004, s. 91).

Zel (2001, s. 91) yaptığı çalışmada liderliği belirli amaçları gerçekleştirmek için bir grup insanı bu amaçlar etrafında toplayabilme ve onları harekete geçirme, etkileyebilme olarak tanımlamıştır. Liderlik, bir grup için rehberlik ve yön sağlamakla ilgili olup, liderlikte sadece başarılı sonuçlar elde etmek değil, aynı zamanda insanların ortak bir amaçtan güç aldığı ve ilham aldığı bir kültür yaratmak da önemlidir (DuBois, Hanlon, Koch, Nyatuga, ve Kerr, 2015, s. 32). Cole (1993, s. 52) yaptığı çalışmada ise lideri çalışanlar aracılığı ile örgütteki diğer çalışanlara ve gruplara nüfuz ederek çalışanların ve grubun amaçlarını gerçekleştirmesini sağlamaya çalışan kişi olarak tanımlamıştır.

Usal (1995, s. 268) yapmış olduğu çalışmada liderin taşıdığı şu özelliklere dikkat çekmiştir; izlenen kişi olmalı, kalabalığı ve amaçları simgelemeli, engellerle karşılaşıldığında danışılan, hakemlik yapan, bağdaştıran, barıştıran bir kişilik sergilemelidir. Wadsworth (1999, s. 16-17) ise yaptığı çalışmada liderin astlarına karşı güven duymalı, gereken durumlarda risk alabilmeli, katı denetimden kaçınarak astlarına özgürce davranabilecekleri bir ortam yaratmalı ve en önemlisi de yönetmek özelliğinden ziyade liderlik yeteneğine sahip olması gerektiğine dikkat çekmiştir. Dubois ve arkadaşlarının (2015, s. 32) yapmış olduğu çalışmada liderlerin etkili ekipler oluşturmada, ekiplerin faaliyetlerini yönlendirmede ve onları motive etmede kilit bir rol oynadığını belirtmişlerdir.

Demir ve Bağlıoğlu (2017, s. 16) yaptığı çalışmada lider yöneticilik kavramını tanımlamış olup, lider yöneticiliği; lider ve yönetici kavramlarının olumlu vasıflarının bir araya gelerek bir kişide bu özelliklerin toplanması olarak ifade etmiştir. Cacioppe ve Albrecht (2000, s. 394-395) yaptığı çalışmada ise lider yönetici olmanın dört boyutu olduğunu ve bu boyutların; dönüşümcü ve vizyoner olma, stratejik hedefleri yönetebilme, stratejik hedeflere ulaşmada işleri kontrol edebilme ve iyi bir ekip çalışmasıyla insanlara koçluk etme olduğunu belirtmişlerdir.

Sabuncuoğlu ve Tüz (1995, s. 190) yapmış olduğu çalışmada lider olmayan yönetici, lider yönetici ve yönetici olmayan liderlerin özelliklerine yer vermiş olup, lider yöneticilerin şu özelliklerine dikkat çekmiştir; planlama ve uzmanlıkla işleri basitleştirmeli - geleceği öngörme, sezgi ve hayal gücü yeteneğine sahip olabilmeli - amaç ve politika belirlemeli - iyi bir dinleyici olmalı - çalışanlarına örnek olmalı - sonuçları denetlemeli - genel kültür sahibi olmalı - hakemlik yapabilmeli - çalışanlarıyla diyalog kurmalı - objektif ve tarafsız olmalı - demokratik olmalı - grup üyelerini karara katmalı - zıt görüşleri davet etmeli - değişen şartlara uyum sağlayabilme esnekliğine sahip olmalı - doğru ve hızlı karar almalı - grup çalışmasına özen göstermeli - girişimci, yenilikçi ve yaratıcı olmalı, iş düzeni ve disiplinine sahip olmalı. - inisiyatif

kullanmalı ve gruba öncülük etmeli - üyeleri övme ve yerme işlerini başkalarının yanında yapmamalı - gerektiğinde üyelere ceza vermekten kaçınmamalı, ancak ceza ile suç arasında orantı olmalı - herkese yaklaşımı eşit olmalı - hitap edebilme yeteneği gelişmiş olmalı - iradeli, sabırlı, sağduyulu, cesaretli, samimi, güvenilir, düzgün konuşan, ciddi fakat sempatik olmalı - çalıştığı kişilerle işbirliği ve eşgüdüm sağlayabilmeli - nazik ve temiz giyimli olmalı - grup üyelerine güvenmeli ve güvenilir olmalı - insan odaklı olmalı ve grup üyelerini iyi tanımalı - risk ve sorumluluk almalı - hataları hoş görmeli - kendisini iyi tanımalıdır. Biber (2019, s. 186-187) ise lider yöneticilerin özelliklerini; insana değer vermesi, eğitime önem vermesi, iletişimi güçlendirmesi, sorumluluk duygusunu kazandırması, ilkeli olması, erdemli olması, hukuka saygılı olması olarak özetlemiştir.

Özsalmanlı (2005, s. 142) yaptığı çalışmada lider yönetici için örgütte çalışanın konumunun, statüsünün, unvanının, görevinin, yetkisinin ne olursa olsun önemli olmayıp çalışanın önce insan olduğu önemli olmasına dikkat çekerken, Korkut (1992, s. 159) yaptığı çalışmada ise lider yöneticilerin örgüt amaçlarını gerçekleştirirken, çalışanların istek ve gayretleriyle bütünleştirerek bunu yaptıklarını belirtmiştir.

Lider yöneticiler uzun vadeli ve sağlıklı takımların kurabilmek amacıyla; doğru üyeleri seçmeli, etkili bir ekip iletişimi geliştirmeli ve amaç odaklı çalışmalıdırlar (Biber, 2019, s. 190).

Tüm bu bilgiler ışığında lider yöneticiler birey yerine ekibe önem vererek çalışana değer verir ve etkili bir takım kurar ve bu takıma koçluk yaparak belirlenen hedefi ve amacı gerçekleştirir.

EKİP VE EKİP KURMA

Ekip; farklı bilgi, beceri ve farklı bakış açısındaki insanların örgütün amaçlarının gerçekleştirilmesi amacı ile iş birliği içerisinde ortak olarak çalışan topluluk olarak ifade edilebilir.

Örgütler dış çevrede yaşanan hızlı gelişmelerin ışığında ve yoğun rekabet ortamında rekabet edilebilirliği arttırabilmek adına ekip yaklaşımına yönelerek çalışanlarının yeteneklerinden daha çok yararlanmalıdırlar (Donnellon, 1998, s. 11). Özkalp (1997, s. 446-447) yaptığı çalışmada ekip kurmanın en genel amacının; ekip üyelerinin saygı çerçevesinde birbirleriyle dayanışma ve güven içinde kendilerine verilen bir işi tamamlamak olduğunu belirtmiştir.

Ekip çalışması ile örgütlerin rekabet üstünlüğü artmakta (İnce vd., 2004, s. 424), örgüt performansının yüksek seviyelere ulaştığı ve yönetim ihtiyacının da azaldığı görülmektedir (Güner, 2013, s. 109). Örgütlerde bilginin etkinliğinin artmasına katkıda bulunmaktadırlar (Keçecioglu, 2000, s. 3). Sarıhan (1998, s. 279) yapmış olduğu çalışmada ekip çalışmasının takım sinerjisinin takımı tek tek bireylerden daha güçlü

yapması, örgütsel verimliliğin artırılması, üretim ve kalite artışının sağlanması gibi örgüte faydalarının olduğunu belirtmiştir. Yılmaz (2005, s. 64) yapmış olduğu çalışmada ise iyi planlanmış etkili takımların çalışanların başarısını ve motivasyonunu artırdığını belirtmiştir.

Farklı düşünce, değer ve inanca sahip insanların bir araya gelmesi ile ekip kurulmaktadır (Sabuncuoğlu ve Tüz, 1995, s. 49). Güney (2004, s. 231) yaptığı çalışmada ekiplerin gelişi güzel değil de belirli birtakım aşamalardan geçerek olgunlaştıklarını belirtmiştir. Bennett ve Gadlin (2012, s. 771) yaptığı çalışmada bir ekip oluştururken, ekip üyelerinin teknik becerileri ile bilimsel geçmişlerinin önemli olduğu kadar ekip üyelerinin birbiri ile ortak çalışabilme becerilerinin de önemli olduğuna vurgu yapmıştır.

Bir takımın oluşum süreci şu şekilde özetlenebilmektedir (Tuckman, 2001, s. 66):

- İlk aşama biçimlendirme (forming); ekip üyeleri öncelikle kuruluş evresinde ekip üyelerinin tanıştığı, ekipteki rollerin ve kuralların belirlendiği aşamadır.
- İkinci aşama beyin fırtınası (storming); ekip üyeleri hedefe yönelik fikirlerini sunarlar birbirleri ile paylaşımlar yaparak dayanışmaya gittikleri bir süreçtir.
- Üçüncü aşama standartlaştırma (norming); ekip üyeleri birbirleri ile etkili ve etkin bir şekilde çalışmaya başlar. Bu aşamada ekip üyeleri birbirlerine güvenmeyi ve inanmayı öğrenir.
- Dördüncü aşama uygulama (performing); üyeler alınan kararlar doğrultusunda ortak amaca odaklanır.
- Son aşama dağılma (adjoining); ekibin çalışmasını sonuçlandırdığı, hedefe ulaştığı aşamadır. Bu aşamada ekip çalışmasının değerlendirilmesi yapılmaktadır.
- Çalışanların daha fazla katılımını sağlamak ve örgütsel verimliliği arttırmak amacı ile ekipler oluşturulmaktadır.

Tekin (2007, s. 19) ve Ünal (1998, s. 288-289) yaptıkları çalışmada ekip kurma sürecini şu şekilde özetlenmiştir

- 1- Ekip üyeleri seçilmeli,
- 2- Ekip üyelerinin yüz yüze görüşmesi sağlanarak ilk buluşma gerçekleştirilmeli,
- 3- Ekip üyelerine ekibin misyonunun, amaçlarının ne olduğu ve hedefe nasıl ulaşılacağı konusunda bilgilendirme yapılmalı,
- 4- “Lider kim olacak?” sorusuna cevap bulunmalı ve ekibin lideri tanımlanıp, hiyerarşi belirlenerek ana görev alt görevlere ayrılmalı. Yani ekip için organizasyon tanımlanır.
- 5- Sık sık ekip kutlamaları yaparak ekip üyelerinin takım başarısını katkılarını kutlanmalı,

6- Sık sık ekibin hedeflerine ulaşmasının zorunluluğu konusunda oturumlar düzenlenmeli.

Doğan (2002, s. 62-63) yaptığı çalışmada başarılı ekipleri kurmak için nelere dikkat edilmesi gerektiğini aşağıdaki maddeler ile açıklamıştır;

- 1- Yapılacak işin amacı belirlenmeli,
- 2- Yapılacak işlerin ayrıntılı olarak yazılmalı,
- 3- Ekip üyeleri işe seçilerek alınmalı,
- 4- Kaliteli hizmet vermek için önce yetenekli ve yaptığı işe inanan bir lider bulunmalı,
- 5- Destekleyici ortam sağlanmalıdır.

Güney (1997, s. 49) yapmış olduğu çalışmada yüksek performanslı ekiplerin ortak özelliklerini; katılımlı bir liderlik biçimi, ortak bir sorumluluk, ortak bir amaç, sağlıklı bir iletişim, görev odaklı bir çalışma, geleceği yönelik ve değişime açık bir potansiyeli yaratıcılık yeteneği, hızlı bir tepki biçimi olarak sıralamıştır.

İnce ve arkadaşları yaptığı çalışmada (2004, s. 427-429) örgütlerde etkili ve verimli takımların oluşturulabilmesi için takımın şu özelliklere sahip olmaları gerektiğini belirtmektedirler;

- Ortak amaç ve vizyona sahip olması,
- Karşılıklı iletişimin olması,
- Amaçlara ulaşmada ve sorunları çözümlenmede fikir ayrılıklarının desteklenmesi,
- Takım üyelerinin yetkilendirilmesi,
- Takıma ait olma duygusu,
- Ortak sorumluluğun paylaşılması,
- Takımın amaç ve hedeflerine yönelik hissi ve şahsi bağlılıkları (takım ruhu) ve
- Üyelerin çalışma ve başarıma güdülerinin artırılması konusunda desteklenmesidir.

Özkalp ise (1997, s. 439) yapmış olduğu çalışmada yüksek performanslı takımların özelliklerini şu şekilde sıralamıştır;

- Katılımlı bir liderlik biçimi
- Ortak bir sorumluluk
- Ortak amaç ve vizyon
- Olumlu ve yüksek bir iletişim
- Görev odaklı bir çalışma

- Geleceğe yönelik ve değişmeye açık bir potansiyel
- Yaratıcılık yeteneği
- Hızlı bir tepki biçimi.

Tüm bu bilgiler ışığında örgütlerde verimliliğin artırılması, çalışanların motivasyonlarının artırılması, problem çözümlerin kolaylaştırılması gibi sebeplerden dolayı, ekip üyelerinin birbiri ile sağlıklı iletişim içinde olduğu, birbirleri ile güven içinde çalıştığı, örgütün hedeflerine ulaşma konusunda ortak sorumluluğun olduğu takım anlayışının yerleşmesi gerekmektedir.

METODOLOJİ

Araştırmanın Amacı

Lider yöneticiler halk arasında, iş insanı, iş bilen, yönetici, patron, etkin sonuçlar alan becerikli kişi veya daima yeni ve riskli fikirleri gerçekleştirmeye çalışan öncü ve atılgan kişiler olarak adlandırılmaktadır. Oysa ki; organizasyonlarda oluşturulan ekipler sayesinde yöneticilerin başarılarını sürdürdükleri de bilinmektedir. Ekip kurma bir beceridir ve başarılı yöneticilerde bu beceri kendini gösterir. Bundan dolayı ekip anlayışı ile yöneticiler, örgüte daha yüksek verimlilik sağlandığı, emek maliyetinin düşürüldüğü ve çalışanların örgütlere daha bağlı hale getirildiği görüşündedir (Özkalp, 1997, s. 433-434). Bu çerçevede bu çalışmanın amacı lider yöneticilerin ekip kurma sürecinde kullandıkları kriterlerin ortaya konulması temel amaç olarak belirlenmiştir.

Bu araştırmanın temel amacını ortaya koymak için veri toplama sürecinde aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Ne tür işyeri veya organizasyonda ekip çalışması daha önemlidir?
2. Bir organizasyonda oluşturulan ekiplerde hangi özellikler bulunmalıdır?
3. Bir iş organizasyonunda bir ekip nasıl oluşturulur?
4. Bir iş organizasyonunda ekip oluştururken hangi kriterlere göre ekip elemanlarını seçersiniz?
5. Seçtiğiniz ekip elemanlarında yanıldığınız durumlar nelerdir?
6. “Zayıf bir iş ekibi”nin özellikleri veya eksiklikleri nelerdir? Ne zaman dağılır?

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada nitel araştırma yaklaşımında fenomenoloji (görgünbilim) kullanılmıştır. Fenomenoloji (görgünbilim) yaklaşımının temelini, katılımcı/katılımcıların bireysel tecrübeleri oluşturmaktadır. Araştırmada, görüşme yöntemi kullanılmıştır.

Araştırmanın Örnekleme

Araştırmacılar nicel desenlerden etkilenecek çeşitli formüller geliştirmeye çalışsalar da nitel araştırmalar için kullanılması önerilen, kabul görmüş bir örneklem büyüklüğü belirleme formülü bulunmamaktadır (Baltacı, 2018, s. 261). Ancak nitel araştırmalarda belli bir sayıdan ziyade verilerin kalitesi ve yeterli olması önemlidir. Nitel araştırmalarda temel amaç; örneklemin nicelik olarak temsilinden ziyade bir olguyu netleştirebilmesi ve derinleştirebiliyor olmasıdır (İslamoğlu ve Alınacı, 2014, s. 212). Araştırmanın örneklem büyüklüğü 15 katılımcı olarak planlanmış ancak 13 kişiden sonra katılımcıların cevapları birbirinin tekrarı olmaya başlamıştır. Bu nedenle 13 kişi ile örneklem tamamlanmıştır. Bu çalışmada, örneklem amaçlı örnekleme yöntemi ile oluşturulmuştur. Bu sayede konu hakkında derinlemesine ve detaylı araştırma yapılabilmektedir.

Bu araştırmada Gaziantep ilinde yer alan farklı sektörlerden çalışan ve orta veya üst düzey yöneticiler örneklem olarak seçilmiştir. Bu çalışma için Hasan Kalyoncu Üniversitesi Etik Kurulunun 31/03/2023 tarihli ve 2023-14 sayılı toplantısının E-97105791-050.01.01-33419 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

Veri Toplama Teknikleri

Güvenirliği sağlanması adına literatürden destek olarak görüşme soruları oluşturulmuş ve sonrasında alanında uzman akademisyenlerin görüşleri doğrultusunda yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmıştır. Soruların anlaşılır olup olmadığını anlamak, araştırmanın amacı doğrultusunda yeni soruların gerekip gerekmediğini görmek amacıyla yönetici olarak görev yapan 2 kişi ile pilot bir uygulama gerçekleştirilerek görüşme formuna son şekli verilmiştir.

Araştırma kapsamında 13 firma yöneticisi ile 03-14 Nisan 2023 tarihleri arasında yüzyüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların gizliliğini korumak adına katılımcılar L1-L13 şeklinde numaralandırılmıştır. Katılımcılara gönüllülük esasına dikkat edilerek, görüşmelere başlamadan önce araştırmanın amacı aktarılmış ve verecekleri bilgilerin tamamen bilimsel amaçlı kullanılacağı bilgisi iletilmiştir. Katılımcılara, görüşmenin süresi ile ilgili de bilgi verilerek tahmini görüşme süresinin 30-45 dakika süreceği bilgisi verilmiştir. Ayrıca görüşmeyi istedikleri anda bitirebilecekleri konusunda da bilgi verilmiştir.

Verilerin Analizi

Elde edilen verilerin değerlendirilmesinde içerik analizi yapılarak açık kodlama yöntemine başvurulmuştur. İçerik analizinde elde edilen veriler 1'den 13'e kadar numaralandırılmış ve MAXQDA 2022 programına aktarılmıştır. Yapılan nitel analizde her bir katılımcının verdiği cevaplar okunmuş ve tema ile ilişkili verilen cevapların sayısı ve çeşidi değerlendirmeye alınarak araştırma bulgularına ulaşılmıştır. Bununla beraber geçerliliğin sağlanabilmesi ve bulguların desteklenebilmesi için katılımcıların sorulara verdikleri cevap metinlerinden alıntılara da yer verilmiştir.

Bu çalışmada elde edilen verilerinin çözümlenmesinde tematik analiz tekniği kullanılmıştır. İçerik analizi sonucunda 5 ana tema oluşturulmuştur. Bunlar; (1) Ekip çalışması, (2) Başarılı ekip çalışmasının unsurları, (3) Ekip kurarken ekip üyelerinde aranan özellikler, (4) Ekip kurma süreci ve (5) Zayıf bir iş ekibinin özellikleri şeklindedir.

Araştırmanın Katılımcılarına Ait Bilgiler

Çalışma 13 katılımcı ile gerçekleştirilmiş olup, katılımcılar 1'den 13'e kadar numaralandırılarak Tablo 1'de gösterilmiştir. Ayrıca Tablo 1'de katılımcılara ait bilgiler, yöneticilik süreleri ile çalışan sayıları gösterilmektedir.

Tablo 1: Katılımcı profili

Belge Adı	Cinsiyet	Yaş	Yöneticilik Süresi	Çalışan Sayısı
L1	Erkek	39	11	50
L2	Erkek	53	29	17
L3	Erkek	40	18	523
L4	Kadın	25	3	15
L5	Erkek	40	12	1000
L6	Erkek	44	11	33
L7	Erkek	60	42	120
L8	Erkek	44	25	195
L9	Erkek	44	25	195
L10	Erkek	35	8	60
L11	Erkek	39	14	21
L12	Kadın	28	5	500
L13	Erkek	37	15	23

ARAŞTIRMA BULGULARI

Çalışmanın bu bölümünde, MAXQDA 2022 programı ile yapılan analizler sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Ekip Çalışması ile İlgili Bulgular

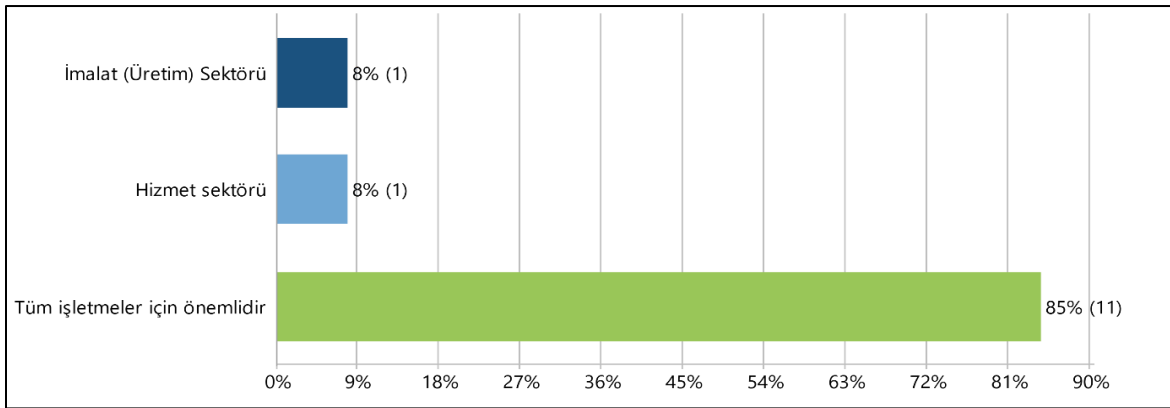
Araştırmanın ilk teması olan ekip çalışması teması üç farklı kategori altında incelenmiştir (Şekil 1). Katılımcıların %85'i ekip çalışması temasında tüm işletmeler için ekip çalışmasının önemli olduğu belirtmiş olup, konu ile ilgili katılımcıların ifadeleri aşağıdadır;

“Ekip çalışmasında amaç hep bir iş ortaya çıkarmak olduğundan ekipler yaygın ve etkin olarak her sektörde ve her işte kullanılmalıdır.” (L1)

“İş yeri ve organizasyon gözetmeksizin ekip çalışması her alanda önemlidir. Ekip, çalışmış olduğumuz iş yeri ve organizasyonda sizi başarıya götüren, çalışanların motivasyonunu arttıran, müşterilerin beklentilerini karşılayan, şirketin ticari kârı ve prestijini arttıran en önemli unsurdur.” (L3)

“Aslında işyerinin türü ve organizasyon türü ekip çalışması için farklılık göstermez. Birden fazla kişinin çalıştığı işyerlerinde her zaman ekip çalışması gereklidir.” (L6)

Şekil 1: Ekip çalışması

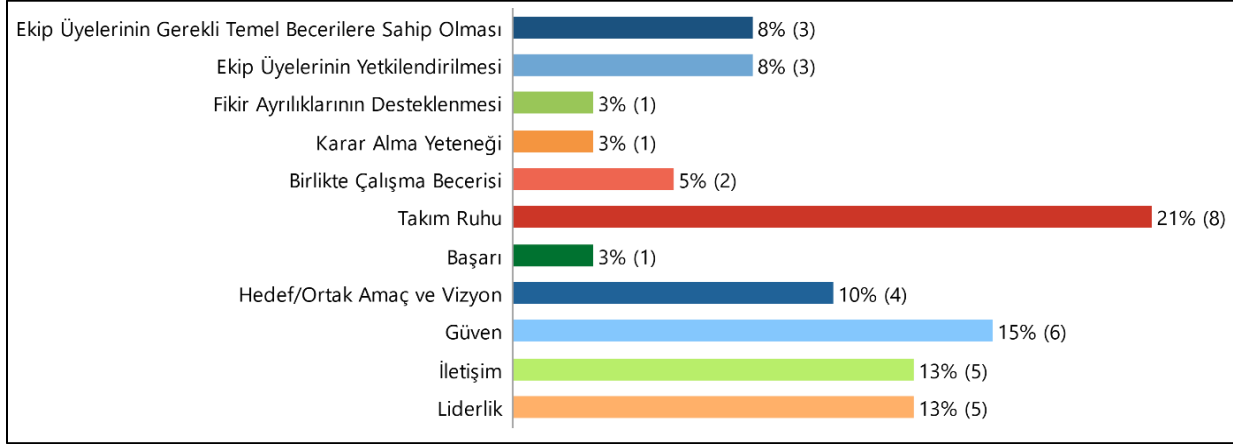

Başarılı Ekip Çalışmasının Unsurları ile İlgili Bulgular

Araştırmanın ikinci teması olan başarılı ekip çalışmasının unsurları temasında katılımcılar “ekip üyelerinin gerekli temel becerilere sahip olması”, “ekip üyelerinin yetkilendirilmesi”, “fikir ayrılıklarının

desteklenmesi”, “karar alma yeteneği”, “birlikte çalışma becerisi”, “takım ruhu”, “başarı”, “hedef/ortak amaç ve vizyon”, “güven”, “iletişim” ve “liderlik” olmak üzere 11 kod üzerinde durmuşlardır (Şekil 2).

Şekil 2: Başarılı ekip çalışmasının unsurları

Başarılı ekip çalışmasının unsurları Şekil 3’te gösterilmektedir. Bu modelde ilgili kodların frekansları ile katılımcıların kodları gösterilmiştir. Katılımcıların başarılı ekip çalışmasının unsurları temasında en çok ifade edilen kod takım ruhu (8) kodu olmuştur. Konu ile ilgili katılımcıların ifadeleri şu şekildedir:

“Ekibi oluşturan yapılar öyle bir seçilmelidir ki birinin zayıf yanını diğer seçilen kişi kapatabilmelidir.” (L7)

“En başta ekip içerisinde çalışabilen, ben yerine biz diyen ekip üyeleri önemlidir.” (L9)

“Ekip içindeki bireyler başına buyruk hareket etmemeli, ekibin çalışma düzenini bozmamalı.” (L11)

Katılımcıların başarılı ekip çalışmasının unsurları temasında sıkça ifade edilen bir diğer kod güven (6) kodu olup bu koda ilişkin alıntılar şöyledir:

“Bir ekip çalışmasında dürüstlük ve güven en ön planda olmalıdır.” (L1)

“Ekip çalışanları birbirine güvenebilmelidir. (L2)

Katılımcıların başarılı ekip çalışmasının unsurları temasında iletişim (5) koduna da sıkça yer vermişlerdir. Konu ile ilgili katılımcıların ifadeleri şu şekildedir:

“Bir takımın sahip olması gereken en önemli şeylerden biri, üyeler arasında iyi bir iletişimdir. Rahat iletişim kuran ekip üyeleri birlikte en verimli şekilde çalışabileceklerdir. Bu, etkili iletişim kurmaya

alışkın olmayan insanlar için zor olabilir. Bazıları tavsiye vermekten veya ekip üyelerinden yardım istemekten rahatsız olabilir. Bu nedenle ekip liderleri, üyeler arasında açık iletişimi sürekli olarak teşvik etmelidir. Liderler, çalışanları açık iletişim ortamıyla tanıştırmak için ekip oluşturma etkinliklerini kullanabilir.” (L13)

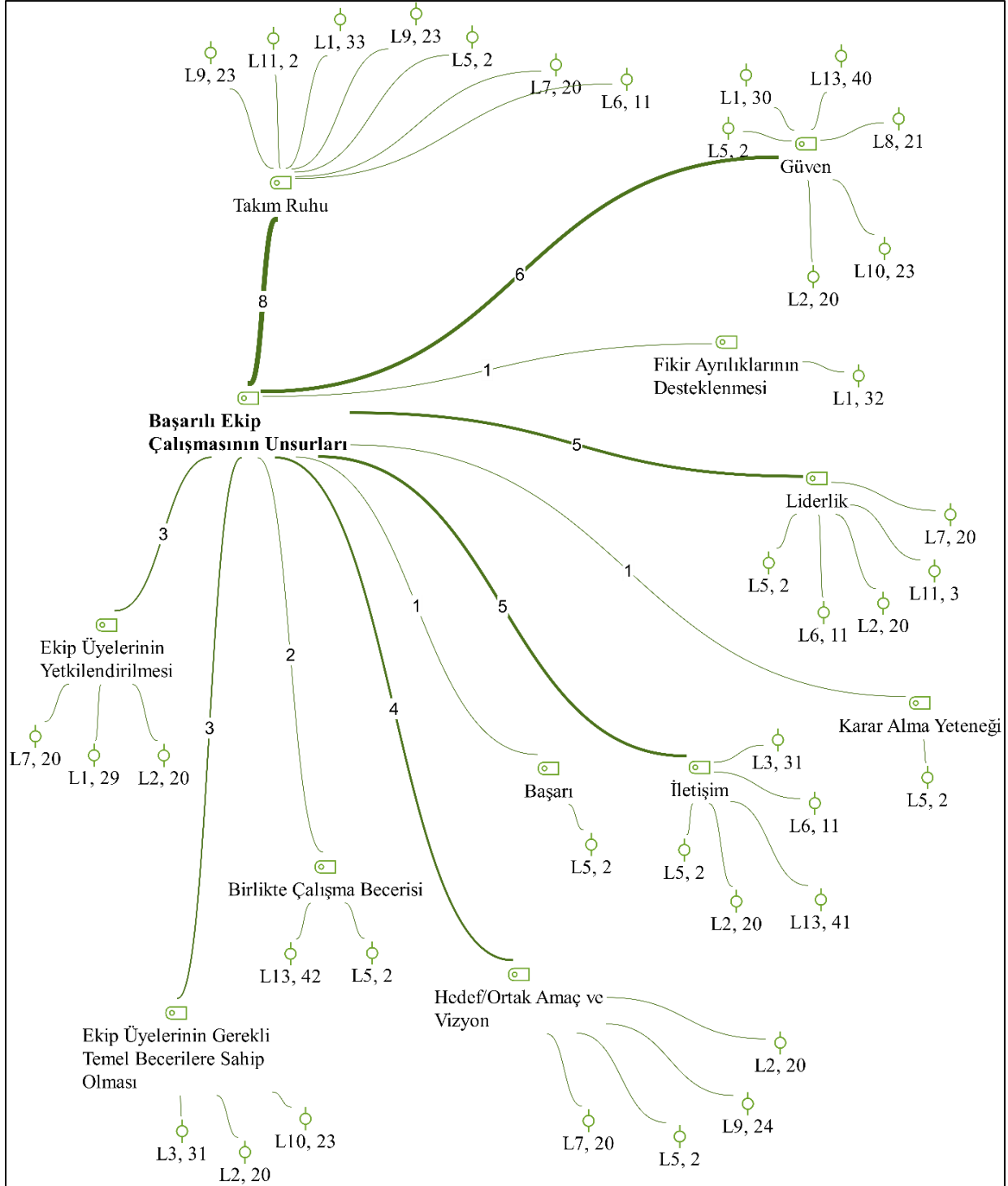
“Ekipteki çalışanlar arasında iyi bir iletişim olması gerekmektedir. Bu şekilde ekip uyum içinde çalışabilir, iş ile alakalı sorunlarını karşılıklı güven ve doğru iletişim ile daha etkili bir biçimde çözebilirler.” (L2)

Liderlik (5) koduna ilişkin katılımcıların ifadeleri ise şu şekildedir;

“.....önemli olan ekip ile uyum içinde çalışabilecek iyi bir liderdir.” (L2)

“En önemlisi ekibi idare edecek, yeri geldiğinde kararlar alacak ve ekibi bir arada tutabilecek ekibin sahiplendiği bir ekip lideri olmalıdır.” (L7)

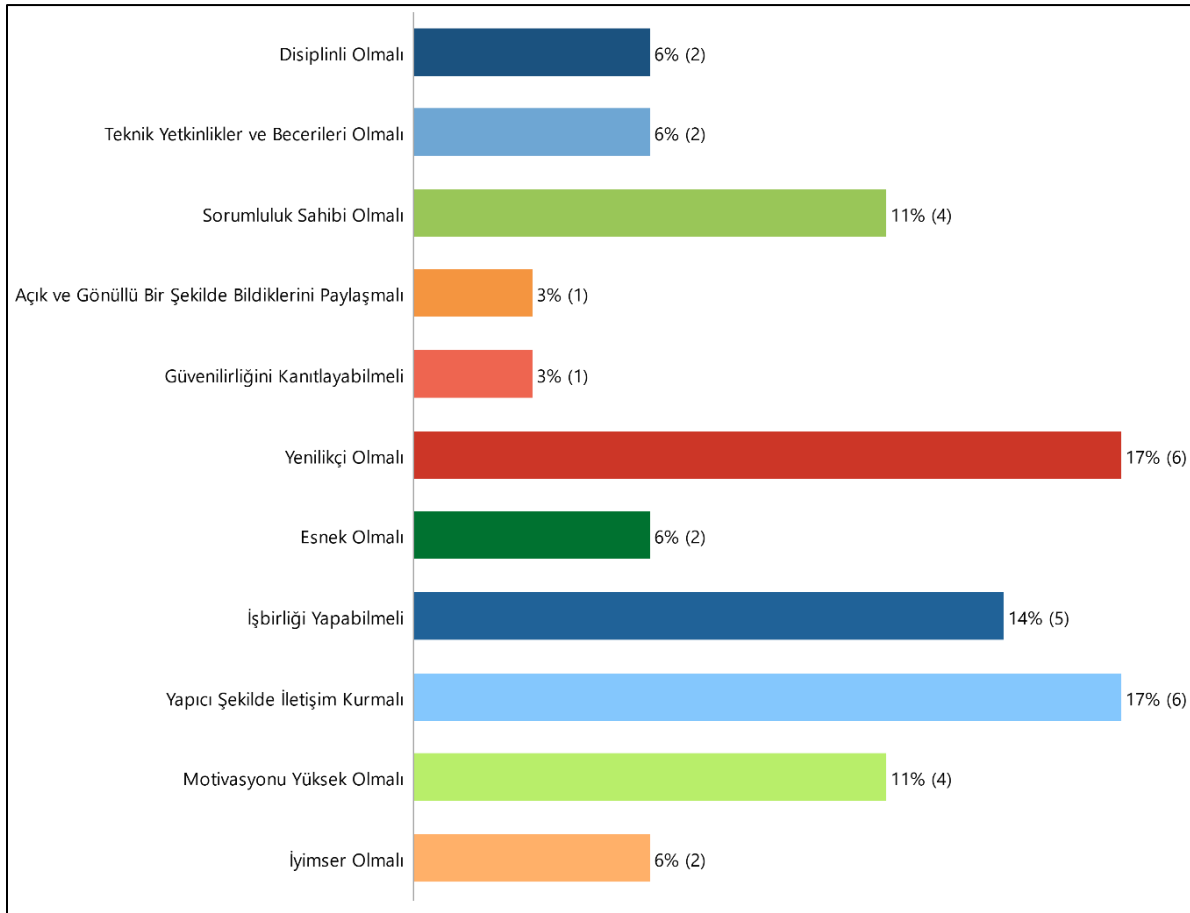
Şekil 3: Başarılı ekip çalışmasının unsurları - kod-alt kod-bölümler modeli

Ekip Kurarken Ekip Üyelerinde Aranılan Özellikler ile İlgili Bulgular

Ekip kurarken ekip üyelerinde aranılan özellikler temasında katılımcılar “disiplinli olmalı”, “teknik yetkinlikleri ve becerileri olmalı”, “sorumluluk sahibi olmalı”, “açık ve gönüllü bir şekilde bildiklerini paylaşmalı”, güvenilirliğini kanıtlayabilmeli”, “yenilikçi olmalı”, “esnek olmalı”, iş birliği yapabilmeli”, “yapıcı şekilde iletişim kurmalı”, “motivasyonu yüksek olmalı” ve “iyimser olmalı” olmak üzere 11 kod üzerinde durmuşlardır (Şekil 4).

Şekil 4. Ekip kurarken ekip üyelerinde aranılan özellikler

Ekip kurarken ekip üyelerinde aranılan özellikler temasına ait kod alt kod bölümler modeli Şekil 5’de gösterilmiştir.

Katılımcıların ekip kurarken ekip üyelerinde aranılan özellikler temasında en çok ifade edilen kodlar yapıcı şekilde iletişim kurmalı (6), yenilikçi olmalı (6) kodları olmuştur. Konu ile ilgili katılımcıların ifadeleri şu şekildedir:

“Bir çalışanın uyumlu olması, etkili iletişim becerilerine sahip olması..... gerekir.” (L4)

“Üyeler arasında iyi bir iletişim olmalı. Rahat iletişim kuran ekip üyeleri birlikte en verimli şekilde çalışabileceklerdir. Bu, etkili iletişim kurmaya alışkın olmayan insanlar için zor olabilir. Bazıları tavsiye vermekten veya ekip üyelerinden yardım istemekten rahatsız olabilir. Bu nedenle ekip liderleri, üyeler arasında açık iletişimi sürekli olarak teşvik etmelidir.” (L13)

“Sürekli kendini geliştiren kişilerden ekip elemanlarını seçilmelidir. Aynı zamanda öğrenme isteği olan ve ekip üyelerini pozitif anlamda değiştirme gücüne sahip kişiler olmasına dikkat edilir.” (L3)

“..... Arge ‘ye önem veren, teknolojik gelişmelere duyarlı bireyler olmalıdır.” (L10)

Katılımcıların ekip kurarken ekip üyelerinde aranan özellikler temasında sıkça ifade edilen bir diğer kod iş birliği yapabilmeli (5) kodu olup bu koda ilişkin alıntılar şöyledir:

“Ekipte güçlü bir iş birliği olmalıdır. Bazen ekip üyeleri arasında muhalefet ve anlaşmazlık olsa da genel manada ekip arasında uyum olmalıdır.” (L2)

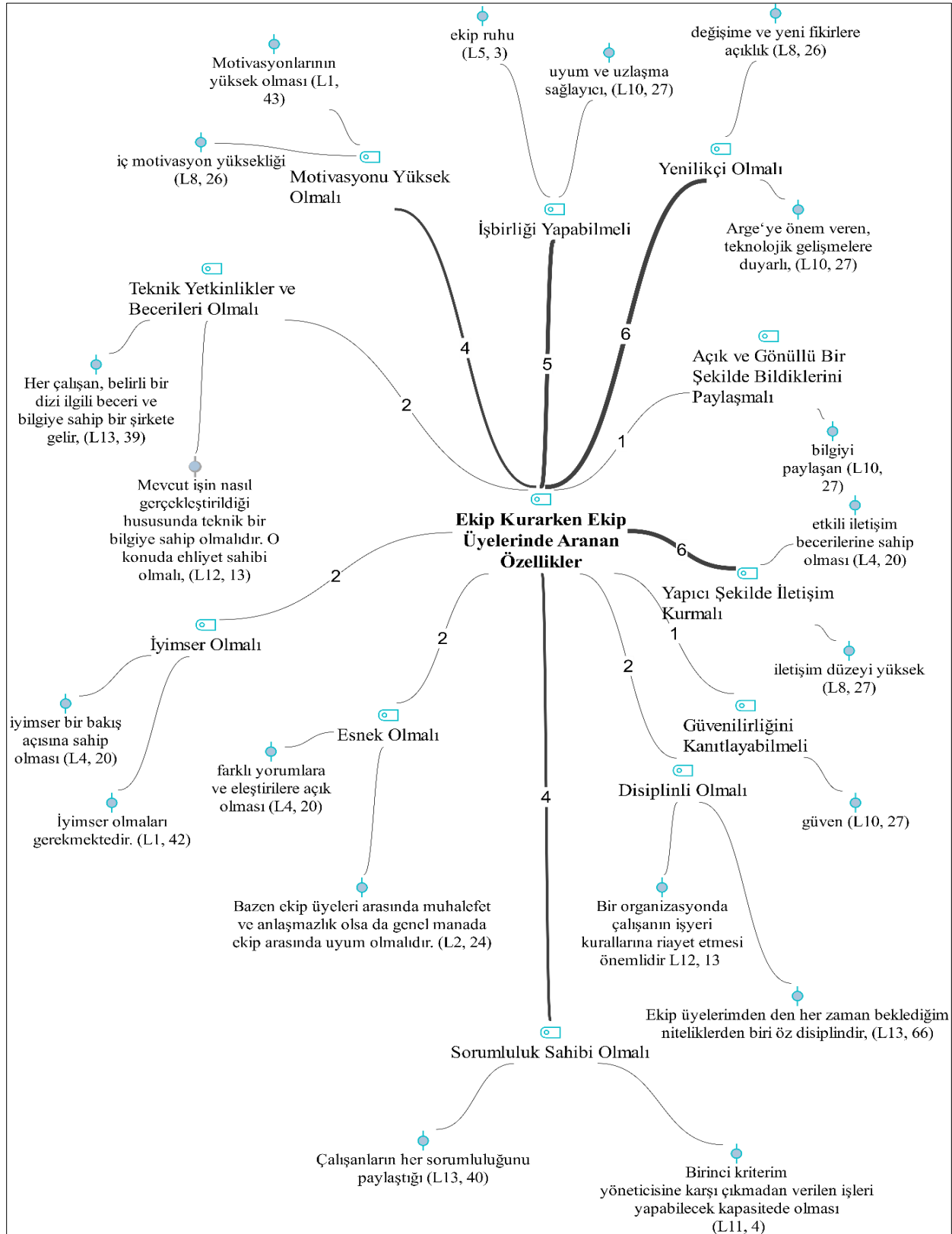
Katılımcıların ekip kurarken ekip üyelerinde aranan özellikler temasında sorumluluk sahibi olmalı (4) ve motivasyonu yüksek olmalı (4) kodlarına da sıkça yer vermişlerdir. Konu ile ilgili katılımcıların ifadeleri şu şekildedir:

“Bir diğer önemli nokta da ekip içindeki bireylerin sorumluluk sahibi, görev üstlenebilen kişiler olmasıdır. Bu şekilde ekip içinde yürütülecek görevleri sorumluluktan kaçmadan üstlenirler. Aksi durumda sorumluluk almadan ekip içinde kamufle olmaya çalışarak işleri diğer çalışanlara yıkmaya yoluna gideceklerdir.” (L11)

“Sorumluluk sahibi olması da önem verdiğimiz konuların başında yer almaktadır. Biz sabah işe geldiğimizde güne bir enerjiyle, heyecanla, pozitif yaklaşımlar sergileyen hareketli bir çalışan görmek istiyoruz. Çalışanlar arasında özverisiz, durumundan memnun olmayan çalışanlar olduğunda ne yazık ki etrafına da bu negatif enerjiyi yaymakta ve işletmenin motivasyonunu etkilemektedir.” (L12)

“Motivasyonu yüksek, kendi kendini motive eden kişilerden oluşmalıdır.” (L3)

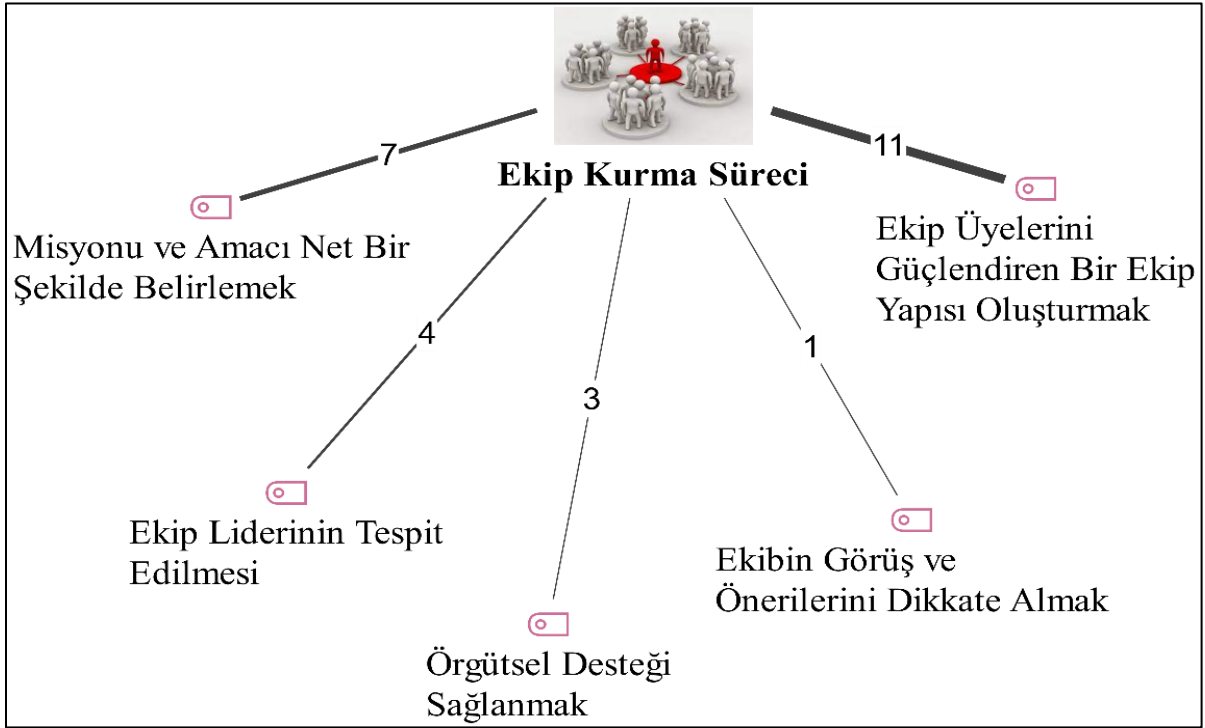
Şekil 5: Ekip kurarken ekip üyelerinde aranan özellikler - kod-alt kod-bölümler modeli

Ekip Kurma Süreci ile İlgili Bulgular

Ekip kurma süreci temasına ait model Şekil 6'da gösterilmiştir. Ekip kurma süreci temasında en çok ifade edilen kodlar sırayla; ekip üyelerini güçlendiren bir ekip yapısı oluşturmak (11), misyonu ve amacı net bir şekilde belirlemek (7), ekip liderinin tespit edilmesi (4), örgütsel desteği sağlamak (3), ekibin görüş ve önerilerini dikkate almaktır (1).

Şekil 6: Ekip kurma süreci - kod-alt kod-bölümler modeli

Ekip üyelerini güçlendiren bir ekip yapısı oluşturmak (11) kodu ile ilgili katılımcıların ifadeleri şu şekildedir:

“Ekip çalışmasındaki kişilerin çalışmaya başlamadan önce görevlerinin belirlenip dağıtılması gerekmektedir.” (L1)

“Yapılacak işe göre de ekibin içindeki her bireye görev dağılımı yapılır. Görevi verilen bireylerin yapacakları iş hakkında detaylı bir bilgilendirme ve görev tanımı kılavuzu verilmesi gerekir.” (L10)

Misyonu ve amacı net bir şekilde belirlemek (7) kodu ile ilgili bir katılımcının ifadesi şu şekildedir:

“Ekip oluşturulması için işin niteliği ve yapısı belirlenir.” (L3)

Ekip liderinin tespit edilmesi (4) kodu ile ilgili katılımcıların görüşleri aşağıdadır;

“Ekip oluşturma, çalışanlar arasındaki ilişkileri geliştirmek ve mümkün olan en etkili şekilde iş birliği yapmalarına yardımcı olmak için sürekli çaba göstermektir. Ve ekip liderleri bu konuda kilit bir rol oynamaktadır. Esasen liderler, bireysel çalışanları almaktan ve onları uyumlu bir ekip olarak bir araya getirmekten sorumludur, ‘Ekip Oluşturmanın Temel Bir Liderlik Kalitesi ‘olduğunu düşünüyorum. Liderlerin her daim harika ekipler geliştirmek için çalışması gerekir.” (L13)

“Öncelikle bu ekibin liderini bulmak lazım. O liderin de o kurulacak ekibin fonksiyonlarını yalamış yutmuş, tercihen de geçmişte o ekibin aynısından büyümüş ve gelmiş bir kişi olması lazım. Lider olmak, egodan ve kibirden yoksun olmak lazım çünkü ben müdürüm işi gidin siz yapın ben oturduğum yerden bakayım ile hiçbir iş yürümez. Yani iş organizasyonunda bir ekip oluştururken önce doğru lideri bulmak lazım.” (L9)

Örgütsel desteği sağlamak (3) kodu ile ilgili katılımcıların ifadeleri ise şu şekildedir:

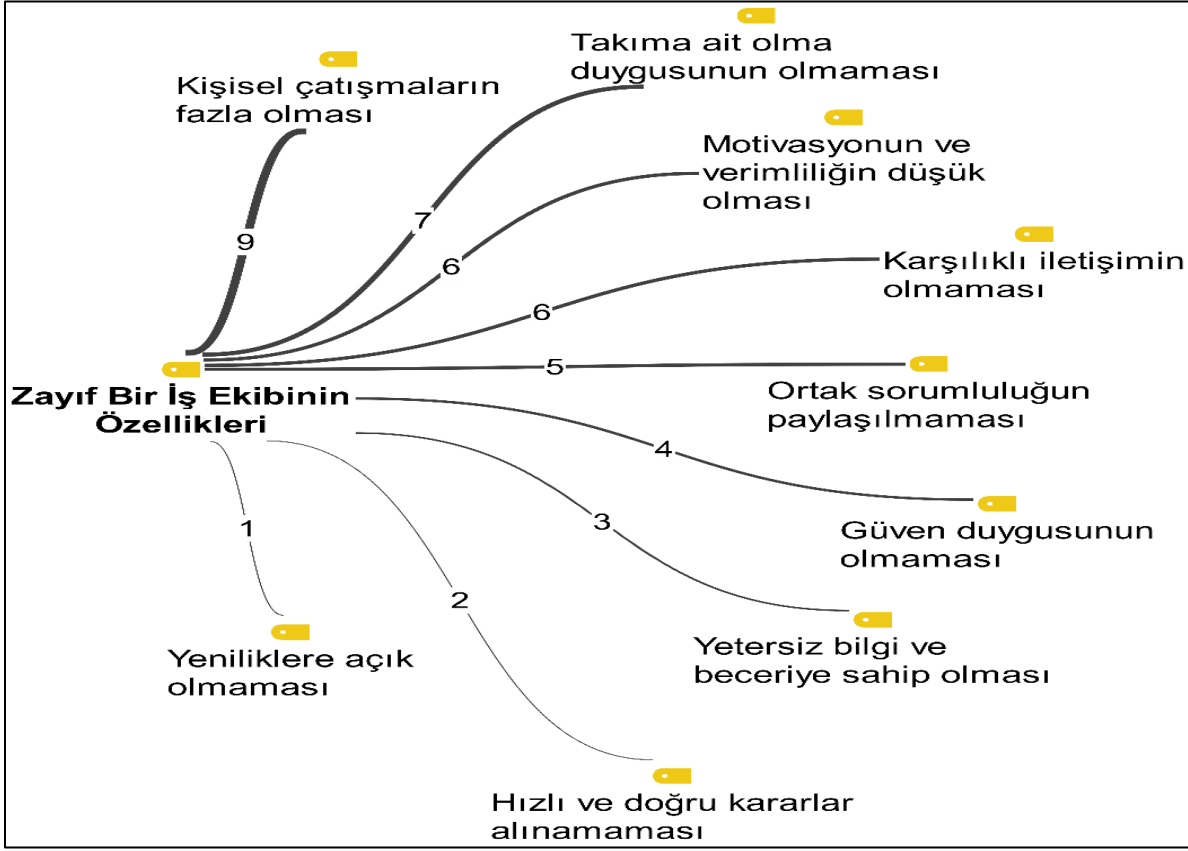
“Üretkenliği ve işyeri mutluluğunu artırmak için motive ve verimli çalışma ekipleri oluşturmaya yardımcı olabilir. Ekip oluşturma, düzenli toplantılar ve günlük tartışmalarla sınırlı olmak zorunda değildir. En etkili etkinlikler, çalışanları ofisten çıkararak ve onları yeni ve eğlenceli durumlara sokan etkinliklerdir. Liderler, kaliteli bir ekip oluşturmak için yaptıkları günlük işleri güçlendirecek faaliyetlerle çalışanlarına davranabilir. Bu tür faaliyetler, çalışanların birbirlerini yeni bir ortamda görmelerine yardımcı olarak, çalışanlar arasındaki bağlantıları güçlendirebilir.” (L13)

“Çalışan performanslarının değerlendirilmesi için gerekli sistemler kurulmalıdır. Bu değerlendirmeler sadece formaliteden uzak olmalıdır. Kişilerin zayıf yönlerinin geliştirilmesi için çalışılması gerekir. Ekip ruhunu güçlenmesi ve ortak anılar oluşturmak için belirli aralıklarla yemek organizasyonu gibi organizasyonlar düzenlenmelidir.” (L2)

Zayıf Bir İş Ekibinin Özellikleri ile İlgili Bulgular

Zayıf bir iş ekibinin özellikleri temasında katılımcılar 9 kod üzerinde durmuşlardır. Bunlar sırayla; kişisel çatışmaların fazla olması (7), takıma ait olma duygusunun olmaması (7), motivasyonun ve verimliliğin düşük olması (6), karşılıklı iletişimin olmaması (6), ortak sorumluluğun paylaşılmaması (5), güven duygusunun olmaması (4), yetersiz bilgi ve beceriye sahip olması (3), hızlı ve doğru kararlar alınmaması (2) ile yeniliklere açık olmamasıdır (1) (Şekil 7).

Şekil 7: Zayıf bir iş ekibinin özellikleri - kod-alt kod-bölümler modeli

Katılımcıların zayıf bir iş ekibinin özellikleri temasında en çok ifade edilen kod kişisel çatışmaların fazla olması (9) kodu olmuştur. Konu ile ilgili katılımcıların ifadeleri şu şekildedir:

“Ekip için kötü olan bir diğer nokta da zıt karakterli kişilerden oluşmasıdır. Her ne kadar iş hayatı olarak düşünülse de çalışma ortamında uzun zamanlar geçirildiği gözden kaçırılmamalı, karakter olarak zıt yapıdaki kişiler arasında mutlaka bu süre içinde iş dışında kişisel anlaşmazlıklar çıkabileceği ve bu durumun tartışma hatta kavga boyutuna kadar uzanarak ekibin dağılmasına sebebiyet verebileceği bilinmelidir.” (L11)

“Ekip içindeki bireylerin fevri davranışları, ekip içindeki bireylerin şahsi çıkarlarını ön plana çıkararak şirkete zarar vermesi...” (L10)

Katılımcıların zayıf bir iş ekibinin özellikleri temasında sıkça ifade edilen bir diğer kod takıma ait olma duygusunun olmaması (7) kodu olup bu koda ilişkin alıntılar şöyledir:

“Ekip ruhu yoktur. Ekip üyeleri ortak paydada buluşmayı beceremezler.” (L5)

“Birbirine saygı duymayan ve umursamayan üyelerden oluşan ekip zayıf ekip olur.” (L6)

“Biz yaklaşımı yerine ben yaklaşımı benimserler, onlar için başarı yalnızca birilerinin önüne geçmektir, birbirlerinin fikirlerini önemsemmezler...” (L8)

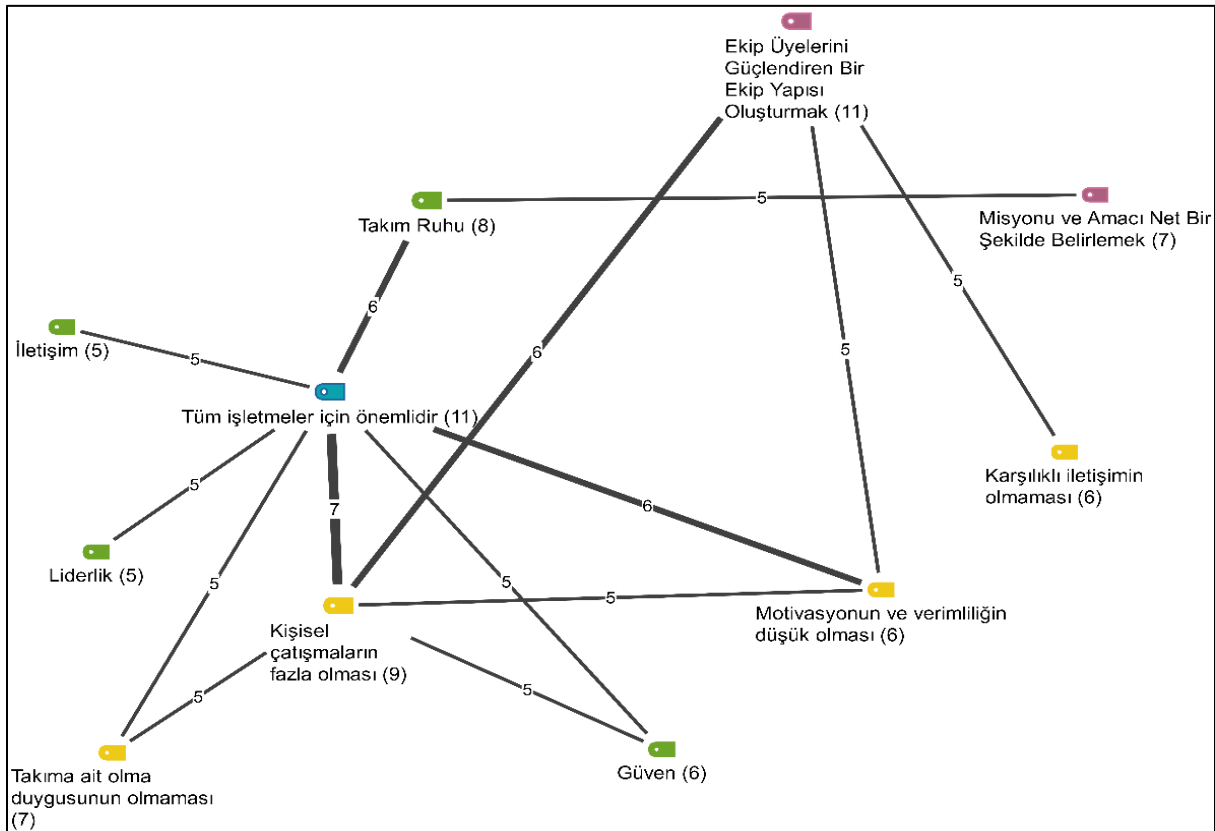
Katılımcılar motivasyonun ve verimliliğin düşük olması (6) koduna da sıkça yer vermişlerdir. Konu ile ilgili katılımcıların ifadeleri şu şekildedir:

“Zayıf iş ekibinin takım motivasyonu düşük olur, ekip üyeleri işi sahiplenmezler.” (L2)

Bulguların Değerlendirilmesi

Kod birlikte oluşma modeli (kod birlikte oluşumu) kullanılarak temaların birbirleriyle olan ilişkileri incelenmiştir. Şekil 8’de ise kod birlikte oluşma modeli gösterilmektedir.

Şekil 8: Kod birlikte oluşma modeli

Şekil 8’de yer alan kodlar arasındaki bağlantı incelendiğinde, tüm işletmeler için önemlidir kodunun kişisel çatışmaların fazla olması koduyla (7) ilişkilerinin kuvvetli olduğu ve birlikte kullanıldığı görülürken,

katılımcılar tarafından tüm işletmeler için önemlidir kodunun takım ruhu kodu (6) ile motivasyon ve verimliliğin düşük olması koduyla (6) ve kişisel çatışmaların fazla olması kodu ile ekip üyelerini güçlendiren bir ekip yapısı oluşturma koduyla (6) birlikte kullanıldığı tespit edilmektedir.

SONUÇ

Günümüzde küreselleşmenin artması, artan piyasa baskısı, sürekli teknolojik değişimin yaşanması gibi faktörler örgütleri piyasa taleplerini hızlı ve etkili bir biçimde karşılamak üzere yeni yollar aramaya zorlamaktadır. Bundan dolayı örgütlerin başarılı olması için farklı bilgi, yetenek ve perspektife sahip çalışanların birlikte çalışmasını gerektirmektedir. Bu nedenle bu çalışmada lider yöneticilerin ekip kurma sürecinde kullandıkları kriterlerin ortaya konulması amaçlanmıştır. Yapılan bu çalışmada “ekip çalışması”, “başarılı ekip çalışmasının unsurları”, “ekip kurarken ekip üyelerinde aranan özellikler”, “ekip kurma süreci” ve “zayıf bir iş ekibinin özellikleri” olmak üzere 5 ana tema üzerinde durulmuştur.

Yapılan çalışmada sektör veya örgütün türü fark etmeksizin ekip çalışmasının tüm işletmeler için önemli olduğu tespit edilmiştir.

Bu çalışmada başarılı ekip çalışmasının unsurları da araştırılmış olup takım ruhu, güven, iletişim, liderlik, hedef/ortak amaç ve vizyon, ekip üyelerinin gerekli temel becerilere sahip olması, ekip üyelerinin yetkilendirilmesi, birlikte çalışma becerisi, fikir ayrılıklarının desteklenmesi, karar alma yeteneği ile başarı araştırma kapsamında tespit edilen başarılı ekip çalışmasının unsurları olmuştur. Araştırma bulgularına göre, takım ruhu, güven, iletişim ve liderlik katılımcılar tarafından en çok üzerinde durulan başarılı ekip çalışmasının unsurları olmuştur. Ekip çalışmasının temel amacı örgütlerde işletme stratejileri doğrultusunda yüksek performans sağlanmasıdır. Bailey-Scudamore (1991, s. 21) yapmış olduğu çalışmada ekiplerin başarılı olması ve etkin bir şekilde çalışması için ise beraberlik ruhu yani ekip ruhunun olması gerektiğini belirtmiştir. Bennett ve Gadlin’in (2012, s. 775) yaptığı çalışmada ise güven duygusunun ekip uyumunu etkileyen önemli öğelerden biri olarak belirtmiştir.

Ekip kurarken ekip üyelerinde aranan özelliklerin belirlenmesi amacıyla analizler yapılmış ve elde edilen bulgular ışığında ekip üyelerinin; yapıcı şekilde iletişim kurmalı, yenilikçi olmalı, işbirliği yapabilmeli, sorumluluk sahibi olmalı, motivasyonu yüksek olmalı özellikleri tespit edilmiştir. Araştırma bulgularına göre, yapıcı şekilde iletişim kurmalı ile yenilikçi olmalı katılımcılar tarafından en çok üzerinde durulan özellikler olmuştur. Kurt (2001, s. 12) yapmış olduğu çalışmada ekip çalışmasının başarılı olması için ekiplerin sahip olması gereken genel özellikler arasında iletişimin önemini de vurgulamıştır. Ayrıca ekipte başarıya ilişkin bir sinerjik yapının oluşturulabilmesi ancak ekip üyeleri arasındaki sağlıklı iletişim

ile gerçekleştirilmektedir (Larsen, 1998, s. 84). Bu doğrultuda araştırma kapsamında tespit edilen özellikler ile literatür örtüşmektedir.

Lider yöneticilerin ekip kurma süreci ile ilgili görüşleri de yapılan bu çalışmada değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular ışığında ekip kurma sürecinde en çok ifade edilen kodlar sırayla; ekip üyelerini güçlendiren bir ekip yapısı oluşturmak, misyonu ve amacı net bir şekilde belirlemek, ekip liderinin tespit edilmesi, örgütsel desteği sağlamak, ekibin görüş ve önerilerini dikkate almak olmuştur. Katılımcılar ekip üyelerini güçlendiren bir ekip yapısı oluşturmak kodu üzerinde durmuş olup, Toprak (2006, s. 71) yapmış olduğu çalışmada ekip içinde rollerin ve görevlerin dağılımı ile eki içi ilişkilerin net olarak tanımlanmadığı ekiplerde, görevlerin yerine getirilmesi konusunda büyük bir enerji kaybı yaşandığını belirterek bu kodun önemine vurgu yapmıştır. Ensari (1999, s. 105) ise yaptığı çalışmada ekipte çalışanların örgütsel amaç ve vizyon çerçevesinde kanalize olmalarının önemine dikkat çekmiştir.

Zayıf bir iş ekibinin özellikleri de yapılan bu çalışmada değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular ışığında zayıf bir iş ekibinde kişisel çatışmaların fazla olduğu, takıma ait olma duygusunun olmadığı, motivasyonun ve verimliliğin düşük olduğu, karşılıklı iletişimin olmadığı, ortak sorumluluğun paylaşılmadığı, güven duygusunun olmadığı, yetersiz bilgi ve beceriye sahip bulunduğu, hızlı ve doğru kararlar alınmadığı ile yeniliklere açık olmadığı tespit edilmiştir.

Başarılı bir ekibin kurulması için ekibin amacının net olması, örgüt yapısı ile örgütteki rollerin belirgin olması ve ekip üyelerince benimsenmesi, ekip üyeleri arasında yapıcı bir iletişimin olması, ekip üyeleri arasında güven olması, ekip üyeleri arasında çatışma olması halinde ise lider yöneticiler tarafından çözüm yollarının bulunması gerekmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma için Hasan Kalyoncu Üniversitesi Etik Kurulunun 31/03/2023 tarihli ve 2023-14 sayılı toplantısının E-97105791-050.01.01-33419 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

KAYNAKÇA

Bailey-Scudamore, I. (1991). The changing role of administration within organizations. *Administrator*, January, 15(2), 21.

- Baltacı, A. (2018). Nitel Araştırmalarda örnekleme yöntemleri ve örnek hacmi sorunsalı üzerine kavramsal bir inceleme. *BEÜ SBE Dergisi*, 7(1), 231-274.
- Bennett, L. M., & Gadlin, H. (2012). Collaboration and team science: from theory to practice. *Journal of Investigative Medicine*, 60(5), 768-775.
- Biber, M. (2019). Lider yöneticilik. *İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 183-197.
- Cacioppe, R., & Albrecht S. (2000). Using 3608 feedback and integral model to develop leadership and management skills. *Leadership and Organization Development Journal*, 21(8), 390-404.
- Cole, G. A. (1993). *Management theory and practice*. (4. Baskı). London: DP Publication Ltd.
- Çağlar, İ. (2004). İktisadi ve idari bilimler fakültesi öğrencileri ile mühendislik fakültesi öğrencilerinin liderlik tarzına ilişkin eğilimlerinin karşılaştırmalı analizi ve Çorum örneği. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, 91-107
- Deliveli, Ö. (2010). *Yönetimde yeni yönelimler bağlamında lider yöneticilik* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Demir, Ö., & Bağlıoğlu, A. (2017). Sağlık kurumlarında kurumsal imaj sürecinde lider yöneticilik. *Fırat Üniversitesi, İİBF Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1(2), 1-26.
- Donnellon, A. (1998). *Takım dili: Takım dinamiğinde dilin gücü* (Çev: O. Akınhay). İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- DuBois, M., Hanlon, J., Koch, J., Nyatuga, B., & Kerr, N. (2015). Leadership styles of effective project managers: Techniques and traits to lead high performance teams. *Journal of Economic Development, Management, IT, Finance, and Marketing*, 7(1), 30-46
- Ensari, H. (1999). *21. yüzyıl okulları için toplam kalite yönetimi*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Ercan, B. (2019). *Hemşirelerin ekip çalışması tutumu ve bazı mesleki özelliklerinin hasta güvenliği kültürüne etkisi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Koç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gün, İ., & Aslan Ö (2018). Liderlik kuramları ve sağlık işletmelerinde liderlik. *Sağlık ve Hemşirelik Yönetimi Dergisi*, 5(3), 217-226.
- Güner, F. (2013). *İç girişimciliğin yenilik ve ekip yönetimi ile ilişkisi ve bir araştırma* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Güney, N. (1997). *Yönetimde grupla çalışma tekniklerinden takım çalışmaları ve bir uygulama örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Güney, S. (2004). *Açıklamalı yönetim-organizasyon ve örgütsel davranış terimler sözlüğü*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Hayta, Y., & İnsafoğlu, S. (2021). Afet yönetimine yönelik lider yönetici modeli. *The Journal of Academic Social Science*, 9(116), 225-241

- İnce, M., Bedük, A., & Aydoğan, E. (2004). Örgütlerde takım çalışmasına yönelik etkin liderlik nitelikleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11, 423-446.
- İslamoğlu, A. H., & Almaçık, Ü. (2014). Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri (4. Baskı). Beta Basım A.Ş., İstanbul.
- Mech, T. (1997). The managerial roles of chief academic officers. *The Journal Of Higher Education*, 68(3), 282-298.
- Keçecioglu, T. (2002). *Takım kimyası ve mimarisi*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Korkut, H. (1992). Üniversite akademik yöneticilerinin liderlik davranışları. *Amme İdaresi Dergisi*, 25(1), 156-167.
- Kurt, E. (2001). *Kalite takımlarında kalite çemberleri ile kendini yöneten takımlar ve uygulamadan örnekler* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Larsen A. T. (1996). Değişim sürecinin rotasını çizmek. Robert H. Rosen (Ed.), *İnsan yönetimi içinde*. İstanbul: MESS.
- Özkalp, E. (1997). Takım çalışmalarının günümüz yönetim sistemlerindeki yeri ve takım yönetimi tekerleği. *Anadolu Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1-2), 433-434.
- Özer, M. A. (2008). *21. yüzyılda yönetim ve yöneticiler*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Özsalmanlı, A. Y. (2005). Türkiye’de kamu yönetiminde liderlik ve lider yöneticilik. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 137-146.
- Sabuncuoğlu, Z., & Tüz, M. (1995). *Örgütsel psikoloji*. Bursa: Ezgi Yayınları
- Sarıhan, İ. H. (1998). *Teknoloji yönetimi*. Gebze: Desnet.
- Tekin, D. (2007). *İlköğretim okullarında yöneticilerin takım kurma ve yönetebilme yeterliği (Sakarya ili örneği)* (Tezsiz yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Toprak, A. (2006). *İşletmelerde liderlik ve ekip çalışması* (Tezsiz yüksek lisans tezi). Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tuckman, B. W. (2001). Developmental sequence in small groups. *Group Facilitation: A Research and Applications Journal*, 3, 66– 81
- Usal, A. (1995). *Davranış bilimleri*. İzmir: Barış Yayınları.
- Ünal, S. (1998). Takım kurma ve yönetme süreci. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 10(10), 287-297.
- Wadsworth, W. J. (1999). *Atak yöneticinin liderlik rehberi* (Çev: E. Sabri Yarmalı). İstanbul: Hayat Yayıncılık.
- Yılmaz, G. (2005). Örgütlerde yaşanan çatışmaların giderilmesinde takım çalışmalarından yararlanma. *Verimlilik Dergisi* (1), 45-66

Yılmaz, M. K. (2019). Havacılık işletmelerinde vardiya sistemi, ekip çalışması ve çalışan memnuniyeti. *Ankara: Iksad Yayınları.*

Zel, U. (2001). *Kişilik ve liderlik*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

AKADEMİK ÇALIŞMANIN DÖNÜŞÜMÜNDE DİJİTALLEŞMENİN ROLÜ*

Meryem KAYTAN², Elif Tuğba DOĞAN³

Öz

Son on yıldır, yükseköğretim kurumlarında yaşanan dijital dönüşüme şahit olmaktayız ve bu süreç akademisyenleri yakından etkilemektedir. Bu çalışma, dijitalleşmenin akademik çalışma üzerindeki etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada nitel araştırma deseni kullanılmıştır. Araştırma verileri, yirmi bir akademisyen ile gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerden elde edilmiştir. Bu veri seti, betimsel olarak analiz edilmiş ve temalar oluşturulmuştur. Veri analiz aşamasından sonra mekânsal esneklik, kaynaklara erişim ve iş birliğinde kolaylık, iletişim biçimi ve hızında değişiklik, iş-yaşam dengesi olmak üzere 4 tema ortaya çıkmıştır. Bulgulara göre, dijitalleşme mekânsal esnekliği arttırmakta, kaynaklara erişim ve akademik iş birliğini kolaylaştırmaktadır. Yükseköğretim kurumlarındaki artan dijitalleşme, geleneksel iletişim biçimini dönüştürmekte, iletişim hızı ve yoğunluğunu artırmaktadır. İletişim hızı ve yoğunluğundaki artışın sürekli ulaşılabilir olma sorununa yol açmaktadır. Son olarak mekânsal esneklik ve her an ulaşılabilir olmanın iş-yaşam dengesi üzerinde olumsuz etkilerinin olduğu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dijitalleşme, Esneklik, İş-Yaşam Dengesi, Akademik Çalışma

JEL Kodları: O3, I2

THE ROLE OF DIGITALIZATION IN TRANSFORMATION OF ACADEMIC WORK

Abstract

For the last ten years, we have been witnessing the digital transformation in higher education institutions, and this process closely affects academics. This study aims to reveal the effects of digitalization on academic work. Qualitative research design was used in the study. The data were obtained from semi-structured in-depth interviews with twenty-one academics. This data set was analyzed descriptively and themes were created. After the data analysis phase, 4 themes emerged: spatial flexibility, access to resources and ease of cooperation, change in communication style and speed, and work-life balance. According to the findings, digitalization increases spatial flexibility, facilitates access to resources and academic collaboration. Increasing digitalization in higher education institutions transforms the traditional way of communication and increases the speed and density of communication. The increase in the speed and intensity of communication leads to the problem of being constantly accessible. Finally, it was concluded that spatial flexibility and being accessible at any time have negative effects on work-life balance.

Keywords: Digitalization, Flexibility, Work-Life Balance, Academic Work

JEL Codes: O3, I2

*Bu çalışma Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı'nda Dr. Öğr. Üyesi Elif Tuğba Doğan danışmanlığında Meryem Kaytan tarafından "Dijital İletişim Teknolojileri ve Akademisyenlerin Çalışma Yaşamı Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi" başlığı ile tamamlanarak 24/06/2021 tarihinde savunulan Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

Bu çalışma için Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Alt Etik Kurulu'nun 22/06/2020 tarihli ve 5 sayılı toplantısının 100 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

² Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, meriyemkaytan@sakarya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3215-0375>

³ Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, elifugbadogan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2238-2903>

GİRİŞ

Çalışmanın geleceğindeki önemli belirleyicilerden biri teknolojik değişimdir. Teknolojik değişim, dalgalar halinde gelen, doğrusal olmayan ve karmaşık bir süreçtir. İşgücü piyasalarını ve istihdam dinamiklerini etkilemesi beklenmektedir. Teknolojik değişimin başlıca itici gücü ise dijitalleşmedir (Nübler, 2016). Geniş kapsamlı bir kavram olan dijitalleşme, yeni kuşak teknolojilerin geliştirilmesi ve hayatın her alanına yayılmasını ifade etmektedir. Dijitalleşmenin, dünya çapında neredeyse her sektörü ve her işi etkilemesi beklenmektedir. Bu durum iş süreçlerinde önemli yeniliklere yol açmakta, işletmeler ve çalışanlar üzerinde baskı oluşturmaktadır (O'Donnell, 2022, ss. 1-3).

Kurumların iş süreçlerini dijitalleşmesi dijital dönüşüm olarak ifade edilmektedir. Dijitalleşme, sayısallaştırma, dijitalleşme ve dijital dönüşüm olmak üzere üç aşamadan oluşmaktadır (Verhoef vd., 2021). Dijital dönüşüm hem bireyleri hem de organizasyonları içeren yaşamın tüm yönleri ve boyutlarını etkileyen evrimsel bir süreç olarak görülür. Bu yönüyle sadece kullanılan araç, teknoloji ve süreçlerin değil tüm iş modelinin dönüşümünü gerektirmektedir (Marks, Al-Ali, Atassi, Abualkishik ve Rezgui, 2020, s. 504). Dijital dönüşüm, tüm şirketi ve iş yapma biçimlerini etkilemektedir (Amit ve Zott, 2001). Bu nedenle dijitalleşmenin ötesine geçerek basit organizasyonel süreçlerin ve görevlerin değişmesini sağlamaktadır.

Günümüzde ivme kazanan dijital dönüşüm, 21. yüzyılın ikinci on yılında yükseköğretim kurumları için bir öncelik haline gelmiştir. Çağdaş yükseköğretim kurumları yeni teknolojileri benimsemekte, uygulamalarını, iş modellerini ve süreçlerini değiştirmektedir. Yükseköğretim kurumlarında dijital dönüşüm, yükseköğretimin misyonu doğrultusunda yeni, daha gelişmiş ve etkili yöntem ve uygulamaların geliştirilmesi ile ilgilidir (Alenezi, 2021). Yükseköğretim kurumlarının dijital dönüşümü, öncelikle dijital teknolojilerin gelişmesinden kaynaklanan teknolojik ve organizasyonel değişim sürecidir (Seres, Pavlicevic ve Tumbas, 2018, s. 9493). Dijital dönüşüm, özellikle Covid-19 sürecinde ve sonrası yükseköğretim kurumları için neredeyse bir zorunluluk haline gelmiştir.

Teknolojinin kendisi bir amaca ulaşmak için sadece bir araç olsa da teknolojik gelişmeler yükseköğretimde ve toplumda köklü değişikliklere yol açmaktadır (Mikheev, Serkina ve Vasyaev, 2021, s. 4539). Yapılan işler, iş yapma yöntemleri, işlerin yürütüldüğü zaman ve mekânlar, yöneticilerin yönetim tarzları dijital dönüşüm sürecinden etkilenmektedir (Üzmez ve Öztürk-Başpınar, 2018, s. 155). Bazı akademisyenlere göre dijital dönüşüm, çalışma yaşamında bozulmaya yol açan, önemli ve yıkıcı değişiklikler ile sonuçları içeren bir süreç olarak görülmektedir.

Yükseköğretim kurumlarındaki dijitalleşme akademik ortamı da etkilemektedir. Geleneksel iletişim değişmekte, iletişim düzeyi ve hızı artmaktadır. Bilgi ve iletişim süreçlerinin dijitalleşmesi,

akademisyenlerin bilgiye ve kaynaklara erişimini kolaylaştırmaktadır. Bilgi teknolojisinin akademik amaçlı kullanımı ve iş birliği araçlarının yaygınlaşması akademik ortamdaki iş birliğini artırmaktadır. Ayrıca dijitalleşme, akademik çalışmanın sınırlı bir mekâna bağlı yapısını ortadan kaldıran bir potansiyel yaratmıştır. Böylece akademideki birçok faaliyet farklı mekân ve zamanlarda yürütülmeye uygun hale gelmiştir. Dijitalleşme ile birlikte iş yapma yöntemlerinin, zaman ve mekân algısının, iletişim hızı ve biçiminin değişmesi gibi birçok faktör akademisyenlerin iş-yaşam dengesini etkilemektedir.

Anlaşıldığı üzere dijitalleşme, çalışmanın geleceğini belirleyen önemli parametrelerden biridir. Yükseköğretim kurumları da dijitalleşme sürecine uyum sağlama çabasıdadır. Bu nedenle dijitalleşmenin akademik çalışmayı nasıl etkilediği önemli bir araştırma konusudur. Buradan hareketle bu çalışma yükseköğretimdeki dijitalleşmenin akademik çalışmaya etkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaçla çalışmada ilk olarak işin ve işyerinin dijitalleşmesi, işyeri esnekliği ve iş-yaşam dengesi kavramları açıklanacaktır. Daha sonra yükseköğretimdeki dijital dönüşüme yer verilecektir. Son olarak araştırma metodolojisi ve bulgular paylaşılacaktır.

İŞİN VE İŞYERİNİN DİJİTALLEŞMESİ

Akıllı teknoloji, yapay zekâ, otomasyon, robotik, bulut bilişim ve nesnelerin interneti gibi dijital teknolojiler hızla gelişmekte ve mevcut teknolojik gelişim ve değişim, çalışmanın geleceğine ilişkin endişelere yol açmaktadır (Trenerry vd., 2021, s. 1; O'Donnell, 2022). İnsanların gelecekte nasıl çalışacağı ve dijitalleşmenin çalışma yaşamında nasıl bir etkiye sahip olacağı soruları işin geleceği tartışmalarının odak noktasıdır (Yertüm, 2021). Schlogl ve arkadaşlarının yaptığı bir araştırmanın bulguları işin geleceği literatüründe teknolojik gelişmelerin baskın olduğunu göstermektedir (Schlogl, Weiss ve Prainsack., 2021). Zira dijital teknolojilerin neredeyse tüm sektör ve iş alanlarını etkilemesi beklenmektedir (O'Donnell, 2022, s. 1). Dijitalleşmenin işgücü piyasalarını ve çalışmanın geleceğini nasıl etkileyeceği henüz belirsiz olsa da bazıları teknolojik değişim ve dijitalleşme üzerine kötümser bir tablo çizerken (Ford, 2015; Brynjolfsson ve McAfee, 2014; Schwab, 2016) diğerleri teknolojinin yeni ve daha iyi işler yaratacağını savunan iyimser bir gelecek tasvir etmektedir (Nübler, 2016). ILO'ya (2017, s. 10) göre, teknolojinin iş dünyası üzerindeki etkisi kazanımların nasıl dağıtıldığı ve teknolojik gelişmenin insana yakışır ve düzgün iş yaratıp yaratmadığına bağlı olacaktır.

Bagaric ve Franca (2021, s. 46), 2055'e kadar küresel olarak mevcut istihdam faaliyetlerinin yüzde ellisinin otomatikleştirilmesinin beklendiğini ifade etmektedir. Frey ve Osborne (2013) ise otomasyon nedeniyle önemli iş kayıplarının olacağını tahmin etmektedir. Otomasyon makineli üretimin başladığı geçen yüzyıllarda da istihdamı, işin nasıl yapılacağını etkilemiş, kimi işler gözden düşmüş kimi yeni işler ortaya

çıkmıştır. Bu haliyle otomasyon ile istihdam ilişkisi yeni değildir (Manyika, 2017, s. 4) ancak BİT'in gelişimi ve dijitalleşme işyerlerinde farklı bir dönüşüm dalgası yaratmaktadır. Dijital işyerlerindeki sürekli bağlantı, işlerin her zaman ve her yerden yürütülmesini sağlamakta ve çalışmaya dair geleneksel birçok algıyı değiştirmektedir (Eurofound ve ILO, 2017; Manyika, 2017, s. 1). Ayrıca Covid-19 pandemisi işyerlerinde meydana gelen dijital dönüşümü hızlandırmış, işin nasıl ve nerede yapıldığına ilişkin esneklikleri artırmıştır (Williamson, Macgilchrist ve Potter, 2021, s. 7).

Dijitalleşme yeni kuşak teknolojilerin geliştirilmesini ve yaşamın her alanına yayılmasını ifade eden geniş kapsamlı bir kavramdır (Erdut, 2021, s. 26). Çalışma yaşamı da dijitalleşmeden büyük ölçüde etkilenmektedir (Üzmez ve Başpınar, 2018; Yankın, 2019). İş süreçleri ve iş yapma yöntemleri değişmekte, geleneksel işyerleri dijital işyerlerine dönüşmektedir (Hicks, 2019, s. 34; Selimovi'c, Pilav-Veli ve Krnd'zija, 2021). Dijital işyeri kavramı ilk kez 1993'te Charles Grantham ve Larry Nichols tarafından kullanılmıştır (Grantham ve Nichol, 1993). Ancak dijital teknolojiler 21. yüzyılın başlarından itibaren ekonomik ve toplumsal alanda daha görünür olmaya başlamıştır (Erdut, 2021). Dery, Sebastian ve van der Meulen (2017, s. 136), dijital işyerlerini " karmaşık, dinamik ve çoğu zaman yapılandırılmamış çalışma ortamlarında çalışma hayatını basitleştiren fiziksel, kültürel ve dijital düzenlemeler" olarak tanımlamıştır. Kuruluşların işyerlerini dijital bir işyerine dönüştürme çabaları, dijital işyeri dönüşümü kavramı ile ifade edilmektedir (Zimmer, Bayere ve Salmela, 2020, s. 2-3).

Dijital dönüşüm ve bunun sonucunda ortaya çıkan yeni iş modellerinin her yerde görünür etkisine rağmen, bu gelişmeler akademik çevrelerce sınırlı ilgi görmüştür (Köffer, 2015; Verhoef vd., 2021, s. 889). Ancak son yıllardaki gelişmeler ve Covid-19 pandemisi dijital işyeri dönüşümü tartışmalarını hızlandırmıştır (Meske ve Junglas, 2021; Trenerry vd., 2021). Dijital işyeri dönüşümü, genellikle fiziksel olarak sınırlı bir alan ve ilişkili görevler dizisi olarak kabul edilen geleneksel işyerinden, çalışma yeri ve zamanı konusunda daha esnek olan ve yeterli stratejik ve teknolojik araçlarla desteklenen dijital işyerine geçişin çok adımlı süreci olarak tanımlanabilir (Mičić, Khamooshi, Raković ve Matković, 2022, s. 10). Dijital işyeri dönüşümünün odak noktası teknolojik dönüşüm olmakla beraber bununla sınırlı değildir (Öztürk, 2020, s. 481). Organizasyon, iş süreçleri ve örgüt kültüründe değişim ve adaptasyonu da gerektirmektedir (Mičić vd., 2022, s. 2). Benzer biçimde dijital çalışma da iş faaliyetlerinde kullanılan araçlarındaki değişimin yanı sıra çalışma ve iş süreçlerinin doğasındaki değişime işaret etmektedir (Selimovi'c vd., 2021, s. 1).

Dijital işyerleri; işin ne zaman ve nerede yapıldığı ile değil, işin niteliği ve nasıl yapıldığı ile ilgilenmektedir (Whight, 2012). Bu işyerlerini geleneksel işyerlerinden ayıran bazı özellikler mevcuttur. Bunlar; işin bir varış noktası olmaması, çalışma ortamının fiziksel değil dijital olması ve performansın

çalışanın işyerindeki varlığı ile değil çıktı ile ölçülmesidir (Haddud ve McAllen, 2018, s. 1). Bu durum işin doğasını ve organizasyonunu etkilemektedir (Matt, Hess ve Benlian, 2015, s. 339). İşyerlerinin dijitalleşmesiyle beraber geleneksel çalışma şekli, çalışma mekânı, işin organize edilme biçimi, işyerindeki iletişim, kullanılan araçlar ve yönetim tarzı değişmektedir (Redwood, Holmstrom ve Vetter, 2016). Dijital çalışma ortamları işgücünden beklenen nitelikleri de dönüştürmektedir (Yankın, 2019). Çalışanlardan öngörülemeyen olaylara karşı esnek bir şekilde yanıt vermeleri, sürekli öğrenmeye açık olmaları, yeni sorunları iş birliği içinde çözmeleri beklenmektedir (Richter, Heinrich, Stocker ve Schwabe, 2018, s. 259).

Dijital teknolojilerin gelişmesi ile işyerine mekânsal bağlılık zayıflamıştır. Çalışanlar dijital araçları kullanarak her yerde ve her zaman çalışabilmektedir. Dijital işyerlerinin ayırt edici özelliklerinin başında bu esneklik gelmektedir (Lee ve Sirgy, 2019, s. 357). Ayrıca çalışanlar dijital işyerlerinde tümüyle uzaktan da işlerini yürütebilmektedir. Zira işyeri, fiziksel bir mekân olmakla sınırlı değildir (Üzmez ve Öztürk Başpınar, 2018, s. 155).

Dijital dönüşümün etkilediği bir diğer alan, iletişimdir. Bugün artık hem gündelik hayatın hem de çalışma hayatının dijitalleştiği bir diğer ifadeyle dijital araçlarla kuşatıldığı bir dünyada yaşamaktayız. Bu nedenle Castells (2008)'in ağ toplumu olarak tanımladığı günümüz toplumunda geleneksel iletişim yolları büyük ölçüde dönüşmüştür. Yirminci yüzyılın sonu itibarıyla iletişimin dijitalleşmesi ve mobil iletişim teknolojilerindeki gelişme bireyin hareketliliğini artırmıştır. Bu durum toplumlar ve kültürler arasındaki etkileşim ve iletişimin yoğunlaşması ile sonuçlanmıştır (Çaycı ve Karagülle, 2016, s. 572). Artık 7/24 çevrimiçi bağlantı ve iletişim imkânı ile zaman ve mekâna yüklenen geleneksel anlam da değişmektedir. Harvey (2012), iletişimin küreselleşmesini “zaman ve mekân sıkışması” olarak ifade etmektedir. Mekânın, zaman tarafından yok edilmesi iletişimin mekâna bağımlılığını ortadan kaldırmakta ve her an gerçekleşmesini sağlamaktadır. Castells (2008) ile benzer biçimde McLuhan (1994)'e göre de iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, iletişimin yeniden şekillenmesi ile sonuçlanmaktadır. Başka bir ifadeyle araç değiştiğinde toplumdaki iletişim biçimi de değişmektedir. Düşünüğe göre teknoloji başlangıçta bireyler tarafından biçimlendirilmekte fakat daha sonra teknoloji, bireyi biçimlendirmeye başlamaktadır (McLuhan, 1994).

İŞYERİ ESNEKLİĞİ

İşyeri esnekliği yeni bir kavram değildir, 1980'lerde küreselleşme, ulusal ve uluslararası rekabet, ekonomik kriz, işsizlik ve teknolojik gelişmeler gibi birçok faktör sonucunda ortaya çıkmıştır (Çelenk, 2008, ss. 2-3; Topcuk, 2006, ss. 4-5; Noyan, 2008, ss. 81-82; Demirezen, 2018, ss. 92-93). Günümüzde işyeri esnekliği modern işyerlerinin önemli bileşenlerinden biridir. Bu nedenle birçok kuruluşun gündeminde yer

almaktadır (Bal ve Izak, 2021). İşyeri esneklik düzenlemeleri, çalışanların işle ilgili görevlerle ne zaman, nerede ve ne kadar süre ile meşgul oldukları konusunda seçim yapma yetenekleriyle karakterize edilmektedir (Hill vd., 2008, s. 151). Esneklik, çalışanlar için bazı fırsatlar sunarken ve birçok zorluğu da beraberinde getirmiştir. Bazı yazarlara göre işyeri esnekliğinin iş-yaşam dengesi, iş özerkliği, işe bağlılık, iş memnuniyeti ve çalışan verimliliği üzerinde iyileştirici etkileri gözlemlenirken; iş-yaşam çatışması, depresyon ve işten ayrılma niyeti üzerinde negatif etkileri gözlemlenmektedir (Hill, Hawkins, Ferris ve Weitzman, 2001; Hill, vd., 2007; Kossek, 2006; Hil vd., 2008, Jones vd., 2008). Benzer şekilde Lamm (2015) iş-yaşam dengesi denkleminin çözülmesinde önemli faktörlerden birinin işyeri esnekliği olduğunu ifade etmiştir. Bunların aksine Avrupa Yaşam ve Çalışma Koşullarını İyileştirme Kurumu (Eurofound) (2017; 2018), işyeri esnekliğinin iş yoğunlaşması ve çalışma süresinde artışa yol açarak iş-yaşam dengesi üzerinde bozucu etkiler ortaya çıkarabileceğini belirtmiştir. Bir başka araştırmanın bulguları, zaman ve mekân esnekliğinin bazı durumlarda iş ve iş dışı alanların birbirine karışmasına neden olduğunu ortaya koymuştur (Kırcı, 2015). Zira özünde bu düzenlemeler çalışma yaşamındaki zamansal ve fiziksel sınırları değiştirmektedir.

“Zaman ve mekân esnekliği sunan esnek işyeri düzenlemeleri, genellikle işin "nerede" tamamlandığı ve / veya işin “ne zaman” tamamlandığı açısından esnekliğe izin vermektedir” (Allen, Johnson, Kıburz ve Shockley, 2013, s. 346). Bu ifadeden anlaşıldığı gibi esnek işyeri düzenlemelerinin yer (flexplace) ve zaman (flextime) olmak üzere iki boyutu vardır. Esnek yer, “çalışanların işi nerede yürüttüğü konusundaki takdir yetkisidir”. Esnek zaman, “çalışanların ne zaman çalıştıkları yani çalışma gün ve saatleri üzerindeki takdir yetkisidir” (Thompson, Payne ve Taylor, 2015, s. 729). Bunlar birbirinin yerine geçmeyen ancak ilişkili boyutlardır (Thompson, 2011). Örneğin, çalışanların zaman konusunda esnekliği olabilir, ancak işleri işyerinde tamamlamaları gerekebilir. Benzer şekilde, tüm işleri uzaktan yürütebilir ancak zaman konusunda katı bir programa uymaları gerekebilir. Fakat uygulamada genellikle işin nerede yürütüleceği konusunda özerklik sunan kuruluşlar, işin ne zaman yürütüleceği konusunda da özerklik sunma eğilimindedir.

Teknolojik gelişmeler sonucu çalışma yaşamına giren BİT ve esnek işyeri düzenlemeleri ile beraber çalışma mekânı ve zamanına yönelik geleneksel algı değişmiştir. Modern işyerinde çalışma alanı, belirli bir binadaki bir masanın ötesinde bilgiye ulaşılabilen ve bağlantı kurulabilen her yer haline gelmiştir. Böylece çalışma yaşamındaki “mobilité” artmıştır. Bunun sonucunda işle ilgili faaliyetler “evde, müşterinin ofisinde, kafe ve toplu taşıma araçları gibi herkese açık yerlerde bile yerine getirilebilir hale gelmiştir” (Küresel Gelişen İşgücü Araştırması, 2015). Çalışma yaşamının bu yeni görünümü hem çalışanlar hem de işverenlere birtakım fırsatlar sunarken aynı zamanda birçok zorluğu da beraberinde getirmektedir. Çalışma yaşamı ile

özel yaşam arasındaki sınırın belirsizleşmesi ve iş-yaşam dengesinin dinamiklerinin değişmesi bunların başında gelmektedir (Kıcır, 2015).

İŞ-YAŞAM DENGESİ

İş-yaşam dengesi, özellikle 2000'den sonra akademik çevrelerin gündemine giren konulardan biridir (Kul-Parlak, 2016, s. 7; Akın, Ulukök ve Arar, 2017). Kavram, farklı kişi ya da gruplar için farklı anlamlar taşıdığından (Lockwood, 2003, s. 2) uzun süredir tartışılmasına karşın anlamı ve sınırlarına ilişkin henüz fikir birliği sağlanamamıştır. İş-yaşam dengesi, kişinin iş ve özel yaşamının amaçlarına ulaşması veya taleplerini karşılaması ve tüm yaşam alanlarında doyuma ulaşması halini ifade etmek için kullanılmaktadır (Bulger ve Fisher, 2012). Chandra (2012, s. 1041), iş-yaşam dengesinin bireyin iş dünyasının ve toplumun ortak yararına yol açacak sorumlulukları ve istekleri yerine getirmesine yardımcı olmak için bireysel koşullara yanıt verme çabası ile ilgili olduğunu düşünmektedir. Kişinin çalışma yaşamından kaynaklanan sorumlulukları ile özel yaşamının ihtiyaçları uyumlu hale geldiğinde ve bireyi tatmin edebildiğinde iş-yaşam dengesi ortaya çıkmaktadır (Akın, 2019).

Günümüz çalışma yaşamında fiziksel ve zamansal sınırlar netliğini yitirmeye başladığından (McCloskey, 2016, s. 53-54) iş ve özel yaşam arasındaki sınır belirsizleşmiş ve çalışanların iş-yaşam dengesinde sarsılmalar ortaya çıkmaya başlamıştır (Roy 2016, s. 80). Esnek işyeri düzenlemeleri ve dijitalleşmenin de bu süreçte etkisi olduğu düşünülmektedir (Sharma ve Nayak 2016; McCloskey, 2016; Villandsen, 2016). Bu nedenle birçok araştırmacı dijitalleşme (Wright vd., 2014; Kossek ve Lautsch, 2008; Beam, Boswell, Olson-Buchanan, Butts ve Becker, 2016; Fenner ve Renn, 2010) ve esnek işyeri düzenlemelerinin (Shagvaliyeva ve Yazdanifard, 2014; Chung ve Lippe, 2020; Lewis ve Humbert, 2010; Eddleston ve Mulki, 2017) iş-yaşam dengesi üzerindeki etkisine odaklanmıştır. Örneğin Pichler (akt; Tuğsal, 2017, s. 15) çalışma saatleri dışında (akşam, hafta sonu ve tatillerde) çalışmanın iş-yaşam dengesini etkileyen işle ilgili güçlü faktörlerin başında geldiğini belirtmektedir. Boswell ve diğerleri (2016), mobil iletişim teknolojileri aracılığıyla geleneksel işyerinin zaman ve mekan kısıtlarının ötesine geçen çalışanların ev ve iş sınırlarının belirsizleştiğini düşünmektedir. Shagvaliyeva ve Yazdanifard (2014), esnek çalışma saatlerinin iş-yaşam dengesini kolaylaştırdığını ve bunun çalışan stresinin azalması ve çalışanların refahının artması ile sonuçlandığını ifade etmektedir. Bir diğer çalışma, uzaktan çalışmanın fazla çalışmaya ve iş yaşamının özel yaşam üzerinde baskı kurmasına yol açtığını ortaya koymaktadır (Eddleston ve Mulki, 2017).

Modern işyerlerinde birçok dijital cihaz, kullanıcılarına farklı mekân ve zaman dilimlerinde işlerini yürütebilme esnekliği sağlamak ve bunun sonucunda, iş ve özel yaşam iç içe geçmektedir. Dijital işyerleri

olarak ifade edilen yerlerde iş, “herhangi bir yerde, herhangi bir zamanda, birkaç dakika ya da boş bir zaman diliminde ya da saatlerce gerçekleştirilebilir bir faaliyet” haline gelmiştir. Dijitalleşmenin sağladığı bu esneklik, çalışanların evde olduklarında da çalışmaya bağlı kalmalarına neden olabilmektedir. Çünkü birçok kişinin zihninde, dijital cihaz kullanıcılarının her zaman müsait ve erişilebilir durumda olduğu anlayışı mevcuttur. Bu durum gelen taleplerle işten kopmayı engellemekte, cihazlar arasında sıkışma ve bağlılık hissi yaratmaktadır. Sürekli bağlantı, işle ilgili fazladan görevler çıkarmakta ve çalışanların iş-yaşam dengesinin bozulmasına yol açmaktadır. Diaz, Chiaburu, Zimmerman ve Boswell (2012, s. 500), yoğun dijitalleşme ve BİT kullanımının çalışanlar üzerindeki etkisini açıklamak için “elektronik tasma” metaforunu kullanmışlardır.

YÜKSEKÖĞRETİMDE DİJİTAL DÖNÜŞÜM

Dijitalleşme, yükseköğretim kurumlarında önemli değişimlerin yaşanmasına yol açan faktörlerden biridir. Yükseköğretimdeki dijital dönüşüm, bilginin doğası ve bilginin hem üretici hem de tüketicisi konumunda olan akademisyenin bilgi ile ilişkilene biçimini değiştirmektedir (Çetinkaya, 2017, s. 92).

Teknolojinin kendisi bir amaca ulaşmak için kullanılan bir araç olmakla beraber, bu alandaki gelişmeler toplum genelinde olduğu gibi yükseköğretimde de bazı değişiklikleri gündeme getirmiştir. (Mikheev, Serkina ve Vasyaev, 2021). Yüzyıllar boyunca, geleneksel ve modern yükseköğretim kurumları bilgi üretme ve yaymanın merkezi olmuştur. Fakat günümüzde bilgiye erişim bu kurumların fiziki alanları ile sınırlı değildir. Çeşitli çevrimiçi platformlar, açık erişim veri tabanları, uygulamalar ve sosyal medyadan bilgiye erişmek mümkün hale gelmiştir. Ortaya çıkan bu eğilim yükseköğretim kurumlarının değişimini beraberinde getirmektedir (Alenezi, 2021). Bu nedenle dijital dönüşüm son on yılda yükseköğretim kurumları için bir öncelik haline gelmiş ve hız kazanmıştır (Benavides, Tamayo Arias, Arango Serna, Branch Bedoya ve Burgos, 2020, s. 1; Alenezi, 2021, s. 2). Böylece üniversiteler, yeni teknolojileri benimsemekte, uygulamalarını, iş modellerini ve süreçlerini değiştirmekte ve yeni dijital stratejiler geliştirmektedir. Zira dijital dönüşüm birçok sektörde olduğu gibi eğitim sektöründe de yoğun bir yeniden düzenleme sürecini gerektirmektedir (Abad-Segura, González-Zamar, Infante-Moro ve Ruipérez García, 2020). Alenezi (2012, s. 2), yükseköğretim kurumlarındaki dijital dönüşümü, “yükseköğretimin misyonu doğrultusunda yeni, daha gelişmiş ve etkili yöntem ve uygulamaların geliştirilmesi ile ilgili bir süreç” olarak tanımlamıştır.

Yükseköğretimdeki dijital dönüşüm süreci, dijital üniversiteleri ortaya çıkarmıştır. Dijital üniversite kavramı, “modern dijital teknolojilerin kullanımı ve iç içe geçmiş eğitim-öğretim süreçlerinin yeniden yapılandırılması” ifade etmektedir (Ataş ve Gündüz, 2020, ss. 13-14). Üniversite içindeki kablosuz ağ

uygulamaları, çevrimiçi kütüphanelerin kurulması, uluslararası veri tabanlarına erişim imkânlarının sağlanması, dijital dönüşümün başlıca aşamalarıdır. Bu süreç yükseköğretim kurumlarının başlıca aktörleri olan akademisyenler ve öğrencileri etkilemiş ve yaşanan değişim dalgasına ayak uydurma gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu nedenle hem öğrenciler hem de akademisyenler dijital beceriler ve dijital okuryazarlıklarını geliştirmek için çabalamaktadır (Mikheev vd., 2021, s. 6).

Yükseköğretim kurumlarındaki dijital dönüşüm, ilk olarak zaman ve mekân esnekliğini artırmıştır. Akademide dijitalleşmeden önce de çalışma mekânına bağımlı, klasik sekiz-beş mesaisi katı biçimde uygulanmamaktaydı. Fakat dijitalleşme ile birlikte, akademisyenin ağa bağlı olduğu sürece, idari görevlere yönelik e-postalarla, öğrenciler tarafından gelen mesajlarla 24 saat boyunca ilgilenmesine yönelik beklenti değişmiştir (Çetinkaya, 2017, s. 114). Bu değişime yol açan etkenlerin başında neoliberal akademik sistemin baskıları, akademisyenlerin sistemi içselleştirmeleri ve hem kendilerine yönelik hem de çevrenin talep ettiği performans beklentileri gelmektedir. Neoliberal dönemde ortaya çıkan sorunlar akademisyenin tüm yaşamını ele geçiren bir çalışma ritmini doğurmuştur. “Öğrenci sayısındaki artışa karşın akademisyen sayısının yetersizliği, akademik emek üzerindeki performans baskısı, akademideki güvencesizleşme, akademisyene yüklenen görev ve sorumlulukların artması, onun iş yükü ve yoğunluğunu üstesinden gelmez hale getirmiştir”. Gill (2019), akademi üzerine konuşulmayan sorunlara odaklandığı bir çalışmada, akademisyenlerin en fazla ücretsiz mesai yapan meslek gruplarından biri olduğunu ifade etmektedir (Vatansever ve Gezici-Yalçın, 2015, s. 92). Vatansever ve Gezici-Yalçın (2015, s. 91-93), akademideki güvencesizleşmeyi ele aldıkları çalışmalarında, esnek çalışma saatleri ve uzun tatillerin akademideki mitlerden biri olduğunu ifade etmişlerdir. Yazarlara göre,

Akademide esnek çalışma saatlerinin olduğu doğrudur ama burada esneklik akademisyenin zaman programını istediği şekilde yapması anlamında değil, iş zamanının özel hayata da yayılması anlamında geçerlidir. Zaten akademisyenliğin doğasında olan öğrenmeye tutkuyla bağlılık ve araştırma sürecinde gece-gündüz çalışma eğilimi yer almaktadır (Vatansever ve Gezici-Yalçın, 2015, s. 91-93).

Yükseköğretimde dijital dönüşümün iki kilit unsuru bulunmaktadır. Bunlar; eğitimin ve akademik çalışmanın dijitalleşmesidir. Dijital eğitim formatı, internet erişimi olan çeşitli cihazlar kullanılarak eş zamanlı (senkron) veya farklı zamanlı (asenkron) biçimde gerçekleşmektedir. Literatürde geleneksel eğitimin dijital teknolojiler ile desteklenmesinin öğrenme sürecini pozitif anlamda etkilediği yönünde görüş birliği bulunmaktadır (Wilms, vd. 2017, s. 2; McLoughlin ve Yan, 2017). Yapılan araştırmalar dijitalleşmenin, öğrenme sürecini daha yenilikçi, esnek ve öğrenci merkezli hale getirdiğini ortaya koymaktadır (Dhawan 2020). Ayrıca öğrenciler için kullanım ve erişim kolaylığı sağlamaktadır. Görüldüğü

üzere yükseköğretimdeki dijitalleşme hem eğitim-öğretim hayatını hem akademik çalışmanın kendisini etkilemiştir. Akademisyenin geleneksel zaman ve mekân algısı, kurumsal iletişim, iş-yaşam dengesi, bilgiye erişme, bilgiyi üretme ve tüketme biçimi, eğitim ve öğretim yöntemleri dijital dönüşüm sürecinden etkilenmiştir.

Küresel çaptaki Covid-19 salgını, eğitimin dijital dönüşümündeki dönüm noktalarından biri olmuştur. Salgınla mücadele kapsamında alınan tedbirler, kurumları yüz yüze eğitime alternatifler aramaya zorlamıştır. Bunun sonucunda dünya genelinde yüz yüze eğitimden çevrimiçi eğitime geçiş yapılmıştır. Bu dönüşüm acil ve zorlu nitelikleri nedeniyle bazı araştırmacılar tarafından “acil çevrimiçi eğitim” olarak adlandırılmıştır (Garcia-Morales, Garrido-Moreno ve Martín-Rojas, 2021, s. 2). Birçok ülkede, fiziksel sınıf temelli öğrenme sistemleri yerine yeni öğrenme sistemleri kullanılmıştır. Çeşitli üniversitelerdeki akademisyenler, Google Classroom, Google Meet ve Zoom gibi video konferans araçlarını, WhatsApp ve Telegram gibi anlık mesajlaşma araçlarını ve Facebook, YouTube gibi sosyal medya uygulamalarını, ders vermek, materyal paylaşmak, tartışma forumları ve çalışma grupları oluşturmak, öğrencilerle etkileşim sağlamak ve değerlendirmek için kullanmışlardır (Sobaih, Hasanein ve Elnasr, 2020, s. 1-2). Manca (2020), Facebook ve WhatsApp’ın yükseköğretimde akademik amaçlı en çok kullanılan araçlar olduğunu ortaya koymuştur. Klein, Lester, Rangwala ve Johri (2019) ise Facebook, WhatsApp, YouTube ve Wikipedia’nın akademik iletişimde en fazla kullanılan uygulamalar olduğunu belirtmektedir. Sosyal medya, öğrenim sürecini destekleme, öğrenme deneyimlerini çeşitlendirme ve geliştirme, öğrencilerin katılımını artırma, bilimsel iletişim ve bağlantı kurmak gibi çeşitli amaçlar doğrultusunda yükseköğretime dahil olmuştur. Covid-19 ile birlikte yükseköğretim kurumlarında artan dijitalleşmenin sonrasında da devam etmesinin kaçınılmaz olduğu düşünülmektedir (Marks, Al-Ali, Atassi, Abualkishik ve Rezgui, 2020, s. 512).

Dijitalleşmeyle eş zamanlı artan esnekliğin akademik çalışmaya hem olumlu hem de olumsuz yansımaları görülmektedir. Yükseköğretimdeki dijital dönüşüm, akademik iş birlikleri ve bağlantıları artırmış, araştırma sürecini ve bilimsel bilgiye erişimi kolaylaştırmıştır. Diğer yandan Castells’in “zamansız zaman” kavramıyla açıkladığı gibi “teknolojik gerçeğin fiili çalışma süresi ve takvimi üzerindeki etkisi belirsizdir” (Aktaran; Çetinkaya, 2017, s. 113). Gerek çalışma yaşamında gerek özel yaşamda dijital iletişim teknolojilerinin yoğun kullanımıyla eş zamanlı olarak akademisyenin gündelik yaşamının farklı alanları arasındaki geçişkenlik artmıştır. Çalışma pratiğindeki belirsizleşme ve 7/24 çalışabileceği algısı akademideki esneklik olgusunu değiştirmiş ve akademik çalışmanın yeni bir sorunu haline gelmiştir. Zira gündelik yaşamdaki geçişkenlik ve belirsizlik iş-yaşam dengesini bozucu sonuçlar doğurmaktadır.

YÖNTEM

Creswell'e (2013, s. 48) göre, bir problem veya konunun keşfedilmesi gerektiği durumlarda nitel araştırma yapılır. Bu çalışma akademisyenlerin dijitalleşme deneyimleri ile dijitalleşmenin çalışma yaşamındaki etkilerini keşfetmeyi amaçladığından nitel araştırma yöntemi ve araştırma deseni olarak fenomenoloji yaklaşımı kullanılmıştır. Fenomenoloji çalışmalarında birkaç kişinin bir fenomen (olgu) ile ilgili yaşanmış deneyimleri keşfedilir (Creswell, 2013, s. 79). Araştırmada bir grup akademisyenin dijitalleşme ile ilgili deneyimleri keşfedilmektedir. Yaşanan farklı deneyimlerin ifade ettiği ortak anlam, bir başka deyişle dijitalleşmenin akademisyenin çalışma yaşamında yaratmış olduğu ortak etki, değişim ve dönüşüm keşfedilmeye çalışılmıştır.

Araştırmada benimsenmiş olan metodolojik yaklaşım çerçevesinde saha çalışması yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler ile ilerlemiştir. Veriler, 21/08/2020 ile 21/09/2020 tarihleri arasında toplanmıştır. Araştırmanın, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Alt Etik Kurulu'nun 22/06/2020 tarihli ve 5/100 karar nolu izni ile etik ilkelere uyduğu kabul edilmiştir. Araştırma sürecinde yaşanan Covid-19 salgını nedeniyle görüşmelerin büyük bir kısmı çevrimiçi olarak Google Meet ile gerçekleştirilmiştir. Saha araştırmasına çeşitli devlet ve vakıf üniversitelerinden 21 akademisyen katılmıştır. Çalışma grubunun oluşturulmasında araştırma bulguları bağlamında kıyaslama yapabilmek amacıyla farklı demografik özelliklere sahip, farklı unvan ve disiplinlerden akademisyenlere ulaşmaya özen gösterilmiştir. Bu nedenle örnekleme yöntemi olarak amaçlı örneklemin bir türü olan maksimum çeşitlilik örnekleme tercih edilmiştir. Mülakatlarda katılımcılarından izin alınarak ses kaydı alınmış ve görüşme süreleri, 25 dakika ile bir buçuk saat aralığında değişiklik göstermiştir. Ses kayıtları deşifre edilerek yazılı hale getirilmiştir. Saha araştırması sonucunda elde edilen veriler, betimsel analiz tekniğiyle analiz edilmiştir. Araştırma bulguları 4 tema altında değerlendirilmiştir. Bunlar sırasıyla şu şekildedir: Mekânsal esneklik, iletişim hızında ve biçiminde değişiklik, kaynaklara erişim ve iş birliğinde kolaylık, iş-yaşam dengesinde bozukluk.

Yukarıda ifade edildiği gibi bu araştırma akademisyenlerin dijitalleşme deneyimleri ve bunun çalışma yaşamlarındaki etkisini keşfetmek amacıyla yapılmıştır. Verilerin toplandığı dönemde Covid-19 pandemisinin başlamasıyla birlikte uzaktan eğitime geçilmiştir. Bu dönemde akademisyenler bilgi iletişim teknolojilerini daha yoğun biçimde kullanmışlardır. Ancak bu çalışma ilk planladığında pandemi henüz başlamadığından sorular Covid-19 öncesi düşünülerek hazırlanmıştır. Daha açık bir ifadeyle çalışma uzaktan eğitim değil yüz yüze eğitim sürecindeki dijitalleşme deneyimlerine odaklanmaktadır.

Araştırma bulgularına geçmeden önce Tablo 1'de katılımcıların sosyo-demografik özelliklerine yer verilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri

	Cinsiyet	Yaş	Medeni Durum	Unvan	Üniversite tipi
Katılımcı 1	Erkek	39	Evli	Dr. Öğr. Üyesi	Devlet
Katılımcı 2	Kadın	25	Evli	Arş. Gör.	Devlet
Katılımcı 3	Erkek	45	Bekar	Prof. Dr.	Devlet
Katılımcı 4	Kadın	43	Bekar	Prof. Dr.	Devlet
Katılımcı 5	Kadın	25	Bekar	Arş. Gör.	Devlet
Katılımcı 6	Erkek	27	Evli	Arş. Gör.	Devlet
Katılımcı 7	Kadın	56	Evli	Doç. Dr.	Devlet
Katılımcı 8	Kadın	40	Bekar	Dr. Öğr. Üyesi	Vakıf
Katılımcı 9	Erkek	60	Evli	Doç. Dr.	Devlet
Katılımcı 10	Kadın	58	Bekar	Dr. Öğr. Üyesi	Devlet
Katılımcı 11	Kadın	36	Bekar	Dr. Öğr. Üyesi	Devlet
Katılımcı 12	Erkek	45	Evli	Doç. Dr.	Devlet
Katılımcı 13	Kadın	41	Bekar	Dr. Öğr. Üyesi	Vakıf
Katılımcı 14	Erkek	42	Evli	Dr. Öğr. Üyesi	Vakıf
Katılımcı 15	Kadın	38	Evli	Doç. Dr.	Devlet
Katılımcı 16	Kadın	42	Evli	Doç. Dr.	Devlet
Katılımcı 17	Erkek	54	Evli	Dr. Öğr. Üyesi	Vakıf
Katılımcı 18	Kadın	34	Evli	Dr. Öğr. Üyesi	Vakıf
Katılımcı 19	Erkek	45	Evli	Prof. Dr.	Devlet
Katılımcı 20	Erkek	27	Bekar	Arş. Gör.	Vakıf
Katılımcı 21	Kadın	36	Bekar	Dr. Öğr. Üyesi	Vakıf

BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde mekânsal esneklik, kaynaklara erişim ve iş birliğinde kolaylık, iletişim hızında ve biçiminde değişiklik ve iş-yaşam dengesi olmak üzere 4 tema altında araştırma bulgularına yer verilecektir.

Mekânsal Esneklik

Standing (2014, s. 217), dijital çağın işyerinin, sınırları ve tanımı belirli olmayan ve bu yönüyle güvencesizlik alanına dönüştüğünü belirtmektedir. Böylece iş herhangi bir yerde, herhangi bir zamanda, kısa ya da uzun süreliğine gerçekleştirilebilmektedir (Villandsen, 2016, s. 3). Zira birçok dijital araç, kullanıcıya farklı mekân ve zaman dilimlerinde işlerini yapabilme imkânı sunmaktadır. Dijitalleşme sürecindeki bu gelişmeler akademiye de yansımış ve buradaki çalışma mekânı algısını dönüştürmüştür. Bu dönüşümün özünde esneklik yer almaktadır. Katılımcı 7 bu durumu, "... bilgisayar neredeyse ben oradayım aslında." şeklinde ifade etmiştir.

Dijitalleşme, akademik çalışmanın sınırlı bir mekâna bağlı yapısını ortadan kaldıran bir potansiyel yaratmış, böylece akademiye birçok faaliyet farklı mekânlarda yürütülmeye uygun hale gelmiştir. Eğitim ve bazı idari faaliyetler gibi fiili olarak kurumda bulunmayı gerektiren işler haricinde akademik işin doğası da mekândan bağımsız çalışmayı destekler niteliktedir. Gerekli teknolojik alt yapının varlığı mekân esnekliğine imkân sunmaktadır. Katılımcı, 14 konu ile ilgili şunları dile getirmiştir:

"Yani şöyle, bilgisayarım olan her yerden, dersler dışında yüz yüze olması gereken şeyler dışında çalışabilirim. Mekân bağımsız bir tarafı var. Bir avantaj da artık mesela yanımda 5-10 tane kitapla gezmeyorum. Kullandığım kaynakların hepsi dijital. Dolayısıyla evet, bilgisayarımın olduğu her yerde çalışabilirim." (Katılımcı 14).

Katılımcılar; ofis, ev, kütüphane, kafe, laboratuvar gibi birçok farklı mekânda çalışmalarını yürüttüklerini ifade etmiştir. Özellikle mühendislik alanında işyerleri, fabrikalar, laboratuvarlar, atölyelerde akademik faaliyetlerin devam ettiği görülmüştür. Örneğin bir katılımcı yürüyüş esnasında dahi akademik faaliyetlere devam edebildiğini belirtmiştir: "Mesela yürüyüş yaparken dışarıda seminerleri dinleyebiliyorum". Saha araştırması, mekân esnekliğinin temelinde akademik üretim sürecindeki zaman kavramının etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Akademiye zaman esnekliği ve geleneksel mesai anlayışının olmayışı akademisyenin farklı mekânları kullanmasına izin vermektedir. Ancak bu durum akademisyenin kendi kontrol ve rızası ile gerçekleştiği takdirde çalışma kalitesini artırmaktadır. Aksi halde hem akademisyen üzerindeki baskıyı artırmakta hem de akademisyenin iş-yaşam dengesini olumsuz etkilemektedir. Bu duruma ilişkin bir katılımcının görüşü aşağıdaki gibidir:

"Akademide sizden istenen bir iş var, bu işi ne zaman yaptığının çok büyük bir önemi yok. Önemli olan o işin yapılması. O yüzden ben bunu akşama kaydırabiliyorum duruma göre. Yani gece geç saatlerde de gerçekleştirebilirim ya da sabahları da vakit bulabilirsem yapabiliyorum. Dolayısıyla bu bazen iyi bir şey, bazen kötü oluyor tabii ki. Çünkü hafta sonları da çalışmayı gerektiren durumlar olabiliyor. Orada dinlenme

yerine çalışma yapmış oluyoruz. Ama hakikaten evde böyle bir çalışma olanağı sunulmuş olması, bence çok büyük bir avantajdır.” (Katılımcı 11).

Kaynaklara Erişim ve İş Birliğinde Kolaylık

Bilgi ve iletişim süreçlerinin dijitalleşmesi, bir bilgi patlamasına yol açmış ve günümüzde çalışanların bilgiye erişimi ve iletişim kolaylaşmıştır (Walwei, 2016, s. 1). Bu kolaylığı sağlayan paylaşım platformları aracılığıyla dünyanın farklı ülkelerinden meslektaşları ile iş birliği ve bilgi alışverişi yapabilirler, aynı zamanda çok konumlu ve coğrafi olarak dağınık ofislerde ortaya çıkan problemleri çözebilirler (Colbert, Yee ve George, 2016). Akademisyenlik hem meslektaşlar hem de paydaşlarla iş birliğini ve bilgi paylaşımını gerektiren mesleklerden biridir. Özellikle bilimsel araştırma sürecinde akademik iş birliği önemlidir ve eş zamanlı ve/veya eş zamansız birçok iş birliği aracı kullanılmaktadır. Dijitalleşme ise bu süreçte akademisyenlere önemli fırsatlar sunmakta ve akademik iş birliğini güçlendirmektedir. Farklı şehir ve ülkelerden akademisyenler ortak makale ve projeler yürütebilmekte, seminer ve kongreler gibi çeşitli bilimsel etkinlikler düzenleyebilmektedir. Ayrıca üniversiteler dünyanın farklı yerlerinden paydaşları ile bir araya gelebilmektedir. Saha araştırmasında da katılımcılar dijitalleşmenin iş birliğini kolaylaştırdığına ve akademik araştırma sürecini hızlandırdığına vurgu yapmışlardır:

“Mesela bizim çoğu zaman yurtdışında iş yapmamız gereken durumlar oluyor. Amerika'daki işte müşterilerle araştırmacılarla aynı saatlerde buluşamıyoruz genelde. Teknoloji sağ olsun uzaktan birlikte aynı proje üstünde fiilen çalışma imkânı sunuyor. Aynı kodlar üzerinden çalışmamız mümkün oluyor. O yüzden mesela akşam saatlerinde, gece saatlerinde çalışmak şart oluyor bazen.” (Katılımcı 20).

“Google Drive araçlarını çok kullanıyoruz, özellikle iş birliği için. O mesela çok işimizi kolaylaştırdı, toplantı sayılarımızı azalttı. Diyelim ki bir makale, bildiri yazacağız ya da işte beraber bir sunum hazırlayacağız, bir araştırmayla ilgili olabilir bu ya da beraber ders verdiğimiz bir hoca ile bir haftanın dersini hazırlıyoruz. Google Slayt üzerinden ya da Google Docs üzerinden asenkron bir şekilde herkes ne zaman vakti varsa o zaman çalışıp oraya bir şey girebiliyor. (...) mesela toplanmak istesen 3 kişi, 4 kişi bile hani ortak vakit bulmak çok zor olabiliyor özellikle farklı kurumlarda çalışıyorsan.” (Katılımcı 14).

Akademisyenler eğitim-öğretim, bilimsel araştırma ve idari iş gibi çeşitli faaliyetleri yürütürken dijital araçları yoğun biçimde kullanmaktadırlar. Özellikle bilgiye ulaşma, bilgiyi üretme, depolama, iletme ve paylaşma süreçlerinde dijital teknolojileri yoğun biçimde kullandıkları görülmektedir. Akademik işin teknolojiye eklenmiş bu yapısı, akademisyenlerin okuma-yazma, araştırma, düşünme, eğitim, idari işleri yürütme alışkanlıklarını etkilemiş ve dönüştürmüştür. Dijital dönüşüm süreci ve bunun akademideki yansımaları bazı katılımcılar tarafından pozitif ifadelerle değerlendirilmiştir. Dijitalleşmenin akademik işin

yürütülmesini kolaylaştırdığı ve hızlandırdığı noktasında ise katılımcıların çoğu hemfikirdir. Bilgiye ulaşma ve paylaşma aşamalarında sağlamış olduğu avantaj sıklıkla vurgulanmıştır. Buna ilişkin Katılımcı 7'nin ifadeleri şu şekildedir:

“Artık her şey dijital kaynaklara dönüşmeye başladığı için günümüzde başka şehre gidip kaynağa ulaşmak demode olmaya başladı. Ben güzel sanatlar, grafik mezunuyum. Fırçayla mezunum, boyayarak, çizerek işte ve geldiğim noktada ben bilgisayar dersleri veriyorum. Yani biz çok hızlı bir geçiş aşamasının tanıklarımız, yani benim yaşlılarım diyeyim (...) Biz bunun değerini anlıyoruz, bilmiyorum siz anlıyor musunuz? Yani bilgiye ulaşmak o kadar kolaylaştı ki.” (Katılımcı 7).

Bilimsel araştırma sürecinin en önemli aşamalarından biri kaynaklara erişimdir. Saha araştırmasında dijitalleşme sürecinde, akademisyenlerin en çok işlerini kolaylaştıran hususun kaynaklara erişimde sağladığı avantaj olduğu ortaya çıkmıştır. Artık neredeyse tüm üniversitelerin dijital veri tabanları bulunmakta ve bu veri tabanları üzerinden hem öğrenci hem de akademisyenler birçok yayına ücretsiz olarak ulaşabilmektedir. Görüşmelerde dijital kütüphanelerin sağladığı avantajlar katılımcılar tarafından sıklıkla dile getirilmiştir. Bu konuya ilişkin katılımcıların düşüncelerine aşağıda yer verilmiştir:

“Dijital veri tabanlarını kullanım sıklığımız arttı. Yani son 3-4 yıldır arttı bu. Dijital olarak ulaştım da kaynaklara, çıktı alıyordum. Ama o çıktı alma alışkanlığımı da yavaş yavaş terk ediyorum, oran olarak azalıyor. Kütüphaneye de gitmeyi aylar oldu gerçekten. Yani ocak-şubat'ta bir çizim kitaplarımı bıraktım, sonra bir daha da uğramadım. Hakikaten bayağı bir kullanıyoruz aslında.” (Katılımcı 12).

“Ama şimdi mesela ben burada otururken, uzaktan kütüphaneye bağlanıp orada çevrimiçi taramalar, araştırmalar yapıp bir sürü makaleyi bilgisayarıma indirebiliyorum. Yani bu tabii ki şu anki iletişim teknolojileri bu anlamda destekleyici ve bunu kolaylaştıran bir yapısı var.” (Katılımcı 10).

İletişim Hızında ve Biçiminde Değişiklik

Çalışma yaşamında yaygın olarak kullanılan mobil ve taşınabilir cihazlar işyerindeki iletişimin doğasını değiştirmektedir (Gant ve Kiesler, 2002). BİT'in çalışma yaşamının merkezine konumlanması ve sunmuş olduğu çevrimiçi iletişim imkânı, çalışanları “24 saat açık” (always on) hale getirerek, çalışma dışı zamanı muğlaklaştırmıştır. Bu nedenle günümüz işyerlerinde iletişim, işyerinin fiziksel sınırlarını aşmış durumdadır. Bu nedenle çalışanların bağlantıda kalmaları çok daha kolaydır. İletişim biçimindeki değişimin çalışma kültürünü etkilediğini söylemek mümkündür. Artan dijitalleşme ve BİT'in çalışma yaşamındaki yoğun kullanımı akademiye de yansımıştır. Bir yandan geleneksel iletişim biçimleri farklılaşırken diğer

yandan iletişim hızında gözle görülür bir artış yaşanmaktadır. Katılımcıların ifadelerinde de bu durum somut olarak ortaya çıkmıştır:

“Yani iletişimimizi tabii ki öncelikle cep telefonları, internet, sosyal medya araçları ile sağlıyoruz. Hepimiz ağdayız mesela işte arkadaşarımla. Yine samimi olduğum birkaç hoca arkadaşarımla bir ağım var. Başka bir hoca arkadaşarımla başka bir ağım var. Biri bir şey gönderiyor, ben ona aktarıyorum ya da onlar bizimle paylaşıyor. Bu artık çağım gereksinimi, onları tercih ediyoruz.” (Katılımcı 7).

Akademi iletişim yoğunluğunun yüksek olduğu kurumlardan biridir. Hem öğrenciler hem de meslektaşlar ve yöneticilerle süregelen bir iletişim akışı söz konusudur. Özellikle zaman ve mekâna bağlılığı ortadan kaldıran mobil iletişim teknolojilerindeki gelişmeler var olan iletişim yoğunluğunu artırmıştır. Bunlardan biri WhatsApp uygulamasıdır. Görüşmelerde WhatsApp uygulamasının yoğun kullanıldığı anlaşılmaktadır. İki kişi hariç tüm katılımcıların bu uygulamayı kullandıkları birden fazla WhatsApp grubuna dâhil oldukları ifade edilmiştir:

“Şimdi tabii WhatsApp grupları kaçınılmaz bir şey. Araştırmalarımı yürüttüğüm ya da üye olduğum birtakım araştırma derneklerinin WhatsApp grubu var. Sonra bizim bölüm içerisinde bir Whatsapp grubumuz var. Türkiye'deki bölüm başkanlarıyla bir WhatsApp grubumuz var.” (Katılımcı 4).

“Telefon, WhatsApp, Instagram yani bunları kullanıyoruz öğrencilerimle. Her türlü iletişim aracı teknolojiyi değerlendiriyoruz. Hızlı ve kolay olması nedeniyle daha uygun oluyor Whatsapp. Mesela bitirme ödevi öğrencilerimle ya da yüksek lisans öğrencilerimle hemen bir grup oluşturup, hızlı bir şekilde onları yönlendirebiliyorum ya da onların bana sormak istediklerini değerlendiriyorum.” (Katılımcı 19).

Her ne kadar günümüzde WhatsApp gibi anlık haberleşme uygulamaları birçok yükseköğretim kurumunda kullanılsa da katılımcılar bu konudaki rahatsızlıklarını da dile getirmişlerdir. Anlık haberleşme nedeniyle iletişimin sürekli devam etmesi ve mesai sonrasına sarkması nedeniyle hoşnutsuzluk duyulmaktadır. Örneğin, katılımcılardan biri bu nedenle WhatsApp kullanmayı bıraktığını paylaşmıştır:

“Gecenin 23.00'ünde mesaj geliyor, işte gruplardaki mesajlar susmuyor, bıdı bıdı habire ötüyor, seni rahatsız ediyor. Yani ben hakikaten WhatsApp kullanmıyorum ve WhatsApp'sız işimi yapabildiğimi gördüm. Ondan sonra daha da kafa açısından huzurlu oluyorsun ben bir eksikliğini hissetmiyorum açıkçası.” (Katılımcı 13).

WhatsApp dışında farklı sosyal medya uygulamaları aracılığıyla da öğrencilerin iletişime geçme girişimlerinin olduğu katılımcılar tarafından belirtilmiştir. Ancak katılımcıların büyük bir kısmı sosyal

medya üzerinden kurulan iletişime sıcak bakmadıklarını ve öğrencileri bu konuda ikaz ettiklerini ifade etmiştir. Bir katılımcının araştırma görevliliği döneminde birlikte çalıştığı hocanın bu konudaki tavrına ilişkin paylaştığı anekdot dikkat çekicidir:

“Bizim öğrencilerden bir tanesi dersin hocasına, benim de asistan olarak girdiğim dersin hocasına Facebook’tan yazıp bir şey soruyor. Artık ödevle ilgili bir şey mi sordu, uzatmamı mı istedi hatırlamıyorum ama Facebook’tan mesaj gönderiyor. Hoca sinirlendi; “Nasıl böyle bir şey olabilir!” diye. Ben gittim sonra: “Kardeşim, ya bak, böyle bir şey yapılır mı, sen ne yapıyorsun, hocaya yazılır mı oradan?” diye konuşma yaptığımı hatırlıyorum.” (Katılımcı 14).

İletişim biçiminde ve hızında ortaya çıkan dönüşüm, iletişim yoğunluğunun artması ve sürekli ulaşılabilir olma hali ile sonuçlanmaktadır. Buradan yola çıkarak görüşmelerde sıklıkla zikredilen sorunlardan biri sürekli ulaşılabilir olmanın kişilerde yarattığı baskıdır. Katılımcı 3, yaşadığı baskı hissini açık bir biçimde ifade etmiştir: “Teknolojinin çok büyük bir rolü olduğunu düşünüyorum. Her an ulaşılabilir olmak ve ulaşamadığımız zaman dışlanmak psikolojik bir baskı herkes için”. Katılımcıların ifade ettiği kadarıyla bu durum akademik çalışmaların bölünmesine yol açmakta, iş yükünü artırmakta ve işin özel yaşam alanını işgali ile sonuçlanmaktadır. Ulaşılabilir olunan süreyi azaltmak için katılımcıların bireysel çabaları dikkat çekmiştir. WhatsApp kullanmama, dönem dönem akıllı telefon kullanmaya ara verme, ikinci bir telefon kullanma, WhatsApp gruplarını sessize alma, öğrencilere iletişim için saat sınırı koyma, belirli saatten sonra gelen mesaj ve çağrılara dönmeme, iletişimi e-posta ile sınırlandırma bunlardan bazılarıdır.

İş-Yaşam Dengesinde Bozukluk

Dijitalleşmenin iş-yaşam dengesini etkilediğine yönelik araştırmacılar arasında baskın bir görüş vardır. Saha araştırmasında da dijitalleşmenin iş-yaşam dengesi üzerindeki etkilerine yönelik 3 farklı görüş ortaya çıkmıştır. Bunlar şu şekilde ifade edilebilir:

- Dijitalleşme iş-yaşam dengesini bozmaktadır.
- Dijitalleşme iş-yaşam dengesini iyileştirmektedir.
- Dijitalleşmenin iş-yaşam dengesi üzerinde bir etkisinin olduğunu söylemek doğru değildir. Bu gruptakiler dijital teknolojilerin birer araç olduğuna vurgu yapmaktadır.

Katılımcılar arasında dijitalleşmenin iş-yaşam dengesini bozduğuna dair görüş baskın çıkmıştır. Bu düşünceye sahip katılımcıların birçoğu sürekli ulaşılabilir olmak ile iş-yaşam dengesi arasında bağlantı kurmuşlardır. Dijitalleşmenin geleneksel zaman ve mekân anlayışını değiştirmesi, ulaşılabilirliği artırması

ve dolayısıyla iş ve özel yaşam arasındaki geçirgenliği aşındırması bunun temel sebepleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Katılımcı 8'in ifadeleri bunun bir örneğidir:

“O dengenin bozulmasına katkıda bulunuyor diye düşünüyorum. Mesai dışı erişilebilmek ya da mesai dışı birine bir şey iletebilmek, biraz daha iş hayatının özel hayata girebilmesine neden oluyor gibi geliyor bana.” (Katılımcı 8).

Ayrıca bazı katılımcılar dijitalleşme nedeniyle işin iş dışı yaşam üzerindeki baskısının arttığını düşünmekte ve bunun araştırma görevlileri başta olmak üzere alt kademedeki akademisyenlerde daha yoğun olduğunu vurgulamaktadırlar. Bir katılımcı kendi deneyimlerinden yola çıkarak durumu şu şekilde açıklamıştır:

“Teknoloji bence işin yaşam üstündeki baskısını artırıyor. Yani işi hayatın her alanına yayma imkânı sağlıyor, yöneticilerde özellikle. Üst kademedeki kişiler için diğerlerine ulaşabiliyor olmak, her an onlara iş yaptırabilmiş hissi veriyor. Yani nasıl geçmişte işyerinde bulunan araştırma görevlisine her işi yaptırabilen hoca diyelim, bugün telefonla ona ulaşabildiği için veya WhatsApp ile rahatlıkla ulaşabildiği için ders, işte notlarını okutma olsun, notlarını bilgisayara girme olsun, her işi her an yaptırabileceğini düşünüyor, benim gözlemediğim. O geleneksel ahbap-çavuş ilişkisini değil, bu sefer dijital kanallar üzerinden kullanıp, 24 saatini kişileri bunaltabiliyorlar, bunu görüyorum.” (Katılımcı 6).

Yukarıda yer verildiği gibi daha az olmakla birlikte bazı katılımcılar dijitalleşmenin iş-yaşam dengesini olumlu şekilde etkilediğini düşünmektedir. Bu görüşlerini özellikle mobil cihazların sağladığı zaman ve mekân esnekliği ile desteklemekte ve dijitalleşmenin sağladığı esnekliğin işlerin hızını artırdığını ifade etmektedirler:

“Teknolojinin olumlu etkisi oldu diyebilirim. Olumlu bir etkisi var çünkü daha önce konuştuğumuz gibi işleri farklı yerlerde yapabiliyor olmak, işi yapmak için hiçbir noktaya bağlı olmamak bir avantaj getirdi. Çünkü özel yaşamınızda belli yerlerde bulunmanız gerekebiliyor. Eğer bir yere bağlı olmanız şart olsa, işte arada gideceksiniz geleceksiniz, yollar vs. falan düşündüğünüzde, biraz daha zorlaşacakken, bazı işleri mobil olarak halledebiliyor olmak elbette ki bir kolaylık getiriyor. Dengeyi kurmakta bir faydası oluyor.” (Katılımcı 9).

Saha araştırmasında, üçüncü bir görüş olarak bazı akademisyenler dijitalleşme ile iş-yaşam dengesi arasında bir ilişki olmadığını zikretmiştir. Burada teknolojinin sadece “araç” olduğuna yönelik vurgu dikkat çekicidir. Akademisyenlik mesleğinin doğasına has birtakım özelliklerin, akademisyenin içinde bulunduğu süreç ve mevcut koşulların, kurum kültürü gibi birçok etkenin iş-yaşam dengesinde belirleyici olduğu

düşünülmektedir. Ayrıca dijital dönüşüm sürecinin henüz tamamlanmamış olması ve kurumların bu sürece yeterince uyum sağlayamaması da iş-yaşam dengesinin bozulmasında etkilidir. Burada sorumlu araç değil, aracın kullanım biçimidir. Bunu bir katılımcı aşağıdaki gibi açıklamıştır:

“Bozulmaya neden olan bak tam aslında bu zamansal sınırı iyi çizememek, iş ve yaşam dengesini tehdit eder bir noktaya geliyor. Mekânla alakalı değil. Dijital platformları belki kullanma kültürümüzü de süreç içerisinde geliştireceğiz. Yani aslında hepimiz yeni yeni tanıştık. Yani tamam ben bak kullanıyordum ama hani iş kotarma, iş yapma biçiminde hepimiz yeni tanıştık.” (Katılımcı 5).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Günümüzde yükseköğretim kurumları dijitalleşmeye uyum sağlamak amacıyla iş süreçlerini ve modellerini değiştirmeye başlamıştır. Yükseköğretim kurumlarının dijital dönüşümü, öncelikle dijital teknolojilerin gelişmesinden kaynaklanan teknolojik ve organizasyonel değişim sürecini gerektirmektedir. Yüzyıllar boyunca, yükseköğretim kurumları bilgi üretme ve yaymanın merkezi olmuştur ancak günümüzde bilgiye erişim bu kurumların fiziki alanları ile sınırlı olmanın ötesine geçmiştir. Artık çeşitli çevrimiçi platformlar, açık erişim veri tabanları, uygulamalar ve sosyal medyadan bilgiye erişmek mümkündür. Ortaya çıkan bu eğilim yükseköğretim kurumlarında çalışmanın biçimini etkilemiş; bu süreç, özellikle Covid-19 sonrası hızlanmıştır.

Teknolojinin kendisi bir araç olsa da teknolojik gelişmeler yükseköğretimde ve akademik ortamda köklü değişikliklere yol açmaktadır. Yapılan işler, iş yapma yöntemleri, işlerin yürütüldüğü zaman ve mekân, yöneticilerin yönetim tarzları dijitalleşmeden etkilenmektedir. Yükseköğretimde dijital dönüşümün iki boyutu vardır. Bunlar: eğitimin dijitalleşmesi ve akademik çalışmanın dijitalleşmesidir. Bu çalışmada, eğitimin dijitalleşmesinden ziyade akademik çalışmanın dijitalleşmesi üzerinde durulmaktadır. Akademiye geleneksel zaman ve mekân algısı, kurumsal iletişim, iş-yaşam dengesi, bilgiye erişme, bilgiyi üretme ve tüketme biçimi, eğitim ve öğretim yöntemlerinin değişmesi akademik çalışmayı da dönüştürmektedir. Bu noktadan hareketle bu çalışma, dijitalleşmenin akademik çalışmaya etkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Saha araştırması sonrasında dijitalleşmenin akademisyenler açısından hem avantajları hem de dezavantajları olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yükseköğretimdeki dijital gelişmeler, akademisyenlerin bilgiye erişimini hızlandırmış ve kolaylaştırmıştır. Bu nedenle dijitalleşme, bilgiye erişim konusunda olumlu olarak değerlendirilmektedir. Dijitalleşme, sınırlı zaman ve sabit mekân anlayışını değiştirmektedir. Daha açık bir ifadeyle geleneksel çalışma saati ve mekânını esnekletmektedir. Bu durum akademik ortama da yansımıştır. Akademisyenler,

zaman ve mekânı kendi koşullarına uygun olarak esnek biçimde kullanmaktan memnunken, kendi kontrolleri dışındaki esneklik anlayışından rahatsız olduklarını dile getirmişlerdir.

Dijitalleşme akademik ortamdaki iletişim biçimi ve hızını etkilemektedir. Çeşitli iletişim ve enformasyon araçlarının yoğun kullanımı iletişim yoğunluğunu artırmaktadır. İletişim, farklı araçlarla yürütülmekte, zamandan ve mekândan bağımsız hale gelmektedir. Özellikle anlık iletişim uygulamalarının artan kullanımı buna yol açmaktadır. İletişimdeki değişimin en önemli avantajı, yurtiçi ve yurtdışındaki akademik iş birliğini kolaylaştırması olmuştur. Ancak bu durum diğer taraftan sürekli erişilebilir olma sorununu ortaya çıkarmaktadır. Bu konudaki memnuniyetsizlik katılımcılar tarafından sıklıkla dile getirilmiştir. Bu nedenle, dijitalleşmenin akademisyenler açısından en büyük dezavantajı sürekli ulaşılabilir olma ve onun tetiklediği iş ve özel yaşam sınırının belirsizleşmesidir. Zaman ve mekân esnekliğinin kötüye kullanımı da iş ve özel yaşam sınırını bulanıklaştırmaktadır. Dijitalleşmenin yarattığı bu sorun iş-yaşam dengesinde bozulmaya yol açmaktadır.

Dijitalleşmenin yükseköğretim kurumlarında neden olduğu sorunların çözülebilmesi için öncelikle İş Kanunu, Yükseköğretim Kanunu ve Devlet Memurları Kanunu'nda bağlantı kesme ve ulaşılama hakkının (offline olma hakkı) tanımlanması gerekmektedir. Bu adımdan sonra kurumsal iletişimi, günlük çalışma süresi ya da mesai saatleri ile sınırlamak mümkün hale gelecektir. Bahsi geçen düzenlemelerin fiili olarak uygulanabilmesi için kurum kültürünün de buna uygun hale gelmesi gerekmektedir. Bu çerçevede 7/24 ulaşılabilir olmanın yarattığı baskıyı ortadan kaldıracak ve çalışanların iş-yaşam dengesini gözeten yeni bir çalışma kültürüne ihtiyaç duyulmaktadır. Böylece dijitalleşmenin dezavantajlı yönleri gerekli düzenlemelerle ortadan kaldırılarak daha etkin ve faydalı şekilde kullanılması mümkün hale gelecektir.

Dijitalleşmenin çalışma yaşamındaki etkileri görece daha uzun süredir tartışılmakla birlikte bunun akademik çalışmaya etkisi henüz yeterince ele alınmamıştır. Özellikle Türkçe literatürde önemli bir boşluk bulunmaktadır. Bu nedenle daha fazla ampirik temelli çalışmaya ihtiyaç vardır. Bu araştırmanın verileri, Covid-19'un etkilerinin yoğun şekilde hissedildiği uzaktan eğitim sürecinde toplanmıştır. Araştırma bulgularını manipüle etmemesi için katılımcılardan Covid-19 öncesi dönemi göz önünde bulundurarak soruları yanıtlamaları istenmiştir. Ancak pandemiden sonra çalışma yaşamının birçok alanında olduğu gibi yükseköğretimde de dijital teknolojiler daha yoğun biçimde kullanılmaya başlamış ve dijitalleşmenin etkisi daha hissedilir olmuştur. Gelecekteki çalışmaların konuya ilişkin güncel kanıtlar sunarak literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. Bunun yanı sıra dijitalleşmenin çalışma yaşamı üzerindeki olumsuz etkilerini minimuma indirecek kurum kültürü nasıl oluşturulabilir, sorusuna odaklanan araştırmaların sayısının artması gerekmektedir. Bu makale bu konudaki bazı sorunlara dikkat çekerek ilk adımı atmıştır. Diğer

araştırmacılar, farklı meslek grupları üzerinden daha ayrıntılı veri toplayarak kurum kültürüne yönelik çalışmalar yapabilirler.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma için Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Alt Etik Kurulu'nun 22/06/2020 tarihli ve 5 sayılı toplantısının 100 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

KAYNAKÇA

- Abad-Segura, E., González-Zamar, M. D., Infante-Moro, J. C., & Ruipérez García, G. (2020). Sustainable management of digital transformation in higher education: Global research trends. *Sustainability*, 12(5), 2107.
- Akın, A., Ulukök, E., & Arar, T. (2017). İş-yaşam dengesi: türkiye’de yapılan çalışmalara yönelik teorik bir inceleme. *AKÜ İİBF Dergisi*, 19(1), 113-124.
- Akın, E. (2019). *Meslek Liselerinde Çalışan Öğretmenlerin İş Yaşam Dengesi Sorunu: İzmit Örneği* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli.
- Alenezi, M. (2021). Deep dive into digital transformation in higher education institutions. *Education Sciences*, 11(770), 1-13.
- Allen, T. D., Johnson, R. C., Kiburz, K. M., & Shockley, K. M. (2013). Work–family conflict and flexible work arrangements: Deconstructing flexibility. *Personnel Psychology*, 66(2), 345-376.
- Amit, R., & Zott, C. (2001). Value creation in e-business. *Strategic Management Journal*, 22(6-7), 493-520.
- Ataş, H., & Gündüz, S. (2019). Yükseköğretimde dijital dönüşüm. İ. E. Çelik (Ed.). *Dijital Dönüşüm Ekonomik ve Toplumsal Boyutuyla*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Bagarić, D., & Franca, V. (2021). What will the future bring? Work, digitalization and social protection under society 5.0. *İnsan&İnsan*, 8(30), 45-55.
- Bal, P. M., & Izak, M. (2021). Paradigms of flexibility: a systematic review of research on workplace flexibility. *European Management Review*, 18(1), 37-50.
- Benavides, L. M. C., Tamayo Arias, J. A., Arango Serna, M. D., Branch Bedoya, J. W., & Burgos, D. (2020). Digital transformation in higher education institutions: A systematic literature review. *Sensors*, 20(11), 3291.
- Boswell, W. R., Olson-Buchanan, J. B., Butts, M. M., & Becker, W. J. (2016). Managing “after hours” electronic work communication. *Organizational Dynamics*, 45(4), 291-297.

- Bovée, C. L., & Thill J.V. (2020). *Business communication essentials: fundamental skills for the mobile-digital-social workplace*. Pearson.
- Bozanta, A., & Mardikyan, S. (2017). The effects of social media use on collaborative learning: A case of Turkey. *Turkish Online Journal of Distance Education*, 18(1), 96–111.
- Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies*. New York: WW Norton & Company.
- Bulger, C. A., & Fisher, G. G. (2012). Ethical imperatives of work/life balance. *Work and quality of life: Ethical practices in organizations*, 181-201.
- Castells, M. (2008). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Ağ Toplumunun Yükselişi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi
- Chandra, V. (2012). Work-Life Balance: Eastern and Western Perspectives. *International Journal of Human Resource Management*, 23(5), 1040-1056.
- Chung, H., & Van der Lippe, T. (2020). Flexible working, work–life balance, and gender equality: Introduction. *Social Indicators Research*, 151(2), 365-381.
- Colbert, A., Yee, N., & George, G. (2016). The digital workforce and the workplace of the future. *Academy of Management Journal*, 59(3), 731-739.
- Creswell, J. W. (2013). *Steps in conducting a scholarly mixed methods study*. DBER Speaker Series.
- Çaycı, B., & Karagülle, A.E. (2016). İletişimin dijitalleşmesi ve kültürel melezleşme. *Global Media Journal TR Edition*, 6(12), 570-586.
- Çelenk, H. (2008). *Esnek çalışmanın işgücü maliyetlerine ve rekabet gücüne etkisi ve tekstil sektöründe uygulanması* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Çetinkaya, E. (2017). *Sosyal bilimler alanında çalışan akademisyenlerin bilgi ve iletişim teknolojileri deneyimleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Demirezen, E. C. (2018). *Çalışma sürelerinde esneklik* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul.
- Dery, K., Sebastian, I. M., & van der Meulen, N. (2017). The digital workplace is key to digital innovation. *MIS Quarterly Executive*, 16(2), 135–152.
- Dhawan, S. (2020). Online learning: A panacea in the time of COVID-19 crisis. *Journal Of Educational Technology Systems*, 49(1), 5-22.
- Diaz, I., Chiaburu, D. S., Zimmerman, R. D., & Boswell, W. R. (2012). Communication technology: Pros and cons of constant connection to work. *Journal of Vocational Behavior*, 80(1), 500-508.
- Eddleston, K. A., & J. Mulki (2017). Toward understanding remote workers' management of work–family boundaries: The complexity of workplace embeddedness. *Group & Organization Management* 42(3), 346–387.

- Erdut, T. (2021). Dijitalleşme ve işgücü piyasası. *Karatahta*, 19, 25-59.
- Eurofound & ILO (2017). *Working anytime, anywhere: The effects on the world of work* [Araştırma Raporu]. Geneva: Office of the European Union, Luxembourg, and The International Labour Office.
- Fenner, G. H., & Renn, R. W. (2010). Technology-assisted supplemental work and work-to-family conflict: The role of instrumentality beliefs, organizational expectations and time management. *Human relations*, 63(1), 63-82.
- Ford, M. (2015). The rise of the robots: Technology and the threat of mass unemployment. *International Journal of HRD Practice Policy and Research*, 111.
- Frey, C. B., & Osborne, M. A. (2013). *The future of employment: How susceptible are jobs to computerization?* Oxford: University of Oxford.
- Gant, D., & Kiesler, S. (2002). Blurring the boundaries: Cell phones, mobility, and the line between work and personal life. *Wireless World: Social and Interactional Aspects of the Mobile Age*, 121-131.
- García-Morales, V. J., Garrido-Moreno, A., & Martín-Rojas, R. (2021). The transformation of higher education after the Covid-19 disruption: Emerging challenges in an online learning scenario. *Frontiers in Psychology*, 12(616059), 1-6.
- Gill, R. (2009). Breaking the silence: The hidden injuries of neo-liberal academia in Flood, R., & Gill, R. (Eds.) *Secrecy and Silence in the Research Process: Feminist Reflections*. London: Routledge.
- Grantham, C. E., & Nichols, L. D. (1993). *The digital workplace: Designing groupware platforms*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Haddud, A., & McAllen, D. (2018). Digital workplace management: exploring aspects related to culture, innovation, and leadership. *2018 Proceedings of Portland International Center for Management of Engineering and Technology (PICMET) '18*. Hawaii, ABD.
- Harvey, D. (2012). *Postmodernliğin durumu*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Hicks, M. (2019). Why the urgency of digital transformation is hurting the digital workplace. *Strategic Hr Review*, 18(1), 34-35.
- Hill, E. J., Allen, S., Jacob, J., Bair, A.F., Bikhazi, S. L., Langeveld, A.V., et al. (2007). Work-family facilitation: expanding theoretical understanding through qualitative exploration. *Advances in Developing Human Resources*, 9(5), 507-526.
- Hill, E. J., Grzywacz, J. G., Allen, S., Blanchard, V. L., Matz-Costa, C., Shulkin, S., & Pitt-Catsoupes, M. (2008). Defining and conceptualizing workplace flexibility. *Community, Work and Family*, 11(2), 149-163.
- Hill, E. J., Hawkins, A. J., Ferris, M., & Weitzman, M. (2001). Finding an extra day a week: The positive influence of perceived job flexibility on work and family life balance. *Family Relations*, 50(1), 49-58.
- International Labour Office (2016). *Digitalization and structural labour market problems: The case of Germany* (Report No: 17). Geneva: International Labour Office.

- International Labour Office (2016). *New technologies: A jobless future or golden age of job creation* (Report No:13). Geneva: International Labour Office.
- International Labour Office (2016). *The future of work: The meaning and value of work in Europe*. (Report No: 18) . Geneva: International Labour Office.
- International Labour Office (2017). *Inception report for the global commission on the future of work*. Geneva: International Labour Office.
- International Labour Office (2018). *Working time and the future of work* (Report No: 6). Geneva: International Labour Office.
- International Labour Organization (2019). *ILO centenary declaration for the future of work*. Geneva: International Labour Office.
- Jones, B. L., Scoville, D. P., Hill, E. J., Childs, G., Leishman, J. M., & Nally, K. S. (2008). Perceived versus used workplace flexibility in Singapore: Predicting work-family fit. *Journal of Family Psychology*, 22(5), 774.
- Kıdır, B. (2015). *Evden çalışmanın iş-yaşam dengesine etkisi: çevirmenler üzerinde bir araştırma* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli.
- Klein, C., Lester, J., Rangwala, H., & Johri, A. (2019). Learning analytics tools in higher education: Adoption at the intersection of institutional commitment and individual action. *The Review of Higher Education*, 42(2), 565-593.
- Kossek, E. E. (2016). Managing work-life boundaries in the digital age. *Organizational Dynamics*, 45(3), 258-270.
- Kossek, E. E., & Lautsch, B. A. (2008). *CEO of me: Creating a life that works in the flexible job age*. Pearson Prentice Hall.
- Köffer, S. (2015). Designing the digital workplace of the future—what scholars recommend to practitioners. *International Conference on Information Systems (ICIS 2015)*, Fort Worth, ABD.
- Kul-Parlak, N. (2016). İş-yaşam dengesi açısından esnek çalışmanın analizi. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 109-137.
- Lee, D. J., & Joseph Sirgy, M. (2019). Work-life balance in the digital workplace: The impact of schedule flexibility and telecommuting on work-life balance and overall life satisfaction. M. Coetzee (Ed.) *Thriving in Digital Workspaces* (s. 355-384) içinde. Berlin: Springer.
- Lewis, S., & Humbert, A. L. (2010). Discourse or reality? “Work-life balance”, flexible working policies and the gendered organization. *Equality, Diversity and Inclusion An International Journal*, 29(3), 239–254.
- Lockwood, N. R. (2003). Work/life Balance: Challenges and Solutions. SHRM Knowledge Center, Retrieved April 4, 2006.
- Manca, S. (2020). Snapping, pinning, liking or texting: Investigating social media in higher education beyond Facebook. *Internet Higher Education*, 44, 100707.

- Manyika, J. (2017). *Technology, jobs and the future of work* (Briefing note). McKinsey Global Institute.
- Marks, A., Al-Ali, M., Atassi, R., Abualkishik, A.Z., & Rezgui, Y. (2020). Digital transformation in higher education: A framework for maturity assessment. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 11(12), 504-513.
- Matt, C., Hess, T., & Benlian, A. (2015). Digital transformation strategies. *Business and Information Systems Engineering*, 57(5), 339-343.
- McCloskey, D.W. (2016). Finding work-life balance in a digital age: An exploratory study of boundary flexibility and permeability. *Information Resources Management Journal*, 29(3), 53-70.
- McLaughlin, T., & Yan, Z. (2017). Diverse delivery methods and strong psychological benefits: A review of online formative assessment. *Journal of Computer Assisted Learning*, 33(6), 562-574.
- McLuhan, M. (1994). *Understanding Media: The Extension of Man*, CA: Gingko.
- Meske, C., & Junglas, I. (2021). Investigating the elicitation of employees' support towards digital workplace transformation. *Behaviour & Information Technology*, 40(11), 1120-1136.
- Mićić, L., Khamooshi, H., Raković, L., & Matković, P. (2022). Defining the digital workplace: a systematic literature review. *Strategic Management*, 27(2), 1-15.
- Mikheev, A., Serkina, Y., & Vasyaev, A. (2021). Current trends in the digital transformation of higher education institutions in Russia. *Education and Information Technologies*, 26, 4537- 4551.
- Noyan, M.A. (2007). *Türkiye’de çalışma hayatında esneklik politikasının çalışma süreleri açısından değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Nübler, I. (2016). New technologies: A jobless future or golden age of job creation. International Labour Office Research Department Working Paper, 13, 22-23.
- O’Donnell, R. (2022). *Transformative digital technology for effective workplace learning*. CRC Press, ABD.
- Oeij, P. R. A., Dhondt, S., Rus, D. & Hootegem, G.V. (2019). The digital transformation requires workplace innovation: an introduction. *International Journal of Technology Transfer and Commercialisation*, 16(3), 199-208.
- Okros, A. (2020). *Harnessing the potential of digital post-millennials in the future workplace*. Springer.
- Öztürk, H. K. (2020). İşin dijitalleşmesi sürecinde iş ile bütünleşik öğrenme. *Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 3(2), 479-490.
- Paul, E. D., & Grantham, C. E. (1995). The ‘greening’ of organizational change: A case study. *The European Journal of Social Science Research*, 8(2), 221-233.
- Redwood, S., Holmstrom, M., & Vetter, Z. (2016). *Transitioning to the future of work and the workplace. Embracing digital culture, tools, and approaches*. Deloitte Consulting LLP.

- Richter, A., Heinrich, P., Stocker, A., & Schwabe, G. (2018). Digital work design: The interplay of human and computer in future work practices as an interdisciplinary (grand) challenge. *Bus Inf Syst Eng*, 60(3), 259–264.
- Roy, G. (2016). Impact of mobile communication technology on the work life balance of working women – A review of discourses. *The Journal - Contemporary Management Research*, 10(1), 79-101.
- Schlogl, L., Weiss, E., & Prainsack, B. (2021). Constructing the ‘Future of Work’: An analysis of the policy discourse. *New Technology, Work and Employment*, 37(2), 307-326.
- Schwab, K. (2016). *Dördüncü sanayi devrimi*. İstanbul: Optimist Yayın Grubu.
- Selimovi’c, J., Pilav-Veli’c, A., & Krnd’zija, L. (2021). Digital workplace transformation in the financial service sector: Investigating the relationship between employees’ expectations and intentions. *Technology in Society*, 66(2021), 1-8.
- Seres, L., Pavlicevic, V., & Tumbas, P. (2018). Digital transformation of higher education: Competing on analytics. In INTED2018 Proceedings (ss. 9491-9497). IATED.
- Shagvaliyeva, S., & Yazdanifard, R. (2014). Impact of flexible working hours on work-life balance. *American Journal of Industrial and Business Management*, 4(1), 20-23.
- Sharma, N., & Nayak, P. (2016). Study on work life balance and organisation policy in IT sector in NCR. *Amity Global Business Review*, 115-123.
- Sobaih, A. E. E., Hasanein, A. M., & Elnasr, A. E. A. (2020). Responses to Covid-19 in higher education: Social media usage for sustaining formal academic communication in developing countries. *Sustainability*, 12, 1-18.
- Sotto, R. (1996). Organizing in cyberspace: The virtual link. *Scandinavian Journal of Management*, 12(1), 25-40.
- Standing, G. (1989). Global feminization through flexible labor. *World Development*, 17(7), 1077-1095.
- Thompson, R. J. (2011). *Flexible work arrangements: Attraction to flextime, flexplace, or both?* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Texas A&M University, Teksas.
- Thompson, R. J., Payne, S. C., & Taylor, A. B. (2015). Applicant attraction to flexible work arrangements: Separating the influence of flextime and flexplace. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 88(4), 726-749.
- Topcuk, Y. (2006). *Esnek çalışma ve esnek çalışanların sosyal güvenliği* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Trenerry, B., Chng, S., Wang, Y., Suhaila, Z.S., Lim, S. S., Lu, H. Y., & Oh, P. H. (2021). Preparing workplaces for digital transformation: An integrative review and framework of multi-level factors. *Frontiers in Psychology*, 12(620766), 1-24.
- Tuğsal, T. (2017). The effects of socio-demographic factors and work-life balance on employees’ emotional exhaustion. *Journal of Human Sciences*, 14(1), 653-665.

- Üzmez, U., & Öztürk Başpınar, N. (2018). Yeni bir esnek çalışma modeli: Ofis Kafe. *International Congress On Afro - Eurasian Research IV.*'te sunulan bildiri. Budapeşte, Macaristan.
- Vatansever, A., & Gezici-Yalçın, M. (2015). *Ne ders olsa verimiz: Akademisyenin vasıfsız işçiye dönüşümü.* İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Verhoef, P. C., Broekhuizen, T., Bart, Y., Bhattacharya, A., Dong, J. Q., Fabian, N., & Haenlein, M. (2021). Digital transformation: A multidisciplinary reflection and research agenda. *Journal of Business Research*, 122(2021) 889–901.
- Villadsen, K. (2017). Constantly Online and The Fantasy of ‘Work–Life Balance’: Reinterpreting Work-Connectivity as Cynical Practice and Fetishism. *Culture and Organization*, 23(5), 363-378.
- Walwei, U. (2016). Digitalization and structural labour market problems: The case of Germany (No. 994936693502676). International Labour Organization.
- White, M. (2012). Digital workplaces: Vision and reality. *Business information review*, 29(4), 205-214.
- Williams, S. P., & Schuber, P. (2018). Designs for the digital workplace. *Procedia Computer Science* 138, 478–485.
- Williamson, B., Macgilchrist, F., & Potter, J. (2021). Covid-19 controversies and critical research in digital education. *Learning, Media and Technology*, 46(2), 117-127.
- Wilms, K., Meske, C., Stieglitz, S., Decker, H., Fröhlich, L., Jendrosch, N., ... Dominik Rudolph. (2017). Digital Transformation in Higher Education – New Cohorts, New Requirements? In Proceedings of the 23rd Americas Conference on Information Systems (AMCIS) (ss. 1–10).
- Wright, K. B., Abendschein, B., Wombacher, K., O'Connor, M., Hoffman, M., Dempsey, ... Shelton, A. (2014), Work-Related Communication Technology Use Outside of Regular Work Hours and Work Life Conflict: The Influence of Communication Technologies on Perceived Work Life Conflict, Burnout, Job Satisfaction, and Turnover Intentions, *Management Communication Quarterly*, 28/4, 507-530.
- Yankın, F. B. (2019). Dijital dönüşüm sürecinde çalışma yaşamı. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi*, 7(2), 1-38.
- Yertüm, U. (2021). Covid-19 Gölgesinde Çalışmanın Geleceği Tartışmaları ve Avrupa Birliği'nde Kamusal Sosyal Harcamalar. *İnsan ve İnsan*, 8(30), 115-131.
- Zimmer, M. P., Bayere, A., & Salmela, H. (2020). Digital workplace transformation: The importance of deinstitutionalising the taken for granted. *Twenty-Eighth European Conference on Information Systems (ECIS2020)*.

A QUALITATIVE RESEARCH ON FACTORS AFFECTING JUST CULTURE IN AIRLINES*

Cengiz Mesut BÜKEÇ², Ramazan ÇOBAN³

Abstract

The aim of this research is to examine the factors affecting the concept of just culture in airline companies in the light of literature review. In the study, the phenomenological research method, one of the qualitative research designs, was preferred. The sample of the research consists of 17 experienced employees working in three big airline companies in Turkey. Interview method was used to collect data in the research. The data collected from the participants were subjected to content analysis and the themes of the research were reached. As a result of the content analysis, the factors affecting just culture in airline companies were gathered under five themes. These themes are; factors related to organizational structure and processes, factors related to managers, factors related to employees, factors related to error and violation distinction, and factors preventing just culture. These factors were classified as major, enhancer, and prospective factors by the researchers in terms of their effects on just culture. It is thought that the research will make an original contribution to just culture literature.

Keywords: Just Culture, Safety Culture, Air Transport, Airline Strategies

JEL Codes: M10, M12

HAVAYOLU İŞLETMELERİNDE ADİL KÜLTÜRÜ ETKİLEYEN FAKTÖRLER ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA

Öz

Bu araştırmanın amacı, havayolu işletmelerinde adil kültür kavramını etkileyen faktörleri literatür taraması ışığında incelemektir. Çalışmada nitel araştırma desenlerinden biri olan fenomenolojik araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Araştırmanın örneklemini Türkiye'deki üç büyük havayolu şirketinde görev yapan deneyimli 17 çalışan oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplamak için görüşme yöntemi kullanılmıştır. Katılımcılardan toplanan veriler içerik analizine tabi tutularak araştırmanın temalarına ulaşılmıştır. Yapılan içerik analizi sonucunda havayolu işletmelerinde adil kültürü etkileyen faktörler beş tema altında toplanmıştır. Bu temalar; örgütsel yapı ve süreçlerle ilgili faktörler, yöneticilerle ilgili faktörler, çalışanlarla ilgili faktörler, hata ve ihlal ayrımı ile ilgili faktörler ve adil kültürü engelleyen faktörler. Bu faktörler, adil kültür üzerindeki etkileri açısından araştırmacılar tarafından temel, geliştirici ve ileriye dönük faktörler olarak sınıflandırılmıştır. Araştırmanın adil kültür ile ilgili literatüre özgün bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Adil Kültür, Emniyet Kültürü, Hava Taşımacılığı, Havayolu Stratejileri

JEL Kodları: M10, M12

* Bu çalışma için Nişantaşı Üniversitesi Etik Kurulunun 26/04/2022 tarihli ve 2022/20 sayılı toplantısının 26 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

² Dr. Öğr. Üyesi, GİRNE Üniversitesi Havacılık ve Uzay Bilimleri Fakültesi, cengizmesut.bukec@kyrenia.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2891-6470>

³ Öğr. Gör., Milli Savunma Üniversitesi Hava Astsubay Meslek Yüksekokulu, ramazancoban26@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4505-0437>

INTRODUCTION

The air transport industry has grown and become more dynamic as driven by the global economy and technological changes. Despite the political instability, slowdown in global trade and geopolitical conflicts experienced all over the world in recent years, the air transport sector grew by 7.3% in 2018 and 4.2% in 2019. Today, with the increase in demand after the Covid-19 pandemic, more and more people travel by plane, causing airports to be more crowded and air traffic to increase (Çoban, 2022). Managers have to act with the view that “*accidents are inevitable*” considering the high risks associated with airline operations (Perrow, 1984). This sensitivity puts aviation safety, which is a critical and fundamental building block within the framework of international rules and the basis of a smooth, orderly and comfortable flight, at the forefront of all operations (Siregar, 2019).

While defining the concept of safety, International Civil Aviation Organization (ICAO) emphasized the protection of people, property, and the environment by identifying and managing risks (Ustaömer, 2020). Accident investigation reports in the 1980s and 1990s accelerated the investigation of the relationships between airline safety management processes and accidents (Moshansky, 1992) and modern safety management approaches contributed to the improvement of safety practices in aviation activities increasingly especially after 2010s (Inan and Bükeç, 2021). These safety practices have made air travel “*the most reliable form of travel*” today (Savage, 2013). The Safety Management System (SMS) aims to develop and continuously improve measures by determining risks and disruptions with a systematic perspective before incidents and accidents occur (Maurino, 2017). The effectiveness and sustainability of SMS depends on establishing a positive safety culture within the organization and how well it permeates the organizational structure and the way activities are conducted (Gill and Shergill, 2004). The concept of safety culture has a key role in preventing occupational accidents and creating a safe working environment (Aytaç, 2011, p. 31). Safety culture refers to the attitudes, values, perceptions and beliefs employees share about safety. At the same time, the structures, practices, policies and controls that an organization uses to make it safer are also within the scope of safety culture (Cox and Cox, 1991; Reason and Hobbs, 2003).

Safety culture consists of five sub-dimensions: just culture, reporting culture, learning culture, informing culture and flexible culture (Reason, 1997). A just culture distinguishes between acceptable and unacceptable safety-related behaviors of employees. While willful violations are not acceptable in a just culture, honest mistakes are interested (Dekker, 2016). The reporting culture encompasses the beliefs and values that employees can report all safety risks without hesitation and voluntarily. Reporting culture aims to reach qualified data that will increase occupational safety. In a learning culture, organizational lessons and conclusions are drawn by transforming data on safety management into knowledge. These results are

used to take precautions against safety risks, achieve organizational learning, and create organizational change with behavioral change in employees (Bükeç and Gereede, 2017, p. 160). Informing culture means that managers have up-to-date knowledge of human, organizational and environmental factors that affect the safety of the entire system in an organization. In an informing culture, managers encourage behaviors and actions that help employees understand safety risks. (Ustaömer and Şengür, 2020, p. 102). Flexible culture refers to an organization's ability to adapt effectively to changing situations (Nemli, 1998, p. 79).

The concept of just culture has been a hot topic in aviation safety in recent years. Because in order to build a safety culture in an organization, a just culture must first be created. In an organization where there is a fear culture and punishment, no employee will voluntarily report a violation or mistake. It is essential for employees to have confidence in their managers so that they can report their unsafe behavior. (Reason and Hobbs, 2003, p. 148). For these reasons, in this research the factors affecting the concept of just culture in airline companies were tried to be examined in depth with qualitative research.

LITERATURE REVIEW

Just Culture in Aviation Industry

The concept of just culture, which is an important sub-dimension of safety culture in the aviation industry, was mentioned for the first time in the literature by James Reason. According to Reason (1997, p. 195) just culture is a work environment where employees are encouraged and even rewarded for providing basic safety information, but where the line between acceptable and unacceptable behavior should be drawn. It ensures all employees report any problem or risk that has a potential impact on aviation safety without hesitation. Just culture has become a part of European and ICAO legislation today as a popular topic discussed among aviation professionals, aviation safety experts and lawyers (Kovacova, Licu and Balint, 2019, p. 115). European Commission defines just culture as *“a culture in which aviation workers are not punished for acts, omissions or decisions commensurate with their experience and training, but tolerance is not shown for gross negligence and willful violations and destructive acts”* (EC No 691/2010, 2010).

Employees in a just culture environment feel safe voicing their safety concerns. Employees have the freedom to discuss their own and others' actions with others (Dekker, 2002) since just culture defines a work environment where employees believe they will receive fair treatment when faced with an adverse event. The key to ensuring a fair outcome for the employee is to respond to the adverse event with a comprehensive follow-up and evaluation process (Petschonek et al., 2013). According to the contemporary approach to the assessment of human error, human error is not viewed as the cause of an adverse event but as a symptom of

a deeper problem in a defective system. This constructive view does not blame people directly or immediately when things go wrong since it adopts constructive justice practices (Dekker, 2016).

In a just culture environment, managers do not rush to judge or punish unsafe behaviors. Instead, they take a holistic view of unsafe behavior to find organizational safety vulnerabilities that contribute to employee failure. Because organizational factors such as workload, lack of resources, stress and fatigue may contribute to the display of unsafe behavior (Reason, 2008). Just culture is particularly concerned with the sustainability of learning from failure through reporting errors, violations and adverse events occurring in aviation activities. Thus, it fulfils a broader function, such as regulating the distinction between normal and abnormal, order and disorder (Dekker, 2008).

A culture without blame is neither viable nor desirable. Most people want some degree of accountability when a mishap or mistake occurs. Because some unsafe acts have serious consequences and require sanctions. In a just culture, the guilt line is clearly drawn (Balk, Stroeve and Bossenbroek, 2011). Just culture fundamentally recognizes that a delicate balance between aviation safety and fair management will be beneficial by moving away from the blame culture. For this reason, while accepting that professional aviation workers can make mistakes, he advocates making a distinction between “honest mistake” and intentional or reckless behavior (Balcerzak, 2017, p. 14).

Factors Affecting Just Culture

Although there is no consensus on the sub-dimensions that constitute a just culture, Petschonek et al. (2013) studied in the healthcare industry and identified six dimensions that influence just culture. These dimensions are; balance, trust, openness to communication, quality of the incident reporting process, feedback and communication about incidents and continuous improvement are the overall goals. In addition, how managers evaluate unsafe employee behavior is important in creating a just culture. These faulty or defective behaviors in terms of safety can be classified under four headings: human error, negligent conduct, reckless conduct and intentional violations. To be just, managers must choose the appropriate course of action based on the intent and content of the behavior (Marx, 2001). People's behaviors and actions are systematically related to the work they do, the tools they use, and the environment they are in. Therefore, the first response of managers, employees or other stakeholders to unsafe behavior should be to ask what is responsible instead of who is responsible (Dekker, 2013).

Just culture and reporting culture are interrelated in the creation of a safety culture in the aviation industry. Employees should not be improperly punished for reporting or cooperating in incident investigations. The organizational internal reporting process should be in the form of a closed loop to ensure

that measures are taken against safety risks. Providing feedback to reporters is important for the continued support of employees in the reporting process (EASA, 2003). On the other hand, abandoning punishment to encourage reporting can create a perception of injustice among employees who commit mistakes and violations (Aral, 2010). For this reason, encouraging or discouraging reporting behavior and correctly distinguishing reported behavior emerge as important factors in establishing a just culture.

Persistent failure to correct behavior that is inappropriate for safety certainly breeds an untrustworthy organizational climate and motivates rule violations. For this reason, in order to establish a just culture, employees should be personally accountable in cases where the rules are violated (Dekker, 2017; Wiegmann and Shappell, 2003). Although disciplinary rules are used as a tool for maintaining the system and accountability in aviation safety, advanced disciplinary practices are only effective for a short time. In addition, the harsher the punishment practices, the lower the level of trust of the employees. Blaming is an appropriate remedy in some cases but prevents employees from reporting everyday events. Therefore, managers should direct employees to acceptable performance, simultaneously building trust and investigating the causes of unsafe situations and punishing employees when violations and certain risky behaviors are repeated (Ingalls, 2002).

According to Balk et al. (2011), the necessary elements for a just culture to exist in an organization are: *developing reporting policy and procedures; identifying roles, responsibilities and duties; reducing legal barriers to reporting; developing a reporting form, determining the feedback process for reporting users; planning and educating users to implement the reporting system and develop just culture*. Similarly trust, reporting, learning and accountability constitute the basic principles of just culture (Dekker, 2017). An effective just culture is not possible without trust between managers and employees (Vaisanen, 2020, p. 10). Since employees may need to hide their mistakes when they believe that they will be punished if they report their mistakes, both the justice of the managers and the honesty of the employees should be trusted (Byrne, 2012). Trust-based reporting is an important tool for uncovering problems in safety management and proactively sustaining safety. Reporting is an invaluable source of information for improving safety and improving operations (Hollnagel, 2014; Dekker, 2017).

According to the literature, there are some difficulties regarding the implementation of just culture in the aviation industry. Personal reasons, distrust of managers, fear of punishment, financial losses and dismissal anxiety can prevent employees' reporting behavior (Bükeç and Gerece, 2017; VonThaden and Hoppes, 2005). The legal aspect of incident reporting may differ from one State to another. This may prevent employees from reporting, as States' differing practices in reporting can cause complications. In many States, unsafe behavior in the aviation industry results in criminal sanctions (Önen, 2017). In a study

conducted by Clarke (1998), it was observed that employees sometimes report formally and sometimes informally in order to avoid problems with their colleagues. Insufficient time to report, the complexity of the reporting process and the long time it takes may prevent employees from reporting or cause the reporting to be incomplete and careless (Wright and Barnard, 1975). In addition, among the factors that prevent the implementation of just culture we can emphasize; the safety culture perceptions of different employee groups within the organization, the fact that managers accept safety reports as organizational failures, criticism of over-reporting, the macho attitudes of managers in operations, the instability of management to reporting and the lack of feedback to reports (Fleming, Filin, Mearns, and Gordon, 1998; Clarke, 1998; Önen, 2017).

METHODOLOGY

The aim of this research is to reveal the factors affecting just culture, which is the critical sub-dimension of safety culture in registered airline companies in Turkey. For this aim, the qualitative research approach was used to explore in detail the factors that positively or negatively affect just culture in airlines. The research was guided by using the phenomenology design, one of the qualitative research designs. The qualitative research design guides the researcher in determining the focus of the research and the way of data collection and analysis while providing a flexible approach to research without giving precise direction. Phenomenology design focuses on phenomena that we are aware of but not understood in depth and in detail (Yıldırım and Şimşek, 2018). In order to carry out the research, the approval of Nişantaşı University Ethics Committee dated 26 April 2022 and meeting number 2022/20 was received.

Sample

In order to determine the factors affecting the just culture, participants were selected according to purposive sampling method. This method allows the researcher to select the participants who provide the best understanding of the research problem (Creswell, 2017). In this context, experienced employees who actively work in airline operations such as flight crew, aircraft maintenance technician, safety/quality manager and operations specialist in the three largest airline companies registered in Turkey were determined as the sample of the research. In this context, 17 employees participated in the research. Depending on the issues mentioned above, it is thought that the sample size is sufficient for the research to reach its purpose and to reveal the factors affecting the culture of justice.

Data Collection Tools and Process

The interview method was used as a data collection tool. Having an interview is one of the most frequently used data collection tools in qualitative research on social sciences. Interviewing is a communication process based on mutual interaction based on questioning and answering, conducted for a predetermined and serious purpose (Stewart and Cash, 1985). An interview form was created by the researchers considering the purpose of the research, literature review and the topics to be explored. In the first part of the interview form, general information such as the purpose of the research, information about the researchers, and privacy principles; In the second part, there are semi-structured questions that guide the interview. The basic research questions asked to the participants are presented below.

- What are the main factors necessary for the formation of an effective just culture in airlines where a positive safety culture is dominant?
 - What are the duties and responsibilities of managers in order to create an effective just culture?
 - What are the duties and responsibilities of employees in order to create an effective just culture?
 - In order to create an effective just culture, how should an error and violation be differentiated in the behavior of employees that endanger their safety?
- What are the factors that prevent the formation, development, and sustainability of an effective just culture in an airline company?

The descriptive information about the participants is presented in Table 1.

Table 1: Descriptive information about the participants

Participant Code	Gender	Marital Status	Age	Education Level	Job Title	Total Work Experience (year)	Duration of Interview (minute)
P1	Male	Single	48	BSc	Dispatcher	16	53
P2	Female	Single	43	BSc	Quality Manager	12	57
P3	Male	Single	50	PhD	Captain Pilot	30	54
P4	Male	Single	50	MSc	Captain Pilot	28	61
P5	Female	Single	48	MSc	Cabin Supervisor	20	55
P6	Male	Married	46	MSc	Maintenance Manager	24	63
P7	Male	Single	43	BSc	Flight Operations Specialist	10	60
P8	Male	Single	40	MSc	Flight Operations Specialist	20	67
P9	Male	Married	41	MSc	Quality Manager	17	68
P10	Female	Single	55	BSc	Captain Pilot	28	47
P11	Female	Single	50	BSc	Captain Pilot	22	47
P12	Female	Married	53	BSc	Cabin Supervisor	22	64
P13	Male	Married	56	MSc	Safety Manager	33	62
P14	Female	Married	45	BSc	Captain Pilot	22	48
P15	Male	Married	35	MSc	Aircraft Maintenance Technician	15	56
P16	Male	Married	41	MSc	Aircraft Maintenance Technician	22	66
P17	Male	Single	35	PhD	Aircraft Maintenance Technician	16	68

Since there were time and space constraints due to the participants being in different cities, all interviews were conducted remotely. Prior to the data collection process, scientific ethics sensitivities were clearly stated to the participants. Interviews were held with each participant separately between 06.10.2022 and 14.11.2022 and all interviews were recorded. Researchers planned 50 minutes for each interview. However, flexibility was made according to the course of the interview, the new questions and answers that emerged. Accordingly, the shortest interview took 47 minutes and the longest interview lasted 68 minutes. The data collection process was finished according to the “*saturation point*” method. According to this method, data collection is finished when the themes emerging in qualitative research reach a certain saturation and when new perspectives on data collection do not emerge (Creswell, 2017).

Data Analysis

The data were analyzed according to the content analysis method. The purpose of content analysis; is to summarize the data in a descriptive and inductive way, to interpret them and to reach unnoticed codes, categories and themes by in-depth processing and to interpret them by arranging them in a way that readers can understand (Yıldırım and Şimşek, 2018). During the analysis process, the data were systematically examined by both researchers separately and later together, and the final version of the code, category and themes of the research was reached. The themes and categories that emerged were tried to be supported with quotations from the statements of the participants, and the findings were interpreted by the researchers, who were a natural part of the research process in each category and theme.

Validity and Reliability

One of the most vital criteria of scientific research is the credibility of the results obtained. Validity and reliability are two commonly used criteria for the credibility of research results. The approaches adopted in terms of validity and reliability in this study, which was conducted with the qualitative research method, are presented below (Creswell, 2017; Yıldırım and Şimşek, 2018; Sığırı, 2021):

- Studies on the method and process of the research and how the results were achieved are expressed clearly, in detail, and in a way that allows the evaluation of other researchers.
- The research sample was chosen according to purposive sampling and by diversifying it to allow generalization. For this reason, employees who perform different tasks in the aviation industry were interviewed.
- Provided long-term interaction with the recordings of interviews with the participants, which are the data source of the research. The data were analyzed diagonally by two researchers separately, and the raw data were stored for review by other researchers.
- Triangulation method was used in the research. Thus, different participants were included in the research, and the research topic was tried to be explained by supporting the data obtained through interviews with different data sources.
- The codes, categories, and themes that emerged by sticking to the raw data with content analysis were presented to the reader without being interpreted by the researchers.
- Practitioners, experts, and researchers working in the aviation industry were contacted about the research subject, method and process, and their opinions were received, and arrangements were made in the content of the research in line with the feedback.

FINDINGS AND ANALYSIS

The themes that emerged as a result of the content analysis are presented in Table 2 in detail. The factors affecting just culture in airline companies are explored in five themes. The themes are factors related to organizational structure and processes, factors related to managers, factors related to employees, factors related to distinction of errors and violations, and factors preventing just culture. According to data, while subcategories emerged in some themes, subcategories did not emerge in some themes. The findings of the researchers regarding each theme by considering the categories and the analysis of the findings in line with the quotations from the statements of the participants are presented below, respectively.

Table 2: Themes of study

S/N	Themes	Categories	Subcategories
1	Factors Related to Organizational Structure and Processes	Organizational Safety Policy	Responsibility of Senior Management
			Safety Accountability
		Cultural Factors	National Culture
			Organizational Culture
			Professional Culture
		Organizational Trust	Establishing Organizational Trust
			Employees' Perception of Organizational Trust
		Effective Management Practices	Quality Management
			Human Resources Management
			Safety Management
Knowledge Management			
2	Factors Related to Managers	Attitudes and Behaviors of Managers	Being Fair and Impartial
			Effective Communication
		Proficiency and Management Style of Managers	Making Decisions That are Right and Shared by Employees
			Sufficient Professional Knowledge and Expertise
		Different Management Levels	Exhibiting Leadership
			Senior Management

		Intermediate Management
		Lower-Level Management
3	Factors Related to Employees	Performing the Duties and Responsibilities Fully
		Being Aware of Safety
		Communicating Clearly on Safety
		Exhibiting Reporting Behavior
		Demographic Features
4	Factors Related to the Distinction of Error and Violation	Organizational Procedures and Practices of Managers
		Compliance of Procedures
		Evaluation Process
		Consistent Practices of Managers
		Feedback to Employees
		Employee's Intention
		Error Repetitions
Content of Unsafe Behavior	Employee's Past Job Performance	
	Employee's Education and Professional Knowledge Level	
5	Factors Preventing Just Culture	Inadequacy of Safety Culture Trainings
		Presence of Fear Culture
		Problems in Decision-Making Mechanisms
		Employees' Lack of Organizational Trust
		Fear of Being Punished
		Discouragement of Employees

Theme-1: Factors Related to Organizational Structure and Processes

Under Theme 1, factors related to the organizational structure and processes that contribute to the establishment and development of a just culture in an airline are defined. According to the findings, the organizational safety policy, cultural factors, organizational trust and effective management practices are the factors affecting just culture.

Organizational Safety Policy: In this category, the policy of safety management by the top management of the organization comes to the fore. Statements of some participants regarding this category are as follows: P2 stated that *“for a just culture, procedures must be complete and thorough”*. P3 emphasized the same point that *“the expressions in the procedures should be clear and understandable”* and added that *“this would not be enough, the procedures should also be operated fairly”*. P16 said that *“there is a relationship between the level of institutionalization and just culture”*. According to SMS Manual (ICAO, 2013) the safety policies in all aviation organizations are dependent on management commitment and responsibility, safety accountabilities, the appointment of key safety personnel, coordination of emergency response planning, and SMS documentation. When the statements of the participants are examined holistically; The majority of the participants seem to agree that the top management's perspective on safety management and organizational safety policy significantly determine the development of a just culture in an organization. It is seen that the findings gathered under this category are compatible with the SMS Manual.

Cultural Factors: In this category, it has been observed that the national, organizational and professional cultures of the employees affect the just culture. Statements of some participants regarding this category are as follows: P8 with experience in quality management linked national culture to rule-following behavior and also said that *“a fear culture was more prevalent in some nations”*. P14 stated that *“fear culture is more in organizations where Turkish employees are concentrated”*. The participant *“associated the fear culture with the concept of favoritism, which he thought was common in Turkish culture”*. P16, an aircraft maintenance technician, stated that *“the fatalistic approach prevailing in Turkish culture predominates the idea that “by Allah's leave, nothing will happen to me” in employees and encourages employees to unsafe behavior”*. The same participant said that *“in Turkish or Middle Eastern cultures, the fact that people are light-hearted and forgiving because of religious beliefs and national culture is a negative situation in terms of punishing employees who exhibit violating behavior”*.

P16, emphasized that *“strong organizational culture is more effective on just culture than national culture”* and stated that *“institutionalization is one of the important conditions for the development of a positive safety culture”*. P10, stated that *“employees from different organizations set a positive example in safety by bringing some habits from their own organizational culture”*. Similar views also was expressed by P4, P8, P11, P15. Within the framework of these data, it can be said that there is a consensus among employees that the level of institutionalization and strong organizational culture increase the just culture.

According to some participants, one of the factors influencing just culture is the professional culture of employees. P3 said that *“the impact of national culture is negligible because professional culture is so*

dominant in aviation.” P3, P7 and P8 said that “due to their professional culture, pilots have high self-confidence; because of this, pilots look down on other aviation employees, which creates fear culture in organization”. P10, P11 and P12 stated that “some professional groups tend to protect their teammates while reporting in an operational pressure environment”. According to P13, an experienced safety manager, “aircraft maintenance personnel are the group of employees who perform the least reporting behavior. Because of their professional culture, aircraft maintenance personnel try to solve unsafe situations within themselves.

Most of the participants emphasized that the organizational culture must be strong in order for a just culture to be formed and sustainable. It has been seen that there is almost complete agreement among the employees that the safety culture nurtured in the strong organizational culture will have an open communication environment and contribute to common values. The argument in question has often been associated with the idea of eliminating the fear culture.

Organizational Trust: The findings also reveal that organizational trust directly affects just culture. Statements of some participants regarding this category are as follows: P8 stated that *“there should be trust between the employee and the manager established a relationship between the concept of trust and the perception of just culture”*. In addition, he said that *“managerial attitudes are effective in the establishment of participatory organizational trust”* and emphasized that *“managers should avoid attitudes that undermine trust”*. P9, another senior executive who agrees with P8, stated that *“legal assurance is necessary to establish organizational trust, while the employee must trust the organizational structure, managers, confidential reporting system and employment contract”*. P2, P4, P13, and P16 stated that *“in order to develop the perception of just culture, the reporting system should be functional and credible, there should be no fear of punishment in employees and organizational trust should be high”*.

It is understood that in order to establish organizational trust, a good safety management system supported by all organizational mechanisms should be operated and employees should have a perception of organizational trust. In the perception of organizational trust, it was seen that it was important how employees observed the practices for just culture within the organization. However, the functioning of the safety management system is not limited to reporting and monitoring its results. At the same time, all functions of the safety management system should be in working order, and employees should be given full safety training. As a result, findings were obtained that overlapped with the literature (Byrne, 2012; Petschonek et al., 2013; Dekker, 2017; Vaisanen, 2020) explaining that an environment of trust should be established within the organization in order to form and develop a just culture in the research.

Effective Management Practices: Almost all of the participants stated that management practices should function well and be effective in order to develop a just culture. Statements of some participants regarding this category are as follows: P1, P2, P3, P9, P10, P11, P13 and P16 emphasized that *“quality management, human resources management, safety management and organizational information management are effective management practices for the development of just culture”*. Same participants stated that *“the good functioning of the organizational reward and punishment system and especially the recruitment of qualified personnel have a positive effect on human resources management and just culture*. P11 stated that *“online surveys conducted through safety bulletins were effective in combining the information collected about safety incidents in the safety system database and producing solutions”*. According to P13, *“all management practices that affect just culture should aim at removing barriers to reporting”*. As a result, the research revealed that each of the relevant management practices, primarily safety management, has an impact on just culture.

When the findings within the scope of Theme 1 are examined in general, it has been seen that a clear and understandable safety policy must first be in an organization in order to create a just culture. Supporting the organizational safety policy by the senior management contributes to the creation and development of a just culture. It has been determined that factors arising from national, organizational and professional culture are an area that affects just culture. Organizational trust, which emerges as a result of the trust of managers and employees to each other, is another positive organizational factor that affects just culture. In addition, the functioning of effective management practices such as quality management, human resources management and information management as a whole positively affects just culture.

Theme-2: Factors Related to Managers

Under Theme 2, effect of managerial factors to just culture in airlines is defined. According to the findings, the attitudes and behaviors of the managers, their proficiency and management style and different management levels are the factors those affect just culture.

Attitudes and Behaviors of Managers: All of the participants stated that the attitudes and behaviors exhibited by the managers in the airlines had an impact on the just culture. Statements of some participants regarding this category are as follows: P3, P14, P15 and P16 generally stated that *“the fair, impartial, democratic and transparent attitudes and behaviors of managers towards employees contribute to just culture”*. However, the P5, P6, P13, P14, and P16 stressed the need for a more autocratic attitude during the operation and supported an attitude similar to *“McGregor's hot stove approach”* in the case of violation of safety rules and agreed on the need for sanctions against intentional violations. The assumptions of the hot

stove approach are punishment is applied immediately, punishment is given to the behavior of the person and not to the person and punishment is consistent and reminiscent (Geylan, 2018).

It has emerged that managers have an active role in the open communication that should be established between employees and managers regarding issues that endanger safety. P3 stated that *“the open and sincere communication style of managers can enable real working conditions to be seen in formal communication. However, organizational learning can be increased with informal communication that develops through social activities and out-of-work sharing.”* P5 said that *“open communication will make a positive contribution to organizational information management and therefore facilitate and increase reporting behavior”*. Similarly, P9 stated that *“the communication responsibility assumed by managers in vertical communication was effective in transferring safety data to the right managers in a timely and complete manner. Therefore, he emphasized that the manager should be a good listener and accessible to an employee”*. P5 and P12, who are cabin crew, emphasize *“the informal communication established by the first managers and see the autocratic management style as an obstacle to communication”*. In addition, they also emphasize that *“the effect of lower-level managers is high in hiding unsafe behavior in real operating conditions”*.

In the statements of P1, P3, P5, P6, P10 and P16, it was seen that *“the organizational discipline system should be established in a way that does not cause injustice among the employees”* and that *“the equal treatment of employees by the managers is effective in organizational functioning”*. P2, P4, P5, P8, P11, and P14 stated that *“managers should evaluate errors and violations holistically and impartially”*. P1, P3 and P14 stated that *“the manager should be completely impartial and, depending on the situation, keep in touch with the civil aviation authority to ensure employee rights and involve employees in the decision processes”*. However, there is an agreement among the participants that *“the good functioning of the SMS is very important in identifying the root causes of errors and violation behaviors”*.

Proficiency and Management Style of Managers: The fact that the proficiency and management style of managers are effective in the development of just culture was emphasized by almost all of the participants in particular. Especially in the socio-technical complex working environment, it is understood that the knowledge level of the managers is important in making the distinction between errors and violations in different situations. Statements of some participants regarding this category are as follows: P1 stated that *“the manager's lack of knowledge caused employees to fear of dismissal or severe punishment.* P3 stated that *“the manager's level of knowledge contributes to a better understanding of organizational mechanisms, which leads to a healthier execution of just culture processes”*. According to the participant, *“the manager's professional knowledge serves to define what employees do in business processes, under*

what conditions. Thus, the manager can empathize with the employees and carry out the distinction processes of error and violation in a healthy way.” P6, an experienced maintenance manager, defined “the manager's level of knowledge as a key concept in the environment of trust necessary for a just culture”. Similarly, P10, P11, and P14 emphasized that “the manager's professional knowledge and experience were instrumental in adopting a just culture within the organization”.

According to the statements of P1, P2, P3, P5, P6, P7, P8, P9, P11, P14, P15, P16, and P17, it was understood that the leadership characteristics of managers are effective in the development of just culture. Leadership qualities are especially evident in managers' decision-making processes and in the persuasive nature of employees when encouraging reporting behavior. The communication methods used by managers contribute to the more effective functioning of organizational processes and the establishment of trust in employees in the areas of initiative they grant to employees. Participants see providing an environment of open communication, fairness, attaching importance to the training of employees and analyzing the conditions well (according to what P8 said it is “reading the picture well”) as leadership skills that should be seen from managers.

Different Levels of Management: The findings show that different levels of management have different effects on just culture in airlines. Statements of some participants regarding this category are as follows: P9, an experienced quality manager stated that “senior management is responsible for creating the environment of trust necessary for a just culture, and that middle and lower-level management is effective in making employees felt”. P13, an experienced safety manager, pointed to this sensitivity and stated that “managers should be role models in terms of the trust, and in order to achieve this, it is necessary for managers at all levels to receive safety culture training”.

The participants agree that all management levels contribute to the formation of a just culture. Pointing to the upper management levels, P17, P1 and P10 stated that “just culture policies and organizational mechanisms that will foster just culture are determined by the senior management”. On the other hand, P1, P6 and P12, pointing to the lower management levels, stated that “lower-level managers affect the just culture more because they can easily observe special situations in terms of error and violation and know the working conditions well”. In the light of these evaluations, it is possible to say that lower-level managers are effective in making the right decision when distinguishing between mistakes and violations, while senior managers are effective in developing policies related to just culture and building organizational trust.

In this theme, it has been seen that the attitudes and behaviors of the managers directly affect the just culture. Being fair and impartial towards the employees, having effective communication skills and making the right organizational decisions with the participation of the employees are among the important managerial attitudes and behaviors that affect the just culture. Managers' professional knowledge, management styles, areas of initiative against employees, contribution levels to the applied reporting system and leadership characteristics affect just culture. In addition, researchers have undeniably observed that different management levels in an organization have different effects on just culture.

Theme-3: Factors Related to Employees

Under Theme 3, employees related factors that affect just culture in an airline are defined. It has been seen that performing the duties and responsibilities fully, being aware of safety, communicating clearly on safety, exhibiting reporting behavior and demographic features are affecting just culture.

Performing the Duties and Responsibilities Fully: Aviation employees naturally take safety rules into account when performing their jobs on the operation site. At the heart of this natural fiction is the *"belief that accidents are inevitable if written rules are not followed"*. The well-known saying in the literature *that "the rules in aviation are written in blood"* is fed by this belief. The vast majority of participants in the study linked rule-following behavior with just culture on this basis. Statements of some participants regarding this category are as follows: According to P1 and P3, *"in order to develop an effective just culture, employees should know and do their duties and responsibilities well"*. Besides, it was expressed by P5 and P6, that *"knowing the safety rules imposed by the task is a prerequisite for aviation discipline"*. P8, a flight operations specialist, stated that *"in order for employees to perform their duties fully, their sense of duty and working culture must be developed and emotions in the workplace must be controlled."* All the points pointed above were clearly defined by P9 as *"professionalism"*. P1, P2, P4, P6, and P11 drew attention to *"the importance of the level of professional knowledge of the employees in order to guarantee a just culture"*. In an overview, the participants associated the level of professional knowledge of employees with just culture, as well as level of readiness for duty, professionalism, fulfilment of responsibilities, aviation discipline, level of training of employees, the effectiveness of just cultural training provided in the organization and trust in both oneself and one's organization.

Being Aware of Safety: Employees' safety awareness is focused on the reporting behavior expected from them and the elimination of negative factors affecting reporting. It is seen there is a consensus in the literature that there is a need for high safety awareness. The research findings show that the civil aviation authority is effective in terms of both rule-making and enforcement of rules in this awareness. Statements

of some participants regarding this category are as follows: Based on their past observations, P1, P3, P4 and P8 stated that *“there have been significant changes in the safety culture of airline operations in Turkey in the post-2010 period. Annex 19, published by ICAO in (2013) on the SMS in the aviation industry, has made safety-related practices mandatory in aviation companies both around the world and in Turkey, and therefore has led to an increase in safety awareness in all aviation employees. In the light of these developments, organizational practices and researches on just culture in the aviation sector have started to gain importance in the post-2010 period (Inan and Bükeç, 2020).*

P9 with senior management experience stated that *“in addition to employees, senior management also has important duties to increase safety awareness. According to the participant, “the unfair distribution of duties and responsibilities by managers adversely affects the safety performance of employees”*. In addition, P6 with senior management experience stated that *“following the safety reports in the organization will increase the safety awareness of the employees”*. P10 associated awareness with *“the importance given to safety training received in the organization and self-confidence”*. He said *“this affected both safety communication and responsible reporting behavior”*.

Communicating Clearly on Safety: Statements of some participants regarding this category are as follows: Flight crew members P3, P4, P5, P10, P11, P12 and P14 stated that *“the respect among employees, the intensity of unsafe situations and organizational trust directly affect the safety communication and just culture”*. P5 summed up this effect as *“honesty and sincerity”* and stressed that *“it should be the individual responsibility of employees to establish clear communication about safety”*. However, P4 and P7 stated that *“fear of spying, avoiding selfishness, avoiding deceiving oneself or organizational management, and increasing cooperation in organizational improvements are effective in safety communication”*. In short, it was seen as a behavior expected from employees in terms of just culture for employees to communicate openly with managers and other colleagues about safety.

Exhibiting Reporting Behavior: Reporting unsafe situations is seen by participants as a basic behavior related to the duty of employees. Factors affecting reporting behavior are expressed as factors that strengthen or weaken just culture. Statements of some participants regarding this category are as follows: P16 stated that *“the basic behavior that demonstrates just culture in organizations is that employees can report mistakes and violations without fear and learn from these unsafe situations”*. P13 drew attention to the necessity of reporting by saying that *“not reporting the disruptions causes the disruptions to continue”*. Most of participants also stated that *“belief in the necessity of safety, sense of responsibility, aviation discipline, behavior of obeying rules, being prone to teamwork or selfishness, organizational trust, anxiety about harming others, level of knowledge about safety procedures, team spirit, organizational change and*

belief in destiny" affect the reporting behavior of employees. On the other hand, some factors prevent employees from reporting. P1 stated that *"fear of being criticized by supervisors, the anxiety of being compensated by oneself for the financial damage incurred, and unawareness of the seriousness of the unsafe incident hinder reporting behavior in employees."* In addition, K14 stated that *"the desire not to waste time in operations performed under time pressure and laziness are among the reasons for avoiding reporting behavior"*. Almost all participants see the *"fear of punishment"* as the biggest barrier to employee reporting behavior.

Demographic Features: According to the statements of the participants, demographic features are among the factors affecting just culture. Statements of some participants regarding this category are as follows: P1, P4, P10, P11, and P14 said that *"gender had no effect on reporting behavior"* while P2 and P17 claimed that *"women were timider in reporting"*. However, P12, P15, and P16 stated that *"women are generally more assertive and courageous in reporting because they are more serious, careful, detail-oriented and sensitive than men in business life"*. Almost all of the participants say that the work experience of the employees is effective in reporting unsafe actions. P16 stated that *"inexperienced staff with low working time avoided reporting due to anxiety about not knowing organizational processes, appearing inadequate in performance appraisal, retaliation from others, learned helplessness, and anxiety about being fired"*. P14, who was a captain pilot, stated that *"inexperienced employees reported more when they first started their profession, but the number of reports decreased as they saw that no action was taken by managers against the reporting."* However, it is seen that inexperienced staff often consult others and especially experienced employees when reporting. According to P15 and P16, this is because *"the impact of reporting on just culture is better known to experienced employees"*. On the other hand, K13 stated that *"experienced employees tend to report less because of their high self-confidence"*. In general, it is possible to say that due to the increase in working time, experienced employees' professional knowledge, safety awareness and organizational processes have increased, which contributes positively to reporting behavior and just culture.

Some participants touched on the impact of personality traits when discussing reporting behavior in the context of just culture. P4 and P8 established a *"relationship between personality traits such as emotional intelligence level, acting professionally in different conditions and ego control, and reporting behavior"*. Participants expressed different opinions on the effect of education level on just culture. P8 who is a flight operations specialist said that *"even if the employee receives good training if he is not suitable for teamwork, he does not contribute to a just culture."* In contrast, P16, an aircraft maintenance technician,

said that *"as the level of training increases, fatalistic understanding decreases, reporting behavior may increase and just culture may develop."*

Theme-4: Factors Related to the Distinction of Error and Violation

Under Theme 4, the factors related to the distinction of errors and violations that are at the heart of the concept of just culture are defined. In the aviation sector, organizational procedures and practices of managers and the content of unsafe behavior have been seen to be effective factors in the distinction of errors and violations of employees.

Organizational Procedures and Practices of Managers: Statements of some participants regarding this category are as follows: According to P4 and P8, *"for a just culture to flourish, there must be clear procedures in that company primarily regarding how mistakes and violations are separated. The decisions made by managers while these procedures are in place should be transparent and consistent"*. According to K7, P8, P9, P11, P12 and P17, *the importance of voluntary and mandatory reporting should not be overlooked for the correct operation of procedures in separating unsafe employee behaviors. For this, all employees should know the reporting processes well and the information that will be the basis for the evaluation should be filled in accurately and completely. In addition, reporting processes and reporting employees need to be secured by organizational management"*.

According to K4 and K2, *"managers should act within the framework of organizational policies and benefiting from their experiences while establishing a just culture. Managers should not exhibit different practices on the same subject and should not separate employees from each other in terms of errors and violations"*. P9 stated that *"errors and violations should be well defined institutionally in a way that everyone can understand, and the results should be applied equally to everyone"*. P6, P8 and P9 stated that *"there should be fear of punishment up to a certain level in the actions and practices of employees and managers. In order for the punishment given to have a deterrent effect on other employees, the process of applying the punishment for violations and the punishment given must be transparent. At this point, quality managers have important duties in terms of the functioning and adequacy of the procedures"*.

Content of Unsafe Behavior: While managers distinguish unsafe behaviors as error and violation, it has been observed that the content of the behavior is effective in this distinction. Statements of some participants regarding this category are as follows: According to P8, a flight operations expert, *"the intention of employees, their sense of responsibility, their dedication to the task, the number of repetitions of errors must be effective in assessing the unsafe situation. The manager may see repetitive errors as negligence. An analysis program should be used to decide on errors and violations"*. P16, an experienced aircraft

maintenance technician said: *"In the distinction of errors and violations, the intention of the employee should be looked at first. Examining the employee's past performance on errors and violations, work discipline and repetitions of mistakes are important when making decisions. Repeated mistakes should be punished, even if they are unintentional. If the behavior is violation, it should be punished immediately. If the manager doesn't punish the violation, others may commit the same violation. In this case, management weakness may arise. If there is no harm at the end of the violating behavior, the violation can be responded to with a mild punishment in the form of a warning. But there must be a response to the violation."* According to K14, *"the mistake happens because of carelessness and unintentionally. But if there is damage as a result of the mistake and the same mistake is repeated, the person must pay the price of his mistake. There is consciousness in violation. Even if there is no harm as a result, sanctions should be applied against the violation in order to set an example for others."* According to K15, *"managers should check to see if employees' mistakes are continuous. If there is no harm as a result of the first violation, the manager can act more flexibly on the employee."*

In this theme, when the statements of the participants were examined, it was seen that whether there was an intention in unsafe behaviors, the sense of duty of the employees, the number of error repetitions, the past performance of the employee and the results of the behavior were important in the distinction of error and violation and the managerial reactions to these behaviors. In this context, a certain chain of logic can be followed while developing organizational policies related to the separation of error and violation.

Theme-5: Factors Preventing Just Culture

Under Theme 5, the factors that prevent just culture in an airline are described. In fact, participants who evaluated the phenomenon of just culture during the interviews expressed the factors that hinder just culture while expressing the issues mentioned in the previous themes. However, at the end of the interview, the participants were also asked to define the important factors affecting just culture. In this context, it was seen that the inadequacy of safety culture training, presence of fear culture, problems in decision-making mechanisms and lack of organizational trust of employees were the factors which directly prevented the formation or development of just culture in the airline operations.

Inadequacy of Safety Culture Trainings: Statements of some participants regarding this category are as follows: P6 and P8 stated that, *"as in other activities in the aviation sector, those who work on safety should have adequate training. Otherwise, it can not be possible to create a just culture and make it sustainable"*. According to P10, *"employees' ignorance about safety will always threaten the culture of*

justice”. On the other hand, P6 and P10 stated that “*if the safety meetings are not effective, organizational learning cannot be achieved and just culture cannot develop*”.

Presence of Fear Culture: It has been observed that fear culture is a significant obstacle to just culture. Statements of some participants regarding this category are as follows: According to P2, P5, P13, P14, and P15 “*fear of employees being oppressed and losing their jobs, egocentric, pedantic and despotic behavior of managers, mistakes made by managers when taking initiative, managers ignoring safety sensitivities due to commercial concerns and time pressure in difficult operational conditions cause the spread of fear culture within the organization. The fear culture feeds the discouragement of employees in reporting behavior and communication barriers*”. In addition, according to P2 and P3, “*another issue that feeds the fear culture is peer pressure. The anxiety of being labeled as a whistleblower by other employees as a result of reporting unsafe behavior is among the important negative factors that feed the fear culture*”. According to K15, “*managers' communication skills such as listening, empathy, effective speaking, solution-oriented thinking and openness to cooperation can eliminate the reasons that create a fear culture and lack of organizational communication*”.

Problems in Decision-Making Mechanisms: Statements of some participants regarding this category are as follows: P1, P6 and P9 said that “*it would be impossible to establish a just culture if organizational decision-making mechanisms are not supported by organizational policies during the distinction between error and violation*”. According to P11 and P12, “*tolerating and protecting team members who exhibit unsafe behavior may lead to favoritism within the organization and away from organizational policies. This situation causes problems in organizational decision-making mechanisms.*”. In general, the participants stated that the problems in the organizational decision-making mechanisms negatively affect the just culture.

Employees' Lack of Organizational Trust: Statements of some participants regarding this category are as follows: Comparing the current situation in the aviation sector in Turkey with the past, P1 and P6 stated that “*in the post-2010 period, with the implementation of international safety standards by the General Directorate of Civil Aviation more clearly, a just culture in airline companies found the opportunity to develop more easily*”. However, according to the research findings, if organizational trust cannot be established, it is understood that there is no opportunity for the development of a just culture regardless of the conditions. P5, P6, P8, P11 and P15 “*associated organizational trust in the context of just culture with organizational justice, knowledge level of managers, biased managerial attitudes, organizational commitment level and professional culture*”. In summary, it is a seemingly obvious fact that for the

formation and development of a just culture in an organization, managers must trust the honesty of employees and employees must trust the justice of managers.

DISCUSSION and CONCLUSION

In this study, the factors affecting the concept of just culture, which is an important component of safety culture and a hot topic in the aviation industry in recent years, were examined with qualitative research. The data obtained by interview method from 17 experienced participants working in three major airline companies in Turkey were subjected to content analysis. As a result of the content analysis, the factors affecting just culture in airline operations were grouped under five themes. These themes are factors related to organizational structure and processes, factors related to managers, factors related to employees, factors related to the distinction of errors and violations, and factors preventing just culture. The important factors that emerged with the evaluation of the literature review (Reason, 1997; Dekker, 2007; Balk et al., 2011; Dekker, 2017; Bükeç and Gerede, 2017), and research findings together and that have an impact on just culture in airline operations are listed below.

- Organizational processes and effective management practices in the context of institutionalization and organizational trust positively affect just culture.
- The flawless operation of the SMS is a prerequisite for the establishment of a just culture.
- How the management of the organization reacts to mistakes and violations is the most important factor affecting the just culture. Just culture perceptions and behaviors of managers at different levels are the main determinants that guide just culture in an organization.
- Performing the task fully and reporting unsafe situations are two important responsibilities expected from employees for the establishment and developing a just culture.
- Employees emphasize and observe the reactions of the organization's management to similar mistakes and violations made by different employees in the context of organizational trust.
- The existence of control mechanisms in the organization reduces the effect of the fear culture and supports the establishment of a just culture.
- In line with organizational policies, errors and violations should be differentiated impartially and fairly by managers. When evaluating unsafe behavior, all conditions within the behavior should be taken into account and evaluated systematically.
- Deficiencies in safety training, communication problems, fear culture, disruptions in decision-making processes, and insufficient organizational trust are main factors that hinder a just culture.

- The practices of the aviation authority in Turkey have positively affected the development of just culture in airline operations.

When an evaluation is made by taking into account the literature review, the emerging themes in research, the results listed above and the future predictions of the researchers, it is possible to divide the factors affecting just culture in airline operations into three main groups as *major, enhancer and prospective factors*. Major and enhancer factors were classified according to the literature review and research findings. Prospective factors were classified based on the researchers' predictions for the future. These factors are explained in order below.

Major factors are seen as the basic factors necessary for the formation of a just culture in an organization. *In order to a just culture to be established at a basic level, there must be a reporting system within the organization, employees must report unsafe behavior, and managers must evaluate these reports in a fair and impartial manner. Besides, the distinction of unsafe behavior as a mistake or violation should be done within the framework of organizational trust and procedures.* It is not possible to talk about the existence of a just culture in an organization without major factors. Organizations that lack major factors can be described as *weak organizations* in terms of just culture.

Weak organizations are either poorly or under-implementing the major factors to a just culture. In these organizations, it is seen that fear culture is dominant, the fear of punishment cannot be overcome, and the distinction between the responsibilities of different professional groups in the operational environment is unclear. Denial behavior is frequently observed in senior managers. Managers focus on questioning and punishing employees instead of looking at unsafe behavior from the perspective of the request. Trust in the managers and the organization by employees is weak. In some organizations, employees cannot even rely on the confidential reporting system. The feedback given by the managers to the reported events and the solutions they produce is not known or seen. Unsafe behaviors cannot be talked about and in such an environment, it is not possible for the administration to eliminate the problems or to introduce new measures. Since the records related to safety management are made as a show, SMS cannot be operated in a healthy way. Under such conditions, it is not possible to talk about effective communication. In weak organizations, *urgent measures* are seen as necessary to develop a just culture.

Enhancer factors are positive factors that contribute to the development of a just culture in an organization where major factors exist. While major factors reveal the existence of a just culture in an organization, the enhancer factors are aimed at the establishment of just culture in the organization. Major factors are a basis that lays out the minimum requirements of a just culture. Enhancer factors are necessary

for this foundation to be consolidated and sustainable. Major factors already exist in an organization where factors that promote a just culture are applied. *The existence of an organizational safety policy, the support of senior management to just culture, effective safety management practices, communication skills and professional knowledge levels of managers and employees, employee safety awareness, the systematic evaluation of unsafe behaviors and the feedback of the reporting results, considering cultural factors, and organizational learning can be seen within the scope of the enhancer factors.* Organizations, where the enhancer factors are applied, can be described as *acceptable organizations* in terms of just culture.

Acceptable organizations are those that have established and tried to develop a just culture in their organizational structure and processes. In these organizations, constructive practices are seen in order to maintain a just culture. These organizations, which act within the framework of international civil aviation laws, have a organizational safety policy first. Within the framework of this policy, senior managers support the development of a just culture. Just culture practices are supported by effective management practices, such as human resources management, quality management, and information management. The communication skills of managers and employees, their level of professional knowledge, sense of duty, and sense of responsibility are in the direction of ensuring that just culture is sustainable. Employees are expected to be aware not only of reporting behaviour but also of safety. Employees can report their mistakes and violations without hesitation and clearly. In these organizations, which do not have fear culture and blame, unsafe behaviors are evaluated by managers from a holistic and mutually trusting perspective and within the framework of institutional procedures. The results of reporting are clearly reported back to the employees. In addition, organizational learning is encouraged by learning from unsafe situations in these organizations. *Continuous improvements* must be made in acceptable organizations so that a just culture can be sustainable.

Prospective factors are those should be applied in order to ensure that a just culture created and developed in line with major and enhancer factors exists in an organization in the future. In an organization where major and enhancer factors are not present or implemented, it is not possible to see the prospective factors that contribute to a just culture. Therefore, in the hierarchy of factors affecting just culture, prospective factors are at the top. *Prospective factors include continuous organizational change and innovation in just culture, personal development of employees in safety, effective safety leadership and a visionary perspective.* Organizations to which prospective factors are applied can be described as *strong organizations* in terms of just culture.

Strong organizations are organizations that have established just culture in their organizational structures and processes, continuously improve just culture practices and invest in just culture for the future.

Organizations that are strong in terms of a just culture are in a much better position than weak and acceptable organizations. These organizations adapt to changing environmental conditions and try to keep a just culture alive with the best practices and carry it into the future. Following new management and safety approaches, personal development of managers and employees on safety, leadership process to improve safety and designing the future can be just culture practices seen in strong organizations. In addition, the safety vision determined by the senior management in strong organizations is shared by all employees. In strong organizations, it is possible to carry a just culture into the future following *visionary practices*. As a result of the research findings, the factors affecting the just culture in airline companies and the relations between the organizations where these factors are dominant are summarized by the researchers as a figure in the appendix.

According to the research findings, it was seen that the just culture level of airline companies in Turkey in the pre-2010 period was generally weak. However, after 2010, thanks to the publication of Annex-19, the use of the SMS manual and the development factors resulting from the consideration of organizational factors, it has been seen that airline companies' acceptable in terms of just culture have increased today. Therefore, in order for managers to create an acceptable organization in terms of just culture practices, they need to adopt not only the main factors but also the enhancer factors. In a very wide geographical area, in risky operational conditions and in aviation activities carried out with different employee groups, it is possible to say that just culture will become fragile when managers do not pay attention to the enhancer factors. While airlines that take into account prospective factors are strong as a level of just culture, unforeseen causes can jeopardize just culture in these organizations. For example, unexpected problems due to technological changes, economic crises, epidemic diseases, and international political conflicts may adversely affect just culture practices in airline companies. Besides, top managers who do not embrace sustainable aviation values and do not understand the direction the aviation industry is going can jeopardize safety culture and just culture.

It is possible to say that the findings obtained as a result of this research conducted with a qualitative research approach reveal the factors affecting just culture in airline operations and classify these factors within themselves. The research findings identified the factors that contribute to the development of just culture in airline operations as well as the factors that prevent the formation of just culture. It is possible to say that the findings are generally compatible with the literature (Reason, 1997; Reason and Hobbs, 2003; Petschonek et al., 2013; Dekker, 2017; Bükeç and Gerede, 2017) but there are different findings that will contribute to the literature. Each of the factors uncovered by the research can lead to the study of developing a scale to determine the sub-dimensions of the justice culture. It is thought that this study, which is carried

out with the participation of different aviation employees working in real operational conditions, will make significant contributions to the literature on aviation safety, safety culture and just culture concepts and will shed light on future studies in the relevant field. In the future, studies on the concept of just culture in the aviation sector can be designed to verify or falsify the factors determined as a result of this research.

AUTHOR STATEMENT / YAZAR BEYANI

Researchers have jointly contributed to the article. Researchers have not declared any conflict of interest.

Ethics committee approval was provided for this study with the decision number of 26 by Ethics Committee of Nişantaşı University dated 26/04/2022 and numbered 2022/20.

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacılar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma için Nişantaşı Üniversitesi Etik Kurulunun 26/04/2022 tarihli ve 2022/20 sayılı toplantısının 26 nolu kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

REFERENCES

- Aral, V. (2010). *Hukuk ve hukuk bilimi üzerine* (7th edition). İstanbul: Oniki Levha Yayıncılık.
- Aytaç, S. (2011). İş kazalarını önlemede güvenlik kültürünün önemi. *Türk Metal Sendikası Dergisi*, 147, 30-38.
- Balcerzak, T. A. (2017). Just culture? Conflicts of interest in the investigation of aviation accidents. *Scientific Journal of Silesian University of Technology. Series Transport*, 94, 5-17. doi: 10.20858/sjsutst.2017.94.1
- Balk, A. D., Stroeve, S. H., & Bossenbroek, J. W. (2011). *Just culture and human factors training in ground service providers* (Report No: NLR-TR-2010-43). Amsterdam: NLR Air Transport Safety Institute.
- Bükeç, C. M., & Gerede, E. (2017). A study on current features of discipline systems in aircraft maintenance organizations in Turkey and possible effects of these features on just culture. *Journal of Business Research Turk*, 9(4), 155-195. doi: 10.20491/isarder.2017.326.
- Byrne, R. (2012). Creating a just culture. *The RoSPA Occupational Safety & Health Journal*, 42, 27-29.
- Clarke, S. (1998). Organisational factors affecting the incident reporting of train drivers. *Work and Stress*, 12(1), 6-16. doi.org/10.1080/02678379808256845.

- Çoban, R. (2022). Askeri hava aracı kazalarında insan faktörü kavramı üzerine nitel bir araştırma, In C. Harmanşah ve H. T. Hava (Eds.), *Havacılık teknolojisi ve uygulamaları kitabı* (p. 39-91). Ege Üniversitesi Yayınları: İzmir.
- Cooper, M. (2000). Towards the model of safety culture. *Safety Science*, 36(2), 111-136. doi: 10.1016/S0925-7535(00)00035-7
- Cox, S., & Cox, T. (1991). The structure of employee attitudes to safety: A European example. *Work & Stress*, 5, 93-104. doi: 10.1080/02678379108257007.
- Creswell, J. W. (2017). *Araştırma deseni nitel, nicel, ve karma yöntem yaklaşımları* (Trans: S. B. Demir) (3rd Edition). Ankara: Eğitilen Kitap Yayın Organizasyon.
- Dekker, S. (2013). *A new just culture algorithm*. Retrieved from <https://skybrary.aero/sites/default/files/bookshelf/2558.pdf>.
- Dekker, S. (2016). *Just culture: Balancing safety and accountability* (2nd Edition). Boca Raton, FL: CRC Press.
- Dekker, S. (2017). *Just culture: restoring trust and accountability in your organization* (3rd edition). Boca Raton, FL: CRC Press.
- Dekker, S. (2008). Just culture: Who gets to draw the line? *Cognition Technology and Work*, 11(3)
- Dekker, S. (2002). *The field guide to human error investigations*. Vermont: Ashgate Burlington.
- European Union Aviation Safety Agency. (2003). *The Executive Director of the Agency-Decision No. 2003/19/RM*. Retrieved from <https://www.easa.europa.eu/en/document-library/agency-decisions/ed-decision-2003019rm>
- EC No 691/2010. (2010). *Commission Regulation (EU) No 691/2010*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2010:201:0001:0022:EN:PDF>
- Fleming, M., Filin, R., Mearns, K., & Gordon, R. (1998). Risk perception of offshore workers on UK oil and gas platforms. *Risk Analysis*, 18(1), 103-110. doi: 10.1111/j.1539-6924.1998.tb00920.x.
- Geylan, R. (2018). Personel disiplini. In R. Geylan (Ed.). *Örgütlerde insan kaynakları yönetimi* (p. 110-130). Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Gill, G.K., & Shergill, G.S. (2004). Perceptions of safety management and safety culture in the aviation industry in New Zealand. *Journal of Air Transport Management*, 10, 233-239. doi: 10.1016/j.jairtraman.2004.02.002.
- Hollnagel, E. (2014). *Safety-I and Safety-II - The Past and Future of Safety Management*. London: Taylor & Francis Ltd.
- International Civil Aviation Organization. (2013). *Safety Management Manual (SMS)* (3rd edition). Quebec: International Civil Aviation.

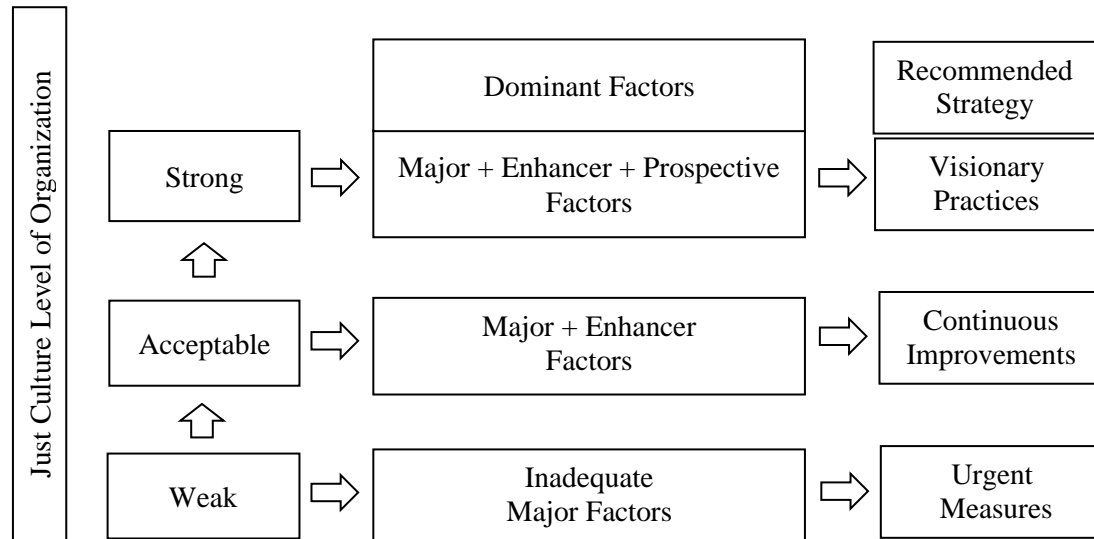
- Inan, T. T., & Bükeç, C. M. (2020). The relationship between the improvement of the safety management system (SMS) with the civil aviation accident rates. *The Journal of Social Sciences Research*, 15(2), 599-610. doi: 10.48145/gopsbad.744724.
- Ingalls, T. (2002). Risk management. Is punishment an appropriate option? *Occupational Health and Safety*, 71(9), 229-248.
- Kovacova, M. Licu, A., & Balint, J. (2019). Just Culture-eleven steps implementation methodology for organisations in civil aviation-“JC 11”. *Transportation Research Procedia*, 43, 104-112.
- Marx, D., (2001). *Patient safety and the ‘just culture’: A primer for health care executives*. New York: Columbia University.
- Maurino, D. (2017). *Why SMS: An introduction and overview of safety management systems* (ITF Discussion Paper 2017-16). Paris: ITF. Retrieved from <https://www.itfoecd.org/sites/default/files/why-sms.pdf>
- Moshansky, V. P. (1992). *Commission of inquiry into the air Ontario crash at Dryden, Ontario*. Ottawa: Minister of Supply and Services Canada.
- Nemli, E. (1998). Rekabet avantajı kazanmada örgütsel esnekliğin önemi. *Amme İdaresi Dergisi*, 31(3), 75-86.
- Önen, V. (2017). A conceptual study about just culture in the aviation industry. *IJSS International Journal of Social Sciences*, 1(5), 26-48.
- Perrow, C. (1984). *Normal Accidents. Living with High-Risk Technologies*. New York: Basic Books.
- Petschonek, S., Burlinson, J., Cross, C., Martin, K. Laver, J., Landis, R.S., & Hoffman, J. M. (2013). Development of the just culture assessment tool (JCAT): Measuring the perceptions of healthcare professionals in hospitals. *Journal of Patient Safety*, 9(4), 190-197. doi: 10.1097/PTS.0b013e31828fff34.
- Reason J., & Hobbs, A. (2003). *Managing maintenance error: A practical guide*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Reason, J. (1997). *Managing the risks of organizational accidents*. England: Ashgate.
- Reason, J. (2008). *The human contribution: unsafe acts, accidents, and heroic recoveries*. Vermont: Ashgate Burlington.
- Savage, I. (2013). Comparing the fatality risks in United States transportation across modes and over time. *Research in Transportation Economics*, 43(2013), 9-22. doi.org/10.1016/j.retrec.2012.12.011.
- Sığrı, Ü. (2021) *Nitel araştırma yöntemleri* (2nd Edition). İstanbul: Beta Basım.
- Siregar, N. (2019). Air rage arrangement between the United Kingdom and Indonesia based on the Tokyo convention 1963. *Fiat Justisia Jurnal Ilmu Hukum*, 13(1), 19-30. doi: 10.25041/fiatjustisia.v13no1.1472.

- Stewart C. J., & Cash, W. B. (1985). *Interviewing: principles and practices* (4th edition). Dubuque, IO: Wm.C. Brown Pub.
- Ustaömer, C., & U. Şengür, F. (2020). Safety culture in aviation: Investigation of Reason's safety culture model. *Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University*, 8(1) 95-104. doi: 10.18506/anemon.520721.
- Ustaömer, C. (2020). *Developing a tool for measuring safety culture in aviation: A research on Turkish pilots* (Unpublished Doctoral Thesis). Anadolu University Graduate School of Social Sciences, Eskişehir.
- Vaisanen, V. O. (2020). *How perception of just culture affects pilot performance in chinese airlines* (Unpublished master thesis). University of London, London.
- VonThaden, T. L., & Hoppes, M. (2005). Measuring a just culture in healthcare professionals: Initial survey results. *Safety Across High-Consequence Industries Conference*. Saint Louis: St. Louis University, USA.
- Wiegmann, D. A., & Shappell, S. A. (2003). *A human error approach to aviation accident analysis: The human factors analysis and classification system*. Aldershot: Taylor & Francis Ltd.
- Wright, P., & Barnard, P. (1975). Just fill in this form. A review for designers. *Applied Ergonomics*, 6(4), 213-220. doi: 10.1016/0003-6870(75)90113-1.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11th Edition). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

APPENDIX

APPENDIX 1: Factors affecting just culture according to different organizations

SİYASAL YAŞAMDA YENİ BİR OLUŞUM: KORSAN PARTİ VE İSVEÇ KORSAN PARTİSİ ÖRNEĞİ

Mehmet Tayyib GÜL¹

Öz

İnternetin yaygınlaşması ve refah seviyesinin artmasıyla beraber insanların siyasi partilerden beklentileri farklılaşmaya başlamıştır. Beklentilerin farklılaşmasıyla klasik parti tiplerinin yanı sıra yeni tip siyasi partiler ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada yeni tip siyasi parti türlerinden bir tanesi olan Korsan Parti vaka analizi yöntemi ile incelenecektir. Korsan Parti telif haklarının kaldırılması, internete herkesin eşit ve ücretsiz şekilde ulaşması gibi konuları parti ideolojisi olarak belirlemiştir. Değişik ideolojileri sayesinde büyük bir etki yakalayan Korsan Parti 40'tan fazla ülkeye yayılmayı başarmıştır. Başta İsveç olmak üzere Almanya, Fransa'da oylarını arttırmış, Çekya'da belediye başkanlığı seçimini kazanmış, İzlanda siyasetinde aktif rol almaya başlamıştır. Sağ-sol ölçeğinde net bir duruşu olmadığından ve toplumsal tepkiler gibi dış olaylara bağımlı kaldığından dolayı kendisini geniş bir oy kitlesine tanıtmakta zorlanmış, oyları zamanla azalmıştır. Diğer siyasi partilerden farklı olarak Korsan Partililerin Kopimizm adında kutsal dinleri vardır. Bu çalışmada dünya çapında kısa sürede büyük bir etki yaratan Korsan Parti oluşumunun kurulduğu yer olan İsveç'teki konumu irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyasi Partiler, Korsan Parti, İsveç Korsan Partisi, Kopimizm

JEL Kodları: Z00, Y10

A NEW FORMATION IN POLITICAL LIFE: THE CASE OF THE PIRATE PARTY AND THE SWEDISH PIRATE PARTY

Abstract

With the spread of the internet and the increase in the level of welfare, people's expectations from political parties have begun to differ. With the divergence of expectations, new types of political parties have emerged in addition to the classical party types. In this study, the Pirate Party, one of the new types of political parties, will be examined using the case analysis method. The Pirate Party has determined issues such as the abolition of copyrights and equal and free access to the internet for everyone as its party ideology. The Pirate Party, which has achieved great influence thanks to its different ideologies, has managed to spread to more than 40 countries. He increased his votes in Sweden, Germany and France, won the mayoral election in the Czech Republic, and started to take an active role in Icelandic politics. Since it did not have a clear stance on the right-left scale and remained dependent on external events such as social reactions, it had difficulty in introducing itself to a wide voting base, and its votes decreased over time. Unlike other political parties, Pirate Party members have a sacred religion called Kopimism. In this study, the location of the Pirate Party in Sweden, where it was founded, which made a great impact around the world in a short time, is examined.

Keywords: Political Parties, Pirate Party, Sweden Pirate Party, Kopimism

JEL Codes: Z00, Y10

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Samsun Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, mehmetgul.t60@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9866-6780>

GİRİŞ

Siyasi partiler, 19.yüzyıldan sonra halkın yönetimde artık yavaş yavaş söz hakkı elde etmesi ve oy hakkının genelleşmesi ile beraber ortaya çıkmaya başlamıştır (Işık ve Işık, 2021, s. 676). Halka seçme özgürlüğünün verilmesi ve vatandaşların mevcut yönetimi beğenmedikleri durumlarda değiştirebilme ihtimalinin var olması demokrasiyi diktatörlükten ayıran en temel özelliklerdendir (Söğütü, 2018, s. 72). Bu seçme özgürlüğünün var olması için seçilebilecek başka bir ihtimalin olması gerekmektedir. Bu durumda devreye siyasi partiler girer ve birbirleri arasında yarattıkları rekabet yarışında halka kendilerini seçmeleri için bir sebep vermeye çalışırlar. Bundan dolayı siyasi partiler günümüzde demokrasi sisteminin var olduğu hemen hemen her ülke için vazgeçilmez bir nitelik kazanmıştır (Karakoç, 2018a, s. 239). Günümüzde siyasi partilerin vazgeçilmez nitelik kazanmasının diğer bir nedeni dünyada demokrasi sisteminin var olduğu neredeyse her yerde yasama ve yürütme gücünün siyasi parti yapılarının elinde olması ve siyasi parti yapıları ile kullanılmasıdır (Atılğan ve Aytekin, 2018, s. 239). Demokrasi sisteminin vazgeçilmez unsuru olan siyasal partiler bulunduğu toplumun sahip olduğu düzenini korumak, ileriye götürmek veya düzeni yıkıp yerine yenisini inşa etmek gibi farklı amaçlar edinmiştir. Siyasi partiler edindikleri bu temel farklılıklar ve amaçları hayata geçirmek için siyasal iktidarı ele geçirme, seçimlerle veya seçim dışı yollarla temel olarak aldıkları sistemlere ulaşmak için kitlelerin her türlü desteğini yakalamaya çalışmaktadır. Kitlelerden yakaladıkları bu destekle yapmış olduğu çalışmalarını etki bölgesinde aktif biçimde sürdürebilmek için merkez, yan ve yerel örgütlenmelere ihtiyaç duyan örgütlerdir (Atılğan ve Aytekin, 2018, s. 239).

Teknoloji ile iletişimin gün geçtikçe dünya çapında gelişmesi, yaygınlık kazanması ve bu teknolojiye erişim oranının ciddi oranda artması sonucunda bütün dünyada küreselleşme ve her türlü alanda insanların birbirine daha fazla yakınlaşması söz konusu olmuştur (Kavoğlu, 2013, s. 115). Bu yakınlaşma ve teknolojik gelişmeler ile toplumun var olan istek, beklentilerinde değişimler gerçekleşmiş, daha farklı toplumsal istekleri, beklentileri meydana getirmiştir. Değişen toplumsal istek ve beklentiler sonucunda daha önceden var olan klasik anlamda siyasi parti tiplerinin yanı sıra yavaş yavaş Kartel, Hepsini yakala (Catch-All) partileri ve Korsan Parti gibi yeni tip siyasi partiler ortaya çıkmaya başlamıştır (Karakoç, 2018a, s. 239).

Bu çalışmada, Korsan Parti ve İsveç Korsan Partisi (Piratpartiet) vaka analizi yöntemiyle incelenmektedir. Araştırma kapsamında, ilk olarak Korsan Partinin nasıl ve hangi koşullarda ortaya çıktığı ele alınmıştır. Daha sonra, partinin Uluslararası örgütlenmesini ve Korsan Partiler arasında iş birliği amacı taşıyan Pirate Parties International'ın (PPI) kuruluşu ve amaçları anlatılmıştır. Özellikle, ilk ortaya çıktığı yer olduğundan dolayı Korsan Parti için oldukça önemli olan İsveç'te Korsan Partinin aldığı oylar ve savundukları değerlerin neler olduğu detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Korsan Parti demokraside var olduğu

konumu Liquid democracy (Akışkan demokrasi) olarak ifade etmiştir. Akışkan demokrasi kavramı Korsan Partinin ifade özgürlüğünü anlamamız için oldukça önemlidir. Bu yüzden Akışkan demokrasi kavramının ne olduğu ele alınmıştır. Ayrıca, Korsan Parti'nin Akışkan demokrasiyi uygulamak için kullandığı "LiquidFeedback" adlı uygulama hakkında bilgi verilmiştir. Korsan Parti'nin Dünya genelinde yayıldığı bölgeler ve bu bölgelerde neler elde ettikleri ortaya konmuştur. Diğer siyasi partilerden farklı olarak, Korsan Partisi'nin kendilerine özgü bir dinleri olan "Kopimizm" hakkında da bilgi sunulmuş, bu dine inananların sayısı ve dini ritüelleri ele alınmıştır.

KORSAN PARTİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

İsveç Korsan Partisi ilk başta üç temel konu üzerinde durmaktaydı. Bunlar; kişisel verilerin korunması, telif haklarının kaldırılması ve dil, din, ırk, kültür özgürlüğüydü. Korsan Parti tarafından belirlenen bu üç konu özü itibari ile İsveç'te yaşanan üç olaya bir tepkiydi (Fredriksson, 2015, s. 912). Bu olayların ilki telif hakkı konusunu kapsayan iki Avrupa Birliği direktifinin uygulanmaya başlanmasıdır (Svensson ve Larsson, 2009, s. 18). İkincisi askeri yetkililerin terörle mücadele yasası kapsamında 2008 yılında dijital iletişimi sınırlandırma, engelleme ve izleme yetkilerinin daha fazla genişletilmesinin kabul edilmesidir (Erlingsson ve Persson, 2011, s. 123). Sonuncu olay ise The Pirate Bay davasıdır. Bu üç olaydan belki de en önemlisi uzun bir süre devam edecek olan ve Korsan Parti'nin adını dünya çapında duyurmasına neden olan The Pirate Bay davası olmuştur.

21 Kasım 2003 tarihinde kurulan The Pirate Bay adlı internet sitesi internet üzerinden telif haklarına tabii olan eserlerin ücretsiz bir şekilde paylaşımını sağlayan ve bu ücretsiz paylaşımlardan dolayı film ve müzik sektörünü milyonlarca dolar zarara sokan bir internet sitesidir. 31 Mayıs 2006 yılında telif haklarını ihlal ettiği sebebi ile İsveçli savcılar The Pirate Bay sitesinin işletmecileri olan Carl Lundström, Peter Sunde, Gottfrid Svartholm ve Fredrik Neij hakkında davalar açmış, internet sitesinin İsveç'teki merkezine polis baskını yapılmış ve kapatılmıştır ("İşte Mahkemenin Kararı", 2009). Bu polis müdahalelerine bir tepki olarak Korsan Parti oluşumu tetiklenmiştir (Yiğit, 2021, s. 545). Bu polis müdahalelerinden sonra The Pirate Bay sitesi hakkında yaklaşık 4000 sayfalık rapor hazırlanmıştır. Geçen 3 yıllık sürenin ardından The Pirate Bay işletmecileri hakkında açılan davanın duruşması 16 Şubat 2009'da başlamıştır. Sitenin binlerce destekçisi Avrupa'nın farklı yerlerinden gelerek duruşmanın yapılacağı mahkemenin bulunduğu alanda toplanmıştır. Daha duruşmanın ikinci gününde suçlamaların yarısı düşmüş ve The Pirate Bay destekçilerini umutlandırmıştır ("Korsan davası mahkemeye sığmadı", 2009). Tarih 17 Nisan 2009'u gösterdiğinde The Pirate Bay sitesinin işletmecileri Carl Lundström, Peter Sunde, Gottfrid Svartholm ve Fredrik Neij suçlu bulunmuş ve her biri hakkında birer yıl hapis cezası verilmiştir. Buna ek olarak dört sanık için toplamda 30 milyon SEK idari para cezası emri verilmiştir. Sanıklar kararı temyize götürmüş ve Kasım 2010'da hapis

cezaları mahkeme kararıyla kaldırılmıştır ama var olan para cezası 5 milyon Euro olarak yeniden hesaplanmıştır (Ünsal, 2013).

Korsan Partisi, internetin olanaklarının zaman içinde sınırlanmasına yönelik eleştirilerin artması sonucu ortaya çıkmış bir siyasi harekettir. İnternet üzerinde uygulanan kotalar, kaynak sınırlamaları ve veri paylaşımına getirilen kısıtlamaların yarattığı endişeler, bu partinin oluşturulmasına yol açmıştır. İlk kez 1 Ocak 2006'da İsveç'te Rick Falkvinge tarafından kurulan bu siyasal yapı, bu konuyu ele alan ilk örgütlü siyasi girişimdir (Kavoğlu, 2013). Bu oluşumun Korsan Parti ismini kullanmasında internette telif haklarına sahip olan dosyaları, metinleri ve belgeleri telif haklarını dikkate almaksızın yayımlayanlara takılan “internet korsanı” tanımlamasına gönderme yapılmaktadır.

Inglehart'a göre özellikle batı toplumları gibi gelişmiş ve refah düzeyi yüksek olan toplumlarda seçmenler ve partiler gelişmemiş veya gelişmekte olan diğer ülkelerin temelde önemli bir problem olarak nitelendirmeyeceği yaşam kalitesine ve özerklik gibi değerlere daha fazla önem vermektedir. (Inglehart, 1977, s.3). Korsan Parti'nin dünyanın başka yerinde değil ilk olarak İsveç'te hayat bulmasının sebebini Inglehart'ın değerler modelini temel alarak Batı toplumlarından biri olan İsveç'in yaşam ve refah seviyesi olarak dünya genelinde kabul görmüş bir seviyede bulunması ve toplumsal düzeyde temel problemlerin neredeyse tamamını çözüme kavuşturmuş olması olarak ifade edebiliriz. (Karakoç, 2018a, s. 250; Inglehart, 1977, s. 3). İşsizlik oranlarının fazla olduğu, demokrasi ve insan haklarının uygulanması gibi temellerini düzgün bir düzene oturtmakta problemler yaşayan gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerde internette kotaların kaldırılmasını ve telif haklarını hedef alan bu Korsan Parti oluşumunun başarıya ulaşma şansının olduğunu söylemek pek mümkün değildir (Kavoğlu, 2013, s. 127).

Inglehart'ın Değerler Modeli

Ronald Inglehart, Batı toplumlarında II. Dünya Savaşı sonrasında hızla yaygınlaşan refah devleti uygulamalarının, kurumsal ve ideolojik farklılaşmaları beslediğini ve bu farklılaşmanın ihtiyaç önceliklerini etkilediğini savunmaktadır. Inglehart, modernizmden postmodernizme geçiş sürecinde, sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi faktörlerin değerleri nasıl ve neden etkilediği konusuna odaklanmaktadır. Inglehart'a göre, özellikle Batı toplumlarında bireyler, maddi refah ve fiziksel güvenlik gibi değerlerden daha çok yaşam kalitesi ve özerklik gibi değerlere yönelmeye başlamışlardır. Bu değişimin sebepleri ve muhtemel sonuçları karmaşıktır, ancak temel prensip şu şekilde ifade edilebilir: İnsanlar, acil ve tehdit edici olmayan şeylerden ziyade acil ihtiyaçlara ve tehditlere daha fazla ilgi gösterme eğilimindedirler. Bu nedenle, güzellik anlayışı evrensel olabilir, ancak aç olan insanlar daha çok yiyecek aramaya meyillidirler. Günümüzde olağanüstü ekonomik güvenlik koşulları altında, Batı toplumlarında daha önce görülmemiş büyüklükte bir nüfus ortaya

çıkıştır. Ekonomik ve fiziksel güvenliğe hala değer verilsede, bu değerler geçmişe göre göreceli olarak daha düşüktür (Inglehart, 1977, s. 3). Sanayi toplumlarında, para biriktirme ve maddi başarı daha fazla öne çıkmıştır, bu nedenle insanların öncelikli olarak malzeme ihtiyaçlarına odaklandığı görülmektedir. Çağdaş refah devletlerinde de iş güvencesi artık temel bir hedef olmaktan çıkmıştır. Yüksek refah seviyeleri ve sosyal güvenlik alanındaki gelişmeler, temel insan ihtiyaçlarının karşılanmasını garanti altına almıştır. Bu nedenle insanlar artık maddi ihtiyaçlara yoğunlaşmak zorunda kalmazlar; bunun yerine kişisel gerçekleştirme, ifade etme ve kişisel gelişim gibi maddi olmayan ihtiyaçlarını önemserler.

Bu gelişmeler, endüstriyel toplumdan post-endüstriyel topluma geçişin bir yansımasıdır. Sanayi toplumlarındaki öncelikler, maddi refaha odaklanırken, çağdaş refah devletlerinde insanların daha fazla kişisel tatmin ve özgürlüğe erişim arayışına kaydığı görülmektedir (Carter, 2007, s. 95).

Pirate Parties International

Ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra İsveç'te elde ettiği bu başarılar sonucunda Korsan Parti oluşumu hızla yayılmış ve dünya çapında yankı bulup birçok ülkede Korsan Parti oluşumunun kurulmasına ve seçimlere girmesine sağlamıştır (Yiğit, 2021, s. 545). Bütün Korsan Partilerin Pirate Parties International (PPI) üyesi olmadıkları ve zaman içinde yeni partilerin bu topluluğa eklenmesi ve çıkması gibi faktörlerin olması sebebi ile net sayı bilinmese bile. Burkart (2014) Korsan Parti'nin 56 ülkede faaliyet gösterdiğini ve 2020 yılında 37 ülkenin Pirate Parties International (PPI) üyesi olduğunu belirtmiştir.

Korsan Partisi'nin diğer partilerden farklı amaç ve ideolojilerle doğması ilgi çekiciliğini arttırmıştır. Dünya çapında başta İsveç, Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya, Avusturya gibi 40'ın üstünde ülkeye yayılan Korsan Parti yapılanması politikalarını belirlerken, kararlarını alırken katılımcılara danışması ve şeffaflık ilkesi parti içlerinde ve politikalarında hetorejenliği arttırsa da ileri ki aşamalarda tüm Korsan Partilerin kendi içlerinde bir bütünlük oluşturmalarına, çatışmaların ortaya çıkmasına, yetki ve sorumluluk eksikliğine yol açmıştır. Bu durumu engellemek adına kendi aralarında "Pirate Parties International" adında İsviçre, Cenevre'de bir topluluk kurmuşlardır (Fredriksson, 2016). Bu topluluk Korsan Parti hareketinin yaygınlaşmasını sağlamak, Korsan Parti hareketini desteklemek ve bağlarını kuvvetlendirmek, dernekte var olan üyeler arasındaki etkileşimi ve iletişimi geliştirmek, farklı ülkelerde yeni Korsan Partiler kurulmasını teşvik etmek, küresel organizasyonları ve yapılacak olan etkinlikleri düzenlemek, oluşabilecek özel durumlarda üyeler arasında arabuluculuk ve hakemlik yapmak, korsanlar hakkında bilgileri yaymak, Korsan Parti oluşumu için genel bir iletişim merkezi olmak gibi çeşitli görevler üstlenmiştir (wiki.pp-international.net, 2020).

İSVEÇ KORSAN PARTİSİ

Kurulduğu yıl katıldığı seçimlerde 34.918 oy alarak toplam oyların %0,63'ünü almayı başararak parlamento dışından seçime katılan üçüncü büyük parti olmayı başarmıştır (val.se, t.y.). Fakat halihazırda yürürlükte olan İsveç Anayasası'nın üçüncü kısmının 7.maddesine göre "ülke genelinde %4 oy alamayan bir siyasi partinin İsveç parlamentosunda temsil hakkı yoktur" ifadesi sebebi ile Korsan Parti büyük başarısına rağmen İsveç Parlamentosunda kendini temsil hakkı kazanamamıştır (İsveç Anayasası, 2016). 2009'da Avrupa Parlamentosu seçimlerinde ciddi başarı elde ederek oyunu %7,1 seviyelerine getirmiş ve İsveç'in Avrupa Parlamentosundaki 18 koltuktan birini elde etmeyi başarmıştır (Schofield, 2009). İsveç Korsan Partisi'nin bu seçimde ilk ortaya çıktığı zaman aldığı 34.918 oyu %546 oranı seviyesinde arttırarak 225.915 oya çıkarttığı görülmektedir.

Korsan Partisi destekçilerinin çoğunluğu genç, erkek ve bilim veya teknoloji alanlarında eğitim almış bireylerdir (Oscarsson ve Persson, 2009). Ayrıca, bu grubun sol-sağ politika ölçeğinin ortasında yer aldığı bilinmektedir (Erlingsson ve Persson, 2010). Korsan Partisi'nin seçmenleri arasında dosya paylaşımı, diğer parti seçmenlerinden belirgin bir şekilde farklılaşan en önemli konu olarak öne çıkmaktadır.

Korsan Partiye göre özel hayatın gizliliği, kişisel verilerin korunması kapsamında "sabit ya da mobil telefon konuşmaları, e-posta yazışmalarının gizliliği ihlal edilmemelidir" (piratpartiet, t.y.). Korsan Parti, teknolojiyi ve interneti kullanmayı temel insan hakları arasında saymaktadır. Parti, internette her vatandaşın eşit ve özgür olması gerektiğine inanmaktadır. Bu nedenle telif hakları daha özgür bir şekilde düzenlenmeli ve bilgi paylaşımına olanak tanınmalıdır. Korsan Parti, tüm bilginin insanlığa ait olduğunu ve bu nedenle tarih boyunca elde edilen bilgilere herkesin ücretsiz erişebilmesi gerektiğini savunmaktadır. Parti, internet üzerinde farklı kimlikler kullanmak ve gizliliklerini korumak isteyen bireylerin kimliklerinin güvence altında olması gerektiğini ve ifşa edilmemesi gerektiğini vurgular. Sağlık hizmetlerine erişimin her vatandaş için ücretsiz ve eşit olması gerektiğini savunan Korsan Parti, eğitim, adalet, altyapı ve yaşam sürdürme hizmetlerine erişim konusunda da her vatandaşın eşit haklara sahip olması gerektiğini öne sürer. Ayrıca, güvenlik ve MOBESE kameraları kayıtlarının özel hayatın gizliliği ilkesine uygun bir şekilde sınırlandırılması gerektiğine inanır ve uyuşturucu maddelerin ve kürtajın yasal olması gerektiğini savunur. Korsan Parti oluşumu tüm bunları yaparken interneti sansürden arındırmayı ve ne olursa olsun hiçbir bilginin sınırlandırılmadığı özgür bir alan yaratmayı amaçlar (Jaasari ve Hilden, 2014, s. 8). Bu özgür bir alan yaratma ve sansürden arındırma düşüncesi ile kast edilen durum o kadar geniştir ki normal ve yararlı olduğu düşünülen bir internet sitesinin kapatılmamasını değil açılan internet sitesinin zararlı içerikler barındırması ve topluma zararlı olması halinde bile herhangi bir sansür ve müdahalede bulunulup kapatılmaması ve her alanda özgürce yayın yapmasına müsaade edilmesini dahi içermektedir. Ayrıca Korsan Parti elde edilmek

istenen özgür ve sansürlü internetin demokrasiyi ve demokrasiye katılımı güçlendirdiğini ve devlet ile vatandaş arasındaki şeffaflığın artmasını sağlayacağını savunmaktadır (piratpartiet, t.y.).

Tablo 1: İsveç Korsan Partisi'nin yıllar içinde aldığı oy tablosu

Yıllar	Oy	Oran
2006	34.918	%0,63
2010	38.491	%0,65
2014	26.515	%0,4
2018	7.326	%0,1

Kaynak: (Val.se, t.y.) verileri kullanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 2: İsveç Korsan Partisi Avrupa Parlamentosu seçimleri

Yıllar	Oy	Oran
2009	225.915	%7,1
2014	82.763	%2,23
2019	26.526	%0,64

Kaynak: (Val.se, t.y.) verileri kullanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Akışkan Demokrasi (Liquid Democracy)

2001-2003 yıllarında anonim olarak blog yazarlığı yapan ve takma adı "Sayke" olan bir kişi tarafından "The Liquid Democracy Voting System" başlıklı yazı ile Akışkan demokrasi kavramı ilk kez ortaya çıkmıştır. Akışkan demokrasi aslında radikal demokrasi kavramının bir alternatifi durumundadır. Akışkan demokraside yapılmaya çalışılan var olan temsili sistemin içine doğrudan demokrasiyi aşlamak ve bu sayede temsili demokrasinin tüm öğelerine sahip bir doğrudan demokrasi yaratmak olarak tarif edilebilir (Yarcı ve Taşkesen, 2016, s. 562). Akışkan demokrasi tanımının ne olduğundan bahsedecek olursak "doğrudan demokratik katılım ile esnek temsili birleştiren bir karar alma şekli olarak ifade edilmektedir. Akışkan demokraside siyasi topluluğun üyeleri; tüm politika konularına doğrudan oy verebilir, oylarını tüm politika meseleleri adına oy kullanmaları için bir temsilciye devredebilir, devir yoluyla aldığı oyları başka bir temsilciye devredebilir ve diğerine devretmiş olduğu oy hakkını istediği zaman sonlandırabilir" (Işık ve Işık, 2021, s. 686). Korsan Parti demokraside var olduğu konumu Liquid democracy (Akışkan Demokrasi) olarak ifade etmiştir. Korsan Parti kendi konumunu bu şekilde ifade ederek akışkan demokrasinin vatandaşlara her alanda kendi fikir ve düşüncelerini doğrudan ifade etme imkânı sunmasını kabul etmiştir.

LiquidFeedBack

Korsan Parti oluşumu kendini konumlandığı akışkan demokrasiyi uygulamak adına bütün vatandaşların doğrudan demokrasiye katılmasını ve kendilerini ifade etmesini sağlamak amacıyla LiquidFeedback adını verdikleri Facebook benzeri bir uygulama kullanmışlardır. Bu uygulamada akışkan demokrasi sadece oylama için değil, müzakere sürecinde kullanılmaktadır (liquidfeedback, t.y.). Uygulama herkesin rahatça kullanabilmesi ve demokrasiye doğrudan katılabilmesi adına çok sade bir ara yüze sahiptir. Bu uygulamada gündem için belirli başlıklar belirlenmektedir ve insanlar belirlenen bu başlıklara oy vermektedir, belirli oy sayısına ulaşan gündem başlığı tartışmaya açılmaktadır. Bu oylar sonunda açılan gündem konusunun altına insanlar kendi yorumlarını yapıp etkileşime girebilmekte, gündem konusuna belirli bir zaman içinde oylarını kullanabilmektedir. Vatandaşlar oylarını kendileri doğrudan kullanabileceği gibi bir temsilciye devrederek kendi adına oy kullanmasını da sağlayabilmektedir. Oylar neticesinde alınan gündem kararı Korsan Parti'nin meclisteki temsilcisine iletilmekte ve temsilci alınan kararlara göre meclisteki oylamalarda tavır sergilemektedir (Kurtuluş, 2016, s. 5).

Bu uygulama sayesinde hem katılımcılar doğrudan demokraside yer alabiliyor hem de uygulama üzerinden kendi fikirlerini belirtebiliyor. Önceden belirlenmiş kurallar ve zamanlar doğrultusunda katılımcıların verdiği oylar tamamen şeffaf, herkese açık ve gerçek zamanlı olarak gerçekleşir. Üyeler tarafından yapılan her yorum diğer katılımcılar tarafından okunabilir. Bu özellikler uygulamanın işleyişinde şeffaflığını korumasını sağlamaktadır. LiquidFeedback uygulaması katılımcılar tarafından açılan başlıklar ile gündemin katılımcılar tarafından belirlenmesini sağlayarak katılımcıların gerçek tercihlerini dile getirmelerini sağlamayı amaçlamaktadır. Klasik yöntemlerden farklı olarak temsilcilerin sizin sorununuzu dile getirmesini beklemeniz gerekmeden, kendi sorununuz hakkında gündem başlığı oluşturabilmeniz amaçlanmıştır. (liquidfeedback, t.y.).

DÜNYADA KORSAN PARTİ

İsveç'teki başarılarının ardından kısa bir süre sonra Korsan Partililer Almanya'da özellikle genç ve yeni seçmenlerden aldıkları destek ile ciddi bir oy artışı yakalamıştır. Bu destek Korsan Parti'nin (Piratenpartei Deutschland) Almanya'da neredeyse %10 civarı bir oy oranını yakalamasını, Berlin Eyalet Parlamentosu seçimlerinde on beş milletvekili kazanmalarını sağlamıştır (Karakoç, 2018b, s. 560; Jaasari ve Hilden, 2014, s. 8).

Korsan Parti'nin Fransa'daki oluşumu olan Fransız Korsan Partisi (Parti Pirate) 21 Haziran 2006 yılında kurulmuştur. 20 Eylül 2009 yılında yapılan seçimlerde Fransız Korsan Partisi seçimlere katılımın

%22,76 oranında olduğu Fransa'da 472 oy alarak %2,08'lik bir oy elde etmeyi başarmıştır (European Parliament, 2019).

Çekya'da 2017 yılında gerçekleştirilen parlamento seçimlerinde Korsan Partisi (Czech Pirate Party), mecliste yirmi iki milletvekili kazanmıştır. 2020 yılındaki seçimlerin ardından ise Senato'da üç senatör koltuğunu elde etmiştir. Ayrıca, Zdeněk Hřib, 2018 yılında Korsan Partisi adayı olarak katıldığı seçimler sonucunda Prag belediye başkanlığını kazanmış ve bu görevi hala sürdürmektedir (Yiğit, 2021, s. 545).

İzlanda'da Birgitta Jonsdottir tarafından kurulan İzlanda Korsan Partisi (Pirate Party Iceland) ilk defa 2013 yılında seçimlere katılmıştır. Katıldığı bu seçimlerde büyük başarı elde eden İzlanda Korsan Partisi 2016 yılında yapılan kamuoyu araştırmasında elde edilen verilere göre Korsan Partiye desteğin %41,8 seviyesinde olduğu açıklanmıştır. Böyle bir durumda Korsan Parti İzlanda'nın en büyük partisi olarak yeni hükümeti kurmaya aday olacaktı ("Korsan Parti 41.8'lik", 2016). İzlanda kazandığı bu başarısı ile Korsan Partilerin en başarılısı olarak sayılabilir. Fakat İzlanda Korsan Partisi'nin kuruluşu ve başarısının ardında 2008 yılının sonlarında İzlandanın yaşadığı ekonomik bunalım gerçeği yatmaktadır (Hreinsson, Gunnarsson ve Benediktsdottir, 2010). İzlanda Korsan Partisi'nin arkasında Jonsdottir'in popülaritesi ve yaşanan ekonomik bunalım olmasa İzlanda Korsan Partisi'nin bu sonuçları elde edemeyeceği konusunda genel bir fikir birliği vardır (Sigurdarson, 2021, s. 144). En iyi performansını göstererek %9,4 oranında arttırmayı başaran İzlanda Korsan Partisi %14,5 ile üçüncü parti oldu ("İzlanda'da seçim sonuçları", 2016). Korsan Parti oluşumu bakıldığı zaman bugün halen İzlanda siyasetinde temel bir rol oynamaktadır (Yiğit, 2021, s. 545).

Dünya çapında bu gelişmeler yaşanırken 2009 yılında Türkiye'de de Korsan Parti'nin ilk adımları atılmıştır. Fakat Türkiye'deki Korsan Parti oluşumu siyasi parti olarak değerlendirilememektedir (Karakoç, 2018a, s. 246). Bu oluşumun ülkemizde siyasi parti olarak kabul edilmemesinin sebebi Korsan Parti'nin halihazırda yürürlükte olan 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nun 36.maddesindeki "Siyasî partilerin seçimlere katılabilmesi için illerin en az yarısında oy verme gününden en az altı ay evvel teşkilat kurmuş ve büyük kongrelerini yapmış olması veya Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde grubu bulunması şarttır." temel gerekliliklerini yerine getirmemesidir.

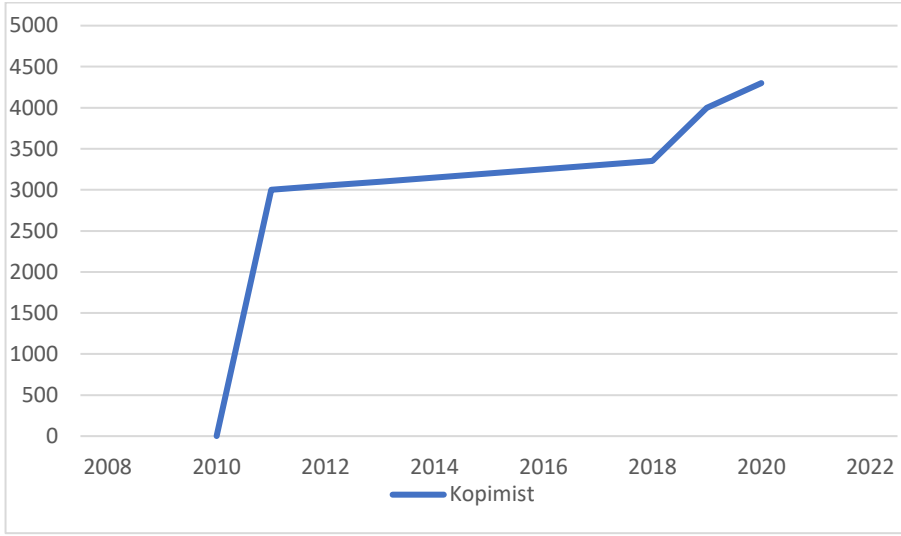
Kopimizm

Dünya çapında var olan diğer siyasi partilerden farklı olarak Korsan Partililer kendilerine özgü resmi bir dine, kiliseye sahiptirler. Teknolojinin gelişmesiyle ve küreselleşme ile birlikte insanların teknolojiye bakış açısı gün geçtikçe değişmiştir. Değişen bu bakış açılarından birisi de teknolojiye kutsallık veren Kopimizm dinidir.

Kopimizm dininin ismi “Copy me” cümlesinden türetilmiştir. Teknolojiye kutsallık veren bu dinde bir tanrıya veya doğüstü bir canlıya inanılmamaktadır. Zaman içinde Kanada, Japonya, İsrail, ABD, Rusya gibi ülkelerde kendilerine inanan bulmayı başarmışlardır (About, 2012). Rahiplerine Opar adı verilmektedir. Oparların görevi Kopimizm değerlerine göre yaşamak, diğer Kopimistlerin Kopimizm değerlerini yaşamalarına yardımcı olmak, dinlerini yayarak daha fazla Kopimiste ulaşmak olarak ifade edilmektedir (kopimistsamfundet, t.y.). Kopimizm dini sembolünde bir piramidin içinde yer alan “K” harfi yer almaktadır. Bu sembol ile birlikte Kopimistlerin herhangi bir sembolü kopyalaması, onu kutsal olarak kabul etmesi caizdir. Fakat kutsallaştırdığı sembolleri dini ritüellerde kullanamaz, bu ritüellerde daha resmi olan semboller kullanılmak zorundadır. Bunlara ek olarak Kopimizm dininde kopyalamak ve yaymak kutsal değer olarak sayıldığı için bilgisayarda kopyala ve yapıştır işleminin kısayolları olan “CTRL+C” ve “CTRL+V” var olan diğer kutsal sembolleri arasında yer almaktadır (George, 2012; kopimistsamfundet, t.y.).

Kopimizm dininde bilginin kutsal olduğuna dünyada var olan her şeyin yapı taşı olduğuna ve bilgileri kopyalamanın kutsal olan bilgiyi yaymanın bir yolu olduğu ve bu yüzden kopyalamanın da kutsal olduğuna inanılır. Kendilerini sıradan bir topluluk olarak değil dini bir topluluk olarak görerek resmi din olmak için kendi kutsal dinlerini, dini ritüellerini ve kiliselerini organize etmişlerdir. Kopimizm dininin kilisesi, İsveç’te 20 yaşında bir üniversite öğrencisi olan Isak Gerson ve Korsan Parti üyesi Gustav Nipe tarafından kurulmuş ve İsveç hükümeti tarafından resmi din olarak kabul edilmiştir. Kopimizm dinine inananlara Kopimist denmektedir. Kopimist olmak için Kopimizm inancının internet sitesine üye olmanız gerekmektedir. İnançları bilginin bir sonu ve bitişi olmadığını sadece unutulabileceğini ve kopyalandığı sürece hiçbir bilginin asla yok olmayacağı yönündedir. Dinleri gereği fiziki anlamda bir araya gelmeleri gerekmeyen bu din mensupları, sanal bir sunucu veya bir web sayfasında toplanarak uyguladıkları dini ritüellerini bilgiyi kopyalayarak gerçekleştirmektedirler. Bu ibadetlerine "kopyacting" ismini vermişlerdir. Korsan Parti gibi Kopimistler de telif haklarının sorunlu olduğunu ve tüm dosyalara ücretsiz bir şekilde erişim olması gerektiğini savunur (George, 2012).

Şekil 1: 2010-2020 yılları Kopimist sayısı

Kaynak: Ormandi, 2020.

2010-2020 arası Kopimizm dinine inananların sayısını gösteren bu tabloya baktığımızda başlangıçta Kopimizm dinine inanan yaklaşık 3000 Kopimist bulunurken bu sayı 2018-2020 yılları arasında artış göstermiş, bu dine inanan sayısı 4 bini geçmiştir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Klasik parti tiplerinin yanı sıra ortaya çıkan, yeni tip siyasi parti tiplerinden biri olan Korsan Parti oluşumu için İsveç, kurulduğu yer olması ve ilk seçim deneyimini burada yaşaması açısından önemli bir konumdadır; İsveç, Korsan Parti'nin doğduğu, ilk siyasi deneyimlerini yaşadığı ve dünyaya yayılma yolculuğunun başladığı yerdir. Farklı ideolojisi ve geleneksel partilerden farklılığı ile dünyanın ilgisini çeken Korsan Parti İsveç'te ilk siyasi deneyimlerini yaşadktan kısa bir süre sonra 40'tan fazla ülkeye yayılmaya başlamış, Almanya ve Fransa'da oy oranını önemli ölçüde arttırmış, Çekya'da 2018 yılında Prag belediye başkanlığı seçimlerini kazanmış, İzlanda siyasetinde önemli bir rol oynamıştır. Fakat zaman geçtikçe Korsan Parti oluşumu, gelişimi ve dünya çapında yankı bulmasının ardından etkilerini yavaş yavaş yitirmeye başlamış ve kurulduğu yer olan İsveç'te Korsan Parti'nin gelişmesi durmuş, hatta zamanla gerilemeye dönüşmüştür.

Bu gerileme ile beraber İsveç'teki yükselişini devam ettirememiş, oyları yıllar içinde azalma eğilimi göstermiştir. Korsan Parti oluşumunun ortaya çıktıktan sonra ki ilk zaferi, 2006 yılında kurulduğu zaman girdiği seçimlerdedir bu zafere bakıldığı zaman Korsan Parti'nin İsveç parlamentosunda 34.918 oy alarak

ve %0,63 seviyelerini elde ettiğini görebiliriz (Nilsson, 2006, s. 169). Gelişimini ve başarısını büyüterek yoluna devam eden İsveç Korsan Partisi 4 yıl sonra 2010 yılında parlamentoda zirvesini görmüş ve 38.491 oyla %0,65 seviyesine ulaşmıştır (Demker, 2014, s. 202). Fakat bu tarihten sonra oyları zamanla azalma eğilimi göstererek İsveç Korsan Partisi için gerileme dönemi başlamıştır. Yükselişini devam ettiremeyen İsveç Korsan Partisi 2018 parlamento seçimlerinde daha önce yakalamış olduğu oylarının büyük bir kısmını kaybetmiş 7.326 oy seviyelerine kadar gerileyerek %0,1 seviyelerine kadar düşmüştür (Otjes, 2020, s. 42). Aynı şekilde İsveç Korsan Partisi'nin Avrupa Parlamentosundaki oyları da 2009 yılında 225.915 oyla %7,2 seviyelerine gelerek zirveyi görmüştür (Otjes, 2020, s. 42). Ancak gerileme dönemi İsveç Korsan Partisi için Avrupa parlamentosunda da kendisini göstermiş ve 2019 yılına gelindiğinde İsveç Korsan Partisi'nin Avrupa parlamentosundaki oyları da ciddi bir azalma eğilimi göstermiştir. Sahip olduğu oyların çok büyük bir kısmını kaybederek yalnızca 26.526 oy alabilmiş %0,64 seviyelerine kadar düşmüştür (val.se, 2019). Korsanlar uluslararası başarılar elde etmiş olmalarına rağmen, gelecek seçimlerde başarı elde etmeleri ve en önemlisi bunu sürdürebilmeleri oldukça zor olmuştur. (Otjes, 2020). Bunun nedeni Korsan Parti'nin sağ-sol ölçeğinde net bir duruşunun olmamasıdır. Kendi alanı dışındaki siyasi konularda pek güvenilirliği olmayan Korsan Parti yalnızca temel değerleriyle (mahremiyet, özgürlük, bilgi) alakalı alanlarda siyasi bir platform oluşturmayı seçmiş, uzun vadede kendisini siyasi bir alternatif olarak daha geniş bir oy kitlesine tanıtmakta zorlanmıştır. Partinin örgütsel gücü kendisini tek başına gündeme taşıyacak düzeyde değildir. Kendisini tek başına gündeme taşıyamamasının sonucunda Pirate Bay olayı, toplumsal tepkiler gibi dış olaylara bağımlı kalmış, günden güne oyları artmaktan çok azalma eğilimi göstermiştir (Demker, 2009, s. 204). Elde ettiğimiz bu verilere bakıldığında dünya çapında kısa sürede çok büyük ses getiren, birçok ülkede destekçileri, aldığı oylar ve farklılığıyla yankı bulan yeni tip siyasi partilerden biri olan bu Korsan Parti oluşumunun günümüzde hayat bulduğu yer olan İsveç'teki yankısını ve etki alanını genel ölçüde kaybettiğini İsveç Korsan Partisi'nin zamanla kaybettiği oylar neticesinde söylemek mümkündür.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

2820 Sayılı Siyasi Partiler Kanunu. (1983, 24 Nisan). *Resmi Gazete* (Sayı 18027). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2820&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> adresinden erişildi.

About. (2012, Aralık 20). First United Church Of Kopimism. <https://kopimistsamfundetus.wordpress.com/about/> adresinden erişildi.

- Atılğan, G., & Aytekin, A. (2018). *Siyaset bilimi: Kavramlar, ideolojiler, disiplinler arası ilişkiler* (2.baskı). İstanbul: Yordam Kitap.
- Burkart, P. (2014) *Pirate politics: The new information policy contests*. Massachusetts: MIT Press.
- Carter, N. (2007). *The politics of the environment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Demker, M. (2014). Sailing along new cleavages: Understanding the electoral success of the Swedish Pirate Party in the European Parliament Election. *Government and Opposition*, 49(2), 188-206.
- Erlingsson, G., & Persson, M. (2010). Utmanarna: Uppkomst, idéer och opinion. *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 112(2), 229–247.
- Erlingsson, O., & Persson, M. (2011). The Swedish Pirate Party and the 2009 European Parliament election: Protest or issue voting?. *Politics*, 31(3), 121–128. doi: 10.1111/j.1467-9256.2011.01411.x
- European Parliament. (t.y.). 2019 *European Election Results*. <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en/national-results/france/2009-2014/constitutive-session/> adresinden erişildi.
- Fredriksson, M. (2015). The Pirate Party and the politics of communication. *International Journal of Communication*, 9(2015), 909–924.
- Fredriksson, M. (2016) Pirate politics between protest movement and The Parliament. *Ephemera*, 16(2), 99–116.
- George, A. (2012, Ocak 6). Kopimism: The World's Newest Religion Explained. *New Scientist*. <https://www.newscientist.com/article/dn21334-kopimism-the-worlds-newest-religion-explained/> adresinden erişildi.
- Hreinsson, P., Gunnarsson, T., & Benediktsdottir, S. (2010). *Aðdragandi og orsakir falls íslensku bankanna 2008 og tengdir atburðir*. [Meclis Araştırma Komisyonu].
- Inglehart, R. (1977). *The silent revolution: Changing values and political styles among western publics*. New Jersey: Princeton University Press.
- Işık, A., & Işık, S. (2021). Yeni bir siyasi parti türü olarak elektronik siyasi partiler. *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 79(2), 673-698. doi: 10.26650/mecmua.2021.79.2.0008.
- İsveç Anayasası. (2016, 1 Ocak). *Sveriges Riksdag*. <https://www.riksdagen.se/globalassets/07.-dokument--lagar/the-constitution-of-sweden-160628.pdf> adresinden erişildi.
- İşte Mahkemenin Kararı. (2009, Nisan 17). *Habertürk*. <https://www.haberturk.com/haber.asp?id=141265&cat=180&dt=2009/04/17> adresinden erişildi.
- İzlanda'da seçim sonuçları belli oldu. (2016, Ekim 30). *Cumhuriyet*. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/izlandada-secim-sonuclari-belli-oldu-623606> adresinden erişildi.
- Jaasari, J., & Hilden, J. (2014), *European Pirate Parties and the Politics of Communication: Research report on the project Communication rights in the 2014 European Election Campaign*. Helsinki: Viestinnän tutkimuskeskus CRC, Helsingin yliopisto.

- Karakoç, R. (2018a). Dijital çağda siyasi partilerin değişen işlevleri: Korsan Parti örneği. E. Akman, N. Negiz, Ç. Akman, H. M. Kiriş (Ed.), *Dijital çağın etkisinde yönetim-kent-siyaset* (s. 239-267) içinde. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Karakoç, R. (2018b). Yeni bir siyasi parti tipolojisi: Korsan Parti ve İsveç Korsan Partisi örneği, Tüğen, K., Yükçü, S., Özen, A., Şanlısoy, S., Aydın, Ö., Sarıbay, E. ... Göğebakan, A. (Eds). *İzmir Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Kongresi (İZCEAS)*, (551-563). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kavoğlu, S. (2013). Teknolojik değişimin siyasal alana yansımaları: İsveç Korsan Partisi üzerinden bir araştırma. *İletişim ve Diplomasi*, 1, 115-128.
- Kopimistsamfundet. (t.y.). *Kopimistsamfundet*. <https://kopimistsamfundet.se/var-vardegrund/> adresinden erişildi.
- Korsan davası mahkemeye sığmadı. (2009, Şubat 19). *Chip*. https://www.chip.com.tr/haber/korsan-davasi-mahkemeye-sigmadı_11016.html adresinden erişildi.
- Korsan Parti 41.8'lik bir destek yakaladı. (2016, Şubat 6). *Habertürk*. <https://www.haberturk.com/dunya/haber/1193143-korsan-parti-izlandanin-en-buyuk-partisi-oldu> adresinden erişildi.
- Kurtuluş, Ö. (2016). Demokrasi bir yazılım olabilir mi? LiquidFeedback ve DemocracyOS. N. E. Çağıltay (Ed.), *Bilişim ve Demokrasi Türkiye Bilişim Derneği 33. Ulusal Kurultayı Bildiriler Kitabı* (ss. 1-7) içinde. Ankara: Türkiye Bilişim Derneği Yayınları.
- LiquidFeedback. (t.y.). *LiquidFeedback*. <https://liquidfeedback.com/en/> adresinden erişildi.
- Nilsson, H. (2006). Different approaches in nordic file sharing case law. *Computer law review international*, 7(6), 165-169. doi: 10.9785/ovs-cri-2006-165
- Ormandi, K. (2020). Spiritual stories and the growth of new religious movements. *Sociálne Vedy Z Perspektívy Mladých Vedeckých Pracovníkov Iv*. 303-310. doi: 10.34135/svpmvpIV.191037
- Oscarsson, H. & Persson, M. (2009). Piratpartiets sympatisörer. S. Holmberg ve L. Weibull (Eds), *Svensk Höst*, SOM-rapport 46. Gothenburg: SOM-Institute, University of Gothenburg.
- Otjes, S. (2020). All on the same boat? Voting for pirate parties in comparative perspective. *Politics*, 40(1), 38-53. doi: 10.1177/0263395719833274
- Piratpartiet (t.y.) *Pirat Partiet Stadgar* <https://piratpartiet.se/om-oss/stadgar> adresinden erişildi.
- Schofield, J. (2009, Haziran 8). Sweden's pirate party wins EU seat. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/technology/blog/2009/jun/08/elections-pirate-party-sweden> adresinden erişildi.
- Sigurdarson, H. T. (2021). Reboot and repeat: Political entrepreneurship in The Icelandic Pirate Party. *Ephemera*, 21(2), 139-175.
- Söğütlü, İ. (2018). Bir örgütlü iktidar olarak devlet ve siyasal sistemler. D. Dursun, M. Altunoğlu (Ed.), *Siyaset Bilimi* (s. 58-89) içinde. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

- Svensson, M., & Larsson, S. (2009). *Social norms and intellectual property: Online norms and the European legal development*. *Sociology of Law [Araştırma Raporu]*, 1, Lund Üniversitesi.
- Ünsal, E. Ö. (2013, Aralık 17). Pirate Bay davası. *IPR Gezgini*. <https://iprgezgini.org/tag/pirate-bay-davasi/> adresinden erişildi.
- Val. se. (t.y.). *Valmyndigheten*. <https://www.val.se/> adresinden erişildi.
- Valresultat 2009. (2020, Ekim 23). *Valmyndigheten*. <https://www.val.se/valresultat/europaparlamentet/2009.html>
- Valresultat 2019. (2023, Kasım 28.). *Valmyndigheten*. <https://www.val.se/valresultat/europaparlamentet/2019/valresultat.html> adresinden erişildi.
- Wiki.pp-international.net. (t.y.). https://wiki.pp-international.net/wiki/index.php?title=Statutes#Introductory_statements adresinden erişildi.
- Yarcı, S., & Taşkesen, A. (2016). İki farklı demokrasi pratiği: Totaliter demokrasi ve liquid (akışkan) demokrasi. *Akademik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(37), 555-565.
- Yiğit, M. (2021). Post-demokratik bir siyasi hareket olarak Korsan Parti. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(22), 535-557.